

Politechnika Wrocławska

Wydział Architektury

ROZPRAWA DOKTORSKA

**Przemiany krajobrazu kulturowego uzdrowisk Sudetów Środkowych
(Stary Zdrój, Jedlina Zdrój, Szczawno Zdrój, Sokołowsko)
w latach 1686-1945**

mgr inż. arch. Maria Pytka

promotorka: prof. dr hab. inż. arch. Marzanna Jagiełło

Wrocław 2024

Spis treści

I.	Wstęp	5
I.1.	Przedmiot pracy. Cel i tezy pracy	5
I.2.	Zasięg terytorialny i czasowy pracy	7
I.3.	Metody badań nad krajobrazem kulturowym. Metodologia pracy	8
I.4.	Stan badań	17
II.	Kontekst europejski uzdrowisk	21
II.1.	Wyjaśnienie podstawowych terminów	21
II.2.	Zarys historii uzdrowisk europejskich	22
II.3.	Zarys historii uzdrowisk śląskich	30
II.4.	Krajobraz antropogeniczny	52
II.4.1.	Przekształcenia przestrzenne i architektura obiektów uzdrowiskowych	52
II.4.2.	Dostępność	66
II.4.3.	Struktura społeczna gości i warunki socjalne	69
II.4.4.	Metody i organizacja kuracji	74
II.4.5.	Rozrywka i rekreacja na terenie kurortu	78
II.4.6.	Oferta turystyczna okolic uzdrowisk	79
II.4.7.	Rola właścicieli majątków	82
II.4.8.	Uzdrowiska w oczach kuracjuszy	83
II.4.9.	Uzdrowiska i okolice w ikonografii	85
II.4.10.	Uzdrowiska w informatorach, przewodnikach oraz prasie specjalistycznej	93
II.5.	Podsumowanie	96
III.	Krajobraz antropogeniczny uzdrowisk Sudetów Środkowych	98
III.1.	Stary Zdrój	98
III.1.1.	Analiza źródeł i opracowań	98
III.1.1.1.	Omówienie źródeł pisanych	98
III.1.1.2.	Omówienie źródeł ikonograficznych	106
III.1.1.3.	Stan badań	109
III.1.2.	Historia	112
III.1.3.	Warunki środowiskowe	118
III.1.4.	Krajobraz antropogeniczny	123
III.1.4.1.	Przekształcenia przestrzenne i architektura obiektów uzdrowiskowych	123
III.1.4.2.	Dostępność	140
III.1.4.3.	Warunki socjalne	142

III.1.4.4.	Metody i organizacja kuracji _____	147
III.1.4.5.	Rozrywka i rekreacja na terenie kurortu _____	153
III.1.4.6.	Oferta turystyczna okolic Starego Zdroju _____	160
III.1.4.7.	Rola właścicieli majątku _____	164
III.1.4.8.	Stary Zdrój w oczach kuracjuszy _____	167
III.1.4.9.	Stary Zdrój i okolice w ikonografii _____	170
III.1.4.10.	Stary Zdrój w przewodnikach _____	174
III.1.5.	Podsumowanie _____	176
III.2.	Jedlina _____	180
III.2.1.	Analiza źródeł i opracowań _____	180
III.2.1.1.	Omówienie źródeł pisanych _____	180
III.2.1.2.	Omówienie źródeł ikonograficznych _____	186
III.2.1.3.	Stan badań _____	189
III.2.2.	Historia _____	192
III.2.3.	Warunki środowiskowe _____	198
III.2.4.	Krajobraz antropogeniczny _____	202
III.2.4.1.	Przekształcenia przestrzenne i architektura obiektów uzdrowiskowych _____	202
III.2.4.2.	Dostępność _____	226
III.2.4.3.	Warunki socjalne _____	228
III.2.4.4.	Metody i organizacja kuracji _____	232
III.2.4.5.	Rozrywka i rekreacja na terenie kurortu _____	239
III.2.4.6.	Oferta turystyczna okolic Jedliny _____	248
III.2.4.7.	Rola właścicieli majątku _____	252
III.2.4.8.	Jedlina w oczach kuracjuszy _____	254
III.2.4.9.	Jedlina i okolice w ikonografii _____	257
III.2.4.10.	Jedlina w przewodnikach _____	264
III.2.5.	Podsumowanie _____	268
III.3.	Szczawno _____	274
III.3.1.	Analiza źródeł i opracowań _____	274
III.3.1.1.	Omówienie źródeł pisanych _____	274
III.3.1.2.	Omówienie źródeł ikonograficznych _____	285
III.3.1.3.	Stan badań _____	289
III.3.2.	Historia _____	293
III.3.3.	Warunki środowiskowe _____	301
III.3.4.	Krajobraz antropogeniczny _____	307

III.3.4.1. Przekształcenia przestrzenne i architektura obiektów uzdrowiskowych	307
III.3.4.2. Dostępność	336
III.3.4.3. Warunki socjalne	340
III.3.4.4. Metody i organizacja kuracji	348
III.3.4.5. Rozrywka i rekreacja na terenie kurortu	360
III.3.4.6. Oferta turystyczna okolic Szczawna	378
III.3.4.7. Rola właścicieli majątku	383
III.3.4.8. Szczawno w oczach kuracjuszy	388
III.3.4.9. Szczawno i okolice w ikonografii	392
III.3.4.10. Szczawno w przewodnikach	399
III.3.5. Podsumowanie	401
III.4. Sokołowsko	409
III.4.1. Analiza źródeł i opracowań	409
III.4.1.1. Omówienie źródeł pisanych	409
III.4.1.2. Omówienie źródeł ikonograficznych	413
III.4.1.3. Stan badań	414
III.4.2. Historia	417
III.4.3. Warunki środowiskowe	421
III.4.4. Krajobraz antropogeniczny	422
III.4.4.1. Przekształcenia przestrzenne i architektura obiektów uzdrowiskowych	422
III.4.4.2. Dostępność	440
III.4.4.3. Warunki socjalne	442
III.4.4.4. Metody i organizacja kuracji	451
III.4.4.5. Rozrywka i rekreacja na terenie kurortu	464
III.4.4.6. Oferta turystyczna okolic Sokołowska	471
III.4.4.7. Rola właścicieli majątku	475
III.4.4.8. Sokołowsko w oczach kuracjuszy	475
III.4.4.9. Sokołowsko i okolice w ikonografii	481
III.4.4.10. Sokołowsko w przewodnikach	487
III.4.5. Podsumowanie	489
IV. Wnioski	493
V. Bibliografia	508
VI. Spis ilustracji i tabel	519
Streszczenie	532
Summary	534

I. Wstęp

I.1. Przedmiot pracy. Cel i tezy pracy

Przedmiot badań stanowią przemiany krajobrazu kulturowego czterech uzdrowisk śląskich: Starego Zdroju, Jedliny, Szczawna oraz Sokołowska, znajdujących się na obszarze Sudetów Środkowych.

Powodem podjęcia tak sformułowanego tematu był brak publikacji poświęconych temu zespołowi kurortów, opisywanych do tej pory w wielu rozproszonych artykułach przez autorów reprezentujących różne dyscypliny i perspektywy badawcze (historia medycyny, historia architektura, architektura krajobrazu, antropologia kulturowa, geografia, socjologii, psychologia, estetyka).

Dodatkowym bodźcem stała się monografia Ute Lotz-Heumman poświęcona historii niemieckich kurortów w tzw. długim XVIII stuleciu¹. Przedstawiono w niej analizę czynników kształtujących ich krajobraz kulturowy, nie odnosząc ich w sposób istotny do uzdrowisk śląskich. Autorka zwróciła jednak uwagę na dwa aspekty, których nie rozważano dotychczas w odniesieniu do tego rodzaju miejsc. Wykazała mianowicie, że niektóre z kurortów niemieckich i czeskich tworzyły klastery oraz, że uzdrowiska stanowiły rodzaj heterotopii, rozumianej za M. Foucaultem jako miejsce, będące „czymś w rodzaju kontr-miejsca (*contre-emplacements*), rodzajem efektywnie odgrywanej utopii, w której wszystkie inne rzeczywiste miejsca (*emplacements*), jakie można znaleźć w ramach kultury, są jednocześnie reprezentowane, kontestowane i odwracane”².

Inną kwestią nie analizowaną dotychczas w kontekście uzdrowisk Sudetów Środkowych jest podział na modele funkcjonalne, który zaproponowała, odnosząc go ogólnie do wszystkich zespołów pełniących funkcje uzdrowiskowe na Śląsku, historyczka medycyny Bożena Płonka-Syroka³.

W związku z powyższym, w rozprawie postawiono następujące tezy odnoszące się do zespołu czterech analizowanych uzdrowisk, które:

¹ U. Lotz-Heumann, *The German Spa in the Long Eighteenth Century*, Routledge New York-London 2022.

² M. Foucault, *Inne przestrzenie*, „Teksty Drugie”, nr 6, 2005, s. 120.

³ B. Płonka-Syroka, *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w latach 1989–2012 w ujęciu antropologii wiedzy na przykładzie czterech wybranych uzdrowisk. Przedstawienie projektu badań*, „Medycyna nowożytna” 19/1 (2013), s. 14, 18–19.

- 1) były miejscami o układzie przestrzennym determinowanym warunkami naturalnymi (topografia, klimat, przyroda);
- 2) były miejscami propagującymi nowoczesne metody leczenia oraz zdrowy tryb życia;
- 3) stanowiły czynnik rozwoju turystycznego regionu;
- 4) wypełniały kryteria heterotopii;
- 5) stanowiły miejsca prestiżowe i dochodowe dla właścicieli;
- 6) tworzyły klastry;
- 7) realizowały dwa modele: niemiecki romantyczny i niemiecki ubezpieczeniowy.

W celu ich udowodnienia, analizie poddano dwa zasadnicze aspekty krajobrazu kulturowego uzdrowisk Sudetów Środkowych:

- I. Warunki środowiskowe
- II. Krajobraz antropogeniczny z podziałem na:
 - 1) przekształcenia przestrzenne i architekturę obiektów uzdrowiskowych;
 - 2) dostępność;
 - 3) warunki socjalne;
 - 4) metody i organizacja kuracji;
 - 5) rozrywkę i rekreację na terenie kurortu;
 - 6) ofertę turystyczną okolic uzdrowiska;
 - 7) rolę właścicieli majątku;
 - 8) uzdrowisko w oczach kuracjuszy;
 - 9) uzdrowisko i okolice w ikonografii;
 - 10) uzdrowisko w przewodnikach.

Zaproponowany podział uwzględnia różnorakie perspektywy badawcze oraz fakt podejmowania w ostatnich latach badań nad źródłami z perspektywy wielu dyscyplin i subdyscyplin naukowych.

Wszystko to pozwoliło na potwierdzenie słuszności postawionych w pracy tez pracy, a także na określenie charakterystyki krajobrazu kulturowego uzdrowisk, nieobecnej dotychczas w literaturze. Zostanie ona przedstawiona w dalszej części tego rozdziału. Przyjęta w pracy metoda analizy grupy uzdrowisk jako klastra może natomiast zostać wykorzystana do badania relacji pomiędzy innymi śląskimi kurortami.

I.2. Zasięg terytorialny i czasowy pracy

Tematem rozprawy są uzdrowiska znajdujące się na terenie Sudetów Środkowych. Do 1741 r. obszar ten wchodził w skład Monarchii Habsburgów, aby następnie stać się kolejno: częścią Królestwa Prus (do 1871 r.), Cesarstwa Niemieckiego (do 1918 r.), Republiki Weimarskiej (do 1933 r.) i III Rzeszy Niemieckiej (do 1945 r.).

Dodajmy, że dla scharakteryzowania uzdrowisk leżących na wspomnianym obszarze, używane bywa także określenie „wałbrzyski obszar źródłowy”⁴, przy czym ogranicza się ono do miejscowości związanych z występowaniem źródeł wód mineralnych, kategoryzowanych ze względu na skład chemiczny jako szczawy (Stary Zdrój, Jedlina Zdrój, Szczawno). Ponieważ jednak niniejsza praca obejmuje także uzdrowisko, którego funkcjonowanie oparto o właściwości występującego na jego obszarze klimatu (Sokołowsko), określenie to nie będzie w pracy używane.

Odnotować również należy, iż objęty opracowywaniem obszar znajduje się w zasięgu tak zwanego „wałbrzyskiego regionu górniczego”. Wałbrzych, centrum Sudetów Środkowych, w XVIII wieku stał się ważnym ośrodkiem przemysłowym (kopalnie wałbrzyskie i noworudzkie wydobywały wówczas kilkakrotnie więcej węgla niż kopalnie górnośląskie), a w XIX i na początku XX wieku nawet wzmocnił swoją pozycję. Tutejszy przemysł opierał się nie tylko na górnictwie, ale także włókiennictwie i produkcji porcelany⁵. Liczba ludności w regionie systematycznie wzrastała. Po utworzeniu powiatu wałbrzyskiego⁶ w 1819 roku wynosiła ona ponad 35 tysięcy⁷, a w roku 1910 już niemal 170 tysięcy⁸.

Zakresem czasowym objęto w pracy okres funkcjonowania uzdrowisk będących przedmiotem badań. Dolną granicę wyznacza w nim początek działalności najstarszego kurortu w regionie, czyli Starego Zdroju, a więc rok 1686. Górną, koniec II wojny światowej i przejście Śląska, w tym omawianych uzdrowisk, przez władze polskie.

⁴ Takiego określenia w odniesieniu do wód uzdrowiskowych omawianych w rozprawie użył J. Teisseyre w pracy *Źródła mineralne Dolnego Śląska w świetle badań geologicznych*, [w:] *Z geologii Ziemi Zachodnich, Sesja naukowa dwudziestolecia polskich badań 1945–1965*, Wrocław 1966, s. 485–505.

⁵ W. Wrześniński, *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wrocław, 2006, s. 210–211, 245.

⁶ Po 1818 roku opisywane miejscowości znalazły się w obszarze jednostki podziału terytorialnego *Landkreis Waldenburg* (powiat wałbrzyski), zob. R. Kamionka, *Die Reorganisation der Kreiseinteilung Schlesiens in der Stein-Hardenbergschen Reformperiode*, Breslau 1934, s. 1–8, 35–37.

⁷ *Beiträge zur Statistik des preußischen Staats*, Berlin 1821, s. 88.

⁸ *Gemeindeverzeichnis Deutschland*,

https://www.gemeindeverzeichnis.de/gem1900/gem1900.htm?schlesien/rb_breslau.htm
[dostęp: 21.09.2021]

I.3. Metody badań nad krajobrazem kulturowym. Metodologia pracy

Słowo *landscape* (ang. krajobraz) pochodzi z grupy języków germańskich, od *landscaef*. Oznaczało ono pewien obszar z chatami, płotami, polami i zwierzętami gospodarskimi, czyli zasadniczo był to krajobraz przekształcony przez mieszkańców wsi z krajobrazu pierwotnego⁹. Można zatem przyjąć, że termin krajobraz wyrażał początkowo widoczny efekt działalności ludzkiej w pewnej przestrzeni.

Zmieniające się relacje człowieka z otaczającym go światem sprawiły, że krajobraz został przez niego dostrzeżony. Jako przedmiot zainteresowań humanistów, temat został podjęty w renesansie. Wówczas to – jak wskazuje Ernst Gombrich – odkryto jego estetyczną wartość, co dało początek malarstwu krajobrazowemu¹⁰. Inni badacze wiążą dostrzeżenie krajobrazu oraz nowożytne wzmocnienie estetycznych obserwacji przyrody z rozwojem sztuki ogrodowej, modą na podróże oraz rozpowszechnianiem geografii opisowej¹¹. Jeszcze w osiemnastowiecznej Anglii wiązano krajobraz z subiektywnie doświadczanym widokiem. Wkrótce jednak powyższe podejście do krajobrazu zaczęło wykraczać poza ramy nauk przyrodniczych i historii sztuki. W takim rozumieniu zainteresowanie krajobrazem nie jest związane ze zdefiniowaną, nadającą mu konkretne znaczenie, dziedziną nauki ani sztuki, lecz jest zależne od odkrywania własności realistycznie pojmowanego świata. To spowodowało, że przyrodnicze ujęcie krajobrazu stało się niepełne, stwarzając przestrzeń dla pojawienia się pojęcia określanego mianem „krajobraz kulturowy”. Wiązało się to również z oddalaniem się ludzi od świata przyrody oraz zatracaniem przyrodniczego wymiaru zamieszkiwanych przez nich krajobrazów. Obecne studia nad krajobrazem stawiają w punkcie wyjścia zdolność człowieka do kształtowania i wykorzystywania środowiska przyrodniczego¹².

Zainteresowanie zagadnieniem krajobrazu kulturowego wiązało się z rozwojem nowych kierunków naukowych, które miały swoje korzenie w pozytywizmie, ewolucjonizmie i determinizmie. Poza Alexandrem von Humboldt, uznawanym za

⁹ K. Taylor, J. Lennon, *Cultural landscapes: a bridge between culture and nature?*, „International Journal of Heritage Studies”, t. 17, nr 6 (2011), s. 2.

¹⁰ E.H. Gombrich, *The renaissance theory and rise of landscape*, [w:] *Norm and form. Studies in the art of the Renaissance*, London 1985, s. 119.

¹¹ B. Frydryczak, D. Angutek, *Od krajobrazu naturalnego do krajobrazu kulturowego. Wprowadzenie*, [w:] B. Frydryczak, D. Angutek (red.), *Krajobrazy. Antologia tekstów*, Poznań 2014, s. 7–8.

¹² *Ibid.*, s. 8.

prekursora badań krajobrazu naturalnego, nurty te reprezentowali także dwaj niemieccy geografowie: Carl Ritter (1779–1859), który zaproponował holistyczną koncepcję świata natury i kultury, oraz Alfred Hettner (1859–1941), który wprowadził koncepcję chorologii¹³ do badania miejsc i regionów.¹⁴

Człowiek, aktywnie uczestnicząc w tworzeniu krajobrazów, nadaje im sens kulturowy. Takie stanowisko prezentował na początku XX wieku francuski geograf, Vidal de la Blanche (1845–1918). W jego rozumieniu, błędem było postrzeganie ziemi jako „sceny, na której rozwija się ludzka aktywność” z pominięciem faktu, że „sama ta scena jest żywa”¹⁵. De la Blanche należał do badaczy reprezentujących antropogeografię, która ukształtowała się jako odrębna dyscyplina geograficzna na przełomie XIX i XX wieku, podkreślająca związki między człowiekiem i ziemią oraz identyfikując typy krajobrazu powstające w wyniku tych związków¹⁶.

W latach 20. XX wieku do powyżej przywołanych badaczy dołączył Carl O. Sauer (1889–1975), przedstawiciel amerykańskiej szkoły geografii historycznej oraz kulturowej. Dla Sauera geografia była nierozzerwalnie związana z historią ludzkości, ponieważ ludzkość wywiera głęboki wpływ na Ziemię, jej zasoby i środowisko. Dlatego też uznał za całkiem naturalne zagłębienie się w antropologię, archeologię i socjologię jako rozszerzenie swoich studiów geograficznych¹⁷. W artykule z 1927 roku zat. „Morfologia krajobrazu” („The Morphology of Landscape”) przeprowadził analizę dotyczącą tego, w jaki sposób krajobrazy kulturowe składają się z form nałożonych na krajobraz fizyczny¹⁸.

Zainteresowanie ideą krajobrazów kulturowych rozkwitło w latach 90. XX wieku. Było to związane z dostrzeżeniem faktu, iż „krajobrazy dla tych, którzy potrafią je prawidłowo odczytać, stanowią najcenniejszy posiadany przez nas zapis historyczny”¹⁹. W rozumieniu badaczy z końca XX wieku, krajobrazy odbijają codzienne sposoby życia, rytm ich mieszkańców, opowiadają historię ludzi i wydarzeń

¹³ Czyli nauki zajmującej się rozmieszczeniem fauny i flory na kuli ziemskiej.

¹⁴ W. Wilczyński, *Ewolucja poglądów geograficznych na środowisko*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe 2005, s. 73–84.

¹⁵ C.O. Sauer, *Morfologia krajobrazu*, [w:] B. Frydryczak, D. Angutek (red.), *Krajobrazy. Antologia tekstów*, Poznań 2014, s. 23.

¹⁶ K. Kamińska, *Krajobraz kulturowy – nowa relacja człowieka ze światem (nie tylko przyrody)...*, s. 242.

¹⁷ C.O. Sauer, *op.cit.*, s. 32–35.

¹⁸ *Ibid*, s. 23–36.

¹⁹ W.G. Hoskins, *The Making of the English Landscape*, Little Toller Books 2013, s. 14.

w kontekście miejsc, jednocześnie zapewniając ciągłość czasową relacji²⁰. Sukcesywny rozwój badań nad krajobrazem sprawił, że w geografii kulturowej rozumienie krajobrazu jako „wizualnych i wymiernych form fizycznych występujących na danym obszarze geograficznym przez reprezentację tych form z pośrednictwem różnych mediów (...), przesunęło się w stronę oczekiwanych, zapamiętanych i somatycznych przestrzeni wyobraźni i zmysłów”²¹. Choć krajobraz kulturowy jest materialnym zbiorem, jest jednocześnie sposobem wizualnego i przestrzennego porządkowania oraz organizowania otaczającego ludzi świata. Jak pisze amerykański geograf kulturowy Richard H. Schein, jako sposób widzenia i poznania jest on właściwie epistemologią, która od dawna ma kluczowe znaczenie dla ludzkich tradycji geograficznych obserwacji, interpretacji oraz analiz²².

Krajobraz pozostaje konstruktem kulturowym bogatym w humanistyczne znaczenia i wartości, któremu ludzie nadali ustaloną przez siebie organizację czasu i przestrzeni. Jednocześnie sam człowiek pozostaje częścią natury²³. Według jednej z najważniejszych definicji, pochodzącej z dokumentów UNESCO, krajobrazy kulturowe zajmują miejsce „na styku natury i kultury, dziedzictwa materialnego i niematerialnego, biologicznej i kulturowej różnorodności, reprezentując przy tym ściśle utkaną sieć relacji, istotę kultury i tożsamości ludzi (...), są symbolem rosnącego uznania fundamentalnych powiązań społeczności lokalnych z ich dziedzictwem, gatunkiem ludzkim w jego naturalnym środowisku”²⁴.

Całokształt badań nad krajobrazem kulturowym cechuje podejście ewolucyjne, dlatego też metody i sposoby jego analiz są stale modyfikowane i aktualizowane. Wzajemne zależności między działalnością ludzką a krajobrazem kulturowym nie są wyłącznie prostym stosunkiem przyczynowo skutkowym. Zarówno przeszłe, jak i aktualne zależności wpływają na układy przestrzenne i utrwalają je nawet wtedy, kiedy przestają już spełniać swoje pierwotne funkcje. W ten sposób krajobraz kulturowy staje się wtórnym podłożem, jest czynnikiem warunkującym dalszy rozwój przestrzenny

²⁰ K. Taylor, J. Lennon, *Cultural landscapes: a bridge between culture and nature?*, „International Journal of Heritage Studies”, t. 17, nr 6 (2011), s. 1–3.

²¹ D.E. Cosgrove, *Krajobraz i europejski zmysł wzroku - przyglądanie się naturze*, [w:] B. Frydryczak, D. Angutek (red.), *Krajobrazy. Antologia tekstów*, Poznań 2014, s. 79.

²² R.H. Schein, *Cultural Landscapes*, [w:] B. Gomez, J. P. I. Jones (red.), *Research Methods in Geography*, Blackwell 2010, s. 222–226.

²³ K. Taylor, J. Lennon, *Cultural landscapes: a bridge between culture and nature?*..., s. 3.

²⁴ M. Rössler, *World Heritage cultural landscapes: A UNESCO flagship programme 1992 – 2006*, „Landscape Research”, t. 31, nr 4 (2006), s. 333–353.

regionu²⁵. Nie może być mowy o istnieniu bliźniaczych krajobrazów kulturowych. Podobne mogą być czynniki je kształtujące, porównywalne pewne ich elementy, a sama próba opisu krajobrazów kulturowych sprowadza się raczej do przypisywania im pewnych ogólnych kategorii, typologii, próby definiowania ich składników oraz nadawania w jakimś stopniu sprecyzowanych własności. Takie próby podejmowali w XX wieku głównie badacze geografii humanistycznej, poszerzając z czasem zakres swoich badań, co wciągnęło do rozważań nad tematem także kulturoznawców oraz przedstawicieli innych dziedzin nauki, nadając zagadnieniu interdyscyplinarny charakter.

Badania nad krajobrazem kulturowym podejmowane są także w Polsce. Ich pionierką jest Maria Dobrowolska. W jednej ze swoich pierwszych prac opisujących krajobraz kulturowy wskazała ona, że kluczowym elementem badań antropogeograficznych powinny być zagadnienia procesów przemian oraz czynników determinujących owe przemiany. Zdefiniowała również krajobraz kulturowy jako „syntezę działalności społeczeństwa w jego środowisku geograficznym”, odzwierciedlającą zależności między przyrodą i społeczeństwem oraz intensywność i szybkość przeobrażeń zachodzących w czasie²⁶. Dobrowolska wskazała na kilka metod badania krajobrazu: genetyczną (opiera się ona na chronologicznym opisanie elementów krajobrazu kulturowego), empiryczną (to analiza przekształceń zachodzących na powierzchni ziemi obecnie oraz w historii) oraz ewolucyjną (badającą przystosowywanie się człowieka do zmieniających się historycznie warunków środowiska)²⁷.

Polskie badania nad krajobrazem kulturowym są wciąż rozwijane. Obecnie skupiają się one na porządkowaniu teoretycznych i konceptualnych zagadnień związanych tym zagadnieniem. Tworzone są także modele analiz oraz metody oceny wartości krajobrazu kulturowego. Te, opracowane przez Urszulę Mygę-Piątek, czerpią z kilku podejść i koncepcji badawczych. Czynniki, które wpływają na przeobrażenia krajobrazu kulturowego Myga-Piątek definiuje jako „zespół zmieniających się w czasie bodźców wysyłanych przez zachodzące niezależnie od człowieka procesy przyrodnicze, jak również zespół bodźców pochodzących od zorganizowanej działalności ludzkiej,

²⁵ U. Myga-Piątek, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Katowice 2012, s. 68–70.

²⁶ M. Dobrowolska, *Dynamika krajobrazu kulturowego*, „Przegląd Geograficzny”, t. 21, nr 3–4 (1948), s. 156.

²⁷ *Ibid.*, s. 154–157.

skierowanych wobec przestrzeni podlegającej zagospodarowaniu”²⁸. Wskutek tych zmian, krajobraz kulturowy wpływa na kolejno następujące decyzje i działania człowieka. Tworzone są unikatowe układy lokalnych powiązań i oddziaływań, które prowadzą do wniosku, że krajobraz kulturowy nie może być opisany matematycznie, a więc w pełni obiektywnie i jednoznacznie²⁹.

Mimo kolejnych, wprowadzanych do badań podziałów, wyniki przeprowadzanych analiz wcale nie stają się jednoznaczne i jasne³⁰. Z tego powodu próby systematyzowania i porządkowania zagadnienia nie skutkują kompleksową klasyfikacją, a jedynie pewnymi typologiami. Sformułowania nazywające poszczególne krajobrazy są bardzo różnorodne, a kolejne opracowania dotyczące tej tematyki generują nowe typy. Wśród najczęściej wymienianych w literaturze można znaleźć krajobrazy: antropogeniczne, miejskie, urbanistyczne, leśne, rolnicze, parkowe, górnicze, geologiczne, inżynieryjne i zurbanizowane³¹. Określenia te jednak nie są precyzyjne i często mają podobne znaczenia. Poszczególne typy krajobrazu mogą być również grupowane w zależności od przyjętego podejścia (np. w ujęciu genetycznym antropogenicznym wyróżniane są krajobrazy przemysłowe czy miejskie, a w ujęciu fizjonomicznym krajobrazy nizinne czy nadmorskie). Tak liczne próby formułowania typów krajobrazu pokazują wyraźnie złożoność przedmiotu badań.

Główne dyscypliny, w kręgu zainteresowania których znalazł się krajobraz kulturowy, zostały podzielone przez Mygę-Piątek na dwie grupy: nauki badające teoretyczne jego aspekty i te rozpoznające jego praktyczną stronę³². Do pierwszej grupy zaliczone zostały antropogeografia, geografia kulturowa, regionalna i humanistyczna, a także filozofia natury, etnologia i historia środowiska, jako zajmujące się przede wszystkim zagadnieniami związanymi z historią oraz genezą krajobrazu kulturowego. W drugiej zaś znalazły się socjologia, psychologia, architektura i urbanistyka oraz architektura krajobrazu, rozpoznające najczęściej kwestie jego percepcji, estetyki i fizjonomii.

²⁸ U. Myga-Piątek, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne...*, s. 70.

²⁹ W. Wilczyński, *Epistemologia Immanuela Kanta a jedność przedmiotu geografii*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 41, nr 3–4 (1996), s. 97–108.

³⁰ U. Myga-Piątek, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne...*, s. 75.

³¹ *Ibid.*, s. 76–77. Typów wymienionych przez autorkę jest znacznie więcej, wśród nich wspomnieć warto także: archeologiczny, historyczny, symboliczny, efemeryczny, ginący, przemijający, religijny, tradycyjny, wojskowy, zabytkowy, chroniony, rekreacyjny, warowny, komunikacyjny, odzyskiwany, bezimienny i pospolity.

³² U. Myga-Piątek, *Between tradition and modernity of the cultural landscape research. Discussion on methodology*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, t. 9 (2008), s. 75–77.

Krajobrazy kulturowe uzdrowisk przypisała Myga-Piątek do typu krajobrazów określanych jako turystyczne. Zgodnie z podaną przez nią definicją, krajobrazy turystyczne ukształtowane zostały wskutek zorganizowanej przestrzennie działalności turystycznej³³. O przynależności do tego typu krajobrazów świadczą ich walory i funkcje, ale także materialne elementy infrastruktury turystycznej, które powodują, że przestrzeń jest zorganizowana i wyraźnie odróżnia się od innych typów krajobrazu. Pojęcie krajobrazu turystycznego jest jednak stosunkowo młode, a w przypadku analizowanych w tej rozprawie miejscowości uprawianie turystyki było w omawianym czasie drugoplanowym celem. W związku z tym autorka dysertacji proponuje wprowadzenie pojęcia krajobrazu kulturowego – uzdrowskiego oraz jego charakterystyki.

Krajobraz uzdrowski³⁴ ukształtował się wskutek zorganizowanej przestrzennie działalności uzdrowskiej. Potrzeby i motywacje uczestników krajobrazu uzdrowskiego zdeterminowały zagospodarowanie przestrzenne uzdrowskich miejscowości, wpływając na ich kształtowanie. Krajobraz uzdrowski rozumiany jest jako krajobraz, który posiada potencjał (niekoniecznie w pełni i aktualnie wykorzystywany) do pełnienia funkcji uzdrowskiej lub system, który spośród pełnionych funkcji wyróżnia znaczący udział funkcji uzdrowskiej. Poza walorami i funkcjami uzdrowskimi, obszary krajobrazu kulturowego uzdrowskiego cechuje występowanie materialnych elementów infrastruktury uzdrowskiej. Organizują one przestrzeń i pozwalają na odróżnienie od innych typów krajobrazu. W strukturze krajobrazu uzdrowskiego przeważają obiekty służące realizacji funkcji uzdrowskiej (np. zakłady przyrodolecznice, obiekty mieszkalne dla kuracjuszy, pijalnie wód, hale spacerowe, tereny urządzonej zieleni). Właściwości krajobrazów uzdrowskich są wynikiem historycznych przeobrażeń krajobrazów przyrodniczych (seminaturalnych) i krajobrazów kulturowych wszystkich typów. Powstałe na niezagospodarowanych wcześniej obszarach krajobrazów przyrodniczych można uznać za krajobrazy „klasycznie” uzdrowskie, bez dominujących cech innych typów krajobrazu. W takim przypadku bodźcem i głównym czynnikiem rozwojowym były naturalne walory środowiska oraz występowanie zasobów przyrodniczych o właściwościach terapeutycznych (źródła mineralne, borowiny, klimat, itd.).

³³ Ibid., s. 150.

³⁴ Zaproponowane pojęcie oparto na definicji krajobrazu turystycznego, zob.: U. Myga-Piątek, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne...*, s. 150–151.

Krajobrazy uzdrowiskowe powstały wskutek zabudowy infrastrukturą uzdrowiskową miejscowości leżących w górach, na obszarach nadmorskich oraz na terenach nizinnych posiadających sprzyjające zdrowiu walory środowiska. Rozwój krajobrazu uzdrowiskowego, warunkowany występowaniem czynników przyrodniczych, z czasem stał się zależny od czynników ekonomicznych (koszty prowadzenia kuracji, środki finansowe inwestowane w infrastrukturę uzdrowiskową) oraz czynników biopsychicznych populacji (potrzeby i oczekiwania grup kuracjuszy). W przemianach krajobrazu kulturowego uzdrowisk ważną rolę odegrały też czynniki gospodarczo-polityczne (np. przekształcenia własnościowe, zmiany w sposobach finansowania kuracji). Czynniki techniczno-cywilizacyjne z kolei zapewniły: możliwości dla rozwoju w zakresie transportu, w tym kolejowego (co znacznie rozpowszechniło modę na uzdrowiska), usprawnienie urządzeń terapeutycznych (związanych z wydobywaniem oraz użyciem wód), wprowadzanie nowych metod leczniczych oraz operowanie formami architektury charakterystycznymi dla uzdrowisk.

Interdyscyplinarne rozważania dotyczące krajobrazu kulturowego oraz mnogość podejść metodologicznych prezentowanych przez badaczy różnych dziedzin skłoniły autorkę do usystematyzowania zagadnienia w kontekście uzdrowisk oraz wyboru najbardziej odpowiednich narzędzi badawczych. Przegląd metodologii stosowanych przez zajmujących się krajobrazem uwidocznił, że większość z prezentowanych metod wnosi do badań cenne elementy, ale żadna z nich nie jest kompleksowa³⁵.

W związku z tym, co napisano powyżej, punktem wyjścia dla przeprowadzonych w dysertacji analiz było tło historyczne działania uzdrowisk w badanym regionie. Odtworzenie wydarzeń historycznych było krokiem, który pozwolił na określenie kolejnych czynników modyfikujących kształt krajobrazu kulturowego zarówno poszczególnych miejscowości, jak i całego regionu wałbrzyskiego. Perspektywa geograficzna ujęcia zagadnienia jest najpełniejszym ze sposobów odczytywania krajobrazów, ponieważ czerpie z nauk pokrewnych. Nie ona jest jednak kompletna, a jak wskazują sami badacze tematu, dobrze uzupełniają ją metody innych nauk. Najnowsze kolei z podejść, interdyscyplinarne i czerpiące z aparatu nauk kulturoznawczych pozwala na prowadzenie badań we właściwie nieograniczonym zakresie. Są one jednak obarczone pewnym stopniem subiektywności, ponieważ opierają się na interpretacji badacza. Metodologia ta wymagała zatem uzupełnienia o procedury dające bardziej

³⁵ B. Frydryczak, *O dwóch sensach krajobrazu...*, s. 24–25.

wymierne rezultaty badawcze, stąd propozycja połączenia różnych perspektyw badania krajobrazu kulturowego uzdrowisk, co pokazuje tabela 1.

Tabela 1. Uproszczony schemat dotyczący zastosowania metodologii badania krajobrazu dla analizy krajobrazu kulturowego uzdrowisk, oprac. Maria Pytka

		Analizowane elementy krajobrazu kulturowego uzdrowiska		
		Środowisko przyrodnicze	Antropogeniczna przestrzeń uzdrowska	Swoistość kulturowa uzdrowiska
Przyjęte metodologie odczytywania krajobrazu	Analiza krajobrazu w kontekście estetycznym	Analizowany aspekt wizualny krajobrazu	Wizualne kwestie związane z architekturą, urbanistyką i terenami zieleni	Nie występuje, nie dostrzega człowieka jako aktywnego uczestnika krajobrazu
	Analiza krajobrazu kulturowego w rozumieniu antropogeografów XX wieku	Dane i wartości odczytywane jako punkt wyjścia do analiz	Krajobraz jako przestrzeń aktywnego działania ludzi	Ma ograniczony zasób metod do badania nauk kulturoznawczych
	Analiza krajobrazu kulturowego w kontekście interdyscyplinarnym	Jeśli nie ma w nim uczestnika krajobrazu, trudno podjąć badania	Człowiek jako uczestnik krajobrazu kształtujący jego przestrzeń	Człowiek jako uczestnik przeżywający krajobraz

Podstawową metodą badań przyjętą dla analizy historycznych krajobrazów kulturowych uzdrowisk była kwerenda literaturowa oraz archiwalna. Przystudiowanie dostępnych dokumentów źródłowych i opracowań dotyczących tematu umożliwiło odtworzenie charakterystyki uzdrowisk regionu wałbrzyskiego. Analizy porównawcze źródeł pisanych, map i zdjęć lotniczych oraz dostępnej literatury pozwoliły na zbudowanie wizerunku krajobrazu kulturowego miejsca w określonych ramach czasowych. Krajobrazy kulturowe odnoszą się przede wszystkim do przestrzeni, zatem mapy i inne materiały ikonograficzne należą do kluczowych źródeł informacji. Ukazują one także zmieniające się w czasie podejście do przedstawiania uzdrowisk oraz ich związków z otoczeniem. Należy przy tym pamiętać, że materiał źródłowy stanowi swego rodzaju relację o miejscu, został przygotowany przez uwarunkowanego kulturowo autora.

Czynnikiem, który najsilniej wpływał na kształtowanie się krajobrazu kulturowego uzdrowisk, były cechy środowiska naturalnego³⁶. To założenie stało się

³⁶ P. Duma i in., *Historyczny krajobraz kulturowy subregionu zachodnich Sudetów. Uwagi o metodzie badań*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 27 (2019), s. 51–52.

punktem wyjścia do opracowania analizy krajobrazu uzdrowisk z perspektywy takich dyscyplin jak: geografia fizyczna i geologia. Przedstawiono także klimatyczne podstawy funkcjonowania uzdrowisk.

W dalszej części pracy opisane zostały zmieniające się w czasie układy przestrzenne miejscowości, ich architektura oraz tereny zieleni, jako elementy infrastruktury uzdrowiskowej. Krajobraz kulturowy został w tej części określony jako przestrzeń życiowa człowieka. Wynikiem jest, właściwa dla badań z zakresu historii architektury i urbanistyki, analiza przestrzeni uzdrowiskowych. Wskazano tym sposobem na pozaprzyrodnicze czynniki kształtujące krajobraz kulturowy uzdrowiska.

Analizie poddano także swoistość kulturową zdrojów, przez co rozumiany jest „krajobraz przeżywany”³⁷. Ta metoda oparta jest o najnowsze podejścia do zagadnienia krajobrazu kulturowego. W oparciu o nią podjęto próbę odtworzenia przeżywanego sensu krajobrazu z punktu widzenia podmiotów, czyli kuracjuszy. O istnieniu swoistości kulturowej uzdrowiska w kontekście historycznego krajobrazu kulturowego świadczą najczęściej rozmaite relacje jego uczestników, a także różnego rodzaju ilustracje, a później także fotografie oddające atmosferę uzdrowiska i panujący w nim nastrój. Na dodatkowe wnioski pozwoliła analiza materialnych elementów krajobrazu ujęta w szerszej perspektywie, głównie społecznej.

Jak pokazuje macierz powiązań pomiędzy postawionymi w pracy tezami a poddanymi analizie elementami krajobrazu kulturowego (tabela 2.), przyjęte w pracy metody i perspektywy badawcze uzupełniają się wzajemnie. Wywiedzione tym sposobem wnioski mogą stanowić sugestię dla obecnego prowadzenia kurortów, wskazując na istotne elementy historycznego krajobrazu kulturowego, jako dziedzictwa o charakterze lokalnym oraz możliwość wykorzystania ich wzajemnego położenia i komplementarności do wzmocnienia znaczenia regionu.

³⁷ Pojęcie *krajobrazu przeżywanego* jako krajobrazu badanego przez antropologów kulturowych i społecznych, użyte zostało w książce autorstwa B. Frydryczak i D. Angutek *Krajobrazy. Antologia tekstów*, Poznań 2014, s. 17.

Tabela 2. Macierz powiązań pomiędzy tezami rozprawy a analizowanymi elementami krajobrazu kulturowego. Podana w tabeli numeracja zgodna jest z tą przyjętą w dysertacji. Oprac. Maria Pytka

Tezy	Warunki środowiskowe	Krajobraz antropogeniczny									
		1.4.1	1.4.2	1.4.3	1.4.4	1.4.5	1.4.6	1.4.7	1.4.8	1.4.9	1.4.10
1.	✓	✓	✓			✓	✓		✓	✓	✓
2.	✓	✓		✓	✓	✓			✓		✓
3.	✓	✓	✓	✓		✓	✓			✓	✓
4.		✓		✓	✓	✓			✓		
5.		✓		✓				✓			
6.	✓		✓	✓	✓	✓	✓				✓
7.		✓		✓	✓	✓					

I.4. Stan badań

Uzdrowiska europejskie i kwestie związane z ich przeszłością stanowią przedmiot studiów wielu badaczy reprezentujących rozmaite dziedziny i dyscypliny badawcze (historia medycyny, historia architektura, architektura krajobrazu, antropologia kulturowa, geografia, socjologii, psychologia, estetyka). Tematyka uzdrowiskowa jest omawiana zarówno w literaturze naukowej, jak i popularnonaukowej. Publikacje istotne dla zagadnienia kształtowania się krajobrazu kulturowego kurortów związane są z ich przestrzeniami urbanistycznymi i architekturą, ale także kulturą uzdrowiskową oraz podejmowanymi metodami leczenia. Efektem studiów badaczy są liczne publikacje książkowe oraz artykuły, które dotyczą różnych wątków.

Najważniejsze z punktu widzenia zakresu pracy uznać należy studia dotyczące kultury uzdrowiskowej na terenach niemieckiej strefy językowej. Przeprowadziła je m.in. historyczka Ute-Lotz Heumann³⁸. Odniosła się ona do kulturowych i społecznych wartości niemieckich uzdrowisk w tzw. długim XVIII wieku. Opisuując krótko medyczne aspekty działania tych miejscowości, autorka wskazała, że stanowiły one ważne przestrzenie, w których zachodziły procesy mające wpływ na zmieniające się sposoby postrzegania środowiska naturalnego, a także na przemiany społeczne. Wątki te poddała szerokiej analizie, odnosząc je m.in. do zjawiska heterotopii oraz klastra. Wskazała, że uzdrowiska promowały nowe spojrzenie na krajobraz, będąc miejscem

³⁸ U. Lotz-Heuman, *The German Spa in the Long Eighteenth Century*, Routledge New York-London 2022.

narodzin nowożytnej turystyki, a także stanowiły miejsce nawiązywania relacji różnych grup społecznych i miały wpływ na kształtowanie się ówczesnej kultury. Na kulturotwórcze znaczenie uzdrowisk w centralnej Europie wskazał także amerykański badacz specjalizujący się w historii nowożytnej, szczególnie Niemiec i Austrii, David. C. Large³⁹.

Historia niemieckiej architektury uzdrowiskowej przeanalizowana została także w obszernym artykule badacza zajmującego się dziedzictwem architektonicznym Ulricha Coenena⁴⁰. Scharakteryzował on rozwój i przemiany obiektów uzdrowiskowych oraz urbanistyki miejscowości zdrojowych działających na terenie Niemiec, przytaczając liczne przykłady.

W opracowaniu opublikowanym po redakcją dwojga historyków specjalizujących się w historii społecznej, gospodarczej i kulturalnej wczesnej nowożytności – Andrei Pühringer i Martina Scheutza wskazano z kolei, że kurorty stanowiły nie tylko idylliczne miejsca wypoczynku, ale także były areną eksperymentów podejmowanych przez ich twórców, w tym architektów i urbanistów⁴¹. Autorzy zbioru zwrócili także uwagę na, charakterystyczne dla uzdrowisk, napięcia między wiejską idyllą a miejską nowoczesnością, między wyrzeczeniem a obfitością, gdzie zabiegi wodne sąsiadowały z wystawnymi wieczorami teatralnymi, a bogaci przemysłowcy korzystali z infrastruktury kurortów, z którą sąsiadowały łącznie dla ubogich. Tego typu miejscowości uznano za pole eksperymentalne miejskiej nowoczesności, bowiem jako specyficzne przestrzenie, dawały możliwość wypracowania nowych rozwiązań, a także wprowadzania wielu osiągnięć organizacyjnych oraz technologicznych.

Historię wodolecznictwa, jako podstawowej metody leczniczej oferowanej przez kurorty, przedstawiła w swojej rozprawie doktorskiej farmaceutka Priska E. Binz Nocco⁴², która przeanalizowała rozwój balneologii, ze szczególnym uwzględnieniem XIX i XX wieku. Podobne opracowania, odnoszące się do zdrowotnych właściwości wód mineralnych i związanych z nimi funkcji źródeł, opublikowali też m.in. lekarz

³⁹ D. C. Large, *The Grand Spas of Central Europe: A History of Intrigue, Politics, Art, and Healing*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2015.

⁴⁰ U. Coenen, *Kurarchitektur in Deutschland*, "Badische Heimat", 90/3 (2010), s. 619–637.

⁴¹ *Die Kurstadt als urbanes Phänomen: Konsum, Idylle und Moderne*, A. Pühringer, M. Scheutz (red.), Wien Köln 2023.

⁴² P. E. Binz Nocco, *Mineralwasser als Heilmittel: Medizinisch-pharmazeutische Aspekte im 19. und frühen 20. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung des Kantons Tessin*, Liebefeld/Bern, SGGP/SSHP, 2008.

i specjalista od bioklimatologii Walther Amelung⁴³, oraz zajmujący się balneologią Hanna Schäfers-Meyer⁴⁴ i Gert Michel⁴⁵. Na zdrowotne oraz społeczne znaczenie spacerów jako formy aktywności podejmowanej przez kuracjuszy wskazała z kolei historyczka kultury Gundrun M. König⁴⁶. Odniosła się ona także do wpływu zdrojowych przestrzeni spacerowych na kształtowanie się krajobrazów uzdrowiskowych.

Wśród opracowań odnoszących się do uzdrowisk sudeckich wyróżnia się publikacja architektki Grażyny Balińskiej⁴⁷, charakteryzująca przekształcenia architektury i urbanistyki dolnośląskich kurortów w kontekście europejskiej architektury uzdrowiskowej. Z kolei informacje o nurtach w architekturze uzdrowisk śląskich przedstawiła w swojej książce fizjoterapeutka Izabela Spielvogel, badaczka specjalizująca się w fitochemii i farmakologii⁴⁸. Opisała ona obiekty uzdrowiskowe w zestawieniu z metodami korzystania z nich przez pacjentów. Wskazała na przeobrażenia kurortów związane ze zmieniającymi się oczekiwaniami gości.

Jeden z obszerniejszych zbiorów publikacji polskich, opisujących działalność uzdrowiskową, stanowi seria wydawnicza redagowana przez Bożenę Płonkę-Syrokę, wrocławską historyczkę medycyny, zat. „Kultura uzdrowiskowa w Europie”⁴⁹. Wielotomowe wydawnictwo dotyka rozmaitych zagadnień związanych z uzdrowiskami oraz porusza wiele wątków. Pośród licznych artykułów, autorstwa badaczy reprezentujących różne perspektywy badawcze, zawarto w niej nie tylko opracowania dotyczące poszczególnych kurortów, ale także artykuły przedstawiające ogólne kierunki w kształtowaniu uzdrowisk i zasady ich funkcjonowania.

⁴³ W. Amelung, *Bäder und Klimaheilkunde im Wandel der Zeiten*. „Zeitschrift für angewandte Bäder- und Klimaheilkunde”, 19 (1972), s. 209-218.

⁴⁴ H. Schäfers-Meyer, *Die Wandlung der Badekur zur Gesundheitsbildung im Kurort*, Frankfurt am Main 1993.

⁴⁵ G. Michel, *Mineral- und Thermalwässer – Allgemeine Balneogeologie*, Berlin 1997.

⁴⁶ G. M. König, *Eine Kulturgeschichte des Spazierganges: Spuren einer bürgerlichen Praktik 1780-1850*, Böhlau 1996, s. 271–221.

⁴⁷ G. Balińska, *Uzdrowiska dolnośląskie. Problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, Wrocław 1991.

⁴⁸ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze europejskich uzdrowisk*, Opole 2017.

⁴⁹ *Historia kultury uzdrowiskowej w Europie*, Kaźmierczak A., Płonka-Syroka B. (red.), Wrocław 2012; *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim. T. 1*, Kaźmierczak A., Płonka-Syroka B. (red.), Wrocław 2013; *Wybrane elementy historii uzdrowisk polskich i niemieckich do 1945 r.*, B. Płonka Syroka, A. Syroka (red.), Wrocław 2017; *Elitarny model europejskiego uzdrowiska - ewolucja koncepcji i jej funkcjonowanie w praktyce*, Płonka-Syroka B. i in. (red.), Wrocław 2017; *Uzdrowiska arystokratyczne*, B. Płonka-Syroka i in. (red.), Wrocław 2022.

Drobiazgowych informacji o historii XVIII-wiecznych zdrojowisk sudeckich dostarcza natomiast publikacja Jacka Dębickiego⁵⁰. Opisuje ona zasady działania wielu uzdrowisk w wąskim zakresie czasowym, dając możliwość poznania przeszłości tych miejscowości przed okresem ich największego rozwoju.

Na przekształcenia kurortów śląskich w kontekście sposobów ich przedstawiania w XIX i XX wieku zwróciła uwagę historyczka sztuki Ksenia Stanicka-Brzezicka⁵¹. Zauważyła ona, iż ówczesna ikonografia uzdrowiskowa była ważną formą przekazu informacji i stanowiła materiał promocyjny miejscowości.

Ważną pozycję pośród publikacji poświęconych ogólnie historii uzdrowisk dolnośląskich stanowi praca autorstwa kardiologa Antoniego Falkiewicza i historyczki sztuki Marii Starzewskiej z 1975 roku, która odnosi się także do kontekstu środowiskowego, jak i metod prowadzonych kuracji⁵².

Jeszcze inną perspektywę badawczą w badaniach nad uzdrowiskami przyjęto w opracowaniach o charakterze inżynierskim (publikacja Andrzeja Madeyskiego⁵³), czy prawn-administracyjnym (np. książka Diany Dryglas i Jana Golby⁵⁴).

Jedyna natomiast pozycja odnosząca się wprost do krajobrazu kulturowego uzdrowisk sudeckich, wydana w 2002 r. w formie monografii po konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – Narodową Instytucję Kultury, oraz samorządy miast Kudowa Zdrój i Duszniki Zdrój, nie analizuje tego zagadnienia w kontekście kurortów będących przedmiotem niniejszej rozprawy⁵⁵.

Badania związane ze kurortami sudeckimi były dotychczas prowadzone głównie z perspektywy historii, historii sztuki, medycyny, architektury i geologii, sporadycznie w kontekście pewnych wąskich zagadnień, jak balneologia, zieleni, inżynieria środowiskowa, uwarunkowania prawne. Nie prowadzono jednak studiów opisujących całościowo przemiany krajobrazu kulturowego kurortów Sudetów Środkowych, które

⁵⁰ J. Dębicki, *Kulturowe aspekty sudeckich uzdrowisk obecnego regionu dolnośląskiego w XVII-XVIII wieku*, Toruń 2005.

⁵¹ K. Stanicka-Brzezicka, *Ikonosfera kurortu górskiego*, „Góry – Literatura – Kultura” 13 (2019), s. 285–302.

⁵² A. Falkiewicz, M. Starzewska, *Uzdrowiska dolnośląskie i ich okolice. Balneologia – historia – przyroda – sztuka*, Wrocław 1975.

⁵³ A. Madeyski, *Podstawy inżynierii uzdrowiskowej*, Warszawa 1979.

⁵⁴ D. Dryglas, J. Golba, *Determinanty funkcjonowania i rozwoju uzdrowisk w Europie. Studium przypadku Polski*, Warszawa 2017.

⁵⁵ *Krajobraz kulturowy uzdrowisk sudeckich Wczoraj- Dziś- Jutro*, ed. A. Michałowski, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 2002, Warszawa 2002.

podjęto w tej rozprawie. Szczegółowy stan badań ich dotyczący przedstawiony został w rozdziale III, we właściwych częściach im poświęconych.

II. Kontekst europejski uzdrowisk

II.1. Wyjaśnienie podstawowych terminów

Zacznijmy od wyjaśnienia podstawowych terminów, bowiem kwestia nazewnictwa miejsc związanych z leczeniem zasobami naturalnymi jest zróżnicowana. W europejskim piśmiennictwie popularno-naukowym mianem *kurortów* określane są zwykle uzdrowiska w Niemczech, Austrii, Czechach, Włoszech, Węgrzech i Szwajcarii. Pojęcia *uzdrowiska* używa się powszechnie w Polsce, Bułgarii, Rumunii, Słowacji, Litwie, Łotwie i Ukrainie. Nazwy *ośrodki spa* występują w odniesieniu do uzdrowisk belgijskich, hiszpańskich, portugalskich, francuskich, węgierskich i słowackich⁵⁶. Pojęcie *Kurort* (*Kur* – kuracja, *Ort* – miejsce, miejscowość) było uważane jeszcze na początku XX wieku za niemile widziany germanizm⁵⁷. W literaturze polskiej najczęściej spotyka się zamienne użycie pojęć *uzdrowisko*⁵⁸ (zamiennie także *zdrojowisko*, jako synonim) oraz *kurort*, i to one będą stosowane w niniejszej pracy. Nazwy uzdrowisk w większości krajów europejskich uzupełniane są o wyróżniki, które mówią o uzdrowiskowym charakterze miejscowości. *Bad* stosuje się w odniesieniu do uzdrowisk niemieckich, szwajcarskich i austriackich, w Polsce używany jest człon *zdrój*. Wśród europejskich wyróżników wskazać można też stosowane w Czechach, Słowacji i Polsce *cieplice* (*-teplíce*), francuskojęzyczne *bains*, włoskie *terme* czy używane w Belgii, Holandii, Portugalii i Hiszpanii *spa*⁵⁹.

W historii uzdrowisk wykształciło się kilka ich rodzajów. Pierwszy podział dotyczy lokalizacji. Mamy w związku z tym do czynienia z uzdrowiskami miejskimi, górskimi oraz nadmorskimi.

⁵⁶ D. Dryglas, J. Golba, *Determinanty funkcjonowania i rozwoju uzdrowisk w Europie. Studium przypadku Polski*, Warszawa 2017, s. 13–14.

⁵⁷ K. Wyrwa, *Kurort czy resort?*, „Język Polski” LXXXV z. 2 (2005), s. 154–156.

⁵⁸ Termin *uzdrowisko* został w Polsce zdefiniowany ustawowo i określa „obszar, na terenie którego prowadzone jest leczenie uzdrowiskowe, wydzielony w celu wykorzystania i ochrony znajdujących się na jego obszarze naturalnych surowców leczniczych”. Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o leczeniu uzdrowiskowym, uzdrowiskach i obszarach ochrony uzdrowiskowej oraz gminach uzdrowiskowych (Dz.U. z 2023 r. poz. 151).

⁵⁹ D. Dryglas, J. Golba, op. cit., s. 14–15.

Z uzdrowiskami powiązane są także zróżnicowane metody leczenia. Główną z dziedzin medycyny uzdrowiskowej stanowi balneologia. Określenie to wywodzi od greckiego słowa *balneion* i łacińskiego *balneum*, oznaczających łaźnie⁶⁰. Jako nauka o zastosowaniu naturalnych wód mineralnych w celach leczniczych obejmuje badania nad metodami i zastosowaniami kąpieli, picia (krenoterapia), parowania i wdychania naturalnych wód termalnych i mineralnych dla korzyści zdrowotnych i medycznych (inhalacje), w tym związanych z nimi gazów naturalnych i peloidów⁶¹. Ta interdyscyplinarna dziedzina, obejmuje nie tylko analizy i objaśnienia dotyczące naturalnych źródeł wody mineralnej, ale także ich lokalną i regionalną geografę i geologię, mineralogię i chemię, odnosi się także do klimatu. Klimat został w 2. połowie XIX wieku uznany za terapeutycznie skuteczny czynnik i warunkował powstawanie uzdrowisk nowego typu: kurortów klimatycznych⁶². Współczesna medycyna zna wiele metod leczenia, ale do niedawna znaczącą część przypadłości można było starać się ukoić jedynie przy pomocy wód leczniczych, które stosowano jako remedium na większość chorób.

II.2. Zarys historii uzdrowisk europejskich

Pierwsze pisemne informacje o źródłach stosowanych w kuracjach pochodzą ze starożytności. Kolebką europejskiej kultury kąpielowej była starożytna Grecja. To tam po raz pierwszy pojawiły się łaźnie publiczne, które wykorzystywano nie tylko dla higieny, ale także jako miejsce życia kulturalnego oraz leczenia chorób. Terapie oferowano w miejscach zwanych na cześć boga uzdrawiania Asklepiosa, Askepieiami⁶³. Zabiegi z wykorzystaniem wód szeroko stosował również Hipokrates (460– ok 375 p.n.e.), uważany za ojca medycyny. W swojej pracy zat. “O powietrzu, wodach i miejscach” wymienił wpływ warunków klimatycznych oraz wody, sposobu odżywiania oraz rodzaju zajęcia na zdrowie człowieka. Opisał choroby, na przebieg

⁶⁰ W. Amelung, *Bäder und Klimaheilkunde im Wandel der Zeiten*, “Zeitschrift für angewandte Bäder- und Klimaheilkunde”, 19 (1972), s. 209–218.

⁶¹ H. Chisholm, “Balneotherapeutics”, *Encyclopædia Britannica*, Cambridge University Press, 3/11 1911, s. 284–285. Peloidy (gr. pelos – błoto) są to twory geologiczne, które po rozdrobnieniu i zmieszaniu z wodą są wykorzystywane do celów leczniczych w formie kąpieli lub okładów. Do peloidów naturalnych zaliczane są borowiny, sapropel (szlamy wodne), fango (muły wulkaniczne) oraz glinki, lessy i kredy. J. Bażyński, S. Turek, *Słownik hydrogeologii i geologii inżynierskiej*, Warszawa 1969, s. 192.

⁶² R. Lipelt, *Uzdrowiska czeskie, ich rozmieszczenie oraz rozwój w latach 1880-1913*, [w:] *Elitarny model europejskiego uzdrowiska – ewolucja koncepcji i jej funkcjonowanie w praktyce*, red. B. Płonka-Syroka, Wrocław 2017, s. 53–54.

⁶³ G. Michel, *Mineral- und Thermalwässer – Allgemeine Balneogeologie*, Berlin 1997, s. 1–2.

których ma wpływ spożywanie wody i kąpiele⁶⁴. Jako najlepszą wskazał wodę górską, czystą i słodką, którą pić można nawet z niewielkim dodatkiem wina. Schorzenia pacjenta wymienił jako czynnik warunkujący rodzaj i ilość wody, która powinna być przyjmowana. Także inni lekarze greccy, wcześniej niechętnie używający wody jako środka leczniczego, dostrzegli jej wartość terapeutyczną i zaczęli stosować w przepisywanych przez siebie kuracjach⁶⁵.

Z Grecji stosowanie kąpiei rozprzestrzeniło się na obszary Azji Mniejszej oraz Półwysep Apeniński, kolebkę Cesarstwa Rzymskiego. Opierając się na wypracowanych przez Greków metodach, Rzymianie opracowali własne procedury. Rozwinęli obrzędy i kulturę kąpiei oraz rozpoczęli wznoszenie okazałych łaźni⁶⁶. Były to rozległe zespoły miejskie z imponującą architekturą, przeznaczone do kąpiei w wodzie i parze. Obejmowały one także sąsiadujące z nimi otwarte przestrzenie ogrodowe z fontannami i pawilonami. Termy budowano zarówno w rejonach z naturalnymi źródłami ciepłych wód zwanych termalnymi, jak i w miejscach, gdzie konieczne było sztuczne podgrzewanie wody, co czyniono używając systemu zwanego *hypocaustum*. System ten składał się z pieca, który ogrzewał powietrze przepływające przez układ kanałów pod podłogą oraz w ścianach, zapewniając równomierne rozprowadzenie ciepła. Łaźnie takie były odwiedzane nie tylko w celu utrzymania higieny i zdrowia organizmu, ale stanowiły także miejsce rywalizacji sportowej i ośrodki życia społecznego⁶⁷.

Najstarsze i najlepiej zachowane łaźnie rzymskie odnaleziono w Pompejach. Tamtejsze Termy Stabiańskie pochodzą z II w. p.n.e. Największe natomiast były Termy Dioklecjana w Rzymie, które oferowały miejsca dla 3000 kąpiących się⁶⁸. Na popularność kąpiei wskazuje ilość łaźni – w samym tylko Rzymie w 33 roku p.n.e. funkcjonowało ich 170 (publicznych i prywatnych). Leczenie wodą polegało na jej aplikowaniu na poszczególne części ciała lub zanurzeniu w niej całego (na przykład w przypadku chorób reumatycznych i schorzeń układu moczowo-płciowego) oraz picciu dużych ilości wody. Ogólne zasady dotyczące balneologii, stosowanej w celach

⁶⁴ J. Kloss, *Back to Eden: A Human Interest Story of Health and Restoration to be Found in Herb, Root and Bark*, LLC 2011, s. 777, *Hipokrates. O powietrzu, wodach i miejscach; Fontes Historiae Antiquae*, przekł. A. Marchewka, M. Świder, Poznań 2015, s. 16.

⁶⁵ P. E. Binz Nocco, *Mineralwasser als Heilmittel: Medizinisch-pharmazeutische Aspekte im 19. und frühen 20. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung des Kantons Tessin*, Liebefeld/Bern, SGGP/SSHP, 2008, s. 13.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 13–14.

⁶⁷ J. Golba, *Historyczne i prawne aspekty funkcjonowania uzdrowisk w Polsce*, C.H. Beck 2020, s. 9–12.

⁶⁸ U. Coenen, *Kurarchitektur in Deutschland*, „Badische Heimat”, 90/3 (2010), s. 619.

lecniczych, opracował Asclepiades (około 124 p.n.e.), grecki lekarz, który praktykował w Rzymie⁶⁹. Zalecał on kąpiel zarówno w celach terapeutycznych, jak i profilaktycznych. Także inny rzymski lekarz greckiego pochodzenia, znany jako Galen (131–201), zalecał użycie wód do leczenia rozmaitych chorób, preferując wykorzystanie w terapiach zimnych źródeł⁷⁰.

Praktyki kąpielowe były tak zakorzenione w rzymskim stylu życia, że wraz z ekspansją Imperium rozprzestrzeniły się one na większość zajmowanych przez Cesarstwo rejonów. W czasach rzymskich jako uzdrowiska znane były m.in.: Andeer, Baden, Bath (il. 1.), Lavey, Leukerbad, Schinznach, Yverdon, Akwizgran, Vichy, Wiesbaden i Baden–Baden⁷¹. Wraz z upadkiem Cesarstwa Rzymskiego, popularność łaźni wyraźnie zmalała, a niezagospodarowane obiekty niszczały⁷².

Kultura kąpielowa oraz medycyna stosująca zabiegi z użyciem wody rozwijała się także w świecie Islamu. Za najważniejszych ówczesnie lekarzy uważa się Persów: Abu Bakr Muhammad ibn Zakariya al-Raziego (865–925), zwanego Rhazesem oraz Abu Ali al-Husain ibn Sina-e Balkhi (980–1037), znanego w świecie łacińskim jako Avicenna. Rhazes uważał, że nie należy bez namysłu kontynuować wypracowanych przez Hipokratesa zasad leczenia, ale warto obserwować pacjentów i prowadzić medyczne eksperymenty. Wskazywał przy tym na zalety kąpieli medycznych w terapii poszczególnych chorób. Avicenna natomiast opracował „Kanon medycyny” („Tib konunlari”) używany jako podręcznik do końca XVIII stulecia. Różnicował on skład wód, przypisując im odrębne właściwości, na czym oparła się późniejsza zachodnia medycyna wykorzystująca źródła mineralne w procesie leczenia⁷³.

W Europie uzdrowiska zaczęły zyskiwać na popularności dopiero w późnym średniowieczu. Zainteresowanie balneologią rozpowszechniło się najpierw w obszarze Włoch. Na uniwersytetach medycznych w Salerno i Neapolu próbowano klasyfikować i badać źródła o właściwościach leczniczych⁷⁴. Rozpoczęto także ich stosowanie w praktyce. Jednym z pierwszych medyków używających balneoterapii był Włoch

⁶⁹ R. Jackson, *Waters and spas in the classical world*, „Med Hist Suppl”, 10 (1990), s. 1–13.

⁷⁰ R. Metcalfe, *Life of Vincent Priessnitz: Founder of Hydropathy*, London 1898, s. 2–3; A. van Tubergen, S. van der Linden, *A brief history of spa therapy*, „Annals of the Rheumatic Diseases”, 61/3 (2002), s. 273.

⁷¹ U. Coenen, *Kurarchitektur in Deutschland...*, s. 619.

⁷² *Ibid.*, s. 327.

⁷³ R. Metcalfe, *op.cit.*, s. 3, P. E. Binz Nocco, *op. cit.*, s. 17.

⁷⁴ O. Nowotny, *Zur Geschichte der Mineralwässer*, [w:] *Vorträge der Hauptversammlung des Kongresses für Internationale Geschichte für Pharmazie in Luzern 1956*, Wien 1957, s. 140–156.

Jacopo Dondi dell'Orologio (1290–1359). O zastosowaniu i leczniczym działaniu term Bormio w dolinie Valtellina pisał z kolei Pietro da Tossignano (ok. 1350–1407)⁷⁵. Średniowieczne łaźnie publiczne zakładano od XIII wieku. W przeciwieństwie do starożytnych, lokowano je w obiektach, które nie odróżniały z zewnątrz od budynków mieszkalnych⁷⁶.

Podział na trzy centra, w których zasięgu rozwijała nowożytna się europejska „kultura kąpieliskowa”, zaproponowała w swojej monografii Elżbieta Węclawowicz-Bilska. Pierwsze wyznaczała tzw. *Limes Romanum* i charakteryzowało go wykorzystanie pozostałych po Rzymianach obiektów i powielanie (czasem nieudolne) starożytnych wzorców. Drugie związane było z oddziaływaniem kultury Islamu i ograniczało się do południowej części Półwyspu Apenińskiego, Sardynii i Sycylii. Trzecie obejmowało kraje Europy środkowej i północnej, gdzie początkowo dominowała tradycja korzystania z bani i sauny, z czasem jednak ustępując wzorcom śródziemnomorskim⁷⁷.

Dodajmy, że w krajach niemieckojęzycznych średniowieczne łaźnie były miejscami, których można było poddać się także zabiegom upuszczania krwi oraz przyjąć odpowiednie zioła lub mikstury lecznicze. Z czasem osoby obsługujące łaźnie i lekarze z nimi związani zaczęli zakładać własne cechy. Za jednego z najważniejszych lekarzy tego czasu uważa się, Szwajcara z pochodzenia, Phillippusa Aureolusa Theophrastusa Bombastusa von Hohenheim, nazywanego Paracelsusem (1493–1541). Liczne podróże po Europie umożliwiły mu poznanie medyków stosujących w swojej praktyce wody mineralne. Prowadził też własne badania, które dotyczyły prób określenia składu chemicznego źródeł z wielu znanych wówczas uzdrowisk, m.in. najwyżej cenionego przez Paracelsusa szwajcarskiego Pfäfers, znanego od czasów rzymskich Gestein, czy czeskiego Teplitz⁷⁸. W 1525 roku napisał on „Von den natürlichen Bedern” („O naturalnych uzdrowiskach”), traktat filozoficzno–przyrodniczy o wodach leczniczych⁷⁹. W podobnym czasie badania nad źródłami mineralnymi prowadzili: Georg Agricola (1494–1555), Leonhard Thurneysser (1531–1596) i Jakob

⁷⁵ P. E. Binz Nocco, op. cit., s. 17.

⁷⁶ U. Coenen, op. cit., s. 621.

⁷⁷ E. Węclawowicz-Bilska, *Uzdrowiska, kąpieliska termalne i ośrodki spa*, Kraków 2021, s. 49.

⁷⁸ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze europejskich uzdrowisk*, Opole 2017, s. 9–10.

⁷⁹ Ibid, s. 18–19.

Theodor Tabernaemontanus (1525–1590), którzy opierali swoje analizy na obserwacji przyrody⁸⁰.

Wydawnictwem przełomowym dla balneologii stało się wydane w 1553 roku w Wenecji „De balneis omnia quae extant” („Wszystko, co istnieje na temat kąpiei”), zbiór dzieł ponad siedemdziesięciu autorów, od czasów Arystotelesa i Hipokratesa, zawierający wszelkie dostępne wówczas informacje o wodolecznictwie⁸¹. Kolejnego kroku dokonano pod koniec XVI stulecia, po odkryciu przez Johana van Helmonta (1579–1644) dwutlenku węgla i żelaza jako składników wód mineralnych, co rozpoczęło etap chemicznych analiz źródeł mineralnych. Prowadzili je Robert Boyle (1627–1691), Samuel Dulcos (1598–1685) oraz Friedrich Hoffmann (1680–1742), który wprowadził podział wód na kwaśne, gorzkie i siarkowe⁸², poddając także badaniom wody Starego Zdroju⁸³.

Należy zwrócić uwagę na fakt, że wiele ówczesnych miejscowości uzdrowiskowych było rezydencjami rodzin arystokratycznych. Baden-Baden stanowiło, od końca XII do końca XVII wieku, siedzibę margrabiów Badenii. Podobnie było np. w Akwizgranie oraz Wiesbaden. Zlokalizowane w zdrojowiskach gorące źródła miały zapewniać komfort władcom, przede wszystkim jednak miało znaczenie prestiżowe⁸⁴. Rozwój uzdrowisk wyhamował w czasie wojny trzydziestoletniej (1618–1648), ale w drugiej połowie XVII wieku nastąpił ich ponowny rozkwit.

W XVIII stuleciu nastąpił wysyp prac poświęconych wodolecznictwu. Wydana została wówczas publikacja Johna Hancocka z 1722 roku, zat. „Febrifugum Magnum; Or, Common Water the Best Cure for Fevers, and Probably for the Plague” („Wielki środek przeciwgorączkowy; Albo zwykła woda jako najlepsze lekarstwo na gorączkę i prawdopodobnie na zarazę”), w której powołując się na swoją praktykę autor przekonywał, że woda ma działanie lecznicze w przypadku gwałtownych przeziębień i gorączki⁸⁵. W podobnym czasie zaczęły ukazywać się także broszury balneologiczne. W 1725 roku wyszły drukiem „The curiosities of common water; or The advantages thereof in preventing and curing many distempers” („Ciekawostki związane ze zwykłą

⁸⁰ H. Schäfers-Meyer, *Die Wandlung der Badekur zur Gesundheitsbildung im Kurort*, Frankfurt am Main 1993, s. 91-93.

⁸¹ P. E. Binz Nocco, op. cit., s. 20.

⁸² O. Nowotny, op. cit., s. 142.

⁸³ F. Hoffmann, *Gründlicher Bericht vom Altwasser-Sauer-Brunnen in Schlesien, dessen Gehalt, Wirkung und Kraft, und wie derselbe in allerley Zufällen und Kranckheiten, so wohl innerlich als ausserlich mit Nutzen zu gebrauchen*, Liepzig und Schweidnitz 1732.

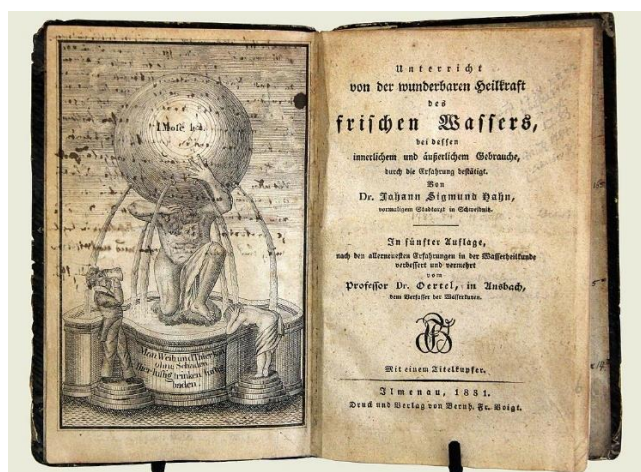
⁸⁴ U. Coenen, op. cit., s. 621.

⁸⁵ R. Metcalfe, op. cit., s. 4.

wodą lub jej zalety w zapobieganiu i leczeniu wielu chorób”) Johna Smitha, a w 1745 roku opublikowano „Unterricht von Kraft und Wirkung des frischen Wassers in die Leiber der Menschen, besonders der Kranken” („Nauczanie o mocy i działaniu świeżej wody na organizm człowieka, zwłaszcza chorego”, il. 2.) Johanna Siegmunda Hahna. Hahn pochodził ze Świdnicy, gdzie (wraz ze swoim ojcem i bratem) prowadził znaną praktykę lekarską, w której stosowano pionierskie metody wodolecznicze sławą wykraczające poza granice Śląska⁸⁶.



Il. 1. Łaźnie pochodzące z czasów rzymskich w Bath, fot. Dillif, 2006. Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/08/Roman_Baths_in_Bath_Spa%2C_England_-_July_2006.jpg [dostęp: 02.01.2023]



Il. 2. Karta tytułowa dzieła J. S. Hahna, *Unterricht von der wunderbaren Heil-kraft des Wassers...*, wydanie z 1851 r. Źródło: [https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Siegmund_Hahn#/media/Datei:Bad_W%C3%B6rishofen,_Kneippmuseum_-_Wasserkur_J._S._Hahn,_5._Aufl._\(2013-09-04_Sp\).JPG](https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Siegmund_Hahn#/media/Datei:Bad_W%C3%B6rishofen,_Kneippmuseum_-_Wasserkur_J._S._Hahn,_5._Aufl._(2013-09-04_Sp).JPG) [dostęp: 02.01.2023]

⁸⁶ K. Spałek, I. Trzewikowska, *Pionierzy wodolecznictwa ze Świdnicy*, „Sudety” 12/117 2010, s. 18–19.

Na XIX wiek przypada czas największego rozwoju uzdrowisk, ruchu uzdrowiskowego i wykorzystania wód zdrojowych w terapii przez pacjentów z całej niemal Europy. Wiązało się to z wieloma czynnikami. Europa wkroczyła w nowy etap rewolucji przemysłowej. Gwałtownie rozwinęły się nauki o zdrowiu, pojawiały się kolejne publikacje dotyczące balneologii, a popularność zdobywały opracowania dotyczące zalet podróży do kurortów. Rozwinęła się również chemia analityczna i organiczna, dając możliwość dokładniejszej analizy składu wody, łącznie z rozpoznawaniem właściwości konkretnego źródła i możliwością przypisania ich do terapii odpowiednich schorzeń⁸⁷. Terapeutyczna moc wody, która wcześniej opierała się na obserwacjach i doświadczeniach, znalazła potwierdzenie w nauce. Coraz więcej uczonych doceniało właściwości kuracji pitnej i kąpielowej. Lekarze byli przekonani, że w dla każdej choroby Matka Natura posiadała odpowiednie źródło lecznicze, które można odkryć poprzez analizę chemiczną wody⁸⁸. Równie wartościowymi częściami kuracji, co picie wody i wykorzystywanie jej do kąpieli, stały się zdrowe odżywianie oraz aktywność fizyczna.

Interesujące zestawienie dotyczące globalnej liczby uzdrowisk europejskich podał w 1835 roku saksoński pisarz i nauczyciel Gustav Kühne stwierdzając, że „kraje niemieckie zostały wręcz zalane uzdrowiskami”, i podając liczbę 149, jako łączną dla krajów niemieckojęzycznych (w tym Śląska) oraz Czech i Szwajcarii. Choć wyliczenia Kühne dla innych krajów należy uznać za zaniżone (dla Francji 10, Włoch 8, Węgier 12, Szwecji 3, Hiszpani 2, Anglii 2, Danii i Rosji po jednym), to niewątpliwie prawdziwe jest stwierdzenie, iż Niemcy posiadali wówczas najwięcej miejscowości uzdrowiskowych⁸⁹.

W terenie Europy środkowej dużą popularnością cieszyła się wówczas działalność Vincenza Priessnitza (1799–1851), który skuteczność metod leczniczych wykorzystujących działanie wody przetestował na sobie⁹⁰. Praktykował on medycynę bez medycznego wykształcenia, a w celu realizacji swoich obserwacji utworzył uzdrowisko w Gräfenbergu (obecnie Lázně Jeseník)⁹¹. Kontynuatorem jego myśli był Sebastian Kneipp (1821–1897), który rozwijał metody leczenia oparte na naturalnych

⁸⁷ P. E. Binz Nocco, op. cit., s. 16–18.

⁸⁸ Ibid., s. 19.

⁸⁹ F. G. Kühne, *Bade-Leiden und Freuden: Ein Capriccio*, „Zeitung für die elegante Welt” 251 (1835), za: H. Lempa, *The Spa Emotional Economy and Social Classes in Nineteenth-Century Pyrmont*, „Central Europe History, 35(1), s. 37–73.

⁹⁰ R. Metcalfe, op. cit., s. 19.

⁹¹ R. Metcalfe, op. cit., s. 77–149.

zasobach⁹². Natrafił on na książkę Hahna w bibliotece seminaryjnej, podczas gdy sam chorował na gruźlicę. Opracowane przez siebie metody terapii oparł o dobroczynne działanie wody. Promowane były one później jako cenne dla mieszkańców wsi, którzy nie mogli skorzystać z porady lekarskiej⁹³. „Meine Wasser-Kur” („Moje leczenie wodą”) sprzedawało się w ciągu pierwszych czterech lat w samych tylko Niemczech w 90 000 egzemplarzy⁹⁴.

Od lat 50. XIX wieku coraz powszechniej propagowano pogląd o zdrowotnych właściwościach klimatu uzdrowisk, ze szczególnym wskazaniem tych zlokalizowanych w rejonach podgórskich i górskich. Konsekwencją nowych odkryć i obserwacji lekarzy był etap intensywnego rozwoju tych miejscowości, skupiający się na leczeniu klimatycznym. Na znaczeniu zyskały kurorty alpejskie, sudeckie i karpackie, których zdrowe powietrze oraz spokojne otoczenie przyciągały wszystkich łaknących ucieczki od coraz bardziej zanieczyszczonych miast. Jednocześnie rozwijała się infrastruktura uzdrowiskowa, a miejscowości o lokalnym wcześniej znaczeniu stały się kurortami europejskimi⁹⁵, będącymi miejscem spotkań gości pochodzących z różnych krajów i klas społecznych, wśród których najbardziej pożądanymi byli przedstawiciele arystokracji, zamożnej burżuazji oraz artyści⁹⁶.

W ciągu całego XIX wieku popularność istniejących kurortów rosła, wciąż powstawały też nowe miejscowości specjalizujące się w leczeniu. Oferta zdrojowisk poszerzyła się o miejsca związane z leczeniem klimatycznym zlokalizowane nad morzem⁹⁷. Publikowano nie tylko specjalistyczne analizy wód, ale także opracowania podręcznicze i, wydawane przez renomowane uzdrowiska, informatory oraz przewodniki. Literatura balneologiczna opisywała ogólne zasady korzystania ze źródła, zalecaną podczas kuracji dietę, metody korzystania z różnych sposobów leczenia oraz wskazania i przeciwwskazania. Wody mineralne z najważniejszych europejskich zdrojowisk drogą morską docierały do Azji, Afryki i Ameryki⁹⁸.

⁹² K. Spalek, I. Trzewikowska, op.cit., s. 19.

⁹³ S. Kneipp, *Moje leczenie wodą: na podstawie przeszło 30-letniego doświadczenia*, tłum. J. A. Łukaszewicz, Kempten 1892, s. 3, 9.

⁹⁴ Ibid., s. 5.

⁹⁵ R. Lipelt, op. cit., s. 53-54.

⁹⁶ B. Płonka-Syroka, *Uzdrowisko arystokratyczne jako wzorzec standardu kultury uzdrowiskowej w Europie*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, B. Płonka-Syroka, P. Brzegowy, S. Dorocki, A. Syroka (red.), Wrocław 2022, s. 28–34.

⁹⁷ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 15–16.

⁹⁸ Ibid., s. 25.

Koniec XIX wieku to jednocześnie czas wzrastającej świadomości klasy robotniczej oraz umacniania się ruchów socjaldemokratycznych, a w konsekwencji uchwalenia w 1883 roku w Niemczech ustawy o ubezpieczeniu zdrowotnym oraz powołania kas chorych a także wprowadzenia ubezpieczenia od następstw nieszczęśliwych wypadków i ustawowego zabezpieczenia emerytalnego⁹⁹. Dzięki temu szerszy dostęp do lecznictwa zdrojowego uzyskali robotnicy oraz urzędnicy¹⁰⁰. Bractwa zrzeszające pracowników fizycznych dysponowały ośrodkami wypoczynkowymi w uzdrowiskach, zapewniającymi skromne warunki kuracjom objętym ubezpieczeniem¹⁰¹. Wiele miejscowości uzdrowiskowych zaczęło przekształcać się w miejsca umożliwiające wypoczynek i powrót do zdrowia tym przedstawicielom społeczeństwa, którzy dotychczas nie mogli sobie pozwolić na kuracje. Do zmieniającego się zapotrzebowania oraz ograniczonej formy finansowania dostosowywano wówczas infrastrukturę wielu kurortów, zapewniając gościom podstawowe warunki oraz dostosowane do ich upodobań i możliwości finansowych formy spędzania wolnego czasu¹⁰². Ta forma lecznictwa zdrojowego kontynuowana jest w różnym stopniu do dzisiaj. Standard uzdrowiskowy w rozumieniu klasycznym utrzymał się zaś w najbardziej luksusowych kurortach, adresowanych do majątnych członków elit¹⁰³.

II.3. Zarys historii uzdrowisk śląskich

W obszarze Śląska funkcjonowały (i w znaczącej części nadal są czynne) liczne uzdrowiska. Ich działalność związana była zarówno z występowaniem zasobów naturalnych o właściwościach leczniczych, jaki i z malowniczymi górskimi krajobrazami oraz związaną z tym specyfiką klimatu. Wszystkie (poza Trzebnicą) zlokalizowano w pasie Sudetów i zgrupowano w trzech regionach. Pierwszy obejmuje Sudety Zachodnie (Cieplice Zdrój, Świeradów Zdrój, Czerniawa Zdrój), drugi Sudety Wschodnie (Przerzeczyn Zdrój oraz leżące na ziemi kłodzkiej i przyłączone do Śląska po roku 1742: Lądek, Długopole, Duszniki, Kudowa, Polanica), trzeci zespół stanowią

⁹⁹ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 46.

¹⁰⁰ B. Płonka-Syroka, *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w latach 1989–2012 w ujęciu antropologii wiedzy na przykładzie czterech wybranych uzdrowisk. Przedstawienie projektu badań*, „Medycyna nowożytna” 19/1 2013, s. 14.

¹⁰¹ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 46–47.

¹⁰² B. Płonka-Syroka, *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w latach 1989–2012...*, s. 19.

¹⁰³ B. Płonka-Syroka, *Wstęp*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, Wrocław 2022, s. 7.

uzdrowiska znajdujące się na terenie Sudetów Środkowych, które są przedmiotem niniejszej dysertacji. Warto też odnotować funkcjonowanie kurortów wysuniętych dalej na wschód od Sudetów, a mianowicie założonych w XIX wieku Głuchołazów, a także działających po czeskiej stronie Śląska: Lázně Jeseník (niem. Gräfenberg) i Lipová-lázně (niem. Lindewiese).

W obrębie pierwszej z wymienionych grup, najstarszym i najbardziej znanym są Cieplice (niem. Warmbrunn). Historia miejscowości sięga 1281 roku. Wówczas to książę Bernard Lwówecki darował szpitalnemu zakonowi joannitów ze Strzegomia tutejsze źródła wraz ze związanym z nimi gruntem. W pobliskiej wsi Malinnik (dziś część Cieplic ciągnąca się wzdłuż Kamiennej i Wrzosówki) wzniesli oni w 1288 r. gościniec dla chorych¹⁰⁴. W 1381 roku majątek ten nabył Gotsche Schoff, rycerz na usługach księcia Bolka II Świdnicko-Jaworskiego. W rękach jego potomków, którzy przyjęli nazwisko Schaffgotsch, miejscowość pozostawała przez następne stulecia. W 1403 r. jedno z dwóch znanych w owym czasie źródeł cieplickich odsprzedane zostało cystersom przybyłym z Krzeszowa, którzy przyczynili się do jego zagospodarowania¹⁰⁵. Do 1810 roku źródło podzielony był na części należące do klasztoru i właścicieli tutejszego majątku, które sąsiadowały ze sobą przez bliskość ujęć wody¹⁰⁶.

Sławę zyskały Cieplice dzięki naukowym opisom leczniczych wód. Pierwszą ich charakterystykę sporządził w roku 1569 brandenburski lekarz Caspar Hoffman (wynikało z niej także, iż woda ze źródła Schaffgotschów służyła leczeniu wszystkich, w tym biednych, natomiast z klasztornej źródła korzystali głównie zamożni goście). Drugi opis, pochodzący z 1607 roku, była wynikiem analiz przeprowadzonych przez cieplickiego lekarza Caspara Schwenckfelda¹⁰⁷.

Początkowo oba źródła wykorzystywano głównie do obmywań, a w niewielkim stopniu do picia. Krenoterapię wprowadzono do cieplickich kuracji w XVII wieku i wtedy też nastąpił rozkwit uzdrowiska. W tym czasie cystersi wraz z Leopoldem Gothardem von Schaffgotsch wydali wspólny statut zdrojowy dla Cieplic.

Zespół obiektów infrastruktury zdrojowej kształtował się w Cieplicach w cieniu klasztoru cysterskiego i pałacu Schaffgotschów. Oba te budynki przebudowywano

¹⁰⁴ A. Falkiewicz, M. Starzewska, *Uzdrowiska dolnośląskie i ich okolice. Balneologia – historia – przyroda – sztuka*, Wrocław 1975, s. 53–55.

¹⁰⁵ J. Dębicki, *Kulturowe aspekty sudeckich uzdrowisk obecnego regionu dolnośląskiego w XVII-XVIII wieku*, Toruń 2005, s. 17.

¹⁰⁶ G. Balińska, *Uzdrowiska dolnośląskie : problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, Wrocław 1991, s. 134.

¹⁰⁷ J. Dębicki, op. cit., s. 18.

wielokrotnie. Kiedy w 1675 roku Schaffgotschowie opuścili po pożarze zamek Chojnik, ich główną siedzibą zostały Cieplice. Zamieszkali w renesansowym dworze, którego ogród był zaczątkiem zdrojowego parku. Niestety w 1777 roku również cieplicka siedziba rodu spłonęła. W latach 1784–1788, za rządów Johanna Nepomucena von Schaffgotsch, wzniesiono nowy, późnobarokowy w stylu pałac (il. 3.), a przy nim założono regularny ogród z aleją. W kolejnych latach wzniesiono wzdłuż niej galerię, pawilon orkiestry i waflarnię z salą balową, co stanowiło początek „cieplickiego towarzyskiego salonu urbanistycznego”¹⁰⁸ (il. 4.). W 2. połowie XIX wieku nadano mu formę założenia krajobrazowego z polanami, które stanowiły punkty widokowe, otwierające się na Karkonosze. W 1909 roku do użytku kuracjuszy oddano drugi park, tzw. Norweski, stanowiący przedłużenie Zdrojowego¹⁰⁹.

Po sekularyzacji majątku klasztornego, w 1812 roku ród Schaffgotschów nabył ujęcie cysterskie i zarządzał już całym kurortem. W połowie XIX wieku udostępnili oni dla kuracjuszy swoją bibliotekę oraz kolekcje etnograficzną i mineralogiczną oraz największą w ówczesnej Europie prywatny zbiór ornitologiczny. Jako uzdrowisko leżące w malowniczych Karkonoszach Cieplice były także miejscem wypoczynku twórców pisarzy (m.in. Karl von Holtei, Johann Wolfgang Goethe, Józef Wybicki) czy malarzy (np. Caspar David Friedrich)¹¹⁰. Wśród gości uzdrowiska odnajdziemy również znane osobistości, w tym królową Marię Sobieską (w 1687 roku), króla Prus Fryderyka Wilhelma III, (1800), Johna Quincy Adamsa (1800)¹¹¹.

W uzdrowisku oferowano także liczne rozrywki. Latem występowały tu liczne teatry wędrowne, dla których w 1836 roku wzniesiono budynek teatru. Organizowano także koncerty. Jedną z ulubionych atrakcji były odwiedzające Cieplice w sezonie menażerie. Powszechną rozrywkę stanowiły również codzienne bale i zabawy taneczne¹¹². Podczas wycieczek goście Cieplic szczególnie chętnie odwiedzali ruiny zamku Chojnik (il. 5.), gdzie już w 1822 roku działała przeznaczona dla turystów gospoda¹¹³. Chorzy lub niechętni wysiłku kuracjusze mogli pokonywać Karkonosze korzystając z lektyk¹¹⁴. Od 1814 roku działała w miejscowości poczta, w 1891 roku

¹⁰⁸ G. Balińska, op. cit., s. 142.

¹⁰⁹ M. Płoch, P. Napierała, *Parki romantyczne Kotliny Jeleniogórskiej*, Wrocław 2001, s. 73–75.

¹¹⁰ R. Kincel, *U szlaskich wód. Z dziejów śląskich uzdrowisk i ich tradycji polskich*, Racibórz-Katowice 1994, s. 65.

¹¹¹ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, *Podróż za marzeniami. Kultura uzdrowiskowa w Europie*, Wrocław 2021, s. 48–49.

¹¹² Ibid., s. 65–67.

¹¹³ R. Kincel, op. cit., s. 62–63.

¹¹⁴ Ibid., s. 66.

uruchomiono połączenie kolejowe, a sześć lat później także, wewnątrz uzdrowiska, tramwajowe¹¹⁵.

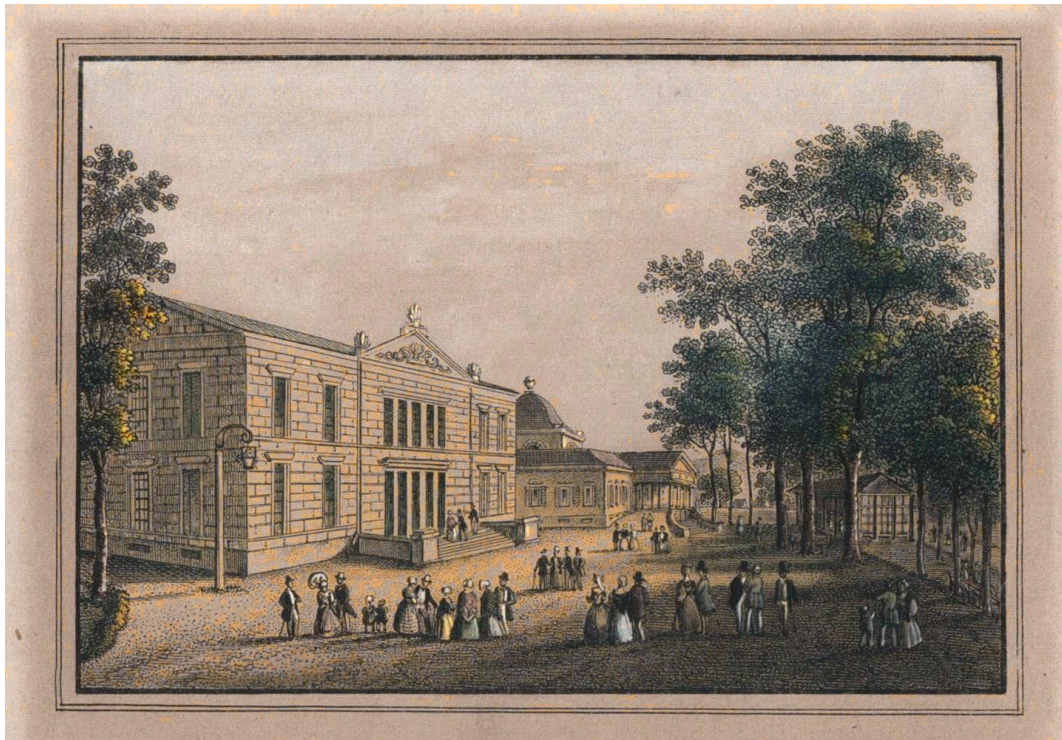
W końcu XIX wieku otwarto pierwsze nowoczesne zakłady kąpielowe, które przyczyniły się do dalszego rozwoju i modernizacji uzdrowiska. Wznoszono liczne hotele i pensjonaty z ogrodami. W latach 20. XX wieku tutejsze zakłady kąpielowe dysponowały trzema marmurowymi basenami dla kobiet i taką samą liczbę dla mężczyzn¹¹⁶. W okresie międzywojennym Cieplice stały się ważnym elementem polityki zdrowotnej państwa, które promowało leczenie naturalnymi metodami.



Il. 3. Pałac Schaffgotschów w Cieplicach, widok od strony Parku Zdrojowego, ryc. E. W. Knippela, lata 1840–1860. Źródło: <https://polska-org.pl/933960,foto.html?idEntity=4928347> [dostęp: 12.01.2024]

¹¹⁵ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 49.

¹¹⁶ G. Balińska, op. cit., s. 142.



Il. 4. Park Zdrojowy w Cieplicach, po lewej widoczne budynki teatru i galerii, ryc. nieznanego autora, około 1840.
 Źródło: <https://polska-org.pl/9600729,foto.html?idEntity=522585> [dostęp: 12.01.2024]



Il. 5. Ruiny zamku Chojnik, ryc. A. K. Balzera, lata 1790–1807. Źródło: <https://jbc.jelenia-gora.pl/dlibra/publication/5395/edition/5281/content> [dostęp: 12.01.2024]

Na południowy zachód od Cieplic leży Świeradów (niem. Bad Flinsberg). Najstarszy opis tutejszych wód przedstawiono w roku 1572, w księgach bazylijskiego lekarza Leonhardta Thurneissera zum Thurn¹¹⁷. O wodach leczniczych w rejonie Świeradowa informował też w 1600 roku Caspar Schwenckfeld¹¹⁸. Do połowy XVIII stulecia nie były one jednak wykorzystywane w celach leczniczych. Dopiero komisja powołana przez hrabiego von Schaffgotsch potwierdziła w roku 1739 zdrowotne działanie wód z okolicznych źródeł. W związku z tym, w 1754 roku postawiono skromny pawilon nad ujęciem wody (il. 6.). Kolejne działania związane z uzdrowiskiem miały miejsce po zakończeniu wojny siedmioletniej (1756–1763). W 1770 roku lekarze z Głogowa, Fiering i Zebuhle, przeprowadzili analizę źródła, a w 1797 roku wydano regulamin kurortu¹¹⁹. Wśród stosowanych w miejscowości zabiegów, oprócz kąpieli z dodatkiem kory świerkowej, były również zabiegi borowinowe¹²⁰.

Układ przestrzenny Świeradowa kształtował się powoli. Wpływ na to mogły mieć decyzje Schaffgotschów, którzy obawiali się odpływu gości z nieodległych Cieplic¹²¹. Do końca XIX wieku zabudowa kurortu rozlokowana była swobodnie wzdłuż dwóch głównych ulic oraz placu zdrojowego. W 1895 roku pożar zniszczył część infrastruktury uzdrowiska, ale już w 1899 roku powstał nowy, kompleks budynków. Dom zdrojowy i stojący obok neogotycki kościół stanowiły główne akcenty zespołu, który wzniesiono wówczas wokół placu (il. 7.). Wzdłuż odchodzących od niego ulic powstawały wille i pensjonaty¹²².

W latach 30. XX wieku otwarto w Świeradowie basen kąpielowy oraz zakład kąpieli radoczynnych. Zgodnie z obowiązującymi uzdrowiska zasadami higieny, już na początku XX wieku działała tu sieć wodociągowa. Miejscowość była też wówczas zelektryfikowana. Świeradów dostępny był już w 1866 roku dzięki połączeniu kolejowemu do odległego o 15 kilometrów Gryfowa, a bezpośrednio dopiero w 1909¹²³.

Mimo, że Świeradów był uznawany za mniej atrakcyjny niż należące do tych samych właścicieli Cieplice, to oferował on swoim gościom bogatą ofertę zabiegową i rozrywkową. Organizowano na jego terenie wieczorki taneczne, koncerty i festiwale, a w okresie zimowym działały tory saneczkowy i bobslejowy, skocznie (il. 8.) i trasy

¹¹⁷ J. Dębicki, op. cit., s. 38.

¹¹⁸ Ibid., s. 39.

¹¹⁹ Ibid., s. 40–41.

¹²⁰ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 120.

¹²¹ J. Dębicki, op. cit., s. 41.

¹²² G. Balińska, op. cit., s. 150–151.

¹²³ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 121.

narciarskie oraz lodowisko. Latem program rekreacyjny uzupełniały boiska do gry w tenisa i krykieta¹²⁴.

W Sudetach Zachodnich zlokalizowane jest także niewielkie uzdrowisko w Czerniawie (niem. Bad Schwarzbach). Miejscowość rozwijała się w związku z działającą nieopodal hutą szkła, także należącą do Schaffgotschów. W 1783 roku odkryto występowanie w miejscowości źródeł mineralnych, których lecznicze zastosowanie nastąpiło dopiero na początku XIX wieku¹²⁵. Zbudowano wtedy łaźienki, kilkanaście hoteli i pensjonatów, oraz dom zdrojowy, który na początku XX wieku przebudowano (il. 9.)¹²⁶.



Il. 6. Plac Zdrojowy w Świeradowie, ryc. C. Flemminga, 1841. Źródło: <https://polska-org.pl/9521551,foto.html?idEntity=7452447> [dostęp: 12.01.2024]

¹²⁴ Ibid., s. 123.

¹²⁵ E. Gonda-Soroczyńska, *Uwarunkowania środowiska przyrodniczego w przestrzeni uzdrowiska na przykładzie Czerniawy-Zdroju*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 241 (2011), s. 252–261.

¹²⁶ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 58.



II. 7. Plac Zdrojowy w Świeradowie, pocztówka z początku XX wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/9441097,foto.html?idEntity=7452447> [dostęp: 12.01.2024]



II. 8. Skocznia narciarska im. Grafa Gottharda, fotografia nieznanego autora, 1933. Źródło: <https://swieradow-zdroj.polska-org.pl/4167131,foto.html?idEntity=536584> [dostęp: 12.01.2024]



Il. 9. Dom Zdrojowy w Czerniawie, pocztówka z lat 20. XX w.. Źródło: <https://polona.pl/item-view/9e4ab0a6-96fb-43f9-92aa-fb87988dcbac?page=0> [dostęp: 12.01.2024]

Grupę uzdrowisk położonych w Sudetach Wschodnich otwiera Łądek (niem. Bad Landeck), którego wody wykorzystywane były leczniczo już w XIII wieku (podczas bitwy pod Legnicą w 1241 roku zniszczono najstarsze łaźienki). Prawa miejskie, które nadano miejscowości prawdopodobnie w 2. połowie XIII wieku, odnowiono w 1392 roku¹²⁷. W 1498 roku tutejszą wodę zdrojową zbadał Konrad z Bergu, wiedeński medyk i astronom¹²⁸. Kurort rozwijał się jako niejednorodny zespół obiektów skupionych wokół źródła na stoku wzgórza¹²⁹.

W 1544 roku miasto najpierw wydzierzało, a następnie w 1572 wykupiło uzdrowisko, co było początkiem jego zorganizowanej działalności. Oczyszczono i zmodernizowano wtedy ujęcia wody. W roku 1591 lekarz Habsburgów, Johann Crato von Krafftheim, opublikował tekst o prozdrowotnym wpływie wód termalnych jednego z ujęć wody z Łądka (obecny „Jerzy”). Wówczas też wzniesiono nowe łaźienki. W 1601 roku wydano regulamin zdrojowy, wzorowany na wcześniejszym z 1577 roku, co stanowiło pierwsze tego typu opracowanie na Śląsku¹³⁰. W czasie wojny

¹²⁷ R. Kincel, op. cit., s. 16.

¹²⁸ G. Dziedzic, *Życie kulturalne w Łądku-Zdroju w latach 1910–1932*, [w:] *Wybrane elementy historii uzdrowisk polskich i niemieckich do 1945 r.*, B. Płonka Syroka, A. Syroka (red.), Wrocław 2017, s. 53.

¹²⁹ G. Balińska, op. cit., s. 133

¹³⁰ J. Dębicki, op. cit., s. 26

trzydziestoletniej specjalny korpus wojska ochraniał uzdrowisko przed dewastacją oraz niepożądanymi gośćmi. W 2. połowie XVII wieku wydzielono odrębne łazienki dla kobiet¹³¹.

W 1678 roku w Łądku powstał najstarszy na Śląsku plac zdrojowy. Jego utworzenie miało związek z budową infrastruktury zdrojowej przy źródle Marii (obecnie „Wojciech”). W 1677 roku natrafił na nie ówczesny właściciel ujęcia, Johann Sigismund von Hoffmann¹³². Powstające zabudowania zdrojowe utworzyły tu regularny plac (il. 10.). Jego najważniejszy obiekt stanowiły łazienki. W pewnym oddaleniu stała kaplica, a obok altana źródła. Założenie uzupełniał pałac z folwarkiem należący do Hoffmanna¹³³.

W trakcie wojen śląskich (lata 1740–1763) w uzdrowisku urządzono lazaret. Po ich zakończeniu obciążone długami miasto odwiedził w 1765 roku król Fryderyk II. Jego kuracja choć skuteczna, nie wpłynęła jednak na poprawę sytuacji uzdrowiska. Dopiero pobyt w miejscowości pruskiego ministra prowincji śląskiej Karla Geорга Heinricha von Hoym skutkowało zwiększeniem środków na modernizację infrastruktury zdrojowej. Dzięki inicjatywie ministra wybrukowano place i ulice miasta oraz założono tereny zieleni, dając początek parkowi zdrojowemu. Park stanowił łącznik pomiędzy dwoma ujęciami wody. Wzniesiono w nim wówczas dom zdrojowy oraz halę spacerową (il. 11.), wokół których wytyczono alejki spacerowe¹³⁴. Na pensjonat dla gości uzdrowiska przebudowano także pałac Hoffmanów. Ówczesny Łądek cieszył się renomą, goszcząc m.in. Johanna Wolfganga Goethe, króla Fryderyka Wilhelma III i Johna Quincy Adamsa¹³⁵. W końcu XVIII stulecia powstało kąpielisko przeznaczone dla ubogich, zbudowano nowoczesne łazienki parowe i nowy zakład kąpielowy dla kobiet. Łądek uchodził, obok Cieplic, za najelegantszy wówczas kurort z najlepszymi obiektami kąpielowymi na Śląsku¹³⁶.

W kolejnym wieku wzniesiono nowy dom zdrojowy z pomieszczeniami do zabiegów i rozrywek, a miasto połączono z ujęciem leczniczej wody aleją topolową. Wytyczono także nowe ciągi spacerowe, kontynuując zazielenianie uzdrowiska. Wybudowano również okazałe pensjonaty, teatr i inhalatorium oraz główny zakład

¹³¹ R. Kincel, op. cit., s. 18.

¹³² J. Dębicki, op. cit., s. 28.

¹³³ G. Balińska, op. cit., s. 136.

¹³⁴ R. Kincel, op. cit., s. 22.

¹³⁵ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 90.

¹³⁶ R. Kincel, op. cit., s. 23.

łazienek, który stał się wkrótce symbolem miejscowości (il. 12). W celu poprawy warunków higienicznych w latach 90. XIX wieku uruchomiono w mieście sieć wodociągową, a później także elektryczną. W miejscowości prowadzono kuracje borowinowe oraz mleczne. Dostępność kurortu poprawiła kolej, co spowodowało, że „nawet promenada przed domem zdrojowym stała się za wąska” dla licznych gości¹³⁷.

Kuracjusze Łądku mogli liczyć na bogatą ofertę kulturalną. Szczególną popularnością cieszyły się koncerty, organizowano przedstawienia teatralne oraz odczyty. W latach 20. XX stulecia działało tu kilka sal kinowych¹³⁸. Na początku XX wieku odkryto w Łądku radoczyne wody, a kurort zyskał renomę największego uzdrowiska radonowego w Europie. Prowadzono wówczas 19 metod kuracji, w tym zabiegi elektroterapeutyczne. Tereny rekreacyjne uzupełniały trasy narciarskie, skocznia, tor saneczkowy i lodowiska. W okresie międzywojennym sezon leczniczy trwał cały rok¹³⁹.



Il. 10. Widok na plac przy zdroju Marii w Łądku, ryc. G. H. Burgharta, 1784. Źródło: <https://polona.pl/item-view/259508d0-1743-4957-ac87-71d98e19a21d?page=0> [dostęp: 12.01.2024]

¹³⁷ G. Balińska, op. cit., s. 152.

¹³⁸ G. Dziedzic, *Życie kulturalne w Łądku-Zdroju w latach 1910–1932*, [w:] B. Płonka Syroka, A. Syroka, *Wybrane elementy historii uzdrowisk polskich i niemieckich do 1945 r.*, Wrocław 2017, s. 79–83.

¹³⁹ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 92.



II. 11. Hala spacerowa w parku zdrojowym w Łądku, ryc. W. Loeillota, 1862. Źródło: <https://polska-org.pl/672600,foto.html?idEntity=517007> [dostęp: 12.01.2024]



II. 12. *Marienbad*, zakład przyrodolecznicy z łaźniami w Łądku (obecnie „Wojciech”), pocztówka z lat 1895–1905. Źródło: <https://polska-org.pl/7642125,foto.html?idEntity=519136> [dostęp: 12.01.2024]

Kolejne uzdrowisko tego regionu – Długopole (niem. Bad Langenau) rozpoczęło swoją zdrojową historię w 1798 roku, kiedy to odkryto lecznicze właściwości tutejszego źródła. Analizę jego składu przeprowadził na początku XIX wieku doktor Ohm. Wkrótce rozpoczęto pierwsze inwestycje związane z niezbędną infrastrukturą oraz założono park. Dynamiczny rozwój miejscowości nastąpił po 1839 roku, kiedy zarząd nad uzdrowiskiem przejął doktor Julius Hancke¹⁴⁰. Wybudowano wtedy nową pijalnię, halę spacerową oraz rozszerzono założenie parkowe (il. 13.). W kolejnych latach prowadzono dalsze inwestycje, przebudowując halę spacerową (il. 14.), wznosząc nowe łazienki oraz pensjonaty. W 1875 roku otwarto w miejscowości dworzec kolejowy, znajdujący się na trasie z Kłodzka do Międzylesia¹⁴¹. Malownicze uzdrowisko skierowane było do kuracjuszy ceniących spokój i piękno przyrody¹⁴².

Następnym chronologicznie z uzdrowisk Sudetów Kłodzkich są Duszniki (niem. Reinerz), znane ze względu na występujące tu źródła już w XV wieku, choć zbadano oraz ujęto dopiero w połowie XVIII wieku¹⁴³. Przy czym etap największego rozwoju uzdrowiska przypada na początek kolejnego stulecia¹⁴⁴, kiedy to w 1801 roku rada miasta zaczęła wykupywać poszczególne tereny zdrojowe. Na południowy wschód od historycznego centrum, na dogodnym terenie, wytyczono prostokątny plac. Z miasteczkiem połączyła go osiowo poprowadzona promenada, której zamknięcie stanowił dom zdrojowy. Przeciwną pierzeję utworzyły dom kąpielowy oraz łazienki. Pozostałe strony placu zabudowano obiektami należącymi do zarządu oraz lekarza¹⁴⁵. Jednolita była zarówno kompozycja planu (regularny prostokąt, symetria układu), jak i przestrzeni placu, który otaczały jedno- i dwukondygnacyjne budynki z klasycystycznym detalem (il. 15.)¹⁴⁶. W 1817 roku wprowadzono do kuracji kąpiele natryskowe i parowe. Następnie zadaszono część promenady¹⁴⁷. Powiększono także tereny spacerowe, zakładając park zdrojowy (il. 16.) z krytą halą spacerową¹⁴⁸.

¹⁴⁰ Ibid., s. 60.

¹⁴¹ E. Gonda-Soroczyńska, K. Przybyła, *Możliwości i ograniczenia rozwoju uzdrowiska wiejskiego na przykładzie Długopola-Zdroju*, „Ekonomiczne Problemy Usług”, nr 86 (2012), s. 250–251.

¹⁴² B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 61.

¹⁴³ J. Dębicki, op. cit., s. 42.

¹⁴⁴ A. Falkiewicz, M. Starzewska, op. cit., s. 165.

¹⁴⁵ G. Balińska, op. cit., s. 139.

¹⁴⁶ Ibid., s. 140.

¹⁴⁷ R. Kincel, op. cit., s. 105.

¹⁴⁸ G. Balińska, op. cit., s. 144.

W latach 20. XIX wieku Duszniki były najliczniej odwiedzanym uzdrowiskiem tego regionu¹⁴⁹. Wśród licznych gości polskich, znalazł się Fryderyk Chopin, który odwiedził kurort w 1826 roku, dając podczas kuracji swoje pierwsze zagraniczne koncerty¹⁵⁰. Kuracjuszami uzdrowiska byli też król pruski Fryderyk Wilhelm III oraz car Rosji Aleksander I¹⁵¹.

Jeden z ulubionych celów wycieczek osób odwiedzających kurort stanowiły ruiny zamku Homole z XIV wieku, do których w 1788 roku poprowadzono wygodną drogę¹⁵². Na początku XX wieku wybudowano w miejscowości nowy dom zdrojowy (il. 17.). Działo też w tym czasie 19 hoteli, biblioteka, teatr oraz orkiestra zdrojowa. Rozwijano również tereny rekreacyjne, oferując trasy narciarskie, saneczkowe, bobslejowe, skocznię narciarską i lodowiska. W latach 1845–1880 pomiędzy Polanicą a Dusznikami wybudowano malowniczą szosę. Kolej dotarła do Dusznik w 1902 roku¹⁵³.



Il. 13. Promenada w parku w Długopolu, pocztówka z 1909 roku. Źródło: <https://polona.pl/item-view/b88374db-9a4f-4e4f-8536-c96074ed178b?page=0> [dostęp: 12.01.2024]

¹⁴⁹ R. Kincel, op. cit., s. 113.

¹⁵⁰ Ibid., s. 121.

¹⁵¹ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 69.

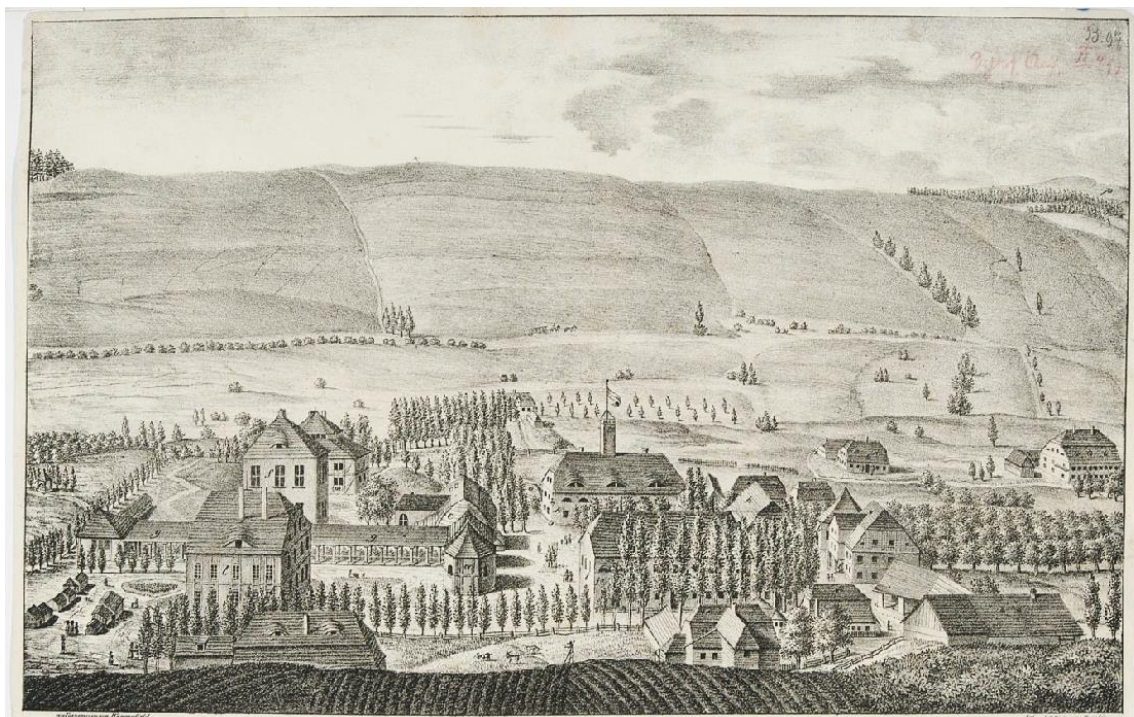
¹⁵² R. Kincel, op. cit., s. 105.

¹⁵³ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 68–69.



Zbigniew Franczukowski (bynio) dolny-slask.org.pl

Il. 14. Saneczkarze przed halą spacerową w Długopolu, fot. nieznanego autora, 1909. Źródło: <https://polska-org.pl/6086508,foto.html?idEntity=4308832> [dostęp: 12.01.2024]



Il. 15. Panorama Dusznik, lit. v.J.D.Grüson, lata 1801–1848. Źródło: <https://polona.pl/item-view/da898deb-81da-4bb5-9cda-936edd5562a7?page=0> [dostęp: 12.01.2024]



Il. 16. Dom Zdrojowy w Dusznikach, pocztówka z lat 1910–1914. Źródło: <https://polska-org.pl/5896506,foto.html?idEntity=516764> [dostęp: 12.01.2024]



Il. 17. Park Zdrojowy w Dusznikach, pocztówka z lat 1905–1910. Źródło: <https://polska-org.pl/4751617,foto.html?idEntity=509537> [dostęp: 12.01.2024]

Najbardziej łagodny spośród sudeckich uzdrowisk klimat cechuje Kudowę (niem. Bad Kudowa). Pierwsze wiadomości o istniejących tu źródłach mineralnych pochodzą prawdopodobnie z 1580 roku. W latach 20. XVIII wieku prowadzono sprzedaż kudowskiej wody, ale tutejsze źródła pozostawały szerzej nieznane do połowy XVIII wieku¹⁵⁴. W 1783 roku zdroj nabyła spółka lekarzy, którzy rozpoczęli kuracje chorych. W 1785 roku wybudowano łaźienki, a następnie obiekt mieszkalny dla kuracjuszy. Błotniste tereny wokół źródeł zasypano piaskiem. Zabudowania zgrupowano wokół placu stanowiącego regularne wnętrze urbanistyczne o charakterze centrum zdrojowego (il. 18.). Wyprowadzono z niego ścieżki do założonego wówczas parku z wytyczoną szeroką aleją spacerową oraz w kierunku otaczających go gór¹⁵⁵.

W 1818 roku opublikowano regulamin zakładu kąpielowego w Kudowie¹⁵⁶. Wkrótce potem założono promenadę zdrojową i wzniesiono nowy pawilon kąpielowy. Powiększano i przekształcano przestrzeń parku. W połowie XIX wieku Kudowa stała się pierwszym niemieckim uzdrowiskiem kardiologicznym, co pociągnęło za sobą kolejne inwestycje. Kurort był szczególnie popularny wśród Żydów z Galicji i z terenu Polski znajdującej się wówczas pod zaborem rosyjskim¹⁵⁷.

Na początku XX wieku, kiedy zaczęła wzrastać liczba chorych kuracjuszy, zmodernizowano centrum uzdrowiska w Kudowie. Przy placu zdrojowym wzniesiono wielki hotel *Fürstenhof* (il. 19.), a także nową halę spacerową na osi głównej alei parkowej (il. 20.) oraz łaźienki. W 1900 roku Kudowa otrzymała połączenie kolejowe z Kłodzkiem¹⁵⁸.

Najmłodszym z tej grupy jest Polanica (niem. Bad Altheide). Pierwsze informacje o występujących tam źródłach leczniczych pochodzą z 1625 roku, ale rozwój miejscowości przypada na wiek XIX. Wówczas to rozpoczęto jej organizację wzorując się na pobliskich Dusznikach. Wzniesiono wtedy niedużą pijalnię, a następnie drewniane łaźienki kąpielowe. W 1873 roku nowy właściciel uzdrowiska, wrocławski fabrykant Wenzel Hoffmann zlecił analizę wód oraz zainwestował w budowę m.in. nowego domu zdrojowego z urządzeniami leczniczymi a także powiększenie parku zdrojowego. Odkryto wówczas nowe, cenne źródła lecznicze¹⁵⁹. Pomimo

¹⁵⁴ J. Dębicki, op. cit., s. 43.

¹⁵⁵ G. Balińska, op. cit., s. 138.

¹⁵⁶ A. Falkiewicz, M. Starzewska, op.cit., s. 190–195.

¹⁵⁷ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 83.

¹⁵⁸ A. Falkiewicz, M. Starzewska, op.cit., s. 190–195.

¹⁵⁹ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 98.

systematycznego rozwoju oraz modernizacji, Polanica należała jednak wówczas do najmniejszych uzdrowisk dolnośląskich, nie miała reprezentacyjnych budynków ani rozbudowanej infrastruktury zdrojowej, nie dysponowała też siecią wodociągową ani elektrycznością¹⁶⁰.

Nowym impulsem do rozwoju uzdrowiska było poprowadzenie w 1890 roku linii kolejowej z Kłodzka do Dusznik ze stacją w Polanicy¹⁶¹. Istotne zmiany w organizacji kurortu dopiero w 1904 roku, kiedy zarząd nad zakładem kąpielowym przejęła spółka zdrojowa. Powiększono wówczas park, wytyczając liczne aleje spacerowe. Zbudowano też dom zdrojowy z 130 pokojami, restauracją i własnym zakładem przyrodoleczniczym (il. 21). Uruchomiono również sanatorium kardiologiczne i nowoczesną rozlewnię wód mineralnych¹⁶². Wytyczono parcele pod budowę pensjonatów z dostępem do sieci wodociągowej i elektrycznej. Do 1910 roku wybudowano pięćdziesiąt nowych pensjonatów w jednolitym stylu. Uruchomiono nowe łazienki oraz halę spacerową (il. 22.), a parkowe ścieżki oświetlono elektrycznymi latarniami¹⁶³. Równolegle prowadzone były działania mające na celu promocję uzdrowiska. Otwarcie domu zdrojowego w 1906 roku towarzyszyła wielka iluminacja, a cztery lata później w miejscowości wylądował sterowiec¹⁶⁴.

Inwestowano także w kulturę. W 1906 roku założono orkiestrę zdrojową¹⁶⁵. W 1925 roku wybudowano w miejscowości teatr, a w 1929 roku budynek kinowy¹⁶⁶. W latach 30. XX wieku zrealizowano także inwestycje wspierające aktywności sportowe, a mianowicie tor saneczkowy oraz skocznię narciarską. Wszystko to przyczyniło się do znaczącego wzrostu liczby kuracjuszy, a miejscowość zaczęła rywalizować ze starszymi uzdrowiskami¹⁶⁷.

Podsumowując należy stwierdzić, że jako pierwsze kurorty na Śląsku leczniczą działalność podjęły Cieplice, Łądek i Stary Zdrój. W XVIII wieku powstało uzdrowisko w Jedlinie¹⁶⁸, a następnie Świeradowie, Dusznikach i Kudowie. Co prawda do końca

¹⁶⁰ A. Falkiewicz, M. Starzewska, op.cit., s. 261–272.

¹⁶¹ M. Leniartek, *Hybrydyzacja współczesnej uzdrowiskowej przestrzeni zurbanizowanej na przykładzie Polanicy-Zdroju*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, B. Płonka Syroka, P. Brzegowy, S. Dorocki, A. Syroka (red.), Wrocław 2022, s. 209.

¹⁶² B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 99.

¹⁶³ Balińska, s. 156.

¹⁶⁴ M. Leniartek, op. cit., s. 212.

¹⁶⁵ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 100.

¹⁶⁶ M. Leniartek, op. cit., s. 213.

¹⁶⁷ A. Falkiewicz, M. Starzewska, op.cit., s. 261–272, B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 100.

¹⁶⁸ Zarówno Stary Zdrój, jak i Jedlina zostaną omówione w kolejnym rozdziale.

XVIII stulecia kurorty śląskie były mniej popularne od ich odpowiedników z innych regionów Prus, a także od wielu z terenu Austrii i Czech, to jednak stanowiły one atrakcyjne miejsca kuracji dla mieszkańców Europy Środkowej i Wschodniej, w tym Polaków¹⁶⁹.



Il. 18. Uzdrowisko w Kudowie, ryc. T. Sachse'go, około 1840. Źródło: <https://polona.pl/item-view/b843c758-9066-4602-8bc3-bd991282d8bf?page=0> [dostęp: 12.01.2024]



Il. 19. Hotel *Fürstenhof* w Kudowie, pocztówka z lat 1905–1945. Źródło: <https://polona.pl/item-view/31117a2e-c6cb-4575-b5fe-52ed9bbc3950?page=0> [dostęp: 12.01.2024]

¹⁶⁹ J. Dębicki, op. cit., s. 52–53.



Bad Kudowa. Wandelhalle mit Kurplatz

TW40 - dolny.slask.org.pl



Il. 20. Plac Zdrojowy z halą spacerową w Kudowie, pocztówka z lat 1929–1935. Źródło: <https://polska-org.pl/917238,foto.html?idEntity=546363> [dostęp: 12.01.2024]



Bad Altheide.

Kurhaus.

Zbigniew Franczukowski (bytno) polska-org.pl



Il. 21. Dom Zdrojowy w Polanicy, pocztówka z 1906 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/8684993,foto.html?idEntity=549918> [dostęp: 12.01.2024]



Il. 22. Hala spacerowa w Polanicy, pocztówka sprzed 1911 roku. Źródło: <https://polona.pl/item-view/0eda9730-7f5c-416b-8494-78978878c751?page=0> [dostęp: 12.01.2024]

W XIX stuleciu, poza funkcją leczniczą, uzdrowiska Śląska pełniły także rolę bazy wypadowej do realizacji wycieczek krajoznawczych. Potwierdzają to liczne przewodniki oraz materiały promocyjne. Na początku XX wieku w powiatach jeleniogórskim, wałbrzyskim, jak również na ziemi kłodzkiej turystyka wpłynęła na szybki rozwój przemysłu hotelarskiego i gastronomicznego. Sprzyjały temu: stały napływ kuracjuszy, rozwój sieci kolejowej oraz aktywność towarzystw krzewiących turystykę górską¹⁷⁰.

W II połowie XIX wieku zaczęły kształtować się kurorty oparte od lecznicze właściwości klimatu. Do najwcześniejszego w tej grupie Sokołowska, które zostanie zaprezentowane w kolejnym rozdziale dysertacji, do uzdrowisk klimatycznych dołączyły także, leżące w Sudetach Zachodnich, Szklarska Poręba (niem. Schreiberhau), Jagniątków (niem. Agnetendorf), Kowary–Przedgórze (niem. Arnsberg), Karpacz Górny (niem. Brückenberg), Karpacz (niem. Krummhübel) oraz Międzygórze (niem. Wölfelsgrund), położone w Sudetach Wschodnich¹⁷¹. Co charakterystyczne, ich

¹⁷⁰ T. Kulak, *Dolny Śląsk w latach 1806–1918*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wrocław 2006, s. 459.

¹⁷¹ J. Wójcik, *Kategorie miejscowości uzdrowiskowych w Niemczech w okresie nazistowskim*, [w:] B. Płonka Syroka, A. Syroka, *Wybrane elementy historii uzdrowisk polskich i niemieckich do 1945 r.*, Wrocław 2017, s. 109–110.

przestrzeni uzdrowiskowych nie kształtowała obecność źródeł wód mineralnych i infrastruktury z nimi związanej. Ponieważ prowadzono w nich głównie leczenie dietetyczne i terenowe powstawały tam głównie obiekty leczniczo-wypoczynkowe oraz założenia sportowo-rekreacyjne¹⁷².

Rozwój Śląska jako regionu uzdrowiskowego przyspieszył w okresie międzywojennym. Do najbardziej obleganych w tym czasie należał Łądek, za najnowocześniejsze i najchętniej odwiedzane uchodziły natomiast Cieplice. Wówczas też, wraz z profesjonalizacją medycyny, uzdrowiska zaczęły specjalizować się w leczeniu konkretnych schorzeń. Choroby krążenia leczono najczęściej w Kudowie i Polanicy. Na przełomie lat 20. i 30. XX wieku do grona cenionych miejsc leczenia przypadłości kardiologicznych dołączył Świeradów. Schorzenia dróg oddechowych kurowano w Jedlinie, a astmę w Szczawnie. W zależności od specjalizacji inwestowano w odpowiednią infrastrukturę umożliwiającą stosowanie właściwych zabiegów¹⁷³. Wymienione kurorty miały też dobrze rozwinięte zaplecze sportowo-rekreacyjne. Oferowały gościom m.in. korty tenisowe, boiska i baseny, a w sezonie zimowym tory narciarskie, saneczkowe i bobslejowe.

Warto na koniec dodać, iż w latach 30. XX wieku jedynie Duszniki, Szczawno, Łądek i Kudowa oceniane były jako uzdrowiska trzeciej klasy, pozostałe znajdowały się niżej. Podział na klasy został wdrożony w 1937 roku po kilkuletnich analizach funkcjonowania uzdrowisk. Wyznaczono siedem klas, które wiązały się z popularnością kurortu i wysokością pobieranych w nim opłat¹⁷⁴. Nie zmienia to jednak faktu, że przed 1938 rokiem Śląsk charakteryzował się największą koncentracją uzdrowisk opartych o działanie wód leczniczych w Niemczech¹⁷⁵, a ich popularności sprzyjały przystępne ceny usług oraz doceniane przez wszystkich walory krajobrazowe.

¹⁷² J. Wójcik, op. cit., s. 110.

¹⁷³ J. Nowosielska-Sobel, G. Sobel, *Dolny Śląsk w latach 1918–1945*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wrocław 2006, s. 585.

¹⁷⁴ J. Wójcik, op. cit., s. 105–108.

¹⁷⁵ J. Wójcik, op. cit., s. 108–109.

II.4. Krajobraz antropogeniczny

II.4.1. Przekształcenia przestrzenne i architektura obiektów uzdrowiskowych

Historyczne uzdrowiska zakładano w pobliżu ujęć wody. Wokół nich wznoszono kolejne obiekty infrastruktury zdrojowej. Kompozycje urbanistyczne uzdrowisk są ściśle powiązane z miejscowymi warunkami oraz ukształtowaniem terenu. Inaczej kształtowały się centra kurortów w zależności od ich lokalizacji: kurorty nadmorskie wiązano z linią wybrzeża, a w kurortach nizinnych rozwiązania przestrzenne uzależnione były od rozmieszczenia źródeł. Odrębną grupę stanowią uzdrowiska górskie, w których kluczową rolę odgrywały ujęcia wody oraz ukształtowanie terenu. Determinowały one układ urbanistyczny nadając miejscowościom zdrojowym indywidualny charakter¹⁷⁶.

Architektura uzdrowiskowa, jako typ zorganizowanej zabudowy związanej z przestrzeniami zdrojowym, zaczęła kształtować się po zakończeniu wojny trzydziestoletniej (1618–1648). Spowodowane to było kilkoma czynnikami. Przez długi czas wody lecznicze służyły głównie klasie średniej, ale po wojnie uzdrowiska stały się miejscem wypoczynku arystokracji¹⁷⁷. Kiedy gośćmi kurortów powszechnie stały się wybitne osobistości, rozpoczęto wznoszenie reprezentacyjnych obiektów infrastruktury zdrojowej. Powstanie architektury uzdrowiskowej wiąże się też z przełomem, jaki nastąpił w drugiej połowie XVII wieku, kiedy jako formę kuracji zaczęto stosować krenoterapię, czyli kurację pitną. Ówczesne rozwijane zdrojowiska wprowadziły wówczas do swojego programu funkcjonalno–przestrzennego obiekty związane ze spożywaniem wód, takie jak pijalnie i hale spacerowe. Zakładano również promenady zdrojowe, które stanowiły specyficzny dla uzdrowisk element przestrzenny. Centralnie położone i związane z budynkiem pijalni, były miejscami przeznaczonymi do spacerów oraz uprawiania życia towarzyskiego (il 23. i 24.).

¹⁷⁶ G. Balińska, op. cit., s. 132.

¹⁷⁷ H. Schäfers-Meyer, *Die Wandlung der Badekur zur Gesundheitsbildung im Kurort*, Frankfurt am Main 1993, s. 86; A. Wehner, *Bad Brückenau und seine Curmittel: zum Gebrauche für Curgäste; mit 6 Holzschnitten und einer Karte*, Würzburg 1886, s. 20–37.

Jak wskazuje Coenen, kurorty, które nie nadały za zmieniającymi się metodami kuracji i sposobami wypoczynku, stały się uzdrowiskiem niższych warstw społecznych¹⁷⁸.

Pojęcie architektury uzdrowiskowej określa typ budynków służących wypoczynkowi i rekreacji występujących w miejscowościach zdrojowych. Podkreślić jednak należy, iż nie ukształtował się jednolity styl architektury związany z tym określeniem, za którym kryłoby się zbiorcze określenie stylistyki obiektów pełniących funkcje związane z działalnością kurortów. Zmieniała się ona wraz z kolejnymi modami, wzorcami oraz potrzebami.

Przełom w kształtowaniu się kultury zdrojowej nastąpił w okresie baroku, kiedy w Europie Środkowej zakładano uzdrowiska książęce, dla których wzorców doszukiwano się w architekturze pałacowej. Przykładem zdrojowiska z tego czasu, inspirowanego rezydencją Ludwika XIV w Marly jest Brückenu, które zostało założone przez księcia i zarazem opata z Fuldy, Amada von Buseck (1685–1756)¹⁷⁹.

Wzorem bywały także inne uzdrowiska, jak Bath¹⁸⁰ oraz Akwizgran, które odegrały kluczową rolę w rozwoju architektury uzdrowiskowej XIX i początku XX wieku. W Akwizgranie lekarzem był François Blondel (1613–1703), który publikował opracowania związane z balneologią oraz projektowaniem obiektów uzdrowiskowych (il. 26.)¹⁸¹. Dzięki jego działaniom miejscowość do końca XVIII wieku pozostała europejskim centrum życia zdrojowego. Historyczne obiekty związane z wodolecznictwem, znajdujące się w dzielnicy Büchel zostały uzupełnione przez nowoczesną dzielnicę uzdrowiskową przy Komphausbadstraße. Jej najważniejszy obiekt stanowił *Neue Redoute*, zbudowany w latach 1782–1786 według projektu Jacoba Coveny, w którym znajdowały się pomieszczenia do rozrywek, gier i tańców. Budynek był wzorcem dla powstających później obiektów przeznaczonych do spędzania wolnego czasu w uzdrowiskach¹⁸². Z inicjatywy Blondela powstały także ścieżki spacerowe, ogrody i wiaty chroniące przed niepogodą. Poza ogólnodostępnymi przestrzeniami, w Akwizgranie działały także ogrody i obiekty dostępne wyłącznie dla kuracjuszy

¹⁷⁸ U. Coenen, op. cit., s. 621–622.

¹⁷⁹ U. Coenen, op. cit., s. 621–622, I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 34.

¹⁸⁰ Bath pozostaje jedynym miastem uzdrowiskowym wpisanym na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

¹⁸¹ F. Blondel, *Außfürliche Erklärung Vnd Augenscheinliche Wunderwirkung Deren Heylsamen Bad- vnd Trinckwässeren zu Aach*, 1688.

¹⁸² Ibid, s. 623.

z wyższych sfer¹⁸³. Po 1725 roku najmodniejszym uzdrowiskiem stało się Bath, którego miejskie w charakterze przestrzenie zaprojektowane zostały przez Johna Wooda Starszego (1704–1754) oraz jego syna Johna Wooda Młodsze (1728–1782). W przeciwieństwie do ówczesnych kurortów kontynentalnych, obszar Bath poszerzony został o tereny sięgające daleko poza mury miasta średniowiecznego, a nowopowstały zespół przypominał luźno zabudowane miasteczko z placami zwróconymi w stronę okolicznych terenów zieleni¹⁸⁴. Bath stało się miejscem oferującym nie tylko dostęp do leczniczych wód, ale także bogatą ofertę rozrywkową oraz połączenie architektury z naturą¹⁸⁵. Już w połowie XVIII wieku rozpoczęto budowę eleganckich domów i apartamentów dla kuracjuszy. Najstojniejszym przykładem tego typu zabudowy jest tzw. Royal Crescent (il. 27.), którego budowę ukończono w latach 70. XVIII wieku¹⁸⁶.

W kształtowaniu architektury uzdrowiskowej znaczną rolę odegrał model rzymskich term. Architekci projektujący uzdrowiska w końcu XVIII wieku studiowali wzorce rzymskie, czerpali wiedzę z osiągnięć rozwijającej się ówczesnie archeologii. Po tym jak w 1774 roku *Prix de Rome*¹⁸⁷ otrzymał Mathurin Cruey za projekt term wzorowanych na rzymskich obiektach kąpielowych, schematy przyjętych w nim rozwiązań stały się inspiracją dla innych architektów projektujących w uzdrowiskach. Monumentalne wzorce zostały przyjęte w projektach europejskich kurortów i funkcjonowały w nich z powodzeniem do początku XX wieku¹⁸⁸.

Wytyczne do projektowania uzdrowisk redagowano także w krajach niemieckich. W wydanej w pięciu tomach w latach 1779–1785, „*Theorie der Gartenkunst*”, Christian Cay Lorenz Hirschfeld wyliczał jako niezbędne elementy przestrzenne uzdrowisk: ścieżki, miejsca odpoczynku i altany (il. 25.). Goście spędzający dużo czasu na zewnątrz musieli mieć zapewnioną ochronę przed niepożądanymi warunkami atmosferycznymi. Aleje miały być szerokie, wytyczone wokół najważniejszych obiektów zdrojowych i zapraszać do interakcji społecznej.

¹⁸³ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 11–12.

¹⁸⁴ U. Coenen, op. cit., s. 623.

¹⁸⁵ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 13.

¹⁸⁶ P. Borsay, *Health and Leisure Resorts*, (w:) *The Cambridge Urban History of Britain*, ed. P. Clark, Cambridge 2000, s. 775–803.

¹⁸⁷ Prix de Rome, francuska nagroda w formie stypendium dla wybitnych młodych malarzy, rzeźbiarzy, architektów, grafików i muzyków, ustanowiona w 1663 r. za panowania Ludwika XIV. https://en.wikipedia.org/wiki/Prix_de_Rome [dostęp: 19.04.2024].

¹⁸⁸ I. Spielvogel, *Znaczenie modelu term rzymskich w rozwoju architektury uzdrowiskowej w Europie*, [w:] *Elitarny model europejskiego uzdrowiska - ewolucja koncepcji i jej funkcjonowanie w praktyce*, red. B. Płonka-Syroka, Wrocław 2017, s. 21–34.

Dodatkowe elementy kompozycji stanowić miały duże place otoczone roślinnością oraz serpentynowe ścieżki w parkach. Wspomniane tereny zieleni towarzyszyć powinny – według autora – salom muzycznym, balowym, tanecznym, restauracjom, kawiarniom, salom do gier i wszystkim innym budynkom zdrojowym, dla których ogród stanowił centrum¹⁸⁹. Idee Hirschfelda wpisywały się w koncepcję uzdrowiska jako miejsca spotkań i nawiązywania relacji.

Ważną część uzdrowisk opartych o lecznicze źródła wody stanowiły pijalnie. Rozpowszechniły się one po wprowadzeniu do kuracji krenoterapii, czyli po 1650 roku. Ich głównym zadaniem było umożliwienie gościom napełnienia kubków wodą ze źródła mineralnego¹⁹⁰. W XVII stuleciu wszystkie niemieckie kurorty dysponowały już takimi obiektami. Najczęściej miały one formę pawilonów chroniących kuracjuszy przed czynnikami atmosferycznymi. Pod koniec XVIII stulecia pijalnie zaczęto powiększać, budując hale spacerowe przeznaczone do spacerów w trakcie spożywania wody¹⁹¹. Przyjmowano dla nich różne rozwiązania rzutów i elewacji. Wczesnym przykładem neoklasycystycznym może być hala wzniesiona w Karlsbadzie w 1811 roku według projektu Antona Giesela. Z kolei pijalnia wybudowana w Baden-Baden w latach 1839–1842 czerpała z wzorców północnowłoskiego renesansu (il. 28.)¹⁹². Powstawały także lekkie konstrukcje szachulcowe, jak pijalnia w Jedlinie (wzniesiona około 1830 i zburzona w 1935 roku), lub stalowe, czego przykładem Wildbad (1876–1878) (il. 29.) i Badenweiler (1882)¹⁹³. Koniec rozwoju tego typu obiektów wyznacza czerpiący z wzorców rzymskich kompleks termalny Tettuccio w Montecatini (1916–1926), dla którego przewidziano funkcje rozrywkowe, związane wcześniej z domami zdrojowymi (il. 30.)¹⁹⁴.

Niezbywalnym elementem uzdrowisk realizujących program balneologiczny były także łaźnie. Obiekty takie budowane były w Europie od czasów starożytnych, a projekty związane z nowożytną kulturą zdrojową oparte były często o historyczne wzorce. Pierwsze poantyczne łaźnie o reprezentacyjnej formie wzniesiono w latach 1840–1847 w Wildbad, według projektu Nikolausa Friedricha von Thourets, jako dwukondygnacyjny, neoklasycystyczny w stylu obiekt. Godnym odnotowania

¹⁸⁹ C. C. L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Bd. 5, Leipzig 1785, s. 85–91.

¹⁹⁰ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 9.

¹⁹¹ U. Coenen, op. cit., s. 628–629.

¹⁹² Ibid., s. 629.

¹⁹³ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 90–91.

¹⁹⁴ U. Coenen, op. cit., s. 630.

przykładem są także, wzniesione w latach 1869–1877 w Baden-Baden według projektu Karla Dernfelda, tzw. *Friedrichsbad*)¹⁹⁵. Architekt inspirował się osiowymi planami term rzymskich, a same łaźnie wybudowano w stylu renesansowym (il. 31.).

XIX-wieczne kurorty charakteryzowały się luźną zabudową, która łączyła się z terenami zieleni. Parki, projektowane najczęściej w stylu angielskim, płynnie wtapiały się w otaczający krajobraz. Miasta uzdrowiskowe, budowane zwykle poza historycznymi miejscowościami, koncentrowano wokół obszaru związanego ze źródłami i dostosowywano do topografii terenu¹⁹⁶. Wyjątki stanowiły nieliczne kurorty, założone na geometrycznych planach. Należą do nich na przykład Františkovy Lázně (Franzensbad) (il. 32.) czy Wiesbaden (il. 33.)¹⁹⁷.

Już na początku XIX stulecia do architektury uzdrowiskowej dołączać zaczęły rozmaite obiekty dostarczające atrakcji rozrywkowych, kulturalnych i towarzyskich, w postaci teatrów (il. 34.), oper, muzeów, sal klubowych i balowych. Stały się one nie tylko miejscami spotkań, ale również autoprezentacji kuracjuszy¹⁹⁸. Uzdrowiska były miejscami wypoczynku i rekreacji. Funkcjonujące już wcześniej pijalnie, hale spacerowe, łaźnie i domy zdrojowe uzupełniać zaczęły hotele, wille, pensjonaty oraz różnego rodzaju pawilony¹⁹⁹. Stanowiły one główne elementy funkcjonalno-przestrzenne miejscowości uzdrowiskowych. Choć wiele miejscowości o funkcji zdrojowej nie było miastami pod względem prawnym, to ich struktura społeczno-ekonomiczne oraz zaplecze kulturalne były podobne do miejskich²⁰⁰.

Centrum życia towarzyskiego w kurortach był dom zdrojowy (niem. *Kurhaus*). Jego główną część stanowiła reprezentacyjna sala przeznaczona do spotkań i imprez kulturalnych. Często mieścił on też czytelnie, restauracje lub przestrzenie związane z różnymi formami kuracji²⁰¹. Za prototyp domów zdrojowych uważa się wiesbadeński dom zdrojowy projektu Christiana Zaisa wzniesiony w latach 1808–1810 (zburzony w 1905 roku)²⁰². Obecnie najstarszym istniejącym domem zdrojowym jest ten zbudowany

¹⁹⁵ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 28–29.

¹⁹⁶ U. Coenen, op. cit., s. 625.

¹⁹⁷ S. Russ, *Weltkurstadt Wiesbaden. Vom Ackerbürger- und Badestädtchen zum internationalen Luxus- und Modebad*, "ICOMOS-Hefte des Deutschen Nationalkomitees" 52 (2012), s. 143–156, U. Coenen, op. cit., s. 626.

¹⁹⁸ U. Lotz-Heumann, *The German Spa in the Long Eighteenth Century*, Routledge New York-London 2022, s. 115–117, 167–169.

¹⁹⁹ G. Balińska, op. cit., s. 125–131.

²⁰⁰ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 10.

²⁰¹ G. Balińska, op. cit., s. 89–110.

²⁰² S. Russ, op. cit., s. 143–144.

w latach 1822–1824 w Baden–Baden według projektu Friedricha Weinbrennera, wzorowany w pewnym stopniu na obiekcie z Wiesbaden²⁰³. Powstawanie nowych domów zdrojowych zahamowało wprowadzenie zakazu hazardu, który był dotychczas największym źródłem dochodu dla właścicieli kurortów²⁰⁴. Kolejne tego typu obiekty, o nieco zmienionym programie funkcjonalnym, zaczęły powstawać dopiero w początku XX wieku. Przykłady stanowią nowy dom zdrojowy w Wiesbaden, Friedricha von Thiersch, wzniesiony w miejscu poprzedniego w latach 1905–1907 (il. 35.), czy zrealizowany w Baden-Baden w latach 1912–1917 projekt Augusta Stürzenackera, zachowujący istniejące wcześniej budynki Weinbrennera oraz neobarokowe sale Charlesa Sechana, wzniesione w połowie XIX stulecia (il. 36.). Ta druga inicjatywa stanowiła unikatową ówczesnie próbę zachowania poprzednich obiektów oraz uzupełnienia ich o nowe przestrzenie wielofunkcyjnych sal²⁰⁵.

Pozostałe obiekty wznoszone na terenie uzdrowisk, takie jak hotele, pensjonaty i wille, miały formy typowe dla ówczesnej architektury, czasem nosiły cechy regionalne lub kojarzone z górskim krajobrazem, jak w przypadku budynków w tzw. stylu szwajcarskim.

Ciekawostkę stanowić może wznoszenie w uzdrowiskach od XIX wieku obiektów modlitewnych wielu wyznań związanych z zagranicznymi gośćmi. Dla przykładu, w Baden-Baden istniały świątynie prawosławne odłamu rosyjskiego i rumuńskiego oraz kościół anglikański²⁰⁶.

Dodajmy, że w połowie XIX stulecia zaczął kształtować się także nowy typ uzdrowisk. Zamiast określenia *kurort*, używano wobec nich terminu *heilanstalt*, czyli sanatorium lub zakład leczniczy. Wiązały się one z miejscami, w których do leczenia wykorzystywano inne niż wody mineralne zasoby przyrodnicze, najczęściej zdrowotny wpływ klimatu. Nie występowały w nich obiekty związane z zabiegami wodnymi, a więc pijalnie czy łaźnie. Powstawały one często jako miejsca związane z wyspecjalizowanym leczeniem konkretnych chorób, finansowanym przez kasy

²⁰³ U. Coenen, op. cit., s. 627–628.

²⁰⁴ Na terenie Niemiec zakaz ten wprowadzono w 1872 r. W tym czasie oferta kuracji stała się głównym elementem przyciągającym gości do zdrojowiska. W ciągu następnych dwóch dekad w samym tylko Baden-Baden wybudowano trzy duże łaźnie I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 42; G. Balińska, op. cit., s. 17.

²⁰⁵ U. Coenen, op. cit., s. 628.

²⁰⁶ U. Coenen, op. cit., s. 633.

chorych, stąd główna ich infrastruktura dotyczyła obiektów mieszkalnych i leczniczych, a nie tak jak dotychczas, rekreacyjnych²⁰⁷.

Pod koniec XIX wieku w duchu myśli modernistycznej w uzdrowiskach europejskich prowadzono prace związane z zapewnieniem odpowiedniej higieny. Strefowano obszary w zależności od funkcji terenu, podłączano miejscowości do kanalizacji oraz wytyczano w nich główne arterie komunikacyjne²⁰⁸.

Na początku wieku XX kształtowanie przestrzeni uzdrowiskowej osiągnęło moment kulminacyjny²⁰⁹. Podsumowaniem całej typologii związanej z działaniem kurortów może być opublikowany w 1909 roku na łamach miesięcznika „Der Städtebau” artykuł Gustava Ebe zatytułowany „Założenia miast uzdrowiskowych” („Die Anlage der Bäderstädte”). Autor wskazał w nim, że przy tego typu projektach architekt oraz projektant ogrodów muszą pracować „ręka w rękę”. Poszczególne obiekty związane z kuracją oraz rozrywkami powinny być połączone z parkami i promenadami, a całość według Ebe stanowić ma realizację koncepcji miasta–ogrodu²¹⁰. Opisując prowadzone w najważniejszych niemieckich kurortach modernizacje oraz konkursy architektoniczne z nimi związane, autor podsumował kluczowe zadania architektury uzdrowiskowej.

„Przede wszystkim zawsze będzie to praca nad pogodzeniem piękna i praktyczności w komponowaniu wszystkich budynków służących zdrowiu i rozrywce gości oraz projektowanie ich w połączeniu z walorami artystycznymi naturalnie atrakcyjnego otoczenia przypominającego park, a także z komfortowo wyposażonymi apartamentami w pobliżu”²¹¹.

Współczesne uzdrowiska kształtowały się na przestrzeni wielu lat. Wraz z nimi powstały reprezentacyjne obiekty infrastruktury zdrojowej, takie jak pijalnie i hale spacerowe. Architektura uzdrowiskowa nie jest jednolita, ale zmieniała się w zależności od mód, wzorców i potrzeb. Wytyczne do projektowania uzdrowisk obejmowały szerokie aleje, miejsca odpoczynku, altany oraz duże place otoczone roślinnością. Wspomniane tereny zieleni były centrum życia zdrojowego, gdzie goście mogli spotykać się, nawiązywać relacje i korzystać z różnych udogodnień. W XIX wieku do

²⁰⁷ B. Płonka-Syroka, *Uzdrowisko arystokratyczne jako wzorzec standardu kultury uzdrowiskowej w Europie...*, s. 34–36.

²⁰⁸ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 45.

²⁰⁹ *Ibid.*, s. 17.

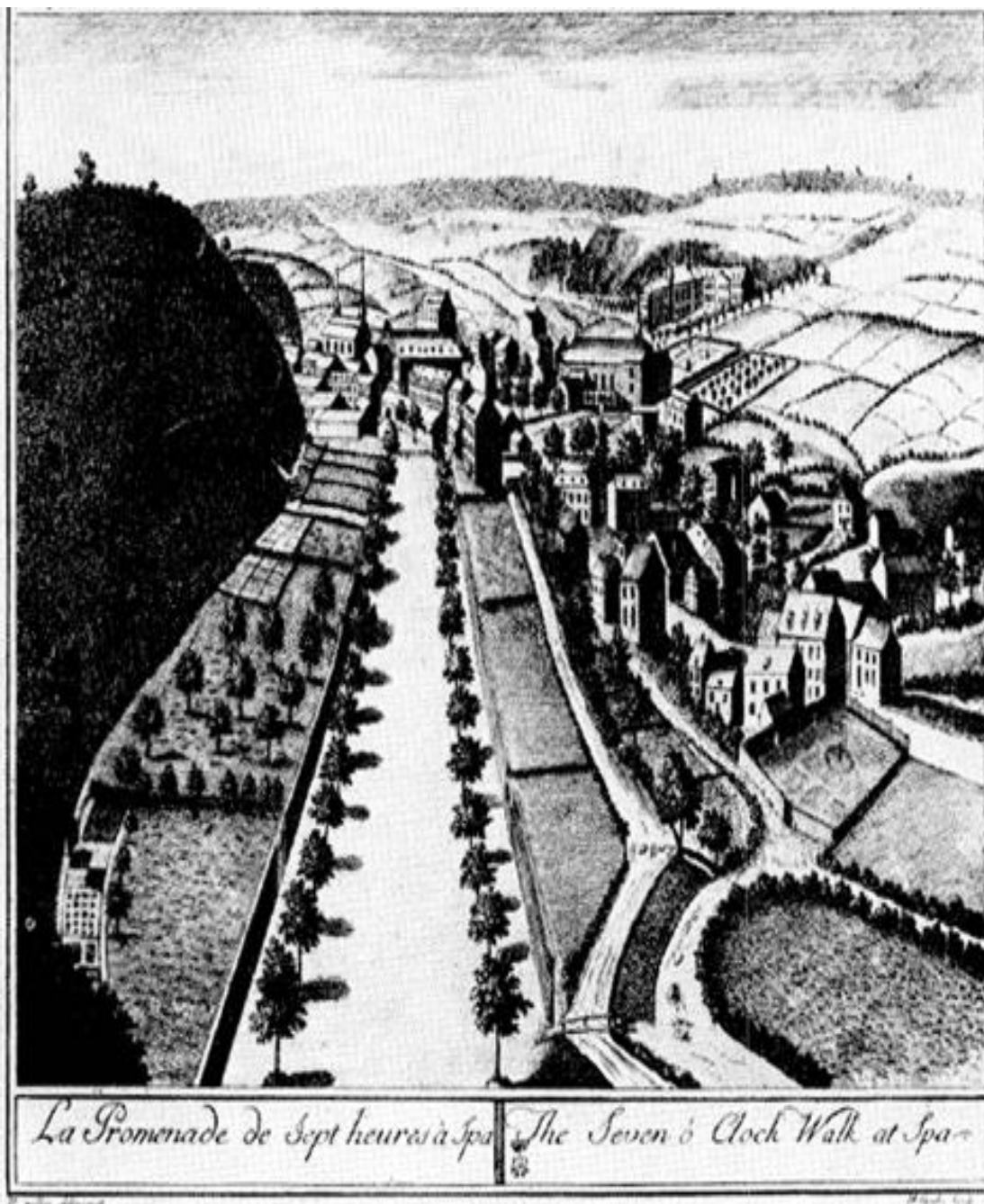
²¹⁰ G. Ebe, *Die Anlage der Bäderstädte*, „Der Städtebau” 6/4 (1909), s. 43.

²¹¹ *Ibid.*, s. 46, tłum. Maria Pytka.

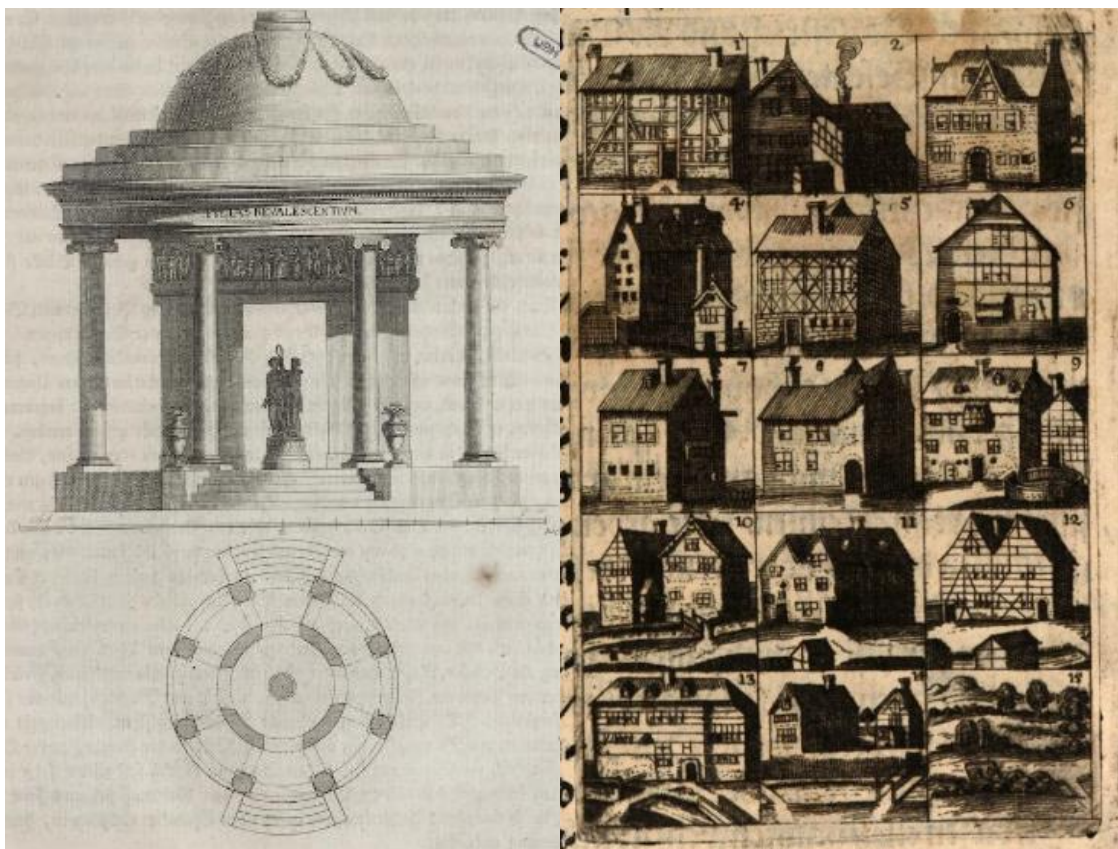
architektury uzdrowiskowej dołączyły różnorodne obiekty dostarczające atrakcji rozrywkowych, kulturalnych i towarzyskich, takie jak teatry, opery, sale klubowe i balowe. Te miejsca nie tylko służyły spotkaniom, ale także były miejscem autoprezentacji kuracjuszy. Pozostałe obiekty wznoszone na terenie uzdrowisk, takie jak hotele, pensjonaty i wille, miały formy typowe dla ówczesnej architektury, czasem nosiły cechy regionalne lub kojarzone z górskim krajobrazem. W duchu myśli modernistycznej prowadzono prace związane z higieną, strefowaniem obszarów oraz infrastrukturą komunikacyjną. Na początku XX wieku kształtowanie przestrzeni uzdrowiskowej osiągnęło kulminacyjny moment, a architektura kurortów zaspokajając miała zarówno potrzeby estetyczne, jak i praktyczne.



II. 23. Promenada w Bad Ischl, aut.W. Gause, około 1900. Źródło: https://www.artnet.com/artists/wilhelm-gause/kurpromenade-in-bad-ischl-N9Dk1QG9yaSG8CJR9GLS_Q2 [dostęp: 22.12.2023]



Il. 24. Promenada *Sept Heures* w Spa, ryc. H. Wilkin, 1783. Źródło:
https://www.dbnl.org/tekst/_gul005197401_01/_gul005197401_01_0010.php [dostęp: 22.12.2023]



Il. 26. Projekt uzdrowiskowego pawilonu ogrodowego w formie świątyni, ilustracja z: Ch. C. L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Bd. 5, 1785, s. 89.

Il. 25. Przykłady obiektów infrastruktury zdrojowej w: F. Blondel, *Außführliche Erklärung Vnd Augenscheinliche Wunderwirkung Deren Heylsamen Badt- vnd Trinckwässeren zu Aach*, 1688, s. 87.



Il. 27. Royal Crescent w Bath w trakcie prac wykończeniowych, T. Malton, 1769. Źródło: https://en.wikipedia.org/wiki/Royal_Crescent#/media/File:Completion_of_the_Royal_Crescent_Thomas_Malton_1769.JPG, dostęp: 02.12.2022)



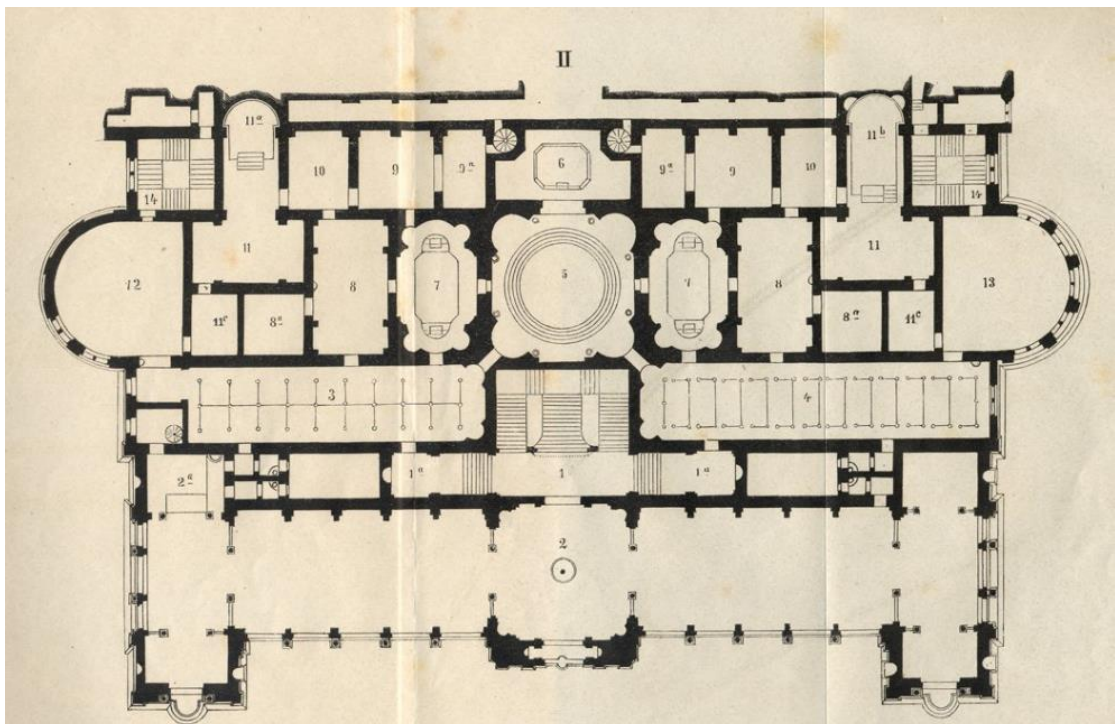
Il. 28. Kolumnada (hala spacerowa) w Baden-Baden, fotografia z 1898. Źródło: <https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/71822058> [dostęp: 02.01.2023]



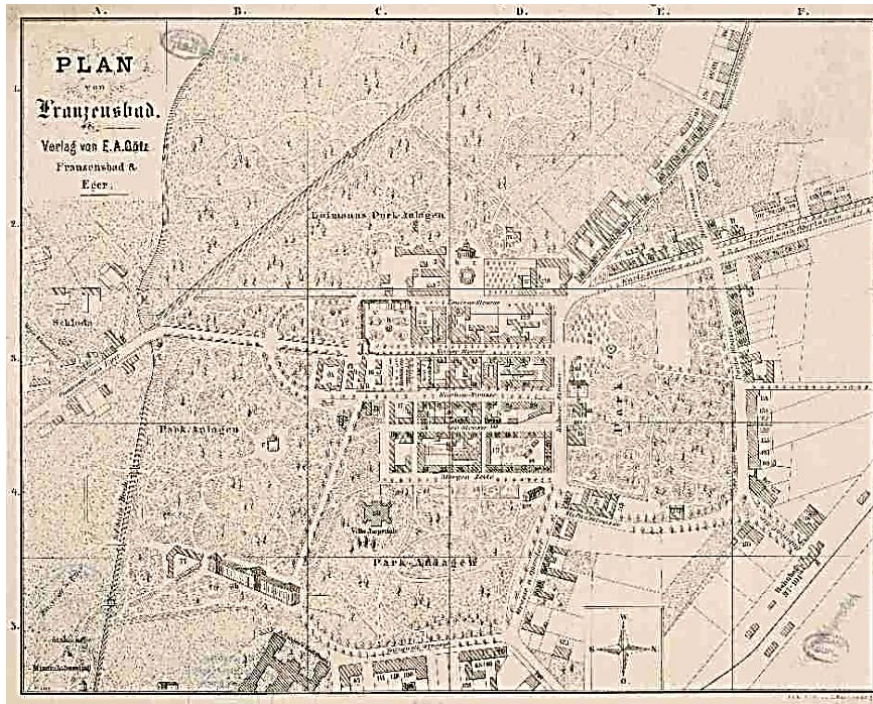
Il. 29. Hala spacerowa w Wildbad na pocztówce z lat 20. XX wieku. Źródło: <https://www.postcard-shop.de/en/wildbad-im-schwarzwald-partie-mit-trinkhalle?a=2670934> [dostęp: 02.01.2023]



Il. 30. Fasada kompleksu zdrojowego Tettuccio w Montecatini, fot.. Lucarelli. Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Montecatini_Terme_Stabilimento_Tettuccio.jpg [dostęp: 02.01.2023]



Il. 31. Rzut drugiego piętra *Friedrichsbad* w Baden-Baden, źródło: <https://www.blackforest-highlights.com/poi/detail/friedrichsbad-historical-sight-79ed70dd0f> [dostęp: 02.01.2023]



Il. 32. Plan uzdrowiska Františkovy Lázně (Franzensbad) około 1900 r. Źródło: <https://www.esbirky.cz/predmet/12192820> [dostęp: 02.01.2023]



Il. 33. Plan Wiesbaden, 1889. Źródło: <https://www.antiquemapsandprints.com/categories/maps-by-cartographer/baedeker-karl-wagner-debes/product/wiesbaden-antique-town-city-stadtplan-hessen-karte-baedeker-1889-old-map/P-6-058093~P-6-058093> [dostęp: 02.01.2023]



Il. 34. Teatr zdrojowy w Baden-Baden, fotografia z 1898 r. Źródło:
<https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/71822064> [dostęp: 02.01.2023]



Il. 35. Dom zdrojowy w Wiesbaden, fotografia z 1907 r. Źródło:
https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/33129192/df_hauptkatalog_0273034 [dostęp: 02.01.2023]



Il. 36. Dom zdrojowy w Baden-Baden, fotografia z 1936 r. Źródło: https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/33000670/df_hauptkatalog_0048166 [dostęp: 02.01.2023]

II.4.2. Dostępność

Uzdrowiska zlokalizowane były w miejscu występowania zasobów o leczniczych właściwościach, a więc tam, gdzie odnaleziono źródła wód mineralnych lub zbadano lecznicze właściwości klimatu. Kształtowanie się kultury uzdrowiskowej od początku związane było z kulturą podróży. Przesłanką do jej podejmowania była chęć poprawy zdrowia, ale także przeżycia i doświadczenia nowych wrażeń²¹².

Jeszcze na początku XIX wieku większość gości uzdrowisk zwracała uwagę, że podróż „do wód” wymaga wiele wysiłku. Kurorty zwykle znajdowały się z dala od większych ośrodków miejskich. Pokonanie trasy, którą przemierzano z wykorzystaniem wozów, a czasem także statków rzecznych, trwała zwykle kilka dni. Z tego powodu poszczególne miejscowości odwiedzali najczęściej mieszkańcy nieodległych terenów. Na wizytę w odległym kurorcie mogli sobie pozwolić tylko uprzywilejowani członkowie społeczeństwa. Podróż wymagała nie tylko czasu, ale także znacznych pieniędzy²¹³. Granville zwracał w swoim przewodniku z 1839 roku uwagę, że choć

²¹² B. Płonka-Syroka, *Uzdrowisko arystokratyczne jako wzorzec standardu kultury uzdrowiskowej w Europie...*, s. 24.

²¹³ D. C. Large, op. cit., s. 81–82.

Baden-Baden położone było w bardzo dogodnym miejscu i przy głównych trasach komunikacyjnych, to dotarcie do niego stanowiło „długą podróż”²¹⁴.

Dla przykładu na Śląsku do połowy XVIII wieku drogi były zaniedbane. Lepiej utrzymywano jedynie dwa trakty z Wrocławia do Wiednia (przez Brzeg, Opole, Racibórz i Opawę lub przez Nysę, Głuchołazy i Sternberk) oraz do Pragi (przez Ząbkowice Śląskie, Kłodzko i Nachod). Dopiero po zajęciu całego Śląska przez Prusy, rozpoczęto porządkowanie sieci dróg i mostów, co miało służyć celom wojskowym i ekonomicznym²¹⁵. Pierwsze podjęte przez administrację działania skutkowały powstaniem nieubitych dróg ziemnych, a sieć połączeń o lepszej nawierzchni powstała dopiero w końcu XVIII wieku. Wówczas też powstały drogi Wrocław–Piotrków Trybunalski, Wrocław–Poznań i Głogów–Kraków przez Wrocław. Do połowy XIX stulecia na Śląsku działało 1581 km bitych szos państwowych²¹⁶.

Radykalna zmiana w sposobie podróżowania nastąpiła wraz z rozwojem kolei. Ludzie zaczęli doświadczać przestrzeni nie z perspektywy tempa poruszania się zwierząt, ale przy pomocy znacznie szybszej maszyny. „Żelazny koń” osiągał trzykrotnie większą prędkość niż dyliżanse. Pierwsza linia kolejowa o napędzie parowym została uruchomiona w Niemczech w 1835 roku a już w 1844 roku otwarto stację w miejscowości Oos niedaleko Baden–Baden. Jedynie do pokonania ostatniego, krótkiego odcinka używano wozów konnych, ale już w kolejnym roku otwarto stację kolejową w centrum miasta, dzięki czemu w 1860 roku podróż z Paryża do Baden–Baden zajmowała zaledwie 12 godzin²¹⁷. Bezpośrednie połączenie z Pragą i Wiedniem, o co zabiegał sam cesarz Franciszek Józef, zyskał także w 1872 roku Marienbad²¹⁸. Na Śląsku natomiast rozpoczęto budowę pierwszych tras kolejowych w latach 40. XIX wieku. W 1847 roku działało połączenie Wrocław–Kraków i Wrocław–Warszawa, a od 1867 Wrocław–Zgorzelec, obsługująca pięć Śląskich uzdrowisk położonych w Sudetach Zachodnich. W kolejnych latach zapewniono także połączenia z uzdrowiskami Sudetów Środkowych i Ziemi Kłodzkiej²¹⁹.

Równocześnie rozwój kolei przyczynił się do zróżnicowania grup społecznych odwiedzających kurorty. Wcześniejsze dyliżanse, wypełnione przez zamożnych

²¹⁴ A. B. Granville, *The Spas of Germany*, London 1838, s. 3–7.

²¹⁵ Zalecał to patent Fryderyka II z 1741 roku, *Patent dla złego zażywania przyprągów na Śląsku, y drog wszędy się poprawić mających*.

²¹⁶ R. Kincel, *U szląskich wód*, Racibórz–Katowice 1994, s. 8–9.

²¹⁷ *Ibid.*, s. 83, U. Lotz-Heuman, *op. cit.*, s. 5.

²¹⁸ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 18.

²¹⁹ R. Kincel, *op. cit.*, s. 9.

poszukiwaczy przygód, zastąpiły wagony, w których dołączyli do nich mniej majątni przedstawiciele społeczeństwa. Jak wskazuje Large, połączenia kolejowe zdemokratyzowały uzdrowiska, pozwalając na dotarcie do nich szerszym grupom²²⁰. Do widocznej wcześniej na uzdrowiskowych promenadach arystokracji i burżuazji dokooptowali zatem przedstawiciele mieszczań oraz inteligencji. Jednocześnie w tych uzdrowiskach, do których można było dotrzeć pociągiem, liczba gości gwałtownie wzrosła, co pokazuje przykład Wiesbaden, do którego dylżanssem w 1839 roku dotarło 27 500 osób, ale już dwa lata później, po otwarciu połączenia kolejowego, 769 551 gości, po czym w 1857 roku osiągnęła prawie milion²²¹. W 1895 roku uruchomiono połączenie ekspresowe Ostenda–Karlsbad, a w kolejnych latach także z Paryża i Berlina do Karlsbadu i Marienbadu, które wykonywały luksusowe linie *Compagnie Internationale des Wagons-Lits*, znane z obsługi Orient Expressu²²². W czasach, kiedy podróże innowacyjną oraz stosunkowo szybką koleją wzbudzały jeszcze poczucie niebezpieczeństwa, zapewniały one wygodę i najwyższą jakość usług majątnym gościom uzdrowisk z całej Europy²²³.

Kiedy w końcu XIX wieku wprowadzono do użytku pierwsze samochody, w kurortach szybko rozpoczęto dostosowywanie do nich stosownej infrastruktury. W 1900 roku w Baden-Baden właściciel *Brenner's Parkhotel* przekształcił jeden z budynków w pierwszy hotelowy garaż samochodowy w Niemczech, niedługo potem organizując wycieczki samochodowe po Schwarzwaldzie. W 1905 roku rozpoczęto w tej miejscowości rozgrywanie wyścigów samochodowych²²⁴. W tym samym czasie w większych kurortach rozwijał się również transport publiczny. Po Baden-Baden w 1900 roku kursował tramwaj konny, zelektryfikowany 10 lat później, a od 1905 roku istniało połączenie autobusowe do Schwarzwaldu. Podążając z duchem czasu, w 1909 roku wybudowano także hangar dla sterowców w pobliskim Oos²²⁵.

²²⁰ D. C. Large, *The Grand Spas of Central Europe: A History of Intrigue, Politics, Art, and Healing*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2015, s. 84.

²²¹ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...* s. 17–18.

²²² G. Behrend, *Grand European Expresses: The Story of the Wagons-Lits*, Taylor & Francis 2023, s. 68.

²²³ O. Płachta, *Rozwój pasażerskiej komunikacji kolejowej i morskiej w XIX w. a podróże Europejczyków do kurortów basenu Morza Śródziemnego*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, Wrocław 2022, s. 137.

²²⁴ M. Hascher, *Modebäder und Eisenbahn. Zur Frage des Beitrages der Technikgeschichte zum möglichen Welterbestatus europäischer Kurstadt*, [w:] *Europäische Kurstädte und Modebäder des 19. Jahrhunderts*, red. V. Eidloth, Stuttgart 2012, s. 167–168.

²²⁵ *Ibid.*, s. 169.

II.4.3. Struktura społeczna gości i warunki socjalne

Podjęcie kuracji w uzdrowisku, często oddalonym od miejsca zamieszkania, podkreślało status społeczny podróżującego. Podróżowanie *do wód* miało na celu potwierdzenie przynależności do europejskiej elity²²⁶. Szczególnie w początkach działalności uzdrowisk nowożytnych najliczniejszą grupę, która mogła sobie pozwolić na długotrwałe kuracje stanowiła arystokracja, a później także zamożna część burżuazji²²⁷. Struktura społeczna kurortów niemieckich wpisywała się w koncepcję heterotopii Michela Foucaulta²²⁸, którą rozwinęła dla uzdrowisk Ute Lotz-Heumann²²⁹. Podkreśla ona, że to właśnie kurorty stanowiły w ówczesnej kulturze miejsce pozostające „poza światem”, a jednocześnie odbijające wszystkie jego zasady i zwyczaje. Opisywane były jako świat w miniaturze, ale równocześnie raj i mityczna arkadia²³⁰. To w ich przestrzeniach mogły realizować się społeczne i kulturalne idee oświeceniowe. W tej alternatywnej rzeczywistości, życie toczyło się spokojniej i przyjemniej niż w realnym krajobrazie społecznym ówczesnych miast i wsi. Jednak poza sezonem, miejscowości zdrojowe nie odróżniały się od sąsiednich miasteczek, a nawet pustoszały.

Uzdrowiska były również miejscami generującymi sprzeczności, lokując się pomiędzy zdrowiem a chorobą, wypoczynkiem i pracą, społeczną integracją i zróżnicowaniem. Miały być oderwane od klimatu dyskursu politycznego, ale jednocześnie ułatwiały organizację tajnych spotkań politycznych²³¹. Najśłynniejszy

²²⁶ A. Wdowik, *Zdrowie salony Europy. Polacy w Bath oraz Spa w 2. Połowie XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł biblioteczno-archiwalnych w Wielkiej Brytanii oraz Belgii)*, „Wiek Oświecenia”, 33 (2017), s. 205-247.

²²⁷ B. Płonka-Syroka, *Wstęp*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim. T. I*, red. A. Kaźmierczak, B. Płonka-Syroka, Wrocław 2013, s. 11.

²²⁸ Heterotopia, pojęcie zaproponowane przez Michela Foucaulta, definiuje przestrzenie, które są w pewien sposób inne niż wszystkie pozostałe. Mają zdolność do kontestowania, odwracania i reprezentowania innych przestrzeni. Foucault wspominał o heterotopii tylko kilkakrotnie, ale pojęcie to zyskało popularność po opublikowaniu angielskiego tłumaczenia jego wykładu z 1967 roku dla francuskiego Cercle d'études architecturales, które ukazało się 19 lat później. Foucault zaproponował również naukę o heterotopii, którą nazwał heterotopologią. Wśród przykładów heterotopii wymienił m.in. internaty, sanatoria, cmentarze, ogrody i domy publiczne. Pojęcie to znajduje obecnie zastosowanie w wielu dyscyplinach nauki, takich jak architektura czy socjologia, i jest używane do analizy i opisu złożonych przestrzeni społecznych i kulturowych; zob. M. Kafar, *Michel Foucault jako heterotopia*, [w:] *Biografie naukowe. Perspektywa transdyscyplinarna*, red. M. Kafar, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011, s. 85–100.

²²⁹ U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 4, 129.

²³⁰ U. Lotz-Heuman, op. cit., s.14.

²³¹ W Szczawnie-Zdroju dochodziło do spotkań polskich działaczy niepodległościowych; zob. R. Kincel, op. cit., Racibórz-Katowice 1994, s. 88.

chyba przykład prowadzonych w kurortach rozmów dyplomatycznych stanowi wysłany w 1870 roku z Ems przez króla Prus Wilhelma I do Ottona von Bismarck telegram. Opisywał on rozmowę pruskiego króla z ambasadorem Francji, która miała miejsce w zdrojowym parku. Przeredagowany i upubliczniony stał się przyczyną początku wojny francusko-pruskiej²³².

Teoretycznie wszystkie grupy ówczesnego społeczeństwa były do kurortów zaproszone, ale tak naprawdę ich obecność determinowało wiele czynników, które wykluczały wiele osób. W związku z tym zdrojowiska służyły długo jako przestrzeń interakcji pomiędzy arystokracją i wyższą klasą średnią, wzorowana na oświeceniowych salonach towarzyskich. W kurortach zawiązywały się także stowarzyszenia polityczne i ekonomiczne a nawet loże wolnomularskie (np. w Pyrmoncie)²³³. Przynależność do nich wyznaczały wykształcenie oraz kompetencje (naukowe, artystyczne, intelektualne). W 2. poł. XIX w. dołączać do nich zaczęli przedstawiciele klasy najniższej (urzędnicy, robotnicy). Tym sposobem uzdrowiska tworzyły odizolowaną od świata zewnętrznego przestrzeń o cechach heterotopii, w której osoby z różnych grup społecznych mogły przebywać razem i oddawać się wspólnym aktywnościom²³⁴.

Z czasem miejscowości uzdrowiskowe stały się powszechnym miejscem wypoczynku, a zarazem aktywności twórczej (malarzy, pisarzy, kompozytorów, filozofów i uczonych)²³⁵. Zauważyć jednak należy, iż struktura społeczna poszczególnych zdrojowisk była zróżnicowana²³⁶. Powszechnie za najbardziej ekskluzywne uchodziły Karlsbad i Pyrmont. W Karlsbadzie wypoczywały międzynarodowe elity, a do gości należeli następcy tronu Prus (Fryderyk I) czy Rosji (Car Piotr I). To tu Goethe poznał Ludwika van Beethovena, a tworzyli i odpoczywali m.in.: Fryderyk Chopin, Richard Wagner, Johannes Brahms, Gustav Mahler oraz Gérard de Nerval²³⁷. Ofertę tego, odwiedzanego jednocześnie przez nawet 5000 gości, około 1800 roku uzupełniały sąsiednie Teplitz i Franzensbad²³⁸.

Rangę największych w Europie uzdrowisk dobrze oddają związane z nimi określenia. Baden-Baden nazywano „letnią stolicą Europy”, Spa mianowano „kawiarnią

²³² R. Hering, *Konfessionskulturen in der Kurstadt* [w:] *Die Kurstadt als urbanes Phänomen: Konsum, Idylle und Moderne*, Wien Köln 2023, s. 114–119.

²³³ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 40.

²³⁴ B. Płonka-Syroka, *Uzdrowisko arystokratyczne jako wzorzec standardu kultury uzdrowiskowej w Europie...*, s. 26.

²³⁵ A. van Tubergen, S. van der Linden, op. cit., s. 273–274, D. C. Large, op. cit., s. 5–8.

²³⁶ Ibid., s. 39.

²³⁷ D. C. Large, op. cit., s. 6.

²³⁸ Ibid., s. 43.

Europy”, a Vichy „królową uzdrowisk”. Karlsbad z okolicznymi zdrojami uchodził za „światowe uzdrowisko”, a Wiesbaden w połowie XIX stulecia stało się „miastem światowej kultury”²³⁹. W drugiej lidze znajdowały się pozostałe, regionalne uzdrowiska, które podążały w miarę swoich możliwości, za – wyznaczoną przez te najpopularniejsze – modą²⁴⁰.

Płonka-Syroka, analizując funkcjonowanie zdrojów europejskich w okresie od XVIII do XX wieku, zaproponowała dla okresu do 1945 r. (czyli objętego niniejszą dysertacją) podział uzdrowisk według trzech modeli: „1) francuskiego – opartego na łączeniu w trakcie pobytu w uzdrowisku terapii realizowanej w formie zabiegów przyrodoleczniczych z korzystaniem z szerokiej oferty kulturalnej; 2) niemieckiego romantycznego – opartego na mityzacji sił leczniczych natury (*Naturheilkunde*), w którym pobyt w uzdrowisku był wypełniany dużą liczbą zabiegów (szczególnie wodolecznictwo) i przebywaniem na łonie natury (wycieczki krajoznawcze); 3) niemieckiego ubezpieczeniowego – rozwijanego w okresie rozwoju bakteriologii, w którym profilaktyka i terapia gruźlicy i innych chorób społecznych uzyskała obfite dofinansowanie budżetowe, co umożliwiło rozszerzenie grupy pacjentów uzdrowisk na przedstawicieli warstw ubogich”²⁴¹. Wszystkie znalazły swoje odbicie w infrastrukturze uzdrowisk. We francuskim naśladowano XVII-wieczną kulturę dworską. Uzdrowiska takie odwiedzane były przez arystokrację i tworzone dzięki bogatym rodzinom, które mogły pozwolić sobie na realizację rozległych założeń pałacowo-ogrodowych (jak np. Brückenu), a następnie parkowych, wszystkich dostępnych publicznie²⁴². Otwarte pijalnie wód mineralnych oraz pawilony spacerowe zastępowały w nich, zamknięte dla szerokiej publiczności, pawilony ogrodowe prywatnych rezydencji. Podczas pobytu w takich miejscowościach funkcja lecznicza stawała się drugoplanowa względem towarzyskiej, a manifestowanie swoich dolegliwości uchodziło wówczas za wyraz złego smaku²⁴³. Nawet chorym oferowano wówczas przyjemne metody terapii i smaczną dietę oraz dostosowany do możliwości ruch fizyczny²⁴⁴. Luksusowe uzdrowiska dawały także

²³⁹ D. C. Large, op. cit., s. 6, I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 14.

²⁴⁰ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 14–15.

²⁴¹ B. Płonka-Syroka, *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w latach 1989–2012 w ujęciu antropologii wiedzy na przykładzie czterech wybranych uzdrowisk...*, s. 14, B. Płonka-Syroka, *Uzdrowisko arystokratyczne jako wzorzec standardu kultury uzdrowiskowej w Europie...*, s. 51–53.

²⁴² B. Płonka-Syroka, *Uzdrowisko arystokratyczne jako wzorzec standardu kultury uzdrowiskowej w Europie...*, s. 30–31.

²⁴³ *Ibid.*, s. 33.

²⁴⁴ *Ibid.*, s. 36–37.

możliwość nawiązywania relacji niedozwolonych w innych miejscach. Obowiązywały tu swobodniejsze zasady oraz przesunięte granice skandalu i poczucia moralności, które dopuszczały prezentowanie zażyłości, również pozamałżeńskiej. Ten romantyczny i romansowy klimat kurortów stał się istotną cechą uzdrowiskowego stylu życia, kontynuowaną w kolejnych modelach uzdrowiskowych²⁴⁵. Dodajmy, że arystokracja oraz najzamożniejsze grupy burżuazji chętnie wypoczywały w miejscach funkcjonujących według wzorca francuskiego jeszcze w XIX stuleciu.

Na początku XIX wieku w Niemczech upowszechnił się model zdrojowisk nazwany przez Płonkę-Syrokę „romantycznym”, który polegał na oparciu kultury uzdrowiskowej o idealizację i zarazem mityzację sił natury, określaną mianem Naturopatii (*Naturheilkunde*). Ówczesny standard medycyny charakteryzowano przez takie pojęcia jak *Naturphilosophische Medizin* („medycyna naturofilozoficzna”) czy *Medizin der Goethezeit* („medycyna czasów Gothego”). Niemieccy lekarze z tego nurtu odrzucali europejskie podejście do medycyny, jako nauki o naturalnych procesach w ciele ludzkim. Uważali medycynę somatyczną za mylną i niekorzystną²⁴⁶. Przedstawicielami tego ruchu byli m.in. Vincenz Priessnitz i Sebastian Kneipp. Kurorty tego modelu dysponowały szeroką bazą zabiegową, a mniej rozwiniętą infrastrukturę związaną z realizacją programu kulturalnego. Czas spędzano na kuracji, spacerach oraz podziwianiu uroków natury. Podczas kilkutygodniowej wizyty goście mieli okazję doświadczyć miejskich udogodnień we wnętrzach obiektów zdrojowych oraz doświadczać właściwości naturalnych krajobrazów w otoczeniu kurortu²⁴⁷. Model ten, jako tańszy niż „francuski”, szybko stał się popularny wśród uboższej arystokracji i mieszczaństwa²⁴⁸.

Dzięki przyjęciu w wielu niemieckich uzdrowiskach modelu „romantycznego”, stały się stały się one w tym kraju swoistym fenomenem kulturowym i społecznym. Niemal wszystkie grupy społeczne mogły doświadczyć kuracji „u wód”. Najbiedniejszym oferowano terapie mające poprawić ich stan zdrowia, ale reszta brała udział we właściwym swojej pozycji życiu kulturalnym i rozrywkowym. Jednocześnie, im wyższy był status kuracjusza, tym więcej czasu poświęcał on na rekreację, a mniej

²⁴⁵ Ibid., s. 33.

²⁴⁶ B. Płonka-Syroka, *Niemiecka medycyna romantyczna (1797–1848) w opiniach przedstawicieli polskiego środowiska naukowego do 1863 roku*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” 50/1 (2015), s. 103–110.

²⁴⁷ Ibid., s. 289.

²⁴⁸ B. Płonka-Syroka, *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w latach 1989–2012 w ujęciu antropologii wiedzy na przykładzie czterech wybranych uzdrowisk...*, s. 19.

na leczenie przypadłości zdrowotnych²⁴⁹. Podczas kilkutygodniowej wizyty goście mieli okazję doświadczyć miejskich udogodnień we wnętrzach obiektów zdrojowych oraz doświadczać właściwości naturalnych krajobrazów w otoczeniu kurortu²⁵⁰. Choć różniły ich warunki pobytu, wszyscy spotykali się na szlakach turystycznych czy w zdrojowych parkach.

Trzeci ze wskazanych modeli określiła Płonka-Syroka mianem „niemieckiego modelu ubezpieczeniowego”, noszącego charakter socjalno-profilaktyczny, który ukształtował się w drugiej połowie XIX stulecia. Wiązał się on nie tylko ze zmianami w sposobie finansowania pobytów, ale przede wszystkim z profesjonalizacją lecznictwa uzdrowiskowego, będącego konsekwencją niemieckich badań nad bakteriami²⁵¹. Wykształciły się wówczas nowe typy uzdrowisk, w których obiekty infrastruktury związanej z leczeniem przypominały obiekty szpitalne, często izolowane. Przestrzeń zdrojowa zwykle nie była w takich miejscach rozwijana ze względu na obowiązujący reżim leczniczy. Kolejny etap w tym modelu wyznaczył podział medycyny wewnętrznej na specjalizacje, co spopularyzowało przekonanie o skuteczności uzdrowisk o określonych profilach leczniczych. Z tego powodu goście uzdrowisk wyjeżdżali na kuracje wybierając nie tylko miejsce, ale także obowiązujący w nim profil leczenia i ofertę rekreacyjną. Najzamożniejsi preferowali Baden koło Wiednia lub Bath, a także wycieczki do uzdrowisk położonych w Egipcie lub Turcji, popularnych z powodu mody na orientalizm²⁵².

Po obaleniu monarchii w Niemczech, Austrii i Rosji oraz postępujących po I wojnie światowej zmianach polityczno-społecznych, na funkcjonowanie europejskich uzdrowisk wpłynęły problemy finansowe znacznej grupy środowisk arystokratycznych. Część funkcjonujących dotychczas zdrojowisk musiała uzyskać wsparcie państwa. Po 1918 roku ukształtował się model lecznictwa uzdrowiskowego oparty o profesjonalizację oferowanych świadczeń leczniczych i rehabilitacyjnych, które finansowano ze środków publicznych. Kurorty stały się częścią państwowych systemów ochrony zdrowia, dostępnymi dla wszystkich obywateli²⁵³.

²⁴⁹ U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 49.

²⁵⁰ Ibid., s. 289.

²⁵¹ B. Płonka-Syroka, *Uzdrowisko arystokratyczne jako wzorzec standardu kultury uzdrowiskowej w Europie...*, s. 39–40.

²⁵² Ibid., s. 49.

²⁵³ Ibid., s. 51–53, B. Płonka-Syroka, *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w latach 1989–2012 w ujęciu antropologii wiedzy na przykładzie czterech wybranych uzdrowisk...*, s. 19.

II.4.4. Metody i organizacja kuracji

Najstarszą metodą kuracji podejmowaną w uzdrowiskach były kąpiele w ciepłych źródłach. W drugiej połowie XVI wieku rozpoczęto stosowanie do zabiegów kąpielowych także zimnych wód mineralnych, często w formie pryszniców²⁵⁴. W XVII stuleciu na popularności zyskała krenoterapia, czyli kuracja pitna²⁵⁵. Również w kurortach słynących z ciepłych źródeł, takich jak Akwizgran czy Karlsbad propagowano picie wód. W Baden–Baden do ujęcia wody ustawiały się kolejki, choć była ona „ciepła i śmierdząca”²⁵⁶. Każde uzdrowisko dysponowało własnymi zaleceniami dotyczącymi odpowiedniej ilości poszczególnych zabiegów proponowanych w przypadku konkretnych schorzeń. Od odwiedzających ówczesne źródła pobierano opłaty. Zyskowne okazało się także prowadzenie butelkowanej sprzedaży wód mineralnych, która była prowadzona przez cały rok²⁵⁷.

Za propagatora hydroterapii w Niemczech można uznać Johanna Siegmunda Hahna (1664–1762), lekarza praktykującego w Świdnicy, a w późniejszym okresie osobistego lekarza księcia Jakuba Sobieskiego i autora licznych publikacji poświęconych leczeniu wodą²⁵⁸. Przepisywał on swoim pacjentom zimne kąpiele, natryski, nacierania, okłady, zanurzanie głowy w wodzie i płukanie nosa. Uzupełnienie zalecanych przez niego kuracji stanowiła dieta warzywno-owocowa oraz ruch na świeżym powietrzu²⁵⁹.

Jednym z najważniejszych przedstawicieli ruchu *Naturheilkunde* był Vincenz Priessnitz (1799–1859), samouk w zakresie medycyny naturalnej. W młodości stosował on mokre kompresy jako metodę uśmierzania bólu po urazach, a później prowadził liczne eksperymenty mające na celu znalezienie kolejnych terapeutycznych zastosowań wody²⁶⁰. Rozpropagował na przykład zastosowanie owijania ciała mokrym prześcieradłem jako sposobu leczenia schorzeń całego ciała (il. 37.), a następnie wprowadził częściowe kąpiele w terapii wybranych części ciała, np. głowy, ramienia,

²⁵⁴ U. Lotz-Heumann, s. 27–29.

²⁵⁵ U. Coenen, op. cit., s. 621, I. Spielvogel, op. cit., s. 9–10.

²⁵⁶ Za: D. C. Large, op. cit., s. 70.

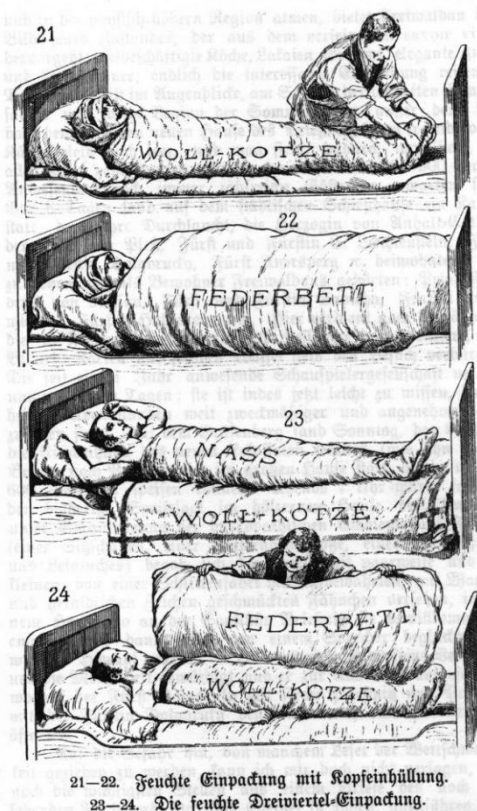
²⁵⁷ U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 133–135., s. 39.

²⁵⁸ Koncepcje Hahna seniora propagował także jego syn, również Johann Siegmund (1699–1773).

²⁵⁹ K. Spalek, I. Trzewikowska, op. cit., s. 18–19.

²⁶⁰ E. von Held-Ritt, *Prißnitz auf Gräfenberg oder treue Darstellung seines Heilverfahrens mit kaltem Wasser. Ein Handbuch für Alle, welche Gräfenberg besuchen, und die Wasserkur dort oder in der Heimath brauchen wollen, so wie für Jene, welche dort Heilung fanden, Mörschner und Jasper*, Wien 1837, s. 58.

nogi lub samej stopy. Widział także medyczne zastosowanie opracowanych przez siebie „kuracji przez pocenie się” i zimnych kąpiei zanurzeniowych, a swoje metody oparł o wcześniejsze doświadczenia Hahna²⁶¹.



Il. 38. Ilustracja prezentująca metodę leczniczą Priessnitz, polegającą na owijaniu pacjenta wieloma warstwami koców. Ciasne owinięcie kocami miało spowodować pocenie się, które skutkowało szybszym powrotem do zdrowia. Źródło: <https://ndnr.com/nature-cure/vincent-priessnitz-the-blanket-pack/> [dostęp: 02.02.2022]



Il. 37. Metody lecznicze proponowane przez Kneippa: polewanie wodą wybranych części ciała i spacerowanie na bosą stopę. Ryc. z 1894 roku. Źródło: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/Kneippkur.jpg> [dostęp: 02.01.2023]

Kontynuatorem myśli Priessnitz był Sebastian Kneipp (1821–1897). Główne zasady leczenia opracowane przez Kneippa opierały się o mokre okłady, natryski i kąpiele oraz picie wody (il. 38.). Zalecał on także odpowiednie zioła i oleje, a „aptekę domową” sugerował uzupełnić o chleb z otrębami i miodowe wino. Uważał, że większość chorób można leczyć za pomocą dostępnych i naturalnych środków²⁶².

W czasie, kiedy popularyzowane były metody Kneippa, podejmowano już w Europie kolejne próby analizy wód mineralnych, mające na celu precyzyjniejsze jej

²⁶¹ R. Metcalfe, *Life of Vincent Priessnitz: Founder of Hydropathy...*, s. 77–149.

²⁶² *Ibid.*, s. 145–148, 153–154.

wykorzystania w leczeniu konkretnych schorzeń oraz przygotowanie mieszanek wód identycznych z wodami mineralnymi słynącymi ze swoich leczniczych właściwości²⁶³. Opracowano również kombinacje zabiegów składające się z gorących i zimnych kąpeli, kąpeli ziołowych, okładów błotnych, aktywnych ćwiczeń fizycznych, masaży oraz diet.

W tym czasie za lecznicze uważano nie tylko kąpiele i spożywanie czystych wód mineralnych, ale także kuracje pitne z wykorzystaniem mleka i produktów mlecznych, zwane galaktoterapią. Zostały one spopularyzowały się na początku XIX stulecia, do czego przyczyniła się w dużym stopniu rozprawa Karla L. Blottnera z 1801 r., wskazująca na metody ich stosowania w Kudowie i Dusznikach²⁶⁴. Blottner zwracał uwagę, że taki sposób terapii musi być zalecony, a potem ściśle nadzorowany przez lekarza²⁶⁵. Wymienił czas trwania i najlepsze pory kuracji, ilości i proporcji poszczególnych składników w napoju zalecanym pacjentowi. Określił także styl życia i dietę, które powinny towarzyszyć procesowi powrotu do zdrowia²⁶⁶. Odnosił również swoje wytyczne do konkretnych źródeł w zdrojowiskach²⁶⁷. Metodę tę wsparł inny niemiecki lekarz Christoph W. Hufeland, twórca terminu makrobiotyka i osobisty lekarz króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III, który w 1815 roku pisał o szczególnej skuteczności terapii zdrojowych z wykorzystaniem mleka i serwatki, przy czym ta druga miała być – jego zdaniem – zdecydowanie lepiej tolerowana przez słabszych pacjentów²⁶⁸. Hufeland zwrócił też uwagę na odpowiednie warunki do produkcji napojów mlecznych, które – jak uważał – miały występować tylko w Szwajcarii i na obszarze górskim Śląska²⁶⁹. Był on również propagatorem zdrowej diety i aktywności fizycznej oraz zaszczepił wśród ówczesnych elit modę na „zdrowy styl życia”, który wkrótce stał się synonimem nowoczesności i oświeconego postępu²⁷⁰.

Obszerny opis leczenia zdrojowego z użyciem mleka, serwatki i żętycy można także znaleźć w publikacji z 1861 roku autorstwa Michała Zieleniewskiego, pełniącego funkcję lekarza rządowego przy zdrojach w Krynicy²⁷¹. Zieleniewski rozpoczął od

²⁶³ N. G. Coley, *Physicians, chemists and the analysis of mineral waters: the most difficult part of chemistry*, „Medical History” 34/10 1990, s. 56–66.

²⁶⁴ K. L. Blottner, *Ein Leitfaden für Diejenigen, welche sich der Molken und der Gesundquellen zu Cudowa und Reinerz als Heilmittel bedienen wollen*, Glatz 1801.

²⁶⁵ Ibid., s. 7.

²⁶⁶ Ibid., s. 10–16.

²⁶⁷ Ibid., s. 17–27.

²⁶⁸ C. W. Hufeland, *Praktische Übersicht der vorzüglichsten Heilquellen Teutschlands*, Berlin 1831, s. 100–103.

²⁶⁹ Ibid., s. 102.

²⁷⁰ Spielvogel, s. 39.

²⁷¹ M. Zieleniewski, *Mleko, serwatka i żętyca pod względem leczniczo-zdrojowym*, Kraków 1861.

zwrócenia uwagi na wyjątkowe wartości odżywcze zawarte w mleku, przedstawiając porównanie składów mleka kobiecego, krowiego, owczego i koziego, przy czym szczególne właściwości przypisał siarze, którą również dokładnie scharakteryzował²⁷². Napisał, że „mleko, jak codzienne uczy doświadczenie, jest najwyborniejszym środkiem pożywienia”²⁷³. Góry jako miejsce o świeżym i czystym powietrzu, gdzie lepiej się oddycha i lepiej zachodzi „ukwaszanie”, miały być w jego opinii najlepszym miejscem do „leczenia mlecznego”²⁷⁴. Za najważniejsze przetwory mleczne uznał serwatkę z mleka krowiego i żętycę z mleka owczego, tę drugą nazywając „arcyważną pod względem balneoterapeutycznym”²⁷⁵.

Dodajmy, iż galaktoterapia wywoływała często problemy żołądkowe, które początkowo opisywane były jako pożądaný efekt terapii. W drugiej połowie XIX stulecia wiadomo już było jednak, że takie konsekwencje niesie za sobą nieprzestrzeganie reżimu higienicznego podczas produkcji napojów mlecznych. Z tego powodu ówczesne kurorty musiały zacząć spełniać rosnące wymagani, sanitarno-epidemiologiczne²⁷⁶.

Odnotować również należy, iż do leczniczego zastosowania wód oraz innych napojów dołączyły w XVIII w. także spacerý, które stały się immanentną częścią kuracji we wszystkich miejscowościach zdrojowych. Spacerowanie było – jak to ujął Gudrun König – „formą autoprezentacji”²⁷⁷. Stało za tym również przekonanie, że ruch jest niezbędny do dobrego samopoczucia fizycznego i psychicznego, choć właściwa aktywność fizyczna przyjęła się dopiero na początku XIX wieku.

Wraz z postępem medycyny i rozwojem bakteriologii, uzdrowiska działające kurorty stały się przede wszystkim elementem profilaktyki oraz służyły izolacji chorych na choroby zakaźne. Zaczęły obowiązywać dwie nowe zasady: pacjentów z różniącymi objawami nie kierowano na kurację do tych samych miejsc, a sam pobyt miał być krótkotrwały i skutkować, jeśli nie wyleczeniem, to przynajmniej znaczną poprawą²⁷⁸.

W tym samym czasie rozpoczęto tworzenie sanatoriów dla chorujących na gruźlicę, co stanowiło swego rodzaju rewolucję w dotychczasowym leczeniu

²⁷² Ibid., s. 3–7.

²⁷³ Ibid., s. 9.

²⁷⁴ Ibid., s. 12–13.

²⁷⁵ Ibid., s. 13.

²⁷⁶ Ibid., s. 40.

²⁷⁷ G. M. König, *Eine Kulturgeschichte des Spazierganges: Spuren einer bürgerlichen Praktik 1780–1850*, Vienna 1996, s. 262.

²⁷⁸ B. Płonka-Syroka, *Uzdrowisko arystokratyczne jako wzorzec standardu kultury uzdrowiskowej w Europie*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, Wrocław 2022, s. 39–40.

uzdrowiskowym, które dotyczyło tylko chorób uleczalnych. Bliscy chorujących bali się zarażenia, a sami pacjenci, mieli oferowane możliwie najlepsze warunki do walki z zaraźliwą, przewlekłą wówczas i często śmiertelną chorobą²⁷⁹, dla której zaproponowano na przełomie XIX i XX wieku leczenie klimatyczne, oparte o przekonanie o leczniczych właściwości klimatu na terenach położonych z dala od zindustrializowanych ośrodków miejskich, zwykle w górach²⁸⁰.

II.4.5. Rozrywka i rekreacja na terenie kurortu

Połączenie terapii balneologicznej z różnymi formami relaksu, rozrywki, znalazło swoje odbicie w programie funkcjonalnym uzdrowisk. Jednym z jego elementów były wówczas miejsca do prowadzenia gier, zwłaszcza hazardowych. Kiedy hazard został zakazany w 1837 roku we Francji, w uzdrowiskach niemieckich tę część ich działalności przejęli operatorzy francuscy. Do 1872 r., kiedy wprowadzono podobny zakaz także w Niemczech odgrywali oni znaczącą rolę w kształtowaniu przestrzeni zdrojowych. Obiekty wówczas wzniesione służyły niemal wyłącznie celom rozrywkowym i kulturalnym, a budynki związane z kuracjami pełniły podrzędną funkcję. Jako ciekawostkę podać można informację o tym, że do najbardziej znanych graczy niemieckich kurortów należeli w owym czasie m.in. Fiodor Dostojewski i Lew Tołstoj²⁸¹.

Potrzeby kuracjuszy, związane ze spacerami i spędzaniem czasu w otoczeniu zieleni, od XVI do początku XVIII wieku spełniały aleje lub ogrody o ścisłej geometrycznej organizacji w typie francuskim. Tereny zieleni były ważnym elementem kompozycji centrum kurortu, zwanym promenadą, wokół której grupowano najważniejsze obiekty zdrojowe. Często uzupełniały je fontanny i wodotryski, a w pewnym oddaleniu także stawy i łąki. Przestrzenie te skupiały życie towarzyskie całego uzdrowiska²⁸².

Najbardziej rozpowszechniona definicja uzdrowiska wprowadza wymóg występowania czynników o działaniu terapeutycznym, ale popularność konkretnego determinowała przede wszystkim reputacja miejscowości, na którą składały się

²⁷⁹ Ibid., s. 45–46.

²⁸⁰ I. Spielvogel, op. cit., s. 15–16.

²⁸¹ D. C. Large, op. cit., s. 7.

²⁸² U. Lotz-Heumann, op. cit., s. 112–115.

spodziewane korzyści zdrowotne, reklamy w prasie, oferowane aktywności i formy spędzania wolnego czasu, oraz liczba gości pochodzących z wyższych sfer²⁸³.

Na początku XX wieku, kiedy coraz większą rolę w utrzymywaniu zdrowia przypisywano aktywnościom na świeżym powietrzu, w uzdrowiskach zaczęły powstawać miejsca przeznaczone do uprawiania różnych dyscyplin sportu. Nieco później, na łamach „Deutsche Medizinische Wochenschrift” z 1937 roku opublikowano artykuł, w którym wskazywano, że każdy lekarz uzdrowiskowy, poza leczniczymi właściwościami wód i klimatu powinien zajmować się także wdrażaniem sportu i gimnastyki. Latem, za miejsce takich aktywności wystarczyć miała łąka w parku zdrojowym, a zimą ogrzewana sala gimnastyczna. Proponowano także budowę kortów tenisowych, pól golfowych, boisk sportowych i basenów. Gimnastykę opierać należało, według ówczesnych zaleceń, o „lekkoatletykę w formie zabawy”, do której nie były potrzebne żadne sprzęty specjalistyczne²⁸⁴.

II.4.6. Oferta turystyczna okolic uzdrowisk

Stanowiąc formę heterotopii, uzdrowiska służyły także za miejsce nowego postrzegania środowiska naturalnego i elementów dziedzictwa kulturowego. Dało to początek turystyce w nowoczesnym rozumieniu, w którym zarówno natura, jak i krajobraz, uznawane są za kategorie kulturowe, a wędrówki i podróże stanowią „przestrzenną praktykę krajobrazu”²⁸⁵.

Zwrot w kierunku podróży i delectowania właściwościami przyrodniczego otoczenia wynikał nie tylko z nowej wrażliwości, ale też przekonania o wyrażaniu się natury za pośrednictwem obrazów. Jak to wyraziła Beata Frydryczak, turysta czynił wówczas w wyobraźni to, co ogrodnik dysponujący narzędziami sztuki: poprawiał naturę²⁸⁶. Podczas gdy do końca XVII wieku kuracjusze i turyści nastawieni byli na dialog, badanie i obserwację, co wykluczało w pewien sposób estetyczne postrzeganie krajobrazu, w XVIII stuleciu czynnikiem determinującym podróże stał się aspekt wizualny. Nastąpiło wówczas przejście od obserwacji świata otaczającego, do czerpania z niego estetycznej przyjemności.

²⁸³ U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 4.

²⁸⁴ H. Lampert, *Sport und Gymnastik im Kurort und ihre praktische Durchführung*, „DMW-Deutsche Medizinische Wochenschrift”, 63(16) 1937, s. 627-628.

²⁸⁵ B. Frydryczak, *Krajobraz. Od estetyki the picturesque do doświadczenia topograficznego*, PTPN 2013, s. 146.

²⁸⁶ B. Frydryczak, *Krajobraz...*, s. 147.

Odwiedzający źródła mogli nie tylko oglądać krajobraz w nowym rozumieniu, ale także doświadczać go, „praktykując malowniczość”²⁸⁷. Popularne stały się podróże, których celem było doświadczenie malowniczych krajobrazów. Za cel ówczesni turyści stawiali sobie Szwajcarię i Włochy, ale podróżowali także „po kraju”, bowiem postępująca industrializacja skłaniała do doceniania okolic wiejskich. Modne stały się krajobrazy górskie, wśród których jako najciekawsze postrzegano te związane z Alpami, określane mianem *wildromantisch*, czyli dziko-romantycznych. Kosztowne i nierzadko długotrwałe *Grand Tours*, dotychczas zarezerwowane dla młodzieńców z elit, zostały przez mieszczaństwo, ale także kobiety, zastąpione krótkimi wycieczkami po rodzimych krajobrazach, tzw. *picturesque tours*. Klasa średnia, która zaczęła z czasem stanowić coraz liczniejszą grupę kuracjuszy, mogła pozwolić sobie na zakup map i niezbędnego do wędrówek, a nawet wspinaczek sprzętu. Także otoczenie uzdrowisk stało się przestrzenią realizacji romantycznych wycieczek²⁸⁸. Coraz więcej czasu spędzano na spacerach po okolicach kurortów²⁸⁹. Bardziej wykształceni nie tylko nie ograniczali się do podziwiania przyrody, ale także odnosili ją do malarstwa i literatury, poddając krajobraz interpretacji estetycznej. Kreowanie odpowiedników scen uwiecznionych przez malarzy pejzażowych umożliwiło użycie barwionej lustrzanej soczewki, zwanej szkiełkiem Claude’a, nadającego widokom tonację wschodzącego słońca. Rozwijająca się kolej sprzyjała natomiast doświadczeniu estetyki „szybko mijanej okolicy”²⁹⁰.

W początkowej fazie rozwoju uzdrowisk XVIII wiecznych nadawano im cechy miejskie, ale w wieku XIX modelowe stały się kurorty o charakterze wiejskim²⁹¹. Nastąpiło poszerzenie obszarów zdrojowisk o otaczające je wsie, które z czasem przekształciły się w przestrzenie wypoczynku, a do popularnych form spędzania czasu wolnego zaliczano polowania, spacerów i połowy ryb²⁹². Wiązało się to z nowym postrzeganiem przyrody i gór. Nowożytne postrzeganie przestrzeni zurbanizowanych jako „cywilizowanych”, gdzie przyroda pozostawała pod kontrolą, a obszary górskie i nadmorskie stanowiły miejsca postrzegane jako dzikie, a przez to groźne, zastąpił zachwyty naturą²⁹³.

²⁸⁷ B. Frydryczak, *Krajobraz...*, s. 146.

²⁸⁸ U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 142–143.

²⁸⁹ Ibid., s. 174.

²⁹⁰ B. Frydryczak, *Krajobraz...*, s. 146–147.

²⁹¹ U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 286–287.

²⁹² U. Coenen, op. cit., s. 627.

²⁹³ U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 99.

Z tego powodu, począwszy od końca XVIII wieku, a zwłaszcza w XIX wieku, uzdrowisko nie było już definiowane tylko przez swoją przestrzeń wewnętrzną, ale także przez otaczający go krajobraz. Ta zmiana miała dwie konsekwencje. Z jednej strony doprowadziła do modyfikacji zaleceń kuracyjnych, a wędrowanie w terenie górskim zaczęło odgrywać znaczenie terapeutyczne. Z drugiej strony takie podejście zasadniczo rozszerzyło środkowoeuropejską mapę uzdrowiskową. Na początku XIX wieku wiele wcześniej mniej popularnych uzdrowisk przyciągało coraz więcej gości swoim górskim położeniem²⁹⁴.

Proces odkrywania walorów turystycznych krajobrazu przybrał na sile w XIX stuleciu, co wiązało się z narastającym wówczas romantycznym pojmowaniem przyrody. Góry stanowiły dla turystów wyzwanie, budziły ciekawość, w tym krajobrazy górskie Alp, Szwajcarii Saksońskiej (*Sächsische Schweiz*) i Czeskiej (*Böhmische Schweiz*). Szeroką publiczność przyciągały także Sudety, które od początku XIX wieku doceniane były w całych Niemczech²⁹⁵. Pożądany przez kuracjuszy krajobraz stanowiły przy tym wąskie doliny otoczone góorskimi szczytami²⁹⁶.

Dostępność do miejsc budzących emocje, wpływających na zmysły ułatwiała kolej, a wiele tras górskich zostało przygotowanych i udostępnionych szerokiej publiczności, zwiastując narodziny masowej turystyki. Naturalnym miejscem pobytów turystycznych stały się uzdrowiska, które oferowały odpoczynek z dala od codziennego zgiełku życia, dysponowały odpowiednią bazą noclegową, zapleczem rozrywkowym oraz wizualnymi aspektami krajobrazu²⁹⁷. Stanowiły one także bazę wypadową do miejsc położonych w okolicy. Do tych, które były atrakcyjne krajobrazowo i przyrodniczo dołączyły, na fali romantycznego zainteresowania historią, także różnego rodzaju artefakty. Na terenach niemieckich głównie te, posiadające rodowód średniowieczny, jak: zamki, twierdze, ruiny. Przedmiotem zainteresowania turystów stały się też z czasem elementy dziedzictwa przemysłowego.

Uzdrowiska konkurowały między sobą o gości, ale często ze względu na warunki geologiczne, były położone blisko siebie. W takich miejscach tworzyły one klastery. Rywalizacja pomiędzy miejscowościami stawała się z jednej strony bodźcem do ich rozwoju, z drugiej zaś dawała możliwość współpracy. Pomimo, iż pobyty „u wód”

²⁹⁴ Ibid., s. 143–156.

²⁹⁵ Ibid., s. 149.

²⁹⁶ Ibid., s. 287.

²⁹⁷ Ibid., s. 100–101.

zyskiwały na popularności, a zamożni właściciele inwestowali w posiadane przez siebie zdrojowiska, nie wszystkie miały możliwość osiągnięcia sukcesu²⁹⁸. Kiedy jeden z kurortów w klastrze stawał się rozpoznawalny, to pozostałe dostosowywały swoją ofertę do innych grup kuracjuszy, proponując uzupełnienie oferty i jednocześnie korzystając z rozkwitu regionu. Przykłady takich klastrow stanowił Karlsbad, przy którym działały uzdrowiska Franzesbad i Teplitz, oraz Pymont z Driburgiem, Marienbergiem i Limmer²⁹⁹.

II.4.7. Rola właścicieli majątków

W XVIII i XIX w. miejscowości oferujące kuracje uzdrowiskowe należały do trzech grup właścicieli: arystokracji, prywatnych przedsiębiorców lub zarządzane były przez jednostki administracyjne. Podczas gdy w Anglii główną rolę w rozwoju uzdrowisk odegrali przedsiębiorcy, znane środkowoeuropejskie kurorty należały głównie do rodów książęcych. Jako zarządzane przez organy administracyjne na terenach niemieckich wskazać można natomiast Akwizgran (Bad Aachen) i królewskie miasto Karlsbad.

Przyczyn, dla których inwestowano w uzdrowiska było kilka. Posiadanie w majątku choćby niewielkiego uzdrowiska podnosiło bowiem prestiż rodu, stanowiły miejsca, w których podejmowano gości a ich specyficzna atmosfera sprzyjała uzgadnianiu stanowisk w interesach oraz w polityce. Nie należy też zapominać o tym, że były to zazwyczaj inwestycje bardzo intratne. Przykładów na udział w nich znanych rodów arystokratycznych wiele, jak choćby: rodzina von Waldeck Pymont zarządzająca uzdrowiskiem Pymont, margrabiowie, a później wielcy książęta badeńscy posiadający w swoim majątku Langensteinbach i Baden–Baden, oraz książę Wilhelm I, elektor Hesji-Kassel właściciel trzech kurortów: Hofgeismar, Wilhelmsbad i Nenndorf³⁰⁰. Wśród śląskich przykładów można wymienić: Schaffgotschów posiadających zdroje w Cieplicach i Świeradowie³⁰¹ oraz Hochbergów, do których należało Szczawno. Jednocześnie, większość z tych miejscowości stawała się letnimi rezydencjami swoich fundatorów³⁰².

²⁹⁸ Ibid., s. 47.

²⁹⁹ Ibid., 47–48.

³⁰⁰ U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 34.

³⁰¹ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 36.

³⁰² U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 36.

W drugiej połowie XIX wieku w Europie miała miejsce szybka społeczna i ekonomiczna emancypacja mieszczaństwa. Rosnąca w siłę burżuazja zaczęła naśladować styl i sposób życia arystokracji, a po nabyciu tytułów jej przedstawiciele często kupowali uzdrowiska (np. Bad Berggießhübel)³⁰³. Zamożni przedsiębiorcy nabywając kurorty traktowali je z jednej strony jako inwestycje, z drugiej zaś jako sposobność do utrwalenia pozycji społecznej. Przyjęty przez nich model biznesowy, połączony ze sprawnym zarządzaniem, wpłynął znacząco na rozwój uzdrowisk.

II.4.8. Uzdrowiska w oczach kuracjuszy

Kuracjusze opisywali swoje pobyty w pamiętnikach, wspomnieniach i w listach. Część z tych relacji zamieszczana była w prasie oraz periodykach specjalistycznych. Ich autorami, szczególnie w początkowej fazie działania uzdrowisk byli lekarze, którzy odwiedzali kurorty ze swoimi pacjentami lub jako pacjenci. O przebiegu pobytu i kuracji pisali także inni goście, w tym literaci. Stosunkowo bogata jest aktywność kobiet na tym polu. Teksty recenzujące a często także reklamujące uzdrowiska ukazywały się często w prasie. Takie wspomnienia ze śląskich kurortów zebrał i w swojej publikacji z 1983 roku Andrzej Zieliński³⁰⁴.

Ponieważ większość uzdrowisk oferowała podobne zabiegi lecznicze, oparte o korzystne właściwości zasobów naturalnych, takich jak: wody, peloidy czy lokalny klimat, często o wyborze danego miejsca decydowały relacje innych kuracjuszy. To ich oceny, dotyczące zarówno warunków pobytu i kuracji, rozrywek, jak i lokalizacji, przyczyniały się do przekonania o skuteczności uzdrowiska³⁰⁵.

Pobyty w uzdrowiskach były czasem realizacji aktywności odmiennych od tych podejmowanych w domu. Dni wypełniały gościom zabiegi lecznicze, spacerowanie i zwiedzanie okolicy oraz uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych. Chorym zwykle towarzyszyli przyjaciele i rodzina, ale także opieka lekarza oraz osób wykonujących odpowiednie zabiegi. Przebywanie w towarzystwie zdrowych, które stanowiły znaczną część osób przebywających „u wód”, pomagało zapominać o dolegliwościach.

³⁰³ B. Płonka-Syroka, *Uzdrowisko arystokratyczne jako wzorzec standardu kultury uzdrowiskowej w Europie...*, s. 33; B. Płonka-Syroka, *Uwarunkowania medyczne i społeczne kształtowania się standardu kultury uzdrowiskowej w Europie czasów nowożytnych–rys historyczny*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim. T. 1*, red. A. Kaźmierczak, B. Płonka-Syroka, Wrocław 2013, s. 40.

³⁰⁴ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód. Z czasopism i pamiętników XIX-wiecznych*, wyb. i opr. A. Zieliński, Wrocław 1983.

³⁰⁵ B. Płonka-Syroka, *Wstęp*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim. T. 1*, red. A. Kaźmierczak, B. Płonka-Syroka, Wrocław 2013, s. 11.

W ówczesnych realiach nie należało poddawać się chorobom, a okazywanie objawów cierpienia uchodziło za brak dobrego wychowania. Przestrzenie uzdrowiskowe umożliwiały równy dostęp do infrastruktury kurortu, a w razie potrzeby lub chęci można było skorzystać np. z usługi noszenia na lektyce³⁰⁶, o czym po pobycie w Baden–Baden tak pisał wierszu „Szczęście” Alfred de Musset:

„(...) Mam mówić, że przegrali?... tak było, niestety,
Wpadli w uściski nędzy w jednym oka mgnieniu...
Błędnym wzrokiem patrzyli na strojne kobiety
Na przepych i na złoto w całym otoczeniu,
Na owych modnych gości badeńskich kąpiei,
Co są tu... chociaż nogą drogi nie dotknęli (...)”³⁰⁷.

Warto zwrócić uwagę, że w zdrojowej codzienności ważne były przede wszystkim rozrywki i różne formy społecznej aktywności, co podkreślali liczni goście kurortów. Niemal w każdej relacji z uzdrowiska opisywano uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych, balach i spotkaniach³⁰⁸. Dostępne formy spędzania wolnego czasu stanowiły ważną część życia kuracjuszy i, jak wynika z wielu wspomnień, często bardziej znaczącą niż sama kuracja.

Włoski lekarz i pisarz August Bozzi Granville (1783–1872), podczas zbierania materiałów do swojego przewodnika po uzdrowiskach niemieckich poczynił obserwację, iż spacerowali tam wyłącznie sprawni i zdrowi ludzie, z czego wyniósł, że celem podróży do „letniej stolicy Europy” były również (jeśli nie głównie) inne, niż tylko kuracja, aktywności³⁰⁹. Zwrócił przy tym uwagę, że wieczorne i nocne życie uzdrowiskowe niszczy efekt zabiegów, którym w kuracjusze poddają się w dzień³¹⁰. Dla rosyjskiego pisarza Iwana Turgieniewa (1818–1883) Baden-Baden było nie tylko miejscem uprawiania uwielbianego przez niego hazardu, ale także ucieleśnieniem zachodniego postępu i wyrafinowania, którego brakowało mu w rodzinnym kraju³¹¹.

³⁰⁶ B. Płonka-Syroka, *Wstęp*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, Wrocław 2022, s. 8–9.

³⁰⁷ A. de Musset, *Szczęście*, 1835, tłum. K. Junosza.

³⁰⁸ B. Płonka-Syroka, *Wstęp*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, s. 11–12.

³⁰⁹ D. C. Large, op. cit., s. 70.

³¹⁰ Ibid., s. 75.

³¹¹ Ibid., s. 7. Turgieniew swoje odczucia przekazał w powieści „Dym”, wydanej w 1867 roku. Opisując romans toczący się pomiędzy gośćmi Baden–Baden skrytykował w niej Rosjan i ich nieumiejętność przyswajania osiągnięć cywilizacji zachodniej.

W przypadku uzdrowisk śląskich, poza relacjami obywateli niemieckich, interesujące będą także wspomnienia i korespondencja kuracjuszy pochodzących z Polski, którzy licznie korzystali z oferty tamtejszych zdrojów. Składała się na to zapewne ich bliskość oraz przystępna cena. Motywacją Polaków do XIX wiecznych podróży po Śląsku były nie tylko chęć podjęcia kuracji i wędrówek po Sudetach, ale także poszukiwanie na tym terenie „pamiątek polskośći”³¹². Ich relacje zostaną przywołane przy okazji omawiania poszczególnych miejscowości.

Wspomnienia gości uzdrowiskowych stanowią dziś cenny materiał umożliwiający odtworzenie krajobrazu kulturowego kurortów poprzez uwzględnienie punktu widzenia jego uczestników. Dają wgląd w codzienne życie kuracjuszy. Ukazują uzdrowiskowe aktywności oraz ich odbiór przez gości kurortów. Warto też zwrócić uwagę, że stanowiły one, zwłaszcza te publikowane w prasie, element promocji (lub przeciwnie) miejscowości uzdrowiskowych, pozwalały zapoznać się z ich specyfiką.

II.4.9. Uzdrowiska i okolice w ikonografii

Na ikonografię dotyczącą uzdrowisk składają się mapy i plany oraz przedstawienia graficzne, malarskie i fotograficzne.

W odniesieniu do map i planów, najstarsze z nich pokazujące uzdrowiska stanowią części większych opracowań kartograficznych dotyczących całych regionów. Wraz z rozwojem kurortów zaczęły powstawać plany miejscowości, ułatwiające kuracjom orientację. Powstawały także mapy okolic uzdrowisk, szczególnie górskich, które odpowiadały na zapotrzebowanie gości pragnących podejmować spacer. Poszczególne plany stanowiły często uzupełnienie przewodników po kurortach i ich regionach. Z czasem do takich opracowań dołączano także mapy połączeń drogowych oraz kolejowych.

Historia sposobu przedstawiania uzdrowisk odzwierciedla ewolucję społecznego postrzegania zdrowia, wypoczynku i piękna przyrody. Uzdrowiska nowożytne jako miejsca, których sukces zależał od odpowiedniej liczby gości, właściwie od początku swojego istnienia wykorzystywały dostępne kanały reklamowe, wśród których kluczowe były ilustracje trafiające do najszerszego grona odbiorców. W początkach kurortów, proste czarno-białe ryciny były głównym sposobem na dokumentowanie i prezentowanie uzdrowisk oraz ich otoczenia. Te wczesne grafiki ukazywały

³¹² R. Kincel, op.cit., s. 112–113. Taką pamiątką była np. tablica upamiętniająca wizytę króla Jana Kazimierza w 1669 roku w Dusznikach.

najczęściej widoki miejscowości (il. 39.). Drugim rodzajem popularnych ówczasie ilustracji były ujęcia przestrzeni zdrojowych z postaciami gości o odpowiednim statusie, co miało podkreślić popularność i prestiż miejsca (il. 40.).

Zmieniające się postrzeganie krajobrazu i przyrody, a także moda, miały wpływ na to, jak uzdrowiska były przedstawiane. Na przełomie XVIII i XIX wieku, kiedy obszary zdrojowe zaczęły obejmować okoliczne lasy i wzgórza, stając się coraz bardziej atrakcyjne dla kuracjuszy, zaczęto również uwzględniać w rycinach i obrazach otaczający je krajobraz (il. 41.). To odzwierciedlało rosnące docenianie piękna naturalnego środowiska i rozwój ruchów turystycznych. Na przedstawieniach przestrzeni uzdrowskich podkreślano dużą liczbę gości oraz reprezentacyjne formy zabudowań (il. 42.).

W epoce romantyzmu, kiedy przyroda zaczęła być interpretowana jako źródło inspiracji i kontemplacji, ilustracje uzdrowisk również zaczęły oddawać ten nastrój. Romantyczne przedstawienia krajobrazów zdrojowych mogły zawierać „dramatyczne” elementy przyrody, takie jak strome wzgórza czy zbiorniki wodne, ale także sceny z życia kuracjuszy, które miały na celu wywołać emocjonalny odzew u odbiorcy (il. 43., 44.).

Pod koniec XIX w. zaczęły pojawiać się fotografie oraz techniki mieszane wykorzystujące fotografię (heliograviura, fotolitografia, światłodruk). Umieszczano je w przewodnikach turystycznych oraz publikacjach promujących kuracje uzdrowskie. Pojawiały się one także w materiałach reklamowych. Jak to ujęła Ksenia Stanicka-Brzezicka, stanowiły one przejaw „opartej na wizualizacji strategii marketingowej”³¹³. Rozwój fotografii przyniósł kolejną zmianę w sposobie dokumentowania uzdrowisk. Początkowo skupiano się na architekturze (il. 45.), ale z czasem zaczęto uwzględniać również ludzi, co pozwalało lepiej oddać atmosferę i codzienne życie w kurortach (il. 46.).

Innym rodzajem wizualnego przedstawiania uzdrowisk były kartki pocztowe, które początkowo ilustrowano grafikami (il. 47.), później zaś fotografiami (il. 48.). W XX wieku, widokówki popularne były także fotomontaże, co świadczy o rosnącej swobodzie w ekspresji artystycznej (il. 49). Ewolucja w przedstawianiu uzdrowisk jest

³¹³ K. Stanicka-Brzezicka, *Ikonosfera kurortu górskiego*, „Góry – Literatura – Kultura” 13 (2019), s. 287.

świadectwem zmian w kulturze i technologii oraz rosnącego zainteresowania zdrowiem i wypoczynkiem jako ważnymi aspektami życia społecznego.

Wszystkie powyższe materiały ikonograficzne były związane z aktywnością uzdrowiskową. Mapy i plany ułatwiać miały orientację kuracjuszy w terenie, a grafiki stanowić przede wszystkim materiały promocyjne uzdrowisk, stanowiąc jednocześnie pożądaną pamiątkę z pobytu. Wykonywane zwykle na zamówienie właścicieli, pokazywały wyidealizowany, przetworzony przez filtr kulturowy, obraz kurortów.



Il. 39. Lázně Libverda, ryc. C. Nathe, 1790. Źródło: <https://digital.onb.ac.at/rep/osd/?10D59782> [dostęp: 20.12.2023]



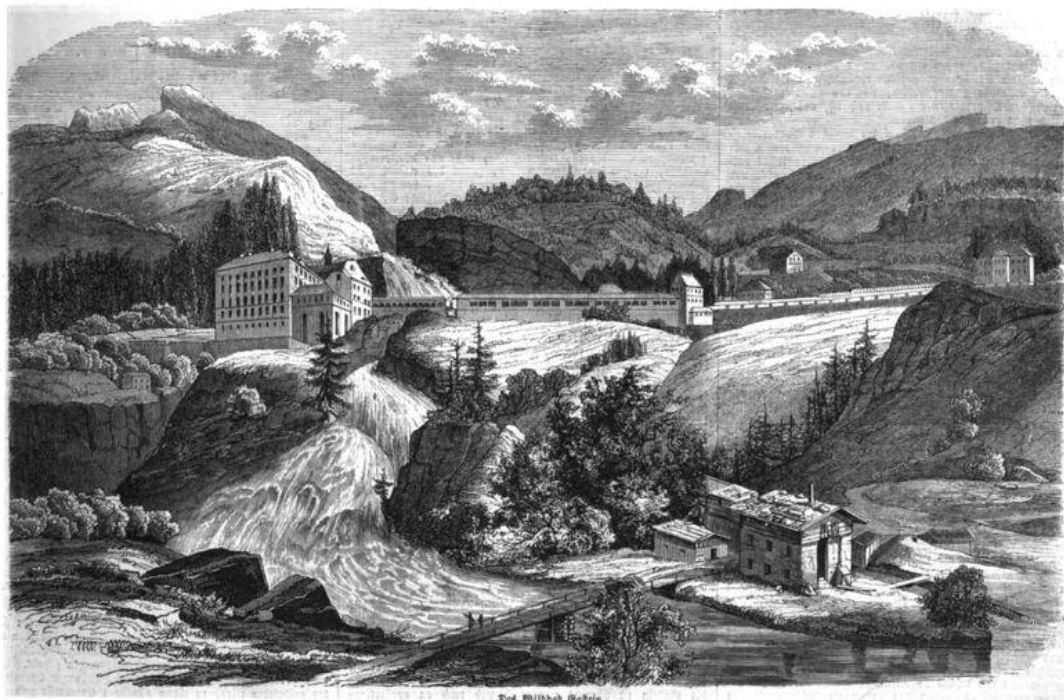
Il. 40. Promenada parkowa w Pyrmontcie, nieznan autor, około 1780. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bad_Pyrmont_Zweyte_Ansicht_der_Promenade.jpg [dostęp: 20.12.2023]



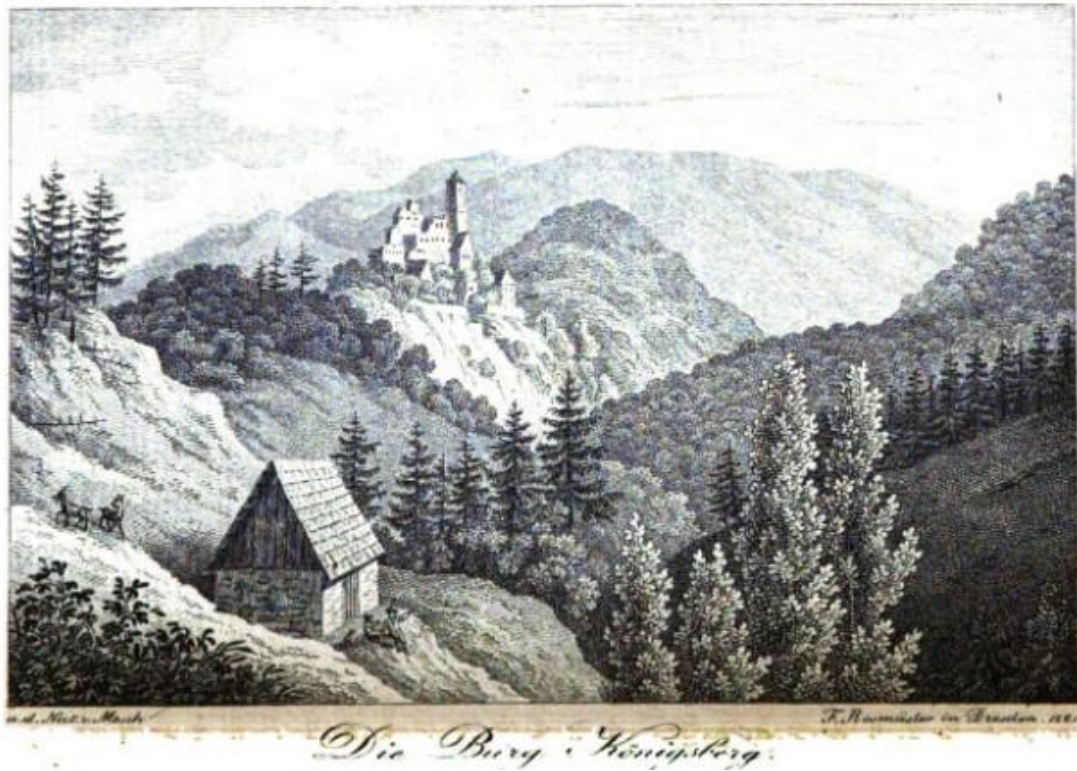
Il. 41. Świeradów-Zdrój, akwaforta, J. C. Richter, około 1815. Źródło: <https://polona.pl/item-view/6676fcdd-014a-4b8f-8cc6-c2f6358d305d?page=0> [dostęp: 20.12.2023]



Il. 42. Promenady spacerowe Marienbadu, akwarela, K. F. Schinkel, 1831. Źródło: https://schinkel.smb.museum/index.php?view_type=2&object_id=1502747&leftmenu_id=2 [dostęp: 20.12.2023]



Il. 43. Wildbad Gastein, późniejsze uzdrowisko Bad Gastein, ryc. nieznanego autora, 1851. Źródło: https://www.sn.at/wiki/Datei:Wildbad_Gastein_um_1850.jpg [dostęp: 20.12.2023]



Il. 44. Romantyczny widok na zamek Grodno, ryc. F. Rosmäsler, *Wody mineralne Szląskie i Hrabstwa Glackiego. Z przyłączeniem opisu Krzeszowic...*, 1821, brak paginacji.



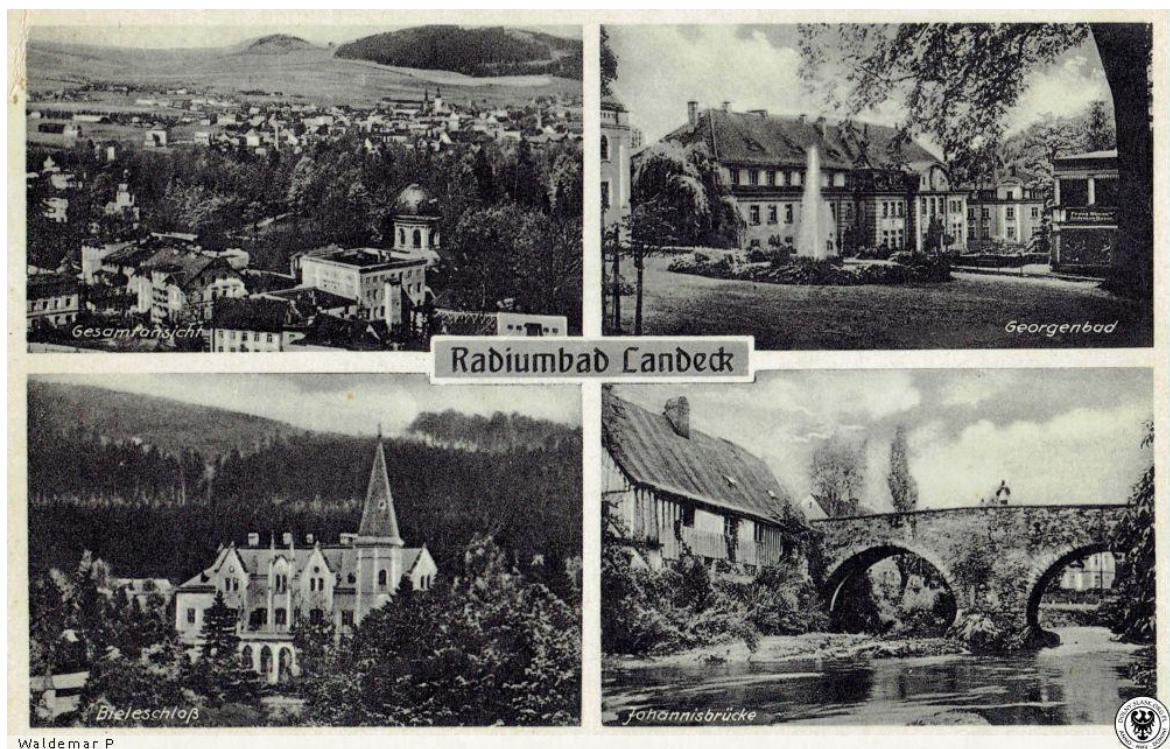
Il. 45. *Friedrichsbad* w Baden-Baden, fotografia z 1890, aut. nieznany. Źródło: <https://www.lookandlearn.com/history-images/YNO3027763/Baden-Baden> [dostęp: 20.12.2023]



II. 46. Park Zdrojowy w Cieplicach z pawilonem muzycznym, fotografia około 1890, aut. niezany. Źródło: <https://polska-org.pl/7961515,foto.html?idEntity=522585> [dostęp: 20.12.2023]

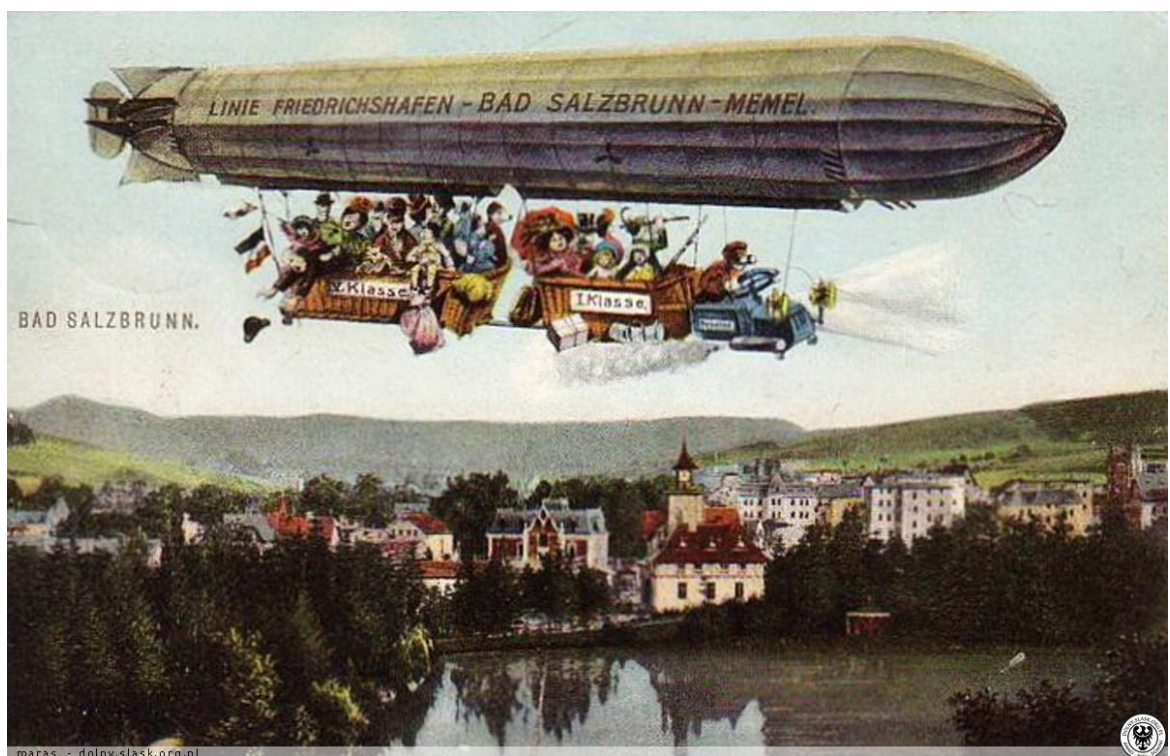


II. 47. Pocztówka z widokami ze Świeradowa, około 1890. Źródło: <https://swieradow-zdroj.polska-org.pl/717110,foto.html?idEntity=3744570> [dostęp: 20.12.2023]



Waldemar P

Il. 48. Pocztaówka z widokami z Łądką, po 1920. Źródło: <https://ladek-zdroj.polska-org.pl/5175155,foto.html?idEntity=3280000> [dostęp: 20.12.2023]



maras - dolny.slask.org.pl

Il. 49. Pocztaówka ze Szczawna, 1910. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/3329471,foto.html?idEntity=562386> [dostęp: 20.12.2023]

II.4.10. Uzdrawiska w informatorach, przewodnikach oraz prasie specjalistycznej

W początkach działalności nowożytnych uzdrawisk powstawały głównie informatory dla gości zdrojów. Do końca XVII wieku zawierały one dokładne instrukcje kuracji, w tym zalecane długości kąpieli oraz ilości wody pitnej a także wytyczne dotyczące posiłków i aktywności w trakcie pobytu. Zwykle niewielką ich część stanowiły opisy dostępnych rozrywek i udogodnień³¹⁴.

W XVIII wieku na rynku zaczęły pojawiać się kompendia i leksykony o charakterze ogólnym oraz opracowania odnoszące się do wybranych uzdrawisk. Publikowane w językach nowożytnych, w tym po niemiecku, miały trafić do szerokiego grona odbiorców zapewniając nie tylko najważniejsze informacje o kurortach, ale też uproszczone instrukcje do celów „samoleczenia”³¹⁵. Opisywano w nich także przestrzenie uzdrawiskowe i aktywności dostępne dla kuracjuszy. Jako ich kluczowe elementy przedstawiano obiekty infrastruktury uzdrawiskowej oraz ogrody i parki. Informowano również o odbywających się cyklicznie wydarzeniach kulturalnych, takich jak występy teatralne, koncerty i bale. Jako atrakcje wymieniano czytelnie, biblioteki i sklepy. W przewodniki po uzdrawiskach zaczęto w XVIII wieku szeroko opisywać także trasy spacerowe i atrakcje w okolicach, kładąc nacisk na turystyczne konteksty dla miejscowości zdrojowych³¹⁶.

W drugiej połowie XVIII stulecia zaczęły pojawiać także różnorakie dzieła opisujące życie i pobyty „u wód”, w tym powieści, poematy i wiersze³¹⁷. Wśród przykładów wskazać można opowiadanie Józefa Korzeniowskiego pt. „Spotkanie w Salzbrunn” z roku 1855 czy wiersze Karla von Holteia pisane na cześć uzdrawiska w Jedlinie³¹⁸. Jednocześnie najbardziej znane osiemnastowieczne uzdrawiska europejskie zamawiały publikacje zatytułowane „Amusemens de...” („Rozrywki w...”)³¹⁹, które stanowiły dedykowany kurortom gatunek noszący cechy przewodnika

³¹⁴ U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 70–71.

³¹⁵ Ibid., s. 70.

³¹⁶ Ibid., s. 77–78.

³¹⁷ Ibid., s. 58–59.

³¹⁸ K. von Holtei, *Gedichte*, Hannover 1856, s. 38–40.

³¹⁹ Do tego typu publikacji należały np: K. L. Freiherr von Pöllnitz, *Amusemens des eaux de Spa: Ouvrage utile a ceux qui vont boire ces eaux minérales sur les lieux. Einrichi de tailles-douces, qui représentent les vues & perspectives du bourg de Spa, des fontaines, & des environs*, Amsterdam 1735, K. L. Freiherr von Pöllnitz, *Amusemens Des Eaux D'Aix-La-Chapelle*, Amsterdam 1736, D. F. de Merveilleux, *Amusemens des Eaux de Schwalsbach, des Bains de Wisbaden et de Schlangenbad*, Liege 1738, D. F. de Merveilleux, *Angenehmer Zeitvertreib in*

i powieści. Artykuły o uzdrowiskach publikowane były regularnie w prasie lokalnej i krajowej³²⁰. Równocześnie wydawano analizy chemiczne wód leczniczych i opisy kuracji, które odnosiły się niemal wyłącznie do aspektów naukowych³²¹. Leksykony uzdrowiskowe spopularyzowały się w XIX stuleciu³²².

W XIX wieku nastąpił bezprecedensowy rozwój literatury podróżniczej. Wzrost liczby publikacji przewodników był reakcją na rosnące zapotrzebowanie związane z ekspansją turystyki. Główną przyczyną tego trendu było wprowadzenie nowoczesnych środków transportu, w szczególności przełomowego wynalazku jakim była kolej. Ponadto, znaczący wpływ miał rozwój ruchu krajoznawczego w wielu krajach europejskich³²³. Działania promocyjne kurortów, które były szeroko reklamowane w różnego rodzaju przewodnikach zarówno przez zarządzających uzdrowiskami, jak i lekarzy specjalizujących się w medycynie uzdrowiskowej, miały na celu zachęcenie gości do odwiedzenia i zatrzymania się w tych miejscach. Przyczyniały się one także do kreowania pozytywnego wizerunku lokalnych ośrodków zdrowotnych oraz wspierały ich rywalizację z innymi kurortami. Istotnym aspektem było uświadomienie osób korzystających z kuracji, że sukces leczenia zależy nie tylko od dobrze zaplanowanego pobytu, ale głównie od przestrzegania ustalonych procedur i zaleceń terapeutycznych. Ponadto podkreślano, że samopoczucie, kondycja psychiczna i fizyczna są kształtowane przez szereg dodatkowych aktywności związanych z uzdrowiskiem.

Poza opracowaniami dotyczącymi wybranych kurortów publikowano przewodniki ogólne. Te dotyczyły nie tylko regionów uzdrowiskowych, ale np. pasm górskich, w których zlokalizowane były uzdrowiska. W publikacjach turystycznych z końca XIX wieku podkreślano znaczenie praktycznych wskazówek odnośnie wyboru ubrań i butów, zalecając, aby kierować się przede wszystkim komfortem i zdrowiem, a nie aktualnymi trendami mody. Nie brakowało w nich również informacji o lokalnych

den Bädern zu Baaden, in der Schweiz, zu Schintznach und Pfeffers, Dantzig 1739, J. P. de Limbourg, *New Amusements of the German Spa*, London 1764.

³²⁰ *Badechronik* dołączano od 1796 roku do „Journal des Luxus und der Moden”, relacje z sezonów leczniczych w kurortach znaleźć można też np. w „Schlesische Provinzialblätter”.

³²¹ J.G. Kühn, *Systematische Beschreibung der Gesundbrunnen und Bäder Deutschlands*, Breslau u. Hirschberg 1789.

³²² Do takich publikacji należały m.in.: E. Ossan, *Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa's*, Berlin 1829; A. Lewald, *Bad-Almanach*, Stuttgart 1836; R. Moose, *Bäder-Almanach*, Berlin und Frankfurt a. M. 1889.

³²³ G. Bieńczyk, *Krajoznawstwo i jego związki z turystyką*, Warszawa 2003, s. 16.

zabytkach i miejscach wartych odwiedzenia, które mogłyby zainteresować turystów eksplorujących okolice³²⁴.

W ramach reklamy uzdrowisk w grupach potencjalnych kuracjuszy w XIX wieku, a także w odpowiedzi na rozwój ruchów turystycznych popularne stało się tłumaczenie przewodników i wydawanie ich w językach potencjalnych gości uzdrowiska. Przykładem mogą być przełożone na język polski opracowania dotyczące śląskich uzdrowisk, takie jak: „Wody mineralne Szląskie i Hrabstwa Glackiego” C.F. Moscha z 1821 roku czy „Olbrzymie góry z widokami nayznakómitszemi, porządkiem po sobie idącemi w Dwudziestu dwóch Rycinach wystawione, wraz z Mappą, ułożone przez Karóla Mattis w Szmidbergu a wyłożone na polski język przez Ur. J. Kołodziejowskiego” z lat 30. XIX wieku.

W 1837 roku wydane zostało opracowanie „The Spas of Germany” Augusta Bozziego Granville. Włoski lekarz, po pobycie w Wielkiej Brytanii, zauważył, że brytyjscy lekarze nie doceniają w wystarczającym stopniu leczniczych mocy wód zdrojowych. Szczególnie sceptyczni mieli być wobec źródeł niemieckich. Autor przewodnika uważał jednak, że sami lekarze zdrojowi byli w Niemczech lepiej wykształceni i bardziej profesjonalni niż medycy angielscy³²⁵. Granville opisał nie tylko podróże do kurortów i dostępne w nich miejsca noclegowe oraz usługi, ale także codzienne życie kuracjuszy, wskazując na duże znaczenie rozrywek i atrakcji³²⁶. Publikacja stanowiła ważny element reklamy uzdrowisk niemieckich wśród gości brytyjskich. W tym samym czasie kurorty europejskie wymieniano jako ważny przystanek w trakcie podróży po kontynencie opisując je w również w przewodnikach ogólnych³²⁷.

W XX wieku uzdrowiska stały się areną masowej turystyki. Podróże stały się łatwe i dostępne, a informacje o atrakcyjnych celach wycieczek publikowano nie tylko w przewodnikach, ale też na łamach prasy codziennej, regionalnej oraz typowo podróżniczej. Jako przykład tej ostatniej wskazać można „Der Oberschlesische Wanderer”, tygodnik który wydawano od 1828 do 1945 roku w Gliwicach, a od 1924

³²⁴ D. Ziarkowski, *Najstarsze polskie przewodniki jako źródła do dziejów turystyki*, [w:] *Z dziejów wychowania fizycznego, sportu i turystyki w Polsce iw Europie*, red. J. Kosiewicz, Częstochowa 2016, s. 265-279; zob.: J.E. Troschel, *Reise von Berlin über Breslau nach dem schlesischen Gebirge im Sommer 1783*, Berlin 1784.

³²⁵ D. C. Large, op. cit., s. 70.

³²⁶ Zob.: A. B. Granville, *The Spas of Germany*, London 1838.

³²⁷ Zob.: H. A. O. Reichard, *Reichard's Passagier auf der reise in Deutschland und der Schweiz nach Amsterdam, Brussel, Kopenhagen, London, Mailand, Paris, St.Petersburg, Pesth, Stockholm, Venedig und Warschau*, Berlin 1843.

roku uzupełniano go o dodatek ilustrowany. Jako prasa uzdrowiskowa, informująca o najważniejszych wydarzeniach i atrakcjach oraz reklamująca hotele i usługi, wydawane były np. regionalne „Schlesische Bäderzeitung” publikowane od roku 1904 do 1930 oraz ogólnoniemieckie „Allgemeine deutsche Bäder-Zeitung”, wydawane od 1907 do lat 20. XX wieku.

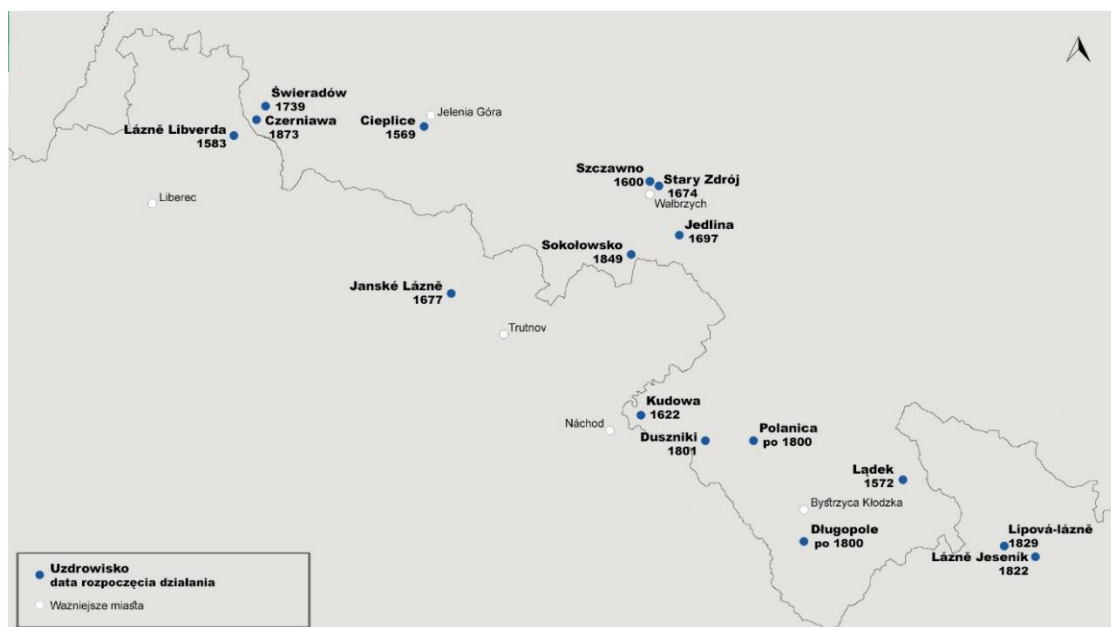
II.5. Podsumowanie

Historia europejskich kurortów, a zwłaszcza niemieckich, ukazuje ich znaczący znaczenie nie tylko na polu medycyny, ale również w oddziaływaniu na kształtowanie społeczeństw. Uzdrowiska były miejscami, gdzie idee wolności epoki oświecenia znajdowały swoje praktyczne zastosowanie. Ewolucja w postrzeganiu przyrody, połączona z rozwijającą się infrastrukturą zdrojową, przyczyniła się także do tego, że kurorty stały się pionierami w dziedzinie turystyki, wspieranej przez przewodniki oraz inne publikacje. W miarę upływu czasu, uzdrowiska stawały się coraz bardziej dostępne, otwierając swoje podwoje nie tylko dla arystokracji, ale również dla burżuazji oraz klasy średniej, co ostatecznie doprowadziło do demokratyzacji wypoczynku zdrowotnego.

Sukces zdrojowisk determinowała nie tylko możliwość dostosowania do panującej mody i obowiązujących metod leczenia, ale również liczba i społeczna pozycja gości. Jednocześnie wysoka pozycja właścicieli była niemal gwarantem obecności w uzdrowiskach ówczesnych elit oraz reklamą samą w sobie. Służące za miejsce spotkań arystokracji z burżuazją uzdrowiska umożliwiały także nawiązywanie relacji uchodzących poza ich obszarem za nieakceptowalne. Miały tam też miejsce poufne spotkania polityczne. W XVIII i XIX wieku postrzegano je także jako okazję do nawiązywania różnorodnych relacji, które nie uchodziły w „realnym” świecie. Co ważne, z czasem uzdrowiska przekształciły się w kluczowe punkty na mapie rozwijającej się turystyki.

Architektura kurortów oraz ich zagospodarowanie przestrzenne musiały odpowiadać określonym standardom, które miały zapewniać nie tylko efektywność leczniczą, ale również komfort i zadowolenie kuracjuszy. Europejskie uzdrowiska wyróżniały się specyficzną architekturą i urbanistyką. Były one projektowane tak, aby harmonijnie współgrać z otaczającym je krajobrazem, tworząc atrakcyjne kompozycje przestrzenne, co miało na celu nie tylko wspieranie procesu leczenia, ale również dostarczanie estetycznych doznań i podkreślanie prestiżu.

Na obszarze Sudetów występuje stosunkowo dużo uzdrowisk, co rejon zawdzięcza nie tylko zasobom surowców leczniczych, ale także właściwościom klimatycznym. Miejscowości związane z prowadzeniem kuracji rozwijały się tu na przestrzeni wieków. Udokumentowane wykorzystanie wód w celach leczniczych odbywało się tu już w XVI wieku. Za najstarsze uchodzą ujęcia zlokalizowane w Cieplicach i Łądku. Z czasem źródła odkrywane były w kolejnych miejscowościach. Wraz z rozwojem hydroterapii oraz przypisywaniem wodzie właściwości zdrowotnych, na początku XIX uruchomiony został zakład Priessnitza w Lázně Jeseník (niem. Gräfenberg), a w połowie stulecia otwarto także pierwsze sanatorium przeciwgruźlicze w Sokołowsku. Jak widać na mapie (il. 50.) sudeckie kurorty powstawały przez niemal 300 lat. Świadczy to o dużym potencjale walorów leczniczych tutejszych wód oraz klimatu. Uzdrowiska te działają w większości do dziś, choć w zmienionej formule. Choć Lotz-Heumann wskazuje, że stanowiły one klaster (i wymienia: Stary Zdrój, Jedlinę, Kudowę, Świeradów, Łądek, Duszniki, Szczawno i Cieplice³²⁸), to jednak zarówno ich lokalizacja, jak i daty powstania poszczególnych miejscowości uzdrowiskowych wyraźnie wskazują na podział śląskich kurortów na trzy regiony: Sudety Zachodnie, Sudety Środkowe, których uzdrowiska koncentrują się wokół Wałbrzycha, oraz Sudety Wschodnie. Przedmiotem niniejszej pracy są kurorty Sudetów Środkowych. Analizę ich krajobrazu kulturowego przedstawiono w kolejnym rozdziale.



Il. 50. Najważniejsze uzdrowiska Sudetów. Na mapie podano orientacyjne daty rozpoczęcia zorganizowanej działalności leczniczej w poszczególnych kurortach, oprac. Maria Pytka.

³²⁸ U. Lotz-Heuman, op. cit., s. 48.

III. Krajobraz antropogeniczny uzdrowisk Sudetów Środkowych

III.1. Stary Zdrój

„Góry, które otaczają wioski i ukrywają je za swoimi szczytami, są z pewnością godne podziwu, ze względu na ich szczególną wysokość i rozległość. I to właśnie otoczenie, samo w sobie, bardzo przyczynia się do poprawy nastroju, a zatem wpływa także na zdrowie ciała”³²⁹.

III.1.1. Analiza źródeł i opracowań

III.1.1.1. Omówienie źródeł pisanych

Materiały źródłowe dotyczące działalności kurortu nie są liczne, ponieważ Stary Zdrój zakończył swoją uzdrowiskową historię w drugiej połowie XIX wieku. Można podzielić je na cztery grupy: 1) kroniki i leksykony, które wzmiankują jedynie krótko występowanie w miejscowości zdroju; 2) opracowania ogólne o uzdrowiskach przekazujące informacje o działalności leczniczej prowadzonej w miejscowości na tle innych zdrojowisk regionu i Europy oraz 3) informatory zdrojowe i przewodniki. Krajobraz kulturowy Starego Zdroju z perspektywy jego uczestników relacjonują natomiast 4) wspomnienia i korespondencja jego gości. Wśród analizowanego piśmiennictwa najwięcej informacji dostarczają przewodniki po uzdrowiskach regionu oraz informatory dla pacjentów kurortu, w których przedstawiano nie tylko metody kuracji i dostępną dla gości zdrojowych infrastrukturę, ale również historię miejscowości.

Najstarsze źródło stanowią kroniki, w których opisana jest prowadzona we wsi działalność lecznicza. Informacje w nich zawarte mają syntetyczny charakter i są powtarzane i uzupełniane w kolejnych publikacjach. Najwcześniejszą jest kronika Friedricha Lucae’go z 1689 roku³³⁰. Zawarto w niej dane o właściwościach zdrowotnych tutejszych wód, które cieszyły się uznaniem lekarzy. Autor zamieścił także zalecenia medyczne obejmujące lecznicze pobyty w kurorcie. Zwrócił również uwagę na możliwość zamawiania wody zdrojowej w butelkach. Stary Zdrój, jako wieś znaną

³²⁹ E.J. Neifeld, *Physikalische Abhandlung vom Altwasser Sauerbrunnen in Schlesien, dessen Bestände, Wirkung und Gebrauche in einer zusammenhangengen Lehr -Art abgefasst*, Züllichau 1752, s. 6, tłum. Maria Pytko.

³³⁰ F. Lucae, *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica Von Ober- und Nieder-Schlesien*, Frankfurt am Main 1689, s. 2175.

z występowania złóż kwaśnych wód leczniczych, wzmiankuje także „uniwersalny leksykon geograficzno-historyczny” Erdmanna Uhsego, wydany w 1710 roku³³¹. Jest to jedyna wymieniona w tej publikacji miejscowość zdrojowa z regionu wałbrzyskiego i jedna z trzech, obok Cieplic-Zdroju i Łądko-Zdroju ze Śląska. Krótką informację o miejscowości zawarto również w „przeglądzie” autorstwa Johanna Geорга Knie’go z 1845 roku³³². Wskazano tam na funkcjonowanie już w 1357 roku w tym miejscu wsi pod nazwą *Aqua Antiqua*. Następnie opisano, odnosząc je do stanu współczesnego autorowi, pięć źródeł wód mineralnych wraz z ich medycznymi zastosowaniami. Wymieniono również, w kolejności chronologicznej, budynki wznoszone w Starym Zdroju, uwzględniając obiekty przeznaczone do celów leczniczych oraz zaprezentowano dostępną dla kuracjuszy bazę noclegową.

Zestawienie śląskich zdrojów mineralnych autorstwa doktora Hoennickego, wydane w roku 1857 również podaje krótką charakterystykę uzdrowiska³³³. Prezentuje pięć źródeł leczniczych działających w miejscowości oraz ich cechy chemiczne i fizyczne. Określa także dolegliwości, które można leczyć przy wykorzystaniu tutejszej wody.

W 1865 roku informacje o Starym Zdroju zostały zawarte w leksykonie niemieckich uzdrowisk napisanym przez doktora Gustava Haucka³³⁴. W związanej notatce przytoczono historię kurortu. Wskazano w nim również na skład chemiczny wód oraz możliwości ich terapeutycznego zastosowania oraz rosnącą liczbę kuracjuszy.

Warto także odnotować obecność Starego Zdroju w publikacjach polskich, m.in. w wydanej w 1859 roku „Encyklopedyji Powszechnej”, gdzie występuje pod nazwą *Altwasser*³³⁵. Przekazano w nim stosunkowo szczegółowe informacje o położeniu miejscowości, infrastrukturze zdrojowej, występujących tu źródłach leczniczych i ich zastosowaniu.

³³¹ E. Uhse, *Universal-geographisch-historisches Lexicon*, Leipzig 1710, s. 37.

³³² J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien: nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes usw. - 2. verm. u. verb. Aufl.*, Breslau 1845, s. 7.

³³³ J.A.Hoennicke, *Die Mineral-Quellen der Provinz Schlesien in physikalisch-chemischer, geognöstischer und medizinisch-praktischer Beziehung*, Leuckart 1857, s. 150.

³³⁴ G. Hauck, *Die Heilquellen und Kurorte Deutschlands: mit Anschluss von Abano, Baden, Helgoland, Interlaken, Leuk, Nizza, Ofen, Pfäfers, Poschiavo, Spaa, Venedig, Weggis: pegologisches Lexikon*, Leipzig 1865, s. 8.

³³⁵ „Altwasser”, [w:] *Encyklopedyja powszechna*, t. 1, Warszawa 1859, s. 540–541.

Grupę opracowań ogólnych opisujących Stary Zdrój w kontekście innych miejscowości zdrojowych otwiera broszura autorstwa Johanna Morgenbessera, Charakteryzująca uzdrowiska śląskie pozycja została wydana w 1777 roku i jeszcze w tym samym roku przetłumaczona na język polski³³⁶. Wskazano w niej na istniejące w Starym Zdroju trzy źródła o właściwościach leczniczych. Scharakteryzowano także tutejsze środowisko przyrodnicze, wskazując na budowę geologiczną obszaru, która przyczynia się do charakterystycznego smaku wód i jednocześnie umożliwia prowadzenie wydobycia węgla. Przytoczono właściwości chemiczne i fizyczne poszczególnych zdrojów, informując o możliwościach zastosowania w terapii konkretnych schorzeń, oraz opisano ich lokalizację w miejscowości.

Kolejną publikacją w tej grupie jest napisany przez Johanna G. Kühna i wydany w 1789 roku opis źródeł niemieckich³³⁷. Jego część poświęcona ujęciom ze Starego Zdroju jest dokładnym powtórzeniem informacji zawartych w broszurze Morgenbessera.

Do popularyzacji Starego Zdroju przyczyniła się również, wydana w 1802 roku książka autorstwa Georga Philippa Mogalli, od 1791 r. naczelnego lekarza przy Schlesische Bergknappschaft-Institut, który do 1814 r. kierował na Śląsku tzw. policją zdrowotną³³⁸. Autor opisał w niej położenie miejscowości i wskazał na intensywne działania przemysłowe prowadzone w okolicy. Przytoczył także historię zdrojowiska oraz informacje na temat jego infrastruktury, dostępnych usługach. Podał także zestawienia porównujące skład chemiczny tutejszych wód z wodami w heskim Schwalbach.

Stan uzdrowiska w Starym Zdroju, jego historię oraz sposoby prowadzenia kuracji opisał także Carl Friedrich Mosch w roku 1821³³⁹. W publikacji znalazły się informacje o wykorzystaniu i udostępnieniu dla kuracjuszy źródeł mineralnych oraz powstaniu pierwszych budynków związanych z obsługą kuracjuszy. Mosch wskazał także na istnienie księgi zdrojowej zawierającej opis przypadłości kwalifikujących się do leczenia w Starym Zdroju.

³³⁶ J.G. Morgenbesser, *Publiczne uwiadomienie zdrojów zdrowych lub wód mineralnych na Śląsku w Kodowie, Reynercu, Altwaser, Szarlottenbrun, Salcbrun i Flinsbergu się znajdujących*, Breslau 1777, s. 8–14.

³³⁷ J.G. Kühn, *Systematische Beschreibung der Gesundbrunnen und Bäder Deutschlands*, Breslau u. Hirschberg 1789, s. 457–464.

³³⁸ G. P. Mogalla, *Die Mineral-Quellen in Schlesien und Glatz*, Breslau 1802, s. 60–64.

³³⁹ K.F. Mosch, *Wody mineralne Szląskie i Hrabstwa Glackiego. Z przyłączeniem opisu Krzeszowic*, Wrocław 1821, s. 150–178.

W 1832 roku wydany został drugi tom opracowania poświęconego zdrojowiskom Europy, autorstwa Emila Ossana, w którym opisano także źródła Starego Zdroju³⁴⁰. Opisano jego położenie geograficzne. Przytoczono także syntetyczną historię wykorzystania tamtejszych leczniczych źródeł i rozwoju działalności uzdrowiskowej, odwołując się do dotychczasowej literatury. Podano także statystyki dotyczące liczby kąpeli i butelkowanej wody mineralnej w kolejnych latach na początku XIX wieku. Zwrócono uwagę, że w pensjonatach przeznaczonych dla kuracjuszy znajdowały się sale służące rozrywkom. Opisano również właściwości pięciu tutejszych źródeł, a dla dwóch z nich scharakteryzowano składy chemiczne, wskazując także na możliwości ich zastosowania w terapii konkretnych schorzeń.

Grupę trzecią materiałów źródłowych otwiera, wydany w 1833 roku przewodnik po sąsiednim Szczawnie, autorstwa Eduarda Langego. Stary Zdrój został w nim opisany jako jeden z celów wycieczek³⁴¹. W krótkim opisie miejscowości przytoczono jego historię, wskazano na występujące źródła oraz dostępną infrastrukturę zdrojową.

Informacje zebrane przez ówczesnego lekarza w Starym Zdroju, doktora Raua zamieszczono także w publikacji omawiającej zdrojowiska Niemiec i Szwajcarii z 1838 roku³⁴². Opisano w niej położenie i historię miejscowości. Podano charakterystykę poszczególnych źródeł i wskazano na metody kuracji. Autor przewodnika scharakteryzował także dostępną dla gości infrastrukturę zdrojową, usługi i obiekty noclegowe oraz ceny zabiegów.

Chronologicznie kolejnym w tej grupie jest wydany w 1851 roku przewodnik, tym razem o zasięgu regionalnym, traktujący o okolicach Chełmca, w którym przedstawione zostały informacje o kurorcie w Starym Zdroju³⁴³. Opisano w nim położenie miejscowości i krótko wymieniono ważne w jej dziejach postaci. Przedstawiono historię odkrywania kolejnych źródeł oraz możliwość ich leczniczego zastosowania. Wskazano na przeznaczone dla kuracjuszy obiekty istniejące

³⁴⁰ E. Osann, *Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa's*. 2, Berlin 1832, s. 335.

³⁴¹ E. Lange, *Salzbrunn mit seinen Quellen, Localitäten, Sehenswürdigkeiten und Umgebungen: ein abrißlicher Leitfaden für diejenigen Personen, welche genöthigt sind diesen Heilort zu besuchen*, Breslau 1833, s. 66–68.

³⁴² K. C. Hille, *Die Heilquellen Deutschlands und der Schweiz: ein Taschenbuch für Brunnen- und Badereisende*, T.3, Leipzig 1838, s. 76–89.

³⁴³ B. Neustadt, *Ein, zwei oder drei Tage im Hochwaldgebirge. Ein nützlicher und unterhaltender Wegweiser für alle Diejenigen, welche Fürstenstein, Salzbrunn, Altwasser, Kienau, Weckelsdorf, Adersbach und ihre Umgebungen besuchen wollen*, Waldenburg und Altwasser 1851, s. 20–25, 42–44.

w miejscowości, w tym łaźnie, budynki związane z rozrywkami i miejsca noclegowe. Zwrócono uwagę na atrakcyjne tereny spacerowe w okolicy oraz szeroko opisano zwiedzanie tzw. Lisiej Sztolni.

W 1873 roku wydany został przewodnik po kurortach śląskich gór, w którym przytoczono krótko informacje o upadającym zdrojowisku³⁴⁴. Wskazano, że właściwości źródeł leczniczych zostały utracone w wyniku działań przemysłowych. Opisano przemianę urokliwej wsi w fabryczną miejscowość, przypisując rolę twórców uzdrowiska Mutiusom. Wymieniono także krótko skład zdrojów, efekty ich działania oraz infrastrukturę uzdrowiska.

Niedługo po zakończeniu działalności uzdrowiskowej w Starym Zdroju opublikowany został przewodnik po rejonie gór wałbrzyskich Wilhelma Reimanna³⁴⁵. Krótko odnotowano, że miejscowość, opisana jako duże miasto przemysłowe, była w przeszłości kurortem z wieloma atrakcjami, ale w 1885 roku stanowiła już centrum industrialne.

Przewodnik po Górach Wałbrzyskich kierowany do gości Szczawna wydany w 1927 roku opisuje Stary Zdrój jako cel spacerowy³⁴⁶. Trasę można było pokonać nie tylko pieszo, ale także bryczką, rowerem bądź tramwajem (z jedną przesiadką), a jako atrakcyjne miejsce w okresie międzywojennym wskazywano *Vogelkoppe*, nie wspominając zupełnie o zdrojowiskowych dziejach miejscowości.

Warto także odnotować fakt umieszczania informacji o Starym Zdroju także w przewodnikach po Europie, czego przykładem opracowanie z 1843 roku autorstwa Heinricha Augusta Ottokara Reicharda, który odnosi się również do uzdrowisk regionu wałbrzyskiego, w tym Starego Zdroju³⁴⁷. W opisie miejscowości przekazano informacje o jej korzystnym położeniu i najważniejszych obiektach. Wskazano na właściwości tutejszych źródeł i sposoby kuracji. Krótko wymieniono także atrakcyjne cele wycieczek po okolicy.

³⁴⁴ C. Deutsch, *Schlesiens Heilquellen und Kurorte: Zugleich ein Führer durch das Schlesische Gebirge*, Breslau 1873, s. 173-175.

³⁴⁵ W. Reimann, *Führer durch Waldenburg, Salzbrunn, Fürstenstein, Charlottenbrunn, Görbersdorf, Schlesiethal, Reimsbachthal und das ganze Waldenburger Gebirge: Berücksichtigung der umliegenden Kreisstädte sowie der Adersbacher und Weckelsdorfer Felsen*, Schweidnitz 1885, s. 20–21.

³⁴⁶ F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus: ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen*, Salzbrunn 1927, s. 60.

³⁴⁷ H. A. O. Reichard, *Reichard's Passagier auf der reise in Deutschland und der Schweiz nach Amsterdam, Brussel, Kopenhagen, London, Mailand, Paris, St.Petersburg, Pesth, Stockholm, Venedig und Warschau*, Berlin 1843, s. 489–490.

W tej samej grupie materiałów źródłowych znajdują się także informatory dotyczące prowadzenia terapii balneologicznych i pobytów w Starym Zdroju. W 1698 roku wydane zostało pierwsze tego rodzaju opracowanie przeznaczone dla gości zdrojowych, autorstwa Johanna Caspara Thyma, znanego na Śląsku lekarza. Sugerował on, że tutejsze wody wykorzystywane były już w połowie XVII wieku³⁴⁸. Zamieścił także charakterystykę korzystnych właściwości tutejszego źródła oraz niezbyt precyzyjny i nieco podkolorowany opis działającego wtedy uzdrowiska. Wskazuje także na istnienie w miejscowości dwóch źródeł leczniczych.

Informacje o prowadzeniu w Starym Zdroju działalności leczniczej zawarte zostały również w opracowaniu autorstwa lekarza Friedricha Hoffmanna w 1734 roku³⁴⁹. Sugerował w nim, że źródło znane było przez rok 1600, a informacje o jego wykorzystywaniu do kuracji pochodzą z połowy XVI wieku. Autor określił także skład chemiczny wód zdrojowych.

W 1752 roku inny lekarz Ernst Neifeld, wykorzystał pobyt w Starym Zdroju na zebranie informacji, które następnie opublikował je w rozprawie naukowej³⁵⁰. Opisał w niej historię miejscowości i wykorzystania występujących w niej wód mineralnych do celów leczniczych. Przeprowadził też pierwsze, wykonywane na miejscu badania charakteryzujące tutejsze źródła, których wyniki różniły się od podanych przez poprzedników. Zaprezentowane przez Neifeldta dane wskazywały na odmienny skład wód z obu badanych ujęć. Praca zawiera także wskazania medyczne oraz historię dwudziestu skutecznych terapii przeprowadzonych w Starym Zdroju.

W 1805 roku wydano obszerną publikację o Starym Zdroju i jego źródłach, której autorem był August Heimbert Hinze³⁵¹. Wymienia ona dokładnie wszystkie wcześniejsze opracowania dotyczące Starego Zdroju, opisuje jego topografię oraz występujące tu źródła wraz ze składem i ich właściwościami. Przedstawia zastosowanie różnych terapii w przypadku konkretnych schorzeń. Rok później wydana została instrukcja dla gości zdrojowych autorstwa Georga Gustava Fülleborna we współpracy

³⁴⁸ J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch-Altwasserischen Sauer-Brunnen*, Schweidnitz 1698.

³⁴⁹ F. Hoffmann, *Gründlicher Bericht vom Altwasser-Sauer-Brunnen in Schlesien, dessen Gehalt, Würckung und Krafft, und wie derselbe in allerley Zufällen und Kranckheiten, so wohl innerlich als ausserlich mit Nutzen zu gebrauchen*, Leipzig und Schweidnitz 1732.

³⁵⁰ E.J. Neifeld, *Physikalische Abhandlung vom Altwasser Sauerbrunnen in Schlesien, dessen Bestände, Wirkung und Gebrauche in einer zusammenhangenden Lehr -Art abgefasst*, Züllichau 1752.

³⁵¹ A.H. Hinze, *Altwasser Und Seine Heilquellen*, Breslau 1805.

z D. Menzelem, lekarzem zdrojowym w Starym Zdroju.³⁵² Przedstawiono w niej lokalizację oraz krótką historię miejscowości. Scharakteryzowano także tutejsze źródła lecznicze i dodano tabelę opisującą ich składy chemiczne oraz właściwości fizyczne. Poetycko opisane trasy spacerowe zostały zilustrowane dwiema rycinami. Uzupełnienie stanowiło krótkie zestawienie starożytnych miejsc kąpielowych, skierowane do gości „lubiących wspominać stary świat przy każdej okazji”³⁵³.

W 1830 roku wydane zostały „uwagi” porównujące Stary Zdrój ze Szczawnem autorstwa Justusa Radiusa³⁵⁴. Zestawienie zawierało informacje o warunkach klimatycznych i lokalizacji obu miejscowości. Wskazywało także na różnice w dostępności i cenach noclegów, usług oraz rozrywkach skierowanych do kuracjuszy. Opracowanie skromniej odnosi się do Starego Zdroju, a szerzej opisuje możliwości balneoterapeutyczne Szczawna.

W 1835 roku ukazała się obszerna praca opisująca lecznicze źródła oraz okolicę miejscowości³⁵⁵. Doktor Johann Daniel Ludwig Rau, lekarz uzdrowiskowy, przedstawił w nim dotychczasową literaturę prezentującą działanie uzdrowiska. Przytoczył historię Starego Zdroju. Zaprezentował zaplecze noclegowe oraz infrastrukturę zdrojową. Wskazał na metody prowadzenia kuracji w poszczególnych dolegliwościach. Opisał zasady korzystania z uzdrowiska oraz obowiązujące opłaty. Zaproponował także wycieczki po okolicy, wskazując atrakcje i miejsca do odpoczynku.

Wiele szczegółowych informacji przekazał w swojej publikacji z 1841 roku kolejny lekarz, tym razem pochodzący z Wrocławia, Johann Wendt³⁵⁶. We wstępie opracowania wymienił ogólne zasady działania uzdrowiska. Przedstawiając historię miejscowości, odwołał się do wcześniejszych autorów. Opisał budowę geologiczną terenu oraz skład wód mineralnych i ich właściwości. Książka zawiera również charakterystykę lokalnej przyrody oraz listę występujących lokalnie roślin. Autor zaprezentował metody leczenia poszczególnych przypadłości prowadzone w kurorcie oraz przydatne dla gości informacje o pobytach leczniczych. Publikację uzupełniają grafiki ukazujące widoki najważniejszych obiektów w Starym Zdroju.

³⁵² G. G. Fülleborn, *Taschenbuch für Brunnengäste besonders zu Altwasser in Schlesien*, Freyberg 1806.

³⁵³ Ibid., s. 81.

³⁵⁴ J. Radius, *Bemerkungen über Salzbrunn und Altwasser: nebst einem Anhang über Charlottenbrunn*, Leipzig 1830.

³⁵⁵ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien*, Breslau 1835.

³⁵⁶ J. Wendt, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, Breslau 1841.

W 1850 roku została wydana druga, poświęcona Staremu Zdrojowi, publikacja wspomnianego wcześniej Raua³⁵⁷. Była to w dużym stopniu aktualizacja informatora z 1835 roku. Wymieniono w niej ceny noclegów w 4 obiektach należących do właścicieli zdroju i w 28 domach prywatnych. Wśród proponowanych gościom celów wycieczek znalazły się m. in. sąsiednie Jedlina i Szczawno. Dodane zostały informacje o stosowaniu diet oraz aktywności w czasie pobytu. Przytoczono także zestawienie dotyczące zarówno liczby mieszkańców, jak i kuracjuszy w kolejnych latach pomiędzy rokiem 1827 a 1849.

W 1856 roku doktor Rau dołączył do wcześniejszych publikacji artykuł, który ukazał się na łamach „Balneologische Zeitung”³⁵⁸. Zwrócił w nim uwagę, że tutejsze źródła stanowią skuteczne narzędzie w leczeniu większości lekkich schorzeń, ale nie znajdują zastosowania w cięższych chorobach. Opisał też proces przygotowania do kuracji pitnych oraz ich przebieg w terapiach konkretnych chorób. Wymienił również przypadłości, które pomagają uśmierzać kąpiele w łaźniach Starego Zdroju. Zarekomendował też kuracje serwatkowe. Powołując się na 23-letnie doświadczenie zapewnił, że osobiście dba o komfort i dobre samopoczucie pacjentów. Poinformował o liczbie kąpiele (również prysznicowych) w poprzednim sezonie. Zwrócił także uwagę na atrakcyjne położenie miejscowości, liczne rozrywki i łatwą dostępność komunikacyjną.

Historia zdrojowiska zrelacjonowana została również w kronice Maxa Rindfleischa, wydanej już po zakończeniu działalności leczniczej miejscowości, w roku 1932³⁵⁹. Zawarte w niej informacje sugerują, że źródło znane było przed początkiem XVII wieku. Wymienione zostały nazwiska lekarzy zdrojowych pracujących kolejno w Starym Zdroju. Opiszano także tworzenie się kurortu w XVIII wieku oraz wzrost liczby kuracjuszy w wieku XIX a także upadek zdrojowiska.

Czwartą kategorię źródeł stanowią relacje gości uzdrowiska, które zawierają cenny zasób wiedzy o krajobrazie kulturowym miejscowości. Zapisane przez jego uczestników, pozwalają na zbudowanie pełniejszego obrazu Starego Zdroju w czasach jego działania w roli zdrojowiska. W 1872 roku wydane zostały listy Hugona Kołłątaja

³⁵⁷ J. D. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, Breslau 1850.

³⁵⁸ J. D. L. Rau, *Der Kurort Altwasser in Schlesien* „Balneologische Zeitung” 5 (1856), s. 71–72.

³⁵⁹ M. Rindfleisch, *Chronik der Gemeinde und des Badeortes Altwasser nach urkundlichen Quellen*, 1932.

napisane w ostatniej tercji XVIII wieku³⁶⁰. Znalazła się w nich informacja o warunkach klimatycznych panujących w zdrojowisku. Krótki opis wrażeń, jakie wywarła na nim wieś, zawarł także w swoim liście John Quincy Adams, podróżujący po Śląsku na przełomie XVIII i XIX wieku³⁶¹. Relacje kuracjuszy z pobytu w Starym Zdroju publikowano od początku XIX wieku także w prasie śląskiej³⁶². Obszerne opisy dotyczące życia kulturalnego Starego Zdroju zawarła w swoich wspomnieniach z podróży do wód Izabela Czartoryska³⁶³. Opisała ona nie tylko zwyczaje kuracjuszy, ale także stan techniczny infrastruktury zdrojowej oraz rozrywki dostępne dla gości.

Cenny zasób wiedzy o krajobrazie kulturowym uzdrowiska stanowią relacje polskich gości Starego Zdroju. Te zawarte zostały przede wszystkim w książce Andrzeja Zielińskiego z 1983 roku³⁶⁴. Pięć listów poprzedzonych zostało wstępem opisującym historię kurortu i wskazującym na popularność Starego Zdroju wśród polskich gości. Podobny charakter ma artykuł Anety Marek z 2020 r.³⁶⁵.

III.1.1.2. Omówienie źródeł ikonograficznych

Źródła ikonograficzne ukazujące Stary Zdrój stanowią dopełnienie ograniczonego zasobu wiedzy o działalności uzdrowiskowej prowadzonej w miejscowości. Składają się na nie nieliczne plany i mapy, rysunki i projekty architektoniczne oraz widoki ważnych części miejscowości prezentowane na rycinach i fotografiach.

Mapy i plany przedstawiające uzdrowisko są często fragmentaryczne lub nie pozwalają na dokładne zidentyfikowanie zamieszczonych na nich obiektów. Dokładne mapy pochodzą z czasów, kiedy Stary Zdrój był już miejscowością związaną z przemysłem. Najstarsza mapa prezentująca położenie wsi pochodzi z 1729 roku. Pokazuje ona zasięg graniczących ze Starym Zdrojem dóbr należących do Hochbergów.

³⁶⁰ L. Siemieński, *Listy Hugona Kollątaja pisane z emigracji w r. 1792, 1793 i 1794: dwa tomy w jednym*. Poznań 1872, s. 16–17.

³⁶¹ J.Q. Adams, *Listy o Śląsku*, Wrocław-Warszawa 1992, s. 75.

³⁶² M.in.: *Altwasser, im Sommer 1802*, „Schlesische Provinzialblätter” 37/5 (1803), s. 399–415, *Fortgesetzte Beantrage zur Geschichte des Altwasser Bade im Sommer des Jahres 1803*, „Schlesische Provinzialblätter” 38/11 (1803), s. 404–421.

³⁶³ I. Czartoryska, *Dyżurszem przez Śląsk Dziennik podróży do Cieplic w roku 1816*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 101–102.

³⁶⁴ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1983, s. 126–130.

³⁶⁵ A. Marek, *Reminiscencje z podróży Polaków po Sudetach na podstawie XIX-wiecznych relacji*, „Studia Geohistorica” nr 8 (2020), s. 158–177.

Mapy z tej serii nie zawierają żadnych precyzyjnych danych dotyczących miejscowości, ale pokazują jej położenie w odniesieniu do Wałbrzycha oraz ukształtowanie terenu³⁶⁶.

Z połowy XVIII wieku pochodzi jeden z najcenniejszych dokumentów ikonograficznych dotyczących Starego Zdroju, a mianowicie plan autorstwa Friedricha Bernharda Wernhera³⁶⁷. Przedstawiono na nim wieś założoną w dolinie potoku, otoczoną wzgórzami. W jej centralnej części znalazły się pałac właścicieli majątku oraz źródła wód leczniczych. Ujęto na nim także najważniejsze budynki oraz ich otoczenie. Zabudowania zostały dokładnie opisane, co pozwoliło na identyfikację poszczególnych obiektów oraz konfrontację ich formy z opisami.

Kolejna mapa datowana jest na 1830 r. Zamieszczono ją w atlasie Śląska, w którym znalazła się karta ukazująca zasięg regionu wałbrzyskiego³⁶⁸. Oznaczono na niej poszczególne miejscowości, wskazując na ich status. Stary Zdrój przedstawiono jako wieś. Poza tym opracowanie pokazuje najważniejsze pasma górskie i wzniesienia oraz główne szlaki komunikacyjne i granice administracyjne.

W 1846 roku wydany został pierwszy atlas śląskich uzdrowisk³⁶⁹. Na karcie zawierającej okolice Szczawna ujęto także Stary Zdrój. Mapa ukazuje najważniejsze drogi, główną zabudowę w miejscowości i sposób ukształtowania terenu. Około roku 1850 opracowana została koncepcje modernizacji uzdrowiska, którą także ujęto na planach. Choć projektów nigdy nie zrealizowano w całości, to dokładne rysunki i mapy sytuacyjne pozwalają na określenie planowanego przez władze kierunku rozwoju zdrojowiska³⁷⁰.

Kolejna mapa obrazująca uzdrowisko w 1857 roku została opracowana jako tzw. górnicza. Choć ukazuje przede wszystkim nieodległe zakłady związane z wydobywaniem węgla, to ilustruje także położenie poszczególnych budynków Starego Zdroju, wśród których opisano te o funkcjach związanych z funkcjonowaniem uzdrowiska, a także

³⁶⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/1/735.

³⁶⁷ *Uzdrowisko Stary Zdrój w połowie XVIII wieku. Rysunek F. B. Wernera z „Topographia Silesiae”*, <https://polska-org.pl/8494831,foto.html?idEntity=523620> [dostęp 20.02.2023].

³⁶⁸ J.B.R. Wiesner, *Atlas von Schlesien in Specialkarten der Landrathlichen Kreise und der Österreichischen Antheils*, około 1830.

³⁶⁹ J.C.W. Scharenberg, H. Mahlmann, *Schlesischer Bäder-Atlas: enthaltend: 8 Kärtchen der Umgebungen von Charlottenbrunn, Cudowa, Flinsberg, Graefenberg, Landeck, Reinerz, Salzbrunn und Altwasser, Warmbrunn*, Breslau 1846.

³⁷⁰ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/170/0/2.1/1.303.

dworzec kolejowy i zabudowania rezydencjonalne wraz z folwarkiem. Zaznaczono również tereny zieleni³⁷¹.

Dynamiczny rozwój zabudowy w miejscowości po zamknięciu kurortu pozwalają natomiast prześledzić wojskowe mapy topograficzne (tzw. Messtischblätter), wykonywane dla obszaru Starego Zdroju od roku 1886)³⁷².

Odtwarzanie krajobrazu kulturowego dawnego kurortu umożliwiają także ryciny. Pierwsze chronologicznie ilustracje pochodzą z przełomu XVII i XVIII wieku. W przewodniku Georga G. Fülleborna i Johanna G. Mentzela z 1806 roku opublikowane zostały dwie ryciny ukazujące Stary Zdrój: panorama miejscowości i widok promenady przy *Friedrichsbrunnen*. Ilustracje wydrukowane przez C. Horny'ego z Weimaru datowane są na rok 1800³⁷³. Kolejna ilustracja pochodzi z 1835 r. i prezentuje dom zdrojowy, ujęcie wody oraz mniejsze obiekty³⁷⁴.

Cenny zasób ilustracji zawiera również opracowanie Johanna Wendta z 1841 roku, w którym znalazło się kilka rycin prezentujących obiekty funkcjonujące w czasie świetności Starego Zdroju, w tym łaźienki, szwajcarkę i *Kurhaus*³⁷⁵. Ich drukiem zajmował się zakład litograficzny W. Santera z Wrocławia. Kolejna, przedstawiająca tym razem pałac w Starym Zdroju, jest częścią wydanego po 1850 r. albumu z barwnymi litografiami, którego autorem był Alexander Duncker³⁷⁶. Rycina wykonana została na podstawie obrazu przypisywanego Juliusowi Helfftowi i potwierdza wygląd ówczesnego pałacu oraz ukazuje tereny zieleni go otaczające, a zawarta w publikacji notatka przedstawia krótki opis historii miejscowości i działających w niej źródeł leczniczych.

W podobnym czasie wydano także album z grafikami Wilhelma Loeillota wykonanymi na podstawie rysunków Ferdinanda Koski³⁷⁷. Zawarto w nim dwie monochromatyczne ilustracje prezentujące Stary Zdrój. Panorama miejscowości oraz

³⁷¹ *Fragment mapy górniczej pola Seegen-Gottes Grube w Starym Zdroju*, <https://polska-org.pl/3962666,foto.html?idEntity=5111583> [dostęp 20.02.2023].

³⁷² 5263 (alt. 3073) *Waldenburg (1:25 000 Topographische Karte (Messtischblatt) cz. wsch. (Ostdeutschland) /1870 - 1945/)*, <http://igrek.amzp.pl/result.php?cmd=id&god=5263&cat=TK25> [dostęp 20.02.2023].

³⁷³ G. G. Fülleborn, J. G. Mentzel, *Taschenbuch für Brunnengäste besonders zu Altwasser in Schlesien*, Freyberg 1806, po ss. 56 I 58.

³⁷⁴ *Uzdrowiskowe zabudowania Starego Zdroju na miedziorycie z 1835 r.*, <https://polska-org.pl/831041,foto.html?idEntity=3557187> [dostęp 20.02.2023].

³⁷⁵ J. Wendt, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*

³⁷⁶ A. Duncker, *Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der Ritterschaftlichen Grundbesitzer in der Preussischen Monarchie*, Berlin po 1850.

³⁷⁷ F. Koska, *Sudeten Album*, Breslau 1852.

widok źródła dokładnie ukazują architekturę kurortu, podkreślają też jego zatopienie wśród zieleni.

Grafiki z ujęciami placu zdrojowego, hali spacerowej oraz źródeł Jerzego i Fryderyka dołączone zostały także do wydanego w 1860 roku przewodnika po Szczawnie Zdroju autorstwa Carla Mattisa³⁷⁸. Czarno-białe ryciny zawarte w tej publikacji dosyć dokładnie obrazują stan utrzymania uzdrowiska, wskazują także na nowe nasadzenia roślin. Zachowały się także ich barwne wersje³⁷⁹.

Z podobnego czasu pochodzi także rysunek autorstwa Macieja Bogusza Stęczyńskiego, który odwiedził Stary Zdrój podczas swojej podróży po Śląsku³⁸⁰. Jego szkic przedstawia ujęcie źródła Jerzego i Fryderyka oraz budynek Starych Łazienek w otoczeniu uzdrowskiej zieleni.

Pierwsze i jedyne fotografie ukazujące widoki miejscowości z czasów, kiedy pełniła ona funkcję uzdrowiska, datowane są na rok 1860 i zostały umieszczone na planszy pamiątkowej przedstawiającej „malownicze zdjęcia z podróży do Starego Zdroju i okolic”³⁸¹. Z 13 fotografii, 5 przedstawia ujęcia Książa, 4 Szczawna, a tylko 2 ukazują Stary Zdrój, co sugeruje, że w tym czasie ciekawsze niż sam kurort były jego okolice. Jedno ze zdjęć przedstawia tzw. Małe Łazienki i fragment *Doktorhaus* (późniejszego *Brunnenhaus*), a drugie tzw. Nowe Łazienki. Są one szczególnie cenne, jako że nie zachowały się żadne inne fotografie a także pocztówki z czasu działalności Starego Zdroju w roli zdrojowiska.

III.1.1.3. Stan badań

Opracowania dotyczące historii uzdrowskiej miejscowości są nieliczne i stanowią najczęściej artykuły lub fragmenty opracowań. Nie została opublikowana żadna monografia dotycząca uzdrowiska w Starym Zdroju. Obraz jego krajobrazu

³⁷⁸ C.T. Mattis, *Salzbrunn und seine Parthieen*, Schmiedeberg 1860.

³⁷⁹ *Walbrzych, Stary Zdrój*,

https://sbc.org.pl/en/dlibra/publication/170166/edition/160046?search=bWV0YWRhdGFzZWFiY2g_YWN0aW9uPUFkdmFuY2VkU2VhcmNoQWN0aW9uJnR5cGU9LTMmcD0wJnZhbDE9U3ViamVjdDolMjJBbHR3YXNzZXIIMjI [dostęp: 20.12.2022], *Der Georgbrunnen*,

Friedrichsbrunnen, das alte und kleine Bad zu Altwasser

https://sbc.org.pl/en/dlibra/publication/50775/edition/47277?search=bWV0YWRhdGFzZWFiY2g_YWN0aW9uPUFkdmFuY2VkU2VhcmNoQWN0aW9uJnR5cGU9LTMmcD0wJnZhbDE9U3ViamVjdDolMjJBbHR3YXNzZXIIMjI [dostęp: 20.12.2022].

³⁸⁰ „Stara woda” - rysunek Bogusza Zygmunta Stęczyńskiego, <https://polska-org.pl/3518951,foto.html?idEntity=8076977> [dostęp 20.12.2023].

³⁸¹ *Malerische Reisebilder Altwasser und Umgebung*, <https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/89041452> [dostęp 20.12.2023].

kulturowego można zbudować na podstawie analizy poszczególnych publikacji opisujących zagadnienia związane z uzdrowską przeszłością miejscowości.

Opracowanie dotyczące dziejów Starego Zdroju zamieścił w obszernym artykule z 2015 roku Romuald Łuczyński³⁸². Opisał w nim historię miejscowości. Przywołał także cytaty, które pozwalają na bezpośrednie odczytanie odbioru przestrzeni Starego Zdroju przez kuracjuszy, choć dotyczą one wyłącznie gości polskiego pochodzenia. Wymienił także obiekty noclegowe oraz infrastrukturę zabiegową. Scharakteryzował również metody prowadzenia terapii leczniczej. Ta pozycja stanowi najpełniejsze współczesne opracowanie dziejów kurortu. Jej główny mankament stanowi jednak brak odwołań do planów i map miejscowości oraz pominięcie zagadnień architektoniczno-przestrzennych.

Przekształcenia przestrzenne miejscowości pozwala w pewnym stopniu prześledzić publikacja Grażyny Balińskiej z 1991 roku, przedstawiająca obiekty zdrojowe w kontekście podobnych, powstających na Dolnym Śląsku³⁸³. Autorka przeanalizowała przemiany zachodzące w architekturze zdrojowisk oraz technologiach balneoterapeutycznych. Informacje o obiektach infrastruktury uzdrowskiej i przekształceniach przestrzeni Starego Zdroju zaprezentowała na tle przemian przestrzeni uzdrowskich regionu i Europy. Ze względu na małe znaczenie zdrojowiska w regionie i jego przedwcześnie zakończoną historię, zawarte w opracowaniu dane są znacznie skromniejsze, niż informacje o innych wymienianych w publikacji kurortach.

W 1994 roku ukazała się książka autorstwa Ryszarda Kincla, opisującą zwyczajnie panujące w uzdrowskich śląskich³⁸⁴. W publikacji przytoczono historię Starego Zdroju. Zawarto także informacje o zasadach panujących podczas pobytów leczniczych w zdrojowisku oraz zachowania kuracjuszy, wyróżniając pośród nich grupę Polaków. Opisy uzupełniają relacje gości kurortu. Podobne informacje podano w książce Jacka Dębickiego z 2005 roku, w której opracowana została historia Starego Zdroju we wczesnej fazie jego działalności na tle innych uzdrowskich sudeckich³⁸⁵. W pracy znalazły

³⁸² R.M. Łuczyński, *Stary Zdrój: Dobra rycerskie. Dwór. Uzdrowsko*, [w:] S. Bielawska (red.), *Nowa Kronika Wałbrzyska*, t. 3, Wałbrzych 2015, s. 15–39.

³⁸³ G. Balińska, *Uzdrowska dolnośląskie: problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, 1991.

³⁸⁴ R. Kincel, *U śląskich wód. Z dziejów śląskich uzdrowskich i ich tradycji polskich*, Racibórz-Katowice 1994, s. 72–80.

³⁸⁵ J. Dębicki, *Kulturowe aspekty sudeckich uzdrowskich obecnego regionu dolnośląskiego w XVII-XVIII wieku*, Toruń 2005.

się rozbudowane opisy zwyczajów, które towarzyszyły początkom uzdrowiskowego życia, oraz zalecenia korzystania z wód mineralnych, cenne dla zbudowania charakterystyki krajobrazu kulturowego miejsca. W opracowaniu tym zebrano wiele materiałów, które poddano analizie, wskazując na błędy wcześniejszych autorów, takie jak np. niczym nieoparte opinie o odkryciu dwóch źródeł leczniczych w 1646 roku. Obie powyższe prace zawierają cenne zasoby informacji umożliwiające odtworzenie kultury uzdrowiskowej, ale w małym stopniu odnoszą się do zachodzących na przestrzeni lat przekształceń przestrzennych. W 2009 roku wydany został album Angeliki Marsch prezentujący najważniejsze informacje o śląskich zdrojowiskach. Przedstawiono w nim syntetycznie także Stary Zdrój³⁸⁶. Przytoczono krótko jego historię. Zamieszczono wspomnienie Izabeli Czartoryskiej z wycieczki do Lisiej Sztolni oraz wskazano, że czynnikiem determinującym upadek uzdrowiska była intensyfikacja działalności górniczej.

Uzupełnienie powyższych publikacji stanowią opracowania związane z zagadnieniami dotyczącymi obszaru uzdrowiska, skupiające się na konkretnych jego elementach. Wśród nich dużą wartość mają artykuły opisujące funkcjonowanie unikatowej w skali europejskiej tzw. Lisiej Sztolni. Najistotniejsze informacje dotyczące kopalni przedstawili w artykule z roku 1980 Eufrozyna i Zygmunt Piątkowie³⁸⁷. Opisali działalność sztolni związaną z wydobywaniem węgla oraz jako atrakcji dla kuracjuszy Starego Zdroju i pobliskiego Szczawna. Opisali przebieg wycieczek oferowanych gościom uzdrowiska. Publikację o tym miejscu przygotowały także Alicja Krzemińska i Anna Zaręba³⁸⁸. Skupiając się na problemach związanych z rewitalizacją tzw. Lisiej Sztolni, wskazały na historię miejsca i jego wykorzystanie do celów turystycznych.

Ważnym w kontekście badania krajobrazu kulturowego Starego Zdroju jest także opracowanie Lidii Białuchy z 2019 roku³⁸⁹, opisującej muzykalia pozostałe po Wałbrzyskiej Orkiestrze Górniczej (niem. *Waldenburger Bergkapelle*), w tym działalność tej orkiestry w Lisiej Sztolni i podziemnych koncertach. Artykuły architektki

³⁸⁶ A. Marsch, *Kur- und Badeorte Schlesiens - einst und jetzt = Śląskie kurorty i zdroje - dawniej i dziś*, Würzburg 2009, s. 57–60.

³⁸⁷ E. Piątek, Z. Piątek, *Historia spławnej sztolni „Fuchs” w Wałbrzychu w latach 1791-1867*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” nr 1–2 (1980), s. 65–80.

³⁸⁸ A. Krzemińska, A. Zaręba, *Problemy środowiskowe rewitalizacji terenów „Lisiej Sztolni” przy kopalni „Julia” w Wałbrzychu*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” t. XXIV (2009), s. 93–100.

³⁸⁹ L. Białucha, *Muzykalia po dawnej Wałbrzyskiej Orkiestrze Górniczej (Waldenburger Bergkapelle) ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, „Kwartalnik Młodych Muzykologów”, t. 3, nr 42 (2019), s. 5–32.

Bogny Ludwig, poświęcone przemianom urbanistycznym aglomeracji wałbrzyskiej, pozwoliły z kolei na prześledzenie przekształceń przestrzennych Starego Zdroju po zakończeniu działalności leczniczej³⁹⁰. Jego uzupełnienie stanowi artykuł Piotra Reteckiego 2019 roku, ukazujący proces włączania Starego Zdroju w obręb Wałbrzycha³⁹¹. W pracy znalazły się odniesienia do wartości uzdrowiskowych miejscowości oraz rozwoju sieci kolejowej, która w początkowym okresie ułatwiła dostępność kurortu, ale jednocześnie wsparła działalność górnictwem prowadzoną w regionie.

Najnowsze opracowania tematu zdrojowisk na Dolnym Śląsku pomijają Stary Zdrój albo komentują jego istnienie jedynie w kontekście budowania renomy kurortu szczawieńskiego³⁹².

Jak wskazuje powyższa analiza, badania związane z działalnością uzdrowiskową Starego Zdroju stanowią zasób rozproszony i niepełny. Autorzy, związani głównie z naukami humanistycznymi, opisywali wybrane zagadnienia z przeszłości zdrojowiska. Podsumowując prace związane z krajobrazem kulturowym miejscowości, można zauważyć, że choć temat ten jest obecny w dyskursie naukowym, to jednak brakuje kompleksowego i systematycznego podejścia do jego opracowania.

III.1.2. Historia

Stary Zdrój (*Altwasser*) wzmiankowany był już w XIV wieku. W dokumentach z 1357 roku opisywano, należąca do posiadłości Bolka II Świdnickiego, miejscowość o nazwie *Aqua Antiqua*³⁹³. W średniowieczu wieś funkcjonująca pod nazwą *Aldenwasser* stanowiła część majątku rycerskiego³⁹⁴.

W XVI wieku Stary Zdrój należał do rodziny von Walde (Waldau). W 1545 roku jego właścicielami byli Kaspar i Georg von Walde. W 1586 roku majątek przejął Bernard

³⁹⁰ B. Ludwig, *Panoramy zespołów urbanistycznych aglomeracji wałbrzyskiej. Rola zieleni*, „Architektura Krajobrazu” 1 (2009), s. 14–30, B. Ludwig, *Nowe Miasto w Wałbrzychu jako przykład przenikania idei secesyjnych do urbanistyki Josefa Stübbena*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 54/1 (2009), s. 66–77.

³⁹¹ P. Retecki, *Włączenie Starego Zdroju do Wałbrzycha w 1919 roku*, „Sudety. Przyroda, Kultura, Historia” t. 3 nr 171 (2019), s. 12–13.

³⁹² Por. B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, *Podróż za marzeniami. Kultura uzdrowiskowa w Europie*, Wrocław 2021, M. Szybańska-Taraszkiewicz, M. Ursel, A. Woźny (red.), *Uzdrowiska Dolnego Śląska. Wizerunek - marketing - media*, Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze 2015.

³⁹³ A.H. Hinze, op.cit. s. 93.

³⁹⁴ J.G. Knie, op. cit., s. 7.

von Waldau, a w roku 1581 Balthazar i Dietrich von Waldau. Następnie dziedziczne dobra rodziny zostały przekazane Balzerowi von Kuhl, który pozostawił wieś synowi Heinrichowi. W końcu XVI wieku Stary Zdrój należał do Hansa von Gellhorn, w 1616 roku do Georga Heinricha von Kuhla, a w 1626 roku znalazł się w rękach Georga von Waldau. W 1650 roku właścicielem miejscowości był Georg Heinricha von Schindel, a w roku 1688 został nim starosta Georg Moritz von Rohr und Stein³⁹⁵. W 1710 roku majątek nabył Hans Friedrich von Zedliz, poborca podatkowy księstwa świdnickiego, który w 1718 roku sprzedał wieś rodzinie von Mohrenthal. Następnie dobra nabyła Johanna Rosina von Rethel und Schwanenberg³⁹⁶. Po jej śmierci w 1742 roku Stary Zdrój przejął syn, Johann Ludwig Harbuval Chamare³⁹⁷. W roku 1751 dobra wraz z uzdrowiskiem znalazły się w rękach rodziny von Mutius. Pierwszym był Franz Joseph von Mutius, radca dworu i członek rady biskupiej we Wrocławiu. W 1788 roku prawa do majątku przejął jego najstarszy syn, Joseph Franz Bernhard. W wyniku zawirowań finansowych przez pewien czas Stary Zdrój znajdował się w rękach wierzycieli Mutiusów³⁹⁸. Po Mutiusach kolejnym właścicielem miejscowości został generał Louis Hugo Max Albert, rycerz zakonu joannitów, który w 1904 roku sprzedał dobra firmie prowadzonej przez rodzinę Kulmitz, zajmującej się głównie przemysłem górnictwem. W 1910 roku Stary Zdrój stał się częścią gminy Wałbrzych³⁹⁹, a 9 lat później nastąpiło jego włączenie w obręb Wałbrzycha⁴⁰⁰.

Zorganizowaną działalność leczniczą podjęto w Starym Zdroju w 3. tercji XVII wieku. Według niektórych badaczy, zdroj funkcjonował już w 1646 roku⁴⁰¹. Ta wersja jest jednak mało prawdopodobna i wykluczyły ją badania przeprowadzone w XXI wieku⁴⁰². Pierwsze dokładne informacje o zdrowotnych właściwościach wód w Starym Zdroju pochodzą z 1674 roku, kiedy to opublikowane zostały wyniki analiz składu chemicznego wody z ujęcia Górnego (*Oberbrunnen*, zwanego również Młyńskim,

³⁹⁵ Ibid., s. 8.

³⁹⁶ R.M. Łuczyński, *Stary Zdrój: Dobra rycerskie. Dwór. Uzdrowisko...*, t. 3, s. 15.

³⁹⁷ M. Rindfleisch, op. cit., s. 8.

³⁹⁸ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s.14–15.

³⁹⁹ Ibid., s. 56.

⁴⁰⁰ P. Retecki, *Włączenie Starego Zdroju do Wałbrzycha w 1919 roku...*, s. 13–14.

⁴⁰¹ Za: J. Dębicki, op. cit., s. 33.

⁴⁰² J. Dębicki, op. cit., s. 33–35.

Mühlbrunnen)⁴⁰³. Już kilka lat później informowano o cenionym wśród lekarzy zdrojowisku oraz dystrybucji tamtejszych wód po kraju⁴⁰⁴.

Za czas udostępnienia ujęcia dla kuracjuszy przyjmuje się rok 1689, kiedy majątek znajdował się w rękach Georga Moritza von Rohr und Stein. Był on inicjatorem zagospodarowania *Oberbrunnen* oraz budowy pawilonu nad nowopowstałym ujęciem. W 1690 roku założono księgę zdrojową, w której opisywano dolegliwości kuracjuszy i zalecone im kuracje⁴⁰⁵. W kolejnych latach lekarz, Johann Caspar Thym zapisał, że walory lecznicze tutejszej wody ujawniły się już w połowie XVII wieku. Jako przykład ich skuteczności podawał zdrowotne działanie, jakie wywarły na jego ojca, również lekarza, który pił je przez 24 lata⁴⁰⁶. Max Rindfleisch sugerował, że kurort działał wówczas prężnie i „odkrywano Stary Zdrój jako kąpielisko”, ale jest to opinia niepoparta żadnymi materiałami źródłowymi⁴⁰⁷. Do początku XIX wieku stosowane były głównie kuracje pitne, choć Thym wspominał także o źródle wykorzystywanym sporadycznie do kąpieli⁴⁰⁸. Informacja o prowadzonej w miejscowości działalności wodoleczniczej znalazła się w 1710 roku w leksykonie geograficzno-historycznym. Wówczas to Stary Zdrój został wymieniony obok Cieplic i Łącka Zdroju jako wieś słynąca z ujęcia wody mineralnej o działaniu zdrowotnym⁴⁰⁹.

Kolejny etap rozwoju Starego Zdroju w roli uzdrowiska rozpoczął się w 1718 roku, kiedy to majątek trafił w ręce Johann Rosiny von Rethel und Schwanenberg⁴¹⁰. Nowa właścicielka wykorzystwała problemy finansowe Hansa Friedricha von Zedlitz i odkupiła od niego Stary Zdrój. Był to już wówczas kurort zatrudniający okresowo lekarza zdrojowego. Najprawdopodobniej funkcję tą sprawował Johann Caspar Thym. Trzy lata później odnotowano tam obecność niejakiego Süssenbacha, medyka z Jeleniej Góry, postulującego przeprowadzenie dokładnych analiz chemicznych składu wód mineralnych⁴¹¹.

⁴⁰³ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 1–9.

⁴⁰⁴ F. Lucae, op. cit., s. 2175.

⁴⁰⁵ K.F. Mosch, op. cit., s. 152.

⁴⁰⁶ J.C. Thym, op. cit., s. 3.

⁴⁰⁷ M. Rindfleisch, op. cit., 1932, s. 10; J. Dębicki, op. cit., s. 33–35.

⁴⁰⁸ M. Rindfleisch, op. cit., s. 19; J.C. Thym, op. cit., s. 13.

⁴⁰⁹ E. Uhse, op. cit., s. 37.

⁴¹⁰ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 11.

⁴¹¹ M. Rindfleisch, op. cit., s. 17.

W 1745 roku, w czasie drugiej wojny śląskiej, uzdrowisko nie uniknęło zniszczeń. Po jej zakończeniu postawiono drewniany budynek zwany Galerią, mieszczący przestrzeń do rozrywek i spędzania wolnego czasu. Kolejne inwestycje związane z infrastrukturą zdrojową poczynił Franz Joseph von Mutius, zarządzający majątkiem od 1751 roku. Za jego czasów wybudowano pensjonat *Löwenhaus*, który, dysponując pokojami z łazienkami oraz ogrodem, pełnił również funkcję *Kurhausu*⁴¹². Do zakwaterowania gości przeznaczono 11 obiektów dysponujących 60 umeblowanymi pokojami. Założono także aleje przeznaczone do spacerów w trakcie kuracji⁴¹³. W sezonie odwiedzało w tym czasie Stary Zdrój około 45 rodzin, wśród których znaczną grupę stanowiła polska arystokracja⁴¹⁴.

Poza działającym źródłem Górnym, użytkowano też Dolne (*Niederbrunnen*, które potem nazywano *Mittelbrunnen*, czyli Średnim). Woda z tego źródła była butelkowana i transportowana do Prus, Warszawy i w głąb Cesarstwa Rosyjskiego⁴¹⁵. W 1817 roku nastąpiło jednak jego wyschnięcie. W 1771 roku odkryto w Starym Zdroju kolejne źródło, *Friedrichsquelle* (Źródło Fryderyka)⁴¹⁶, po czym wzniesiono przy nim w 1796 roku pierwszy obiekt kąpielowy⁴¹⁷. Wkrótce zaczęto wykorzystywać kolejne źródła: *Wiesenquelle* (Łakowe, odkryte w 1798 i 1801, połączone z trzecim ujęciem w 1838 roku), *Georgsbrunnen* (źródło Jerzego, odkryte w 1824 roku dzięki pracy doktora Geорга Mogalli i nazwane na jego cześć) oraz *Luisenquelle*, odwiercone w 1857 roku źródło Luizy. Dodajmy, że w Starym Zdroju kuracjuszkami były głównie kobiety, a właściwości tutejszych wód, porównywanych ze względu na skład chemiczny, do wód mineralnych z belgijskiego Spa, wspomagały terapie zaburzeń menstruacji, niepłodności oraz anemii a także chorób układu nerwowego i oddechowego⁴¹⁸.

Na początku XIX wieku, kiedy liczba gości uległa zwiększeniu⁴¹⁹, działało już w uzdrowisku kilkanaście obiektów noclegowych przeznaczonych dla kuracjuszy. Część obiektów należała do rodziny von Mutius, a niektórymi zarządzali inni

⁴¹² R.M. Łuczyński, *Stary Zdrój: Dobra rycerskie. Dwór. Uzdrowisko...*, s. 23–25.

⁴¹³ A.H. Hinze, op. cit., Breslau 1805, s. 102.

⁴¹⁴ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 12, 31; M. Rindfleisch, op. cit., s. 19–24.

⁴¹⁵ E. Osann, op. cit., s. 353–354. Tabelę z liczbą wysłanych butelek w wybranych latach podano w rozdziale III.1.4.4.

⁴¹⁶ M. Rindfleisch, op. cit., s. 18.

⁴¹⁷ A.H. Hinze, op. cit., s. 190–191.

⁴¹⁸ „Altwasser”, [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. 1, Warszawa 1859, s. 541, J.G. Kühn, op. cit., s. 458.

⁴¹⁹ Tabelę z liczbą gości w wybranych latach przedstawiono w rozdziale III.1.4.4.

właściciele. Wśród najbardziej polecanych wymieniano *Das neue große Haus* (Nowy Duży Dom) oraz przebudowany w 1805 roku *Löwenhaus*⁴²⁰. Poza tym funkcjonowały także *Das neue Haus* (Nowy Dom), *Das hohe Haus* (Wysoki Dom), wzniesiony przez Johannę Rosinę von Rethel und Schwanenberg oraz kilkanaście mniejszych pensjonatów. Dodatkowo w kurorcie działała apteka⁴²¹, a od 1788 roku *Promenadenhaus*, czyli dom promenadowy, który był dużym, drewnianym, budynkiem wzniesionym przy *Friedrichsquelle*. Urządzono w nim dużą salę do spacerów podczas niesprzyjającej pogody. Mieścił on także pomieszczenia noclegowe. Przebudowę obiektu przeprowadzono na początku lat trzydziestych XIX wieku. W efekcie powstała murowana hala spacerowa z kancelarią uzdrowską, mieszkaniem dozorczy oraz latryną⁴²².

Z czasem baza noclegowa powiększała się, powstawały nowe obiekty, a stare poddawano modernizacjom. W latach 30. XIX wieku zrealizowano budowę obiektów kąpielowych, ponieważ istniejące łazienki nie zaspokajały potrzeb kuracjuszy. W 1833 roku powstał nowy, klasycystyczny, murowany budynek z 14 kabinami natryskowymi⁴²³.

W latach pięćdziesiątych kontynuowano działania podnoszące prestiż uzdrowiska. Na wschodnim brzegu Pełcznicy wytyczono plac zdrojowy, a następnie promenadę łączącą najważniejsze obiekty uzdrowiska. W 1859 roku oddano do użytku łazienki znajdujące się przy źródle Luizy⁴²⁴. Sezon uzdrowski trwał od końca maja do początku października, a pobyt, zwykle trzytygodniowy, umilała koncertująca przy promenadzie orkiestra górnicza⁴²⁵.

Jednocześnie, ze względu na występowanie złóż węgla kamiennego, w Starym Zdroju rozwijała się działalność górnicza. W roku 1787 powstała sztolnia *Theresien*, w 1788 roku szyb *Segen-Gottes*, a 11 lat później szyb *Schuckmann*. Wydobycie węgla nie było traktowane ówczesnie jako działalność stojąca w sprzeczności z działalnością uzdrowską. W 1794 roku otwarto sztolnię wodną zwaną Lisią Sztolnią, którą wkrótce udostępniono jako atrakcję dla kuracjuszy⁴²⁶. Przemysł prowadzony w Starym

⁴²⁰ K.F. Mosch, op. cit., s. 153.

⁴²¹ A.H. Hinze, op. cit., s. 208–210.

⁴²² J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 33.

⁴²³ G. Balińska, op. cit., s. 32–33.

⁴²⁴ G. Hauck, op. cit., s. 8.

⁴²⁵ G. G. Fülleborn, op. cit., s. 27.

⁴²⁶ J. Wendt, op. cit., s. 64–67.

Zdroju rozwinął się intensywnie w pierwszej połowie XIX wieku. W 1821 roku rozpoczęła działalność odlewnia żeliwa, później nazwana Hutą Karola, którą rozbudowywano w kolejno w latach 1836 i 1890. W 1850 roku działało już osiem szybów górniczych. Odnotować także należy powstanie 1845 roku fabryki porcelany Tielscha, powiększonej następnie w końcu XIX wieku⁴²⁷. Ważną cezurę w historii tego regionu stanowi także otwarcie w 1853 roku dworca kolei dolnośląskiej. Obok niego powstał wkrótce pałac Tielscha. Wraz z postępującą industrializacją, wzrosła liczba ludności Starego Zdroju, powstały nowe budynki mieszkalne⁴²⁸.

Stopniowy upadek uzdrowiska rozpoczął się w 1868 roku. Intensywnie prowadzone działania górnicze naruszyły wówczas warstwy wodonośne, będące zasobem wód mineralnych o leczniczym charakterze. Spowodowało to stopniowe zanikanie źródeł. W następnym roku uruchomiona została kopalnia głębinowa. Skutkiem tego było odgazowanie wód oraz zanik ośmiu źródeł występujących w kurorcie. W 1870 rodzina von Mutius oddała w dzierżawę swój majątek⁴²⁹. Działalność górnicza, poza negatywnym wpływem na występowanie źródeł wód mineralnych, przyczyniła się także do pogorszenia jakości powietrza w uzdrowisku. Kurort ostatecznie zakończył swoją działalność w roku 1873⁴³⁰.

Pod koniec XIX wieku Stary Zdrój stał się miejscowością o charakterze górniczo- przemysłowym. Powstawały kolejne szyby. W centrum miejscowości wznoszono liczne obiekty mieszkaniowe dla górników. Kamienice mieszkalne, powstające w rejonie dawnego ujęcia wody mineralnej, stopniowo zajmowały miejsce pierwotnej, uzdrowskiej zabudowy. Powstały nowe osiedla mieszkaniowe – kolonia Trzech Róż i przy szybie *Segen-Gottes*⁴³¹. Kolejnym etapem przemian krajobrazu dawnego uzdrowiska było wcielenie Starego Zdroju do Wałbrzycha, które nastąpiło w 1919 roku⁴³². Krajobraz uzdrowski ustąpił całkowicie kształtującemu się krajobrazowi o charakterze miejskim i uprzemysłowionym.

⁴²⁷ M. Rindfleisch, op. cit., s. 58.

⁴²⁸ B. Ludwig, *Panoramy zespołów urbanistycznych aglomeracji wałbrzyskiej...*, s. 21–23.

⁴²⁹ P. Retecki, *Włączenie Starego Zdroju do Wałbrzycha w 1919 roku...*, s. 12–13.

⁴³⁰ J. Sokołowski, M. Sosnowska, *Wody lecznicze Dolnego Śląska – historia eksploatacji i specyfika dokumentowania zasobów*, „Górnictwo Odkrywkowe. Państwowy Instytut Geologiczny” t. 1 (2022), s. 17–25.

⁴³¹ B. Ludwig, *Panoramy zespołów urbanistycznych aglomeracji wałbrzyskiej. Rola zieleni...*, s. 22–23.

⁴³² P. Retecki, *Włączenie Starego Zdroju do Wałbrzycha w 1919 roku...*, s. 12–13.

III.1.3. Warunki środowiskowe

Miejscowość Stary Zdrój położona niegdyś na północ od Wałbrzycha, od 1919 roku stanowi jedną z jego dzielnic⁴³³. Uzdrowisko założono we wsi, na wysokości 400 m n.p.m., w dolinie potoku, będącego dopływem rzeki Pełcznica (*Polsnitz*). Dolina, tak jak w przypadku Szczawna, biegnie z południa na północ, choć w Starym Zdroju jest ona węższa⁴³⁴, a przez to mniej przewiewna. Od północy nad miejscowością wznoszą się szczyty Ptasiej Kopy (*Vogelskoppe* o wysokości 590 m n.p.m.) i Lisiego Kamienia (*Fuchsstein*, 603 m n.p.m.) pokryte gęstym lasem. Od południa zdrojowisko ograniczone jest przez Wzgórze Parkowe (*Gleisberg*, 510 m n.p.m.). Położenie miejscowości w połowie XIX wieku tak opisał lekarz zdrojowy J.L. Rau:

„W powiecie wałbrzyskim, najważniejszym i najbardziej ruchliwym ze wszystkich śląskich powiatów górskich, ze względu na źródła lecznicze, rozległe wydobywanie węgla i różne wspaniałe fabryki, uzdrowisko Altwasser położone jest na 50 stopniach szerokości geograficznej północnej i 30 stopniach wschodniej długości geograficznej. Jego urokliwe i przyjazne położenie, osobliwa formacja górska i romantyczne okolice warte są zobaczenia”⁴³⁵.

Źródła mineralne w Starym Zdroju swoje powstanie zawdzięczają znacznemu uskokowi, który biegnie z kierunku północno-zachodniego w południowo-wschodnim i jest rezultatem osadzania się na przemian formacji gnejsowych Gór Sowich oraz zlepieńców i łupków z okresu węglowego. To właśnie uskoki umożliwiały uwalnianie się dwutlenku węgla z głębi ziemi. Napływająca woda gruntowa, nasycona dwutlenkiem węgla, zyskała zdolność do rozpuszczania składników mineralnych z otaczających skał, stając się wodą mineralną. Podłoże dawnej miejscowości uzdrowiskowej składa się z serii spągowej górnego karbonu, nieregularnie podzielonej dolnym karbonem. Te pierwotnie poziome warstwy osadowe były wielokrotnie przesuwane, unoszone i łamane przez ruchy górotwórcze. Dodatkowo, cały obszar jest przeplatany przełomami porfirowymi. W górnym karbonie znajdują się na przemian warstwy piaskowców, zlepieńców i łupków. Piaskowce, zwłaszcza zlepieńce, pełnią rolę uszczelnionych zbiorników, odizolowanych od otaczających je nieprzepuszczalnych warstw łupków. Z górnych warstw wody deszczowe spływają do dolnych warstw skalnych. W miejscach

⁴³³ P. Retecki, *Włączenie Starego Zdroju do Wałbrzycha w 1919 roku...*, s. 12.

⁴³⁴ J. Radius, op. cit., s. 44.

⁴³⁵ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 10, tłum. Maria Pytka.

złamań skał i porfirów zostają zatrzymane i wzbogacane przez wydobywający się z głębi dwutlenek węgla, co sprawia, że wychodzą one na powierzchnię jako źródła nasycone kwasem węglowym⁴³⁶. Woda mineralna jest wypychana przez wody gruntowe warstw wodonośnych i kieruje się ku powierzchni ziemi. Spadek ciśnienia podczas wypływania wód na powierzchnię powoduje uwalnianie się drobnych pęcherzyków dwutlenku węgla, co tworzy charakterystyczną mieszankę gazu i wody, przypominającą pianę⁴³⁷. W 1798 roku właściwości tutejszych wód badał, wraz z lekarzem zdrojowym Johannem Gottliebem Menzelem, farmaceuta z Jeleniej Góry, niejaki Tschörtner. W kolejnych latach do analiz Menzel zaprosił chemika z Wrocławia o nazwisku Schiebel oraz Georga Phillipa Mogallę⁴³⁸. Już na początku XIX wieku wiadomo było, że tutejsze gleby są bogate w składniki mineralne, a w razie potrzeby poszukiwania kolejnych źródeł powinny zakończyć się sukcesem⁴³⁹. Również analiza Goepperta opublikowana w informatorze Wendta wskazywała na wyjątkową budowę geologiczną⁴⁴⁰.

W swoim opracowaniu z 1850 roku doktor Rau opisuje właściwości chemiczne i fizyczne sześciu źródeł, które określa jako zimne ze względu na temperaturę wód wynoszącą pomiędzy 4 a 6 stopni Celsjusza⁴⁴¹. Źródło Górne (z powodu położenia obok starego młyna zwane również Młyńskim), którego wykorzystywanie rozpoczęto najwcześniej, zbadane zostało na początku XVIII wieku przez doktora Hoffmana w Lipsku. Potwierdził on, że skład wody zbliżony jest do ujęć ze Spa i Schwalbach, a nawet „pod kilkoma względami bardziej korzystny”⁴⁴². W 1830 i 1833 roku swoje analizy przeprowadził tutaj doktor Fischer, przedstawiając ich dokładny skład chemiczny⁴⁴³.

Drugie ze źródeł – Fryderyka, zlokalizowane było pomiędzy starą a małą łaźnią i wyposażone w pompę. Woda z niego służyła celom kąpielowym, choć na początku również kuracjom pitnym, a jej smak określano jako słony, a zapach kwaśny. Rau wskazywał na dużą wydajność źródła Fryderyka, informując o możliwości wykonania 120 kąpeli tylko z tego ujęcia. W związku ze wzrastającym zapotrzebowaniem na wody

⁴³⁶ J. Wendt, op. cit., s. 50–76.

⁴³⁷ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 20–24, 45–48, J. Wendt, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 137–139.

⁴³⁸ G. G. Fülleborn, op. cit., s. 20–21.

⁴³⁹ Ibid., s. 2.

⁴⁴⁰ J. Wendt, op. cit., s. 51.

⁴⁴¹ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 36.

⁴⁴² F. Hoffmann, op. cit., s. 19, 29.

⁴⁴³ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 36–37, J. Wendt, op. cit., s. 123–125.

kąpielowe i w obawie przez „zaciągnięciem do studni dzikiej wody” rozpoczęto odwierty w poszukiwaniu ujęcia o zbliżonych właściwościach⁴⁴⁴. Trzecie źródło – Łąkowe, odkryto podczas poszukiwań w trzech różnych miejscach w latach 1798, 1801 i 1839. Jego skład określono jako podobny do Źródła Fryderyka, a ze względu na zbliżone właściwości połączono i ujęto jako jedno źródło kąpielowe do zastosowania w łagodnych kuracjach. Lecznicze właściwości rozpoznano empirycznie, nie stosując dodatkowych analiz chemicznych. Podczas prac nad źródłem Łąkowym wykonano także czwarty odwiert, o czym wspomina Rau w następujących słowach:

„Spowodowało to wyciek większej ilości wody. Natychmiast próbowali dotrzeć do sedna tego źródła. Woda przejaśniła się i oczyściła w taki sposób, że można było ją zgarnąć do szklanki i spróbować jako wodę źródlaną do picia. Każdy kto spróbował był zachwycony tym znaleziskiem. Szybko zostałem wezwany i podano mi kieliszek z tego źródła. Najbardziej zaskoczyło mnie to, że znaleziono studnię gazowaną (według jej smaku), która również miała silny charakter żelazisty”⁴⁴⁵.

To opisywane przez uzdrowiskowego lekarza odkrycie miało miejsce w 1824 roku i dało początek źródłu Jerzego. Ujęcie starannie zabezpieczono. Jego skład spowodował, że stało się najbardziej polecanym do picia w kurorcie. Szybko wzniesiony został pawilon kolumnowy nad ujęciem. Wodę określano jako przejrzystą, o lekko kwaśnym zapachu i orzeźwiającym smaku oraz bogatą w dwutlenek węgla, który stopniowo zanikał z pozostawionej pełnej szklanki w ciągu 12 do 24 godzin. W związku z tym mieszkańcy miejscowości czerpali ją do zamykanych słoików, a górnicy chętnie zabierali do kopalni. Główne ujęcie tego źródła zamykano poza sezonem, dając jednak możliwość korzystania z wody mieszkańcom Starego Zdroju. Odpowiednie analizy chemiczne i fizyczne Zdroju Jerzego wykonane zostały przez Fischera w latach 1830 i 1833⁴⁴⁶. W XIX wieku istniało także źródło Środkowe. W 1817 roku nastąpiło jednak jego wyschnięcie, w związku z czym przystąpiono do prac w poszukiwaniu podobnego w tym samym miejscu, które odnaleziono w 1830 roku, czyli w pobliżu nowej łaźni. Woda z niego opisywana była jako przejrzysta i cierpka, ale stosowano ją wyłącznie do kąpeli. Dla tego ujęcia Fischer również wykonał stosowne analizy⁴⁴⁷.

⁴⁴⁴ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 37–39, J. Wendt, op. cit., s. 135-137.

⁴⁴⁵ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 40, tłum. Maria Pytka.

⁴⁴⁶ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 40–43, J. Wendt, op. cit., s. 132-134.

⁴⁴⁷ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 43–44, J. Wendt, op. cit. s. 125-131.

Najmłodsze źródło, nazwane Nowym (niem. *Neubrunnen*) odkryto podczas kolejnych prac wiertniczych⁴⁴⁸. Po badaniach Fischera rozpoczęto jego stosowanie w ogrzewaniu źródła Fryderyka do temperatur wymaganych podczas kąpieli⁴⁴⁹.

Klimat Starego Zdroju w materiałach źródłowych określany był jako korzystny⁴⁵⁰. Opis miejscowości przytoczony przez Neifeldta, bazujący na opiniach jej mieszkańców, wskazuje, że powietrze było tu „zimne, ale przy tym jednak suche i jasne”⁴⁵¹, z kolei Rau pisał o nim, że „odświeża i wzmacnia ducha”⁴⁵². Lata określił jako umiarkowanie ciepłe, a zimy zazwyczaj chłodne, z temperaturami spadającymi poniżej zera. Zwrócił także uwagę na znaczne opady atmosferyczne oraz zmienne i czasem silne wiatry⁴⁵³.

Na krajobraz doliny, w której leży Stary Zdrój, zwrócił szczególną uwagę Hinze pisząc „w szerokiej dolinie, nawadnianej od południa potokiem, otoczonej z obu stron zielonymi górami leży wieś Altwasser”⁴⁵⁴. Podkreślił on, że przyrodę o podobnych walorach ma na Śląsku jedynie Warmrunn (Cieplice Śląskie-Zdrój). Według relacji autora, podróżny przybywający do kurortu miał widok na wspaniały krajobraz już podczas drogi do miejscowości, która sama w sobie była wygodna i nie męcząca. Tutejsze lasy opisał jako „majestatyczne”, a trasy spacerowe jako „piękne”⁴⁵⁵.

Środowisko przyrodnicze Starego Zdroju scharakteryzowano także w wydanej w Warszawie „Encyklopedyi Powszechnej” z 1859 roku, zwracając uwagę na charakterystyczną budowę geologiczną obszaru:

„Altwasser, tak się zowie osada w Szlązku, a w szczególności w okręgu rządowym wrocławskim, w powiecie Waldenburgskim, leżąca między dwoma znanymi z przemysłu miastami, Freiburgiem a Waldenburgiem, o pół milki od miłego Salzbrunu, mającego tyle dla naszych ziomków powabu. Wieś ta, rozciągnięta w parowie, bieżącym równolegle do doliny salzbrunskiej, pomiędzy dwoma ramionami Karkonoszów (czyli Sudetów), wznosi się na 1255' nad poziom morza (...) Góry, otaczające Starą Wodę,

⁴⁴⁸ Nie było ono prawdopodobnie znane w jeszcze w 1841 roku, nie wymienia go publikacja Wendta, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*

⁴⁴⁹ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 44.

⁴⁵⁰ E.J. Neifeld, op. cit., s. 7.

⁴⁵¹ Ibid., s. 7–8.

⁴⁵² J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, s. 49.

⁴⁵³ Ibid., s. 49–52.

⁴⁵⁴ A.H. Hinze, op. cit., s. 66.

⁴⁵⁵ Ibid., s. 67–69.

składają się z piaskowca węglowego, w wielu miejscach poprzerywanego porfirem. Z nich tryska siedm zdrojów”⁴⁵⁶.

W 1830 roku Radius podkreślał, że ze względu na tutejszy klimat, na czas pobytu w kurorcie należy zadbać o ciepłą odzież. Zwrócił uwagę, że warunki pogodowe są podobne jak w Szczawnie, „tylko jest tu bardziej pochmurnie”, a przy deszczowej pogodzie „pobyt jest tu mniej przyjemny” ze względu na bliskość zalesionych wzgórz, nad którymi unosi się dym z węgla powszechnie używanego w Starym Zdroju do opalania⁴⁵⁷. Owe wzgórza były porośnięte „najpiękniejszą mieszanką drzew liściastych i iglastych, zapewniających gościom uzdrowiska bardzo przyjemny pobyt”⁴⁵⁸. W analizie Goeperta wskazano również, że spośród 1288 gatunków roślin nasiennych występujących na Śląsku, aż 750 zaobserwować można było na niewielkim obszarze okolic Starego Zdroju⁴⁵⁹. Mosch informował ponadto, że:

„Przyjaciel botaniki znajdzie tu z ukontentowaniem w przechadzkach swoich, prócz wielu innych roślin *Gladiolus communis* [mieczyk pospolity], *Lonicera Xylosteum* [wiciokrzew suchodrzew], *Alisma ranunculoides* [żabienica jaskrowata], *Dianthus prolifer* [goździcznik wycięty], *Clematis erecta* [powojnik prosty], *Sideritis montana* [gojnik drobnokwiatowy] etc. etc. mianowicie zaś na pochyłościach koło Waldenburgu”⁴⁶⁰.

Lokalne środowisko przyrodnicze sprzyjało rozwojowi uzdrowiska. Unikatowa budowa geologiczna zapewniała wartościowe składy chemiczne wód, które wyróżniały się leczniczym charakterem. Goście cenili zarówno walory estetyczne tutejszego krajobrazu, jak i panujący w miejscowości klimat. Bogate zasoby przyrodnicze regionu stanowiły nie tylko wody mineralne, ale także złoża węgla kamiennego. Te drugie z czasem eksploatowano coraz intensywniej, a obok kopalń powstawały kolejne zakłady produkcyjne. Rozwijająca się w regionie działalność przemysłowa spowodowała wzrost zanieczyszczenia powietrza, szczególnie dotkliwie odczuwalnego w dolinie, w której znajduje się kurort. Bardziej opłacalne okazało się wykorzystywanie złóż kopalnianych,

⁴⁵⁶ „Altwasser”, [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. 1, Warszawa 1859, s. 540–541.

⁴⁵⁷ J. Radius, op. cit. s. 46.

⁴⁵⁸ W. Scharenberg, op. cit., s. 52.

⁴⁵⁹ J. Wendt, op. cit., s. 121.

⁴⁶⁰ K.F. Mosch, op. cit., s. 169.

niż rozwijanie niewielkiego uzdrowiska. Już w 1869 roku informowano, że tutejsze źródło nie zawierają w sobie znacząco więcej minerałów od zwykłej wody ze studni⁴⁶¹.

III.1.4. Krajobraz antropogeniczny

III.1.4.1. Przekształcenia przestrzenne i architektura obiektów uzdrowiskowych

Przeprowadzenie analiz przekształceń przestrzennych Starego Zdroju umożliwiły zachowane plany i mapy. Wśród nich cenne źródło stanowił widokowy plan Wernera z połowy XVIII wieku, który ilustruje ówczesny kształt miejscowości, wraz z opisem poszczególnych zabudowań, oraz jej otoczenie. Dalsze przemiany układu uzdrowiska widoczne są na planach i mapach górniczych oraz topograficznych. Architektury poszczególnych obiektów przedstawiają ryciny, a od lat 60. XIX wieku także materiały fotograficzne.

Rozwijana od 1689 roku uzdrowiskowa funkcja Starego Zdroju wymusiła szereg inwestycji związanych z infrastrukturą zdrojową. Ich wynikiem było stopniowe przekształcanie się krajobrazu wsi, która do XVII wieku rozwijała się jako posiadłość rycerska. Najstarsze z ujęć wód zdrojowych, *Oberbrunnen* (Górne), odkryte zostało pomiędzy rzeką Pełcznicą a jej dopływem, naprzeciw istniejącego we wsi pałacu (il. 52.). W latach 90. XVII wieku oczyszczono je oraz obudowano kamieniami ciosowymi, okratowano i wzniesiono nad nim „trwałą chatę”. Zatrudniono też opiekuna zdrojowego. Kolejne z ujęć, Środkowe, odkryte na północ od pierwszego, obok koryta Pełcznicy. W 1732 roku nastąpiło jego ujęcie i zabudowanie Źródła Środkowego (*Mittelbrunnen*, początkowo było ono źródłem dolnym, ale później odkryto nowe źródło poniżej i ono przejęło jego nazwę), którego lecznicza skuteczność okazała się podobna do Źródła Górnego⁴⁶². W 1771 roku, jeszcze dalej na północ, odkryto Źródło Fryderyka (*Friedrichsbrunnen*, nazywane także *Niederbrunnen*, czyli Źródłem Dolnym), z którego korzystano mimo braku odpowiedniego zagospodarowania. Było ono osłonięte jedynie wiatą z desek i chronione przez drewnianą osłonę wypływu. W tamtym czasie Źródło Górne było już przykryte ośmiobocznym pawilonem wspartym na słupach i otoczone płotem, który otwierano w porach kuracji⁴⁶³. Wśród pierwszych obiektów związanych

⁴⁶¹ J. Braun, *Systematisches Lehrbuch der Balneotherapie: Balneotherapie und Klimatotherapie der Lungenschwindsucht*, Berlin: Enslin, 1873, s. 514.

⁴⁶² *Ibid.*, s. 7.

⁴⁶³ E.J. Neifeld, *op. cit.*, s. 10, 16.

z działalnością uzdrowiska była także, pełniąca funkcję miejsca spotkań towarzyskich, drewniana Galeria istniejąca przed połową XVIII wieku. Balińska przypisuje jej funkcję sali tanecznej, a Mosch informował także o mieszczącym się w niej bilardzie i stolikach do gier⁴⁶⁴. Ówczesne zabudowania miejscowości, związane z funkcją uzdrowską, koncentrowały się za wschód od Źródła Górnego oraz rozwijały w kierunku północnym, gdzie działały nowe ujęcia.

Połowa XVIII stulecia to czas, kiedy podjęto szereg inwestycji związanych z przestrzeniami rekreacyjnymi przeznaczonymi dla kuracjuszy. Istniejącą Galerię, która przeznaczona była do spotkań towarzyskich podczas picia wód leczniczych, poddano „korzystnym zmianom”⁴⁶⁵. Poszerzono także promenadę łączącą Źródło Górne ze Środkowym. W literaturze źródłowej wymieniana jest także aleja jodłowa, która łączyła dwa ujęcia źródlane oddalone od siebie o 300 kroków⁴⁶⁶. Poprowadzono nowe trasy spacerowe na okolicznych wzgórzach⁴⁶⁷. Z planu Wenera wynika, że ówczesne zabudowania miejscowości stanowiły także obiekty łaźni związane ze Źródłem Górnym (jeden z nich opisano „w użytku probostwa”) oraz łaźnie przy Źródle Środkowym (według Wenera Dolnym) oraz budynek pełniący funkcję apteki (il. 51.). Mimo działań podejmowanych przez zarządzających uzdrowiskiem, goście wciąż skarżyli się na niewystarczające tereny spacerowe oraz nieurządzone tereny zieleni⁴⁶⁸.

W końcu XVIII wieku goście europejskich uzdrowisk przyzwyczajeni byli już do pewnego standardu i zaczęli wymagać odpowiedniego miejsca do spacerów podczas kuracji pitnej. Aby uniknąć narażenia na czynniki atmosferyczne i zapewnić im wygodę, zaczęto stawiać hale spacerowe⁴⁶⁹. Część badaczy sugerowała, że taki obiekt istniał w Starym Zdroju już w 2. połowie XVIII wieku, nie jest znane jednak źródło tej informacji. Jeśli, na co zwraca uwagę Grażyna Balińska, taka hala funkcjonowała już wówczas w uzdrowisku, to byłaby to pierwsza tego typu budowla na Dolnym Śląsku. Autorka sugeruje jej powstanie na przełomie lat 50. i 60. XVIII wieku, z czym polemizuje z kolei Jacek Dębicki, wskazując na toczące się wówczas walki podczas tzw. trzeciej wojny śląskiej i ogólny poziom sudeckich kurortów⁴⁷⁰. Najbardziej

⁴⁶⁴ G. Balińska, op. cit., s. 98, K.F. Mosch, op. cit., s. 153.

⁴⁶⁵ J. G. Morgenbesser, op. cit., s. 9.

⁴⁶⁶ Ibid., s. 8–14.

⁴⁶⁷ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 12.

⁴⁶⁸ J. Dębicki, op. cit., s. 245.

⁴⁶⁹ G. Balińska, op. cit., s. 65–69.

⁴⁷⁰ G. Balińska, op. cit., s. 69; J. Dębicki, op. cit., s. 123.

prawdopodobny czas rozpoczęcia budowy to rok 1788, kiedy przystąpiono do realizacji projektu *Promenadenhaus*, czyli Domu Promenadowego mieszczącego halę spacerową⁴⁷¹. Klasycystyczna drewniana hala była siedmioprzęsłowa, ujęta przez dwie wieże i otwarta od strony promenady spacerowej. Dodatkowo znajdowało się w niej 20 małych pomieszczeń dla służących⁴⁷².

W połowie XVIII Zdrój Środkowy był zagospodarowany, a wodę z przeznaczeniem na kąpiele wydobywano z niego za pomocą zainstalowanej pompy. Ówczesne wanny były zamykane od góry i miały z jednej ze stron otwory na głowę. Nie korzystano jednak powszechnie z uzdrowiskowych łaźni, ponieważ większość kwater oddawała do dyspozycji gości wanny, a ci preferowali kąpiele we własnych pokojach⁴⁷³. W 1777 roku ujęcie wody przeznaczonej do kąpielii, podobnie jak Źródło Górne, zostało przykryte konstrukcją o kształcie kopuły. Wypływ ujęty był w kamienną obudowę z drewnianym cylindrem wewnątrz. Rozpoczęto wówczas gromadzenie nadmiaru wód z *Oberbrunnen* oraz *Mittelbrunnen* w zamykanych zbiornikach, które potem wykorzystywano do kąpielii w wannach. Wodę z odkrytego w podobnym czasie źródła Fryderyka postanowiono używać do celów kąpielii zimnych⁴⁷⁴. W końcu XVIII wieku władze uzdrowiska podjęły plany budowy łaźni kąpielowych przy źródle Fryderyka. Powstały one w 1796 roku i funkcjonowały pod nazwą Stare Łazienki. Każdy z nowych zbiorników kąpielowych był zaopatrzony w dwa kurki, pozwalające indywidualnie regulować temperaturę wody doprowadzonej do wanien ołowianymi rurami⁴⁷⁵.

Nowe pensjonaty i obiekty przeznaczone do zamieszkania przez gości uzdrowiska zaczęły powstawać w Starym Zdroju w drugim dziesięcioleciu XVIII wieku⁴⁷⁶. Domy należące do majątku właścicieli miejscowości były wówczas pod opieką wyznaczonego dozorca, którego zadaniem było między innymi dostarczanie gościom drewna opałowego, a poszczególne pomieszczenia były wyposażone w piece lub paleniska. Za odpowiednią kaucją do pokoiw dostarczano także stoły, taborety oraz łóżka. W drugiej połowie stulecia, za czasów Franza Josepha von Mutiusa, przygotowano dla gości 60 pokoiw w 12 budynkach stojących w niedalekiej odległości

⁴⁷¹ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 13.

⁴⁷² K.F. Mosch, op. cit., s. 154, G. Balińska, op. cit., s. 70.

⁴⁷³ Ibid., s. 15–17.

⁴⁷⁴ J.G. Morgenbesser, op. cit., s. 9–14.

⁴⁷⁵ K.F. Mosch, op. cit., s. 155.

⁴⁷⁶ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 12.

od ujęć wody leczniczej. Każda z izb wyposażona była w meble, a większość w piece. Zatrudniany był opiekun źródła, który przydzielał kwatery oraz informował o dostępnych możliwościach noclegu⁴⁷⁷.

Podczas wojny siedmioletniej w obiektach zdrojowych urządzono lazaret pruski, w którym leczono 400 żołnierzy, a w *Brunnenhauser* 1762 roku ulokowano siedzibę austriackiego sztabu generalnego⁴⁷⁸. Spowodować to miało niekorzystne zmiany we wnętrzach. Poprawa warunków noclegowych nastąpiła w 1788 roku, kiedy wsią zaczął zarządzać Joseph Franz Bernhardt von Mutius. Podjął on decyzję o budowie, oferującego kwatery gościnne oraz przestrzenie rozrywkowe, tzw. *Löwenhaus* (il. 53.), który zyskał miano najatrakcyjniejszego obiektu w zdrojowisku⁴⁷⁹. Dwukondygnacyjny budynek z mieszkalnym poddaszem nakryty był mansardowym dachem. Elewacje frontowa oraz tylna urozmaicone zostały przez pozorne ryzality z neoklasycystycznym detalem. Pisano nawet, że był on „daleko piękniejszy i gruntowniejszy” niż dwór Mutiusów⁴⁸⁰. Właściciel uzdrowiska wznosił także kilka pensjonatów poza Starym Źródłem⁴⁸¹.

Wkrótce potem rozpoczęto poszukiwania kolejnych źródeł wód mineralnych. *Weisenquelle* (Źródło Łąkowe) odkryto w 1798 roku, a trzy lata później natrafiono na jego drugi wypływ⁴⁸². Trzecie źródło połączono z poprzednimi w 1838 roku. Nowy budynek łazienek kąpielowych wzniesiony został w 1802 roku, tak jak poprzedni, przy Źródle Fryderyka. Drewniano-ceglany budynek mieścił 8 kabin z wannami. *Das neue Badehaus* (Nowe Łazienki) później przemianowane zostały na *Das kleine Badehaus* (Małe Łazienki) (il. 54.). W tym samym roku, mimo rozbudowy bazy noclegowej, w szczycie sezonu zabrakło miejsc noclegowych dla wszystkich chętnych gości⁴⁸³.

W 1832 roku rozpoczęto wznoszenie trzeciego obiektu kąpielowego. Klasycystyczny, murowany, jednopiętrowy budynek nakryty był czterospadowym dachem. Do wejścia prowadził portyk wsparty na sześciu jońskich kolumnach. W łazienkach było 14 kabin, które zapewniały także możliwość kąpieli natryskowych.

⁴⁷⁷ E.J. Neifeld, op. cit., s. 17–19; M. Rindfleisch, op. cit., s. 23.

⁴⁷⁸ Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 12.

⁴⁷⁹ L. von Zedlitz-Neukirch, *Balneographisches statistisch-historisches Hand- und Wörterbuch...*, Leipzig 1834, s. 29–30.

⁴⁸⁰ K.F. Mosch, op. cit., s. 153.

⁴⁸¹ Ibid., s. 13; M. Rindfleisch, op. cit., s. 23.

⁴⁸² J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 36–37, J. Wendt, op. cit., s. 123–125.

⁴⁸³ *Altwasser, im Sommer 1802...*, s. 402.

Zimną wodę pompowano rurami bezpośrednio ze źródła, a ciepłą podgrzewano w kotle i przynoszono do kabin⁴⁸⁴. W 1824 roku odwiercono także *Georgsbrunnen* (źródło Jerzego), które przeznaczono do wykorzystania w kuracjach pitnych. Ostatnim z odkrytych źródeł było *Luisenquelle* (źródło Luizy). Odkryto je w 1857 roku, by już dwa lata później oddać do użytku budynek łazienek o tej samej nazwie. W 1859 roku tak opisano infrastrukturę uzdrowiska w „Encyklopedyji Powszechnej”:

„Ku wygodzie chorych, pijących wodę podczas deszczu, znajduje się przy źródle jertzowym obszerna sala. Nadto posiada Stara woda trzy łazienki, w których jednocześnie 32 osób kąpać się może. W szczególności w tak zwanych starych łazienkach jest 8 izb łaźiebnych, 11 w łazienkach małych; wreszcie łazienki nowe obejmują w sobie 13 izdebek łaźiebnych, licząc w to izdebkę do natrysków. Przebywający tu chorzy mieszczą się częścią w czterech wielkich domach, będących własnością dziedzica tej włości, bogatego szlachcica Mutiusa; częścią w trzydziestu i kilku domach prywatnych, w których znajduje się do wynajęcia razem około 400 pokoi. Domy te są w ogólności piękne, niektóre nawet okazałe, wszystkie zaś bez wyjątku utrzymywane chędogo. Wreszcie uprzyjemnia tu pobyt piękny ogród spacerowy i łatwa sposobność zwiedzania dosyć ciekawych i przyjemnych okolic”⁴⁸⁵.

W latach 40. XIX wieku potrzeby kuracjuszy zaspokajały trzy obiekty z łazienkami, galeria, murowana hala spacerowa, pensjonaty należące do Mutiusów oraz 18 prywatnych obiektów noclegowych. Przez uzdrowisko, od Zdroju Górnego do Dolnego, biegła aleja, opisywana jako szeroka promenada, od której odchodziły ścieżki do niedużego parku⁴⁸⁶. Wieczorem promenadę oświetlały latarnie, zainstalowane w 1810 roku⁴⁸⁷. Posadzono także kwiaty i umieszczono ławki do odpoczynku⁴⁸⁸.

Planując rozwój uzdrowiska podjęto w połowie XIX w. plany modernizacji infrastruktury uzdrowiskowej. Powstał w związku z tym szereg projektów, których realizacja miała wzmocnić prestiż uzdrowiska wśród zamożnych gości. Proponowane koncepcje realizowały główne nurty modne ówczesnie w architekturze uzdrowisk⁴⁸⁹. Odwołania do architektury term rzymskich, recepcja architektury pałacowej i obiekty wykorzystujące ogólnie wzorce klasyczne były w tym czasie głównymi typami budowli terapeutycznych, które przyciągały kuracjuszy. Powodzeniem cieszyły się projekty,

⁴⁸⁴ K.F. Mosch, op. cit., s. 151.

⁴⁸⁵ Altwasser, [w:] *Encyklopedyja powszechna*, t. 1, Warszawa 1859, s. 541–542.

⁴⁸⁶ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, s. 12.

⁴⁸⁷ R. Kincel, op. cit., s. 75.

⁴⁸⁸ K.F. Mosch, op. cit., s. 168.

⁴⁸⁹ Architektura uzdrowiskowa została szerzej omówiona w rozdziale II.

które wykorzystywały zasady symetrii, proporcji i hierarchii. Mimo stosowania najnowszych osiągnięć technologicznych i dostosowania funkcjonalnego obiektów, model antyczny wywarł największy wpływ na architekturę europejskich kurortów⁴⁹⁰. Zgodnie z nim przygotowane zostały koncepcje zabudowy okolic *Mittelbrunnen*, co sugeruje chęć podążania za trendami wyznaczanymi przez najsłynniejsze uzdrowiska europejskie (il. 56.). Również układy pomieszczeń oraz zastosowanie rozwiązania techniczne wskazują, że rozwijające się uzdrowisko spełniać miało oczekiwania najbardziej wymagających gości⁴⁹¹. Do ich realizacji jednak nie doszło.

Analizując rozwój przestrzenny miejscowości należy stwierdzić, że główne zabudowania Starego Zdroju koncentrowały się wzdłuż cieków wodnych. Jako pierwsze powstało ujęcie Źródła Górnego przy znajdującym się nad Pełcznicą młynie. Hoffman wspominał, że było ono zlokalizowane na polu, na skraju wsi oraz otoczone zalesionymi wzgórzami⁴⁹². Na wschodnim brzegu rzeki, wzdłuż potoku, wznoszono kolejne zabudowania związane z działaniem uzdrowiska, najstarsze łaźienki i pensjonaty. Na zachodnim brzegu stał już wówczas pałac będący siedzibą rodziny von Mutius. Wkrótce potem uzdrowisko zaczęło rozrastać się w kierunku północnym. Nowe ujęcie *Mittelbrunnen* zlokalizowano po tej samej stronie Pełcznicy co poprzednie, stawiając obok obiekt łaźienek. Z czasem rozpoczęto wznoszenie budynków kuracyjnych na zachodnim brzegu rzeki, a na północy miejscowości wybudowano kolejne mosty, koncentrując wokół nich ujęcia *Georgsbrunnen* i *Friedrichsbrunnen*, oraz nowe łaźienki i halę spacerową (il. 55). „Gustowna architektura” nowych obiektów nadała odpowiedni charakter uzdrowskiej przestrzeni⁴⁹³. Równocześnie wieś pełniła dwie funkcje. W obrębie jednej miejscowości istniały domy ubogich robotników oraz rozwijała się ograniczona przestrzeń kurortu, którego gośćmi byli majątni przedstawiciele najwyższych grup społecznych⁴⁹⁴.

Centrum uzdrowiska rozwiązano jako wnętrze uliczne (il. 57.)⁴⁹⁵. Balińska identyfikuje, jako jedną z przyczyn braku należytego rozwoju funkcji uzdrowskiej w Starym Zdroju, jego „zduszenie” i oddzielenie od naturalnej zieleni przez

⁴⁹⁰ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze europejskich uzdrowisk...*, s. 19–54.

⁴⁹¹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/170/0/2.1/I.303.

⁴⁹² F. Hoffmann, op. cit., s. 10.

⁴⁹³ J. Wendt, op. cit., s. 237.

⁴⁹⁴ J. Radius, op. cit., s. 45, J. D. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 11–12.

⁴⁹⁵ G. Balińska, op. cit., s. 181.

zabudowę⁴⁹⁶. Rozwój przestrzenny miejscowości hamowało nie tylko wznoszenie zabudowy wzdłuż zdrojowej promenady, ale także przebiegająca w dolinie ważna droga, a później również trasa kolejowa (il. 58.). Wiosną 1853 roku oddano do użytku pierwszy dworzec kolejowy w Starym Zdroju (il. 59.). Stację wzniesiono pomiędzy uzdrowskim centrum miejscowości, a fabryką porcelany wzniesioną 8 lat wcześniej. Był to wówczas prosty jednopiętrowy budynek. Już w 1901 roku otwarto nowy dworzec, dostosowany do potrzeb prężnie rozwijającego się przemysłu (il. 60.), a w 1923 roku kolejny (il. 61.)⁴⁹⁷.

W końcu XVIII stulecia w krajobrazie uzdrowiska zaczęły pojawiać się szyby kopalniane, a prowadzoną od XVI wieku działalność górnictwem intensyfikowano. Na początku XIX wieku Hinze wspominał co prawda, że nie wiadomo, w jakim stopniu złoża węgla kamiennego przyczyniają się do powstawania i modyfikacji źródeł, ale jednocześnie zwracał uwagę, że jedno z ujęć „uległo zaburzeniu w ilości i zawartości, gdy w jego pobliżu wydobywało się nowe pokłady węgla”⁴⁹⁸. Jednocześnie zauważył, że bliskość kopalń nie jest prawdopodobnie szkodliwa dla istniejących wcześniej ujęć, a wydobyty węgiel służy do wygody kuracjuszy, zapewniając ogrzewanie zarówno wód kąpielowych, jak i obiektów mieszkalnych⁴⁹⁹. Nie wiadomo, które ujęcie miał na myśli Kühn, pisząc o jego cennych wartościach leczniczych, które zostały naruszone przez działalność górnictwem⁵⁰⁰. Należy jednak przyjąć, że już w końcu XVIII wieku wiadomo było o negatywnym wpływie przemysłu na krajobraz uzdrowski Starego Zdroju. Z kolei Rau pisał, że kurort zaczyna się kilkaset kroków na północ od odlewni żelaza i oddzielony jest o około sto kroków od fabryki porcelany na południu. Pomiędzy częścią przeznaczoną dla kuracjuszy a wioską, zamieszkałą wówczas przez około 2000 robotników, znajdowały się izolujące obszary zieleni, altany i łąki⁵⁰¹.

Dębicki zwrócił uwagę na jeszcze jedną, ważną kwestię, a mianowicie na dodatkową przyczynę, dla której goście odwiedzali Stary Zdrój. Otóż, obok charakterystycznego i pożądanego wówczas krajobrazu, w którym mieszały się górską malowniczość i wiejską nastrojowość, także z powodu zainteresowania, jakie budził intensywnie rozwijający się nowoczesny przemysł⁵⁰².

⁴⁹⁶ Ibid., s. 182.

⁴⁹⁷ M. Rindfleisch, op. cit., s. 53–55.

⁴⁹⁸ A.H. Hinze, op. cit., s. 70–71.

⁴⁹⁹ Ibid., s. 71.

⁵⁰⁰ J.G. Kühn, op. cit., s. 458.

⁵⁰¹ J. D. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 11–12.

⁵⁰² Za: J. Dębicki, op. cit., s. 254.

Działania podejmowane przez zarząd uzdrowiska miały na celu podtrzymanie znaczenia Starego Zdroju wśród śląskich kurortów. W czasie powstawania koncepcji jego modernizacji, nadszedł jednak czas gwałtownie postępującej industrializacji. Powstawały kolejne szyby górnicze oraz zakłady produkcyjne. W 1821 roku powstała Huta Karola (*Carlshütte*)⁵⁰³. W połowie XIX stulecia na południe od centrum kurortu wybudowano fabrykę porcelany Carla Tielscha⁵⁰⁴. Zespół nowoczesnych budynków fabrycznych o dużej skali zdominował krajobraz uzdrowiska (il. 62.). Działalność górnicza, która rozwijała się intensywnie w Starym Zdroju, wkrótce stała się na tyle uciążliwa dla gości, że uzdrowisko nie mogło być dłużej miejscem spokojnego wypoczynku.

W 1862 roku wskazywano, że frekwencja w kurorcie spadła ze względu na dokuczliwy dym unoszący się z kominów fabrycznych⁵⁰⁵. Naruszone pod koniec lat 60. XIX wieku źródła wkrótce przestały pełnić swoje lecznicze funkcje⁵⁰⁶. Przemiany zachodzące w infrastrukturze upadającego uzdrowiska tak opisał Carl Deutsch w 1873 roku:

„Pierwsze zakłócenia miały miejsce przed czterema laty (co jest spowodowane przez przemysł wydobywczy), a dwa główne źródła, Jerzego i Fryderyka, wyschły. Coraz częściej i częściej Nimfy musiały ustępować miejsca industrializacji. Łazienki wynajmowano, a urządzenia kąpielowe, które nie były utrzymywane i konserwowane przez wykwalifikowanych lekarzy zdrojowych, coraz bardziej zaniedbywano. Niegdyś ceniony kurort budzi obecnie zainteresowanie niemal wyłącznie swoją przeszłością”⁵⁰⁷.

Działalność przemysłowa przyciągała do Starego Zdroju kolejnych robotników. Miejscowość, która dotychczas, przynajmniej w części, była malowniczym górskim uzdrowiskiem położonym w dolinie, zaczęła przekształcać się w typowo przemysłową gminę, z gęstą siecią ulic, zakładami przemysłowymi i czynszowymi kamienicami. W 1870 roku przy dawnej promenadzie łączącej Źródło Górne z Halą Spacerową oraz pozostałymi obiektami infrastruktury zdrojowej wzniesiono świątynię ewangelicką, zaprojektowaną w nurcie historyzmu szkoły berlińskiej 3. ćwierci XIX wieku przez Carla Johanna Lüdeckego (il. 63.).

⁵⁰³ P. Retecki, *Włączenie Starego Zdroju do Wałbrzycha w 1919 roku...*, s. 12.

⁵⁰⁴ M. Rindfleisch, op. cit., s. 58.

⁵⁰⁵ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 52.

⁵⁰⁶ R.M. Łuczyński, *Stary Zdrój: Dobra rycerskie. Dwór. Uzdrowisko...*, s. 37–38.

⁵⁰⁷ C. Deutsch, op. cit., s. 174, tłum. Maria Pytka.

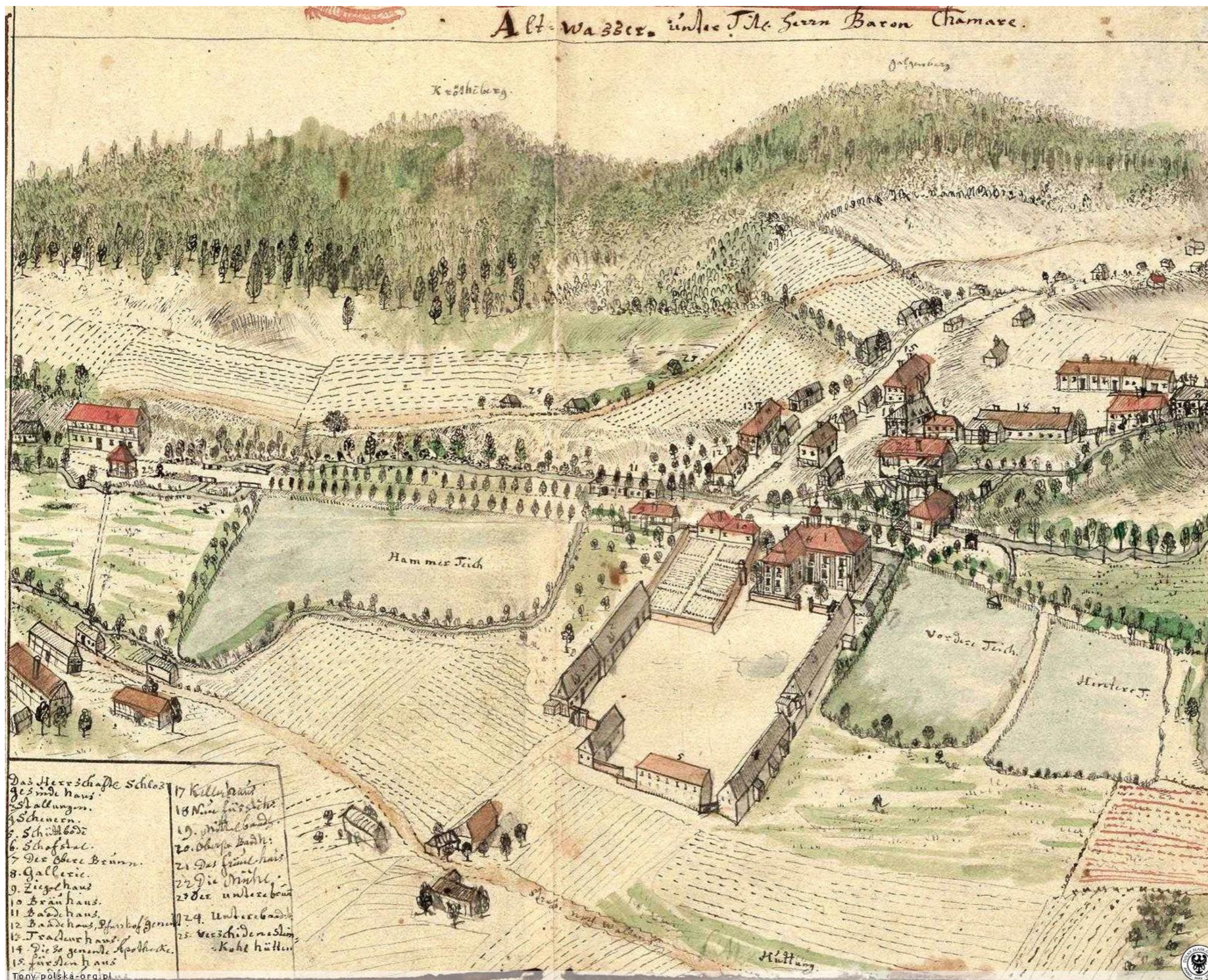
W 1910 roku wieś liczyła już prawie 18 tysięcy mieszkańców (w ciągu 70 lat ich liczba zwiększyła się 18-krotnie)⁵⁰⁸. Dla przybywających do zakładów pracowników powstawały nowe osiedla mieszkaniowe (np. Kolonia Trzech Róż i osiedle przy szybie Chwalibóg (il. 64.)⁵⁰⁹. Jeszcze przed I wojną światową liczba mieszkańców Starego Zdroju i pobliskiego Wałbrzycha była porównywalna, ale przychody tej pierwszej niemal trzykrotnie niższe. Wałbrzych z kolei mierzył się z problemem przeludnienia, mieszkania były małe i drogie. W 1904 roku podjęto decyzję o budowie Nowego Miasta (Neustadt), które zaprojektował Joseph Stübben. Stało się ono wkrótce domem dla 6 tysięcy osób⁵¹⁰. Od 1903 roku toczono negocjacje w sprawie połączenia obu miejscowości. We wrześniu 1914 roku podpisano stosowne porozumienie. Choć decyzję blokowały zarówno władze powiatowe, jak i rejencja wrocławska, to Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, które zapoznało się z lokalnymi warunkami, zezwoliło na włączenie Starego Zdroju do Wałbrzycha. Wydarzenie miało miejsce 1 kwietnia 1919 roku i stało się początkiem procesu włączania sąsiednich gmin w obręb miasta⁵¹¹.

⁵⁰⁸ P. Retecki, *Włączenie Starego Zdroju do Wałbrzycha w 1919 roku...*, s. 12–13.

⁵⁰⁹ B. Ludwig, *Panoramy zespołów urbanistycznych aglomeracji wałbrzyskiej. Rola zieleni...*, s. 22–23.

⁵¹⁰ B. Ludwig, *Nowe Miasto w Wałbrzychu jako przykład przenikania idei secesyjnych do urbanistyki Josefa Stübbena...*, s. 66–77.

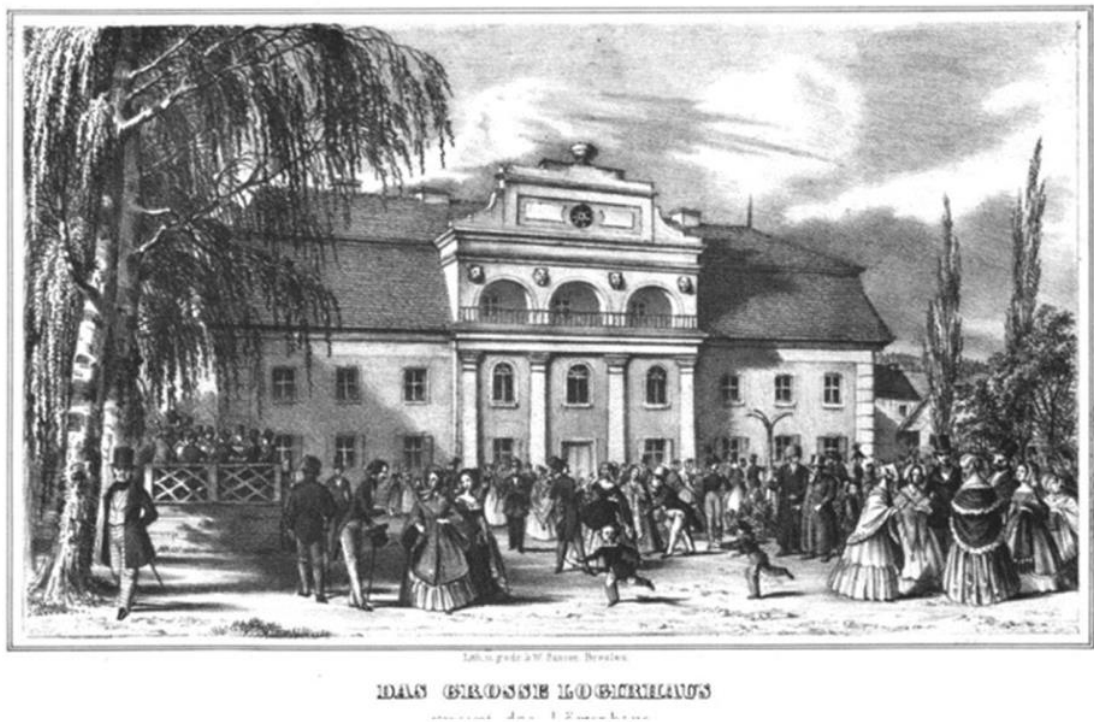
⁵¹¹ P. Retecki, *Włączenie Starego Zdroju do Wałbrzycha w 1919 roku...*, s. 13–14.



Il. 51. Plan widokowy Starego Zdroju, aut. F. B. Werner, około połowy XVIII wieku. Opisane zostały na nim następujące obiekty (tłum. Maria Pytka): 1. Dwór, 2. Czworaki, 3. Stajnie, 4. Pralnie, 5. Polewalnie, 6. Owczarnie, 7. Źródło górne, 8. Galeria, 9. Zagroda kóz, 10. Browar, 11. Łażnie, 12. Łażnie w użytku probostwa, 13. Karczma, 14. Tak zwana apteka, 15. Dom Książęcy, 16. Zabiegi specjalne, 17. Gospoda z piwnicami, 18. Nowy dom dla kawalerów, 19. Środkowe Łażnie, 20. Górne Łażnie, 21. Dom dla panien, 22. Młyn, 23. Dolne Źródło, 24. Dolne Łażnie, 25. Różne obory.
 Źródło: <https://polska-org.pl/8494831,foto.html?idEntity=523620> [dostęp 12.11.2022]



Il. 52. Promenada nad stawem przy pałacu w Starym Zdroju, ryc. E. Brauna, 1840. Udostępniona przez Herder-Institut



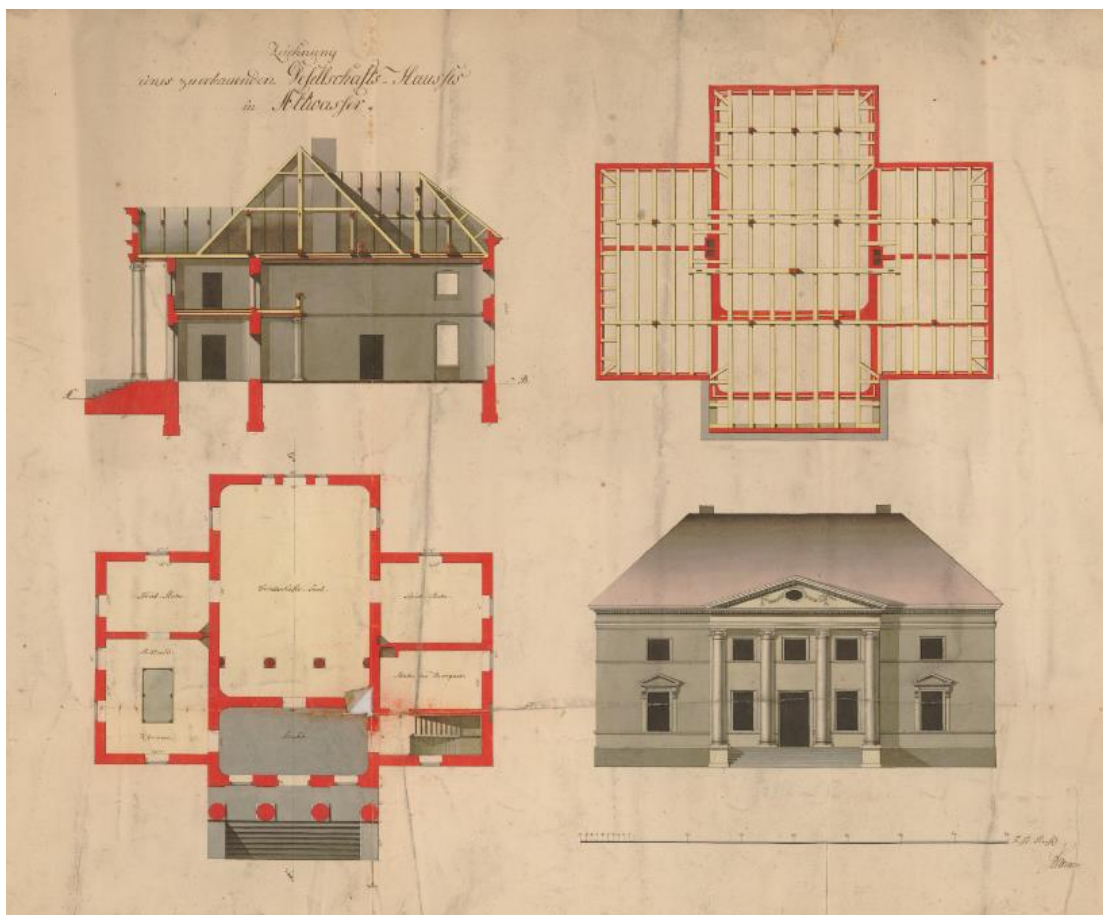
Il. 53. Löwenhaus, ryc. W. Santera. Źródło: J. Wendt, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, Breslau 1841, brak paginacji



Il. 54. Źródła Jerzego i Fryderyka wraz z obiektami starych i małych łaźni, rysunek B. Z. Stęczyńskiego. Źródło: *Sudety, jako dalszy ciąg poematu Tatry w 24 pieśniach przez Bogusza Zygmunta Stęczyńskiego*, tom III, rękopis po 1850, brak paginacji.



Il. 55. Fragment mapy górniczej pola *Segen-Gottes Grube* w Starym Zdroju z 1857 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/3962666,foto.html> [dostęp: 12.10.2022]



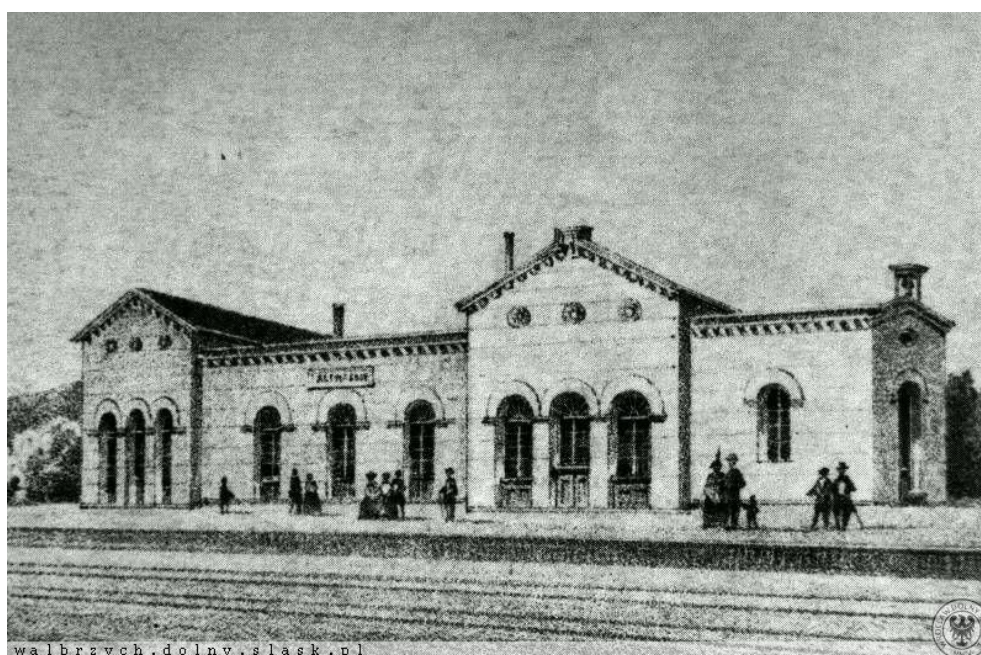
II. 56. Projekty niezrealizowanego domu zdrojowego. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 1851 82/170/0/2.1/1.780



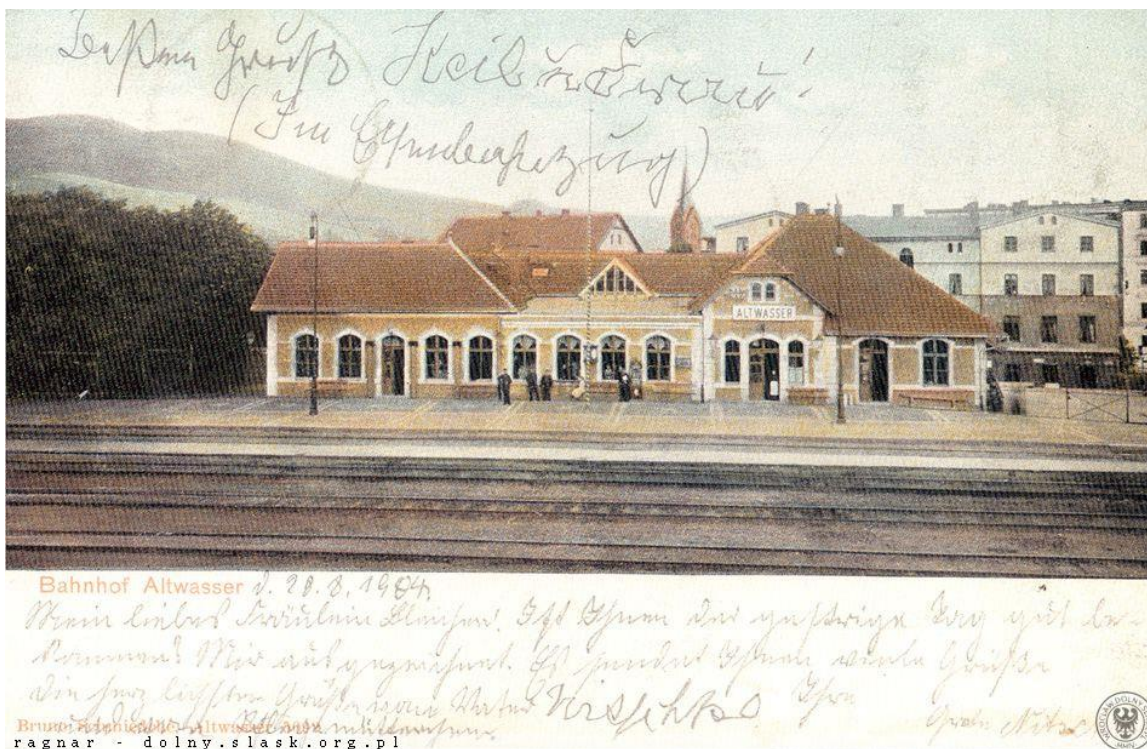
II. 57. Plac Zdrojowy w Starym Zdroju w formie wnętrza ulicznego, ryc. C. Mattisa, około 1860. Źródło: <https://polska-org.pl/9121875,foto.html?idEntity=3557188> [dostęp 12.11.2022]



Il. 58. Fragment mapy topograficznej okolic Wałbrzycha z 1884 roku. Źródło: <https://polona.pl/preview/e6553baf-8307-4dec-9754-5aefb844e29b> [dostęp 12.11.2022]



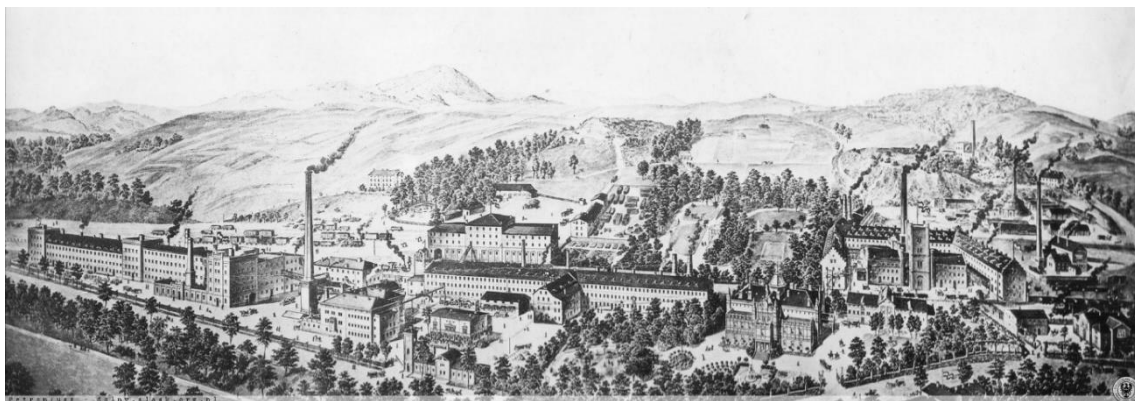
Il. 59. Pierwszy budynek stacji kolejowej w Starym Zdroju, ryc. nieznanego autora, 1853. Źródło: <https://polska-org.pl/856428,foto.html?idEntity=544363> [dostęp 12.11.2022]



Il. 60. Drugi budynek stacji kolejowej w Starym Zdroju, pocztówka po 1901. Źródło: <https://polska-org.pl/609335,foto.html?idEntity=544363> [dostęp 12.11.2022]



Il. 61. Trzeci dworzec kolejowy w Starym Zdroju (wówczas już dzielnicy Wałbrzycha), pocztówka z 1926 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/903785,foto.html?idEntity=531222> [dostęp 12.11.2022]



Il. 62. Kompleks fabryki porcelany Tielscha, grafika nieznanego autora z 1890 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/943538,foto.html?idEntity=558166> [dostęp 12.11.2022]



Il. 63. Świątynia ewangelicka w Starym Zdroju, fot. nieznanego autora, 1870. Źródło: <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=6> [dostęp: 15.12.2023]



Il. 64. Szyb Chwalibóg (niem. *Segen Gottes Grube*) wraz z zabudową Starego Zdroju jako dzielnicy Wałbrzyska, pocztówka z 1929 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/5723876,foto.html> [dostęp 12.11.2022]

III.1.4.2. Dostępność

Przewodniki nie poświęcają wiele uwagi podróżom do Starego Zdroju, informują najczęściej jedynie o jego położeniu. Sugerować to może, że lokalizacja miejscowości nie powodowała większych trudności komunikacyjnych. W przewodniku po zdrojowiskach Niemiec i Szwajcarii informowano, że licznych turystów miejscowość zawdzięcza właśnie „położeniu przy ruchliwej drodze i bliskości Wrocławia”⁵¹².

Wiadomo również, iż już na początku XIX wieku do gości Starego Zdroju dwa razy dziennie docierała poczta⁵¹³. Kuracjusze mogli także skorzystać z usług sprzedawców, którzy oferowali swoje towary przy Górnym Zdroju i promenadzie oraz na moście św. Jana Nepomucena⁵¹⁴.

Połączenie komunikacyjne ze Starym Zdrojem znacząco wzmocniła rozbudowa linii kolejowej w kierunku Sudetów. W 1843 roku kolej dotarła do Świebodzic, dzięki czemu większość gości uzdrowiska dostawała się do uzdrowiska przez Świebodzice. Docierali tam koleją ze Śląska, Pomorza, Księstwa Poznańskiego i Saksonii. Ze

⁵¹² K. C. Hille, op. cit., s. 87.

⁵¹³ J. Wendt, op. cit., s. 234.

⁵¹⁴ K.F. Mosch, op. cit., s. 166.

Świebodzic do Starego Zdroju prowadziła droga „w kształcie ślimaka”⁵¹⁵, o czym informował w swoim opracowaniu dr Rau:

„Wjeżdżając do doliny Starego Zdroju, po lewej stronie widać budynki odlewni żelaza *Carlshütte* oraz budynek *Friedrich Wilhelms-Stollen*. Na pierwszym planie pawilon na wzgórzu, a nieco dalej gospodarstwo mleczne zwane Szwajcarką, które tworzy wspaniały obraz z wyższymi górami (...) Właściwe uzdrowisko wyłania się w dolinie pomiędzy górami i wijącej przez potok. Dolina leży na wysokości 1255 stóp nad poziomem morza i można do niej dojechać dobrymi drogami z trzech kierunków. Jedna z nich została już wystarczająco opisana; druga, wychodząca z Wałbrzycha, łączy się z drogami z Kamiennej Góry i Boguszowa-Gorce, a trzecia, która prowadzi z Dzierżoniowa, Nowej Rudy i Kłodzka przez Jedlinę”⁵¹⁶.

Miało to oczywiście wpływ na liczbę kuracjuszy. Jeszcze w końcu XVIII wieku na pobyt w uzdrowisku decydowało się około 40 rodzin. Na początku XIX stulecia Stary Zdrój odwiedziło już ponad 100 rodzin. W 1814 roku liczba ta wyniosła do ponad 400. Kolejny wzrost popularności odnotowano po otwarciu nowych obiektów łaźniowych i w 1833 roku przyjęto już 422 rodziny. Dzięki łatwiejszemu i wygodniejszemu dostępowi do uzdrowiska w latach 50. XIX wieku w kurorcie gościło prawie 1000 rodzin. Ta liczba zaczęła spadać począwszy od lat 60., kiedy zakłady przemysłowe działające w okolicy stawały się coraz bardziej uciążliwe, negatywnie wpływając na klimat i krajobraz uzdrowiska⁵¹⁷.

W 1853 linię kolejową przedłużono do Wałbrzycha, co wkrótce stało się dźwignią dalszego rozwoju przemysłowego⁵¹⁸. Mimo, że połączenie powstało w celach związanych z przemysłem, to ze stacji położonej w Starym Zdroju korzystali również kuracjusze⁵¹⁹. Przed obiektem na podróżnych oczekiwały bryczki oraz omnibus konny kursujący na trasie Wałbrzych – Stary Zdrój. Uzdrowisko nie mogło jednak w pełni wykorzystać potencjału związanego z usprawnieniem komunikacyjnym, ponieważ postępująca industrializacja i związane z nią zanieczyszczenia powietrza oraz

⁵¹⁵ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, s. 10.

⁵¹⁶ *Ibid.*, s. 11, tłum. Maria Pytko.

⁵¹⁷ G. Hauck, op. cit., s. 8, J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 33.

⁵¹⁸ P. Retecki, *Włączenie Starego Zdroju do Wałbrzycha w 1919 roku...*, s. 12.

⁵¹⁹ G. Hauck, *Die Heilquellen und Kurorte Deutschlands: mit Anschluss von Abano, Baden, Helgoland, Interlaken, Leuk, Nizza, Ofen, Pfäfers, Poschiavo, Spaa, Venedig, Weggis : pegologisches Lexikon...*, s. 8, M. Rindfleisch, *Chronik der Gemeinde und des Badeortes Altwasser nach urkundlichen Quellen...*, s. 53–55.

występujące coraz częściej problemy z ujęciami zaczęły wpływać na zmniejszającą się liczbę gości (il. 65.)⁵²⁰.

Dodajmy, że już po upadku uzdrowiska, na początku XX wieku, powstały w regionie Wałbrzycha dwie linie tramwajowe, które łączyły Dittersbach (obecnie dzielnica Wałbrzycha, Podgórze) ze Szczawnem oraz Hermsdorf (Sobięcin) z Sorgau (Szczawienko). Poszczególne przystanki powstały przy najważniejszych punktach miejscowości oraz zakładach przemysłowych. Dzięki temu, udający się na zwiedzanie okolic zlikwidowanego już uzdrowiska mogli skorzystać z połączenia tramwajowego, a podróż do Starego Zdroju ze Szczawna wymagała tylko jednej przesiadki⁵²¹.



Il. 65. Panorama Starego Zdroju, pocztówka z 1900 roku. Przy prawej krawędzi widoczny obiekt pierwszej stacji kolejowej. Źródło: <https://polska-org.pl/10706023,foto.html> [dostęp: 15.11.2023]

III.1.4.3. Warunki socjalne

W najstarszych publikacjach opisujących działanie uzdrowiska nie podano informacji o możliwościach zakwaterowania gości. Noclegi w tym czasie oferowała najprawdopodobniej miejscowa gospoda. Według relacji Thyma z 1732 r., pokoje

⁵²⁰ E. Osann, *Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa's...*, s. 353–357.

⁵²¹ F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus: ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen*, Salzbrunn 1927, s. 60.

udostępniane kuracjom nie były zbyt wygodne, ale „z dnia na dzień, dzięki godnej uznania dbałości właściciela, są w sporej części poprawiane”⁵²².

W publikacji Thyma znaleźć można również informację, że kąpiele, niezależnie od pozycji społecznej i majątku kuracjusza, przygotowywała obsługa. Do należytego traktowania mniej zamożnych gości zobowiązywała specjalna instrukcja zdrojowa⁵²³. Zgodnie z nią nawet ubogim, po przedstawieniu urzędowego zaświadczenia, przysługiwało darmowe korzystanie ze źródła. Wśród kuracjuszy Starego Zdroju dominowały jednak osoby szlachecko urodzone⁵²⁴.

Jeszcze w końcu XVIII wieku w uzdrowisku panowała elitarna atmosfera, a goście nie wywodzący się z arystokratycznych rodów traktowani byli jak intruzi⁵²⁵. W połowie XVIII wieku relacjonowano, że do prowadzenia kuracji pitnej w specjalnej sali z kominkiem dopuszczano jedynie „znakomitych” kuracjuszy⁵²⁶. W tym czasie biedni, zatrudnieni w górnictwie mieszkańcy wsi charakteryzowali się „ponurym i chorowitym” wyglądem. Zwracano nawet uwagę, że często zebrzą wśród wypoczywających w restauracjach gości uzdrowiska⁵²⁷. Struktura społeczna kuracjuszy zaczęła się nieco zmieniać się na początku XIX w. W 1816 roku uruchomiono dom dla ubogich, (określony przez J. G. Knie mianem szpitala, co oznaczało raczej przytułek)⁵²⁸. Znajdowało się w nim jednak tylko sześć łóżek. Mieszkańcy tego obiektu mieli prawo do obsługi oraz darmowych konsultacji lekarza uzdrowiskowego⁵²⁹.

W połowie XVIII wieku izby w domach gościnnych były już wyposażone w najpotrzebniejsze meble, a przydziałem odpowiedniego noclegu zajmował się wciąż opiekun zdrojowy⁵³⁰. W relacjach z drugiej połowy stulecia budynki pensjonatów były opisywane jako obiekty „różnej jakości”. Przejeżdżający przez Stary Zdrój w 1784 roku Stanisław Poniąkowski określił tutejsze zakwaterowanie jako „niewygodne”⁵³¹. Noclegi początkowo oferował dom zdrojowy *Löwenhaus*, dysponujący ponad 30 pokojami, oraz *Promenadenhaus* i *Brunnenhaus* (nazywany również *Doktorhaus*) z kilkunastoma

⁵²² J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch-Altwasserischen Sauer-Brunnens*.... 9, 41.

⁵²³ Ibid., s. 60.

⁵²⁴ Ibid., s. 34, 244.

⁵²⁵ Ibid., s. 244–245.

⁵²⁶ E.J. Neifeld, op. cit., s. 18.

⁵²⁷ J. Radius, op. cit., s. 44.

⁵²⁸ J.G. Knie, op. cit., s. 2175.

⁵²⁹ G. Jachmann, *Kurtze Nachricht von dem in Tanhausen befindlichen Charlotten-Sauer-Brunn, in was Selbter bestehe, und wie er mit Nutzen zu gebrauchen*, Schweidnitz 1726, s. 28; K.F. Mosch, op. cit., s. 163.

⁵³⁰ E.J. Neifeld, op. cit., s. 15–19.

⁵³¹ A. Zieliński, *Polskie podróże po Śląsku w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1974, s. 57.

miejscami. Już jednak na początku XIX wieku gości odwiedzających Stary Zdrój mógł przyjąć jeden z kilkunastu elegancko urządzonych pensjonatów (il. 66.). Jeden z największych był *Traiteurhaus* (widoczny już na rycinie Wenera, il. 51.), który na początku XIX wieku dysponował stajnią dla koni oraz powozami na wynajem. W tym samym czasie Radius pisał, że w Starym Zdroju „dobrych mieszkań nie brakuje”, choć „noszą one piętno dłuższej egzystencji”⁵³². Ten sam autor wskazywał także, iż lekarz uzdrowiskowy (wówczas dr Rau) jada posiłki razem z gośćmi, co buduje dobre relacje medyka z pacjentami⁵³³. Poza tym w miejscowości było jeszcze przynajmniej 18 domów prywatnych przeznaczonych na mieszkania dla kuracjuszy.

W latach 40. XIX wieku pensjonaty Mutiusów mogły przyjąć gości już w 66 pokojach oraz oferowały miejsce dla 4 powozów i 20 koni. *Traiteurhaus* został rozbudowany i oferował 14 pokoi, miejsce dla 20 powozów oraz 60 koni. W pozostałych obiektach można było zamieszkać w jednym z 209 pokoi i skorzystać z 32 pomieszczeń dla powozów oraz stajni⁵³⁴. Nowopowstałe obiekty były „w najlepszym guście, jakie można znaleźć także w największych zdrojowiskach”⁵³⁵. Wówczas też najliczniejszą grupę kuracjuszy stanowili Ślązacy i Polacy, ale liczone, że w kolejnych sezonach do miejscowości zaczną przyjeżdżać goście z dalszych miejsc⁵³⁶. W latach 60. XIX wieku za najdogodniejsze uważane były trzy zajazdy: *Villa Nova* (il. 67.), która dysponowała także werandą i restauracją, *Ernestinenhof* oraz hotel restauratora *Winklera* (wcześniej *Traiteurhaus*, przemianowany w końcu XIX wieku na *Seifert's Hotel*, il. 68. i 69.)⁵³⁷. W przewodniku sprzed końca działania Starego Zdroju napisano o nim, że jego „wyposażenie jest dobre, życie tanie i wiejskie”⁵³⁸.

⁵³² J. Radius, op. cit., s. 45.

⁵³³ Ibid., s. 46.

⁵³⁴ J. Wendt, op. cit., s. 232.

⁵³⁵ Ibid., s. 231.

⁵³⁶ Ibid., s. 230, L. von Zedlitz-Neukirch, op. cit., s. 29.

⁵³⁷ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 52.

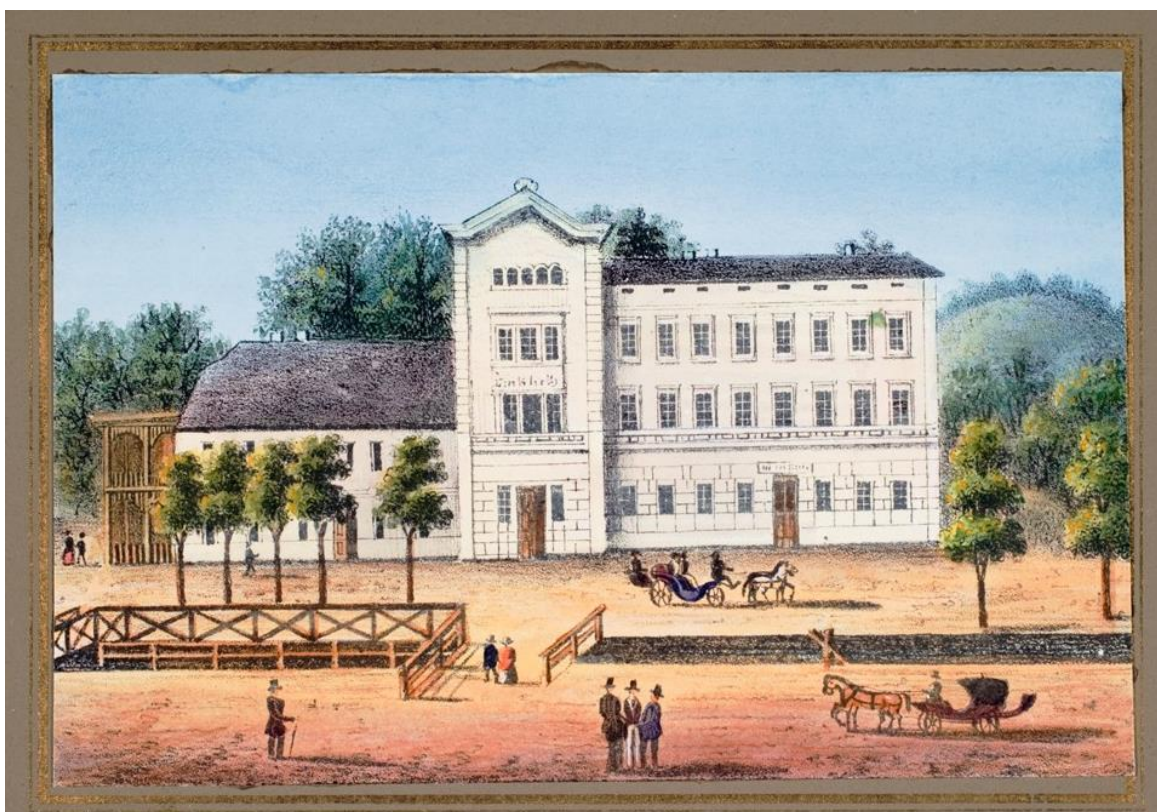
⁵³⁸ J. Braun, op. cit., s. 514.



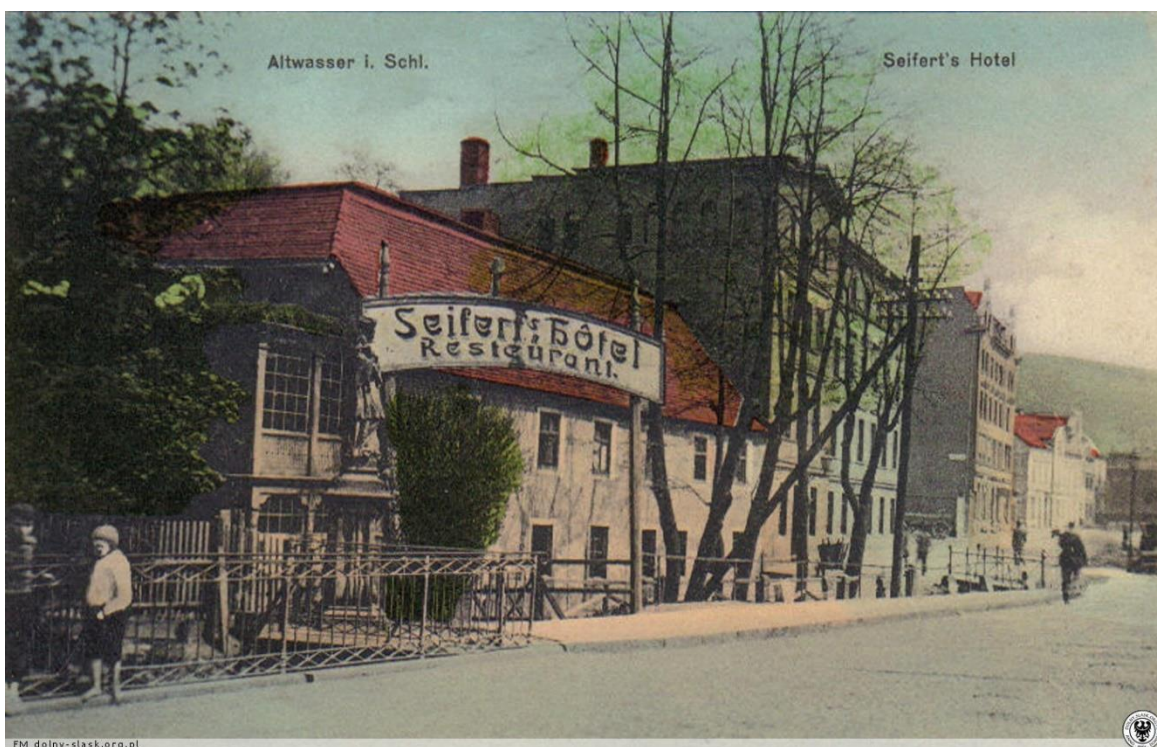
Il. 66. Pensjonaty *Berlinerhaus* i *Wienerhaus*, ryc C. Scholtza, po 1842. Obiekty stały przy drodze pomiędzy Zdrojem Górnym a główną szosą (później też linią kolejową). Udostępniona przez Herder-Institut



Il. 67. *Villa Nova* w Starym Zdroju, fot. nieznanego autora, po 1890. Źródło: <https://polska-org.pl/8935270,foto.html?idEntity=517472> [dostęp: 15.11.2023]



Il. 68. *Hotel Winklera* w Starym Zdroju, 2. połowa XIX wieku, ryc. nieznanego autora. Udostępniona przez Herder-Institut



Il. 69. *Seifert's Hotel* w Starym Zdroju, pocztówka z 1900 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/5191881,foto.html?idEntity=533516> [dostęp: 15.11.2023]

III.1.4.4. Metody i organizacja kuracji

Już w XVII wieku zarządzający uzdrowiskiem w Starym Zdroju starali się, aby zapewnić gościom odpowiedni komfort w trakcie procesu leczenia. Po przyjeździe do miejscowości, należało zgłosić się do opiekuna zdroju, którego zadaniem było „obejrzenie kuracjuszy z pełną dyskrecją”. Zatrudniona przez uzdrowisko osoba była również odpowiedzialna za przekazywanie niezbędnych w trakcie pobytu informacji⁵³⁹, a także zobowiązana do utrzymywania czystości wokół źródeł tak, aby nie były one „zabrudzone przez hultajskie szumowiny”. Musiała też pilnować, aby codziennie rano odpompowywano wodę oczyszczając ujęcie, bowiem niewskazane było mętnienie zastałej wody. Do zadań opiekuna uzdrowiskowego należało również pieczętowanie butelek, skrzyń oraz beczek z wodą mineralną przeznaczonych do wysyłki (liczby gości oraz ilości wysyłanej wody w wybranych latach działania uzdrowiska opisuje tabela 3.)⁵⁴⁰.

Tabela 3. Frekwencja gości oraz ilości wysyłanych butelek z wodą mineralną w wybranych latach działania uzdrowiska w Starym Zdroju, na podstawie: E. Osann, *Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa's*, Berlin 1832, s. 353–354; J. D. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien, Waldenburg und Altwasser* 1850, s. 112–113; K. C. Hille, *Die Heilquellen Deutschlands und der Schweiz: ein Taschenbuch für Brunnen- und Badereisende...*, s. 97. Znak (-) oznacza brak danych

Rok	1814	1826	1830	1834	1849	1857	1860
Liczba rodzin na kuracji	407	232	361	79	746	970	około 600
Liczba przygotowanych kąpiel	-	6375	7692	2738	20 336	-	-
Liczba wysyłanych butelek z wodą mineralną	-	184	359	559	-	-	-

Nad przebiegiem kuracji czuwali lekarze zdrojowi. Jako pierwszy objął tę funkcję Johann Caspar Thym ze Świdnicy. Kolejnym sprawującym nadzór nad przebiegiem kuracji był niejaki Köhler, również świdniczanin, a następnym lekarz

⁵³⁹ J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch-Altwasserischen Sauer-Brunnen...*, s. 9, 41.

⁵⁴⁰ J. Dębicki, op. cit., s. 205; J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch-Altwasserischen Sauer-Brunnen...*, s. 56–60.

z Dzierżoniowa, Christoph Gottehr Burghardt⁵⁴¹. Po nim praktykę przejął roku dr Hermann z Bojanowa, a następnie dr Schaller ze Świebodzic. W końcu XVIII wieku kurację ordynował Johann Gottlieb Menzel (pracując z mistrzem zdrojów Herfortem⁵⁴²), a na początku XIX wieku dr August Heimbert Hinze, który pełnił wcześniej rolę lekarza Hochbergów. Od 1832 roku funkcję medyka zdrojowego przejął Johann Ludwig Daniel Rau⁵⁴³. Przed końcem działania źródła wymieniane były także nazwiska Brühl, Scholz oraz Pohl⁵⁴⁴. Można było także skorzystać z usług farmaceuty z Wałbrzycha, który w sezonie otwierał w hali spacerowej (il. 70.) filię swojej apteki (w połowie XVIII wieku pełnił tę funkcję niejaki Ulbricht)⁵⁴⁵.

W opisie uzdrowiska z 1698 roku znalazła się wzmianka o używaniu wody z niezagospodarowanego jeszcze wówczas Źródła Środkowego do kąpieli. Zabiegi kąpielowe przeprowadzane były w wydzielonym budynku. Podczas ich przygotowania, obsługa zdrojowa gromadziła wodę mineralną w zamykanych beczkach, a następnie podgrzewała ją. Prawdopodobnie wcześniej goście sami musieli przygotowywać kąpiele, nie było też przeznaczonego do nich budynku. Część kuracjuszy sprowadzała specjalne wanny z Wałbrzycha. Popularnością cieszyły się także małe wanienki do moczenia nóg poniżej kolan⁵⁴⁶. W relacjach znalazły się informacje o „specjalizowaniu się” Starego Źródła w leczeniu poprzez kąpiele nóg⁵⁴⁷.

Niedogodności, odnotowane przez gości uzdrowiska, związane były z funkcjonowaniem ujęć wody mineralnej. W 1751 roku lekarz Neifeld napisał, że rura zainstalowana w źródle górnym, odpowiadająca za wypływ świeżej wody mineralnej, jest na tyle krótka, że woda miesza się z tą zebraną już na dnie zbiornika, co obniża zawartość leczniczych substancji i obniża jej skuteczność. Nadmiar wody ze zbiornika usuwała stale pracująca pompa. Opis medyka sugeruje, że było to dość skomplikowane urządzenie. Nadmiar odpompowanej wody gromadzono w szklanych naczyniach. Ujęcie Źródła Środkowego nie było wyposażone w żadne dodatkowe instalacje⁵⁴⁸.

⁵⁴¹ M. Rindfleisch, op. cit., s. 17; J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch-Altwasserischen Sauer-Brunnen...*, s. 59.

⁵⁴² G. P. Mogalla, op. cit., s. 63.

⁵⁴³ L. von Zedlitz-Neukirch, op. cit., s. 29–30.

⁵⁴⁴ J. Braun, op. cit., s. 514, W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 51.

⁵⁴⁵ J. Wendt, op. cit., s. 234.

⁵⁴⁶ J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch-Altwasserischen Sauer-Brunnen...*, s. 13, 55–61.

⁵⁴⁷ E.J. Neifeld, op. cit., s. 182.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, s. 10, 16.

W końcu XVIII wieku wyrażano wątpliwości, co do sposobu ujęcia wód. Pawilony zbudowane nad *Oberbrunnen* i *Mittelbrunnen* były drewniane, co według ówczesnych autorów niekorzystnie wpływało na trwałość gazowych substancji zawartych w zdrojach. Równie dyskusyjny okazał się sposób czerpania ze Źródła Górnego. Sącząca się powoli do szklanych naczyń woda tracić miała cenne składniki lecznicze⁵⁴⁹. Dodajmy, że wewnątrz pawilonu stały ławki przeznaczone dla kuracjuszy oraz szafki służące do przechowywania butelek i naczyń⁵⁵⁰.

Ciekawostkę może stanowić próba wykorzystania chłodnych (których temperatura wynosiła 7 stopni Celsjusza) wód, z odkrytego w 1777 roku Źródła Fryderyka, do leczenia osłabionych koni. Kąpiele w zimnej wodzie miały pomóc zwierzętom odzyskać siły, a po potwierdzeniu skuteczności tych zabiegów, miały być one wprowadzone również dla ludzi⁵⁵¹.

Kuracja pitna zalecana była w okresie od maja do końca sierpnia, ale w przypadku łagodnej jesieni można było ją wydłużyć nawet do października. Jeśli przybycie do źródła poprzedzała dłuższa podróż, należało najpierw odpocząć kilka dni. Następnie spożywanie wody miało odbywać się dwa razy dziennie. Wśród zaleceń było także mieszkanie na wyższych piętrach (które pozbawione miały być wilgoci), palenie w kominku i okadzanie mieszkania bursztynem lub jałowcem⁵⁵². Opisywano, że rano, po godzinie szóstej, goście mieli dużo siły, a woda zawierała najwięcej związków lotnych. Popołudniowe spożycie zalecano po godzinie szesnastej. Do kuracji pitnej dołączane były specjalnie wypiekane pierniki⁵⁵³. Przy określaniu odpowiednich dawek uwzględniano możliwości i potrzeby kuracjuszy, stopniowo zwiększając, a później zmniejszając ilość wypijanej wody. Wskazywano także na rolę ruchu, zalecając spacery przed porannym zabiegiem, po południu i po kolacji. Niechętnym wobec takiej formy aktywności proponowano ostrożną jazdę konną bądź rozmowy przy źródle. Podkreślano pozytywny wpływ picia wody na powietrzu i w towarzystwie, dopuszczając jej spożywanie w pokojach jedynie w przypadku złej pogody. Podczas wyjazdu z uzdrowiska należało zabrać ze sobą skrzynkę tutejszej wody mineralnej, aby jeszcze przez pewien czas po zakończeniu leczenia wzmacniać organizm⁵⁵⁴.

⁵⁴⁹ J. Dębicki, op. cit., s. 123.

⁵⁵⁰ M. Rindfleisch, op. cit., s. 16.

⁵⁵¹ J.G. Morgenbesser, op. cit., s. 8–14.

⁵⁵² R. Kinsel, op. cit., s. 73.

⁵⁵³ J. Radius, op. cit., s. 50.

⁵⁵⁴ J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch-Altwasserischen Sauer-Bruppen*, Schweidnitz 1698, s. 26–52.

Według XVIII wiecznych lekarzy całość trwania kuracji pitnej w Starym Zdroju powinna była wynosić przynajmniej cztery tygodnie⁵⁵⁵. W przypadku terapii wybranych dolegliwości proponowano dodanie do wody serwatki, która – jak uważano – sama w sobie miała leczniczą wartość⁵⁵⁶. Radius zwracał uwagę, że tylko nieliczni goście spożywali czystą wodę, a zakłady serwatkowe w uzdrowiskach były „nie mniej ważne niż same ujęcia wody”⁵⁵⁷. Wodę spożywano również z dodatkiem wina⁵⁵⁸.

Za najlepszy czas na pobyt uważano czerwiec i lipiec, które charakteryzowały się większą łagodnością warunków pogodowych, umożliwiając tym samym zażywanie odpowiednich dawek ruchu. Walor dodatkowy stanowiło wówczas czyste i pachnące kwitnącymi ziołami powietrze oraz ożywiona, ze względu na dużą liczbę gości, atmosfera kurortu. Unikać należało jednak największych upałów, a także chłodnych górskich wieczorów.

Wskazywano na skuteczność łączenia terapii pitnej z zabiegami kąpielowymi⁵⁵⁹. Ze względów medycznych, kuracja kąpielowa dostępna była dla gości Starego Zdroju tylko po wcześniejszym pomyślnym zrealizowaniu przynajmniej dziesięciodniowej kuracji pitnej. Pierwszy etap kąpeli rozpoczynało próbne moczenie nóg w specjalnych, sięgających kolan, wanienkach. Wodę do tego celu czerpano o godzinie czwartej rano. Sam zabieg należało wykonać po codziennym oczyszczeniu organizmu i nie na czczo, ale najlepiej dwie godziny przed śniadaniem i później, trzy godziny po obiedzie, czyli około szesnastej. Czas pierwszej kąpeli powinien wynosić piętnaście minut i być stopniowo wydłużany, aż do osiągnięcia godziny. Podczas zabiegu, głowa kuracjusza miała być szczelnie zawinięta ręcznikiem, aby zapobiec omdleniom spowodowanym działaniem siarczanów zawartych w wodzie. Również stopniowo należało podnosić temperaturę kąpeli. Z czasem woda mogła sięgać do pępka, później górnej części brzucha, by na koniec pacjent mógł zanurzać się w niej według własnych możliwości. Osobom mającym „odrazę” do kąpania się w używanych wcześniej wannach zalecano zamawianie nowych wanień. Podczas zabiegu zakazywano prowadzenia żywiołowych rozmów, energicznego poruszania się i śpiewania. Po odbyciu kąpeli zalecana była drzemka, a przynajmniej odpoczynek w łóżku. Stan zdrowia miał poprawiać się dopiero upływnięciu pewnego czasu od zakończenia

⁵⁵⁵ E.J. Neifeld, op. cit., s. 11–17, 100–111.

⁵⁵⁶ F. Hoffmann, op. cit., s. 35.

⁵⁵⁷ J. Radius, op. cit., s. 19.

⁵⁵⁸ J.G. Morgenbesser, op. cit., s. 8–14.

⁵⁵⁹ E.J. Neifeld, op. cit., s. 106–143, 178.

kuracji⁵⁶⁰. Zalecenia dotyczące stosowania balneoterapii w Starym Zdroju zamieszczono także w XIX-wiecznej „Encyklopedyi Powszechnej”, gdzie czytamy:

„Chorzy pijają przedewszystkiem wodę ze źródła Jerzowego; czasem też zalecają im lekarze, żeby przedtem pijali wodę ze źródła Frederykowego. Woda zaś z innych źródeł służy tylko do kąpiei. Stosownie do swego składu chemicznego, wody przerzeczone krzepią, stężają zwolna wąż tkanki ciała ludzkiego, osobliwie błony śluzowe; także mięśnie i nerwy, a z pomiędzy trzew najwięcej tego skutku doświadczać ma macica. Używają ich nietylko chorzy, przybyli wprost do Starej wody, ale i tacy (i to może w liczbie znaczniejszej), którzy poprzednio pili wodę salzbrunską”⁵⁶¹.

W 1830 roku Radius informował, że podczas kąpiei należało być zanurzonym po szyję, a temperatura kąpiei wynosiła zwykle 28 stopni Celsjusza. Jeśli uzyskało się odpowiednie zalecenia medyczne, można ją było stopniowo obniżać, co przynosić miało korzystne skutki. Każdy z gości uzdrowiska miał wyznaczony, równy czas na kąpiel, w godzinach porannych. Później łaźnie dostępne były dla gości spoza Starego Zdroju. W najwyższym sezonie tylko w budynku Starej Łaźni odbywano około 100 kąpiei, co powodowało, że aby umożliwić wszystkim chętnym zabiegi, był on czynny od 5 rano do 1 kolejnego dnia⁵⁶². W 1834 roku informowano, że kompletna kuracja liczyła od 28 do 36 zabiegów kąpielowych. Poza kąpielami wodnymi, od 1859 roku w Łazienkach Luizy liczących 12 kabin zabiegowych, w czterech oferowano kąpiele borowinowe (il. 71.)⁵⁶³. Zabieg ten cieszył się z czasem coraz większym powodzeniem⁵⁶⁴. Jako ciekawostkę podać należy, iż zalecano, aby ze względu na możliwe różnice temperatur, wynikające z podgórskiego położenia miejscowości, szczególnie wrażliwi kuracjusze nosili ubrania z wełny, które zapewnić miały odpowiednią termoregulację⁵⁶⁵.

⁵⁶⁰ J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch-Altwasserischen Sauer-Brunnen...*, s. 59–78.

⁵⁶¹ „Altwasser”, [w:] *Encyklopedyja powszechna*, t. 1, Warszawa 1859, s. 541.

⁵⁶² J. Radius, op. cit., s. 53–55.

⁵⁶³ Ibid., s. 160–161.

⁵⁶⁴ R.M. Łuczyński, op. cit., s. 29–34.

⁵⁶⁵ J. Wendt, op. cit., s. 224–225.



II. 70. Hala Spacerowa w Starym Zdroju, ryc. O. v. Carsheima, około 1850. Udostępniona przez Herder-Institut



II. 71. Nowe Łazienki, ryc. T. Sachsego, około 1850. Udostępniona przez Herder-Institut

III.1.4.5. Rozrywka i rekreacja na terenie kurortu

W połowie XVIII wieku przez uzdrowisko przebiegały już aleje, mające zapewnić gościom możliwość spacerów podczas kuracji⁵⁶⁶. Wskazywano równocześnie, że istniejące założenia zieleni nie były wystarczające i wymagały prac pielęgnacyjnych⁵⁶⁷. Wśród rozrywek i form spędzania wolnego czasu, jakie zalecano i proponowano pierwszym gościom Starego Zdroju, był pogawędki, spokojne jeździectwo i powożenie, kręgle oraz „radosne ćwiczenia”⁵⁶⁸. Organizowane były także *thée dansant*, czyli popołudniowe spotkania przy herbacie połączone z tańcami⁵⁶⁹. Specjalnie przygotowana i udostępniana Galeria pełniła na początku XVIII wieku miejsce spotkań towarzyskich oraz gier. Pisano, że „sposób życia u wód w Altwasser jest wprawdzie daleko skromniejszy, niż w pełnych zgiełków kąpielach, ale też niektóre osobliwości, które Altwasser niemniej powabną i zachęcającą robią okolicą”⁵⁷⁰. Za rozrywki służyły poranne picie wody w towarzystwie i przechadzki po zdrojowej promenadzie (il. 72.) wśród dźwięków muzyki. Pobyt kuracjom umilały dźwięki orkiestry uzdrowskiej, która od 6:30 do 8:30 oraz od 15:30 do 17 dawała koncerty przy promenadzie. Po zabiegach odbywano dalsze wycieczki i spożywano posiłki zgodne z rozpisaną dietą. Wieczorami odbywały się gry, a w niedziele tańce. Dostępne były także wypożyczalnie książek i czasopism⁵⁷¹. Radius zwracał z kolei uwagę, że najlepsze rozrywki i atrakcje Starego Zdroju to te, które dostępne są w Szczawnie⁵⁷².

Do dalszych wycieczek zachęcało otoczenie miejscowości⁵⁷³. W kolejnych latach urządzono promenady spacerowe, które prowadziły wzdłuż stawu, po którym pływały łabędzie, znajdującego się przy dworze Muttiusów, i przez leśny labirynt z atrakcyjnymi punktami widokowymi. Mosch pisał o nich:

„Do przechadzek służy tu szczególnie długa i piękna Alleia, która się od górnego aż do dolnego źródła rozciąga. Z początku alleia ta zaczyna się lipami, dalej zaś wysokimi wysadza sosnami, które po równej drodze rzęsiście rozpościerają cienie.

⁵⁶⁶ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 12–13.

⁵⁶⁷ Za: J. Dębicki, op. cit., s. 245.

⁵⁶⁸ J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch-Altwasserischen Sauer-Brunnen...*, s. 47.

⁵⁶⁹ J. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 28.

⁵⁷⁰ K.F. Mosch, op. cit., s. 166.

⁵⁷¹ Ibid., s. 166–167, K. C. Hille, op. cit., s. 87.

⁵⁷² J. Radius, op.cit., s. 60–61.

⁵⁷³ L. von Zedlitz-Neukirch, op.cit., s. 29.

⁵⁷³ J. Radius, op. cit., s. 60.

W połowie tej drogi rozweselają ozdobne kwiatami szpalery, wśród których wznosi się mały Pawilonik, jest to wspaniały ogródek należący do domu Podelwia [*Löwenhaus*]; od tego w bok prowadzą bardzo wygodne ścieżki w następniejsze cienie małego Parku, który o pobliską lasotę się opiera. W najprzyjemniejszych punktach tego ustronia, są wszędzie ponaprawiane ławki i krzesła do spoczynku⁵⁷⁴.

Wytyczono także trasy do Wałbrzycha i większych zakładów przemysłowych. poprowadzono także ścieżki na szczawieńską *Wilhelmsöhe* i bliższą *Vogelskoppe*⁵⁷⁵. U podnóża *Vogelskoppe*, we wspomnianym przez Moscha parku, znajdowała się, wzniesiona w latach 40. XIX wieku, Szwajcarka (il. 73. i 74.). Inicjatorem jej powstania był doktor Rau, który zakupił ziemię ze wspaniałym widokiem na okolicę i Zamek Książ, z zamiarem budowy zakładu serwatkowego. Z czasem dostrzegł, że część gości obawia się dalszych spacerów, ale chętnie odwiedza to miejsce, zlokalizowane w pobliżu centrum kurortu.⁵⁷⁶

W latach 30. sugerowano spacer, konwersacje, „granie” i przejażdżki konne, odradzając wysiłek, jakiego wymagają taniec, rzucanie piłką i wycieczki górskie, które interesowały zapewne część kuracjuszy znajdujących się w lepszym stanie zdrowia⁵⁷⁷. Już w poradniku z 1751 roku wskazywano na atrakcyjne tereny górskie, otaczające Stary Zdrój⁵⁷⁸. Założona przez doktora Raua Szwajcarka skierowana była szczególnie do gości, którzy nie chcieli odbywać dalszych wycieczek. Leżący u podnóża *Vogelskoppe* zakład serwatkowy oferował kuracjom odpoczynek nie tylko wewnątrz obiektu, ale także w otaczających go altanach. Zmęczeni krótkim spacerem mogli posilić się nie tylko mlekiem. Serwowano tutaj także kawę, wodę z cukrem, piwo, plasterki masła, sery, szynkę i tarty jajeczne. W okolicy rosły stare buki, które stanowiły dodatkowe urozmaicenie wycieczek. W sezonie oferowano tam również noclegi⁵⁷⁹. W drugiej połowie XIX wieku urozmaicenie pobytu w Starym Zdroju stanowiły nie tylko „piękna łaźnia”, *Kurhaus* i nowy pałac, ale także opisana wcześniej Szwajcarka, odlewnia żelaza (il. 75.) oraz fabryka porcelany Tielscha⁵⁸⁰.

⁵⁷⁴ K.F. Mosch, op.cit., s. 168.

⁵⁷⁵ J. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 94–95, H. A. O. Reichard, op. cit., s. 490.

⁵⁷⁶ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, s. 96–97.

⁵⁷⁷ J. Dębicki, op. cit., s. 233.

⁵⁷⁸ E.J. Neifeld, op.cit., s. 107.

⁵⁷⁹ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, s. 96–97.

⁵⁸⁰ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 51.

Swoistą atrakcję Starego Zdroju stanowiła otwarta w latach dziewięćdziesiątych XVIII stulecia, wspomniana już „Lisia Sztolnia” (il. 76.), do której weście znajdowało się na południe od centrum miejscowości, na wysokości Wzgórza Parkowego (niem. *Gleisberg*). W 1790 roku zasoby kopalni *Fusch* niemal się wyczerpały, co skłoniło zarząd do podjęcia prac nad wydrążeniem nowej sztolni. Jej wylot został umieszczony po wschodniej stronie Lisiego Wzgórza, na wysokości 410 m n.p.m., przy lewym brzegu rzeki Pełcznicy. Sztolnia, zaprojektowana w celu odwadniania górotworu i dostarczania świeżego powietrza do kopalnianych wyrobisk, miała łączną długość 1600 metrów. Jej wymiary w wyłomie wynosiły niemal trzy metry szerokości oraz wysokości. W 1794 roku spiętrzone w niej wodę na wysokość około jednego metra, co zainicjowało nowy sposób transportu węgla za pomocą holowanych barek. Ten rodzaj transportu utrzymywał się do 1854 roku. Po tym okresie obniżono poziom wody, osuszono dno, ułożono kopalniane tory przeznaczone dla trakcji konnej, by wprowadzić standardowy wówczas sposób transportu węgla. „Lisia Sztolnia” przestała służyć jako wyrobisko transportowe w 1867 roku, kiedy do wydobywania urąbku zaczęto wykorzystywać szyb *Julia* z zastosowaniem maszyny parowej. W roku 1867 wyrobisko otamowano i zamknięto, by w XX wieku podjąć próbę jego ponownego otwarcia, tym razem jako unikatowego na skalę światową zabytku⁵⁸¹.

Od początku istnienia „Lisiej Sztolni” udostępniano ją do zwiedzania jako atrakcję turystyczną. Uroczyste otwarcie nastąpiło we wrześniu 1794 roku. Była to pierwsza, wykorzystująca transport wodny do transportu węgla sztolnia w kontynentalnej Europie, co podnosiło jeszcze rangę przeżycia związanego z jej odwiedzeniem. Korytarze oświetlano lampami górniczymi, a w inauguracyjnym przepływie wziął udział inicjator budowy, hrabia von Reden⁵⁸². Głównymi odwiedzającymi atrakcję byli kuracjusze z pobliskich uzdrowisk, takich jak Stary Zdrój i Szczawno-Zdrój. Sztolnię eksplorowali również wyjątkowi goście, w tym para królewska – Fryderyk Wilhelm III i jego żona Luiza, którzy odwiedzili to miejsce w 1801 roku. Inni znani goście to ambasador Stanów Zjednoczonych w Berlinie, John Quincy Adams, późniejszy prezydent Stanów Zjednoczonych, a także w 1838 roku Aleksandra – cesarzowa Rosji, żona cara Mikołaja I⁵⁸³. W 1816 roku polska hrabina

⁵⁸¹ A. Krzemińska, A. Zaręba, op. cit., s. 93–100.

⁵⁸² E. Piątek, Z. Piątek, *Historia spławnej sztolni „Fuchs” w Wałbrzychu...*, s. 65–80.

⁵⁸³ A. Krzemińska, A. Zaręba, op. cit., s. 97–98.

Izabela Czartoryska zwiedziła sztolnię i tak opisała jej wygląd, sposób eksploracji oraz gościnność gospodarzy:

„Zrobiliśmy uroczą wycieczkę; siostra pani Kossboth jest żoną pana Mielińskiego, polskiego szlachcica, dyrektora kopalni węgla, urządzonych według angielskiego systemu. Miałam wielką ochotę zobaczyć je i w dniu dzisiejszym właśnie pozwolono nam tam iść. Pan Mieliński przyjął nas u wejścia; weszliśmy do barki – było nas razem dwanaście osób. Płynęliśmy strumieniem czy podziemnym kanałem o powierzchni pół mili niemieckiej. Wszystko było rzęście oświetlone, poprzedzała nas piękna muzyka na innej barce. Po przybyciu do kopalni, (...), znaleźliśmy bardzo piękny salon. Wszystko było umajone zielenią i rzęście iluminowane. W głębi transparent przywitał nas słowami, którymi górnicy pozdrawiają zawsze tych, których ujrzą lub spotkają; są to słowa: „Szczęść Boże”, co jest równoznaczne z życzeniem: „wrócę stąd szczęśliwie i bezpiecznie”. Wyrazy te jarzyły się w głębi ślicznego salonu, pośrodku którego stał wytwornie nakryty stół z lodami, ciastkami, winem, herbatą i owocami. Byliśmy 200 sążni pod ziemią, rzęście oświetleni, otoczeni kwiatami i wróciliśmy wesoło przy dźwiękach obojów i klarnetów, wyraziwszy wdzięczność aranżerom tej pięknej wyprawy”⁵⁸⁴.

Goście w romantycznych opisach relacjonowali wycieczki po sztolni, porównując ją do mitycznego Styksu czy krainy Plutona⁵⁸⁵. Promocją sztolni zajmował się hrabia von Reden, który zajmował się także przygotowaniem wyjątkowej oprawy wycieczki dla szczególnie ważnych gości. Wśród atrakcji były podziemne koncerty. Lisia Sztolnia stała się jednym z pierwszych miejsc występu Wałbrzyskiej Orkiestry Górniczej. Wraz z rozwojem uzdrowisk, w latach 20. XIX wieku, kapela zaczęła grywać muzykę uzdrowską, czyli przyjemne dla odbiorców i pozwalające wypocząć melodie popularne, z pogranicza koncertowej i rozrywkowej⁵⁸⁶. Organizowano również podziemne uczy. W roku 1838, gdy miała przybyć caryca Charlotta, powstała dla niej wielka komora z kolumnami, znana jako hala Schuckmanna (il. 77.). Inną, związaną z działalnością górniczą atrakcją miał stanowić, znajdujący się na południe od Starego Zdroju, w pobliżu Wałbrzycha, skamieniały pień. Odnaleziono go w kamieniołomie piaskowca. Miał on 12 stóp długości i od 2,5 do 3 stóp grubości⁵⁸⁷.

⁵⁸⁴ I. Czartoryska, op. cit., s. 101–102.

⁵⁸⁵ A. Krzemińska, A. Zaręba, op.cit., s. 93–97.

⁵⁸⁶ L. Białucha, op. cit., s. 5-32.

⁵⁸⁷ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 52–53.

Równocześnie zwracano uwagę na pewne formy rozrywki popularne w Starym Zdroju, a mianowicie gry hazardowe⁵⁸⁸. Szczególnie polska arystokracja oddawała się rozrywkom, rozrzućnym grom i tańcom, sprawiając „więcej zbytku niż zrobiłoby cztery razy tylu rodzimych kuracjuszy”⁵⁸⁹. W „Enyklopedyji Powszechnej” podkreślano jednocześnie, że pobyty w Starym Zdroju w porównaniu z innymi zdrojowiskami są „tanie; a dla chorych, przekładających ciszę i spokój nad ruch i wrzawę tłumów ludzi, bardzo przyjemne”⁵⁹⁰. Z kolei Wendt przyznał, że w uzdrowisku po prostu brakuje pewnych form spędzania wolnego czasu, pisząc:

„Za bardzo istotną wadę zewnętrznego wyposażenia źródeł leczniczych uważa się słuszenie niedostateczne zapewnienie rozrywek i zabaw odpowiadających potrzebom wykształconej części społeczeństwa. Z pewnością nuda jest często główną przeszkodą w powrocie do zdrowia”⁵⁹¹.

Odwołał się przy tym do aktualnej ówczesnie pracy dotyczącej wykorzystania wód mineralnych w Ems, w której zapewniano, że w kuracji nie wystarczy piękna przyroda uzdrowiskowa, ale pacjenci muszą mieć możliwość cieszenia się nią w miłym towarzystwie. Jak wskazywał Wendt, w Starym Zdroju czynione były jednak starania, aby „osiągnąć ideał wyznaczony dla każdego uzdrowiska”⁵⁹².



II. 72. Widok Promenady przy Friedrichsbrunnen, C. Horny’ego 1800. Źródło: G. G. Fülleborn, *Taschenbuch für Brunnengäste besonders zu Altwasser in Schlesien*, Freyberg 1806, brak paginacji

⁵⁸⁸ J. Dębicki, op. cit., s. 244, *Altwasser; im Sommer 1802...*, s. 411–412.

⁵⁸⁹ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 32.

⁵⁹⁰ „Altwasser”, [w:] *Encyklopedyja powszechna*, t. 1, Warszawa 1859, s. 542.

⁵⁹¹ J. Wendt, op. cit., s. 235, tłum. Maria Pytko.

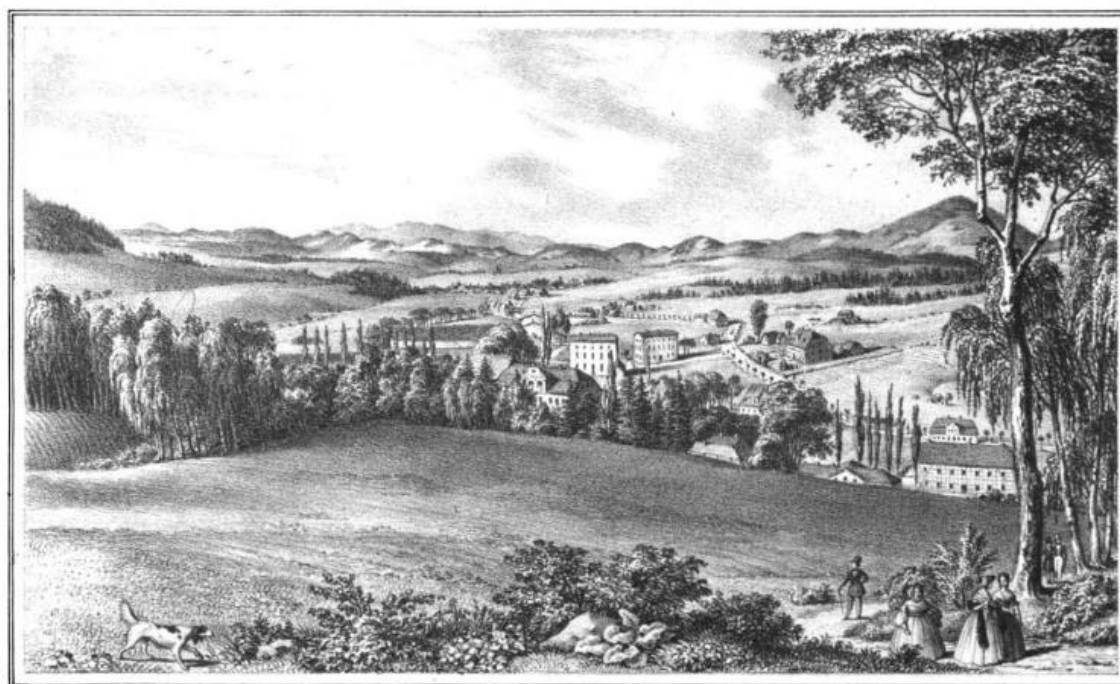
⁵⁹² *Ibid.*, s. 236.



1811 u. gebr. v. W. Santera in Breslau.

ANSICHT DES BERGWEILKÄUSELS

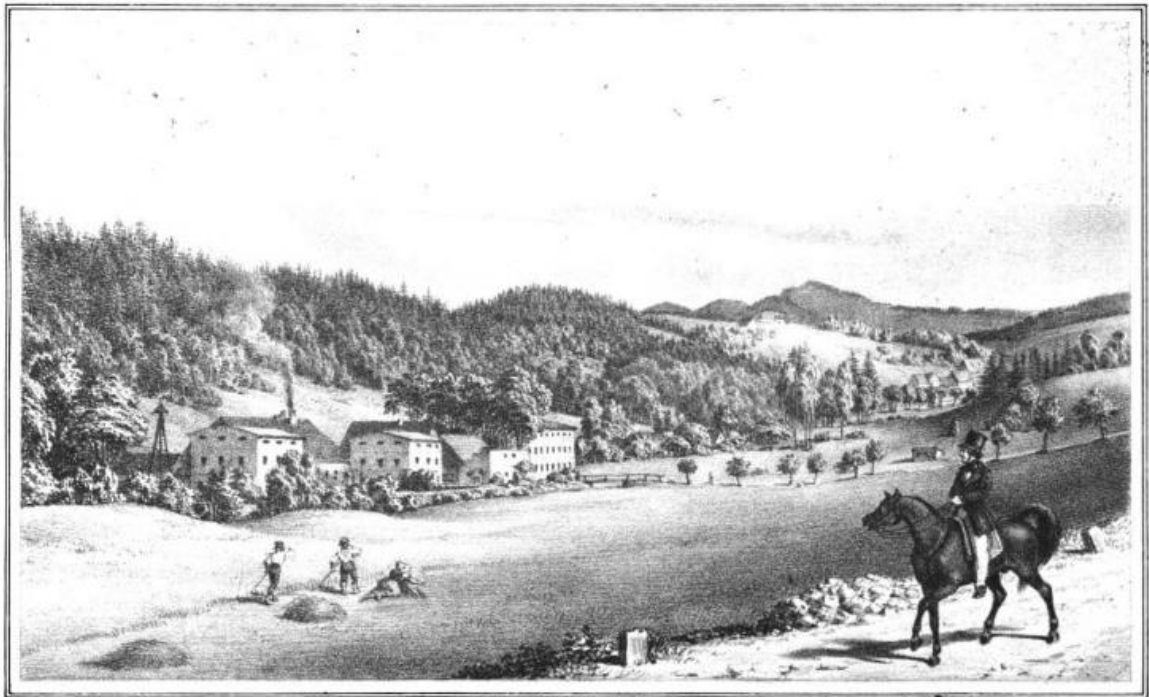
II. 73. Szwajcarka na *Vogelkoppe*, ryc. W. Santera. Źródło: J. Wendt, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, Breslau 1841, brak paginacji



1811 u. gebr. v. W. Santera in Breslau.

ANSICHT DES STADTES
VON DER SCHWEIZKOPPE AUS.

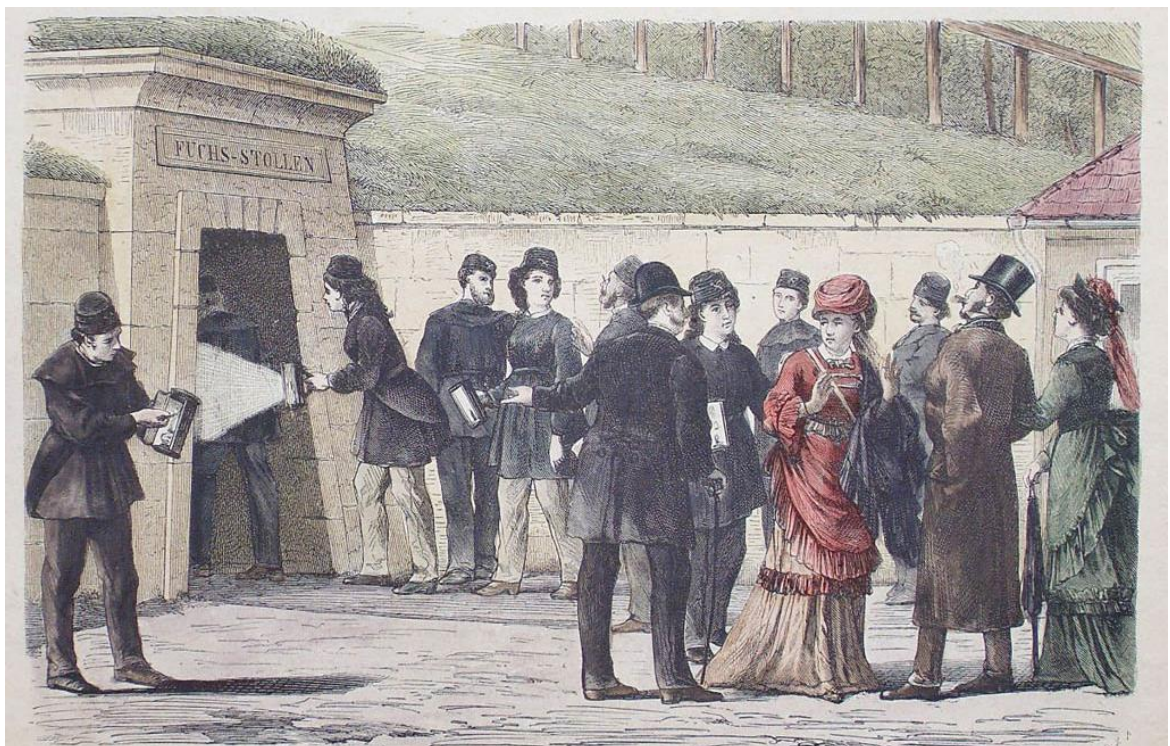
II. 74. Widok na Stary Zdrój z terenów przy Szwajcarce, ryc. W. Santera. Źródło: J. Wendt, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, Breslau 1841, brak paginacji



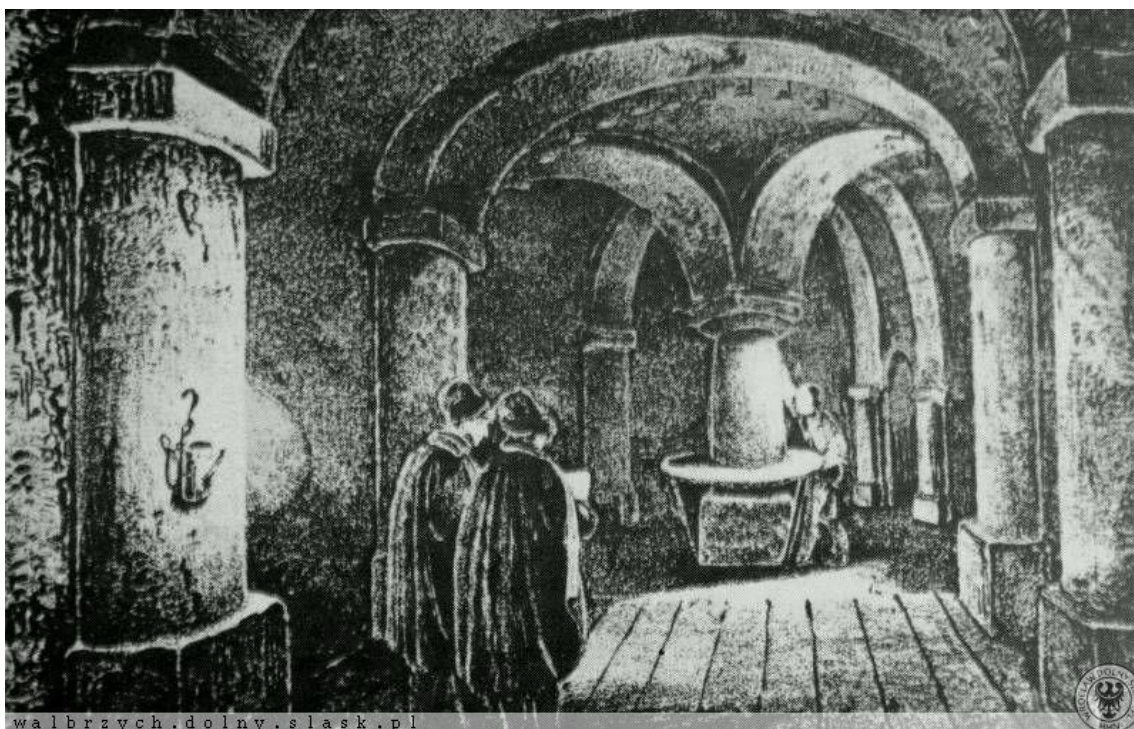
Lith. v. g. Dr. S. W. Santer. Breslau.

DIE EISENHALTIGEN QUELLEN
zu Altwasser.

Il. 75. Widok na odlewnię żelaza przy Starym Źdroju, ryc. W. Santera. Źródło: J. Wendt, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, Breslau 1841, brak paginacji



Il. 76. Turyści w strojach górniczych przed wejściem do Lisiej Sztolni, ryc. nieznanego autora, 1876. Źródło: <https://polska-org.pl/937843,foto.html?idEntity=549584> [dostęp 22.11.2022]



II. 77. Sala Schuckmanna w Lisiej Sztolni, ryc. nieznanego autora, około 1850 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/856356,foto.html?idEntity=549584> [dostęp 22.11.2022]

III.1.4.6. Oferta turystyczna okolic Starego Zdroju

Od początku działania uzdrowiska dostrzegano jego ciekawe oraz sprzyjające odbywaniu wycieczek położenie⁵⁹³. Już Mogalla wskazywał, że same tylko wspomnienia z wypraw do Wałbrzycha, Jedliny czy Książa są „czystą przyjemnością”⁵⁹⁴. Do spacerów poza Stary Zdrój zachęcali nie tylko twórcy przewodników po okolicy⁵⁹⁵, ale także autorzy związani z działalnością zdrojowiska⁵⁹⁶. Proponowano również wycieczki do sąsiednich kurortów, Szczawna i Jedliny, krótko wymieniając ich najciekawsze obiekty i miejsca⁵⁹⁷.

Na początku XVIII wieku polecano kuracjuszom Starego Zdroju zwiedzanie Wałbrzycha, który „wdzięczne domy przedstawia (...) i prowadzi wielki handel płótnami”⁵⁹⁸. Sugerowano także odwiedzenie ruin zamku Neuhaus (obecnie pod nazwą Zamek Nowy Dwór lub Zamek Ogorzelec w Wałbrzychu), przygranicznego Mioszowa, słynącego z manufaktur płócienniczych i Adršpachu (dzisiejsze Czechy)

⁵⁹³ J. Dębicki, op. cit., s. 245.

⁵⁹⁴ G. P. Mogalla, op. cit., s. 61.

⁵⁹⁵ E. Lange, op. cit., s. 68, H. A. O. Reichard, op. cit., s. 490.

⁵⁹⁶ J. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, 94–128, J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 94–111.

⁵⁹⁷ J. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, s. 98–102.

⁵⁹⁸ K.F. Mosch, op. cit., s. 171.

słynącego z piaskowcowych skał⁵⁹⁹. Gotowym na dalsze podróże zalecano, aby nie pomijali klasztoru w Krzeszowie, który choć nieco odległy „jest w najpiękniejszy zbudowany w okolicy”, a w jego wnętrzach podziwiać można dzieła słynnego Michaela Willmanna⁶⁰⁰. Zdrowiejącym gościom proponowano także zamki Książ, Cisy, Bolków, Świny i Grodno oraz okolice Jedliny⁶⁰¹

W zbiorze zdrojowisk z 1834 roku wskazywano, że wśród atrakcyjnych okolic Starego Zdroju warto odwiedzić pobliskie Wałbrzych i Szczawno oraz Zamek Książ i Adršpach⁶⁰². Zachęcano do pokonywania trasy pomiędzy Starym Zdrojem a Szczawnem, informując, że jest ona nie tylko wygodna, ale także dostarcza wrażeń estetycznych.

„Trasę pomiędzy obydwoma uzdrowiskami można pokonać łatwą szosą (...) Widok z Belwederu, który jest zbudowany na szczycie grzbietu górskiego oddzielającego obydwie zdrojowiska, jest cudowny i zachwycający”⁶⁰³.

Za odpowiednią dla kuracjuszy formę spędzania wolnego czasu Wendt uznał spacer. Zaproponował kuracjom trasę do nieodległego Wałbrzycha, gdzie polecił gościom uzdrowiska rozmowę z lekarzem i poetą V.W. Neubeckiem⁶⁰⁴. Jako drugi cel spacerowy wskazał Szczawno, w którym sugerował podziwianie widoku z *Wilhelmshöhe*. Zapewniał też, że choć sąsiednie uzdrowisko jest młode, to w kilka lat przekształciło się we wspaniały kurort i oferuje wszelkiego rodzaju rozrywki. Wspomniał również o zamku Książ. Opisał go jako „jeden z najpiękniejszych i najbardziej wyrafinowanych, skąd rozpościera się najwspanialszy widok na dużą część błogosławionego Śląska”⁶⁰⁵. Chętnym do dalszych wypraw sugerował jednodniowe podróże. Należało je rozpocząć po porannej kuracji, tak by można było odwiedzić kilka atrakcyjnych miejsc. Wśród najbardziej popularnych celów wymienił: Zamek Grodno, Śląską Dolinę, Jedlinę, Mieroszów i Adršpach⁶⁰⁶.

W drugiej połowie XIX wieku polecano, leżącą u podnóża *Vogelskoppe*, odlewnię żelaza *Karlshütte* oraz ogrody radcy Teutlera w Neuweißstein (Biały Kamień,

⁵⁹⁹ Ibid., s. 171–175.

⁶⁰⁰ Ibid., s. 176–177.

⁶⁰¹ Ibid., s. 178.

⁶⁰² L. von Zedlitz-Neukirch, op. cit., s. 30, K. C. Hille, op. cit., s. 89.

⁶⁰³ L. von Zedlitz-Neukirch, op. cit., s. 30, tłum. Maria Pytka.

⁶⁰⁴ J. Wendt, op. cit., s. 237–238. Valerius Wilhelm Neubeck (1765–1850) był lekarzem i pisarzem, teściem J. D. L. Raua oraz autorem poematu „Die Gesundbrunnen”, w którym wymienione zostały uzdrowiska w Starym Zdroju, Jedlinie oraz Szczawnie (s. 50–51).

⁶⁰⁵ J. Wendt., op. cit., s. 238.

⁶⁰⁶ Ibid., s. 239.

obecnie dzielnica Wałbrzycha). Wskazywano również, że choć turyści zwykle wybierają doliny wałbrzyskie, to miłośnicy botaniki i minerałów docenią szczyty tutejszych gór, zwracając uwagę, że tutejsze trasy są przyjemne i mają „romantyczny” charakter. Przewodnik informował też, że oferta turystyczna okolic Starego Zdroju jest właściwie taka sama, jak okolic Szczawna⁶⁰⁷.

Około 1860 roku wydana została pamiątkowa karta z fotografiami pod tytułem „Malownicze zdjęcia z podróży. Stary Zdrój i okolice” (niem. „Malerische Reisebilder. Altwasser und Umgegend”, il. 78.). Ujęto na niej Belweder na *Wilhemshöhe*, halę spacerową i pijalnię oraz źródło Młyńskie w Szczawnie, pijalnię w Szczawnie, Zamek Książ w kilku widokach z tutejszą Szwajcarką, łaźienki w Starym Zdroju, panoramę Jedliny oraz Zamek Grodno. Karta wskazuje, że w końcu działania uzdrowiska kuracjusze odbywali wiele wycieczek po okolicy, zwiedzając nie tylko romantyczne zamki, ale także inne uzdrowiska regionu.

⁶⁰⁷ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 53–54.



II. 78. Karta pamiątkowa „Malownicze zdjęcia z podróży. Stary Zdrój i okolice” (niem. „Malerische Reisebilder. Altwasser und Umgegend”), fotografie H. Krone, 1860. Źródło: https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/89041452/tu_hks_0001437 [dostęp 12.11.2023]

III.1.4.7. Rola właścicieli majątku

Inicjatorem udostępnienia tutejszego ujęcia wody w 1688 r. wieku był gubernator stanu Georg Moritz von Rohr und Stein. Wspierany w swoich działaniach przez doktora Kaspara Thyma nie tylko ogroził ujęcie, ale także zaczął wznoszenie pierwszych budowli zdrojowych. Rozpoczęto wówczas prowadzenie księgi zdrojowej, w której zapisywane były skuteczne kuracje, ale wielokrotnie wypożyczana przez lekarzy książka zaginęła⁶⁰⁸. Kolejny (od 1710 r.) właściciel Starego Zdroju, poborca podatkowy ze Świdnicy Hans Friedrich von Zedlitz, zasłynął z prac mających na celu ochronę ujęcia przed dopływem „dzikich wód” oraz zatrudnił mistrza zdrojowego⁶⁰⁹. Już wówczas kurort opisany został w leksykonie geograficzno-historycznym, jako jedno ze śląskich zdrojowisk, obok Cieplic i Łądka Zdroju oraz jedyne z regionu wałbrzyskiego⁶¹⁰. W 1718 roku miejscowość została zakupiona przez kupca o nazwisku Mohrental, który w tym samym roku sprzedał go baronowej Rosinie von Schwanenberg. Nowa właścicielka skupiła się na podniesieniu komfortu kuracjuszy, inwestując w budynki mieszkalne i zdrojowe⁶¹¹.

Za głównych twórców uzdrowiska uważa się jednak rodzinę von Mutius⁶¹², w której rękach Stary Zdrój znalazł się w 1751 r., po przejęciu Śląska przez Prusy⁶¹³. Pomimo skutków niedawnej wojny i wykorzystania w jej trakcie do celów militarnych części infrastruktury zdrojowej, podjęto w uzdrowisko kolejne inwestycje. To von Mutius zlecił analizy składu wód i rozpoczęli budowę *Löwenhausu*, rozumiejąc potrzebę zapewnienia gościom właściwych rozrywek. Zbudowali również *Brunnrnhaus*, wydzielając w nim mieszkanie lekarza oraz stale modernizowali obiekty zdrojowe. Założyli także szpital i zapoczątkowali wytyczanie alei spacerowych⁶¹⁴. Odpowiedzialnego za te działania Josepha Franza Bernharda von Mutius docenił szczególnie doktor Rau pisząc:

⁶⁰⁸ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 10–11.

⁶⁰⁹ *Ibid.*, s. 11.

⁶¹⁰ E. Uhse, *op. cit.* s. 37.

⁶¹¹ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 11.

⁶¹² C. Deutsch, *op. cit.*, s. 173-175.

⁶¹³ M. Rindfleisch, *op. cit.*, s. 64.

⁶¹⁴ J. D. L. Rau, *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 12–13.

„Jest on szlachetny i naprawdę użyteczny dla swojej ojczyzny. Ten niestrudzenie aktywny człowiek osiągnął naprawdę więcej niż można by oczekiwać od osoby prywatnej. Pomimo znacznie powiększonych posiadłości ziemskich, ponieważ nabył ważne tytuły królewskie w hrabstwie Glatz, ale dzięki założeniu ośrodków tkackich zapewniał dochód tysiącom biednych mieszkańców i nadal poświęcał się dla rozkwitu Starego Zdroju, jako części swojego majątku”⁶¹⁵.

Po bezpotomnej śmierci Josepha Franza Bernharda von Mutius w 1816 roku majątek przejęli wierzyciele, którzy nie troszczyli się o zdrojowisko, co doprowadziło do pogorszenia jego stanu. Ponowny rozkwit nastąpił po odkupieniu dóbr przez Carla von Mutius w 1827 roku, który odbudował zniszczone mosty, osuszył i zmodernizował budynki, uporządkował i założył nowe tereny zieleni, zatrudnił strażnika zdrojowego i ogrodnika oraz wybudował spełniające ówczesne potrzeby, odpowiednio wyposażone łazienki⁶¹⁶. Choć okazało się, że Szczawno, ze względu na łagodny smak wód i szeroki zakres ich stosowania, stało się miejscem „przewyższającym nie tylko Stary Zdrój, ale też wszystkie zdrojowiska śląskie pod względem ilości odwiedzających gości uzdrowiskowych i obcokrajowców”⁶¹⁷, nie zniechęcało to jednak właściciela, który zatrudnił Raua w roli lekarza zdrojowego i podejmował kolejne inwestycje. W ich ramach powiększono staw przy zamku, tworząc nowe tereny spacerowe, odbudowano grożącą zawaleniem Galerię, nadając jej elegancki charakter, zbudowano także nowy, szeroki most, który zastąpił drewnianą przeprawę oraz wybrukowano drogę do Carlshütte, tworząc kolejną promenadę. Wyrównano również i wysypano żwirem ścieżkę na *Vogelskoppe*, aby umożliwić pokonywanie trasy także słabszym pacjentom⁶¹⁸. Podejmowane przez Mutiusów działania były ograniczone wielkością ich majątku i możliwościami przestrzennymi uzdrowiska, niemniej stanowiły konsekwentne próby utrzymania odpowiedniej pozycji Starego Zdroju wśród okolicznych miejscowości.

Dwór, będący siedzibą rodu na początku XIX wieku, opisywany był jako „zamek z zabudowaniami gospodarskimi naokoło, który sam w sobie nie jest ani piękny, ani obszerny”⁶¹⁹. W 1838 roku wybuch pożar, który zniszczył ten budynek. Carl von Mutius odbudował dwór już dwa lata później. Był to skromny, dwupiętrowy obiekt nakryty

⁶¹⁵ Ibid., s. 14, tłum. Maria Pytko.

⁶¹⁶ Ibid., s. 14–15.

⁶¹⁷ J. D. L. Rau, *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien...*, s. 7.

⁶¹⁸ Ibid., s. 8–9.

⁶¹⁹ K.F. Mosch, op. cit., s. 153.

pulpitowym dachem ze świetlikiem (il. 79.). Wejście do budynku podkreślone zostało przez wsparty na kolumnach balkon. Niskie pomieszczenia wyposażono w piece kaflowe. Na zachód od niego znajdowały się budynki folwarczne, stajnie oraz stodoła. Od strony północnej założono ogród, który otoczono murem. Na południu znajdował się park ze stawem i pawilonem ogrodowym, po którym spacerowali goście uzdrowiska (il 80.).



Il. 79. Pałac w Starym Zdroju, ryc. A. Dunckera z lat 1855–1885. Udostępniona przez Herder-Institut



Il. 80. Pawilon ogrodowy przy stawie w założeniu pałacowym Mutiusów, ryc. nieznanego autora ok 1850. Źródło: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/edition/215166?showContent=true&id=215166> [dostęp: 06.11.2023]

III.1.4.8. Stary Zdrój w oczach kuracjuszy

W 1752 roku Neifeldt opublikował opis Starego Zdroju, który odwiedził rok wcześniej w roli lekarza i towarzysza polskiego szlachcica – pacjenta zdrojowiska. O powodach wizyty pisał: „Powszechna opinia o doskonałych właściwościach tej wody mineralnej, wysoki szacunek, jaki żywiłem wobec mojego wybitnego pacjenta, oraz zły stan mojego własnego zdrowia, skłoniły mnie do przyjęcia tej propozycji”⁶²⁰. Kuracja i jej efekty zachęciły go do zbadania właściwości tutejszych wód i wydania publikacji na temat miejscowości, której otoczenie wywarło na nim szczególne wrażenie, czemu dał wyraz pisząc:

„Góry, które otaczają wioski, w formie wrzosowisk i ukrywają je za swoimi szczytami, są z pewnością godne podziwu ze względu na ich szczególną wysokość i rozległość. I to właśnie otoczenie samo w sobie bardzo przyczynia się do poprawy nastroju, a zatem wpływa także na zdrowie ciała. Przyjemność, jakiej doświadczają oczy poprzez naprzemiennie przepływające między nimi doliny, góry i pstrągowe wody, zwiększa także fakt, że te naturalne wrzosowiska na swych stromych zboczach ozdobione są niezliczonymi roślinami i drzewami”⁶²¹.

Kolejny z gości Starego Zdroju, późniejszy prezydent Stanów Zjednoczonych, John Quincy Adams, który odwiedził kurort podczas swojej podróży po Śląsku na początku XIX wieku, napisał wówczas, że „jest to czarująca miejscowość w dolinie otoczonej wzgórzami, której samo położenie przyczynia się, bardziej niż wody, do polepszenia zdrowia kuracjuszy”⁶²².

W XVIII wieku przez Stary Zdrój poprowadzony został kanał, do którego odprowadzano nieczystości, a tutejsze powietrze było określane jako czyste⁶²³. Można zatem przyjąć, że bliskość przemysłowego Wałbrzycha nie była wówczas jeszcze odczuwalna w sposób negatywny. W końcu stulecia, przebywający w uzdrowisku Hugo Kołłątaj określił jednak tutejsze powietrze jako „złe”⁶²⁴. Szerszą opinię przytacza w swojej publikacji Jacek Dębicki, który odnosząc się do anonimowej relacji z 1800 roku, pisał o panującej w miejscowości wilgoci, która dokuczała gościom nawet w dni

⁶²⁰ E.J. Neifeld, op. cit., przedmowa.

⁶²¹ Ibid., s. 6, tłum. Maria Pytka.

⁶²² J.Q. Adams, op. cit., s. 75.

⁶²³ E.J. Neifeld, op. cit., s. 7.

⁶²⁴ L. Siemieński, op. cit., s. 16.

bezdeszczowe. Powodowała ona, że pozostawione na dwa dni przy ścianie pokoju przedmioty pokrywały się pleśnią⁶²⁵.

Informujący w maju 1803 roku o Starym Zdroju na łamach „Schlesische Provinzialblätter” anonimowy autor zwracał uwagę na rosnące zainteresowanie miejscowością, spowodowane przez szybko zachodzące zmiany w medycynie⁶²⁶. Przypominał także, iż „ton towarzyski” kurortu krytykują goście, którzy sami go przecież współtworzą⁶²⁷.

Kolejny kuracjusz relacjonujący pobyt w zdrojowisku w lecie 1803 roku narzekał z kolei na gęste mgły, które doskwierały powracającym do zdrowia w wąskiej dolinie. Informował, że na początku XIX wieku wśród licznych gości była grupa byłych kuracjuszy Cieplic, którzy w Starym Zdroju chcieli zrekompensować sobie nudę, jaką przeżyli w tamtym kurorcie⁶²⁸. Doceniał przy tym starania właścicieli śląskich zdrojowisk, zauważając, że mimo nakładów finansowych, budowa odpowiedniej infrastruktury zajmuje również czas, a „angielskie aleje” nie mogą przecież osiągnąć doskonałości w pierwszym roku uprawy⁶²⁹. Autor tekstu odnotował jednak także nieodpowiednie – według niego – zachowanie odpoczywających „u wód”:

„Wraz z ogromnym napływem ludzi z różnych środowisk, panuje zdecydowany zgiełk i zamieszanie, które kontrastują z głębokim spokojem otaczającego krajobrazu (...) tutaj, w Altwasser, czas przy zdroju to także czas psot, niemoralności i wszelkiego rodzaju rozpusty, na które naraża się zwykły człowiek”⁶³⁰.

Narzekał również na spotykanych, w miejscu, które powinno zapewniać spokój, licznych handlarzy oraz żebraków i złodziei. Zwracał także uwagę, że najlepsze „zdrowe” mieszkania zajmowali goście szukający rozrywek, a chorzy zmuszeni byli mieszkać wśród zgiełku i niewygody. Był to jego czwarty sezon w miejscowości i liczył na to, że w kolejnym znajdzie „cichą i spokojną dzielnicę dla chorych”⁶³¹. Jako ośrodek rozrywki wskazał Galerię, która po powiększeniu miała już osobne sale taneczne i jadalne. Z oburzeniem jednak komentował odbywające się tu swawolne zabawy, pisząc:

⁶²⁵ J. Dębicki, op. cit., s. 62.

⁶²⁶ *Altwasser, im Sommer 1802...*, s. 399–400.

⁶²⁷ *Ibid.*, s. 405.

⁶²⁸ *Fortgesetzte Beantfrage zur Geschichte des Altwasser Bade im Sommer des Jahres 1803...*, s. 404–421.

⁶²⁹ *Ibid.*, s. 406.

⁶³⁰ *Ibid.*, s. 410, tłum. Maria Pytka.

⁶³¹ *Ibid.*, s. 412.

„Nasze zepsucie moralne rzeczywiście osiągnęło straszliwy szczyt (...) Dzikie tańce, które tu widziałem przypominały orgie Tesalii (...) Cóż za zmysłowe spojrzenia płonących oczu, cóż za bezwstydną dotyk, cóż za haniebną swobodę w stosunku do tancerki, co za romansowe współzawodnictwo rozpustnych kobiet. Oh! Spokojny obserwator nie może nieć poczucia godności i człowieczeństwa, w przeciwnym razie opuści salę taneczną ze łzami żalu i gniewu. Podczas tańca ludzie okazują zakazane romanse, które w innym przypadku byłyby utrzymywane w tajemnicy”⁶³².

Uważał on także, iż zbyt swobodną atmosferę sprowadzili do kurortu przyjeżdżający tu goście o niespotykanych wcześniej rysach, sugerując najprawdopodobniej kuracjuszy polskiego pochodzenia. Narzekał również, że od kilku lat Żydzi stali się pełnoprawnymi uczestnikami życia zdrojowego, prowadząc przy zdrojach swoje interesy, a w razie, gdy wysokie opłaty za pobyt i zabawy staną się powodem zmartwienia „pomoc Izraela jest zawsze pod ręką”. Możliwość spędzenia czasu w wiejskim i cichym otoczeniu, którego poszukiwał w Starym Zdroju upatrywał w nieogrodzonej, która innych skłaniała do wyjazdu ze zdrojowiska⁶³³.

Szeroko zrelacjonowała swój pobyt w Starym Zdroju także księżna Izabela Czartoryska, opisując przebieg kuracji oraz uskarżając się na stan techniczny obiektów przeznaczonych do wypoczynku:

„Rano pijam wodę; źródło znajduje się w pobliżu – moje okna wychodzą na promenadę publiczną; zażywam tam przechadzki wraz z wszystkimi kuracjuszami; potem spacer w lektyce po okolicy aż do śniadania, które trwa dość długo. (...) Często pijemy u mnie herbatę, o dziesiątej w całym Starym Zdroju gasną światła, zapada cisza i wszystko zasypia (...) Po raz pierwszy byłam w salonie; jest to hala drewniana, ponura, brudna i ciemna. Na czterech ścianach tego nędznego salonu wiszą nikłe szczątki jakichś girland, z których kwiaty dawno opadły, a całkiem suche liście odsłaniają sznur niegdyś je spletający (...) Łojówki słabo oświetlają smutne wnętrza, ławki dookoła są tak wąskie, że generałowa Zetrytz, malutka i gruba, musiała się ucześcić ramienia swego sąsiada, żeby się na nich utrzymać”⁶³⁴.

Na odbiór uzdrowiska przez odwiedzających je gości nie pozostały bez wpływu działające w Starym Zdroju kopalnie i zakłady przemysłowe. Już w roku 1792, podczas podróży na Śląsk, Hugo Kołłątaj zwracał uwagę na niekorzystną jakość powietrza

⁶³² Ibid., s. 413–415, tłum. Maria Pytka.

⁶³³ Ibid., s. 418–421.

⁶³⁴ I. Czartoryska, op. cit., s. 101–102.

w kurorcie, pisząc o „złym powietrzu”⁶³⁵. Również infrastrukturę przeznaczoną dla turystów, uznał za niewystarczającą, jednocześnie dostrzegając pozytywne wartości terapeutycznych kąpiel: „Stary Zdrój jest miejsce smutne i niemiłe, ale cieplice bardzo przyjemne; pogody bardzo piękne, czego właśnie trzeba było dla moich kąpiel”⁶³⁶.

Już po wyschnięciu źródła leczniczych wód, do Starego Zdroju przyjechał doktor Henryk Łuczkiwicz, który relacjonował swoje wrażenia dotyczących zanikającego krajobrazu uzdrowiska. Celnie przy tym wskazał na jeden z czynników implikujących zakończenie działalności uzdrowiskowej w miejscowości:

„Po dwugodzinnej jeździe z Wrocławia koleją żelazną stajemy na stacji Altwasser, zakurzonej czarnym pyłem węgla i licznych fabryk. Ruch tu wielki, wszędzie wozy wyładowane wyrobami z żelaza, węglami, duszno i ciemno, co na przybywającego niemiłe sprawia wrażenie. [...] Rozszerzenie sieci kolei żelaznej, wzmagający się ruch towarowy, zanieczyszczenie przez to powietrza i gwar fabryczny wypędziły odtąd chorych, szukających spokoju i ulgi w cierpieniach, przez co okolica zyskała wprawdzie stanowisko w znaczeniu przemysłowym, ale utraciła je w medycynie”⁶³⁷.

III.1.4.9. Stary Zdrój i okolice w ikonografii

Przedmiotem analiz, w kontekście badań nad krajobrazem kulturowym Starego Zdroju, są także jego przedstawienia, które ograniczają się w zasadzie do rycin. Ukazują one zmiany, jakie zachodziły w miejscowości oraz odzwierciedlają to, co w kolejnych etapach funkcjonowania źródła uważano za najistotniejsze.

Najstarsza rycina ukazująca panoramę miejscowości przedstawia Stary Zdrój w 1800 r. jako wieś z niedużym pałacem, zabudowaniami folwarcznymi i gospodarstwami, położoną w otoczeniu zalesionych wzgórz (il. 81.). Widok utrzymany został w charakterze romantycznym, a tajemniczości dodają mu: bujna przyroda na pierwszym planie, dominująca nad stojącymi obok postaciami oraz odległe wzgórza z Zamkiem Książ. Z tego samego czasu pochodzi ujęcie promenady zdrojowej przy *Friedrichsbrunnen* (il. 72.). Widać wyraźnie, że część drzew wzdłuż alei stanowią młode nasadzenia. Sama pijalnia wzniesiona nad studnią jest skromnym budynkiem w formie rotundy. Za nim znajdują się tzw. Stare Łazienki, wzniesione w popularnej wówczas na Śląsku konstrukcji szkieletowej.

⁶³⁵ L. Siemieński, op. cit., s. 16–17.

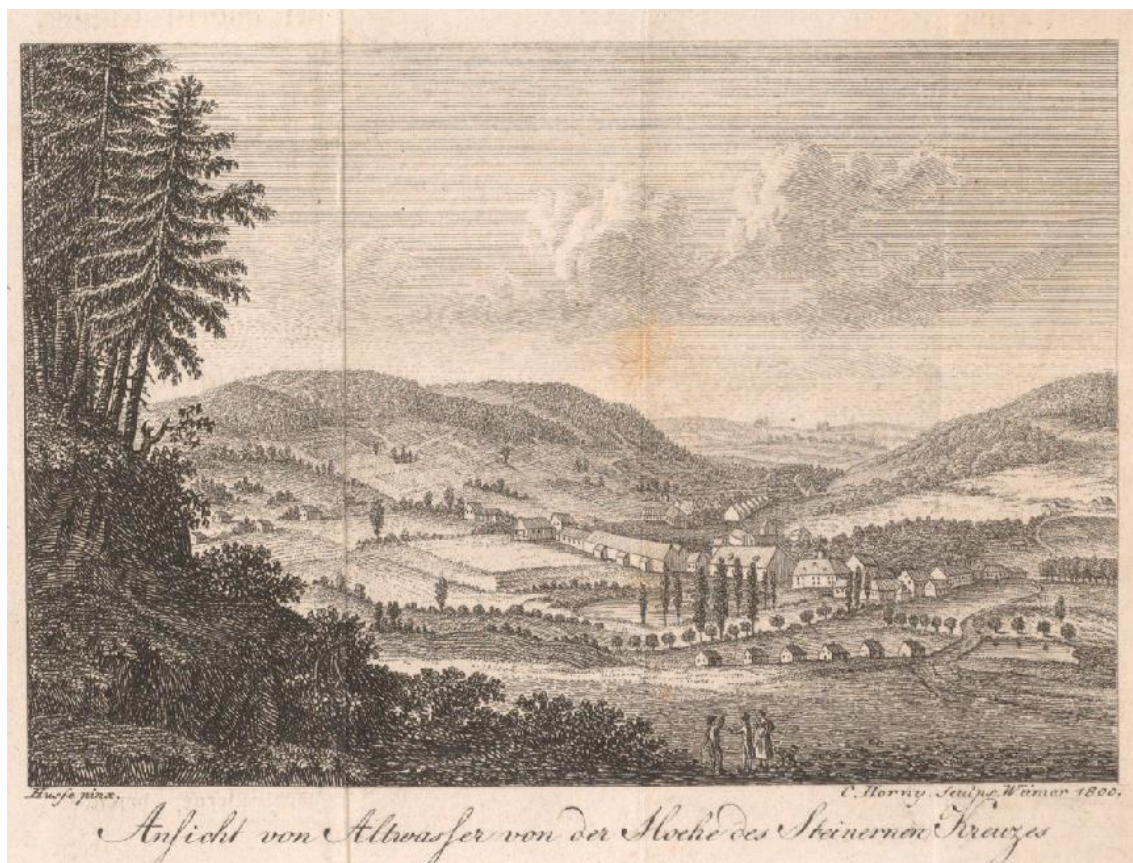
⁶³⁶ Ibid., s. 17.

⁶³⁷ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 129.

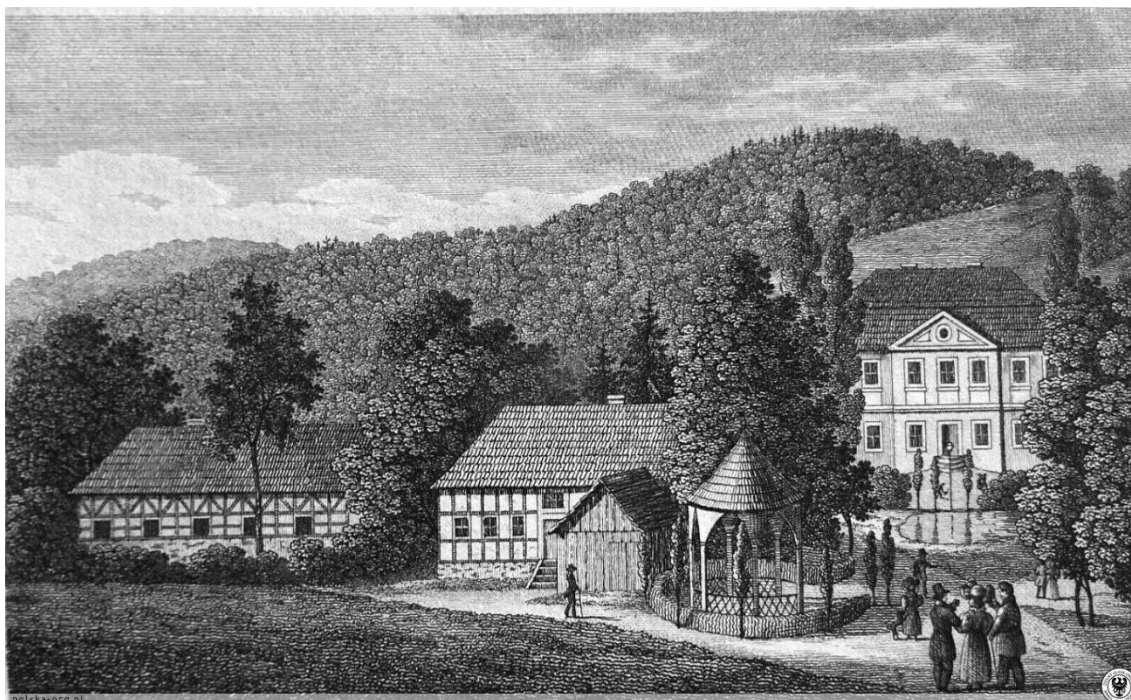
Na kolejnej chronologicznie rycinie, datowanej na rok 1835, przedstawiono centrum uzdrowiska w 1. połowie XIX wieku (il. 82.). Jak wskazuje grafika, najważniejsza wówczas część miejscowości związana była ze źródłami Fryderyka i Jerzego, obiektów łazienek oraz reprezentacyjnego w formie Domu Zdrojowego. Na widoku pokazano także wytwornie ubranych kuracjuszu. Na dalszym planie widoczne są zadrzewione wzgórza *Vogelskoppe*, bujna roślinność wypełnia również przestrzeń uzdrowiskową. Grafika buduje wizerunek Starego Zdroju jako chętnie odwiedzanego kurortu położonego w spokojnej i malowniczej, górskiej scenerii. Odpowiednio wykadrowane ujęcie sugeruje również, że tutejsza działalność zdrojowa była główną w Starym Zdroju. Pominięty bowiem został całkowicie kontekst przemysłowy.

Okolo połowy XIX wieku jednym z najpopularniejszych ujęć był widok źródeł Fryderyka i Jerzego oraz Małych i Starych Łazienek. Przedstawiano je z perspektywy człowieka, uzupełniając widoki o liczne wysokie drzewa i starannie utrzymaną roślinność (il. 83.).

W drugiej połowie XIX wieku powstała grafika Augusta Hahna, ukazująca panoramę Starego Zdroju (il. 84.). Widok ze zbocza *Wilhelmshöhe* sugeruje, że tutejszy krajobraz był spokojny i malowniczy. Ujęto na nim spacerujących po wzgórzu elegancko ubranych ludzi. Dolina jest gęsto zbudowana, a w centralnej części przedstawienia znalazł się rozpędzony pociąg, który właśnie odjechał ze stacji kolejowej. Nic nie wskazuje, aby w miejscowości działały wówczas jakiegokolwiek zakłady produkcyjne, choć wiadomo, że w tym czasie kurort gasł już w cieniu szybko rozwijającego się przemysłu. Nie sposób nie odnieść wrażenia, że głównym celem przedstawień ukazujących uzdrowisko była jego reklama i podtrzymywanie uzdrowiskowego wizerunku Starego Zdroju.



Il. 81. Widok Starego Zdroju ze Wzgórza Kamiennego Krzyża (*Höhe des Steinernen Kreuzes*), ryc. C. Horny'ego 1800. Źródło: G. G. Fülleborn, *Taschenbuch für Brunnengäste besonders zu Altwasser in Schlesien*, Freyberg 1806, brak paginacji



Il. 82. Uzdrowskowie zabudowania: od lewej obiekty łaźniek, źródło Jerzego, a w tle po prawej stronie Dom Zdrojowy nad rzeką Pełcznicą, ryc. nieznanego autora z 1835 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/831041,foto.html?idEntity=3557187> [dostęp: 20.02.2023]



Il. 83. Centrum uzdrowiska w Starym Zdroju. Od lewej: Zdrój Jerzego, Małe Łazienki, Zdrój Fryderyka, Stare Łazienki. Po prawej stronie most nad Pelcznicą prowadzący do Domu Zdrojowego, ryc. W. Loeliotta, 1848-1856. Udostępniona przez Herder-Institut



Il. 84. Panorama Starego Zdroju z Wilhelmshöhe, ryc. A. Hauna, około 1855 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/9464089,foto.html?idEntity=3557187> [dostęp: 20.02.2023]

III.1.4.10. Stary Zdrój w przewodnikach

Przewodniki po okolicach Starego Zdroju wydawano od lat 30. XIX wieku. Zawierały one prezentacje oferty zdrojowej, a także opisy godnych odwiedzenia okolicznych obiektów oraz tras, które do nich prowadziły. Pośród atrakcji wymieniano zarówno miejsca polecane ze względu na walory krajobrazowe i przyrodnicze, jak i te, odnoszące się do elementów historycznego a później także industrialnego dziedzictwa, a więc ruiny starych zamków z jednej strony, z drugiej zaś obiekty fabryczne i związane z funkcjonowaniem kopalni. Zapatrywano je w ryciny (później także fotografie) przedstawiające takie miejsca oraz mapy pokazujące trasy takich wycieczek. Z czasem dołączono do nich reklamy dotyczące zarówno oferty uzdrowiskowej jak i innych propozycji, zarówno o charakterze rozrywkowym, jak i obejmujących rozmaite lokalne usługi, w tym noclegowe, gastronomiczne oraz transportowe.

Autor jednego z najwcześniejszych, Julius Radius zauważył w 1830 roku, że choć Stary Zdrój ówczesnie znacznie ustępował Szczawnu pod względem liczby kuracjuszy, to pełnił funkcję uzdrowiska na długo przed tym drugim⁶³⁸. Ceny w Salzbrunn określił jako „niemal takie same, ale wydaje się, że nieco niższe”⁶³⁹. Również za podobny uznał poziom i dostępność usług. Co ciekawe, dostrzegł także, iż wielu szczawieńskich gości jadło obiad w Starym Zdroju. Jedzenie w tutejszych zajazdach „choć nieco droższe, jest obecnie znacznie lepsze”⁶⁴⁰. W publikacji z podobnego czasu, opisującej zdrojowiska Europy, wskazywano, że mimo licznych zajazdów, nie ma w Starym Zdroju smacznej karczmy ani restauracji. Niekorzystne dla miejscowości miały być częste zmiany właścicieli majątku i liczone, że odpowiedni nadzór lekarza zdrojowego pozwoli na poprawę „mankamentów” zdrojowiska⁶⁴¹.

Emil Ossan napisał, że „dla wzmocnienia efektu po kuracji w Szczawnie stosowano wody Starego Zdroju”⁶⁴². Te informacje potwierdził Lange, który opisywał w swoim przewodniku Szczawno i okolice, ale część publikacji poświęcił Staremu Zdrojowi. Zwracał on uwagę na licznych gości zdroju szczawieńskiego, którzy chętnie spacerowali do sąsiedniego zdrojowiska, a czasem się w nim także stołowali. Kuracjusze Szczawna korzystający z łaźni w Starym Zdroju mogli już w latach

⁶³⁸ J. Radius, op. cit., s. 45.

⁶³⁹ Ibid., s. 45–46.

⁶⁴⁰ Ibid., s. 46.

⁶⁴¹ L. von Zedlitz-Neukirch, op. cit., s. 29–30.

⁶⁴² E. Ossan, op. cit., s. 335, tłum. Maria Pytka.

trzydziestych XIX wieku przemieszczać się pomiędzy miejscowościami dzięki sprawnym i tanim usługom przewozowym⁶⁴³.

W 1862 roku wydany został poradnik dla podróżników sudeckich, w którym opisywano także okolice Starego Zdroju informując, że obszar Gór Wałbrzyskich to jeden z najbardziej urokliwych rejonów Śląska. Zwracano przy tym uwagę na znaczenie trzech kurortów: Szczawna, Starego Zdroju i Jedliny, które przyczyniły się do tego, że ten region gór jest jednym z najczęściej odwiedzanych⁶⁴⁴.

Zbiór dotyczący niemieckich źródeł z 1864 roku przekazywał informacje o Starym Zdroju jako uzdrowisku o długiej tradycji. Pobyt scharakteryzowano jako „wiejski”, a lokalizację jako „pełną wdzięku”, same wody miały mieć już wówczas charakter słabo zmineralizowany. Podkreślono natomiast podwojoną pomiędzy rokiem 1830 a 1860 (do 600) liczbę gości⁶⁴⁵.

Przewodnik po zdrojowiskach gór śląskich z 1873 r. informował natomiast o upadku Starego Zdroju, ale autor Carl Deutsch nie wykluczał, że „nadejdą jeszcze lepsze czasy”⁶⁴⁶. Zwracał przy tym uwagę, że przestrzeni towarzyskich i spacerowych jest w miejscowości wystarczająco dużo i są one bardzo eleganckie oraz, że mogą one zaspokoić mogą nawet najbardziej wyrafinowane gusty⁶⁴⁷. Jednocześnie informowano, iż funkcję niedziałających łaźni w Starym Zdroju przejęły z powodzeniem odpowiednie obiekty szczawieńskie⁶⁴⁸. W przewodniku po Górach Wałbrzyskich z 1885 roku odnotowano zdrojową przeszłość miejscowości, zwracając jednocześnie uwagę, że wieś od roku 1870 nie pełni funkcji turystycznych, a jej ludność stanowią głównie robotnicy i rzemieślnicy. Wymieniono przy tym liczne działające fabryki i zakłady wydobywcze działające w pobliżu. Jednocześnie wskazywano na odpowiednio zaopatrzone sklepy oraz dobre zajazdy i smaczne restauracje. Wciąż funkcjonowała także restauracja w Szwajcarce, oferująca gościom piękne widoki⁶⁴⁹.

Obraz Starego Zdroju, jaki budują przewodniki wskazuje, że władze zdrojowiska dążyły do stworzenia eleganckiego miejsca kuracji i wypoczynku. Podejmowały w tym

⁶⁴³ E. Lange, op. cit., s. 66–68.

⁶⁴⁴ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 31.

⁶⁴⁵ G. Hauck, op. cit., s. 8.

⁶⁴⁶ C. Deutsch, op. cit., s. 174.

⁶⁴⁷ Ibid., s. 175

⁶⁴⁸ Ibid., s. 70.

⁶⁴⁹ W. Reimann, op. cit., s. 20–21.

celu kolejne inwestycje, ale miejscowość wciąż pozostawała w cieniu większych kurortów.

Podsumowanie przemian przestrzeni antropogenicznych kurortu stanowi opis w przewodniku z lat dwudziestych XX wieku. Wskazywano wówczas, że wzgórze *Vogelkoppe* jest dobrym celem krótkiej wycieczki ze Szczawna. Proponowano godzinny spacer lub przejazd tramwajem do Starego Zdroju. W dawnym kurorcie opisywano trasę wzdłuż kolonii robotniczych wznoszonych od początku stulecia. Samo wzgórze polecano ze względu na panoramiczny widok z jego szczytu, obejmujący głównie przemysłowe zabudowania rejonu (il. 85.)⁶⁵⁰.



Il. 85. Panorama Starego Zdroju ze wzgórza *Vogelkoppe*. Pocztaówka z 1900. Źródło: <https://polska-org.pl/8208667,foto.html?idEntity=8522093> [dostęp: 11.10.2023]

III.1.5. Podsumowanie

Stary Zdrój jako pierwszy z omawianych czterech kurortów regionu wałbrzyskiego rozpoczął w 1689 zorganizowaną działalność leczniczą. Rozwój infrastruktury związanej ze zdrojem wieś zawdzięcza rodzinie von Mutius, która przejęła dobra w 1751 roku. Od początku główną część kuracji stanowiły kąpiele. W połowie stulecia działały tu galeria spacerowa i dom zdrojowy, w których urządzono pomieszczenia przeznaczone do zabaw towarzyskich i gier. Miejscowość stała się

⁶⁵⁰ F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus: ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen*, Salzbrunn 1927, s. 60–62.

popularnym uzdrowiskiem arystokracji, zwłaszcza śląskiej i polskiej. Można też wskazać, że, zwłaszcza przed ekspansją przemysłu, realizowano tu romantyczny model uzdrowiskowy. Krajobraz kulturowy Starego Zdroju kształtował się bowiem przed okresem demokratyzacji uzdrowisk, związanym z rozwojem kolei (zmniejszającym koszty podróży) oraz powstawaniem towarzystw ubezpieczeniowych i kas chorych. Z tego też powodu, w strukturze społecznej jego gości na przestrzeni niemal 200 lat nie nastąpiła widoczna zmiana.

Rzeczony rozwój uzdrowiska w Starym Zdroju można podzielić na kilka etapów. Są one konsekwencją prowadzonych inwestycji, zmian przestrzennych, a później także działalności przemysłowej.

Pierwszy etap rozwoju kurortu rozpoczął się wraz z udostępnieniem tutejszych wód w roku 1689 i trwał do połowy wieku XVIII. W tym czasie miejscowość wielokrotnie zmieniała właścicieli. Pierwsze źródło, *Oberbrunnen*, znajdowało się w pobliżu pałacu właścicieli majątku, przy potoku stanowiącym dopływ Pełcznicy. W latach 30. XVIII wieku uzdrowisko zaczęło rozrastać się w kierunku północnym, wzdłuż rzeki, przy której natrafiono na kolejne ujęcie wody, *Mittelbrunnen*. Najprawdopodobniej tam także powstała wówczas galeria, pełniąca funkcję hali spacerowej. Obiekty związane z działalnością zdrojową nie miały jeszcze reprezentacyjnego charakteru, a pawilony nad źródłami były prostymi drewnianymi konstrukcjami. Rozpoczęto kształtowanie promenady uzdrowiskowej, wzdłuż której posadzono szpalery drzew.

Drugi etap rozpoczęło przejęcie majątku przez rodzinę von Mutius w 1751 roku. Trwał on do początku lat 40. XIX stulecia. Dzięki ich działalności rozbudowano istniejącą Galerię oraz rozwijano założenia zieleni przeznaczone do spacerów. Przestrzeń związana z uzdrowiskiem zaczęto urządzać w północnej części miejscowości, gdzie natrafiono w 1771 roku na kolejne ujęcie, *Friedrichsbrunnen*. Wzniesiono tam pierwsze obiekty łazienek oraz dom zdrojowy i *Promenadenhaus*. Jednopiętrowe drewniane łazienki nakryte były dwuspadowymi dachami. Również ówczesny dom promenadowy wzniesiono jako drewniany. Nieco bardziej reprezentacyjny charakter nadano piętrowemu domowi zdrojowemu. Działania te skutkowały powstaniem placu zdrojowego w formie wnętrza ulicznego (il. 86). W końcu tego okresu Stary Zdrój stał się miejscowością, z której oferty zdrojowej korzystali również kuracjusze Szczawna.

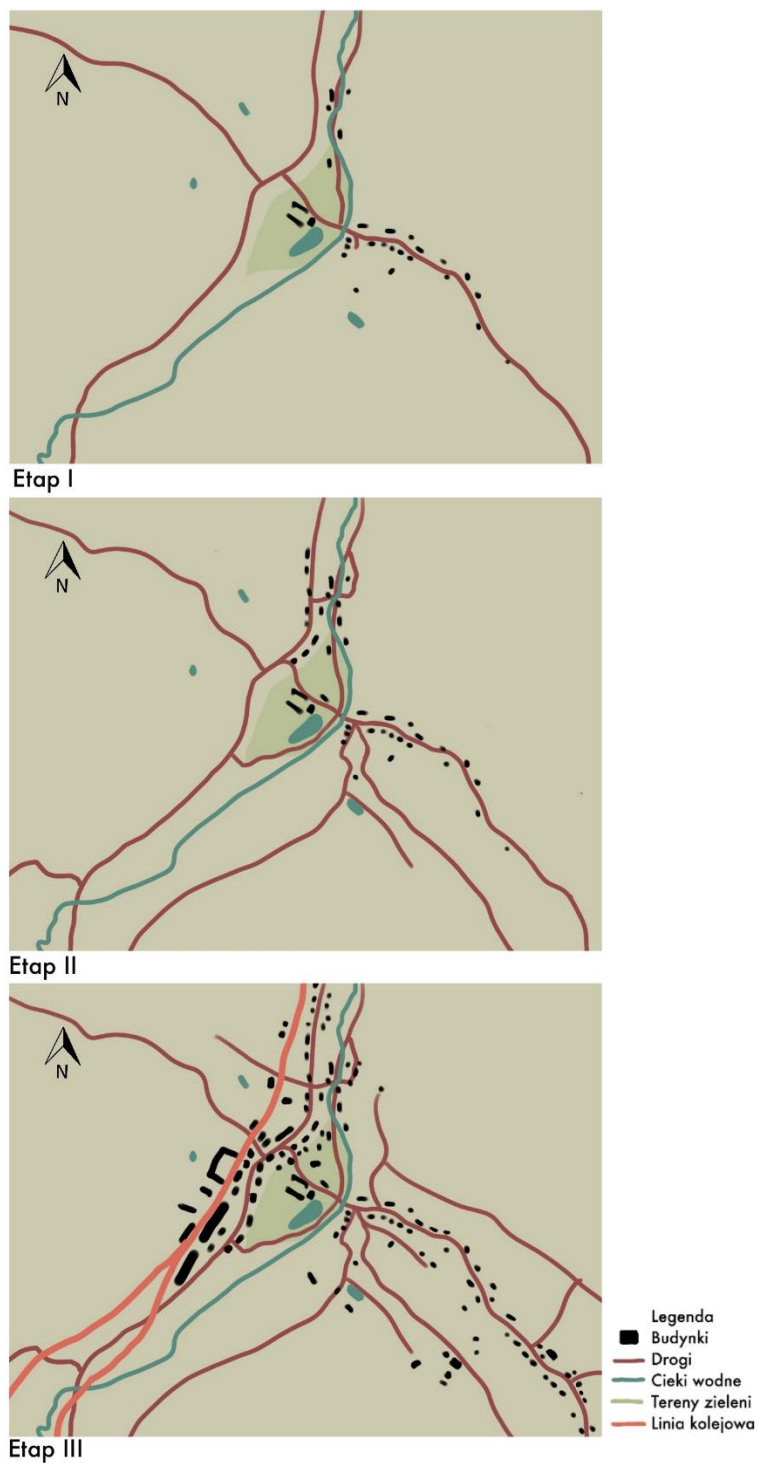
W 1832 roku w centrum uzdrowiska wzniesiono neoklasycystyczne Nowe Łazienki. Inwestycja miała stanowić początek procesu modernizacji najważniejszych obiektów infrastruktury uzdrowiskowej. W podobnym czasie przebudowano *Promenadenhaus*, tworząc murowaną, neoklasycystyczną halę spacerową. W kolejnych latach podejmowano próby modernizacji kurortu: powstały projekty przebudowy ujęcia Źródła Górnego i nowego domu zdrojowego. Równolegle prowadzono także działalność górniczą.

W 1845 roku otwarto fabrykę porcelany Carla Tielscha, co stanowiło początek ostatniego, trzeciego etapu działalności uzdrowiskowej. Osiem lat później uruchomiono połączenie kolejowe wraz ze stacją w zachodniej części miejscowości. Linia kolejowa zaczęła służyć przede wszystkim rozwijającym w okolicy zakładom przemysłowym, hutom i kopalniom. Intensyfikowane wydobywanie węgla wpłynęło negatywnie na potencjał uzdrowiskowy, nie tylko poprzez zagrożenie płynące z naruszenia źródeł wód mineralnych, ale także poprzez, wynikające z prac górniczych, zanieczyszczenie powietrza. Upadek uzdrowiska, który rozpoczął się w 1868 roku wraz z zanikaniem leczniczych źródeł, nastąpił ostatecznie w roku 1873.

Do pewnego etapu, funkcja uzdrowiskowa mogła współistnieć z przemysłową. Momentem decydującym o zakończeniu tej koegzystencji było zintensyfikowanie działalności górniczej. Na rozwijające się równolegle kurort i kopalnie zadziałały gwałtownie czynniki, które spowodował nieodwracalny proces lawinowych zmian. Działania górnicze, wywołały nagły zanik wód mineralnych. Doprowadziło to w konsekwencji do bezpowrotnej utraty cech jakościowych krajobrazu uzdrowiska i jego przemianę w typowy krajobraz przemysłowy.

Warto na koniec zwrócić uwagę na znaczenie Starego Zdroju dla pobliskiego Szczawna, położonego w odległości spaceru. Stary Zdrój funkcjonował w momencie swojej największej popularności jako uzdrowisko satelitarne wobec Szczawna. Można wręcz pokusić się o stwierdzenie, że krótki okres zdrojowej prosperity zawdzięczał twórcom i inwestorom swojego sąsiada. Przeprowadzone analizy wskazują, że uzdrowisko w Starym Zdroju stanowiło na początku działania źródła szczawieńskiego uzupełnienie jego oferty. Kuracjusze Szczawna chętnie podejmowali kąpiele w wodach Starego Zdroju. To prawdopodobnie w związku z ich stałym napływem na początku lat 30. XIX wieku wzniesiono w miejscowości nowy obiekt łazienek. W przewodnikach informowano także o atrakcyjnej ofercie gastronomicznej Starego Zdroju. Atrakcją dla goszczących w sąsiednich uzdrowiskach stanowiły także wycieczki do Lisiej Sztolni.

Z czasem Stary Zdrój zaczął tracić swoje walory lecznicze. Pozostał wówczas celem spacerów dla szczawińskich gości, pragnących podziwiać połączenie górskiego krajobrazu z intensyfikującym się w rejonie wsi przemysłem.



Il. 86. Schemat przekształceń przestrzennych uzdrowiska w Starym Zdroju, oprac. Maria Pytka

III.2. Jedlina

„Mała ta osada zdroju oraz rękodzielstwa leży na posuwistości Gór Waldenbuskich ku wschodowi, o parę tylko mil od Gór Sowich odległa, w okolicy bardzo powabnej, górzystej i przyozdobionej lasami. Domy tej osady zapełniają po części głęboką dolinę, która spomiędzy gór się wydobywa i aż do Tannhausen rozciąga, po części też są rozstawione po sąsiedzkich gór pochyłościach, na których się daleko posuwają”⁶⁵¹.

III.2.1. Analiza źródeł i opracowań

III.2.1.1. Omówienie źródeł pisanych

Jedlina–Zdrój opisywana jest w zróżnicowanych materiałach źródłowych, które przedstawiono poniżej, systematyzując je według typów publikacji. Tak jak w przypadku innych miejscowości uzdrowiskowych, największą grupę, dającą się wykorzystać w analizie krajobrazu kulturowego, stanowią kroniki, przewodniki oraz instrukcje zdrojowe.

Kroniki stanowiły źródło umożliwiające usystematyzowanie chronologii wydarzeń następujących w miejscowości. Uzdrowisko w Jedlinie–Zdroju nie było wzmiankowane w żadnych opracowaniach historycznych przed XVII wiekiem. Pierwszy przekaz źródłowy o zdroju pochodzi z kroniki Friedricha Luce’go wydanej w 1689 roku⁶⁵². W krótkiej informacji o występowaniu źródeł mineralnych, scharakteryzowanych jako lecznicze, podano, że ujęcie zlokalizowane jest koło wsi Tannhausen (obecnie Jedlinki, części Jedliny–Zdroju). Prawdopodobnie na tych informacjach opierał się Erdmann Uhse, którego leksykon geograficzno–historyczny wydano w 1710 roku⁶⁵³. Umieścił on w tym opracowaniu syntetyczną uwagę o występowaniu w Tannhausen zdroju leczniczego. Historia miejscowości została opisana również w przeglądzie Johanna Geорга Knie’go z 1845 roku⁶⁵⁴.

⁶⁵¹ C.F. Mosch, *Wody mineralne Szląskie i Hrabstwa Glackiego. Z przyłączeniem opisu Krzeszowic...*, s. 155.

⁶⁵² F. Lucae, *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica Von Ober– und Nieder–Schlesien*, Frankfurt am Main 1689, s. 2176.

⁶⁵³ E. Uhse, *Universal–geographisch–historisches Lexicon*, Leipzig 1710, s. 436.

⁶⁵⁴ J.G. Knie, *Alphabetisch–statistisch–topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien: nebst beigegefügtter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern*

Zrelacjonowano w nim rozwój uzdrowiska oraz uporządkowano schemat chronologii powstawania infrastruktury zdrojowej.

W 1921 roku wydana została kronika miejscowości, napisana przez Karla Bergmanna⁶⁵⁵. Przedstawiono w niej początki istnienia wsi, jej dzieje wraz ze skutkami wojen. Scharakteryzowano także prowadzony tu handel tkaninami oraz podano informacje dotyczące działań podejmowanych przez kolejnych właścicieli majątku. Książkę charakteryzuje specyficzny, pełen opisów język oraz liczne odwołania do legend i podań. Autor podkreślił śląskie, nie piastowskie, korzenie Tannhausen i Charlottenbrunn, których nazwy brzmią według niego „czysto niemiecko”. Wskazał przy tym na porządek narzucony przez niemieckie władze miejscowości, który przyczynić się miał do jej stałego rozwoju. Usystematyzował także kalendarium wydarzeń związanych z Jedliną i odnotował dane ze spisów ludności. Publikacja, mimo obszerności, w niedużym jednak stopniu opisuje działalność samego uzdrowiska.

Opracowania traktujące o grupach zdrojowisk dały możliwość porównania Jedliny Zdrój z sąsiednimi kurortami. W tej grupie publikacji najstarsza wzmianka o leczniczym źródle w Jedlinie zawarta została w dziele Johanna Caspara Thyma z 1698 roku dotyczącym Starego Zdroju⁶⁵⁶. Jest ona jednak lakoniczna i przekazuje jedynie informacje o występowaniu ujęcia wody o zdrowotnych właściwościach i jego lokalizacji. Rozdział poświęcony uzdrowisku jedlińskiemu zawarty został także w pracy Jana Gotfryda Morgenbessera z 1777 roku⁶⁵⁷. Autor opisał lokalizację miejscowości i walory estetyczne tutejszej przyrody. Wskazał na zagospodarowanie źródła. Zamieścił w swoim tekście także charakterystykę wód zdrojowych, określając przy tym ich możliwe zastosowania lecznicze.

Do ujęcia w Jedlinie, które określa mianem „Tannhäuser Charlottenbrunn”, odnosi się również opracowanie opisujące niemieckie źródła lecznicze z 1789 roku autorstwa Kühna⁶⁵⁸. Przedstawiono w nim lokalizację miejscowości. Wskazano także

Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes usw. – 2. verm. u. verb. Aufl., Breslau 1845, s. 74–75.

⁶⁵⁵ K. Bergmann, *Chronik von Tannhausen, Blumenau, Erlenbusch, Bad Charlottenbrunn und Sophienau*, Wüstegiersdorf 1921.

⁶⁵⁶ J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch-Altwasserischen Sauer-Brunnen*, Schweidnitz 1698, w przedmowie.

⁶⁵⁷ J.G. Morgenbesser, *Publiczne uwiadomienie zdrojów zdrowych lub wód mineralnych na Śląsku w Kodowie, Reynercu, Altwaser, Szarlottenbrun, Salcbrun i Flinsbergu się znajdujących*, Breslau 1777, s. 14–17.

⁶⁵⁸ J.G. Kühn, *Systematische Beschreibung der Gesundbrunnen und Bäder Deutschlands*, Breslau u. Hirschberg 1789, s. 525–528.

na sposób ujęcia źródła oraz scharakteryzowano jego smak, właściwości fizyczne oraz możliwości leczniczego zastosowania. Uzdrowisko w Jedlinie–Zdroju omawia również krótko Georg Philipp Mogalla w 1802 roku⁶⁵⁹. Autor opisał lokalizację źródła i krótko omówił jego zalety. Wymienił osoby zasłużone dla udostępnienia ujęcia. Podał też skład wód mineralnych, który zestawił z charakterystyką wód Starego Zdroju.

W publikacji K. F. Moscha z początku XIX wieku Jedlinę przedstawiono jako małą miejscowość zdrojową zamieszkaną przez rzemieślników⁶⁶⁰. Opisano jej historię oraz prowadzony przez tutejszą ludność handel płótnami. Wskazano także na istniejące zabudowana związane ze źródłem. Scharakteryzowano przy tym smak, skład, działanie wód leczniczych oraz typowy przebieg kuracji. Przytoczono także dostępne dla kuracjuszy usługi, rozrywki i trasy spacerowe.

W 1830 roku opublikowano porównanie zdrojowisk w Szczawnie i Starym Zdroju, którego fragment poświęcono również nieodległej Jedlinie⁶⁶¹. Przytoczono skład jedlińskich wód i ich właściwości. Radius wymienił także infrastrukturę zdrojową oraz możliwości terapeutyczne źródła Charlotty. Krótki opis miejscowości zawarty został w opracowaniu Ossana⁶⁶². Przedstawiono skład tutejszych wód według doktora Beinerta oraz ich zastosowanie. Wskazano na zwiększające się liczby gości oraz wysyłanych butelek z wodą zdrojową. Zamieszczono także bibliografię dotyczącą Jedliny.

W 1834 roku wydany został balneologiczny podręcznik i słownik statystyczno-historyczny autorstwa Leopolda Zedlitz, obejmujący niemal całą Europę⁶⁶³. Zamieszczona w nim notatka o Jedlinie zawiera nie tylko lokalizację miejscowości i jej krótką historię, ale również możliwości leczniczego wykorzystania uzdrowiska, ponownie porównując go do Starego Zdroju. Podano w nim także dane o liczbie kuracjuszy zwiększającej się na przestrzeni lat oraz zaproponowano miejsca na okoliczne wycieczki. Zapis kończy chemiczna charakterystyka wody mineralnej.

⁶⁵⁹ G.P. Mogalla, *Die Mineral-Quellen in Schlesien und Glatz*, Breslau 1802, s. 69–70.

⁶⁶⁰ K. F. Mosch, *Wody mineralne Szląskie i Hrabstwa Glackiego. Z przyłączeniem opisu Krzeszowic*, Wrocław 1821, s. 210–220.

⁶⁶¹ J. Radius, *Bemerkungen über Salzbrunn und Altwasser: nebst einem Anhang über Charlottenbrunn*, Leipzig 1830, s. 64–68.

⁶⁶² E. Osann, *Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa* t. 2, Berlin 1832, s. 362–363.

⁶⁶³ L. Zedlitz, *Balneographisches statistisch-historisches Hand- und Wörterbuch, oder, Die Heilquellen und Gesundbrunnen Deutschlands, der Schweiz, Ungarns, Croatiens, Slavoniens und Siebenbürgens, Frankreichs, der Niederlande und die Seebäder an den Küsten der Nord- und Ostsee*, Leipzig 1834, s. 86–88.

Jedlinę jako uzdrowisko słynące dawniej z handlu lnem opisuje, na tle innych śląskich zdrojowisk, J. A. Hoennicke⁶⁶⁴. W publikacji tej przytoczono krótki opis tutejszych wód oraz ich skład i lecznicze zastosowanie.

Kolejną grupę materiałów źródłowych stanowiły opracowania, które charakteryzowały uzdrowisko w Jedlinie i jego walory lecznicze. W 1736 roku opublikowana została pierwsza monografia dotycząca źródła, której autorem był lekarz Georg Jachmann⁶⁶⁵. Wskazał on, że lecznicze właściwości jedlińskich wód są mu znane od ponad 40 lat i od tego czasu zabiega o zagospodarowanie ujęcia u właściciela miejscowości. Zamieścił ponadto sprawozdanie z badań wód przeprowadzonych przez wrocławskich lekarzy.

W 1737 roku wydane zostało opracowanie historyczno-medyczne dotyczące źródła Charlotty w Jedlinie napisane przez Ferdinanda von Sternsteina⁶⁶⁶. Autor zwrócił w nim uwagę na właściwości lecznicze tutejszych wód, zamieszczając wyniki obszernej analizy przeprowadzonej przez Ulricha Siegmunda Nimptscha i Johannesesa Kanolda. Przedstawił także metody kuracji, w tym z użyciem mleka oraz zalecenia dotyczące trybu życia i diety podczas terapii. Przytoczył również liczne opisy skutecznych prób leczenia podjętych u wód w Jedlinie.

W 1859 roku wydana została publikacja opracowana przez lekarza uzdrowiskowego Carla Christiana Beinerta⁶⁶⁷, poświęcona jest przede wszystkim działaniom, jakie podjęto w celu powiększenia i nowego zagospodarowania przeznaczonych dla kuracjuszy terenów spacerowych, stanowiąc przewodnik po parku zdrojowym. Dodatkowo opatrzona została ona wstępem przytaczającym historię źródła, a także charakterystyką chemiczną wód zdrojowych oraz prowadzonych kuracji.

Uzdrowisko w Jedlinie zostało przedstawione także w broszurze z 1910 roku⁶⁶⁸. Zawiera ona przede wszystkim obszerne opisy estetycznych walorów krajobrazu miejscowości oraz otaczających ją gór. Zamieszczono w niej również informacje

⁶⁶⁴ J.A. Hoennicke, *Die Mineral-Quellen der Provinz Schlesien in physikalisch-chemischer, geognöstischer und medizinisch-praktischer Beziehung*, Leuckart 1857, s. 139–141.

⁶⁶⁵ G. Jachmann, *Kurtze Nachricht von dem in Tanhausen befindlichen Charlotten-Sauer-Brunn, in was Selbter bestehe, und wie er mit Nutzen zu gebrauchen*, 1726.

⁶⁶⁶ F. von Sternstein, *Historisch und medicinischer Bericht, von dem vortreflichen Charlotten-oder Tannhäuser Sauer-Brunnen, welcher ohnweit Schweidnitz in Schlesien sich befindet : was dessen Krafft und Würckung anbelanget, und wie derselbe sowohl allein, als auch mit Milch vermischet, in unterschiedlichen Kranckheiten, zum grösten Nutzen des menschl. Geschlechts kan gebraucht warden*, Frankfurt und Leipzig 1737.

⁶⁶⁷ C.C. Beinert, *Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt*, Charlottenbrunn 1859.

⁶⁶⁸ *Bad Charlottenbrunn in Schlesien und seine Umgebung: für die Freunde des Waldenburger Berglandes entworfen vom Gebirgsverein Charlottenbrunn, Wüstegiersdorf* 1910.

o istniejącej w miejscowości infrastrukturze zdrojowej, wysokości pobieranych opłat oraz dostępnych dla kuracjuszy możliwościach spędzania wolnego czasu.

Cenną grupę materiałów źródłowych stanowią przewodniki, które skierowane były nie tylko do kuracjuszy, ale także turystów podróżujących po śląskich górach. Uzdrowisko znalazło się w przewodniku po zdrojowiskach Niemiec i Szwajcarii Hillego⁶⁶⁹. W publikacji przedstawiono opis miejscowości, jej historii i najważniejszych obiektów. Przytoczono przeprowadzone w związku z występowaniem wód mineralnych badania fizyczne, a także analizy chemiczne. Opisano utworzenie komisji zdrojowej i jej działania. Podano również informacje o cenach obowiązujące w kurorcie, opisano okoliczne atrakcje.

W 1843 roku wydany został przewodnik po Europie Środkowej Heinricha Augusta Ottokara Reicharda, w którym znalazł się także krótki fragment dotyczący Jedliny⁶⁷⁰. Opisano ją jako miasto targowe ze źródłami wód leczniczych. Wymieniono warte odwiedzenia miejsca w okolicy oraz koszty związane z pobytem.

W przewodniku po Sudetach Scharenberga z 1862 roku przywołano istniejące w miejscowości źródła o charakterze leczniczym. Wskazano na ostatnie inwestycje oraz rosnącą popularność kurortu. Dokładnie wymieniono obowiązujące opłaty oraz opisano atrakcyjne tereny spacerowe w bliższej i dalszej okolicy uzdrowiska⁶⁷¹.

W przewodniku Carla Deutscha z 1873 r. opisano miejscowość jako przede wszystkim kurort klimatyczny⁶⁷². Wskazano również na właściwości lecznicze tutejszych wód. Przytoczono historię uzdrowiska, najważniejsze atrakcje w miejscowości i okolicy oraz wskazano na dostępną dla kuracjuszy bazę noclegową i usługową, wymieniając zatrudnionych w uzdrowisku lekarzy.

W wydanym w 1885 roku przewodniku po Górach Wałbrzyskich opisano Jedlinę jako wysokogórskie uzdrowisko klimatyczne, które co roku zyskuje na znaczeniu⁶⁷³.

⁶⁶⁹ K. C. Hille, *Die Heilquellen Deutschlands und der Schweiz: ein Taschenbuch für Brunnen- und Badereisende*, Leipzig 1838, s. 90–101.

⁶⁷⁰ H. A. O. Reichard, *Reichard's Passagier auf der reise in Deutschland und der Schweiz nach Amsterdam, Brussel, Kopenhagen, London, Mailand, Paris, St.Petersburg, Pesth, Stockholm, Venedig und Warschau*, Berlin 1843, s. 490.

⁶⁷¹ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen*, Breslau 1862, s. 58–62.

⁶⁷² C. Deutsch, *Schlesiens Heilquellen und Kurorte: Zugleich ein Führer durch das Schlesische Gebirge*, Breslau 1873, s. 52–63.

⁶⁷³ W. Reimann, *Führer durch Waldenburg, Salzbrunn, Fürstenstein, Charlottenbrunn, Görbersdorf, Schlesiethal, Reimsbachthal und das ganze Waldenburger Gebirge: Berücksichtigung der umliegenden Kreisstädte sowie der Adersbacher und Weckelsdorfer Felsen*, Schweidnitz 1885, s. 57–71.

W przytoczonych informacjach wskazano nie tylko na właściwości tutejszych wód, ale także na estetyczne walory otaczającego krajobrazu oraz samej miejscowości. Krótko opisano jej historię oraz dostępne dla gości miejsca noclegowe, restauracje i usługi. Zapisano także informacje o atrakcyjnych terenach spacerowych w okolicy i wysokości opłat zdrojowych.

W latach 30. XX wieku prasa śląska publikowała notatki o warty odwiedzenia lokalnych atrakcjach turystycznych. Wśród takich tekstów znalazły się również krótkie informacje dotyczące kurortu Bad Charlottenbrunn podkreślające szczególnie jego walory krajobrazowe⁶⁷⁴.

Ostatnią grupę przeanalizowanych źródeł pisanych stanowiły wspomnienia i relacje z podróży. O Jedlinie pisał w swoim, opublikowanym w 1784 r. pamiętniku protestantki kaznodzieja Jacob Troschel⁶⁷⁵. Przyrównał on właściwości tutejszych wód leczniczych do tych ze Starego Zdroju. Zwrócił także uwagę na położenie miejscowości wśród wzgórz oraz wyjątkowe wartości estetyczne otaczającego ją krajobrazu.

W podobnym czasie spacerując wokół Jedliny relacjonował Christian Weiss⁶⁷⁶. Docenił on piękno miejscowej przyrody, jednak wskazał, że ukształtowanie terenu może stanowić przeszkodę w rozwoju miejscowości o charakterze uzdrowiskowym.

Inne, pochodzące głównie z prasy polskiej relacje z uzdrowiska zebrał i opublikował w 1983 roku Andrzej Zieliński⁶⁷⁷. We wstępie do części poświęconej Jedlinie autor przytoczył krótko opis jej krajobrazu, wymienił leczone w miejscowości przypadłości oraz wskazał na datę założenia kurortu. Zaznaczył także, że pobyty Polaków w Jedlinie nie były częste, co znalazło potwierdzenie w jednej zacytowanej relacji gościa zdroju. Wskazany fragment jest jednak długi i pozwala na odczytanie odczuć i wrażeń jednego z gości. Zostanie on przytoczony w części poświęconej analizie krajobrazu kulturowego miejscowości.

⁶⁷⁴ W. Reimann, *Führer durch Waldenburg, Salzbrunn, Fürstenstein, Charlottenbrunn, Görbersdorf, Schlesierthal, Reimsbachthal und das ganze Waldenburger Gebirge : Berücksichtigung der umliegenden Kreisstädte sowie der Adersbacher und Weckelsdorfer Felsen*, Schweidnitz 1885, s. 57–71.

⁶⁷⁵ J.E. Troschel, *Reise von Berlin über Breslau nach dem schlesischen Gebirge im Sommer 1783*, Berlin 1784, s. 105–109.

⁶⁷⁶ C. Weiss, *Wanderungen in Sachsen, Schlesien, Glatz und Böhmen*, t. II, Leipzig 1797, s. 15–18.

⁶⁷⁷ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1983.

III.2.1.2. Omówienie źródeł ikonograficznych

Materiały ikonograficzne, które umożliwiają analizę krajobrazu kulturowego Jedliny, stanowią liczną grupę. Kurort rozwijał się przez wiele lat, stąd jego wizerunki znalazły się zarówno w XVIII-wiecznych opracowaniach topograficznych, jak i XX-wiecznych folderach reklamowych oraz na kolorowych pocztówkach.

Najstarsze są plany uzdrowiska, które pochodzą z 1. połowy XVIII wieku⁶⁷⁸. Zaznaczono nich nie tylko najważniejsze obiekty związane z działaniem uzdrowiska, ale także oznaczono wytyczone aleje i tereny zieleni, a większość obiektów na nich umieszczona została odpowiednio opisana. Dało to możliwość identyfikacji i weryfikacji ukształtowania miejscowości w prezentowanym czasie.

Kolejnym jest plan widokowy autorstwa F. B. Wernhera, który pochodzi z połowy XVIII wieku⁶⁷⁹. Przedstawiono na niej główny plac uzdrowski wraz z otaczającymi go zabudowaniami. Szerokie, krajobrazowe ujęcie prezentuje Jedlinę jako niewielką, Miejscowość zatopioną w zieleni miejscowość, z kilkoma większymi budynkami oraz zadaszoną pijałną wód. Dodajmy, że poszczególne obiekty zostały na tym planie opisane, co pozwala na ich identyfikację.

W 1846 roku wydany został „Atlas Śląskich Uzdrowisk” („Schlesischer Bäder–Atlas”⁶⁸⁰. W zbiorze tym zamieszczono mapę, która przedstawia położenie Jedliny w kontekście regionu, m.in. w kontekście Wałbrzycha. Zaznaczono na niej główną zabudowę miejscowości, drogi i ukształtowanie terenu.

Kolejny plan, tym razem przedstawiający Jedlińskie założenie parkowe doktora Beinerta wraz z najbliższym otoczeniem opublikowany został w 1859 roku wraz z opisem terenów zieleni w uzdrowisku oraz działalności leczniczej prowadzoną w Jedlinie⁶⁸¹. Zaznaczono na nim trasy spacerowe oraz miejsca odpoczynku i wskazano parkowe atrakcje tak, aby ułatwić orientację kuracjuszy korzystających z przewodnika.

Kolejną mapę okolic uzdrowiska opublikowano w 1877 roku⁶⁸². Zawiera ona prawie cały obszar Gór Wałbrzyskich, w tym uzdrowiska w Starym Zdroju

⁶⁷⁸ *Vernünftiger und Erfahrungs-gemäßer Rath wie der Charlotten-Beunn bey Tannhausen, in dem Schwiednitzischen Fürstenthum, so wohl im Trincken als Baden, ordentlich und nützlich zu gebrauchen*, Breslau 1743.

⁶⁷⁹ *Charlottenbrunn*, <https://polska-org.pl/8494841,foto.html?idEntity=564856> [dostęp 20.02.2023].

⁶⁸⁰ J.C.W. Scharenberg, H. Mahlmann, *Schlesischer Bäder-Atlas: enthaltend: 8 Kärtchen der Umgebungen von Charlottenbrunn, Cudowa, Flinsberg, Graefenberg, Landeck, Reinerz, Salzbrunn und Altwasser, Warmbrunn*, Breslau 1846.

⁶⁸¹ C.C. Beinert, *Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt...*

⁶⁸² F. Engels, *Der klimatische Kurort Charlottenbrunn in Schlesien*, 1877.

i Sokołowsku. Na mapie ujęte zostały poszczególne budynki miejscowości, w tym halę spacerową i dom zdrojowy. Oznaczono również oddział poczty w Jedlnie.

Analizę dalszego rozwoju zabudowy w miejscowości umożliwiły mapy topograficzne, które wykonano dla Jedliny w latach 1883, 1913, 1937 i tuż przed wybuchem II wojny światowej, w 1939 roku. Ukazują one przede wszystkim ukształtowanie terenu, główne drogi oraz zabudowę. Pomagają także zlokalizować założenia zieleni i tereny rekreacyjne. Dodatkowo, w 1924 roku została opracowana mapa geologiczna, opisująca dokładnie występujące na tych terenach rodzaje skał⁶⁸³.

Ryciny wykorzystane w analizie krajobrazu kulturowego Jedliny-Zdroju, choć poddane zostały wpływom filtrów kulturowych ich autorów, pozwoliły na określenie jego kształtu w poszczególnych okresach. Najstarsza z grafik, autorstwa Gottfrieda Böhmera, pochodzi z 1743 roku i przedstawia widok miejscowości w otoczeniu zalesionych wzgórz i założenia zieleni wokół ujęcia wody. W centralnej części kompozycji znalazł się plac zdrojowy z pijalnią wód, a po obu jego stronach pokazano zabudowania związane z działalnością uzdrowiskową. Większość obiektów daje się zidentyfikować dzięki zawartej na rycinie legendzie. Wizerunek uzupełniają postacie wytwornie ubranych kuracjuszy. Charakter tej grafiki wskazuje, że Jedlina miała uchodzić za miejsce wypoczynku dobrze sytuowanych gości.

W opracowaniu wykorzystano także inne przedstawienia, które ukazują uzdrowisko w początkowych latach jego działania i pomogły zidentyfikować kształtowanie zabudowy zdrojowej. Wiele z nich pochodzi ze zbiorów Herder-Institut. Wiele ilustracji zamieszczono również w publikacjach dotyczących uzdrowiska. Tereny rekreacyjne i spacerowe zaprezentowane zostały w opracowaniach Moscha⁶⁸⁴ oraz Beinerta⁶⁸⁵. Kilka graficznych ilustracji odnajdziemy również w kronice Bergmanna. Wyróżnia się wśród nich przedstawienie domów budowanych przez osiedlających się w Jedlinie handlarzy płótnem, prezentujące charakterystyczny typu zabudowy o charakterze regionalnym⁶⁸⁶.

⁶⁸³ 5264 (alt. 3074) *Bad Charlottenbrunn (1:25 000 Topographische Karte (Messtischblatt) cz. wsch.(Ostdeutschland) /1870 - 1945/)*,

<http://igrek.amzp.pl/result.php?cmd=id&god=5264&cat=tk25> [dostęp 20.02.2023].

⁶⁸⁴ K.F. Mosch, *Wody mineralne Śląskie i Hrabstwa Glackiego. Z przyłączeniem opisu Krzeszowic...*, s. 210–220.

⁶⁸⁵ C.C. Beinert, *Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt...*

⁶⁸⁶ K. Bergmann, *Chronik von Tannhausen, Blumenau, Erlenbusch, Bad Charlottenbrunn und Sophienau...*, s. 47.

Wśród zachowanych fotografii warto wskazać te zawarte w albumie wydanym na początku XX wieku pod tytułem „Bad Charlottenbrunn in Schlesien”⁶⁸⁷. Zbiór zawiera 11 widoków z charakterystycznymi panoramami miejscowości, obiekty związane z działalnością uzdrowiskową, w tym wnętrze z ujęciem *Theresienquelle* oraz tereny spacerowe. W pracy wykorzystano także fotografię z lat 30. XX wieku, ukazującą pijalnię wód oraz zgromadzonych przed nią ludzi w strojach ludowych⁶⁸⁸, a także panoramę Jedliny wraz z widokiem z trasy spacerowej, pochodzą z broszury turystycznej promującej atrakcyjne miejsca w Niemczech⁶⁸⁹.

Liczną grupę materiałów źródłowych dotyczących działalności uzdrowiskowej prowadzonej w Jedlinie-Zdroju stanowią ilustrowane materiały promocyjne. Wskazać wśród nich należy reklamy poszczególnych pensjonatów i usług dostępnych dla kuracjuszy. Były one często ilustrowane jednobarwnymi rycinami, które od lat dwudziestych XX wieku zastąpiono fotografiami. Zawarte w nich informacje szczegółowo prezentują udogodnienia, jakimi dysponowały obiekty, ilości pokoi a nawet serwowane w restauracjach rodzaje piwa. Na części reklam zapisane zostały także docelowe grupy gości oraz sezon, w którym pensjonaty są otwarte⁶⁹⁰.

Cenne źródło ikonograficzne stanowią również pocztówki. Są one często opatrywane datami, stąd przyjąć można, że widniejące na nich obiekty były w tym czasie częścią krajobrazu miejscowości. Pocztówki, jako materiały źródłowe, które przygotowywano w większym nakładzie i przeznaczano do sprzedaży jako pamiątki z pobytu, a pośrednio także jako rodzaj promocji, stanowią źródło ikonograficzne szczególnie poddane filtrom kulturowym. Prezentują kurort w najlepszej możliwej odsłonie. Zamieszczane na nich ujęcia były bowiem wybierane i akceptowane przez zarządzających uzdrowiskiem. Pozwala to na określenie tendencji w kreowaniu wizerunku zdrojowiska. Wybrane do analizy pocztówki pochodzą z 1. poł. XX wieku i przedstawiają głównie park zdrojowy, założenia *Karlshein* oraz Plac Zdrojowy.

Pozostałe materiały reklamowe, stanowiące źródła ikonograficzne wykorzystane w pracy, pochodzą z broszur skierowanych do potencjalnych gości uzdrowiska. Wśród

⁶⁸⁷ *Bad Charlottenbrunn in Schlesien*, Bad Charlottenbrunn i. Schles., wyd. F. W. Loose, po 1900.

⁶⁸⁸ *Dawna Wandelhalle*, <https://polska-org.pl/3540094,foto.html?idEntity=519708> [dostęp: 12.12.2023].

⁶⁸⁹ *Waldenburger Bergland*, „Deutschland-Bildheft”; nr 220, po 1933.

⁶⁹⁰ *Reklama uzdrowiska i pensjonatów*, <https://polska-org.pl/6510762,foto.html?idEntity=3584031> [dostęp: 20.12.2023].

analizowanych znalazły się reklamy z folderów turystycznych⁶⁹¹ oraz okładki broszur reklamowych⁶⁹². Przedstawione na nich wizerunki ukazują kurort jako miejsce wypoczynku dla wszystkich obywateli Rzeszy.

Podsumowując można powiedzieć, iż źródła ikonograficzne umożliwiające analizę krajobrazu kulturowego Jedliny na przestrzeni lat są stosunkowo bogate. Dobrze udokumentowane są zarówno obiekty zakładane w centrum zdrojowiska, jak i założenia zieleni, a nawet trasy spacerowe. Zachowane materiały pozwalają na zidentyfikowanie lokalizacji najważniejszych budowli i przestrzeni rekreacyjnych w zdrojowisku, a także na określenie preferencji w budowaniu wizerunku kurortu.

III.2.1.3. Stan badań

Publikacje współczesne dotyczące uzdrowiska w Jedlinie są nieliczne. Opracowania, których treść przyczyniła się do powstania rozprawy można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią teksty dotyczące wyłącznie Jedliny. Opublikowano jedynie trzy pozycje, które opisują uzdrowisko. Pierwszą jest artykuł, a właściwie notatka autorstwa historyka Romualda Łuczyńskiego z 2003 roku⁶⁹³. Autor przytoczył w niej krótko historię miejscowości, wspominając najważniejsze osoby i wydarzenia z dziejów uzdrowiska w Jedlinie. Kolejną z nich stanowi publikacja autorstwa historyka i polonisty Stanisława Michalika z 2012 roku⁶⁹⁴. Jest to jedyna monografia książkowa o kurorcie. Ma ona jednak charakter popularnonaukowy i opisuje różne wydarzenia i ciekawostki dotyczące miejscowości, odnoszące się głównie do czasów współczesnych. W opracowaniu zawarto także skrótowe informacje o pierwszym właścicielu terenu. Michalik opisał również podejmowane przez kolejne zarządy zdrojowe inwestycje, w tym te, związane z terenami zieleni, wymieniając najbardziej zasłużone dla rozwoju miejscowości osoby. Przytoczył również dane statystyczne wskazujące na wzrost popularności uzdrowiska w XIX wieku, dodając jednocześnie informacje dotyczące tamtejszej działalności przemysłowej.

⁶⁹¹ M.in. *Reklama uzdrowiska w Jedlinie*, <https://polska-org.pl/9151284,foto.html?idEntity=506433> [dostęp 22.11.2022].

⁶⁹² M.in. *Okładka folderu turystycznego Jedliny*, <https://polska-org.pl/3964623,foto.html?idEntity=3584031> [dostęp: 21.11.2022].

⁶⁹³ R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój*, „Sudety. Przyroda, Kultura, Historia”, t. 4, nr 25 (2003), s. 22–23.

⁶⁹⁴ S. Michalik, *U źródła Charlotty. Ciekawostki z historii i współczesności Jedliny-Zdroju*, Stowarzyszenie Miłośników Jedliny-Zdroju 2012.

Obszerne omówienie dotyczące historii uzdrowiska w Jedlinie–Zdroju opublikowała w 2013 roku Kaja Marchel. Stanowi ono część jednego z tomów serii o kulturze uzdrowiskowej Europy⁶⁹⁵. W oparciu o różnorodne źródła historyczne, jak i współczesne opracowania, autorka usystematyzowała wiedzę o dziejach kurortu do czasów współczesnych. Wskazała także na moment odkrycia źródeł mineralnych i ich leczniczego wykorzystania, a także przedstawiła genezę nazwy miejscowości zdrojowej wraz z działaniami podejmowanymi przez jej właścicieli w celu popularyzacji źródła, dzieląc rozwój na etapy związane z konkretnymi osobami zarządzającymi miejscowością. Wymieniła także obiekty infrastruktury uzdrowiskowej, po czym syntetycznie scharakteryzowała dostępną dla gości bazę noclegową. Zwróciła uwagę na fakt, że położenie Jedliny stanowiło przeszkodę w jej rozwoju. Podała także dane dotyczące prowadzonych w miejscowości targach włókienniczych oraz powstaniu kopalni węgla. W części poświęconej sytuacji źródła po 1945 roku odnajdziemy informacje o najważniejszych atrakcjach oraz obiektach funkcjonujących w czasach współczesnych, wraz z konstatacją o niedostosowaniu infrastruktury uzdrowiska do aktualnych oczekiwań gości.

Drugą grupę stanowią pozycje poruszające temat występujących w Jedlinie–Zdroju źródeł i związanej z nimi infrastruktury. Zaliczyć do nich należy przede wszystkim opracowanie historyka Jacka Dębickiego z 2005 roku⁶⁹⁶. Poprzez wnikliwą analizę źródeł historycznych przedstawił on zarys rozwoju Jedliny od XVI do XVIII wieku, a więc do początków inwestycji zdrojowych. Opisał infrastrukturę uzdrowiskową oraz zaplecze noclegowe, jakim dysponowała miejscowość. Scharakteryzował zasady korzystania z ujęć wody, a także zalecenia medyczne do prowadzenia terapii leczniczej. Przekazał również krótką informację o terenach zieleni. Wskazał na preferowane przez kuracjuszy rozrywki oraz zidentyfikował grupę społeczną, która najchętniej odwiedzała Charlottenbrunn. Porównał także zdrojowisko z innymi tego typu miejscowościami w regionie.

Przywołać również należy monografię jedynej architektki w gronie autorów piszących o Jedlinie Zdroju – Grażyny Balińskiej⁶⁹⁷. Autorka usystematyzowała

⁶⁹⁵ K. Marchel, *Jedlina Zdrój. Historia miejscowości i działalności leczniczej* [w:] B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak (red.), *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, t. II, Wrocław 2013, s. 285–313.

⁶⁹⁶ J. Dębicki, *Kulturowe aspekty sudeckich uzdrowisk obecnego regionu dolnośląskiego w XVII-XVIII wieku*, Toruń 2005.

⁶⁹⁷ G. Balińska, *Uzdrowiska dolnośląskie : problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, 1991.

i omówiła architekturę poszczególnych obiektów zdrojowych Jedliny, odnosząc ją do innych uzdrowisk dolnośląskich oraz przykładów zagranicznych. Ustaliła także daty wzniesienia pijalni, hali spacerowej oraz Domu Zdrojowego. Nie odniosła się jednak prawie do kształtowania się centrum zdrojowiska, opisując jedynie układ miejscowości w odniesieniu do powstającej w trakcie funkcjonowania kurortu linii kolejowej. Wyraźnie natomiast podkreśliła, że w porównaniu z innymi miejscowościami uzdrowisk dolnośląskich, Jedlina opierała swoje działanie na infrastrukturze zdrojowej, nie prowadząc inwestycji w zakresie budowli mających funkcje rozrywkowe.

Odmienne podejście badawcze na zagadnienia związane z kulturą zdrojową w kontekście europejskim, przyjęły w opracowaniu z 2021 roku dwie historyczki: Bożena Płonka-Syroka i Paulina Suchecka⁶⁹⁸. Odnajdziemy w nim także fragmenty dotyczące zdrojowych zwyczajów w Jedlinie-Zdroju.

Cennym zasobem wiedzy o powstawaniu linii kolejowej do Jedliny jest książka z 2010 roku, autorstwa specjalizującego się w historii techniki Przemysław Dominasa⁶⁹⁹. Przedstawia ona historię działań podejmowanych w celu utworzenia połączenia. Omawia stosowane rozwiązania inżynieryjne z zakresu budowy mostów kolejowych, które umożliwiły budowę linii. Charakteryzuje kolejne etapy inwestycji i prezentuje dane dotyczące liczby przewiezionych pasażerów oraz czasu podróży.

Uzupełnieniem informacji zawartych w powyższych publikacjach jest, poświęcony uzdrowiskom dolnośląskim, wydany pod redakcją lekarza kardiologa Antoniego Falkiewicza i historyczki sztuki Marii Starzewskiej, rodzaj informatora z 1975 roku, w którym Stanisław Gruszka scharakteryzował krótko sposoby prowadzenia kuracji z użyciem metod balneologicznych⁷⁰⁰. Do historii wykorzystania wód mineralnych w celach leczniczych odniósł się także, w części wstępnej powyższej publikacji, Wojciech Walczak. Wskazał on również na środowisko przyrodnicze uzdrowisk oraz opisał kształtowanie przestrzeni uzdrowiskowych w poszczególnych miejscowościach Dolnego Śląska, w tym w Jedlinie.

Z przeprowadzonej analizy dostępnych opracowań opisujących kurort wynika, że prowadzona w miejscowości działalność uzdrowiskowa nie była współcześnie

⁶⁹⁸ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, *Podróż za marzeniami. Kultura uzdrowiskowa w Europie*, Wrocław 2021.

⁶⁹⁹ P. Dominas, *Dzieje kolei doliny Bystrzycy (Weistritzthalbahn) Świdnica – Jedlina-Zdrój*, Świdnica 2010.

⁷⁰⁰ A. Falkiewicz, M. Starzewska, *Uzdrowiska dolnośląskie i ich okolice. Balneologia – historia – przyroda – sztuka*, Wrocław 1975, s. 331–351.

przedmiotem przekrojowych badań związanych z kształtowaniem się krajobrazu kulturowego Jedliny w roli zdrojowiska. Poszczególne prace dotyczą jedynie wybranych zagadnień. Nie odniesiono się w nich na przykład do modelu uzdrowiskowego realizowanego w Jedlinie ani funkcjonowania w kłastrze z innymi uzdrowiskami. Nie przeanalizowano też znaczenia tej miejscowości dla rozwoju ruchu turystycznego w regionie. Ich mankamentem jest także fakt, że zawierają one bardzo skromny materiał ilustracyjny, szczególnie w zakresie planów pozwalających na rozpoznanie układu przestrzennego miejscowości.

III.2.2. Historia

Jedlina–Zdrój (Charlottenbrunn) była początkowo kolonią założoną obok starszej Jedlinki (Tannhausen) i do czasu oficjalnego założenia uzdrowiska w źródłach opisywana była jako wieś Tannhausen⁷⁰¹. Najwcześniejsza wzmianka o miejscowości pochodzi z XIII wieku, a jej pierwsza nazwa wywodzi się od otaczających ją wówczas okazałych lasów jodłowych. Była to wówczas osada drwali należąca do Bolka I, księcia świdnicko–jaworskiego⁷⁰². Wiadomo także, iż co najmniej od XVI wieku podejmowano na tych terenach prace związane z wydobyciem miedzi oraz żelaza⁷⁰³.

Dwa najstarsze przekazy o leczniczym zdroju opisują jego występowanie w obrębie Tannhausen, czyli Jedlinki – obecnie dzielnicy Jedliny–Zdroju. Jedna wzmianka pochodzi z pracy Friedricha Lucae’go z 1688 roku, a druga z publikacji Johanna Caspara Thyma z 1698 roku⁷⁰⁴. Obie potwierdzają jedynie istnienie zdroju, jednak bez żadnych dodatkowych informacji. W 1726 roku opublikowana została monografia dotycząca uzdrowiska Charlottenbrunn sugerująca, że właściwości zdrowotne tutejszych wód mineralnych znane były od dawna, a wykorzystywane w celach leczniczych od co najmniej 40 lat⁷⁰⁵. Informację tę powtórzył także Knie⁷⁰⁶. Na tej podstawie można uznać, że choć w XVII wieku znane były już tutejsze źródła wody mineralnej, to prawdopodobnie dopiero w kolejnym stuleciu uznano je za

⁷⁰¹ J.G. Knie, op. cit., s. 75; F. Lucae, op. cit., s. 2176.

⁷⁰² K. Bergmann, op.cit., s. 11,13.

⁷⁰³ Ibid., s. 17.

⁷⁰⁴ F. Lucae, op. cit., s. 2176; J.C. Thym, *Kurtze Beschreibung der Schlesisch–Altwasserischen Sauer–Brunnen...*, s. 8.

⁷⁰⁵ G. Jachmann, op. cit., s. 8.

⁷⁰⁶ J.G. Knie, op. cit., s. 75.

lecnicze i zaczęto wykorzystywać na większą skalę. Wiemy także, iż podczas wojny siedmioletniej (1756–1769) w Tannhausen funkcjonowały szpitale⁷⁰⁷.

Za początek leczniczego wykorzystania źródła w Jedlinie można uznać rok 1697, kiedy to Caspar Schäl, właściciel terenu, na którym znajdowało się źródło, wybudował pierwszą altanę przy ujęciu wody zdrojowej. W miejscu ujęcia, według kroniki Bergmanna, rósł gęsty las jodłowo–świerkowy. Legenda opisująca odkrycie źródła mówi, że wokół miejsca, gdzie gromadziła się woda, trawa była najbujniejsza, a na niej bydło wybierało jedno miejsce, z którego piło wodę. Wspomniany wyżej Schäl miał spróbować tej wody i zauważyć, że jej smak odróżniał się od innych źródeł, po czym rozpoczął jego wykorzystywanie⁷⁰⁸.

Z czasem ujęcie i jego lecznicze właściwości stawały się coraz bardziej znane. Przyczynić się miały do tego obserwacje, jakich dokonał świdnicki lekarz Georg Jachmann, a ponieważ tutejsze źródła cechował kwaśny smak, przyjęto dla nich nazwę *Sauerborn* lub *Sauerbrunnen*⁷⁰⁹. Uzdrowski charakter miejscowości zyskała jednak dopiero wtedy, kiedy właścicielem ujęcia został baron Johann Christoph von Seherr-Thoss. Nabył on zdroj i otaczający go teren w 1723 roku, rozpoczynając pierwszy etap rozwoju uzdrowiska. Już w 1724 roku próbki wody przekazano do zbadania wrocławskim lekarzom Urlichowi Siegmundowi Nimptschowi i Johannesowi Kanoldowi, którzy wydali dla nich pozytywną ocenę⁷¹⁰. Potwierdził ją rok później brzeski lekarz Johann Abraham Beer po zbadaniu wód na miejscu. W tym samym czasie zatrudniono do pracy lekarza zdrojowego, a Jedlina zyskała status uzdrowiska⁷¹¹.

W powyższych działaniach brała także udział żona właściciela, Charlotte Maximiliana, baronowa von Pückler. Od jej imienia powstający kurort przyjął nazwę Charlottenbrunn⁷¹². Na początek oczyszczono i ujęto źródło, a także obudowano je altaną z wieżyczką⁷¹³. W latach 1724–1737 inwestycje były kontynuowane, a uzdrowisko rozbudowywało się inspirowane sukcesem renomowanego już wówczas Szczawna–Zdroju. Wzniesiono zakład kąpielowy oraz pijalnię wód. Potrzeby towarzyskie realizowane były dzięki tzw. Wielkiej Sali (*Grosse Saal*)⁷¹⁴, wzniesionej po

⁷⁰⁷ K. Bergmann, op. cit., s. 25–27.

⁷⁰⁸ Ibid., s. 27.

⁷⁰⁹ S. Michalik, op. cit., s. 11.

⁷¹⁰ F. von Sternstein, op. cit., s. 8–11.

⁷¹¹ G. Jachmann, op. cit., s. 28.

⁷¹² G.P. Mogalla, op. cit., s. 69.

⁷¹³ J.G. Knie, op. cit., s. 75.

⁷¹⁴ G. Balińska, op. cit., s. 98, 222.

1726 r., w której znajdowały się pomieszczenia klubowe⁷¹⁵. Rozrywce natomiast służyły sala bilardowa oraz teatralna, które rozpoczęły swoją działalność na przełomie lat 30. I 40. XVIII wieku. W tym samym czasie odnotowano także funkcjonowanie restauracji⁷¹⁶. Na zapleczu głównych obiektów uzdrowiskowych znajdowały się oficyny pomocnicze, kuchnia, dom mistrza źródła oraz stajnie (il. 88.)⁷¹⁷. W 1748 roku zlikwidowano obiekt mieszczący klub i bilard, a w jego miejscu wzniesiono kaplicę⁷¹⁸. W Jedlinie stosowano wówczas zarówno kuracje pitne, jak i kąpielowe, które prowadzono co najmniej od 1725 roku⁷¹⁹.

W 1786 roku zmarł Johann August von Seherr-Thoss, syn założycieli uzdrowiska, a prawa własności do Jedliny trafiły do hrabiego Erdmanna Sylviusa von Pückler-Tannhausen (1788–1826). W 1825 roku, jeszcze za jego życia, opiekę nad działalnością zdrojową przejął doktor Carl Christian Beinert (1793–1868), geolog, chemik i aptekarz. Szeroko zakrojone przez niego działania modernizacyjne wyznaczyły drugi etap rozwoju miejscowości.

W 1832 roku pałac w Tannhausen wraz z majątkiem Charlottenbrunn nabył Benjamin Rothenbach, tokarz z Wrocławia, który osiągnął majątek wygrywając na loterii. Kolejnym właścicielem został w 1842 roku ekonom Hermann Menzel, a w 1854 lub 1855 roku uzdrowisko nabył radca Paul Engels⁷²⁰. Sześć lat później uzdrowisko znalazło się w rękach założyciela (w 1831 r.) wałbrzyskiej fabryki porcelany Carla Kristera, który podjął kolejne kroki w celu poprawienia rozpoznawalności kurortu⁷²¹. Rodzina Kristera sprzedała majątek w 1880 roku Arthurowi von Klitzing z Prus Zachodnich⁷²². W 1889 nabył go Gustav Adolf Boehm, wojskowy z Sobięcina, a w 1937 roku należące wówczas już do jego spadkobierców dobra znacjonalizowano.

W początkach działalności Charlottenbrunn funkcje uzdrowiskowa, usługowa i handlowa rozwijały się równolegle. Prężnie działała tutejsza produkcja tkacka⁷²³. Wraz

⁷¹⁵ W przewodniku z 1726 roku nie jeszcze odnotowano istnienia obiektu z takim przeznaczeniem, co wskazuje, że powstać musiał on w późniejszym czasie. G. Jachmann, *Kurtze Nachricht von dem in Tanhausen befindlichen Charlotten-Sauer-Brunn, in was Selbter bestehe, und wie er mit Nutzen zu gebrauchen...*, s. 57–61.

⁷¹⁶ J. Dębicki, op. cit., s. 68.

⁷¹⁷ B. Adamska, *Jedlina-Zdrój. Studium historyczno-urbanistyczne*, 1998, s. 12.

⁷¹⁸ J. Dębicki, op. cit., s. 235.

⁷¹⁹ G. Jachmann, op. cit., s. 21–27.

⁷²⁰ C.C. Beinert, op. cit., s. 7.

⁷²¹ A. Duncker, *Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der Ritterschaftlichen Grundbesitzer in der Preussischen Monarchie*, s. 622.

⁷²² R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój...*, s. 22.

⁷²³ Ibid., s. 17–18.

ze wzrastającą liczbą kuracjuszy, zwiększało się zapotrzebowanie na różnego typu usługi, co z kolei powodowało osiedlanie się w miejscowości rzemieślników⁷²⁴. Z drugiej strony, ze względu między innymi na ofertę handlową, wielu gości decydowało się na przyjazd do Charlottenbrunn właśnie z tego powodu. W związku z tym, właściciel miejscowości – von Seherr-Thoss wystąpił o nadanie Jedlinie prawa wsi targowej, co pozwalało na organizację jarmarków i targów. Taką zgodę otrzymano w 1740 roku⁷²⁵. Wzniesione, w konsekwencji tej decyzji, kupieckie domy wyróżniały się na tle istniejącej wcześniej zabudowy, podnosząc jednocześnie status miejscowości. Dzięki prowadzonej działalności handlowej w 1768 roku Charlottenbrunn otrzymał prawa miejskie. Kolejną ważną inwestycją zrealizowaną w pobliżu była otwarta w 1763 roku w Suliszowie (*Sophienau*, obecnie dzielnica Jedliny-Zdroju) kopalnia węgla (il. 87.)⁷²⁶.

Zasięg wytyczonego w XVIII wieku uzdrowiska pozostał niezmienny do początku XIX wieku. Spowodowane to było najpierw drugą wojną śląską (1744–1745), podczas której miejscowość mocno ucierpiała, a potem wojną siedmioletnią (1756–1763), po której kurort jeszcze bardziej podpadł⁷²⁷. Działalność uzdrowiskowa prowadzona była co prawda bez dużych przerw, choć Mogalla zwracał uwagę na fakt, że ówczesne możliwości lecznicze Jedliny były znacznie mniejsze, niż pobliskiego Starego Zdroju⁷²⁸.

Od kiedy w 1825 roku zarząd nad uzdrowiskiem przejął Cal Beinert, podejmowane były kolejne inwestycje. Rozbudowywano obiekty pensjonatów, przebudowano pijalnię zdrojową, wzniesiono halę spacerową. Założono trasy spacerowe wykorzystując lasy otaczające miejscowość i formując parki: zdrojowy oraz leśny zwany *Karlshein*⁷²⁹. Dzięki wprowadzonym ulepszeniom wzrosła liczba kuracjuszy⁷³⁰.

⁷²⁴ K. Marchel, op. cit., s. 291.

⁷²⁵ C.C. Beinert, op. cit., s. 7.

⁷²⁵ A. Duncker, *Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der Ritterschaftlichen Grundbesitzer in der Preussischen Monarchie*, s. 622.

⁷²⁵ R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój...*, s. 22.

⁷²⁵ *Ibid.*, s. 17–18.

⁷²⁵ K. Marchel, op. cit., s. 291.

⁷²⁶ S. Michalik, op. cit., s. 14. Kopalnię zamknięto w 1931 roku z powodu zanieczyszczenia i zanikania wód mineralnych

⁷²⁷ K. Bergmann, op. cit., s. 32; F. Engels, op. cit., s. 34–37.

⁷²⁸ G.P. Mogalla, op. cit., s. 70.

⁷²⁹ C.C. Beinert, op. cit., s. 12–26.

⁷³⁰ S. Michalik, op. cit., s. 11–13.

W 1884 roku Bad Charlottenbrunn stał się własnością gminy, która zdecydowała o kontynuowaniu modernizacji źródła⁷³¹. W kolejnym roku miejscowość uzyskała status klimatycznego uzdrowiska wysokogórskiego pierwszej rangi, a jej znaczenie miało rosnać „z roku na rok”⁷³². W 1890 roku zarządzanie uzdrowiskiem przejął dotychczasowy wójt, Wilhelm Loose, który zlecał kolejne inwestycje w infrastrukturę zdrojową. Podejmowane przez niego działania wytyczyły ostatni etap rozwoju miejscowości w roli nowoczesnego kurortu. W 1900 roku Jedlina–Zdrój posiadała już pocztę z telegrafem. Domy przyłączone były do wodociągu; niektóre z naturalnie gazowaną wodą mineralną. W latach 1902–1903 zainstalowano oświetlenie gazowe, a następnie elektryczne, wybrukowano także drogi⁷³³. Po 1914 roku wzniesiono kolejne zabudowania, w tym kompleks basenu kąpielowego. W okresie międzywojennym w uzdrowisku działało sześć hoteli i trzydzieści pensjonatów oraz kontynuowano jedno- i wielorodzinną zabudowę w częściach przeznaczonych dla mieszkańców miasta. W latach 1934–1936 zmodernizowano i przebudowano Dom Zdrojowy oraz halę spacerową z pijalnią wód⁷³⁴.

W końcu lat 30. XX wieku Jedlina cieszyła się renomą wśród śląskich kurortów, oferując bogaty program kulturalny i rozrywkowy, w tym występy orkiestr, chórów i organizację festynów. Centrum tych wydarzeń był leśny park *Karlshain*, gdzie w 1934 roku wzniesiono scenę. W czasie II wojny światowej do kurortu kierowani byli żołnierze oraz cywile, którzy odnieśli obrażenia w następstwie działań wojennych⁷³⁵.



Il. 87. Fragment mapy turystycznej „Jedlina i okolice” („Charlottenbrunn und Umgegend”) z 1846 r. Źródło: J.C.W. Scharenberg, H. Mahlmann, *Schlesischer Bäder-Atlas...*, Breslau 1846.

⁷³¹ K. Bergmann, op. cit., s. 69.

⁷³² W. Reimann, op. cit., s. 57.

⁷³³ K. Bergmann, op. cit., s. 36–40.

⁷³⁴ K. Marchel, op. cit., s. 293–295.

⁷³⁵ Ibid., s. 302. W czasie II wojny światowej na terenie pobliskich Gór Sowich prowadzono budowę kompleksu o kryptonimie „Riese”, pałac w sąsiedniej Jedlinie został utajniony pod kryptonimem „Villa Erika”, a w jego folwarku znajdował się obóz jeniecki.



II. 88. Plan widokowy Jedliny, około połowy XVIII wieku, rycina F. B. Wenera. Opisano na nim: 1. Kwaśny źródło, 2. Dom księżęcy, 3. Dom górski, 4. Brak opisu, 5. Farbiarnia, 6. Zameczek, 7. Galeria. Sala taneczna. 8. Karczma, 9. Przestrzeń targowa, 10. Łazienka, 11. Dom podatkowy, 12. Winiarnia, 13. Dom rzeźnika, 14. Biała stajnia, 15. Dom handlarza, 16. Dom panów, 17. Różne budowle handlowe, tłum. Maria Pytka. Źródło: <https://polska-org.pl/8494841,foto.html?idEntity=564856> [dostęp: 22.11.2022]

III.2.3. Warunki środowiskowe

Jedlina–Zdrój leży w Sudetach, na wysokości ponad 500 metrów n.p.m. (1494 stóp n. p. m.)⁷³⁶. Zlokalizowana jest na południowy wschód od Wałbrzycha i oddzielona od jego przemysłowych zanieczyszczeń lasami i górami⁷³⁷. Łagodny klimat sprzyja podejmowaniu kuracji i spędzaniu wolnego czasu. Uzdrowisko położone jest w regionie klimatycznym charakterystycznym dla terenów górskich, z cechami umiarkowanej strefy odmiany środkowoeuropejskiej. Charakteryzuje się przy tym znacznym udziałem napływowych mas wilgotnego powietrza z zachodu⁷³⁸. Miejscowość zlokalizowana jest na zalesionych stokach Gór Wałbrzyskich oraz w podłużnej, śródgórskiej dolinie otwartej w kierunku południowym i południowo–wschodnim. Wąska dolina przecięta jest głębokim przełomem rzeki Bystrzycy oraz szerokim obniżeniem rzeki Jedliny. Takie położenie gwarantuje osłonięcie przed ostrymi, górskimi wiatrami⁷³⁹. Powyższe walory tak zachwalał w 1777 roku, w swoim opisie śląskich uzdrowisk, Johann Gottfried Morgenbesser:

„Przyjemny padoł z wysokimi opokami, na których świerki i insze drzewa rosące, otoczony, służy miasteczku do gruntu. Żłoty i czerwony piasek z wielą różnemi kolorowanemi krzemieniami zmieszany, iako też węgle kamienne w mnóstwie się tam znajdują”⁷⁴⁰.

Ze względu na klimat panujący w Jedlinie, w drugiej połowie XIX wieku nadano jej kategorię uzdrowiska klimatycznego górskiego pierwszej rangi⁷⁴¹. Na początku lat dwudziestych XX wieku scharakteryzowano ten obszar jako miejsce, które na niewielkiej przestrzeni oferuje najbardziej wartościowe cechy gór niemieckich. Niewysokie Góry Wałbrzyskie miały przypominać Turyngię „z pięknymi porfirowymi wypiętrzzeniami, wspaniałymi lasami i górskimi dolinami”⁷⁴². Kurort opisywano jako czwarte najwyższe uzdrowisko na Śląsku⁷⁴³. Wskazywano również, że pomimo położenia wśród gór, tutejsze powietrze ma łagodny charakter i służy dobrze rekonwalescentom. Nie sama jego czystość, ale szczególnie odpowiedni poziom wilgoci

⁷³⁶ C. Deutsch, op. cit., s. 52.

⁷³⁷ A. Falkiewicz, M. Starzewska, op. cit., s. 7–17, 40–56.

⁷³⁸ A. Woś, *Klimat Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN 1999, s. 128.

⁷³⁹ *Bad Charlottenbrunn in Schlesien und seine Umgebung*, op. cit., s. 4.

⁷⁴⁰ J.G. Morgenbesser, op. cit., s. 14.

⁷⁴¹ *Ibid.*, s. 3–4; W. Reimann, op. cit., s. 57; C. Deutsch, op. cit., s. 53.

⁷⁴² *Bad Charlottenbrunn in Schlesien und seine Umgebung*, op. cit., s. 3–4.

⁷⁴³ C. Deutsch, op. cit., s. 52.

i nasycenie „silnie ozonowanym tlenem oraz balsamicznymi wyziewami drzew iglastych”⁷⁴⁴, miały sprzyjać procesowi balneoterapeutycznemu. Wśród bogactwa okolicznej flory wymieniano szczególnie: narcyzy, łuskiewnika różowego, storczyka męskiego, lepiężnika białego, goryczuszkę Wettsteina, starca kędzierzawego, tojad dzióbaty, dzwonek szerokolistny, czosnek niedźwiedzi, szarotkę alpejską, rzeżuchę niecierpkową, żywiec cebulkowy i dziewięciolistny, stokłosę miękką i gałęziastą, wydmuchrzycę zwyczajną, miesiącznicę trwałą i jaskry tojadolistne⁷⁴⁵. Beinert wyliczył także wiele występujących w okolicach uzdrowisku grzybów oraz gatunków zwierząt. Wśród fauny wskazał m. in. na liczne nietoperze, łasice, jelenie, zające, sokoły, jastrzębie, dzięcioły, kukułki, kuropatwy, przepiórki, ale także żmije i zaskrońce⁷⁴⁶.

Wśród źródeł Jedliny jako pierwsze – *Charlottenquelle* odkryto w 1697 roku⁷⁴⁷. Jego wody nie wypływały z dominującego na obszarze piaskowca węglowego, ale z pęknięcia w gliniastym porfirze⁷⁴⁸. Ich smak opisywano jako lekko kwaśny i dość cierpki. Samo ujęcie porównywano z wodami *Franzensbrunnen* z węgierskiego Egeru lub z Młyńskim ze Szczawna oraz Jerzego ze Starego Zdroju⁷⁴⁹. Drugie ze źródeł, odkryte w 1835 roku, pierwotnie nosiło nazwę *Elisenquelle*, a następnie przemianowano je na *Theresienquelle*. Jego wody wytryskują z skał piaskowca, który jest zabarwiony na czerwono oraz ma kontakt z porfirem. To ujęcie opisywano jako orzeźwiające i przyrównywano do źródeł *Slazquelle* w Egerze i *Oberbrunnen* w Szczawnie, wskazując na nieco niższą zawartość żelaza⁷⁵⁰. Z kolejnych – *Woyrschquelle* i *Tixquelle* zaczęto korzystać w 1864 roku. W 1928 roku odkryto źródło *Neuequelle*⁷⁵¹.

Występujące w miejscowości ujęcia wód leczniczych nie zamarzały nawet podczas mroźnych zim. Opisywano je jako krystalicznie czyste i mocno gazowane⁷⁵². Według geologicznego opracowania z 1921 roku w miejscowości wypływały cztery źródła mineralne (*Charlottenquelle*, *Abbe Rochardsquelle*, *Theresienquelle* zlokalizowane na Placu Zdrojowym i *Beinertsquelle*, które znajdowało się około 150 metrów od nich). Powstające w warstwie górnego karbonu wody zdrojowe miały

⁷⁴⁵ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 64–65.

⁷⁴⁶ C.C. Beinert, op. cit., s. 118–139.

⁷⁴⁷ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 58.

⁷⁴⁸ C. Deutsch, op. cit., s. 56.

⁷⁴⁹ Ibid., s. 57; J. Radius, op. cit., s. 64–65.

⁷⁵⁰ R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój...*, s. 22–23.

⁷⁵¹ K. Marchel, op. cit., s. 302.

⁷⁵² C.C. Beinert, op. cit., s. 17.

temperaturę około 6 stopni Celsjusza. Były bogate w żelazo, a ich charakter określano jako „graniczny pomiędzy zimnym i kwaśnym”⁷⁵³. Do spożywania służyło *Theresienquelle*, pozostałe zaś wykorzystywano w celach kąpielowych. Skały występujące w tym obszarze Gór Wałbrzyskich mają czerwoną barwę, która związana jest z powstawaniem rudonośnych żył kwarcowo–barytowych, czyli z procesami powulkanicznymi. Karbonatyzacja źródeł wiązana jest z kolei z dużą zawartością kwasu węglowego w skałach⁷⁵⁴. Ze względu na skład chemiczny smak tutejszych wód opisywany był jako „bardzo stalowy” (skład chemiczny wody ze źródła *Charlottenquelle* przedstawiono w tabeli 4.). Jednocześnie wskazywano, że wielu gości preferuje źródło jedlińskie od tego ze Starego Zdroju⁷⁵⁵. Również budowie geologicznej przypisywana jest wysoka zawartość składników odżywczych w glebie (il. 89.). Powoduje ona odpowiednie odżywienie roślin i ich intensywny wzrost⁷⁵⁶.

Tabela 4. Zawartość masowa wybranych składników ujęcia Charlottenquelle w 16 uncjach (nieco mniej niż 0,5 kg) roztworu, na podstawie: E. Osann, *Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa* ś. 2, Berlin 1832, s. 362

	Według Beinerta	Według Klaprotha
NaCl (chlorek sodu)	0,079g	-
CaSO ₄ (siarczan wapnia)	0,030g	1,500g
CaCO ₃ (węglan wapnia)	2,290g	0,100g
Na ₂ SO ₄ (siarczan sodu)	0,114g	-
Fe ₂ (CO ₃) ₃ (węglan żelaza)	0,200g	0,112g
SiO ₂ (dwutlenek krzemu)	0,217g	0,112g
zawartość masowa składników w 1kg roztworu	5,252g	1,949g

Średnie temperatury w uzdrowisku były (i zapewne są) o około 1 stopień Celsjusza niższe niż na terenach nizinnych. Szczególnie o porankach i wieczorami, kiedy kuracjuszy mógł zaskoczyć chłód. Wiosna w Jedlinie rozpoczyna się później niż na równiach, a samo lato jest krótsze. W czasie jego trwania wiele jest dni deszczowych.

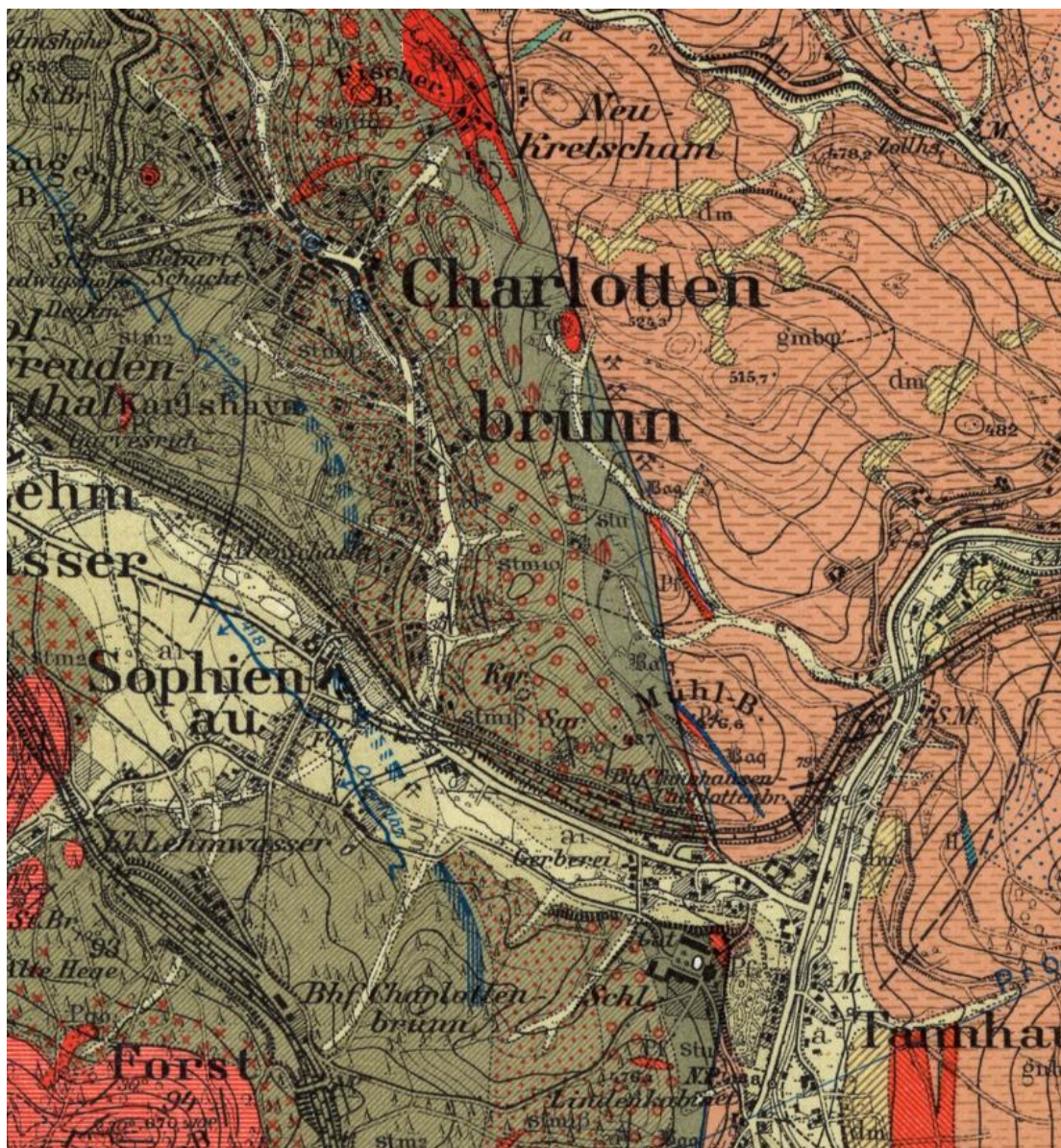
⁷⁵³ Hrsg. von der Koniglich Preussischen Geologischen Landesanstalt, *Erläuterungen zur Geologischen Karte von Preussen und benachbarten Bundesstaaten Lieferung 254, Gradabt. 76. Nr 13, Blatt Charlottenbrunn*, Königlich Geologischen Landesanstalt, 1921, s. 42.

⁷⁵⁴ Ibid., s. 43.

⁷⁵⁵ C. Weiss, op. cit., s. 16.

⁷⁵⁶ C.C. Beinert, op. cit., s. 21.

Zwracano także uwagę, iż późne lato i jesień są najpiękniejszą porą roku. Wówczas było „przyjemniej i korzystniej niż w środku lata”⁷⁵⁷.



Il. 89. Fragment mapy geologicznej z 1924 roku. Według informacji na niej zawartych w zachodniej części miejscowości przeważają skały piaskowcowe i grube zlepieńce, a na wschodzie skały porfirowe. Źródło [http://maps.mapywig.org/m/Germanmaps/series/025KTK25/5264\(3074\)Charlottenbrungeo11924UPozn.jpg](http://maps.mapywig.org/m/Germanmaps/series/025KTK25/5264(3074)Charlottenbrungeo11924UPozn.jpg) [dostęp: 11.12.2023].

⁷⁵⁷ Ibid., s. 54.

III.2.4. Krajobraz antropogeniczny

III.2.4.1. Przekształcenia przestrzenne i architektura obiektów uzdrowiskowych

Analizę najstarszych form przestrzennych Jedliny umożliwiają plany: rysowany widokowy F. B. Wernera oraz rycina G. Böhmera, powstałe około połowy XVIII wieku. Ponieważ kolejne mapy ukazujące zabudowania miejscowości pochodzą dopiero z ostatniej ćwierci XIX wieku, przemiany uzdrowiska w tym czasie opracowano głównie na podstawie opisów i rycin oraz, od końca XIX stulecia, także na podstawie fotografii fotograficznych.

W początkowym okresie Jedlina była kolonią wsi Tannhausen. Uzdrowisko urządzono w 1686 roku wokół źródła wody leczniczej,⁷⁵⁸. Wraz z rozwojem działalności zdrojowej w okolicy ujęcia zaczęto wznosić pierwsze obiekty.

Zasięg uzdrowiska w XVIII wieku ograniczał się do grupy budynków stojących przy wydłużonym Placu Zdrojowym (il. 88., 92., 93.). Przez środek zagłębionego względem otoczenia placu płynął potok, nad którym przerzucono mostki. Wzdłuż potoku, po obu jego stronach, wytyczono aleje prowadzące w kierunku centralnie założonego pawilonu kryjącego źródła *Charlottenquelle*. Na zewnątrz tychże założono kolejne dwie aleje, ujęte wyższymi drzewami.

W połowie lat 20. XVIII stulecia, niedługo po zbadaniu źródła i rozpoczęciu działalności uzdrowiskowej, wzniesiono nad ujęciem wody specjalny pawilon. Istnieć musiał wówczas także obiekt łaźni, w którym od 1725 roku prowadzono zabiegi kąpielowe⁷⁵⁹. Około połowy XVIII wieku źródło osłonięte było, co potwierdzają źródła ikonograficzne (rysunek Wernera oraz rycina Böhmera), dwukondygnacyjnym pawilonem z portykiem w przyziemiu, nakrytym cebulastą czaszą i otoczonym drewnianym, ażurowym płotem⁷⁶⁰. Świeża woda przeznaczona do picia pobierana była z użyciem pomp. W pawilonie zdrojowym zainstalowano kominek, który ogrzewał kuracjuszy w chłodniejsze dni, a samo źródło okratowano⁷⁶¹. W latach

⁷⁵⁸ G. Jachmann, op. cit., s. 5–12.

⁷⁵⁹ Ibid., s. 21–28.

⁷⁶⁰ Późniejsze materiały ikonograficzne wskazują także, iż najprawdopodobniej w 2. połowie XVIII wieku hełm pawilonu nad altaną ujęcia źródła wzbogacono o ażurowe przeźrocze nakryte cebulastą kopułką z iglicą, gałąką i gwiazdą.

⁷⁶¹ J.G. Morgenbesser, op. cit., s. 15.

dziewięćdziesiątych przy ujęciu zatrudniona była osoba czerpiąca wodę dla kuracjuszy, a wokół samego źródła ustawiono dla ich wygody ławki⁷⁶².

W 1726 roku noclegi dla kuracjuszy oferowano w dwóch obiektach należących do właściciela źródła oraz w domach prywatnych. Grażyna Balińska sugeruje, że być może istniał już wtedy także dom zdrojowy⁷⁶³. W latach 30. i 40. XVIII wieku zainteresowanie uzdrowiskiem rosło stosunkowo wolno, co jednak nie zniechęcało jego właścicieli. Wciąż podejmowano decyzje o kolejnych inwestycjach. Już w 1737 roku funkcjonowało siedem domów noclegowych. Były to najczęściej dwukondygnacyjne budynki, wznoszone w konstrukcji szkieletowej. Nakrywały je dwuspadowe dachy z naczółkami i lukarnami. Mieszkania dla kuracjuszy były wyposażone w potrzebne sprzęty i kuchnie. Wtedy też powstała w miejscowości tzw. Wielka Sala (*Grosse Saal*), której funkcja miała odpowiadać hali spacerowej służącej do prowadzenia kuracji pitnej. Jednopiętrowy budynek nakrywał dwuspadowy dach z lukarnami doświetlającymi wnętrza (il. 88.). Był to też obiekt, w którym funkcjonowało wówczas także kasyno⁷⁶⁴. Ówczesne Charlottenbrunn liczyło około 20 zamieszkałych domów, wśród których i zarazem w centrum uzdrowiska w 1731 roku hrabiostwo von Sehr-Thoss wybudowało dla siebie dom tzw. *Schlössel*. Był to dwukondygnacyjny budynek nakryty dwuspadowym dachem. Wejście do niego podkreślono portykiem wpartym na dwóch kolumnach (il. 92.)⁷⁶⁵.

Brakuje informacji o ewentualnym rozwoju bazy noclegowej w kolejnych latach XVIII wieku. Wiadomo natomiast, że w uzdrowisku działała karczma *Grundhof*, oferująca także noclegi, a w 1762 roku istniała już nowa gospoda⁷⁶⁶. W końcu stulecia w Jedlinie posiłki oferowało kilka oberży, które powstały z myślą nie tylko o kuracjuszach, ale także o uczestnikach targów płócienniczych⁷⁶⁷. Z relacji przebywających w uzdrowisku gości wiadomo, że ceny obfitych posiłków były umiarkowane. Te same obiekty opisał w swojej publikacji z końca stulecia Kühn⁷⁶⁸. Wśród ówczesnych budynków Jedliny wymienił dom będący siedzibą właściciela majątku, budynek *Gallerie* z salą taneczną oraz łaźnię. Natomiast Duży Dom (*Grosse*

⁷⁶² J.F. Zöllner, *Briefe über Schlesien, Krakau, Wieliczka, und die Grafschaft Glatz auf einer Reise im Jahr 1791 geschrieben*, Berlin 1792, s. 87.

⁷⁶³ G. Balińska, op. cit., s. 98.

⁷⁶⁴ K. Marchel, op. cit., s. 291–293.

⁷⁶⁵ K. Bergmann, op. cit., s. 53.

⁷⁶⁶ G. Jachmann, op. cit., s. 28.

⁷⁶⁷ K. Bergmann, op. cit., s. 43; J. Dębicki, op. cit., s. 87.

⁷⁶⁸ J.G. Kühn, op. cit., s. 525.

Haus), Wielka Sala (*Grosse Saal*) oraz obiekty pomocnicze skoncentrowane były wokół źródła, wyznaczając, kształtujący się od XVIII wieku Plac Zdrojowy⁷⁶⁹. Działał już też wówczas szpital lub raczej przytułek dla chorych, zlokalizowany przy drodze do Jedlinki (il. 93.).

W kronice Bergmanna z 1921 r. zachował się opis typowego dla XVIII-wiecznej zabudowy Jedliny domu mieszkalnego, w którym prowadzono handel płótnami oraz rycina przedstawiająca zespół budynków o takim charakterze (il. 90.). Czytamy w nim:

„Parter takiego starego domu towarowego z bielizną wykonano z kamienia, górną część z kratownic. Pomalowane na czarno belki na białym tle a także wdzięczne przedłużenie pomieszczeń na poddaszu nadawały takiemu domowi przytulny, przyjazny wygląd. Dzisiaj ludzie ponownie szukają tego starego pięknego projektu, którego naśladownictwo zaniedbywano. Przed domem znajdował się duży plac, aby kilku handlarzy mogło bez problemu podjechać (...) Do dziś w ogrodzie domu można jeszcze zobaczyć dawne, piękne założenie tarasowe. Wiosną nadal zdobią go kwitnące na czerwono japońskie pigwy, a potężna rajska jabłoń zdobi jesienią ogród przed domem tysiącami czerwonych owoców. Małe trawniki mają kształt serca, nerki, koła, a na nich kwiaty i rabaty z róż. Ścieżki biegną krętymi liniami, a w zakątkach znajdują się przytulne miejsca do odpoczynku”⁷⁷⁰.

Domy handlarzy płótnami zbudowano w charakterystycznym dla obszaru Sudetów stylu. Były to obiekty, wznoszone z drewna w systemie szkieletowym. Szachulcowe ściany wypełniano gliną i słomą, a domy przykrywano wysokimi dwuspadowymi dachami⁷⁷¹.

Wiemy także, iż w 1748 roku w Jedlinie istniała kaplica ewangelicka, którą w kolejnych latach rozbudowano w niewielką świątynię (il. 91.)⁷⁷². Znajdowała się ona na północ od Placu Zdrojowego. Jej powstanie wynikało głównie z potrzeb miejscowej ludności, bowiem goście odwiedzający źródło wciąż nie stanowili dużej grupy⁷⁷³. Przyczyn takiego stanu rzeczy upatrywać należy w: często zmieniających się właścicielach miejscowości, braku odpowiedniego zarządcy źródła oraz toczących się w 2. połowie XVIII i na początku XIX wieku wojnach⁷⁷⁴.

⁷⁶⁹ Ibid., s. 525–528.

⁷⁷⁰ K. Bergmann, op. cit., s. 45–48.

⁷⁷¹ J. Suchodolski, *Regionalizm w kształtowaniu formy architektury współczesnej na obszarze Sudetów*, Wrocław 1996, s. 31. Ten typ zabudowy związany jest z kolonizacją terenów wcześniej słowiańskich przez niemieckich mieszkańców.

⁷⁷² C.C. Beinert, op. cit., s. 4; K. Bergmann, op. cit., s. 53.

⁷⁷³ J. Dębicki, op. cit., s. 100–101.

⁷⁷⁴ C. Deutsch, op. cit., s. 54–55.

Zmiana nastąpiła po 1823 roku, kiedy zatrudniono w uzdrowisku Carla Beinerta. Jego działalność rozpoczęła nowy etap w rozwoju uzdrowiska. Ten uczyony, chemik i geolog pełnił w latach 1825–1850 funkcję inspektora zdrojowego⁷⁷⁵. Dzięki jego aktywności Charlottenbrunn zaczęło zyskiwać na popularności⁷⁷⁶. Przystąpiono wówczas do modernizacji przestrzeni zdrojowej.

Z inicjatywy Beinerta w latach 1836–1837 przebudowano Dom Zdrojowy. Wcześniejszy obiekt zastąpił murowany budynek o podobnych proporcjach i mansardowym dachu (il. 94.). Podczas prac odkryto nowe źródło wody, które otrzymało nazwę *Elisenquelle*, w 1864 roku zmienioną na *Theresienquelle*. Poza źródłami Charlotty i Elizy, w XIX wieku działały jeszcze dwa źródła, *Woyrschquelle* i *Tixquelle*⁷⁷⁷. Woda z tych dwóch ostatnich wykorzystywana była jedynie do kąpieli. Stale prowadzono modernizacje infrastruktury uzdrowiskowej, dzięki czemu, w drugiej połowie XIX wieku, woda ze źródła trafiała bezpośrednio do Domu Zdrojowego, a dokładnie do dwóch cystern umieszczonych w laboratorium na jego parterze. W 1835 roku w obiekcie funkcjonował też gabinet kąpielowy (w którym znajdowało się dwanaście cynkowych wanien z możliwością podgrzania wody), pomieszczenie z natryskiem, a także dziewięć pokoi na pierwszym piętrze i jeden przeznaczony do wypoczynku po kąpielach na piętrze drugim⁷⁷⁸. Jednocześnie stale podnoszono komfort kuracjuszy i wprowadzano nowoczesne rozwiązania.

W latach 30. XIX wieku wzniesiono nową pijalnię. Był to wówczas ośmioboczny pawilon z ciosów kamiennych. Wkrótce dobudowano do niego od zachodu drewnianą halę spacerową (il. 95.). Jej północną ścianę osłaniały okna, południową pozostawiono otwartą. Dwuspadowy dach wspierała konstrukcja z dekoracją snycerską.

W połowie stulecia pawilon nad źródłem przestał być wystarczający i nastąpiła kolejna przebudowa. Nowy obiekt o konstrukcji szachulcowej przykryto pulpitowym dachem. Wnętrze doświetlały wysokie, wąskie okna, a dach wspierała konstrukcja z detalem snycerskim. Połączony był on dwiema parami drzwi z budynkiem pijalni⁷⁷⁹.

⁷⁷⁵ Carl Christian Beinert (1793–1868) zasłynął w Europie badaniami nad meteorytem, który spadł w 1847 roku w okolicach Broumova. Wydał wówczas pracę „Der Meteorit von Braunau am 14. Juli 1847...”, stanowiącą ważne źródło wiedzy o cechach meteorytu. W 1857 roku został członkiem Niemieckiej Akademii Przyrodników Leopoldina. Korespondował m.in. z Londyńskim Towarzystwem Geologicznym. Za swoją pracę uzyskał doktorat honoris causa Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Mały Order Orła Czerwonego Holenderskiej Akademii Nauk.

⁷⁷⁶ C. Deutsch, op. cit., s. 54–55.

⁷⁷⁷ Ibid., s. 56.

⁷⁷⁸ C.C. Beinert, op. cit., s. 297.

⁷⁷⁹ B. Adamska, op. cit., s. 15–17.

Pijalnia wody była ogrzewana, a wewnątrz dla wygody gości ustawiono siedziska przeznaczone do relaksu w trakcie kuracji. Woda mineralna, która potrzebna była do kuracji kąpielowych przeprowadzanych w Domu Zdrojowym, była dostarczana za pomocą systemu pomp opisywanego jako „elegancka maszyna oparta na konstrukcji Tobeschera”⁷⁸⁰. Pompy pomagały transportować wodę o najmocniejszych właściwościach z głębi źródła do cystern umieszczonych w domach dookoła Domu Zdrojowego. Następnie z cystern trafiała ona do kadzi w Domu Zdrojowym i do odpowiednich urządzeń przeznaczonych na kurację⁷⁸¹.

Po 1825 roku wzniesiono zabudowania mieszkalne na południe od Placu Zdrojowego, w kierunku kolonii Sophienau, gdzie rozwijana była działalność górnicza. Dodajmy, że ten południowy kierunek rozwoju przestrzennego miasteczka utrzymał się także w drugiej połowie XIX wieku. W 1860 roku wzniesiono świątynię ewangelicką z plebanią (il. 96.). 1863 roku powiększono zespół zakładając obok cmentarz. Dało to początek obu pierzejom głównej ulicy.

Najważniejsza z punktu widzenia uzdrowiska zabudowa koncentrowała się, jak w poprzednich latach, wokół wydłużonego Placu Zdrojowego. W XIX wieku stanowił on nadal centrum życia kurortu. Stały tam, wymienione wcześniej, osiemnastowieczne budynki, z których część, w tym wspomniany Dom Zdrojowy, przebudowano na początku XIX wieku, dostosowując je do aktualnych potrzeb (il. 97.). Przy północnej pierzei placu znajdowały się, zmodernizowane z inicjatywy Beinerta w 1. połowie XIX wieku, pensjonaty *Hirschberger Hof* i *Deutsches Haus*. Natomiast południowo-zachodnią stronę placu zamykał, stojący obok Domu Zdrojowego, najstarszy w Jedlinie zajazd *Grundhof* (il. 98.). W miejscu wcześniejszego traktu spacerowego nad kanałem, urządzono natomiast promenadę ze wspomnianą wcześniej otwartą halą spacerową⁷⁸². Przedłużeniem promenady od południa była aleja lip drobnolistnych, prowadząca w kierunku zespołu kościoła ewangelickiego. Sam Beinert prowadził w miejscowości restaurację z winiarnią i aptekę, która od 1821 roku znajdowała się w budynku zwanym wcześniej *Schlösel* (il. 99.)⁷⁸³. Również z jego inicjatywy powstał w Jedlinie zakład serwatkowy.

⁷⁸⁰ C. Deutsch, op. cit., s. 57.

⁷⁸¹ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 47.

⁷⁸² K. Marchel, op. cit., s. 295.

⁷⁸³ R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój...*, s. 22.

Równoległe do modernizacji i rozbudowy obiektów związanych z działalnością zdrojową, prowadzono działania porządkujące tereny zieleni oraz tworzono nowe założenia parkowe. Pierwsze prace dotyczące ogrodu zdrojowego zostały rozpoczęte już w roku 1726, o czym informował w swoim poradniku Jachmann pisząc, że „zostają zakładane przyjemne aleje do przechadzek i innych rozrywek”⁷⁸⁴. Następnie w kierunku Jedlinki poprowadzono „szpaler bukowy z dwoma gabinetami” przeznaczonymi do odpoczynku⁷⁸⁵. Poza obszarem uzdrowiska wytyczono obsadzone drzewami drogi, prowadzące na okoliczne wzgórza. Według planów z lat 40. XVIII wieku, na południe od miejscowości utworzono także lasek dębowy, uformowany w cztery, regularne, prostokątne pola, nazwany *Le Rendevous* (il. 93.)⁷⁸⁶. Wszystkie te działania uważano jednak za wciąż niewystarczające, na co zwracali uwagę goście uzdrowiska. W swojej relacji z 1796 r. Christian Weiss stwierdził, że czyniono za mało starań, aby ułatwić niewprawionym w chodzeniu po górach poruszanie się po terenie miejscowości⁷⁸⁷.

Dzięki działaniom Beinerta, w południowo-zachodniej części Jedliny założono w 1847 roku drugi, po wspomnianym już dębowym, park leśny – reklamowany jako „znany na całym świecie”⁷⁸⁸ i nazwany *Karlshain* (il. 100. i 102.)⁷⁸⁹. Miał być to teren o charakterze rekreacyjnym, wzorowany na założeniach popularnych w niemieckich kurortach. W istniejący wcześniej, naturalny drzewostan wzgórza wkomponowano nowe drzewa i krzewy oraz wytyczono ścieżki spacerowe. Uporządkowano też tereny porośnięte trawą oraz drzewami (wierzby, osiki, jarzębiny), a także krzewami jeżyn. Zasadzono jodły i świerki, a także: bluszcze, berberysy, róże oraz jaśminowce⁷⁹⁰. Urządzono także platformy widokowe, altany, rzeźby, ławki. W kompleksie wzniesiono również Szwajcarkę (il. 101.), w której otwarto zajazd z pijalnią mleka i żętycy, oraz scenę muzyczną⁷⁹¹. Nowa zabudowa wznoszona była z drewna, w stylu tyrolskim, którego popularność – jak już wcześniej objaśniono – wynikała z rosnącego zainteresowania Alpami i tamtejszą architekturą⁷⁹². Na polecenie Beinerta wykarczowano także część lasu, a w jego miejsce zasadzono egzotyczne gatunki roślin.

⁷⁸⁴ G. Jachmann, op. cit., s. 26.

⁷⁸⁵ J. Dębicki, op. cit., s. 234.

⁷⁸⁶ Ibid., s. 87.

⁷⁸⁷ C. Weiss, op. cit., s. 15–18.

⁷⁸⁸ J. Dębicki, op. cit., s. 87.

⁷⁸⁹ C. Weiss, op. cit., s. 15.

⁷⁸⁹ B. Adamska, op. cit., s. 22; C.C. Beinert, op. cit., s. 21.

⁷⁹⁰ C.C. Beinert, op. cit., s. 32.

⁷⁹¹ Ibid., s. 23; G. Balińska, op. cit., s. 130; K. Marchel, op. cit., s. 298.

⁷⁹² Popularność motywów alpejskich została opisana w rozdziale II.4.6.

Utworzono w ten sposób swoisty ogród botaniczny. Za jego współtwórcę uznaje się, przebywającego w tym czasie w Jedlinie na kuracji, niemieckiego podróżnika, uczonego i poety o francuskim rodowodzie, Adelberta von Chamisso (il. 103.), w latach 1819–1838 dyrektora herbarium ogrodu botanicznego w Schöneborgu⁷⁹³. Z centrum miejscowości prowadziła do *Karlshein* aleja lipowa, wytyczona w 1859 roku. W parku powstało także muzeum geologiczne. Jego założycielem był botanik i paleontolog, Heinrich R. Göppert (il. 104.)⁷⁹⁴. Urozmaicenie przestrzeni parku stanowiły również, założone we jego wschodniej części, stawy. Dzięki podjętym działaniom, całość opisywano jako „rozległy park górski, ponoć jeden z najpiękniejszych w śląskich kurortach”⁷⁹⁵.

Najlepszą reklamą dla coraz bardziej znanego wówczas kurortu, okazała się być wizyta późniejszego cesarza Fryderyka III, która miała miejsce w 1857 roku. O pobycie znanego gościa przeczytać można było w berlińskiej prasie, a wydarzenie upamiętniono budując specjalny pomnik (il. 107.)⁷⁹⁶. Na marginesie warto wspomnieć, że w Jedlinie znajdował się także pierwszy nie tylko na Śląsku, ale i w całych Niemczech monument poświęcony osobie Ottona von Bismarck, wówczas kanclerza Rzeszy, odsłonięty w 1874 roku⁷⁹⁷.

Poza terenem zabudowanym, w naturalnych kompleksach leśnych urządzano tereny spacerowe, do których dopiero w 1864 roku dołączył Park Zdrojowy, utworzony na północ od Placu Zdrojowego z inicjatywy Teodora Döringa, lokalnego kupca. Na jego terenie, poza alejami spacerowymi, stawami i punktami widokowymi, ustawiono także

⁷⁹³ R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój...*, s. 22–23. Adelbert von Chamisso (1781–1938) urodził się jako Louis Charles Adélaïde de Chamisso de Boncourt we Francji, skąd jego rodzina uciekła przed rewolucjonistami w 1790 roku. Służył w armii pruskiej, a następnie studiował filozofię i literaturę niemiecką. W 1810 roku zainteresował się botaniką i rozpoczął jej studiowanie. Odbył podróż dookoła świata, której wynikiem były liczne odkrycia botaniczne oraz zoologiczne.

⁷⁹⁴ K. Marchel, op. cit., s. 298; A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 83. Johann Heinrich Robert Göppert (1800–1884) po odbyciu praktyki farmaceutycznej podjął studia medyczne na uniwersytetach we Wrocławiu i w Berlinie. Uzyskał habilitację z medycyny i botaniki, a następnie został profesorem tej botaniki obejmując stanowisko kustosa Ogrodu Botanicznego. Od 1830 roku był członkiem Niemieckiej Akademii Przyrodników *Leopoldina*. Należał także do Bawarskiej Akademii Nauk oraz Królewskiej Holenderskiej Akademii nauk. Był również korespondentem Akademii Nauk w Sankt Petersburgu. W latach 1846–1884 sprawował funkcję prezesa Śląskiego Towarzystwa Kultury Ojczyznianej (*Schlesische Gesellschaft für vaterländische Kultur*), pełniącego wówczas rolę lokalnej akademii nauk. Opublikował niemal 250 prac naukowych. Uważany jest za jednego z twórców paleobotaniki..

⁷⁹⁵ S. Michalik, op. cit., s. 12.

⁷⁹⁶ W. Reimann, op. cit., s. 60.

⁷⁹⁷ R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój...*, s. 22–23.

fontanny oraz rzeźby (il. 105). Wytyczone na jego terenie ścieżki łączyły się z zalesionym stokiem góry Rzepisko (niem. Fischerberg).

Kolejne kroki w celu popularyzacji uzdrowiska podjął, wspominany już założyciel fabryki porcelany w Wałbrzychu, Carl Krister (il. 106.), który przejął Jedlinę w 1861 roku. Po raz kolejny przebudowano oraz powiększono Dom Zdrojowy. Po modernizacji był to trzypiętrowy obiekt nakryty dwuspadowym dachem z naczółkami. Środkową część budynku wzniesionego w stylu neoklasycystycznym podkreślono ryzalitem. Nad centralnie umieszczonym wejściem, do którego prowadziły szerokie schody, znajdował się balkon wsparty na czterech kolumnach.

Niezbędne prace pielęgnacyjne przeprowadzono również w parkach. Przebudowano także zakład serwatkowy⁷⁹⁸. Dzięki podjętym przez zarząd zdrojowy inwestycjom, rosła nie tylko liczba kuracjuszy, ale także rozpoznawalność miejscowości.

Po śmierci Kristera w 1869 roku, jego rodzina nie potrafiła sobie poradzić z zarządzaniem uzdrowiskiem, które zaczęło podupadać⁷⁹⁹. Szczęśliwie w 1880 roku przez Jedlinę-Zdrój poprowadzono trasę kolejową z Wałbrzycha do Kłodzka, co przyczyniło się do ponownego ożywienia ruchu turystycznego. Dworzec kolejowy w uzdrowisku został otwarty 16 sierpnia 1880 roku⁸⁰⁰. Był to dwupiętrowy ceglany budynek nakryty dwuspadowym dachem. Od strony torów dobudowano do niego drewnianą wiatę dla oczekujących na pociąg (il. 108.).

Poza koleją, dużą rolę w przywracaniu świetności odegrał inspektor zdrojowy od 1890 roku, Wilhelm Loose. Z jego polecenia oczyszczono ponownie źródła lecznicze, zapewniając odpowiedni skład wód zdrojowych. Uporządkowano także tereny zieleni oraz wybudowano nowy zakład kąpielowy, z którego korzystać mogli zarówno kuracjusze, jak i mieszkańcy miejscowości. Już na początku XX wieku wybrukowano najważniejsze drogi w uzdrowisku a wzdłuż ulic zamontowano oświetlenie elektryczne. Jedlinę z tego czasu opisywano jako „na wskroś miejską”⁸⁰¹, choć jednocześnie zwracano uwagę na zalety, jakie niosła bliskość terenów zieleni, czego dowodem następująca informacja zawarta w jednym z przewodników z 1910 roku:

⁷⁹⁸ S. Michalik, op. cit., s. 12.

⁷⁹⁹ K. Marchel, op. cit., s. 301; A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 86.

⁸⁰⁰ P. Dominas, *Dzieje kolei doliny Bystrzycy (Weistritzthalbahn) Świdnica – Jedlina-Zdrój...*, s. 49–50, 105–107.

⁸⁰¹ *Bad Charlottenbrunn in Schlesien und seine Umgebung*, op. cit., s. 6.

„Stare domy patrycjuszowskie przeplatają się z nowszymi budynkami i zespołami willowymi, które otoczone są przyjaznymi ogrodami i parkami i niemal wszystkie graniczą z lasem (...) Opłaty za pobyt dają gościowi możliwość korzystania ze wszystkich zapewnionych i utrzymywanych przez kierownictwo uzdrowiska udogodnień i obiektów, w szczególności deptaków, tras leśnych, terenów do gier, sali muzycznej i czytelnicy oraz koncertów uzdrowskich. (...) Wśród zabudowy miasta pierwsze, co rzuca się w oczy, to duży Dom Zdrojowy z Łazienkami, który zlokalizowany jest na Placu Zdrojowym, w cieniu dwustuletnich kasztanowców. Znajduje się tam również pijalnia wody ze ścieżkami spacerowymi (...) Bardzo blisko Placu Zdrojowego, oddzielony od niego jedynie drogą, zlokalizowany jest park zdrojowy (...) Zacienione ścieżki, niezliczone ciche miejsca, leśne łąki i wspaniałe widoki na góry i dolinę, zachwycają gości”⁸⁰².

Poziom terenu ówczesnego Placu Zdrojowego był najniższy przed *Kurhausem* i unosił się w kierunku zachodnim. Z powodu różnicy w wysokości, do ujęcia od strony wschodniej prowadziły kamienne schody. W jego centralnej części znajdowało się ujęcie wód z pijalnią (il. 109.). Do lat 30. XX wieku funkcjonowała przy nim, wspomniana wcześniej, hala spacerowa. Po 1935 roku obiekty rozebrano, a główną część placu przebudowano w celu przeprowadzenia dróg i uporządkowania terenu⁸⁰³. Nowej pijalni stanowiła nadano kształt ośmiobocznego pawilonu, nakrytego dachem z niewysoką latarnią (il. 111.). Do jej boków dobudowano drewniane pergole, po których pięły się rośliny. Na zachód od pijalni wzniesiono nowy, wolnostojący budynek hali spacerowej. Jednopiętrowy obiekt nakryto niewysokim dachem. Aby zapewnić odpowiednie warunki w jej wnętrzu, zaprojektowano wysokie, sięgające podłogi, otwieralne okna⁸⁰⁴. W środku zaplanowano także przestrzeń przeznaczoną na czytelnię, a na jednej ze ścian namalowano scenę upamiętniającą założenie uzdrowiska (il. 112.). Zachodnia część placu otwierała się na tereny zieleni i związaną z nimi zabudowę mieszkalną.

Rozszerzając możliwości rekreacyjne, z inicjatywy naczelnika gminy i zarazem inspektora zdroju od 1884 r. Wilhelma Loose’go, w Parku Zdrojowym utworzono plac zabaw, korty tenisowe oraz boisko do gry w krykieta, zapewniając kuracjom modne rozrywki⁸⁰⁵. W latach 20. XX stulecia we wschodniej części parku leśnego *Karlsheim* wybudowano osiedle jednokondygnacyjnych domów mieszkalnych (il. 113.).

⁸⁰² Ibid., s. 6–8, tłum. Maria Pytka.

⁸⁰³ K. Marchel, op. cit., s. 301.

⁸⁰⁴ R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój...*, s. 22–23.

⁸⁰⁵ Ibid., s. 23.

Towarzyszyły im ogrody. Dodajmy, że większość z wytyczonych w XX wieku ulic obsadzana była szpalerami drzew.

W latach 30. XX wieku miejscowość intensywnie się rozwijała. Na południe od zboru ewangelickiego wzniesiony został w 1934 roku kościół katolicki. Za projekt i budowę modernistycznego obiektu odpowiedzialny był Alfons Weigner. W 1936 roku powstało także kąpielisko, na które składał się dwuczęściowy basen oraz obiekt z szatniami i łazienkami (il. 114.)⁸⁰⁶. Przed wybuchem II wojny światowej noclegi w kurorcie oferowało 6 hoteli i 30 pensjonatów. W 1939 roku ogłoszono w śląskiej prasie otwarcie sezonu kuracyjnego, reklamując m.in. nową scenę teatralną w Parku Zdrojowym⁸⁰⁷.

Podsumowując można powiedzieć, że ukształtowaną w 2. połowie XIX wieku przestrzeń Jedliny charakteryzowała luźna i stosunkowo chaotyczna zabudowa. Większość obiektów to jedno i dwukondygnacyjne budynki mieszkalne oraz pensjonaty, z których część została wzniesiona jeszcze XVIII wieku, po czym zmodernizowana w następnym stuleciu. Budynki zdrojowe i obiekty noclegowe o charakterze reprezentacyjnym zlokalizowane były przy Placu Zdrojowym (il. 115.). Dominantę nad całością tworzyła położona na wzniesieniu, ewangelicka świątynia z wieżą, otoczona zielenią cmentarną⁸⁰⁸.



Il. 90. Domy handlarzy tkaninami w Jedlinie, ryc. nieznanego autora. Źródło: K. Bergmann, *Chronik von Tannhausen, Blumenau, Erlenbusch, Bad Charlottenbrunn und Sophienau, Wüstegiersdorf* 1921, s. 47.

⁸⁰⁶ B. Adamska, op. cit., s. 39.

⁸⁰⁷ *Schleifens Bäder sind geöffnet!*, op. cit., s. 73.

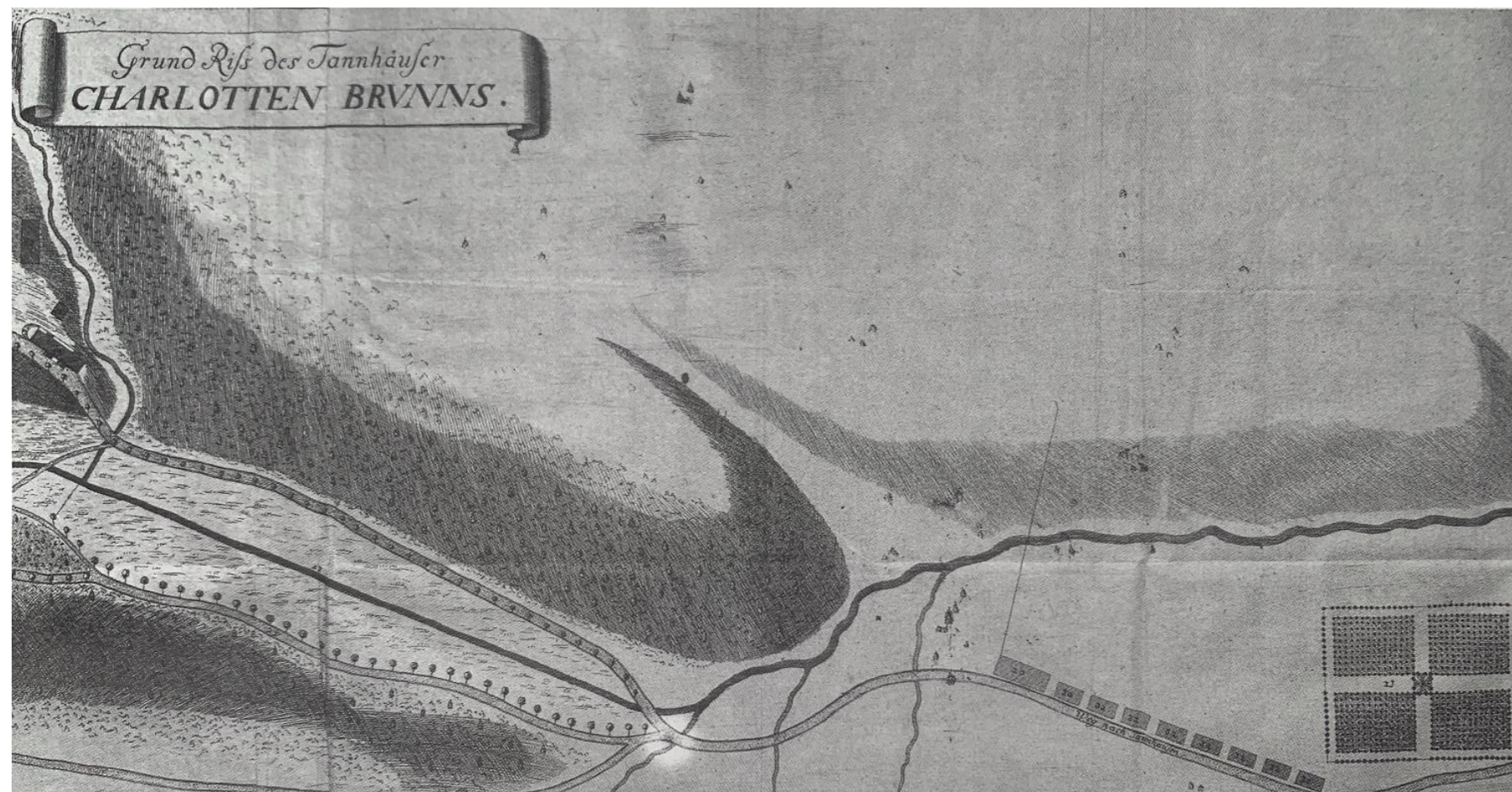
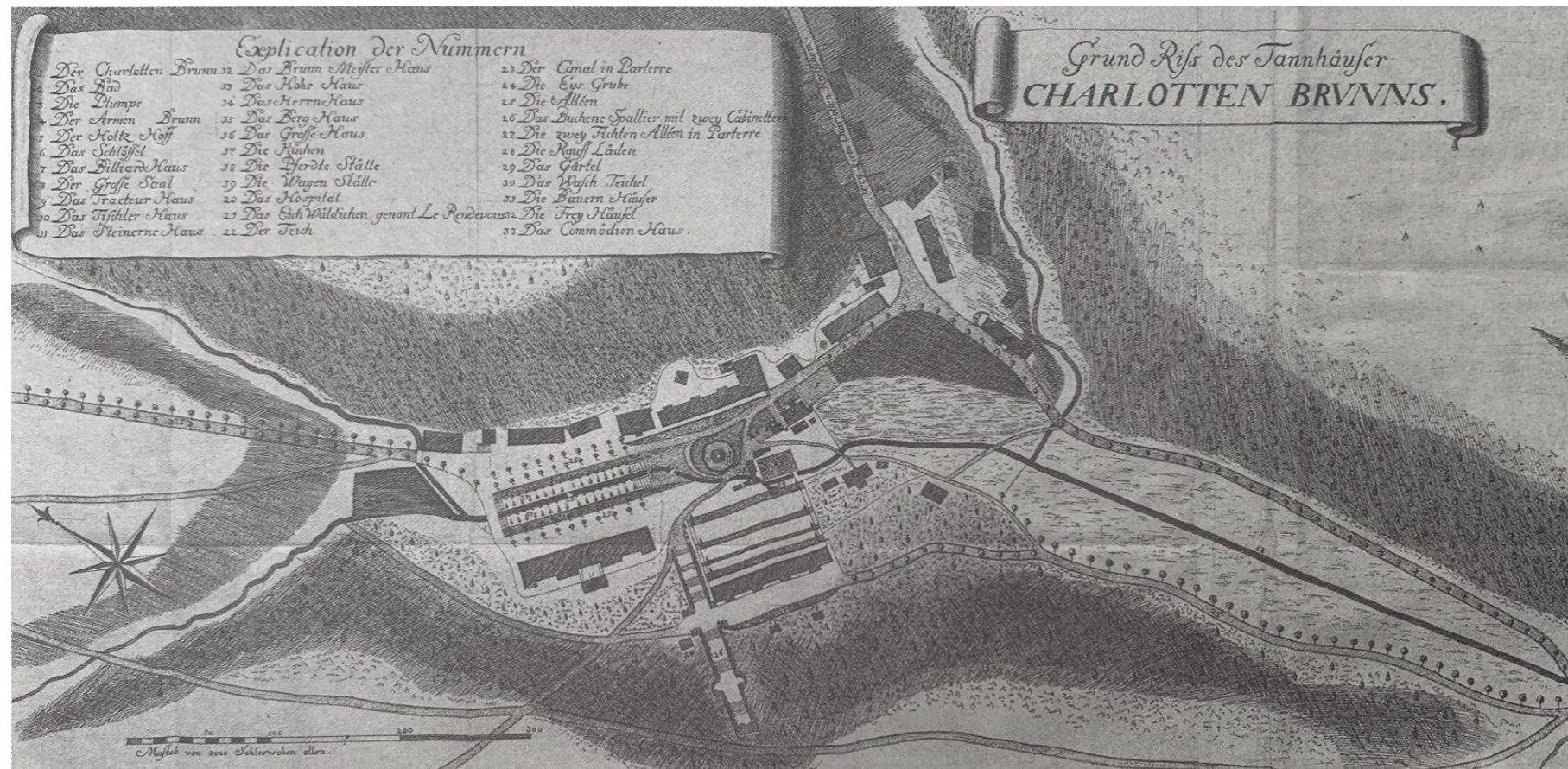
⁸⁰⁸ B. Adamska, op. cit., s. 39; A. Falkiewicz, M. Starzewska, op. cit., s. 7–17, 40–56.



Il. 91. Plac Zdrojowy przed 1830 rokiem, ryc. C. Mattisa. Z lewej strony widoczny fragment ówczesnego domu zdrojowego. Źródło: <https://polska-org.pl/831060,foto.html?idEntity=592810> [dostęp: 11.12.2023]



Il. 92. Widok Placu Zdrojowego w Jedlinie, ryc. G. Böhmera, około połowy XVIII wieku. Opisano na niej: 1. Źródło Charlotty, 2. Łazienki, 3. Kropelka (polewalnia), 6. Dworek właścicieli, 7. Dom bilardowy, 8. Duża Sala, 9. Karczma, 12. Dom mistrza zdroju, 13. Dom panów, 15. Dom górski, 16. Dom Duży, 17. Kuchnię, 18. Stajnia, 23. Kanał, 25. Aleje, 27. Dwie aleje świerkowe, 28. Domy handlarzy, 31. Domy chłopskie. Tłum. Maria Pytka. Źródło: <https://polska-org.pl/966374,foto.html?idEntity=592810> [dostęp: 10.11.2023]



Il. 93. Plany założenia uzdrowiskowego w Jedlinie, około połowy XVIII wieku. Źródło: *Vernünftiger und Erfahrungs-gemäßer Rath wie der Charlotten-Beunn bey Tannhausen, in dem Schwiednitzischen Fürstenthum, so wohl im Trincken als Baden, ordentlich und nützlich zu gebrauchen*, Frankfurt-Leipzig 1737.



II. 94. Plac Zdrojowy w Jedlinie z widoczną wieżą pierwszej świątyni ewangelickiej, ryc. C. Mattisa, 1843. Udośćpniona przez Herder-Institut



II. 95. Plac Zdrojowy w Jedlinie, ryc. G. Täuberta, 1850. Udośćpniona przez Herder-Institut



Il. 96. Świątynia ewangelicka z plebanią, ryc. C. Scholza, około 1860. Źródło: <https://polona.pl/item-view/ef1be29f-63e6-4474-9a92-03ebaf3e362e?page=0> [dostęp: 11.12.2023]



Il. 97. Plac Zdrojowy pomiędzy 1863 a 1895 rokiem, fragment fot. H. Krone'go. Źródło: <https://polska-org.pl/5415766,foto.html?idEntity=550608> [dostęp: 11.12.2023]

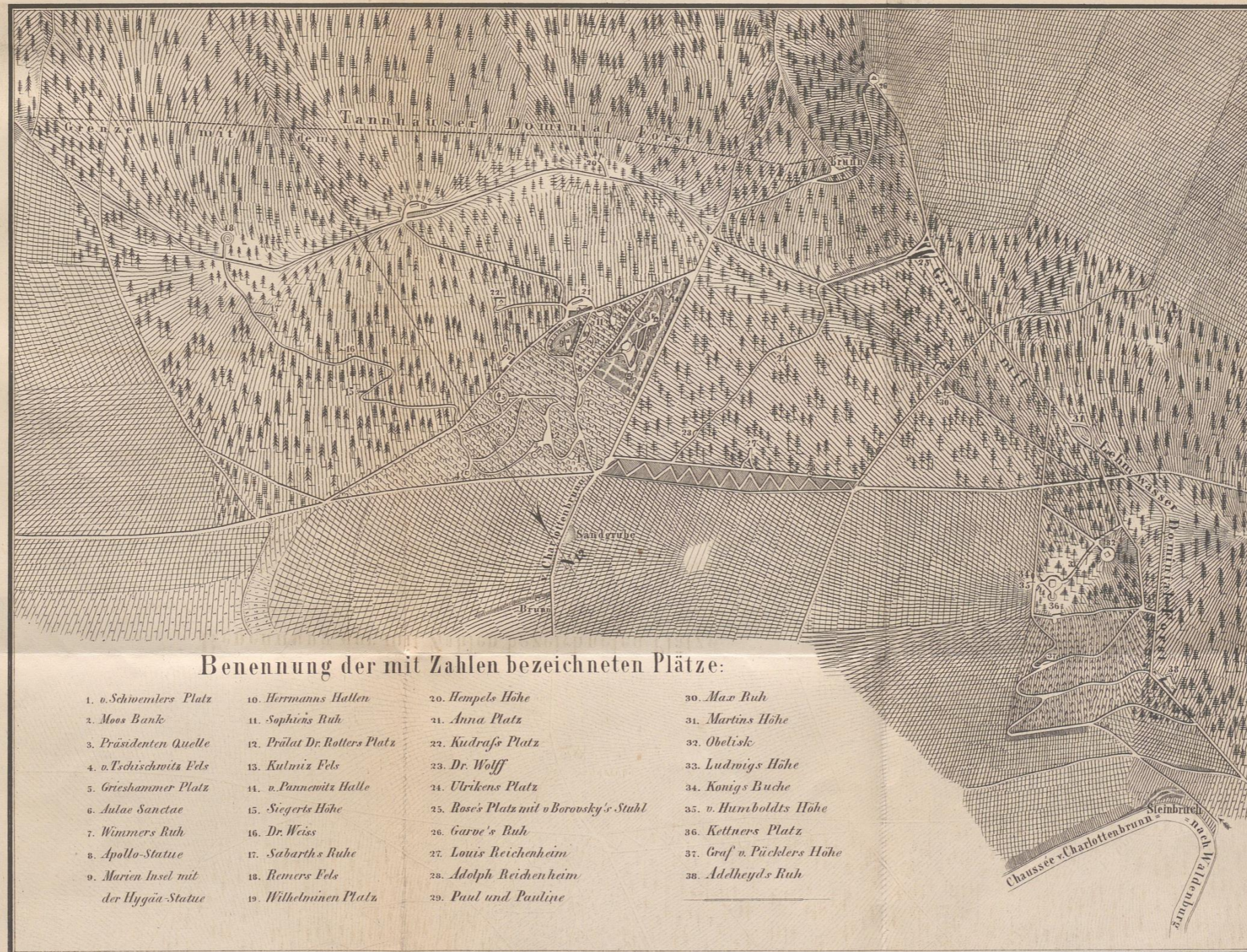


II. 98. Pensjonat *Grundhof*, pocztówka z około 1900. Źródło: <https://polska-org.pl/813569,foto.html?idEntity=509575> [dostęp: 11.12.2023]

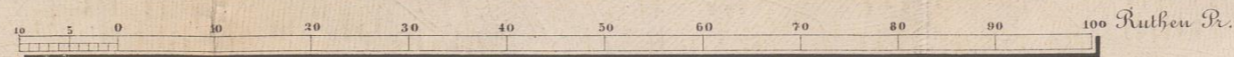


II. 99. Budynek apteki w Jedlinie, pocztówka z lat 1910-1920. Źródło: <https://polska-org.pl/784447,foto.html?idEntity=592810> [dostęp: 11.12.2023]

PLAN
 von den Park-Anlagen des Dr. Beinert zu Charlottenbrunn
 nebst deren nächsten Umgebungen.



Ernst Schöber gez.



Fr. Koerner.

II. 100. Plan założenia Karlsheim. Źródło: C. C. Beinert, Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt..., 1859, wkładka na końcu publikacji

Verlag F. W. Loose, Charlottenbrunn.

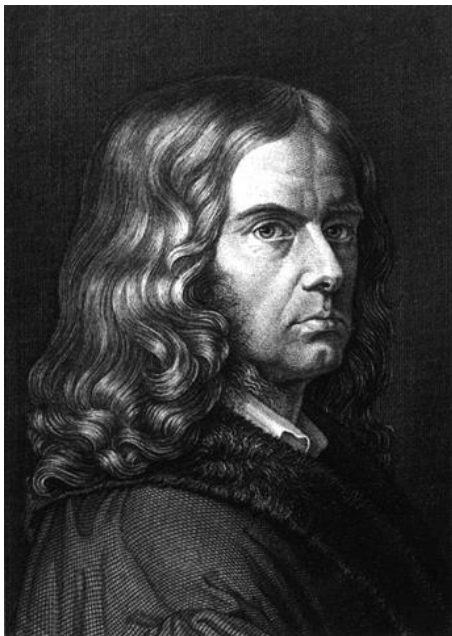


Gruss aus dem Karlshain Charlottenbrunn

II. 101. Szwajcarka w *Karlshain*, pocztówka z około 1905 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/8452467,foto.html?idEntity=550662> [dostęp: 11.12.2023]



Il. 102. *Karlsruhe* około 1860, rycina C. Scholza, Źródło: <https://polona.pl/item-view/081ed4a1-baa4-4e57-b4da-5fef294ea83c?page=0> [dostęp: 11.12.2023]



Il. 103. Adelbert von Chamisso, portret aut. R. Reinicka, 1831. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chamisso_Adelbert_von_1781-1838.png [dostęp: 11.12.2023]



Il. 104. Heinrich Göppert, fot. 1883. Źródło: [https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_G%C3%B6ppert_\(Botaniker\)#/media/Datei:G%C3%B6ppert,_Heinrich_\(1800-1884\).jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_G%C3%B6ppert_(Botaniker)#/media/Datei:G%C3%B6ppert,_Heinrich_(1800-1884).jpg) [dostęp: 11.12.2023]



Il. 105. Park Zdrojowy w Jedlinie, pocztówka sprzed 1905 r. Udostępniona przez Herder-Institut



Il. 106. Carl Krister, portret nieznanego autora. Źródło: <https://nowinkiolesnickie.pl/ciekawostki-histeryczne-porcelana-krzysztof-z-walbrzycha-tak-powstawala-fabryka-kristera/> [dostęp: 10.01.2024]



Il. 107. Pomnik upamiętniający cesarza Fryderyka III w Karlsheim, fot. 1900. Źródło: <https://polska-org.pl/4122353,foto.html?idEntity=512548> [dostęp: 11.12.2023]



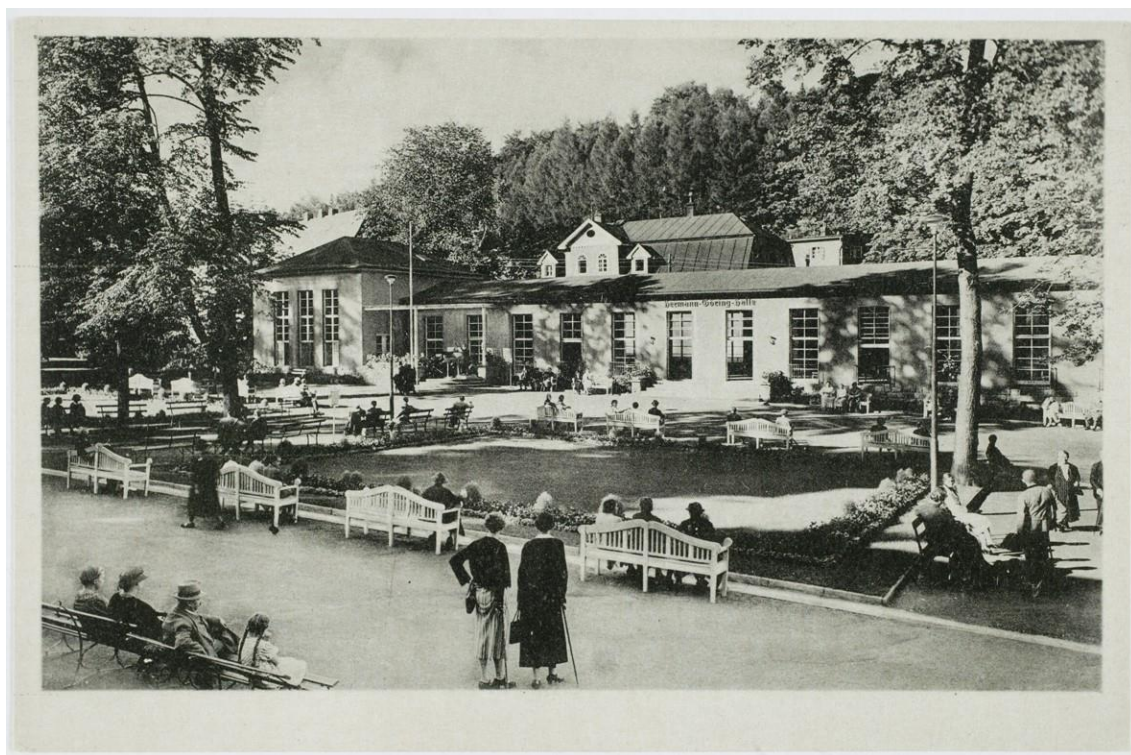
II. 108. Dworzec kolejowy w Jedlinie, pocztówka, początek XX wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/3281378,foto.html?idEntity=6931744> [dostęp: 11.12.2023]



II. 109. Pijalnia z halą spacerową, pocztówka, około 1910. Udostępniona przez Herder-Institut



II. 110. Kąpielisko w Jedlinie, pocztówka, około 1930. Źródło: <https://polska-org.pl/3992074,foto.html?idEntity=550457> [dostęp: 11.12.2023]



II. 111. Hala spacerowa w Jedlinie, fot. z lat 1935-1945. Udostępniona przez Herder-Institut



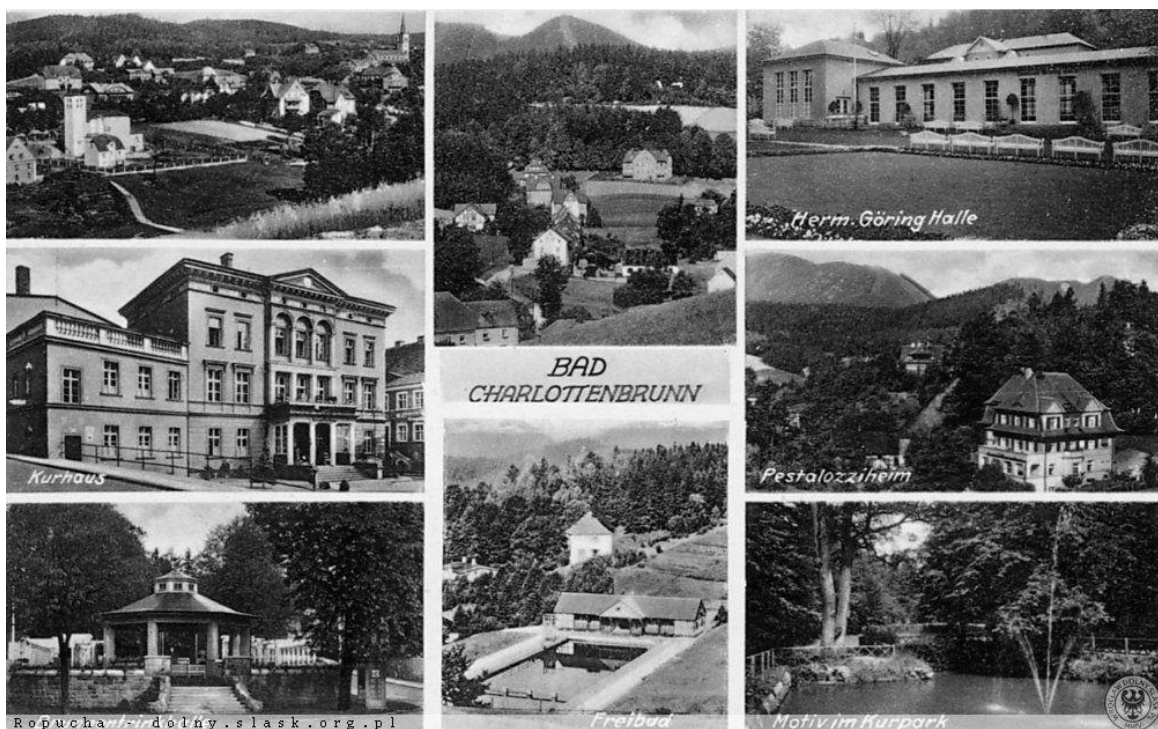
II. 112. Wnętrze hali spacerowej, fot., około 1935. Fragment pomieszczenia przeznaczony na czytelnię, w tle malowidło upamiętniające założenie uzdrowiska. Źródło: <https://polska-org.pl/9579729,foto.html?idEntity=3556231> [dostęp: 11.12.2023]



II. 113. Osiedle we wschodniej części *Karlshain* wybudowane w latach 20. XX wieku, pocztówka, lata 30. XX wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/6615236,foto.html?idEntity=593833> [dostęp: 11.12.2023]



II. 114. Kąpielisko w Jedlinie, pocztówka, około 1930. Źródło: <https://polska-org.pl/3992074,foto.html?idEntity=550457> [dostęp: 11.12.2023]



II. 115. Pocztówka z lat 1936–1945 z widokami: na kościół katolicki, ogólnym, na halę spacerową, Dom Zdrojowy, pensjonat *Pestalozziheim*, pijalnię, basen i fragment parku zdrojowego. Źródło: <https://polska-org.pl/765434,foto.html?idEntity=564856> [dostęp: 11.12.2023]

III.2.4.2. Dostępność

Jedlina konkurowała z innymi uzdrowiskami regionu, mając jednak stosunkowo niedogodną lokalizację. Położenie w górach, poza dogodnymi szlakami komunikacyjnymi, miało wpływać na brak większego zainteresowania kuracjuszy⁸⁰⁹. Mały ruch, spowodowany niewielką liczbą gości oraz skromna zabudowa wsi i ubóstwo jej mieszkańców, nie poprawiały pozycji uzdrowiska. W 1731 roku w Jedlinie kurowało się jedynie 16 rodzin, co nie wyczerpywało jej możliwości recepcyjnych. Zarząd zdrojowy liczył zapewne na szybszy wzrost popularności, ale górskie położenie z dala od głównych szlaków utrudniało dostępność tego miejsca dla kuracjuszy⁸¹⁰.

Pierwszymi gośćmi uzdrowiska byli ludzie chorzy, którzy przyjeżdżali tu dla poprawy zdrowia, choć z czasem Jedlina stała się też miejscem odwiedzanym przez osoby szukające wypoczynku. Niełatwe do pokonania różnice terenowe i brak rozrywek nie sprzyjały popularności Jedliny. Stąd, szczególnie w początkowych latach działania, kurort przegrywał z łatwiej dostępnymi lub zapewniającymi więcej atrakcji zdrojowiskami. Na małą liczbę kuracjuszy przybywających do Jedliny na początku XIX wieku zwracał uwagę – przywoływany już kilkakrotnie – Mosch pisząc, że nie było ich zbyt wielu: „pomimo taniości życia i z położenia piękności okolic miejsca bardzo wesołego”⁸¹¹. Wśród gości przeważali Niemcy, szczególnie ci pochodzący z okolic Wrocławia i Poznania⁸¹². Przekazy źródłowe mówią nam także, iż w 1872 roku miejscowości odwiedziło 1438 kuracjuszy, z których aż 15% stanowili goście zagraniczni, głównie Polacy i Rosjanie. Spośród Niemców 40% stanowili Ślązacy, 20% mieszkańcy Brandenburgii, w tym Berlina a 10% mieszkańcy Poznania, reszta zaś przybyła z „innych prowincji pruskich i Alzacji”⁸¹³. Dodajmy, że w niedziele miejscowość odwiedzali także kuracjusze ze Szczawna i Starego Zdroju.

Połączenia pocztowe z Jedliną były realizowane trzy razy dziennie, początkowo przez pocztę kolejową ze stacji w Starym Zdroju⁸¹⁴. Do 1880 roku najbliższe stacje kolejowe znajdowały się w Starym Zdroju i Przedgórzu (Dittersbach) oraz w Jakubowie

⁸⁰⁹ J. Dębicki, op. cit., s. 59–60.

⁸¹⁰ C.C. Beinert, op. cit., s. 3.

⁸¹¹ K. F. Mosch, op. cit., s. 214.

⁸¹² B. Płonka–Syroka, P. Suchecka, op. cit., s. 77.

⁸¹³ C. Deutsch, op. cit., s. 60.

⁸¹⁴ C.C. Beinert, op. cit., s. 13.

pod Świdnicą. Działał również telegraf⁸¹⁵. Podróż do uzdrowiska tak reklamował w 1859 r. doktor Beinert.:

„(...) w południowej części regionu Wałbrzyskiego, w idyllicznej dolinie, gęsto otoczonej wspaniałymi lasami górskimi (...) Ze względu na swoje położenie i dogodne połączenia, Charlottenbrunn szczególnie nadaje się do jesiennych i zimowych kuracji. Podróż z Berlina i z powrotem pociągami pospieszными i ekspresowymi trwa sześć godzin, z Wrocławia dwie”⁸¹⁶.

Ważnym bodźcem rozwoju było uruchomienie połączenia kolejowego, które przyczyniło się do zwiększenia frekwencji w kurorcie W roku 1899 dworcowa kasa sprzedała ponad 60 tysięcy biletów⁸¹⁷. W 1905 roku sprzedano 79 262 bilety, a w 1928 roku odprawiono 197 302 pasażerów⁸¹⁸. W 1880 roku Jedlina znalazła się na trasie kolejowej z Nowej Rudy do Wałbrzycha, a w 1904 uzyskała połączenie ze Świdnicą. Przejazd z Wrocławia do Jedliny w roku 1905 zajmował już tylko trzy godziny⁸¹⁹, zaś stacja kolejowa znajdowało się w odległości 12 minut spaceru od centrum uzdrowiska⁸²⁰. Dzięki temu, wśród jego zalet na początku XX wieku wymieniano wygodne połączenia kolejowe z większymi miastami⁸²¹. W okresie międzywojennym gościom proponowano skorzystanie z taksówek i autobusów (il. 116.). Lokalizacja miejscowości umożliwia także jednodniowe wycieczki do ciekawych miejsc w okolicy⁸²², o czym informowano następująco:

„Dzięki dogodnym połączeniom kolejowym, wprowadzeniu biletów letnich powrotnych z dłuższym okresem ważności oraz biletów niedzielnych w rozsądnych cenach, dobrym ścieżkom i drogom, zwiedzanie tego pięknego górzystego regionu jest o tyle ułatwione, że wzrastają oczekiwania na rozwijanie turystyki”⁸²³.

⁸¹⁵ W. Reimann, op. cit., s. 57.

⁸¹⁶ C.C. Beinert, op. cit., s. 14, tłum. Maria Pytka.

⁸¹⁷ K. Marchel, op. cit., s. 301.

⁸¹⁸ P. Dominas, op. cit., s. 49–50, 105–107.

⁸¹⁹ R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój...*, s. 22–23.

⁸²⁰ W. Reimann, op. cit., s. 57.

⁸²¹ *Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen*, Berlin 1909, s. 14.

⁸²² *Bad Charlottenbrunn in Schlesien und seine Umgebung...*, s. 11.

⁸²³ *Bad Charlottenbrunn in Schlesien und seine Umgebung...*, s. 4, tłum. Maria Pytka.



II. 116. Turyści w autobusie przed Domem Zdrojowym w Jedlinie, fot., 1931. Źródło: <https://polska-org.pl/852256,foto.html?idEntity=550608> [dostęp: 25.10.2023]

III.2.4.3. Warunki socjalne

Mieszkańcy Jedliny od początku leczniczego wykorzystania źródła próbowali czerpać zyski z usług oferowanych kuracjom. W 1697 roku Caspar Schäl, chłop, w którego posiadaniu był wówczas grunt z ujęciem wody mineralnej, oferował przybyszom wyprodukowane przez siebie produkty spożywcze⁸²⁴. W 1737 roku informowano natomiast o szerokiej dostępności wszelkiej żywności dla gości chcących zapewnić sobie posiłki we własnym zakresie. Rezerwację wybranego miejsca przyjmował opiekun zdrojowy i należało jej dokonać na przynajmniej osiem dni przed rozpoczęciem pobytu. Do dyspozycji gości były również wozownie, stajnie. Jako ciekawostkę podać należy, iż do robienia prania przeznaczono okoliczny staw⁸²⁵. Działał tu również przytułek⁸²⁶.

Warto zwrócić uwagę, że miejscowość utrzymywała się dwóch źródeł: działalności uzdrowiskowej oraz handlu i rzemiosła, z dominującą rolą tych drugich. Na skutek starań barona Johanna Christopha von Seherr-Thoss, w 1740 roku uzyskano prawo do organizacji cotygodniowych targów i dwóch jarmarków rocznie. Targi odbywały się w dawnym budynku kąpielowym, który nazywano „gieldą”. Znaczna

⁸²⁴ K. Bergmann, op. cit., s. 50–51.

⁸²⁵ Ibid., s. 51.

⁸²⁶ J. Dębicki, op. cit., s. 95.

część tutejszych płócien wysyłana była do Ameryki⁸²⁷. Toczące się na śląsku działania wojenne nie sprzyjały jednak ani lokalnemu handlowi, ani uzdrowisku. W latach 60. XVIII wieku, po wojnie siedmioletniej, ceny oferowanych usług i towarów były wysokie, co zapewne przyczyniło się do osłabienia zainteresowania kuracjami w Jedlinie⁸²⁸. W 1771 roku działało tu 39 rzemieślników i dwóch kupców, którzy zajmowali się płóciennictwem.⁸²⁹

Silniejszy wpływ funkcji uzdrowiskowych na działalność Jedliny zaznacza się wraz z pojawieniem się wspomnianego Beinerta, czyli od końca lat 20. XIX wieku. Autorzy wielu przewodników z tego czasu zwracali uwagę na zachęcające umiarkowaniem ceny pobytu w miejscowości⁸³⁰. Ponadto, o czym pisał Mosch, uruchamiane były kolejne miejsca, w których zapewniano kuracjom posiłki:

„Pomieszkań łatwo można dostać za cenę bardzo umiarkowaną. Stół można mieć u traktyera w bliskości źródła, ale gdy się więcej gości lub osób z okolic razem zjedzie, tedy iadalną salą w innym miejscu jest otwarta”⁸³¹.

Przez lata rozwoju miejscowości wykształcił się obraz Jedliny jako kurortu dostępnego dla większości społeczeństwa. Jak wskazano wyżej, tutejsze pobyty uchodziły za tanie. Równoległe z działalnością zdrojową w miejscowości prężnie działał tutejszy przemysł tkacki i handel, a w sąsiednim Suliszowie wydobywano węgiel kamienny⁸³². Uzdrowisko było odwiedzane głównie przez wywodzących się z mieszczaństwa gości poszukujących wypoczynku wśród natury. Rezygnacja z wyszukanych rozrywek i kosztownych zwyczajów umożliwiła dostęp do kurortu szerszej grupie odbiorców⁸³³.

W 1885 roku wskazywano, że najlepsze noclegi oferowano w zarządzanych przez uzdrowisko *Deutsches Haus*, *Kurhaus*, *Grundhof* oraz *Preussische Krone*. Posiłki zapewniały liczne obiekty usługowe. Codziennie w *Kurhausie* serwowano menu dnia, poza tym działała restauracja w *Deutsches Haus*. *Grundhof* dysponował także piwiarnią i serwował posiłki przy hali spacerowej (il. 98.). W Jedlinie funkcjonowała również jadłodajnia żydowska, restauracja Kunnerta, *Friedenshoffnung* i *Gallerie*, jako

⁸²⁷ K. Bergmann, op. cit., s. 44.

⁸²⁸ F. Engels, op. cit., s. 26, 50; F. Hoffmann, op. cit., s. 319.

⁸²⁹ J. Dębicki, op. cit., s. 95.

⁸³⁰ K. C. Hille, op. cit., s. 91.

⁸³¹ K.F. Mosch, op. cit., s. 214.

⁸³² S. Michalik, op. cit., s. 14.

⁸³³ J. Dębicki, op. cit., s. 246.

restauracja z bilardem, a także winiarnia przy aptece, ogródek kawiarniany z kręgielnią⁸³⁴.

Goście uzdrowiska mogli skorzystać z wypożyczalni książek, którą prowadzili Wilhelm Loose oraz Ernst Obst, dysponującej pozycjami literatury niemieckiej, francuskiej i angielskiej oraz literaturą młodzieżową. Odwiedzający kurort w latach 20. XX wieku mieli możliwość zaopatrzenia się w wino, kawę, likiery, cygara, artykuły kolonialne, odzież a także przedmioty niezbędne do kąpieli w działającym ówczynie sklepie Ernsta Schramma⁸³⁵. Bazę noclegową uzupełniały komfortowo urządzone pensjonaty prywatne z łazienkami, a także dostępem do ogrodów. Najczęściej polecano: *Posthaus*, *Ville Sanssouci* (il. 117.), *Concordie*, *Pappelhof*, *Breslauerhof*, *Germanie* i *Marienhof*⁸³⁶. W materiałach je reklamujących informowano o centralnym ogrzewaniu oraz „umeblowaniu na miarę współczesności”⁸³⁷. Zaletę stanowiły też werandy lub balkony oraz lokalizacja obiektów. Zwracano uwagę na położenie przy Placu Zdrojowym albo w bliskiej odległości do tras spacerowych oraz ma widoki roztaczające się z okien pokoi. Reklamowano pobyty z wyżywieniem zapewnianym przez pensjonaty, podkreślając dostępność różnorodnych alkoholi. Jeden z hoteli – *Deutsches Haus*, oferował także garaż dla samochodów (il. 118.)⁸³⁸.



Il. 117. *Villa Sanssouci*, pocztówka z lat 1900–1945. Źródło: <https://polska-org.pl/852268,foto.html?idEntity=550084> [dostęp: 11.12.2023]

⁸³⁴ C. Deutsch, op. cit., s. 61–62.

⁸³⁵ Ibid., s. 60–62.

⁸³⁶ K.F. Mosch, op. cit., s. 214.

⁸³⁶ C. Deutsch, op. cit., s. 61–62.

⁸³⁷ *Reklama uzdrowiska i pensjonatów*, <https://polska-org.pl/6510762,foto.html?idEntity=3584031> [dostęp: 20.12.2023]

⁸³⁸ Ibid.



II. 118. *Deutsches Haus*, pocztówka z lat 1900–1930. Źródło: <https://polska-org.pl/907158,foto.html?idEntity=537355> [dostęp: 11.12.2023]

III.2.4.4. Metody i organizacja kuracji

Na początku wykorzystywania źródła, wypływ leczniczej wody ujęty był w wyżłobionym pniu drzewa. W 1724 roku zlecone zostały pierwsze badania tutejszej wody, które wykonali we Wrocławiu Ulrich Siegmund Nimptsch i Johannes Kanold. Ich wyniki potwierdził rok później, badający źródło na miejscu, pochodzący z Brzegu lekarz Johann Abraham Beer. Źródło to wykorzystywano do kuracji pitnych i kąpielowych⁸³⁹. Po założeniu uzdrowiska, oczyszczono je i zabezpieczono tak, aby woda zdrojowa nie mieszała się ze opadową, oraz otoczono kamieniami cisowymi, a następnie osłonięto. Odpowiednie ujęcie źródła zalecił po badaniach wód świdnicki lekarz Georg Jachmann, który w 1726 roku zauważył, że źródło zbyt szybko traci swoje właściwości⁸⁴⁰. Kuracjusze nie mogli wówczas sami czerpać ze zbiornika z wodą, który miał pojemność ponad 2000 litrów oraz stały odpływ. Przy źródle obecny był opiekun zdrojowy, instruujący chętnych do skorzystania z ujęcia. Woda lecznicza była także codziennie pobierana przez mieszkańców okolicznych wsi, a Morgenbesser informował o możliwości darmowego korzystania ze źródła. Wodę do kąpieli czerpano z użyciem pompy znajdującej się przy źródle i ogrzewano wewnątrz budynku kąpielowego. Ujęcie źródła znajdowało się w obszernym, pawilonie z kominkiem, pełniącym funkcję pijalni⁸⁴¹. W 1789 roku kolejne analizy jedlińskiej wody przeprowadził berliński chemik Martin Heinrich Klaproth. Wyniki swoich badań przedstawił również Beinert⁸⁴².

Od początku działania uzdrowiska stosowano także kąpiele lecznicze. Według Jachmanna, w Jedlinie stał „porządny budynek kąpielowy z niezbędnymi urządzeniami”⁸⁴³. Opis typowej w XIX wieku kuracji zawarł w swojej publikacji Mosch, pisząc:

„Wody pije się według powszechnego zwyczaju około godziny piątej lub 6 z rana, za dobre pół godziny bierze się śniadanie, a przynajmniej w godzinę potem kąpiel. Pod czas picia wody przechodzi się z wolna pomiędzy lipami po rynku”⁸⁴⁴.

Wodę ze źródła sprzedawano w szklanych lub ceramicznych butelkach już w latach 30. XVIII wieku. Szklane butelki o pojemności nieco ponad dwóch litrów

⁸³⁹ F. von Sternstein, op. cit., s. 9–21.

⁸⁴⁰ G. Jachmann, op. cit., s. 8.

⁸⁴¹ J.G. Morgenbesser, op. cit., s. 15.

⁸⁴² C.C. Beinert, op. cit., s. 6, 16–19.

⁸⁴³ G. Jachmann, op. cit., s. 23.

⁸⁴⁴ K.F. Mosch, op. cit., s. 214.

korkowano, powlecano smołą i pieczętowano, a następnie pakowano do skrzynek po 12 i 24 sztuki. Istniała również możliwość, za dodatkową opłatą, ich wysyłki. W 1. połowie XVIII stulecia jedlińska woda była oferowana we Wrocławiu i Hradcu Kralove⁸⁴⁵. Informowano również o stale ulepszanych metodach przygotowania butelek⁸⁴⁶.

Pierwsze zalecenia dla kuracjuszy odwiedzających zdroj w Jedlinie opracował wspomniany Georg Jachmann, który opublikował je w 1726 roku⁸⁴⁷. Przedstawił w nim zasad stosowania wody leczniczej oraz zaznaczył, że przed przystąpieniem do kuracji należy skonsultować swoje przypadłości z lekarzem. Określił skuteczność jedlińskiego zdroju na cały rok, jednak najlepsze efekty miała dawać – jego zdaniem – terapia wiosenna lub letnia. W razie konieczności można było skorzystać ze zdroju także w chłodniejszych miesiącach, z zastrzeżeniem spożywania wody w ciepłym pomieszczeniu. Podczas picia należało spacerować. Wodę należało spożywać dwa razy dziennie: godzinach porannych, przed ósmą, a po południu, około czwartej, połowę porannej dawki. Pod koniec kuracji zalecał Jachmann zmniejszanie ilości wypijanej wody. Za wspomagające kurację uważał także spokojne spacerowanie, przejażdżki powozem lub konno, sugerując jednocześnie, aby unikać negatywnych emocji. Optymalny czas pobytu określał na dwa, trzy lub cztery tygodnie. Informował także o skuteczności umiarkowanej kuracji pitnej połączonej z dwiema kąpielami dziennie⁸⁴⁸. Proponował również łączenie wody zdrojowej z mlekiem, kozim lub oślim, pisząc o korzyściach tej metody. Zwrócił uwagę, że niektórzy goście łączyli też wodę z winem, zwłaszcza reńskim, ale nie był przekonany do tego sposobu. Dodał także, iż podczas przygotowania do kuracji upuszczano ze stopy krew, co miało ułatwić jej przepływ do dolnych części ciała. Zalecał ponadto lekkie spocenie, które zapewnić miały powolne spacerowanie w ciepłych ubraniach lub poranne spokojne picie wody w pościelonym łóżku⁸⁴⁹.

W swoim poradniku dla gości zdrojowych proponował Jachmann kuracjom także jedną lub dwie kąpiele – rano i po południu, poprzedzone spożyciem wody. Wskazywał przy tym, aby temperatura wody nie była zbyt wysoka, a zabieg zbyt długi, szczególnie na początku kuracji. Lekarz określił także maksymalny czas jednej kąpieli jako półtorej godziny⁸⁵⁰.

⁸⁴⁵ J. Dębicki, op. cit., s. 36–37, 147.

⁸⁴⁶ J.G. Kühn, op. cit., s. 526.

⁸⁴⁷ G. Jachmann, *Kurtze Nachricht von dem in Tanhausen befindlichen Charlotten-Sauer-Brunn, in was Selbter bestehe, und wie er mit Nutzen zu gebrauchen*, 1726.

⁸⁴⁸ G. Jachmann, op. cit., s. 21–28.

⁸⁴⁹ J. Dębicki, op. cit., s. 177.

⁸⁵⁰ G. Jachmann, op. cit., s. 27.

Szczegółowe zalecenia dotyczące kuracji w Jedlinie zredagowane zostały także przez czeskiego medyka krajowego, Ferdinanda von Sternstein, który w przypadku braku możliwości konsultacji z lekarzem wskazał na uniwersalną metodę kąpiele⁸⁵¹. Według jego instrukcji, „po normalnym upuszczeniu krwi i przeczyszczeniu żołądka”, należało powoli zanurzać się do pępka w letniej wodzie, przez 6 do 9 dni, codziennie, około godziny szóstej po południu. Pierwszy zabieg nie powinien przekroczyć 30 minut, a po każdym należało odpocząć w łóżku około godziny. Jeśli stan chorego na to pozwalał, a dotychczasowe kąpiele nie przynosiły poprawy zdrowia, należało włączyć poranną kurację pitną. Wyjątkowo wytrzymali goście mogli zwiększyć czas zanurzania w wodzie do półtorej godziny, ale słabym zalecano unikać tego zabiegu⁸⁵².

Smak wody nie był szczególnie atrakcyjny dla wielu gości, którzy wypijali jednorazowo po kilka szklanek. Z tego powodu wprowadzono zwyczaj zagryzania wody małymi, specjalnie pieczonymi piernikami⁸⁵³. Popularne były też kuracje mlekiem i jego przetworami. W latach 20. XIX wieku doktor Mogalla, pełniący wówczas rolę naczelnika śląskiego systemu medycznego, nauczył zarządzającego zdrojem doktora Beinerta najlepszej metody przygotowywania serwatki koziej⁸⁵⁴. Zakłady serwatkowe założone zostały przez Beinerta, a następnie ulepszone po przejęciu Jedliny przez Kristera. W Jedlinie prowadził je Szwajcar z Alpenzell. Znajdowały się one w otoczeniu gospodarstw hodowlanych. Stajnie dla kóz i krów mieściły się w Jedlinie, a te dla osłów w Jedlince. Serwatka była starannie przygotowywana ze świeżego mleka koziego. Opisywano ją jako przejrzystą, o przyjemnie słodkim smaku. Gotowy napój dostarczano do przechowalni w uzdrowisku, gdzie dostępny był między 6 a 8 rano i między 16 a 18 wieczorem podgrzewany przed spożyciem. W razie zaleceń, kuracjuszom wydawano także mleko krowie, kozie i osłe⁸⁵⁵. Tutejsze napoje mleczne określano mianem „jednych z najbardziej znanych na Śląsku”⁸⁵⁶.

W relacji z 1873 r. można znaleźć informację, że dwa tutejsze źródła (*Charlottenquelle* i *Theresienquelle*) wykorzystywane były do kuracji pitnej, a pozostałe

⁸⁵¹ G. Jachmann, op. cit., s. 27.

⁸⁵² J. Dębicki, op. cit., s. 163.

⁸⁵³ J.F. Zöllner, op. cit., s. 87.

⁸⁵⁴ C.C. Beinert, op. cit., s. 6–7.

⁸⁵⁵ Ibid., s. 55–56.

⁸⁵⁶ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 59.

dwa ówczasnie działające (*Woyrschquelle* oraz *Tixquelle*) służyły do zabiegów kąpielowych⁸⁵⁷. Czytamy w niej:

„Obydwa źródła [*Charlottenquelle* i *Theresienquelle*] odpowiadają zatem różnym celom leczenia, pierwsze stosowane jest dla kuracjuszy o nieatrakcyjnej, flegmatycznej budowie ciała, drugie dla tych o delikatnej posturze podatnej na przekrwienie. Obydwa są łatwo i dobrze tolerowane, nie powodują wzburzenia, gdy są stosowane w odpowiedniej kombinacji (z dodatkiem mleka lub serwatki) i wspomagają trawienie”⁸⁵⁸.

Skutecznych terapii szukali w Jedlinie głównie „chorzy piersiowi, szukając pomocy w czystym, dziwnie łagodnym i miłym powietrzu”⁸⁵⁹. Lecznicy efekt miał przynosić sam pobyt w górskim powietrzu, które nasycone było zapachami iglastych drzew⁸⁶⁰. Podkreślano jego ogólny, prozdrowotny charakter. Wedle ówczesnej wiedzy medycznej, samo położenie Jedliny powodować miało brak występowania chorób wśród lokalnej ludności, o czym następująco informował Mosch:

„Brak złych epidemii (cholery, ospy, tyfusu, błonicy, bardzo rzadkie pojawienie się opalenizny i okresowej gorączki) należy postrzegać jako potwierdzone doświadczeniem wieków świadectwo zdrowotności tego miejsca, które preferowane jest ze względu na brak dużych stojących zbiorników wodnych i bagien”⁸⁶¹.

Pierwszy lekarz zatrudniony przy zdroju, niejaki Hayn, odwiedzał kuracjuszy dwa razy w tygodniu⁸⁶². Po nim tą funkcję sprawowali krótko: Meister, Lorenz, Gross, Larisch, Aust i Weiss. Pierwszym lekarzem, który współpracującym z Beinertem był Moritz Neisser⁸⁶³. Po nim stanowisko objęli: Mausolf, Bujakowsky⁸⁶⁴, Winkler i Wiedemann⁸⁶⁵.

Na mnogość form terapii prowadzonych w uzdrowisku zwrócił uwagę Carl Beinert. W otoczeniu krajobrazu o wyjątkowych wartościach estetycznych prowadzone były bowiem nie tylko tradycyjne kuracje pitne i kąpielowe, ale też opracowane w późniejszym czasie kąpiele borowinowe oraz inhalacje. Pisał on:

⁸⁵⁷ C. Deutsch, op. cit., s. 58–59.

⁸⁵⁸ Ibid., s. 59, tłum. Maria Pytka.

⁸⁵⁹ C.C. Beinert, op. cit., s. 86–87.

⁸⁶⁰ Ibid., s. 53, 55.

⁸⁶¹ Ibid., s. 54, tłum. Maria Pytka.

⁸⁶² Ibid., s. 7; J. Radius, op. cit., s. 68.

⁸⁶³ C.C. Beinert, op. cit., s. 7, 90.

⁸⁶⁴ C. Deutsch, op. cit., s. 62.

⁸⁶⁵ R. Mosse, *Bäder-Almanach*, Berlin 1907, s. 347.

„Kąpiele odbywają się również w sanatorium i łaźni. Oprócz wspomnianych już kąpeli mineralnych, stosowane są kąpiele węglowe, z użyciem igieł świerkowych, kąpiele świeżą wodą i borowinowe (...) System wanny elektrycznej czterokomorowej z wykorzystaniem prądu galwanicznego to kolejne wzbogacenie licznych już tu dostępnych kuracji uzdrowiskowych, do których dodano inhalatorium, do wdychania oparów z igieł świerkowych i sosnowych oraz innych płynów leczniczych. Również fabryka mleka, serwatki i kefiru, na miejscu kontrolowana, należy do uzdrowiska”⁸⁶⁶.

Zwracanie uwagi na szeroki wachlarz, wymagających ograniczania emocji, zabiegów balneoterapeutycznych w działalności uzdrowisk wiąże się z zarządzone w 1868 roku zakazem gier hazardowych w niemieckich zdrojach⁸⁶⁷, który w Jedlinie wprowadzono nawet wcześniej. Aby utrzymać zainteresowanie miejscowościami, których przemysł rozrywkowy był do tej pory znaczącą i dochodową częścią, podkreślano ich pierwotną, uzdrowiskową funkcję. Przyciągać kuracjuszy miały nowatorskie metody terapeutyczne, takie jak prądy faradyczne stosowano w terapii schorzeń od roku 1833. W XIX wieku każda miejscowość, chcąc być zaliczana do prestiżowych kurortów, musiała mieć w swojej ofercie także zabiegi elektroterapeutyczne. Innym typem terapii, które zyskały popularność w XIX wieku były zabiegi lecznicze z zastosowaniem peloidów (np. borowiny). Wzrosło też po 1860 r. zainteresowanie kuracjami z wykorzystaniem dwutlenku węgla oraz wodami z wysoką zawartością siarkowodoru⁸⁶⁸. W Jedlinie, już od 1856 roku ofertę zabiegów rozszerzono o kąpiele z użyciem „soków ziołowych” z pobliskich lasów, które szybko stały się cennym uzupełnieniem innych zabiegów⁸⁶⁹. Wodę do kąpeli wydobywano z głębokości 60 metrów za pomocą przepompowni i podgrzewano „metodą Schwartze’a, dzięki czemu jej lotne składniki mogły być w pełni wykorzystane”⁸⁷⁰. Podkreślano, odmienny od zwykłych, efekt kąpeli mineralnych. Ówczesna kuracja obejmowała około 25–30 ablucji.

W przewodniku z 1910 roku opisano prowadzone w uzdrowisku „kąpiele słodkowodne, parowe, iglaste świerkowe oraz kąpiele kwasowęglowe”⁸⁷¹. Poszczególne zalecenia dostosowywano do pacjentów, ich dolegliwości, budowy ciała

⁸⁶⁶ Ibid., s. 347, tłum. Maria Pytka.

⁸⁶⁷ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze europejskich uzdrowisk...*, s. 57–58.

⁸⁶⁸ Ibid., s. 58.

⁸⁶⁹ C. Deutsch, op. cit., s. 59.

⁸⁷⁰ Ibid., s. 58.

⁸⁷¹ *Bad Charlottenbrunn in Schlesien und seine Umgebung...*, op. cit., s. 7.

i „cech szczególnych”⁸⁷². Goście uzdrowiska, którzy mieli trudności w poruszaniu się mogli poprosić o wózek inwalidzki, udostępniany był przez administrację zdrojową. Wiadomo, że mimo ogólnych trudności terenowych, obszar *Karlshein* ze Szwajcarką (il. 119.) był dostępny również dla pacjentów na wózkach⁸⁷³.

W roku 1939 w Jedlinie działały już jedynie dwa źródła: Theresien-Quelle (wcześniej znane jako Charlotten Quelle) i Neue Quelle, odkryte w 1928 roku. Obydwa mieściły się w jednym pawilonie, położonym w centralnej części Placu Zdrojowego (il.120, 121.).



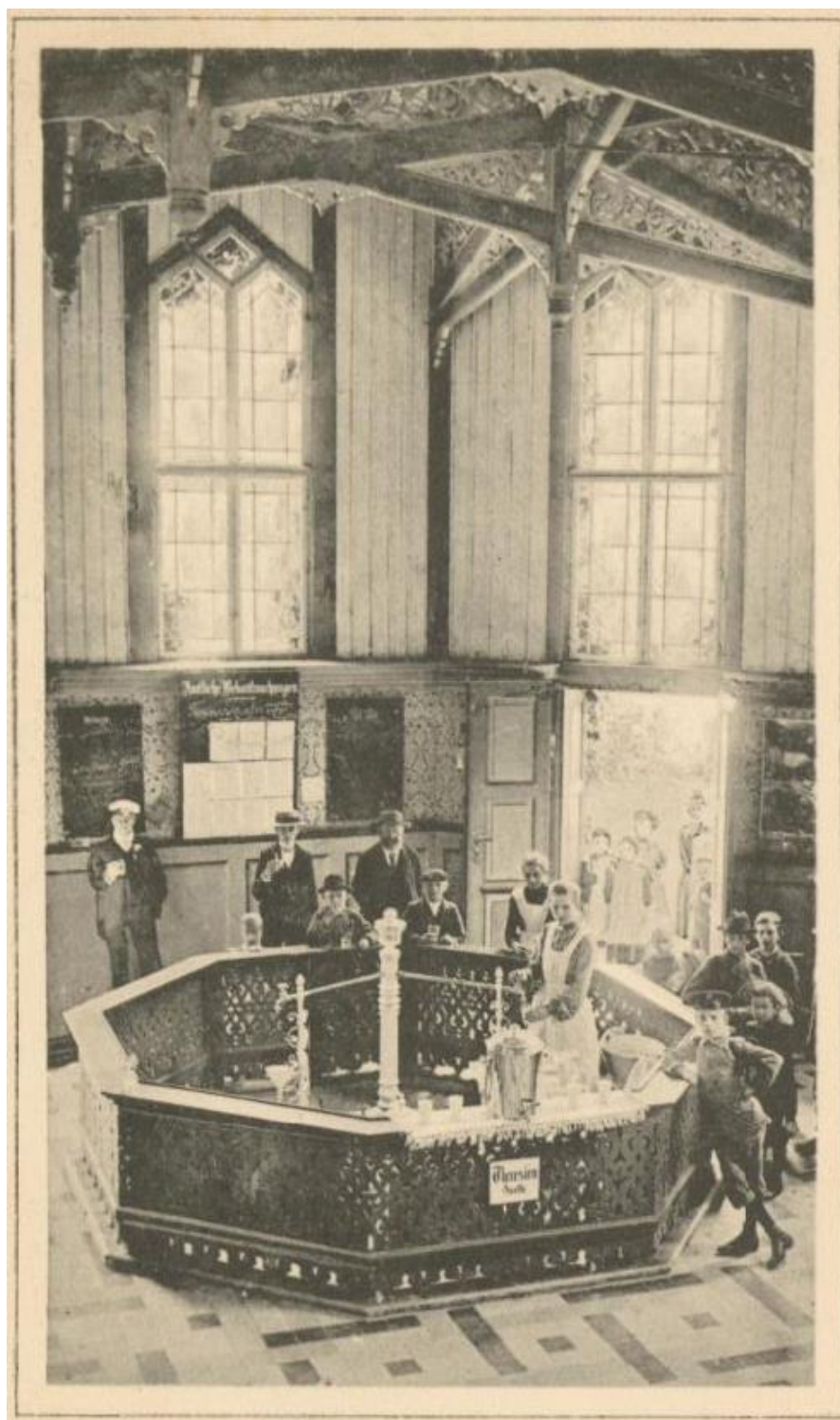
Il. 119. Szwajcarka w Karlshain, pocztówka sprzed 1945 roku. Udostępniona przez Herder-Institut



Il. 120. Plac Zdrojowy Jedlinie, pocztówka z lat 1935-1945. Udostępniona przez Herder-Institut

⁸⁷² C. Deutsch, op. cit., s. 58–59.

⁸⁷³ Ibid., s. 59.



II. 121. Wnętrze pijalni z ujęciem *Theresienquelle*, fot. nieznanego autora, między 1900 a 1935. Źródło: *Bad Charlottenbrunn in Schlesien...*, brak paginacji

III.2.4.5. Rozrywka i rekreacja na terenie kurortu

Zarządzający miejscowością podkreślali jej sielankowy, wiejski charakter. Leczniczy skutek często przynosił sam pobyt w Jedlinie, bowiem tutejszy klimat sprzyjał powrotowi do zdrowia. Na takie wyniki wpływ miał mieć „naturalny, prosty i wiejski styl życia, który jest tu powszechny”⁸⁷⁴. Zwracano uwagę, że otaczająca uzdrowisko górską przyrodą, „urzekająca zmysły swoją wzniosłością na każdym kroku, nie kusi przepychem i prestiżem”⁸⁷⁵. Wygodnie urządzone parki zachęcały do spędzania czasu na świeżym powietrzu, bez zbędnych luksusów, ale też bez nudy, stanowiąc miejsce dogodne do rekreacji, wypoczynku i rozrywki.

Goście Charlottenbrunn wywodzili się najczęściej ze stanu mieszczańskiego. Korzystając z walorów lokalnego krajobrazu, swój wolny czas spędzali na rozmowach i spacerach, co powodowało, że atmosfera w uzdrowisku była wyraźnie spokojniejsza, niż w innych śląskich zdrojach⁸⁷⁶. Już w końcu XVIII wieku Zöllner wspominał, że w radosny nastrój wprowadził go widok kuracjuszy, którzy rozmawiali i pili wodę przy źródle, co spowodowane być miało „wypnaniem hulaszczyczych zabaw i profesjonalnych gier” z Charlottenbrunn”⁸⁷⁷. Wspomniana decyzja skutkowałą zapewne zniechęceniem części potencjalnych gości, ale z drugiej strony skłaniała kuracjuszy do szukania alternatywnych sposobów spędzania czasu. Korzystali oni zatem z otaczających Jedlinę terenów zieleni, gdzie spacerowano, doceniając piękno tamtejszego krajobrazu. Prawie sto lat po Zöllnerze, odwiedzający miejscowość polski lekarz, doktor Henryk Łuczkiwicz, wskazywał na wciąż zaskakujący, w porównaniu do innych uzdrowisk, brak zorganizowanych rozrywek, takich jak wieczory taneczne czy występy teatralne. W zamian zdrojowisko oferowało swoim gościom wspaniałe krajobrazy i miejsca spacerowe⁸⁷⁸. Jak podkreśla w swoim przewodniku Hille, pobyty „dzięki pięknej okolicy są tak przyjemne, że każdy kto tu był, chętnie wróci”⁸⁷⁹. Nie działał tutaj co prawda, znany z innych zdrojowisk uzdrowiskowy *Kursal*, ale wskazywano, że jego rolę z powodzeniem przejęły piękne i rozległe deptaki, zaś za miejsc spotkań wystarczały sale w *Deutsches Haus* i *Kurhaus*. Jaką jedyną rozrywkę wymieniano natomiast

⁸⁷⁴ C. Deutsch, op. cit., s. 40.

⁸⁷⁵ Ibid.

⁸⁷⁶ J. Dębicki, op. cit., s. 246.

⁸⁷⁷ J.E. Troschel, op. cit., s. 93.

⁸⁷⁸ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 87.

⁸⁷⁹ K. C. Hille, op. cit., s. 98.

codzienne koncerty zespołu uzdrowskiego, występy teatralne we *Friedenshoffnung* oraz lekturę czasopism i gazet⁸⁸⁰.

Ważne miejsce na mapie rekreacyjnej Jedliny stanowiło założone przez Beinerta *Karlshein*. Relacjonował on w swojej publikacji, że w 1823 roku po zakupie apteki i domu od poprzedniego farmaceuty zdrojowego Schmidta, rozwijał on zainteresowania rzadkimi okazami roślin. W związku z tym, w 1840 roku nabył sąsiadujące z nieruchomością pole. Nową posesję połączył z apteką, tworząc promenadę spacerową. Z powodu stosunkowo stromego podejścia, inwestycja wymagała budowy tarasów, na których ustawione zostały wkrótce ławki i stoły. Wyższy z nich nazwano wówczas Chamisso, dla upamiętnienia pobytu w Zdroju tego niemieckiego podróżnika, przyrodnika i poety⁸⁸¹. Na terenie założenia znajdowała się także polana *Garve's Ruhe* (il. 122.) i niewielki staw, a na nim wyspa (*Marien-Insel*) obsadzona sosnami, olszami i różami, na której ustawiono posąg bogini Higieji. Do stawu wpuszczono lecznicze pijawki. Żyły w nim również żaby i traszki, a dookoła posadzono porzeczki i wiciokrzewy (il. 123.)⁸⁸². W kolejnym miejscu tego założenia, zw. *Wilhelmine's-Platz*, ustawiono specjalny podest umożliwiający podziwianie widoku, który w tym miejscu obejmował nie tylko „wspaniałe, uroczy, romantyczny górski krajobraz” ale także „tętniący życiem” przemysłowy obszar Głuszycy (il. 124.)⁸⁸³.

Nowo utworzony obszar spacerowy prowadził kuracjuszy do najważniejszych miejsc w uzdrowisku. Trasy zacienione były przez brzozy, buki, osiki, klony, platany, wierzby, świerki, jodły, sosny i modrzewie⁸⁸⁴. Miejsca odpoczynku wyznaczały liczne ławki. Beinert opisywał, że znajdujące się w obszarze *Karlshein* tzw. *Goeperts Höhe*, upamiętniające zasłużonego botanika i lekarza, „pod względem panoram górskich i romantycznych widoków rywalizuje ze wszystkimi innymi miejscami w okolicach Jedliny”⁸⁸⁵.

W sąsiedztwie parku leśnego znajdował się także teren należący kupca Döringa, który obfitował we wspaniałe miejsca widokowe. W 1864 roku założono na nim Park Zdrojowy, który miał powierzchnię około 10 hektarów. W latach 90. XIX stulecia poprowadzono z niego ścieżki spacerowe na stok góry Rzepisko. W końcu XIX wieku

⁸⁸⁰ C. Deutsch, op. cit., s. 61.

⁸⁸¹ C.C. Beinert, op. cit., s. 21. O Adelbercie Chamisso szerzej w przyp. 807.

⁸⁸² Ibid., s. 42–43.

⁸⁸³ Ibid., s. 56–57.

⁸⁸⁴ Ibid., s. 22.

⁸⁸⁵ Ibid., s. 24.

Park Zdrojowy obejmował już niemal 30 hektarów. Poza punktami widokowymi znajdował się na jego terenie staw z fontanną, liczne pomniki, a w XX wieku także kort tenisowy, boisko do krykieta i amfiteatr.

Trasy spacerowe wyznaczone w uzdrowisku opisywano jako „różnorodne i zadziwiające”⁸⁸⁶. Jednocześnie, odwiedzający zwracali uwagę na ich nieprzystosowanie do poruszania się osób niedoświadczonych w górskich wycieczkach. Już w końcu XVIII wieku, podróżujący po Śląsku Carl Weiss zidentyfikował ukształtowanie terenu Jedliny jako powód jej rzadkiego odwiedzania. Przeszkodą, zarówno dla chorych, jak i wymagających wygód gości, miało być otoczenie źródła „nie można (...) nawet i przez dwie minuty iść po równym”⁸⁸⁷.

W 1835 roku Friedrich Sabarth opublikował przewodnik, w którym przedstawił trasy spacerowe w Jedlinie i okolicach. Za najciekawsze uznał tereny *Blockberg*, położone na wschód od zdrojowiska, z których roztaczał się wspaniały widok na miejscowość (il. 125.). Zachwalał także kompleks Döringa, urządzony na północny zachód od miasta, w którym funkcjonował „ogród zoologiczny” z kilkoma danielami, otwarty dla wszystkich zwiedzających⁸⁸⁸. Pisano, że „żaden miłośnik przyrody i nauki” nie przejdzie obojętnie obok tutejszej kolekcji skamieniałości⁸⁸⁹. Kolejne punkty widokowe stanowiły *Bellevue*, *Beintertshöhe*, *Friedrichshöhe* (odwiedzone w 1838 roku przez rosyjską cesarzową Aleksandrę Fiodorowną), *Wilhelmsplatzorazi Ludwigshöhe*, na którym ustawiono obelisk z piaskowca, upamiętniający działalność Beinerta w Jedlinie⁸⁹⁰.

Popularne miejsce odpoczynku stanowił także, odległy od centrum miejscowości o kwadrans spacerem, kompleks *Karlshein* obfitujący we wspaniałe punkty widokowe. Opisywano go jako miejsce, które „na niewielkiej powierzchni zawiera wiele rzadkich drzew, krzewów i roślin krajowych i obcych, dużą liczbę rzadkich śląskich, a nawet gatunków alpejskich”⁸⁹¹. Na jego końcu znajdowała się, należąca do szczególnie cenionych przez kuracjuszy terenów, tzw. *Garves Ruhe*. Była to zacieniona przez otaczające drzewa polana na wzniesieniu, na której znajdowała się „drewniana świątynia”, zapewniająca nie tylko widok na okolicę, ale także spokojne

⁸⁸⁶ J.F. Zöllner, op. cit., s. 93.

⁸⁸⁷ C. Weiss, op. cit., s. 18.

⁸⁸⁸ F. Sabarth, op.cit., s. 8.

⁸⁸⁹ W. Scharenberg, op. cit., s. 59.

⁸⁹⁰ Ibid., s. 61; W. Reimann, op. cit., s. 60.

⁸⁹¹ W. Reimann, op. cit., s. 60.

miejsce do kontemplacji⁸⁹², lub – jak opisywał Sabarth – sala ze stołami i ławami, przy której znajdowało się palenisko⁸⁹³. Z kolei Mosch zwracał uwagę, że z dawnych zabudowań zachowały się tylko pozostałości kamiennego stołu i ławek⁸⁹⁴. Swą nazwę teren zawdzięczał filozofowi i wrocławianinowi Christianowi Garve’mu, który cenił odpoczynek w Jedlinie i spędzał w niej niemal każde lato⁸⁹⁵, chętnie pracując w tym miejscu, w którym mógł „cieszyć się ciszą i przytulnością natury”⁸⁹⁶. Jak wskazywał Beinert, z *Garves Ruhe* rozpościerał się widok na okolicę, obejmującą nie tylko wspaniałe pasma górskie, ale też domy i gospodarstwa „ciężko pracujących biednych tkaczy”⁸⁹⁷. Te same trasy spacerowe opisali w swoich przewodnikach poza F. Sabarthem także K. C. Hille, W. Reimann oraz W. Scharenberg⁸⁹⁸. Dodajmy, że osoby przebywające w uzdrowisku wyłącznie w celach rekreacyjnych także musiały wносить odpowiednią takse, która wynosiła 1/3 najniższej opłaty zdrojowej, oraz płacić za muzykę na promenadzie (il. 128.)⁸⁹⁹.

Warto również wspomnieć, iż stosunkowo szybko zaczęto promować miejscowość jako cel wypoczynku w sezonie zimowym (il. 127.). Już w 1859 roku Beinert pisał o używaniu tutejszych tras spacerowych jako torów saneczkowych:

„Charlottenbrunn szczególnie nadaje się do jesiennych i zimowych kuracji. Liczba gości w tym okresie stale znacznie wzrasta. Ścieżki są również zadbane zimą i jako rozrywka jazda na sankach jest bardzo popularna (...)”⁹⁰⁰.

Do odpoczynku wśród zieleni zachęcano kuracjuszy poprzez zawieszanie między drzewami hamaków, w których zalecano odpoczywać podczas drzemki lub lektury⁹⁰¹. Fragment opisu Bergmanna z 1921 roku podkreśla idylliczny charakter tutejszego krajobrazu.

„(...) spójrzmy z tej wysokości na wszystkie zalesione góry i przyjazne doliny z rwącymi strumieniami, na zielone łąki i gęsto zaludnione wioski, gdzie ogromne fabryki dymią swą żywotnością, gdzie wspaniałe zamki, domy wiejskie i wysokie

⁸⁹² J.E. Troschel, op. cit., s. 108; C. Weiss, op. cit., s. 15–18; W. Scharenberg, op. cit. s. 60.

⁸⁹³ F. Sabarth, op. cit., s. 10–11.

⁸⁹⁴ K.F. Mosch, op. cit., s. 215.

⁸⁹⁵ C. Garve, *Briefe von Christian Garve an Christian Felix Weiss und einige andere Freunde*, t. 2, Breslau 1803, K.F. Mosch, op. cit., s. 215–216, F. Sabarth, op. cit., s. 12.

⁸⁹⁶ W. Scharenberg, op. cit., s. 60–61; F. Sabarth, op. cit.. Christian Garve był jednym z najważniejszych niemieckich filozofów epoki oświecenia.

⁸⁹⁷ C.C. Beinert, op. cit., s. 60.

⁸⁹⁸ K. C. Hille, op. cit., s. 98–99; W. Reimann, op. cit., s. 61; W. Scharenberg, op. cit. s. 60.

⁸⁹⁹ Ibid., s. 59–60.

⁹⁰⁰ C.C. Beinert, op. cit., s. 14, tłum. Maria Pytka.

⁹⁰¹ W. Reimann, op. cit., s. 87.

kościół wznoszą się z ciemnej ziemi, a niskie chaty kryją w osłoniętych krzakach, gdzie ruchliwe drogi i linie kolejowe przecinają piękną dolinę, (...), gdzie spokojny rolnik w złocistym słońcu zbiera błogosławieństwa swoich pól, a młodzi pasterze śpiewają swoje wesołe melodie przy jasnym dźwięku dzwonków, stąd wyłania się barwny obraz Ziemi Śląskiej w jej naturalnym stanie, wielkość, piękno, pełnia świetności i rozkwit (...)”⁹⁰².

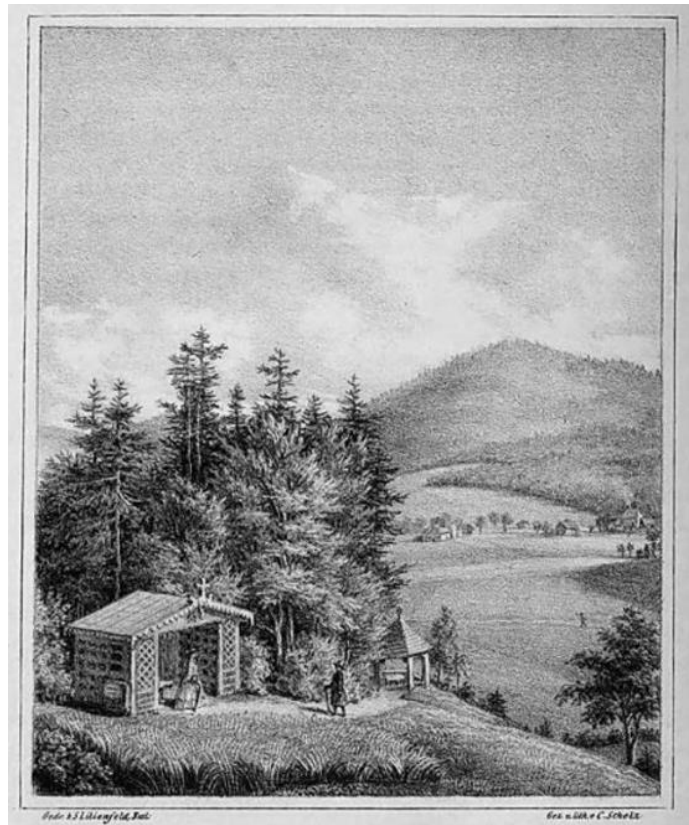
Charlottenbrunn było nie tylko miastem uzdrowiskowym. Od połowy XVIII wieku działały w jego okolicy obiekty przemysłowe, w tym, założona w 1763 roku w nieodległym Suliszowie a dziś dzielnicy Jedliny, kopalnia węgla *Sophie*. Zakład zwiększył wydobycie w latach 40. XIX wieku. Miało to oczywiście wpływ na krajobraz otoczenia kurortu, choć jednocześnie obserwujemy swoiste sprzężenie zwrotne. Dobrze prosperujący przemysł zachęcał do osiedlania w miejscowości, co skutkowało jej rozbudową. Jednocześnie kapitał inwestycyjny wzrastał, przekładając się na modernizację infrastruktury zdrojowej. Niestety intensywne działania górnicze powodowały – podobnie jak w Starym Zdroju – stopniowe zanikanie części źródeł mineralnych. W efekcie tych przemian, w krajobrazie Charlottenbrunn piękna przyroda, której walory doceniano i dostrzegano przez lata, została skonfrontowana z zabudową przemysłową. Co zaskakujące, będąca skutkiem działań ludzkich dysharmonia przez długi czas nie przeszkodziła kurortowi, który na przełomie XIX i XX wieku przeżywał okres świetności, a odwiedzało go nawet 3000 osób rocznie, choć ta liczba była wciąż znacznie niższa niż w innych śląskich uzdrowiskach⁹⁰³.

Rozumiejąc przemiany, jakie zaszły w sposobach spędzania wolnego czasu oraz promowany po I wojnie światowej aktywny styl życia, władze kurortu podjęły w tym czasie kolejną próbę zwiększenia liczby gości. Wśród zapewnianych kuracjom atrakcji wymieniane były codzienne dwa lub trzy koncerty zespołu uzdrowiskowego, iluminacje, place zabaw dla dzieci oraz tereny sportowe (boiska do gry w krykieta i korty tenisowe) (il. 128., 129. 130. i 131.). Teatr zdrojowy występował od czerwca do września, a dojazd z Wrocławia zajmował jedynie dwie godziny⁹⁰⁴.

⁹⁰² K. Bergmann, op. cit., s. 35, tłum. Maria Pytka.

⁹⁰³ K. Marchel, op. cit., s. 300–301.

⁹⁰⁴ *Wohin zum Wochenend? Führer durch die Naturschönheiten von Breslaus Umgebung und Schlesiens Berge*, Breslau 1928, s. 59–60.



Il. 122. Widok z Grave's Ruhe, ryc.. C. Scholza. Źródło: *Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt...*, 1859, brak paginacji.



Il. 123. Marien-Insel w Karlshein, ryc.. C. Scholza. Źródło: *Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt...*, 1859, brak paginacji.



Il. 124. Platforma widokowa na Wilhelminen-Platz, ryc. C. Scholza. Źródło: *Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt...*, 1859, brak paginacji.



Il. 125. Widok Jedliny z Blockberg, ryc. C. Mattisa, około 1830. Udostępniona przez Herder-Institut



BAD CHARLOTTENBRUNN, Kurpromenade.

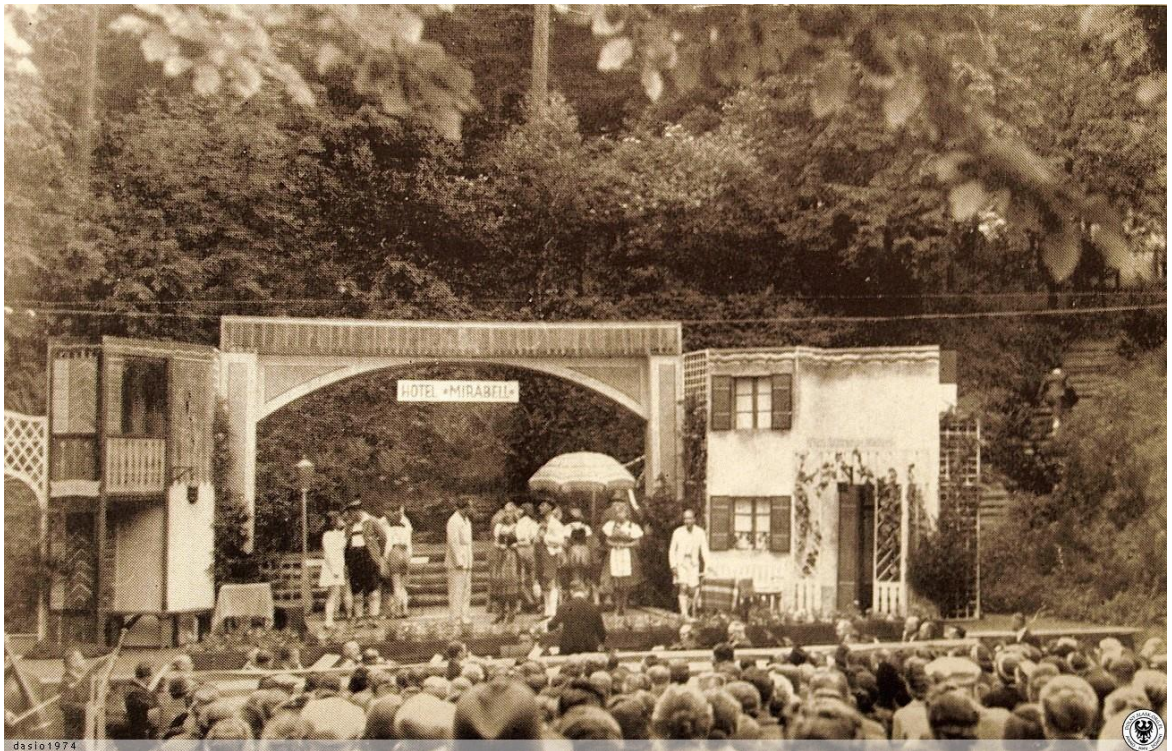
Il. 126. Promenada zdrojowa w Jedlinie, pocztówka sprzed 1930. Udostępniona przez Herder-Institut



Il. 127. Trasa saneczkowa na w Jedlinie, pocztówka z 1914 r. Źródło: <https://polska-org.pl/3530231,foto.html?idEntity=3564632> [dostęp: 11.12.2023]



Il. 128. Kort tenisowy w Jedlinie, pocztówka z 1917 r. Źródło: <https://polska-org.pl/766795,foto.html?idEntity=550461> [dostęp: 11.12.2023]



Il. 129. Występ teatru ze Świdnicy i Zespołu z Wałbrzycha na scenie w Parku Zdrojowym, lata 30. XX wieku.
Źródło: <https://polska-org.pl/4179383,foto.html?idEntity=536875> [dostęp: 11.12.2023]



Il. 130. Pawilony w *Karlshain*, pocztówka sprzed 1945 r. Udostępniona przez Herder-Institut



II. 131. Pocztówka z Jedliny określająca ją mianem „perły Gór Wałbrzyskich”, 1940. Źródło: <https://polska-org.pl/6593360,foto.html?idEntity=536875> [dostęp: 11.12.2023]

III.2.4.6. Oferta turystyczna okolic Jedliny

Już na początku XIX wieku zwracano uwagę na obfitującą w różnorodne trasy spacerowe okolicę Jedliny. Jak pisał Mosch:

„Do spacerów okolica ta jest w rozmaite miejsca bardzo bogatą i można się nie tylko w koło rynku pod cienie drzew przechodzić, ale też przedsiębrać i inne koła w góry, które na nadzwyczajne wyprowadzają widoki”⁹⁰⁵.

Równocześnie droga do Wałbrzycha, choć była pełna pięknych widoków, stanowiła trudną trasę⁹⁰⁶. Autor rekomendował natomiast spacer do Tannhausen, gdzie kuracjusze mogli odwiedzić pałac von Pücklera z „kosztownym ogrodem” i „sławną piwowarnią”⁹⁰⁷. W miejscowości tej, która stanowiła ważny lokalnie ośrodek tkacki i kupiecki, polecał Mosch odwiedzić dom tkacza Eichnera, gdzie podawano bardzo dobre mleko oraz kawę⁹⁰⁸ oraz zobaczyć dom kupca Webskiego⁹⁰⁹.

⁹⁰⁵ K.F. Mosch, op. cit., s. 214.

⁹⁰⁶ Ibid., s. 214–215.

⁹⁰⁷ Ibid., s. 216.

⁹⁰⁸ F. Sabarth, op. cit., s. 16–17.

⁹⁰⁹ K.F. Mosch, op. cit., s. 216.

W przewodniku Hillego, jako atrakcyjną wskazywano trasę do Sophienau, gdzie działała kopalnia z maszyną parową obsługującą szyb⁹¹⁰. Wśród miejsc wymienionych w przewodniku Sabartha (określił ich odległość do pół mili) znalazły się także zalesione wzniesienie zw. Mönchhein, położone na północ od Jedliny, na terenach należących przed kasatą (1810 rok) do klasztoru dominikanów. Roztaczał się z niego wspaniały widok na uzdrowisko⁹¹¹. Polecanym celem spacerowym była również spokojna wieś Steingrund (obecnie Kamienna) położona „w niezwykle przyjemnym miejscu”⁹¹², natomiast jako jeden z najbardziej urokliwych punktów w pobliżu Jedliny przedstawiano niezalesione wzgórze *Donnenberg*, z którego roztaczał się dobry widok na całą okolicę, i skąd „Jedlina, Jedlinka i Głuszycza romantycznie ukazują się wzrokowi widza”⁹¹³. Jako dalsze, odległe do 1 mili, ciekawe miejsca wymieniano punkty widokowe i wzgórza *Der breite Stein*, *Der Fuchstein*, *Berkerberg*, *Kraudersberge*, *Der schwarze Berg*, *Das Sandgebirge*. Zwracano także uwagę na ruiny zamku Rogowiec, skąd roztaczały się „rozległe widoki” (il. 132.), oraz pozostałości po warowni *Neuhaus* (Ruiny Zamku znanego jako Nowy Dówr lub Ogorzelec w Wałbrzychu), które zachęcały funkcjonującym w nich browarem⁹¹⁴. Hille przypominał również o nieodległych celach turystycznych dostępnych wokół Szczawna i Starego Zdroju⁹¹⁵. Wśród najciekawszych miejsc w pobliżu miejscowości przewodniki często wymieniały *Heidens Buche* (lub *Heydens Buche*, il. 133.), które określano jako „najbardziej zaskakujące”⁹¹⁶. Beinert opisał je jako najwyższy punkt na szosie pomiędzy Wałbrzychem a Jedliną, który zawdzięczał swoją nazwę Carlowi Heinrichowi Georgowi von Heyden (1796–1866) który był politykiem, pisarzem i entomologiem. Wielokrotnie odwiedzał Jedlinę, a podczas pobytów niemal codziennie spacerował do miejsc słynących z wyjątkowych widoków⁹¹⁷.

Na dalszą wycieczkę (do 3 mil) Sabarth sugerował odwiedzić okolice wsi *Freudenburg* (Radosno) oraz wspiąć się na najwyższą górę w okręgu wałbrzyskim, *Heidelberg* (Waligóra). Piękne widoki ze szczytu miały być warte wspinaczki, a po drodze znajdowały się ruiny zburzonego w 1497 roku zamku Radosno⁹¹⁸. Jako

⁹¹⁰ K. C. Hille, op. cit., s. 98–99.

⁹¹¹ F. Sabarth, op. cit., s. 13–14.

⁹¹² Ibid., s. 14.

⁹¹³ Ibid., s. 19.

⁹¹⁴ Ibid., s. 19–27; W. Scharenberg, op. cit., s. 61.

⁹¹⁵ Ibid., s. 100.

⁹¹⁶ C. Deutsch, op. cit., s. 53; W. Reimann, op. cit., s. 57.

⁹¹⁷ C.C. Beinert, op. cit., s. 78.

⁹¹⁸ F. Sabarth, op. cit., s. 30–32.

obowiązkowy cel dalszych wycieczek przedstawiał natomiast Zamek Grodno, odległy od Jedliny o półtorej godziny drogi, która dostarczała turystom wielu wrażeń⁹¹⁹. Wzniesiony w końcu XII wieku obiekt w 1686 roku dotknął pożar a w 1789 roku zawałiła się większa jego część, co z niezadowoleniem opisywał Mosch:

„Z pięknych robót rzeźbiarskich które niegdyś zdobiły bramy, drzwi, okna, gzymsy, narożniki i galerye, zaledwo tu niewielkie ślady pozostały; i to tylko przy wchodzie wewnątrz zamku; z tych znaczna część była użytą na budowę zamku w Dittmannsdorf, reszta była sprzedawana każdemu kto tylko czego potrzebował na jaką budowę. Tak też tu równie iak i względem wielu innych starodawnych zamków Szląskich, wiernie dotrzymano zasady, aby wszystko co iest starożytne zniszczyć i zgładzić bez najmniejszego śladu dawnych czasów, gdy tem czasem inne narody wszelkimi sposobami oszczędzają u siebie podobne starożytności zamki”⁹²⁰.

Polecano również nieodległą Głuszycę, w której działała fabryka tkanin wełnianych braci Reichenheim produkująca materiały wysyłane do Ameryki, oraz zakłady Kaufmanna i przedziałnię Egmonta Websky’ego. Przy tej ostatniej znajdowały się piękne ogrody.

Bardziej odległą atrakcją stanowiły ruiny zamku Rogowiec, z których roztaczał się piękny widok na Śląsk i Czechy⁹²¹. Proponowano także trasy górskie prowadzące przez dolinę *Büttnergrund* do Sokołowska⁹²², Szczawna, Starego Zdroju, *Schlesierthal* (Śląska Dolina, zalany w 1914 roku podczas budowy zapory obszar z górnictwem wsią, dziś Jezioro Bystrzyckie), Zamku Książ, Adršpachu (Czechy), Wałbrzycha oraz Świdnicy⁹²³. Okolicę opisywano jako romantyczną⁹²⁴, a dostępność atrakcyjnych terenów spacerowych była tak duża, że Deutsch zaznaczył w swoim przewodniku: „musielibyśmy napisać obszerną książkę, żeby w ogóle zacząć przedstawiać wszystkie te piękne punkty i miejsca”⁹²⁵. W 1893 roku zawiązało się w Jedlinie stowarzyszenie górskie (*Gebirgs-Verein*), które liczyło na początku XX wieku prawie 400 członków.

⁹¹⁹ K. C. Hille, op. cit., s. 98–99; W. Scharenberg, op. cit., s. 61; C. Deutsch, op. cit., s. 61; H. A. O. Reichard, op. cit., s. 490; K.F. Mosch, op. cit., s. 217.

⁹²⁰ K.F. Mosch, op. cit., s. 219.

⁹²¹ W. Scharenberg, op. cit., s. 63.

⁹²² Ibid., s. 64.

⁹²³ C. Deutsch, op. cit., s. 61; F. Sabarth, op. cit., s. 32–52.

⁹²⁴ H. A. O. Reichard, op. cit., s. 490.

⁹²⁵ C. Deutsch, op. cit., s. 61. Autor wymienił także: Mönchsheim, Rösnerbusch, Langenberg, Freudenthal, Drechslergrund, Nesselgrund, Tannhusen, Giersdorf, Steingrund, Friedrichslinief, Breitner Stein, Kohleberg, Olsenkopf, Reimsbach, Langenberg (Hornschloss), Donnerau, Hirschthor, Lomnitz, Freudenberg (Kirchhof), Görbersdorf i Kynsburg.

Jego celem było tworzenie kolejnych ścieżek, oznaczanie szlaków, ustawianie ławek do odpoczynku oraz zapewnianie przewodników i organizowanie wycieczek⁹²⁶.



Il. 132. Ruiny zamku na górze Rogowiec z widokiem na Śnieżkę, lit. L. Lütke'go, około 1850. Źródło: <https://polska-org.pl/924782,foto.html?idEntity=515323> [dostęp: 12.12.2023]



Il. 133. Widok z Heydens Buche, fot. nieznanego autora, 1915. Źródło: <https://polska-org.pl/10626176,foto.html?idEntity=6964417> [dostęp: 12.12.2023]

⁹²⁶ *Bad Charlottenbrunn in Schlesien und seine Umgebung*, op.cit, s. 12.

III.2.4.7. Rola właścicieli majątku

Johann Christoph von Seherr-Thoss (1670–1743) (il. 134.), właściciel majątku jedlińskiego, który przyczynił się do utworzenia uzdrowiska, na stałe zapisał się w jego dziejach, nadając źródłu leczniczemu nazwę *Charlottenbrunn* na cześć swojej żony, Charlotty Maximiliany baronowej von Pückler. To z jego inicjatywy ujęto zdroj oraz wzniesiono wokół pierwsze zabudowania. Wkrótce niewielka kolonia wsi Tannhausen ze źródłem leczniczym zaczęła zyskiwać na znaczeniu, a w 1740 roku nadano jej prawo organizacji targów i miejscowość przyjęła nazwę od źródła⁹²⁷.

Kolejny etap w dziejach zdrojowiska rozpoczął się za panowania Edmananna Sylviusa von Pückler (1788–1826), kiedy to w 1825 roku w roli inspektora zdrojowego zatrudniono aptekarza Carla Beinerta, zaangażowanego w działalność i rozwój kurortu. Niedługo potem, w 1834 roku, majątek trafił w ręce rodziny Rothenbach. Wówczas to zarząd królewski nakazał zamknięcie istniejących łazienek i wzniesienie nowego obiektu. Podczas prac natrafiono na nowe źródło, które nazwano, na cześć żony ówczesnego właściciela, Benjamina Rothenbacha (tokarza z Wrocławia, któremu zakup majątku umożliwiła wygrana na loterii), *Elisenquelle*. Po nim Jedlina stała się w 1842 roku własnością Hermanna Menzela, a następnie od 1859 roku Paula Engelsa. Ten ostatni zainwestował w system pomp przy ujęciu *Elisenquelle*, co – jak wspomina Beinert – było znaczącym postępem⁹²⁸. Powiększył także hodowlę zwierząt związaną z produkcją serwatki oraz rozszerzył obszary założonego przez Döringa parku⁹²⁹.

Źródło Elizy zostało przemianowane na *Theresienquelle* przez kolejnego właściciela uzdrowiska – w latach 1861–1864 – Carla Kristera, założyciela fabryki porcelany w Wałbrzychu), czym upamiętnił swoją żonę⁹³⁰. Krister przeprowadził też wiele nowych inwestycji, przebudowując Dom Zdrojowy oraz wznosząc halę spacerową a także modernizując zakłady serwatkowe. W tym czasie dwukrotnie gościem Jedliny był późniejszy cesarz, Fryderyk III. Pierwsza wizyta, w towarzystwie generała von Motke, miała miejsce w 1857 roku, a okazją do drugiej była inspekcja przeprowadzana w czasie wojny austriacko-pruskiej w 1866 roku, kiedy dowodził on siłami zbrojnymi i przebywał w kwaterze w Książu⁹³¹.

⁹²⁷ K. C. Hille, op. cit., s. 91.

⁹²⁸ Ibid., s. 9.

⁹²⁹ B. Adamska, op. cit., s. 28.

⁹³⁰ R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój...*, s. 22–23.

⁹³¹ C. Deutsch, op. cit., s. 55; W. Reimann, op. cit., s. 60.

Ostatni z prywatnych właścicieli – Arthur von Klitzing sprzedał uzdrowisko w 1884 roku gminie, która w kolejnym roku zbudowała nowy zakład kąpielowy⁹³².

Warto w tym miejscu wspomnieć krótko o siedzibie kolejnych właścicieli uzdrowiska, położonej około 3 km na południowy zachód od centrum kurortu. Najstarszy dwór w Jedlinie wzniesiono na początku XVII wieku. Obiekt poddano modernizacji przed rokiem 1743, w końcu XVIII lub na początku XIX stulecia dobudowano do niego skrzydło północne, w którym uruchomiono browar (będący także celem wycieczek kuracjuszy). Z inicjatywy Carla Kristera w latach 1861–1862 nastąpiła kolejna przebudowa, w trakcie której dostawiono skrzydło południowe. Elewacje natomiast otrzymały dekorację neoklasycystyczną, utrzymaną w stylu szkoły berlińskiej 3. ćwierci XIX wieku. W 1889 roku przeprowadzono również zmiany w wystroju wnętrz. Dodatkowo na wschód od pałacu w latach 1826–1850 założono rozległy park (il. 135.)⁹³³.



Il. 134. Portret Johanna Christopa von Seherr–Thoss, obraz A. Schoonjansa, około 1720. Źródło: <https://brandenburg.museum-digital.de/object/68216> [dostęp: 11.12.2023]

⁹³² R. M. Łuczyński, *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój...*, s. 22.

⁹³³ *Pałac w Jedlinie*, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-212521> [dostęp: 06.10.2023].



Il. 135. Pałac w Jedlinie (Tannhausen), ryc. A. Dunckera, 1857-1883. Źródło: <https://polska-org.pl/855696,foto.html?idEntity=564192> [dostęp: 11.12.2023]

III.2.4.8. Jedlina w oczach kuracjuszy

Pierwsza relacja z podróży do Jedliny pochodzi ze wspomnień J. E. Troschela z 1784 roku. Miejscowość była wówczas rozwijana, a jej najciekawsze przestrzenie rekreacyjne koncentrowały się wokół źródła, które jak wspomina autor, miało „znacznie przyjemniejszy mineralny smak” niż to ze Starego Zdroju⁹³⁴. Już wówczas powszechnie znane wśród kuracjuszy było ulubione miejsce odpoczynku Garvego (il. 136.), choć sama ścieżka prowadząca z centrum Jedliny nie była jeszcze zagospodarowana. Mimo to, odwiedzający doceniali zauważone wcześniej przez filozofa walory tutejszych widoków, co opisał następująco:

„Kiedy szedłem ścieżką ku górze, najpierw przez pole kukurydzy, a potem przez piękne wrzosowiska porastające powierzchnię wzgórza, otworzył się szeroki, piękny widok na zbocze góry. Poniżej, w długiej dolinie, głębokiej na 30 metrów, gdzie leżała rozległa wioska zamieszkała przez tkaczy. Za nią wznosiła się góra, jeszcze wyższa od

⁹³⁴ J.E. Troschel, op. cit., s. 105, tłum. Maria Pytka.

tej, na której staliśmy, częściowo porośnięta lasem (...) Teraz widziałem najbardziej niezwykłą rzecz w okolicy”⁹³⁵.

Uzdrowisko w Jedlinie, ze względu na jego położenie, wyjątkową budowę geologiczną oraz właściwości tutejszych wód, od XIX wieku chętnie odwiedzali goście znani ze świata nauki i kultury. Na cześć kolejnych gości zasłużonych dla źródła nazywano miejsca w *Karlshein*, upamiętniając tam m. in. Christiana Garve, Adalberta Chamisso, Heinricha Göpperta, Friedricha Sabartha, Leopolda von Buch, Carla Heinricha Georga von Heyden oraz Theodora Mundta⁹³⁶.

Wiemy na przykład, że Adelbert von Chamisso, przyrodnik, podróżnik i poeta spędził w uzdrowisku 7 tygodni w 1836 roku. Został zapamiętany jako radosna osoba, która chętnie dzieliła się swoją wiedzą⁹³⁷. Podczas kuracji pitnej przy źródle miał on wypowiedzieć do innych kuracjuszy słowa, które wyraźnie wskazują na znaczącą w rozwoju Jedliny rolę Beinerta:

„Podczas dzisiejszego święta składam w imieniu gości źródła najserdeczniejsze podziękowania temu, który stara się dla wszystkich, któremu kwiaty radośnie kwitną, którego nie zatrzymują kamienie, niech żyje wysoko wśród kwiatów winorośli. Nasz przyjaciel, odważny Beinert!”⁹³⁸.

Do grona znanych gości należał także Karl von Holtei, śląski poeta i pisarz romantyczny, który przebywał w uzdrowisku w 1843 roku, chcąc w samotności dokończyć ostatni z tomów pracy zat. „Vierzig Jahre”⁹³⁹. Pod wpływem pobytu napisał także dwa wiersze. Pierwszy z nich, zat. „Charlottenbrunn, Heilquell in Schlesien”, opisuje spokojną miejscowość o bujnej i niepowtarzalnej roślinności, gdzie zapomina się o bolączkach świata zewnętrznego⁹⁴⁰. Drugi z wierszy poświęcony został Beinertowi („Für Herrn Apotheker Dr. Beinert”). Poeta nazwał w nim aptekarza przyjacielem i oddając mu hołd wskazał, że sprzedawane przez niego wino ma wyjątkowy smak⁹⁴¹. Pod wierszem dodał także adnotację dotyczącą Jedliny pisząc, że jest uroczym kurortem, który zawdzięcza swoje „najpiękniejsze obiekty ofiarnemu Ślązakowi i patriocie” Beinertowi⁹⁴².

⁹³⁵ Ibid., s. 107.

⁹³⁶ C.C. Beinert, op. cit., s. 21–78.

⁹³⁷ Ibid., s. 77.

⁹³⁸ C.C. Beinert, op. cit., s. 77, tłum. Maria Pytka

⁹³⁹ Ibid., s. 80.

⁹⁴⁰ K. von Holtei, *Gedichte*, Hannover 1856, s. 38–40.

⁹⁴¹ Ibid., s. 240–241.

⁹⁴² Ibid., s. 241.

Jednym z najbardziej zasłużonych dla Jedliny gości był Friedrich Sabarth, który po wielu latach kuracji stał się inicjatorem założenia komisji upiększania uzdrowiska oraz honorowym członkiem komisji zdrojowej⁹⁴³. Był on również autorem przewodnika dla potencjalnych gości zdrojowiska, w którym przedstawił jego bliższe i dalsze atrakcje turystyczne⁹⁴⁴.

Odwiedzający miejscowość zwracali uwagę także na handel płótnami, funkcjonowanie giełdy kupieckiej oraz bogate życie miejscowości w dni targowe. Jednocześnie w relacjach kuracjuszy zamieszczanych w prasie polskiej sugerowano, że sąsiedztwo pręźnie rozwijającego się Szczawna oraz atrakcyjnego Starego Zdroju, nie ułatwia rozwoju Jedliny pisząc, że „bliskość tamtego uzdrowiska z podobnymi wodami utrudnia rozkwit Charlottenbrunnu”⁹⁴⁵.

W 1875 roku Jedlinę odwiedził polski lekarz i profesor patologii ogólnej w warszawskiej Szkole Głównej, doktor Henryk Łuczkiwicz, po czym zrelacjonował swoją podróż na łamach warszawskiego czasopisma „Kłosa”⁹⁴⁶. Łuczkiwicz napisał m.in., że wśród gości uzdrowiska niewielu było, inaczej niż w przypadku sąsiednich Szczawna i wcześniej Starego Zdroju, Polaków. Scharakteryzował również następująco styl życia i rozrywki gości Jedliny:

„Towarzystwo tu wyłącznie niemieckie, złożone z kupców, przemysłowców, rzemieślników i urzędników szukających zdrowia lub wytchnienia. Kilka zaledwie jest rodzin z Poznańskiego (...) Życie też tu ciche, spokojne, jednostajne, a zatem nudne dla światowych osób, ale za to niewątpliwie bardzo korzystnie działające na ludzi osłabionych i wirem życia lub pracą zmęczonych (...) Brak rozrywek miejscowych, wieczorów, balów, teatru (który zjeżdża dopiero w sierpniu, na dłuższe wieczory), zastępuje mnóstwo miejsc spacerowych, o ile to być może w okolicy górzystej (1500 stóp nad poziomem morza) dobrze utrzymanych, oraz pięknych okolic, dokąd częste wyprawiają się wycieczki na dorożkach bardzo wygodnych i niedrogich”⁹⁴⁷.

⁹⁴³ K. C. Hille, op. cit., s. 98–99.

⁹⁴⁴ F. Sabarth, *Wegweiser in die Umgegend von Charlottenbrunn...*

⁹⁴⁵ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 45.

⁹⁴⁶ H. Łuczkiwicz, *Korespondencja. Charlottenbrunn, 18 Lipca*, „Kłosa”, 21/528 1875, s. 105.

⁹⁴⁷ *Ibid.*, s. 106.



Il. 136. *Garve's Ruh*, ryc. C. Mattisa, przed 1850. Źródło: <https://polska-org.pl/3279219,foto.html?idEntity=3861836> [dostęp: 11.12.2023]

III.2.4.9. Jedlina i okolice w ikonografii

Najstarsze ryciny związane z funkcjonowaniem uzdrowiska w Jedlinie pochodzą z XVIII wieku. Poza wymienionym już wcześniej widokiem Gottfrieda Böhmera (il. 92.) na przełomie XVIII i XIX stulecia powstały widoki placu zdrojowego z pierwszymi zabudowaniami (il. 137, 138). Ich porównanie pokazuje, że wraz z upływem czasu wznoszone są kolejne obiekty, a stare, najczęściej drewniane, domy zastępują murowane budynki związane z działalnością zdrojową. Na ilustracjach z początku XIX wieku widoczne są także kramy ustawione wokół pawilonu nad źródłem (il. 137.). Organizowane tu targi były zatem ważną częścią działalności uzdrowiska.

Rycina C. Scholza z połowy XIX stulecia sugeruje, że przebywający wokół pijalni kuracjusze (także dzieci) beztrudnie spędzali tutaj czas (il. 138.). Rycina ta jest też jedną z pierwszych ukazujących bliskość zalesionych wzgórz. Z podobnego czasu pochodzi praca A. Wolffa (il. 139.). Pokazuje ona biegnącą przez miejscowość bitą

drogę, wzdłuż której stoją drewniane chaty. Na ilustracji uwieczniono także na pierwszym planie zwierzęta gospodarskie, podkreślające sielską, wiejską atmosferę, a w oddali większe obiekty stojące w pobliżu placu zdrojowego, w tym wieżę zboru. Tło stanowią Góry Sowie, w części zalesione, a w części wykorzystywane jako pola i pastwiska.

Mamy do dyspozycji także panoramiczne widoki Jedliny, które prezentują ją jako niedużą miejscowość z gęstą zabudową, położoną w otoczeniu gór. Należy do nich rycina autorstwa W. Loellota z 1862 roku (il. 140.), na której centralnie umieszczona Jedlina jest jedynie małą częścią krajobrazu, który zdominowany został przez porośnięte bujną roślinnością wzgórze, choć łagodne, to jednak narzucające romantyczną narrację. Takie ujęcie miało zachęcać kuracjuszy do odwiedzenia kurortu jako miejsca, w którym doświadczyć można było górskiego krajobrazu.

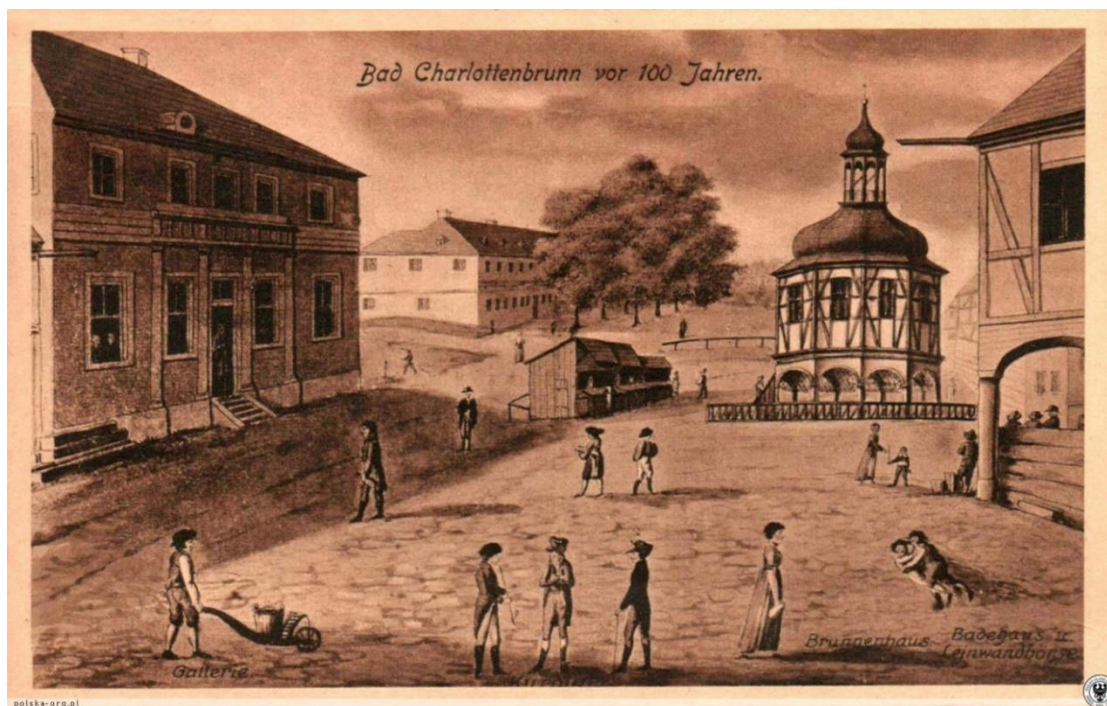
Pocztówki z Jedliny często ilustrowały widoki nowej części miejscowości (il. 141.) lub położonymi na wzgórzach osiedlami (il. 142.). Dopiero od lat 20. XX wieku na panoramach widokowych pojawiać się zaczęły większe grupy budynków, które świadczyć miały o rozwoju kurortu i jego infrastruktury (il. 143. i 144.). Nadal jednak dominowały karty pocztowe, na których dominowały góry (il. 145.).

Taki sam charakter miejscowości i jej otoczenia oddawały fotografie, na których widzimy małe miasteczko ukryte pośród górskich szczytów, co podkreślało jego główne walory jako miejsca wypoczynku i relaksu, gdzie kuracjusze mogli cieszyć się spokojem i pięknem przyrody.

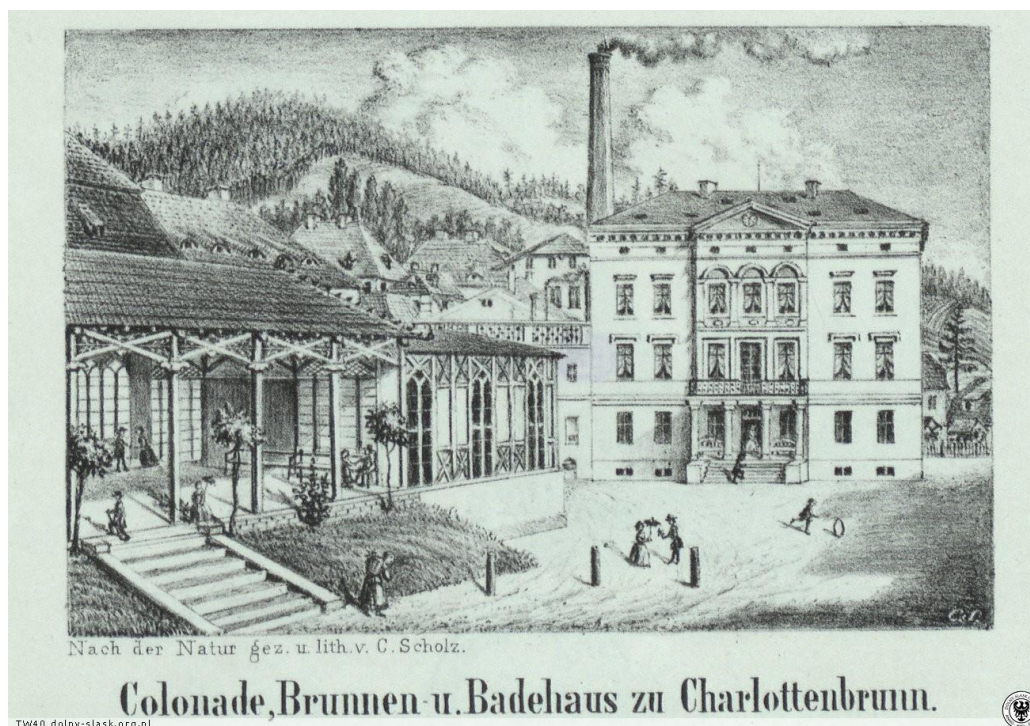
Interesujące materiały ilustracyjne dotyczące Jedliny pochodzą także z folderów reklamowych uzdrowiska. Podkreślano na nich estetyczne walory krajobrazu oraz informowano o zdrowotnych właściwościach tutejszych wód. Na jednej z reklam napisano, że kto pije wodę z tutejszego ujęcia „pozostaje młody i się nie starzeje”. Zilustrowano ją postacią młodej kobiety w ludowym stroju (il. 146.). Z lat 40. XX wieku pochodzi okładka folderu uzdrowiska wydanego przez Śląskie Towarzystwo Turystyki⁹⁴⁸. Określono w nim kurort mianem *Schlesiens Heimatbad*. Na okładce zestawiono dwa wizerunki Placu Zdrojowego (il. 147.). Grafika na froncie publikacji przedstawia ówczesny stan placu zdrojowego z nowoczesną zabudową pijalni i hali spacerowej oraz modnie ubranych kuracjuszy, spacerujących w parach. Na dalszym planie widać zatopione w krajobrazie domy i pensjonaty. Z tyłu okładki przedstawiono

⁹⁴⁸ <https://polska-org.pl/3964623,foto.html?idEntity=3584031> [dostęp: 21.11.2022]

z kolei ilustrację ukazującą ukształtowanie tej samej przestrzeni, datowane na rok 1724. W centralnej części przedstawiono źródła, a wokół reprezentacyjne zabudowania placu zdrojowego. Takie zestawienie miało podkreślić ciągłość rozwoju Bad Charlottenbrunn i jego przynależność do niemieckiej kultury uzdrowiskowej.



Il. 137. Plac Zdrojowy około 1800, pocztówka z początku XX wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/674884,foto.html?idEntity=6003211> [dostęp: 11.12.2023]



Il. 138. Plac Zdrojowy w Jedlinie, ryc. C. Scholza, około 1850. Źródło: <https://polska-org.pl/4153535,foto.html> [dostęp: 11.12.2023]



Il. 139. Droga biegnąca przez Jedlinę, ryc. A. Wolffa, około 1850. Udostępniona przez Herder-Institut



Il. 140. Panorama Jedliny, ryc.. W. Locillot, 1862. Udostępniona przez Herder-Institut



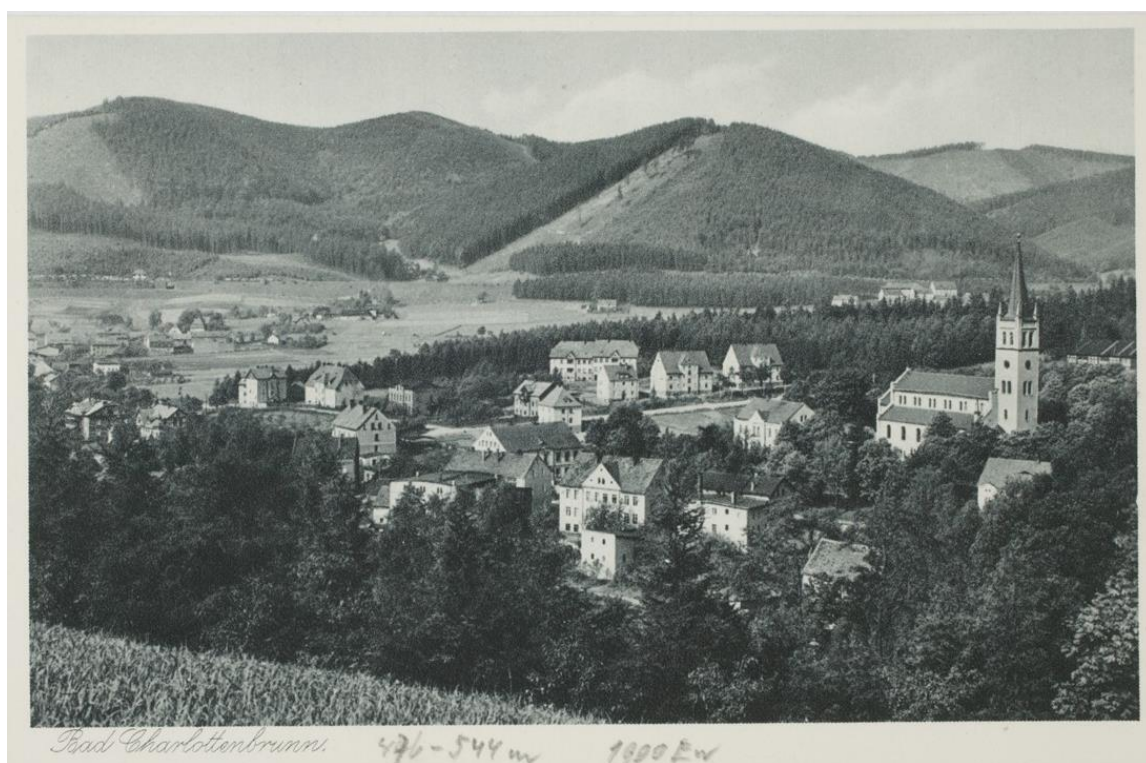
Il. 141. Poczтівka z Jedliny, 1908. Źródło: https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Jedlina-Zdr%C3%B3j_Bad_Charlottenbrunn_001.jpg [dostęp: 11.12.2023]



Il. 142. Poczтівka z Jedliny, ukazująca jej panoramę, plac zdrojowy z widokiem na Dom Zdrojowy, pensjonat Grundhof oraz fragment parku zdrojowego. Źródło: <https://polska-org.pl/3455165,foto.html?idEntity=3444184> [dostęp: 17.12.2023]



Il. 143. Plac Zdrojowy na pocztówce z lat 1900–1909. Źródło: <https://polska-org.pl/929388,foto.html> [dostęp: 17.12.2023]



Il. 144. Pocztówka z Jedliny, przed 1925. Udostępniona przez Herder-Institut



II. 145. Poczтівka z Jedliny, widok ze wzg6rza Blockberg, lata 40. XX w.. Udostępniona przez Herder-Institut



II. 146. Reklama Jedliny z 1938 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/4271728,foto.html?idEntity=3584031> [dostęp: 21.11.2022]



II. 147. Okładka folderu reklamowego Jedliny z 1940 roku, źródło: <https://polska-org.pl/3964623,foto.html?idEntity=3584031> [dostęp: 21.11.2022]

III.2.4.10. Jedlina w przewodnikach

Po raz pierwszy Jedlina została przedstawiona w kontekście niemieckich uzdrowisk już w 1789 r. przez J. G. Kühna⁹⁴⁹. Opisano ją wówczas jako kolonię pobliskiego Tannhausen oraz scharakteryzowano tutejsze wody lecznicze⁹⁵⁰. Po rozpoczęciu pracy przez Beinerta, jego badania dotyczące składu chemicznego wód Jedlińskich zamieścił w swoim przewodniku z 1832 roku Emil Ossan⁹⁵¹. O tutejszych cenach oraz działaniach podejmowanych przez komisję zdrojową⁹⁵² informował także w 1838 roku, w przewodniku po źródłach Niemiec i Szwajcarii, K. C. Hille. Notatki w powyższych przewodnikach były krótkie i nie informowały o otoczeniu zdrojowiska.

⁹⁴⁹ J.G. Kühn, *Systematische Beschreibung der Gesundbrunnen und Bäder Deutschlands*, Breslau u. Hirschberg 1789.

⁹⁵⁰ Ibid., s. 525–528.

⁹⁵¹ E. Osann, op. cit., s. 362–363.

⁹⁵² K. C. Hille, op. cit., s. 90–101.

Podjęmowane przez Beinerta oraz nowoutworzoną komisję zdrojową działania oraz wynikające z nich prognozy na przyszłość spowodowały, że Jedlina wkrótce doczekała się bardzo pochlebnych, choć jednocześnie redagowanych nieco na wyrost, opisów zawartych w przewodnikach. Pisano, że miejscowość jest „bardzo popularnym, zwłaszcza w wyższych warstwach społeczeństwa, miejscem z przyzwoitą frekwencją i reputacją gwarantowaną przez władze medyczne”⁹⁵³. Za bliższe prawdy trzeba jednak traktować zapisy zawarte w przewodniku po Europie Środkowej, gdzie zwrócono uwagę na stosunkowo niewielką liczbę kuracjuszy odwiedzających miejscowość, pisząc: „w 1837 roku 91 rodzin, w latach poprzednich jeszcze mniej”⁹⁵⁴.

Z czasem frekwencja w uzdrowisku rosła, o czym informowano w przewodniku z 1862 r., dodając, że zawdzięczano to dzięki staraniom kolejnych osób. Czytamy w nim m.in.:

„Doktor Beinert zapewnił uzdrowisku większą reputację dzięki przygotowywanej przez siebie serwatce i ma największe zasługi w jego ulepszeniu i upiększeniu. Dzięki staraniom doktora Neissera częstotliwość odwiedzania uzdrowiska wzrosła w ostatnich latach tak znacząco, że pomimo nowych obiektów mieszkalnych, często nie ma wystarczającej liczby mieszkań. Miejscowość może liczyć na gruntowne ulepszenia ze strony jej obecnego właściciela, producenta porcelany Kristera”⁹⁵⁵.

Potwierdzenie tego stanu rzeczy odnajdziemy także w przewodniku z 1873 r., w którym napisano m.in.:

„Nie tylko w zakresie stosowania środków leczniczych, ale także w kwestii rozrywek i komfortu gości kurortu osiągnięto coś godnego pochwały. Wspólne działania władz kierownictwa uzdrowiska i opieka jego lekarzy sprawiły, że Jedlina ponownie znalazła się w gronie najbardziej znanych śląskich uzdrowisk. Podczas, gdy lista kuracjuszy z 1856 roku pokazuje tylko 180 wizyt, lista z 1871 roku zawiera znaczenie ponad trzykrotnie większą liczbę”⁹⁵⁶.

Kilkanaście lat później, w 1885 roku zachwalano krajobraz Jedliny pisząc, że „żaden turysta nie powinien przegapić wizyty w tym miejscu, a położenie doliny skutkuje jakością powietrza tak, że nawet upały nie są tu dokuczliwe”⁹⁵⁷. Warto

⁹⁵³ C. Deutsch, op. cit., s. 54–55.

⁹⁵⁴ H. A. O. Reichard, op. cit., s. 490.

⁹⁵⁵ W. Scharenberg, op. cit., s. 58–59, tłum. Maria Pytka.

⁹⁵⁶ H. A. O. Reichard, op. cit., s. 490, tłum. Maria Pytka.

⁹⁵⁷ W. Reimann, op. cit., s. 57.

podkreślić, że w tym okresie na popularności zyskiwały już kurorty klimatyczne, określane mianem *klimatische Luftkurort*⁹⁵⁸. W wydanym w 1909 roku roczniku śląskich uzdrowisk i kurortów Jedlinę–Zdrój opisywano krótko się jako „znaną i lubianą od 200 lat”⁹⁵⁹.

Mimo pochlebnej opinii na temat lokalnego krajobrazu i klimatu w przewodniku z 1910 roku pisano wprost, że celem publikacji jest zwiększenie liczby odwiedzających uzdrowisko⁹⁶⁰. Sądzić można zatem, że liczne broszury oraz przewodniki służyły także, poza dostarczaniem informacji, także reklamie Jedliny, niekiedy w pełni oddającej stan faktyczny. W przewodniku z roku 1928 Jedlina–Zdrój reklamuje się jako „znany górski kurort położony w przepięknym miejscu, otwarty przez cały rok i centrum sportów zimowych”⁹⁶¹.

Z czasem, w związku z narastającymi nastrojami narodowościowymi, zaczęto podkreślać w przewodnikach niemieckość Jedliny. Karl Bergmann pisał w 1921 roku o charakterze miejscowości wskazując, że „lud tutejszy i w okolicy zatracił bezpowrotnie wszystkie cechy słowiańszczyzny”⁹⁶². W czasach III Rzeszy Jedlina–Zdrój stała się promowanym celem turystycznym, a samą miejscowość określano jako *Heimatbad* (rodzime uzdrowisko)⁹⁶³. Silnie przy tym akcentowano niemiecki charakter zarówno uzdrowiska, jak i regionu. Co ważne, Jedlina nigdy nie stała się kurortem elitarnym, promującym luksusowy sposób wypoczynku. Była więc odpowiednim miejscem do utworzenia bazy urlopowej dla obywateli Rzeszy, co potwierdza następująca informacja zawarta w „narodowo-socjalistycznym roczniku” opublikowanym w 1934 r.:

„Wszędzie panują zasady zyczliwości i dobrej atmosfery. Sympatyczni ludzie, komfortowe apartamenty, stylowe imprezy towarzyskie. Choć Jedlina świadomie unika wystawnej oprawy, nie brakuje tu atrakcji i rozrywek. Dużą popularnością cieszą się tradycyjne wydarzenia w ludowych strojach. Od czasu rewolucji narodowo-socjalistycznej uzdrowisko w Jedlinie znajduje się pod nadzorem starszego dowódcy

⁹⁵⁸ M. Ostrowska-Bies, *The Karkonosze House at the Lower Silesian Crafts and Industry Exhibition in 1905. The Search for a Regional Form of Architecture around 1900*, "Quart", T. 55, nr 1 (2020), s. 36-48.

⁹⁵⁹ *Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen*, Berlin 1909, s. 14.

⁹⁶⁰ *Bad Charlottenbrunn in Schlesien und seine Umgebung...*, op. cit., s. 12.

⁹⁶¹ *Wohin zum Wochenend?...*, op. cit., s. 59.

⁹⁶² K. Bergmann, op. cit., s. 6.

⁹⁶³ W 1939 roku powstał film dokumentalny o tytule „Glückliche Tage der Erholung im schlesischen Heimatbad Charlottenbrunn” („Radosne dni wypoczynku w rodzimym śląskim kurorcie Charlottenbrunn”), prod. Günther Menze.

SA, Sturmbannführera Stocka. Zdrojowisko jedlińskie powinno być jeszcze bardziej przyjaznym kurortem śląska, tak aby każdy, kto musi z niego wyjechać mówił: To były moje najlepsze wakacje – te w Jedlinie”⁹⁶⁴.

W 1939 roku w śląskim czasopiśmie podróżniczym opublikowano artykuł pod tytułem brzmiącym w tłumaczeniu na polski: „Barwna śląska mieszanka. Założę się, że niewiele jeszcze wiesz o Śląsku?”⁹⁶⁵. Przedstawiono w nim Ślązaków jako najbardziej przywiązaną do ojczyzny grupę, w której wskaźnik emigracji, nawet w inne obszary Niemiec, od lat był najmniejszy. Zaznaczając patriotyczne korzenie regionu wskazywano, że płynie przez niego „czysto niemiecka” Odra. W tym samym tonie poruszony został temat Jedliny i jej mieszkańców którzy, od najniższego rangą pracownika łaźni, po gości przybywających na krótkie kuracje, wszyscy bez wyjątku noszą tradycyjne stroje ludowe. Podkreślano dużą gęstość i skuteczność śląskich połączeń kolejowych. Przywołano nawet zimowy pobyt królowej holenderskiej w górach pomiędzy Jedliną a Sokołowskiem, a cały tekst miał umocnić w obywatelach świadomość, że ziemie te są mocno związane z kulturą niemiecką, co z resztą podkreślał już w latach dwudziestych XX wieku autor miejscowej kroniki⁹⁶⁶. Dodajmy, że w tym krótkim artykule, pośród najważniejszych obiektów i miejsc na Śląsku, dwukrotnie padła nazwa Bad Charlottenbrunn.

Opisy uzdrowisk przedstawianych jako miejsca piękne, otoczone lasami i zapewniające rozrywki sportowe przez cały rok, miały przyciągnąć zainteresowanych pobytem w celach turystycznych. W przewodniku, wydanym w języku niemieckim, angielskim i polskim w 1936 r., znalazła się krótka wzmianka dotycząca Jedliny: „(...) wita nas gościnne pełne poezji zdrojowisko Charlottenbrunn, otoczone pięknymi lasami, znane ze swoich źródeł stalowych”⁹⁶⁷. Konsekwentnie podkreślano nie tylko wspaniały krajobraz miejscowości, ale także otwartość jej mieszkańców. Taki wizerunek Jedliny–Zdroju prezentuje reklama uzdrowiska zamieszczona ówczesnie w folderze turystycznym (il. 148.)⁹⁶⁸. Goście cieszą się wypoczynkiem na słonecznym balkonie, z którego rozpościera się widok na okoliczne wzgórza. Ukazywany w przewodnikach obraz idyllicznej górskiej miejscowości, zapewniającej komfortowy wypoczynek

⁹⁶⁴ *Nationalsozialistisches Jahrbuch*, München 1934, s. 434, tłum. Maria Pytka.

⁹⁶⁵ K. Lütge, *Bunte Schlesien-Schlüssel Wetten, daß Sie vieles über Schlesien noch nicht wissen?...*

⁹⁶⁶ K. Bergmann, *Chronik von Tannhausen, Blumenau, Erlenbusch, Bad Charlottenbrunn und Sophienau...*

⁹⁶⁷ *Schönes Schlesien*, Breslau 1936, s. 33.

⁹⁶⁸ *Fragment folderu turystycznego*, <https://polska-org.pl/9151284,foto.html?idEntity=506433> [dostęp 22.11.2022]

w łagodnym klimacie wśród piękna przyrody, miał skłonić do odwiedzenia Jedliny–Zdroju nie tylko cierpiących na różne dolegliwości, ale także szukających wypoczynku w ośrodku górskim.



Il. 148. Fragment folderu turystycznego z 1938 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/9151284,foto.html?idEntity=506433> [dostęp 22.11.2022]

III.2.5. Podsumowanie

Jedlina była drugim chronologicznie uzdrowiskiem omawianego regionu. Położona na południowy wschód od Wałbrzycha miejscowość, otoczona zalesionymi stokami gór Wałbrzyskich, rozwijała się w wąskiej dolinie. W końcu XVII stulecia odkryto występowanie tutaj wód o charakterze leczniczym, które udostępniono w 1697 roku. W kolejnych latach podjęto budowę obiektów infrastruktury zdrojowej. Powstawały one wokół ujęcia wody, tworząc plac zdrojowy. Poza jego obszarem rozwijano tereny zieleni przeznaczone do spacerów.

Poprzez swoje położenie, rzeźbę terenu, klimat oraz właściwości tutejszych wód, Jedlina od początku realizowała model uzdrowiska związanego z leczniczymi

właściwościami zasobów przyrody. W pierwszym etapie rozwoju były to wody mineralne, a później także właściwości lokalnego klimatu. Jedynie w XVIII wieku istniało tu kilka obiektów związanych z rozrywkami. Z czasem aktywność kuracjuszy skupiała się w niewielkim domu zdrojowym, w którym realizowano również zabiegi lecznicze. Wraz z objęciem nadzoru nad uzdrowiskiem przez Carla Beinerta, w 1825 roku nastąpił czas jego modernizacji i przekształcania w miejsce związane z kuracjami opartymi o lecznicze właściwości zasobów przyrodniczych: wód oraz krajobrazu i klimatu. Główną formą spędzania czasu stały się spacerowanie i wypoczynek na łonie natury. Tutejszy model uzdrowiskowy oparto na zdrowotnej sile czynników przyrodniczych charakterystycznej dla romantycznego modelu niemieckiego. Pozostały one do II wojny światowej głównymi atutami Jedliny jako miejsca kuracji oraz wypoczynku.

Drugi etap rozwoju kurortu rozpoczął się w 1723 roku i trwał przez ponad sto lat, do roku 1825. Jego początek związany jest z nabyciem majątku jedlińskiego przez barona von Seherr-Thoss. Jeszcze w latach 20. XVIII wieku na jego zlecenie podjęto działania związane z organizacją uzdrowiska, zlecając odpowiednie badania wód oraz zatrudniając lekarza zdrojowego. Do połowy XVIII stulecia wzniesiono także najważniejsze obiekty infrastruktury zdrojowej, lokalizując je wokół źródła, co dało początek Placowi Zdrojowemu. Wybudowano wówczas pawilon nad źródłem, pierwsze łaźnie oraz obiekty przeznaczone do mieszkania i spędzania wolnego czasu przez kuracjuszy. Najstarsze budynki związane z działalnością kurortu były szachulcowe, jednopiętrowe, nakryte dwuspadowymi dachami z naczółkami. Ówczesne przestrzenie związane z funkcjonowaniem uzdrowiska nie ograniczały się jednak wyłącznie do Placu Zdrojowego. Ich uzupełnienie stanowiły obsadzone drzewami trasy po okolicznych wzgórzach i lasach.

Przed końcem XVIII wieku zabroniono uprawiania w miejscowości hazardu i żywiołowych zabaw, a alternatywnym miejscem spędzania wolnego czasu stały się otaczające miejscowość tereny, po których już wtedy spacerowano podziwiając piękno tutejszego krajobrazu. Brak kosztochłonnych rozrywek przyczynił się do obniżenia kosztów pobytu w uzdrowisku, zwiększając dostępność dla mniej majątnych.

Na początku omawianego etapu Jedlina stanowiła jeszcze kolonię sąsiedniej Jedlinki (Tannhausen), ale w 1740 roku została już odrębną wsią z prawem organizacji targów. Wiązało się to ściśle z drugą gałęzią prowadzonej w miejscowości działalności – produkcją tkacką. W związku z rozwojem miejscowości, organizowanymi tu targami

i wzrostem jej znaczenia, w 1768 roku nadano jej prawa miejskie. Handel płótnami odbywał się w parterach domów tkaczy oraz przy placu zdrojowym, który pełnił także funkcję targową. Wzdłuż drogi prowadzącej do otwartej w 1763 roku, w pobliskiej kolonii Sophienau (dzisiejszym Suliszowie) kopalni węgla kamiennego wzniesiono także zabudowania mieszkalne. Były to parterowe lub piętrowe drewniane chaty, nakryte dwuspadowymi dachami. Zasięg miejscowości powiększał się, choć od 2. połowy XVIII wieku jej przestrzeń uzdrowiskowa nie uległa przeobrażeniom.

Bliskość większych i rozpoznawalnych uzdrowisk spowodowała, że do XIX wieku Jedlina jako uzdrowisko nie odniosła większego sukcesu. Powodem mógł być także nieodpowiadający uzdrowiskowym standardom wygląd kurortu. Mieszkańcy Jedliny byli ubodzy, a zabudowa poza centrum miejscowości skromna. Trudność w rozwoju miejscowości stanowiło również położenie uzdrowiska poza głównymi szlakami komunikacyjnymi. Nie bez znaczenia mógł pozostać fakt, że ukształtowanie terenu w Jedlinie było niekorzystne: teren był nierówny, co utrudniało poruszanie chorym pacjentom. Dopiero kiedy zaczęto kłaść nacisk na lecznicze funkcje tutejszej przyrody i założonych parków leśnych, doceniono tutejszy krajobraz oraz klimat, miejscowość zaczęła się dynamiczniej rozwijać.

Trzeci etap rozwoju Jedliny przypada na lata 1825–1884. W 1825 roku zarząd nad uzdrowiskiem przejął Carl Beinert, który zrealizował liczne inwestycje związane z prowadzeniem w Jedlinie kuracji. To on dostrzegł wyjątkowe wartości tutejszego krajobrazu oraz zainicjował prace związane z kształtowaniem parku leśnego *Karlshein*. Na jego obszarze wytyczono sieć ścieżek prowadzących do atrakcyjnych punktów widokowych i miejsc wypoczynku. Równoległe podjęto modernizację obiektów infrastruktury zdrojowej. Wzniesiono nowy dom zdrojowy, kolejne pawilony nad źródłem i pierwszą jedlińską halę spacerową. Inwestowano także w pensjonaty. Wówczas też zaczęła rosnąć liczba kuracjuszy. Po przejęciu własności Jedliny przez Carla Kristera po raz kolejny zmodernizowano dom zdrojowy nadając mu neoklasycystyczną, reprezentacyjną formę. Wybudowano w niej także kościół ewangelicki wraz z plebanią i cmentarzem. W 1864 roku założono Park Zdrojowy. Od lat 60. XIX wieku miejscowość intensywnie rozwijała się w kierunku południowym (il. 149.). W 1880 roku otwarto w Jedlinie dworzec kolejowy, dzięki czemu poprawiła się znacząco dostępność miejscowości, a odpoczynek w górskim klimacie stał się osiągalny dla wielu osób.

Ówczesny kurort opisywany był jako spokojne miejsce nie tylko pobytów w celach leczniczych, ale także wypoczynku dla zmęczonych pracą mieszkańców miast. Urządzone przestrzenie parkowe Jedliny pozwalały kuracjom realizować potrzebę romantycznych wędrówek po wytyczonych, w niedużej odległości od uzdrowiska, trasach z wyznaczonymi miejscami do odpoczynku, co sprzyjało ich wykorzystywaniu także przez mniej aktywne osoby. Jednocześnie otaczające ją tereny były atrakcyjne dla turystów chętnych do podejmowania dalszych celów. Zwiedzenie Jedliny i podziwianie walorów estetycznych tutejszego krajobrazu proponowano także, od połowy XIX wieku, kuracjom Szczawna.

Czwarty etap przekształceń uzdrowiska rozpoczął się w 1884 roku, kiedy zostało ono sprzedane gminie i trwał do I wojny światowej. Wówczas to zarządzanie przejęły lokalne władze, które kontynuowały modernizację przestrzeni zdrojowych, a także wznoszenie zabudowy mieszkalnej na terenach pomiędzy Placem Zdrojowym a stacją kolejową (il. 149.).

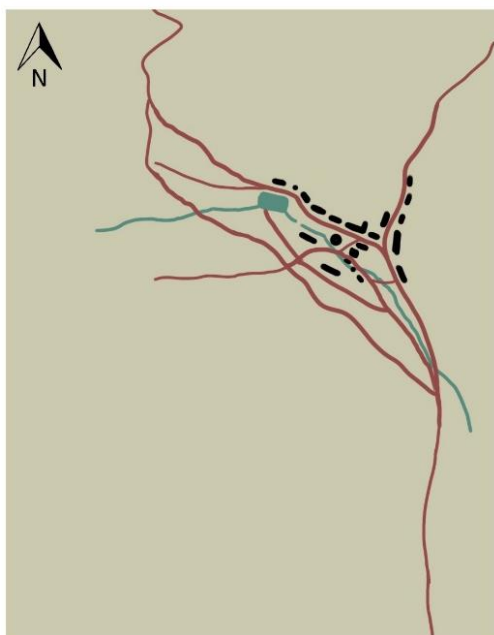
Po 1890 roku postanowiono także oczyścić i zmodernizować ujęcia wód leczniczych oraz uporządkować tereny zieleni. Na przełomie XIX i XX wieku rozpoczęto dostosowywanie uzdrowiska do zmieniających się wymogów budując wodociągi i brukując drogi. W Parku Zdrojowym urządzono wówczas boiska do krykieta i tenisa. Uzdrowisko nie odstawało od przyjętych wówczas standardów higieny oraz umożliwiało podejmowanie, promowanych jako zdrowotne, aktywności sportowych. Aspiracje osób zarządzających miejscowością były duże i dążono do umocnienia znaczenia Jedliny jako kurortu będącego również lokalnym centrum sportów zimowych.

Ostatni, piąty etap rozwoju miejscowości w roli uzdrowiska przypada na okres międzywojenny. Jedlina zachęcała do odwiedzin bogatym programem kulturalnym oraz atrakcyjnymi wydarzeniami w parku leśnym. W latach 30. XX wieku zmodernizowano wnętrza domu zdrojowego oraz przebudowano pijalnię z halą spacerową, nadając im współczesną formę. Dotychczasowy zamknięty obiekt, zastąpił otwarty ośmioboczny pawilon. Nowa hala spacerowa o modernistycznej formie była wolnostojącym budynkiem z wysokimi oknami umożliwiającymi swobodną komunikację i stanowiła raczej przestrzeń do spędzania wolnego czasu i rozrywek, niż kuracji. Urządzono także kąpielisko na północy miejscowości, a także wzniesiono kościół katolicki o modernistycznej formie na południu (il. 149.). Dzięki podejmowanym inwestycjom

utrzymywano popularność uzdrowiska, które stanowiło wówczas także kurort klimatyczny.

W latach 30. XX wieku miejscowość reklamowano jako *Heimatbad*. Podkreślano jego niemiecką przeszłość i charakter, a podczas festynów ubierano ludowe, regionalne stroje. Jedlina w swojej historii nie była raczej uzdrowiskiem elitarnym i międzynarodowym. O ile do Starego Zdroju oraz Szczawna przez długi czas przyjeżdżali wypoczywać i oddawać się kosztownym rozrywkom głównie przedstawiciele wyższych klas społeczeństwa, w tym wielu z zagranicy, to do Jedliny, szczególnie od 2. ćwierci XIX wieku w przybywali mniej zamożni kuracjusze (w tym poeci, filozofowie i przyrodnicy) poszukujący kontaktu z naturą, głównie Niemcy. W przewodnikach i informatorach budowano wizerunek Jedliny jako niedrogiego uzdrowiska, w którym leśne tereny spacerowe umożliwiały rekreację oraz podziwianie uroków lokalnego krajobrazu. Kiedy od lat 30. XIX wieku dominujące w regionie Szczawno weszło w okres dynamicznego rozwoju, oferując swoim gościom cały wachlarz rozrywek i aktywności uzdrowiskowych, w Jedlinie, szczególnie w 2. połowie XIX stulecia, kładziono nacisk na rozwój założeń zieleni. To w parkach urządzono miejsca wypoczynku, wzniesiono Szwajcarkę, później także leśne sceny przeznaczone do występów oraz miejsca aktywności sportowej. Uzdrowiskowy krajobraz kulturowy Jedliny, który rozwijał się powoli na przestrzeni lat, kształtowany był przede wszystkim w oparciu o walory tutejszego krajobrazu i na nie zwracano głównie uwagę w przewodnikach kierowanych do gości regionu Sudetów, a także do kuracjuszy z pobliskich Szczawna i Sokołowska.

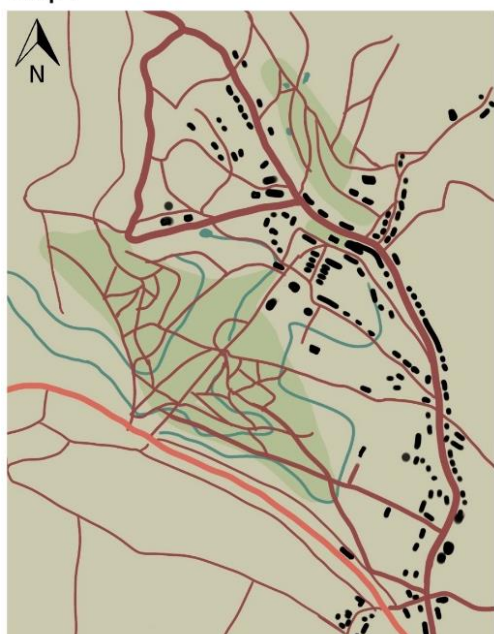
Z funkcjonowaniem Jedliny wiązały się jednak pewne ograniczenia. Była ona wyraźnie mniejsza niż nieodległe Szczawno oraz położona nieco na uboczu, a ukształtowanie jej terenu sprawiało trudność w poruszaniu się mniej mobilnym kuracjuszom. Nigdy nie stanowiła miejsca wypoczynku zamożnej arystokracji i kojarzyła się raczej z prostym wypoczynkiem wśród natury. Kolejni właściciele kierowali ofertę do mieszczaństwa, nie dążąc do elitarności kurortu i goszcząc częściej rodzimych twórców i naukowców niż koronowane głowy. Tą cechą wykorzystwały władze niemieckie przed II wojną światową, promując Jedlinę jako miejsce wypoczynku dla wszystkich obywateli. Istotną stała się również wówczas historia źródła, który od początku identyfikowany był jako czysto niemiecki.



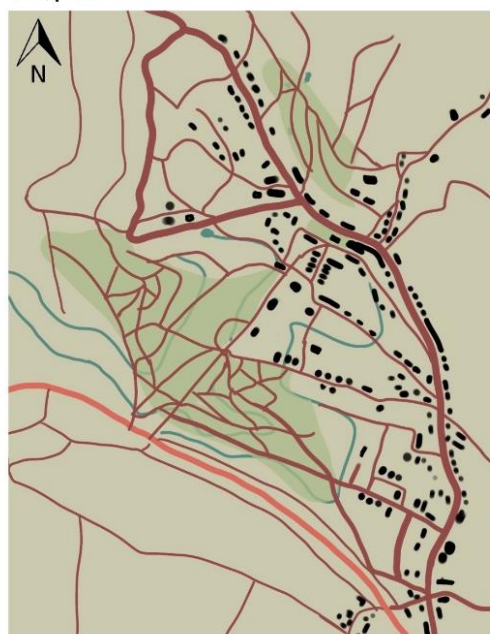
Etap I



Etap II



Etap III



Etap IV

- Legenda
- Budynek
 - Drogi
 - Ciek wodne
 - Tereny zielone
 - Linia kolejowa

Il. 149. Schemat przekształceń przestrzennych uzdrowiska w Jedlnie, oprac. Maria Pytka

III.3. Szczawno

„Na lekarstwa składają się źródła mineralne używane do picia i kąpeli, różne rodzaje mleka i serwatki, a wkrótce także soki ziołowe, kąpiele borowinowe i gabinety inhalacyjne (...) atrakcjami są: *Annahöhe* i tereny wokół *Elisenhalle*, których okazały front z piękną dorycką kolumnadą i bazarem ozdobionym bogatą draperią kwiatową robi bardzo przyjemne wrażenie (...). Najbardziej gustownie urządzone promenady, bogato ozdobione trawnikami oraz kwiatami i najstaranniej utrzymane, rozciągają się we wszystkich kierunkach; wszędzie są wspaniałe aleje i grupy drzew”⁹⁶⁹.

III.3.1. Analiza źródeł i opracowań

III.3.1.1. Omówienie źródeł pisanych

Materiały źródłowe pisane, w których wymieniano i opisywano uzdrowisko w Szczawnie-Zdroju można podzielić na kilka grup: 1) kroniki, często tylko wzmiankujące istnienie źródła lub krótko wymieniające najważniejsze w dziejach rozwoju miejscowości wydarzenia; 2) ogólne publikacje związane ze zdrojami i balneologią, opisujące kurort na tle innych uzdrowisk regionu; 3) materiały źródłowe związane ściśle z działalnością prowadzoną w Szczawnie, wśród nich informatory zdrojowe 4); publikacje o charakterze medycznym, takie jak relacje lekarzy, czy instrukcje prowadzenia kuracji; 5) przewodniki turystyczne i górskie; 6) relacje gości zdrojowych i osób związanych z miejscowością, opisujące krajobraz kulturowy z punktu widzenia jego uczestników.

Podstawowe źródło wiedzy o chronologii wydarzeń następujących w uzdrowisku stanowią kroniki. Najstarszy zapis w tego typu publikacjach, wzmiankujący szczawieńskie ujęcie pochodzi z 2. połowy XVII wieku. W pracy Ephraima I. Nasona z roku 1667 znajduje się krótka notka o miejscowości wskazująca, że źródło w Szczawnie jest znane z powodu właściwości leczniczych, zalecanych przez medyków jako kuracja dla osób cierpiących na zły stan zdrowia⁹⁷⁰. Przekaz

⁹⁶⁹ Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste..., s. 32–33, tłum. Maria Pytka.

⁹⁷⁰ E.I. Naso, *Phoenix redivivus, ducatum Suidnicencis, et Jauroviensis: Der wieder – lebendige Phoenix Der Beyden Fürstenthümer Schwednitz und Jauer [...]*, Breslau 1667, s. 328.

o zdrowotnej specyfice wód w miejscowości należącej do majątku Hochbergów został opublikowany także w kronice Friedricha Lucae,go, jednak nie zawiera on żadnych szczegółowych wiadomości⁹⁷¹. Bardziej dokładne informacje o miejscowości przedstawione zostały w przeglądzie Johanna Georga Knie'go z 1845 roku⁹⁷². Opisano w nim lokalizację Szczawna. Wymieniono także chronologicznie zmieniające się nazwy miejscowości oraz przedstawiono jej rozwój od XIII wieku. Uporządkowano również szczegółowe dane o poszczególnych źródłach wód zdrojowych i wskazano na ich składy chemiczne oraz historię zastosowania. Zidentyfikowano początek rozwoju nowożytnego uzdrowiska relacjonując jego ekspansję, wzrost liczby gości, a także liczbę rozsyłanych butelek ze szczawieńskimi wodami. Wymienione zostały także poszczególne obiekty związane z prowadzeniem kuracji, w tym również apteka oraz promenada spacerowa.

Kolejną grupę stanowią publikacje związane z balneologią i działalnością zdrojową prowadzoną w regionie. Pierwszą stanowi dzieło sudeckiego lekarza, Caspara Schwenckfeldta wydane w 1600 roku⁹⁷³. Opisuje ono lokalizację ujęcia wody leczniczej oraz jego zagospodarowanie. Wskazuje na jej wyjątkową czystość oraz właściwości, z których czerpią okoliczni mieszkańcy oraz było ją pijące. Schwenckfeldt nie prowadził jednak badań na temat właściwości wód szczawieńskich, a jedynie zebrał i opublikował powtarzane do tej pory informacje. Jego wkładem była natomiast analiza składu chemicznego wody i osadu pozostałego po jej odparowaniu.

W drugiej połowie XVIII wieku wydana została praca znanego wrocławskiego lekarza, Johanna Gottfrieda Morgenbessera, opisująca lecznicze właściwości ujęć w miejscowościach zdrojowych regionu. Przetłumaczono ją także na język polski i wydano w 1777 roku⁹⁷⁴. W publikacji przedstawiono lokalizację trzech szczawieńskich źródeł wody oraz ich dostępność. Wskazano również schorzenia, w

⁹⁷¹ F. Lucae, *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica Von Ober- und Nieder-Schlesien*, Frankfurt am Main 1689, s. 2175.

⁹⁷² J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien: nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes usw. - 2. verm. u. verb. Aufl.*, Breslau 1845, s. 574–577.

⁹⁷³ C. Schwenckfeld, *Stirpium et fossilium Silesiae catalogus [...]*, Lipsiae 1600, s. 390.

⁹⁷⁴ J.G. Morgenbesser, *Publiczne uwiadomienie zdrojów zdrowych lub wód mineralnych na Śląsku w Kodowie, Reynercu, Altwaser, Szarlottenbrun, Salzbrun i Flinsbergu się znajdujących*, Breslau 1777, s. 14–17; J.G. Morgenbesser, *Nachricht an das Publikum die Gesundbrunnen zu Codowa, Reinertz, Altwasser, Charlottenbrunn, Salzbrunn und Flinsberg, in Schlesien betreffend*, Breslau 1777, s. 16–18.

których uśmierzaniu skuteczne miało być każde ze źródeł oraz opisano składy i właściwości chemiczne wód.

Wzmianka o Szczawnie i zdrowotnej specyfice jego wód została również umieszczona w zbiorze opisującym źródła i łaźnie lecznicze w Niemczech autorstwa Johanna G. Kühna, wydanym w 1789 roku⁹⁷⁵. Publikacja ta wymienia trzy źródła we wsi należącej do majątku Hochbergów: Słone, Kwaśne i Zdrowe. Opisuje ich lokalizację oraz wskazuje na historię ujęć. Wody z każdego z nich zostały również scharakteryzowane pod kątem składu chemicznego, cech fizycznych i możliwości zastosowania w leczeniu konkretnych schorzeń.

Wiadomości o Szczawnie zamieścił w zestawieniu miejscowości uzdrowiskowych wydanym w 1821 roku także Carl F. Mosch⁹⁷⁶. Znalazł się tam także nastrojowy opis lokalnego krajobrazu oraz otaczającej kurort przyrody. Scharakteryzowana została też struktura wsi oraz liczba mieszkańców a także stan uzdrowiskowych zabudowań, nie tylko pijalni, ale też łaźni oraz proces prowadzenia kąpieli leczniczych. Mosch zawarł w swoim opracowaniu również historię miejscowości oraz krótko zreferował dotychczasowe publikacje o niej. Podał skład chemiczny wód zdrojowych, przypadłości, które one uśmierzały i zalecane metody ich spożywania. W bogatym opisie znalazła się również informacja o poziomie cen w tutejszym uzdrowisku, rozrywkach oferowanych kuracjom, a nawet dostępnych dla gości napojach alkoholowych. Przedstawione zostały też trasy spacerowe wokół Szczawna oraz ich atrakcyjne punkty.

Szczawno-Zdrój opisano w także w drugim tomie publikacji autorstwa Emila Ossana z 1832 roku, w którym zestawiono najwspanialsze zdroje Europy⁹⁷⁷. Zwrócono w nim uwagę, że poza Marienbad (Mariańskie Łaźnie) żadne uzdrowisko europejskie nie zyskało w tamtym czasie tak powszechnej renomy. Opisano liczbę gości oraz zabutelkowanej wody w kolejnych latach rozwoju kurortu. Przedstawiono dostępne atrakcje i zapewniono o wystarczającej bazie noclegowej. Krótko scharakteryzowano poszczególne źródła wraz z analizą chemiczną i schorzeniami, które uśmierzają.

⁹⁷⁵ J.G. Kühn, *Systematische Beschreibung der Gesundbrunnen und Bäder Deutschlands*, Breslau u. Hirschberg 1789, s. 561–564.

⁹⁷⁶ K.F. Mosch, *Wody mineralne Szląskie i Hrabstwa Glackiego. Z przyłączeniem opisu Krzeszowic*, Wrocław 1821, s. 179–200.

⁹⁷⁷ E. Osann, *Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa's*. 2, Berlin 1832, s. 344–353.

Do grupy publikacji związanych z działalnością zdrojów zaliczono także rocznik poświęcony śląskim miejscowościom o charakterze kuracyjnym. W periodyku wydawanym na początku XX wieku szeroko opisywany jest kurort w Szczawnie. W edycji z roku 1907 wymienione zostały metody kuracji prowadzone w miejscowości, czas trwania sezonu leczniczego, główne leczone choroby oraz nazwiska pracujących tu lekarzy i wysokość opłat zdrojowych⁹⁷⁸. W roku 1908 informacje uzupełniono o najnowszą ofertę zabiegów leczniczych, a także poprawiono pozostałe dane⁹⁷⁹. Opis ubogacony został aktualnymi fotografiami z uzdrowiska. W 1909 roku zaktualizowano informacje, nie zmieniając zamieszczonych w roczniku fotografii⁹⁸⁰. Edycja z roku 1910 została zilustrowana nowymi fotografiami, a dane o uzdrowisku odświeżono⁹⁸¹. Objętość publikacji wydanej w 1912 roku została zredukowana, a sama notatka o kurorcie pozbawiona ilustracji⁹⁸². W roczniku z 1913 roku tendencja ta została utrzymana, jedynie zaktualizowano informacje dla kuracjuszy⁹⁸³.

W 1901 roku wydano specjalną publikację z okazji 300-nej rocznicy nazwania szczawieńskich źródeł leczniczymi⁹⁸⁴. Przytoczono w niej krótko historię rozwoju uzdrowiska. Opisano położenie miejscowości i jej klimat, podając szczegółowe informacje o temperaturze, opadach i innych warunkach pogodowych. Zreferowano składy chemiczne wód leczniczych oraz ich zastosowanie. Przedstawiono ilości sprzedanych w poszczególnych latach działania uzdrowiska butelek z wodą oraz zmieniające się w kolejnych latach liczby gości. Wymieniono także nazwiska kolejnych

⁹⁷⁸ *Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen, Ausgabe 1907*, Berlin 1907, s. 32–33.

⁹⁷⁹ *Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen, Ausgabe 1908*, Berlin 1908, s. 24–26.

⁹⁸⁰ *Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen unter Mitwirkung erster medicin. Autoritäten nach den neuesten wissenschaftlichen Forschungen bearbeitet, Luxus-Ausgabe 1909*, Berlin 1909, s. 29–30.

⁹⁸¹ *Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen unter Mitwirkung erster medicin. Autoritäten nach den neuesten wissenschaftlichen Forschungen bearbeitet, Spezial-Ausgabe 1910*, Berlin 1910, s. 25–26.

⁹⁸² *Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen unter Mitwirkung erster medicin. Autoritäten nach den neuesten wissenschaftlichen Forschungen bearbeitet, Spezial-Ausgabe 1912*, Berlin 1912, s. 15–16.

⁹⁸³ *Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen unter Mitwirkung erster medicin. Autoritäten nach den neuesten wissenschaftlichen Forschungen bearbeitet, Jubiläums-Ausgabe 1913*, Berlin 1913, s. 14.

⁹⁸⁴ *Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601-1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle*, Breslau 1901.

działających w uzdrowisku lekarzy. Zrelacjonowano również sposoby prowadzenia kuracji w przebiegu różnych chorób. Część publikacji przeznaczono na opis kuracji z użyciem serwatki, formułując dokładnie zalecenia. Opracowanie zawiera wiele danych liczbowych przedstawionych w tabelach, a poszczególne części napisane zostały przez badaczy i lekarzy. Przytoczono także dotychczasową literaturę dotyczącą miejscowości. Książka jest pierwszą obszerną pracą dotyczącą Szczawna o charakterze naukowym, przygotowaną przez kilku autorów, przeznaczoną wyraźnie dla medyków.

W tym samym roku została wydana polska publikacja o szczawieńskich „środkach leczniczych”⁹⁸⁵. Przedstawiono w niej położenie, klimat i budowę geologiczną obszaru Szczawna. Jako właściwości lecznicze miejscowości opisano zarówno jej poszczególne źródła, jak i klimat. Przytoczono także zasady stosowania poszczególnych metod oraz wskazania dla kuracji w uzdrowisku.

W 1921 roku wydano kolejną publikację opisującą lecznicze zastosowania wód szczawieńskich kierowaną do medyków⁹⁸⁶. Poza krótkim odniesieniem do historii źródeł zawiera ona wiele dokładnych opisów terapii konkretnych schorzeń. Wskazuje na możliwości wykorzystania w kuracji nie tylko picia wód, jak również inhalacji oraz płukania. Wymienia poszczególne przypadłości, przyczyny ich powstawania, ale także zapobiegania i leczenia w kurorcie.

Ważne źródło informacji o działalności zdrojowej stanowiły instrukcje i przewodniki adresowane do potencjalnych gości Szczawna oraz ich lekarzy. Pierwszą grupę takich publikacji stanowią artykuły w ogólnej prasie śląskiej, trafiające do szerokiego grona odbiorców. W 1812 roku opublikowany został szereg artykułów o leczniczych właściwościach tutejszych wód. Pierwszy z nich napisał lekarz medycyny i chirurg Wolff z Wałbrzycha⁹⁸⁷. Odtworzył on swoje doświadczenia z kuracji szczawieńskimi źródłami, zapewniając o ich skuteczności. Następnie Thiel przybliżył swoje wrażenia ze Szczawna, które poznał dzięki poleceniu przyjaciela⁹⁸⁸. W relacji znalazły się opisy źródeł, ich krótka historia oraz charakterystyka lokalnego krajobrazu. Wyjątkowe właściwości tutejszych wód zreferował w swoim tekście także doktor

⁹⁸⁵ J. Górski, *Salzbrunn i jego środki lecznicze*, Pleszew 1910.

⁹⁸⁶ *Bad Salzbrunn und seine Heilanzeigen*, Bad Salzbrunn 1920.

⁹⁸⁷ [b.i.] Wolff, *An meinen Freund K. in T.*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 55, nr 1 (1812).

⁹⁸⁸ [b.i.] Thiel, *Salzbrunn bei Fürstenstein*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 55, nr 3 (1812).

Ebers⁹⁸⁹. Ukazał w nim skuteczność działania źródeł uzdrowiska stosowanych odpowiednio w procesie kuracji, którą z sukcesem przeprowadził na własnej żonie.

Następne bezpośrednie informacje o działalności kurortu w Szczawnie pochodzą od Samuela Augusta Zemplina. Po objęciu stanowiska lekarza uzdrowiskowego relacjonował on swoje działania szeroko publikując informacje o kurorcie. W licznych artykułach prasowych Zemplin opisał inwestycje, które podejmował w celu rozwoju uzdrowiska oraz sposoby prowadzenia kuracji szczawieńskimi wodami i ich skuteczność dla leczenia różnych przypadłości⁹⁹⁰.

Zakres inicjatyw podejmowanych przez Zemplina w Szczawnie był tak duży, że wkrótce zdecydował się on na wydanie własnej publikacji. W książce z 1822 roku zrelacjonował proces ubiegania się o zgodę na objęcie funkcji lekarza uzdrowiskowego u właścicieli Szczawna⁹⁹¹. Opisał środowisko przyrodnicze okolicy, podkreślając jego walory zdrowotne oraz przedstawił stan wsi, charakteryzując krótko jej mieszkańców. Wskazał także na trudne początki swojej pracy i niedostatki, z jakimi przyszło mu się mierzyć w roli odpowiedzialnego za rozwój kurortu medyka. Opisał podejmowane przez siebie działania, które oparł na wyjątkowych wartościach tutejszych wód, klimatu oraz różnorodności okolicznej flory, mające zapewnić uzdrowisku odpowiednią pozycję wśród śląskich uzdrowisk. Przedstawił uzasadnienie wykorzystania serwatki oraz jej zastosowanie w procesie kuracji, wskazując na sposób produkcji. Przytoczył kolejne analizy fizyczne i chemiczne wód oraz ich zastosowanie w leczeniu konkretnych przypadłości. Zaproponował także sposób prowadzenia kuracji pitnej i kąpielowej oraz przedstawił zasady korzystania ze źródła. Informował także o zapleczu noclegowym oraz usługach dostępnych dla kuracjuszy. Kolejny opis uzdrowiska przedstawił Zemplin w wielokrotnie wznawianej publikacji kierowanej już wyraźnie do gości Szczawna⁹⁹². Również w tej książce opisał położenie miejscowości, jej historię oraz odkrycie źródeł. Zaprezentował inwestycje podejmowane w celu modernizacji kurortu i dostosowania go do potrzeb najbardziej wymagających pacjentów. Wymienił też udogodnienia i atrakcje nie tylko w zdrojowisku, ale także w okolicy. Publikacja zawiera także dokładną

⁹⁸⁹ [b.i.] Ebers, *Über die Mineralquellen zu Ober-Salzbrunn bei Fürstenstein*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 56, nr 11 (1812).

⁹⁹⁰ A.S. Zemplin, *Salzbrunn im Jahre 1817*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 64, nr 4 (1818); A.S. Zemplin, *Salzbrunn im Jahre 1818*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 69, nr 4 (1819); A.S. Zemplin, *Salzbrunn im Jahre 1819*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 71, nr 4 (1820); A.S. Zemplin, *Salzbrunn im Jahre 1820*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 73, nr 4 (1821); A.S. Zemplin, *Salzbrunn im Jahre 1821*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 75, nr 4 (1822).

⁹⁹¹ A. Zemplin, *Salzbrunn und seine Mineralquellen*, Breslau 1822.

⁹⁹² A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn*, Breslau 1841.

instrukcję opisującą możliwości zastosowania wód w kuracjach pitnej z serwatką oraz kąpielowej, wraz z charakterystyką chemiczną ujęć. Do książki dołączono obszerne zestawienie gatunków roślin występujących w tutejszych parkach i promenadach.

Opracowane przez Zemplina publikacje stanowią bogaty materiał źródłowy. Jednak relacjonowane w nich wydarzenia i przytaczane zalecenia przedstawione są z pozycji lekarza uzdrowiskowego, który współtworzył nowożytnie uzdrowisko w Szczawnie, zatem należy brać pod uwagę subiektywizm opisów oraz filtr kulturowy nałożony na nie przez autora, wielokrotnie podkreślającego unikatowość Szczawna, a nawet jego wyższość nad innymi kurortami.

W 1836 roku wydany został krótki ilustrowany przewodnik po Szczawnie, opracowany przez Carla Theodora Mattisa⁹⁹³. W pozycji zebrane zostały najważniejsze informacje o miejscowości. Poza opisem źródeł, przedstawiono w nim także zasady ich wykorzystania podczas kuracji. Zaprezentowano również atrakcyjne miejsca w okolicy, a wśród nich między innymi Stary Zdrój, Jedlinę oraz zamek Książ.

Do tej grupy materiałów źródłowych zaliczyć również należy informator o uzdrowisku opublikowany w latach 30. XX wieku⁹⁹⁴. Przekazano w nim krótko historię miejscowości. Dokładnie opisano dostępne dla kuracjuszy metody leczenia, w wyszczególnieniu najnowocześniejszych metod terapii stosowanych w Szczawnie, które ponadto zilustrowano. Przedstawiono też możliwości spędzania wolnego czasu oraz rodzaje rozrywek kulturalnych i sportowych. Informator zawiera również wiele fotografii oraz plany miejscowości i połączeń kolejowych w regionie.

W 1889 roku w serii „Europäische Wanderbilder“ ukazał się przewodnik po Szczawnie⁹⁹⁵. Powtórzono w nim informacje z poprzednich informatorów, przedstawiając nie tylko kurort, ale także cele wycieczek w okolicy. Zamieszczono także wiele rycin prezentujących uzdrowisko i jego okolice.

Ważne źródło informacji stanowi również, cyklicznie aktualizowana, publikacja opisująca kurort w Szczawnie, wydawana przez zarząd zdrojowy w różnych sezonach, począwszy od końca XIX stulecia⁹⁹⁶. Wyjątkowo cennym materiałem jest wydanie

⁹⁹³ C.T. Mattis, *Salzbrunn und seine Umgebungen*, Hirschberg 1836.

⁹⁹⁴ *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, Salzbrunn 1930.

⁹⁹⁵ *Der schlesische Kurort Ober- Salzbrunn und seine Umgegend*, Zürich 1889.

⁹⁹⁶ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Nachweis über die Kur- und Ortsverhältnisse. Saison 1909. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen des Rachens, der Nase, des Kehlkopfes, der Luftröhren und der Bronchien, bei Asthma, den Erkrankungen der Verdauungs- und Harnorgane, bei Gicht und Zuckerkrankheit, sowie nach Influenza*, Bad Salzbrunn 1909.

z 1901 roku, w którym zamieszczone zostały kolorowe ilustracje oraz mapy. Kolejne jej wydanie informuje o przyznanej uzdrowisku Głównej Nagrodzie na Wystawie Higieny w Dreźnie w 1911 roku⁹⁹⁷. Pozycja ta była kilkakrotnie uzupełniana i wydawana do końca lat 20. XX wieku⁹⁹⁸. Opisywano w niej lecznicze źródła, ich historię i składy chemiczne. Wskazywano na najnowocześniejsze metody kuracji podejmowane w miejscowości. Wymieniono ceny zabiegów. Relacjonowano możliwości zakwaterowania oraz rozrywek sportowych dla pacjentów. Zamieszczano w niej również reklamy pensjonatów, kawiarni i usług przeznaczonych dla kuracjuszy, często wraz z cenami. Broszura zawiera także liczne fotografie i mapy oraz informuje o dostępności połączeń kolejowych łączących Szczawno z różnymi miastami w całej Europie.

Odrębną grupę stanowią publikacje o charakterze informatorów medycznych. W 1851 roku opolski lekarz, Heinrich Freund wydał książkę propagującą uzdrowisko jako miejsce kuracji chorób układu oddechowego⁹⁹⁹. Podał listę chorób, których leczenie możliwe było dzięki zastosowaniu kuracji w Szczawnie. Wskazał na przykłady pacjentów chorujących m.in. na gruźlicę oraz przewlekłe zapalenie oskrzeli, których stan poprawił się po zastosowaniu procedur leczniczych przeprowadzanych w kurorcie.

W 1862 roku opublikowano porównanie uzdrowiska w Szczawnie-Zdroju z uzdrowiskiem w Szczawnicy autorstwa polskiego lekarza Józefa Orkisz¹⁰⁰⁰. W zestawieniu znalazły się szczegółowe informacje o śląskim kurorcie i charakterystyce jego wód mineralnych. Przedstawiono w nim także dane ukazujące skalę działania kurortu oraz sposoby prowadzenia terapii leczniczych. Zwrócono uwagę na dostępne dla kuracjuszy udogodnienia oraz zwyczaje miejscowej ludności.

W 1862 roku wydana została kolejna pozycja opisująca miejscowość w kontekście prowadzonych tu kuracji¹⁰⁰¹. Jej autor, lekarz wojskowy Richard Biefel przedstawił w niej krótko lokalizację oraz warunki klimatyczne zdrojowiska. Opisał

⁹⁹⁷ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase, [...]. Saison 1912*, Bad Salzbrunn 1912.

⁹⁹⁸ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, Bad Salzbrunn 1913; *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, Bad Salzbrunn 1928.

⁹⁹⁹ H. Freund, *Salzbrunn in Schlesien gegen die wichtigsten Krankheiten der Athmungsorgane*, Breslau 1851.

¹⁰⁰⁰ J. Orkisz, *Zdroje lekarskie w Salzbrunn i Szczawnicy*, Warszawa 1862.

¹⁰⁰¹ R. Biefel, *Der Curort Salzbrunn in Schlesien mit Bemerkungen über die resolvirende Wirkung seiner Quellen*, Breslau 1868.

źródła lecznicze oraz metody wykorzystujące zdrowotne właściwości tutejszych wód przypisując im konkretne schorzenia. Podkreślił również zasady prowadzenia kuracji. Odwołał się też krótko do historii miejscowości.

Z 1865 roku pochodzi książka Theodora Georga Valentinera, lekarza uzdrowiskowego w Pyrmont, w której przedstawione zostało położenie Szczawna oraz jego klimatu¹⁰⁰². Autor opisał obiekty uzdrowiskowe miejscowości i prowadzone w nich procedury lecznicze. Wskazał na zasady żywieniowe podczas kuracji oraz opisał ich przebieg wraz z efektami. Publikację uzupełniają dane o historii zdrojowiska, a także propozycje wycieczek po okolicy.

Informacje na temat Szczawna odnajdziemy także w wydany w 1873 roku zestawieniu europejskich ośrodków balneoterapeutycznych, autorstwa Michała Zieleniewskiego, gdzie kurort umieszczono w grupie miejsc prowadzących leczenie z użyciem „szczawów alkaliczno-muryatycznych”¹⁰⁰³. Krótko scharakteryzowano w nim zdrowotne właściwości klimatu oraz źródła, przedstawiając jego skład chemiczny i zastosowanie.

W 1887 roku wydano opis skuteczności *Kronenquelle* autorstwa Carla Lauchera¹⁰⁰⁴. Chcąc wyrazić uznanie dla możliwości terapeutycznych wody z tego źródła lekarz przytoczył historię swojej choroby i kuracji oraz potwierdzenia zdrowotnych właściwość źródła napisane przez wielu innych medyków. Tą samą książkę wydano także w języku polskim¹⁰⁰⁵.

Kolejne informacje o krajobrazie kulturowym miejscowości zawierają przewodniki turystyczne, wydawane szerzej od końca XIX wieku. W opublikowanym w 1873 przewodniku po górach śląskich, opisującym źródła lecznicze oraz kurorty, znaczącą część zajęła relacja dotycząca Szczawna¹⁰⁰⁶. Opisy dotyczą dwóch ujęć wody. Wskazana została dokładna lokalizacja miejscowości, liczba jej mieszkańców, odległość od większych ośrodków miejskich. Geograficzna charakterystyka zawiera średnie temperatury w poszczególnych miesiącach i porach dnia, a także wysokości okolicznych wzniesień. Opisano krótko historię kurortu wskazując na lecznicze właściwości zarówno tutejszych wód, jak i klimatu. Przedstawiono chemiczny skład

¹⁰⁰² G.T. Valentin, *Der Kurort Ober-Salzbrunn in Schlesien*, Berlin 1865.

¹⁰⁰³ M. Zieleniewski, *Rys balneologii powszechnej*, Warszawa 1873, s. 31–33.

¹⁰⁰⁴ C. Laucher, *Die Kronenquelle zu Obersalzbrunn in Schlesien*, 1887.

¹⁰⁰⁵ K. Laucher, *Źródło koronne (Kronenquelle) w Ober-Salzbrunn na Szląsku Pruskim*, Wrocław 1888.

¹⁰⁰⁶ C. Deutsch, *Schlesiens Heilquellen und Kurorte: Zugleich ein Führer durch das Schlesische Gebirge*, Breslau 1873, s. 64–89.

wody zdrojowej oraz opisano kuracje poszczególnych schorzeń prowadzone w uzdrowisku. Zreferowano liczbę pacjentów z uwzględnieniem ich pochodzenia. W przewodniku zawarte zostały także informacje o zapleczu noclegowym dostępnym dla gości oraz obowiązujących cenach kuracji jak również nazwiska pracujących lekarzy uzdrowiskowych.

Szczawno wymienia także przewodnik po największych śląskich zdrojowiskach z 1877 roku¹⁰⁰⁷. W notce poinformowano o możliwościach noclegu, opłatach, czasie trwania sezonu leczniczego oraz dostępnych dla kuracjuszy usługach. Scharakteryzowano krótko metody terapeutyczne. Zwrócono uwagę na założenia zieleni w uzdrowisku oraz atrakcyjne punkty spacerowe.

W 1885 roku wydany został przewodnik po Górach Wałbrzyskich, w którym zawarto opisy Szczawna i jego okolic¹⁰⁰⁸. Przedstawiono malownicze położenie miejscowości, wspominając także o jej przemysłowym otoczeniu. Krótko scharakteryzowano właściwości wód mineralnych oraz historię odkrycia i wykorzystania ich ujęć. Podano czas trwania sezonu oraz standardowej kuracji, opisując jej dostępne formy. Podkreślono również znaczenie kurortu wśród uzdrowisk europejskich specjalizujących się w leczeniu z użyciem kwaśnych źródeł. Wymieniono pracujących w Szczawnie lekarzy oraz udogodnienia i atrakcje przeznaczone dla gości. Opracowanie zawiera także propozycje spacerów po okolicznych wzgórzach, ze wskazaniem na *Idahof*, *Wilhelmshöhe*, ale także do Starego Zdroju. Wśród dalszych kierunków wypraw polecano Jedlinę i Sokołowsko oraz zamek Książ. Do przewodnika załączono cennik przewozów.

Opis uzdrowiska szczawieńskiego zamieszczono także w przewodniku po górach niemieckich, wydanym w 1908 roku¹⁰⁰⁹. Krótko przytoczono historię zdrojowiska i możliwości wykorzystania tutejszych wód z cenami poszczególnych kuracji. Przedstawiono możliwości noclegowe i dostępne dla gości usługi. Zaproponowano trasy spacerowe z miejscowości, wymieniając wśród nich zarówno najbliższe cele, takie jak *Wilhelmshöhe*, jak i bardziej odległe jak Książ, góra Kopisko

¹⁰⁰⁷ Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste, Berlin 1877.

¹⁰⁰⁸ W. Reimann, Führer durch Waldenburg, Salzbrunn, Fürstenstein, Charlottenbrunn, Görbersdorf, Schlesierthal, Reimsbachthal und das ganze Waldenburger Gebirge: Berücksichtigung der umliegenden Kreisstädte sowie der Adersbacher und Weckelsdorfer Felsen, Schweidnitz 1885, s. 34–51.

¹⁰⁰⁹ S. Beck, L. Woerl, Das Riesengebirge und seine Nachbargebirge, Leipzig 1908, s. 73–81.

czy Rudelstadt (Ciechanowice) położone na pograniczu Rudaw Janowickich i Gór Kaczawskich.

Wśród publikacji o tym charakterze warto także wymienić przewodnik po Górach Wałbrzyskich skierowany do gości Szczawna i wydany w 1927 roku¹⁰¹⁰. Przedstawiono w nim krótko historię kurortu oraz warunki klimatyczne i przyrodnicze miejscowości. Wśród środków leczniczych wymieniono i opisano nie tylko ujęcia wód mineralnych, ale także inhalatoria, emanatorium radu, zabiegi pneumatyczne, kąpielowe, związane z płukaniem gardła. Zwrócono również uwagę na górskie powietrze. Publikację uzupełniły praktyczne dane o dostępnych miejscach noclegowych, usługach medycznych i innych oraz wysokości opłat zdrojowych. Poza tym zaprezentowane zostały ciekawe miejsca spacerowe, zarówno w pobliżu uzdrowiska, jak i poza nim. Wśród dalszych, wartych odwiedzenia miejscowości, wymieniono między innymi Jedlinę i Sokołowsko, informując również o możliwościach potencjalnego noclegu i rozrywek. Przewodnik zawiera zarówno fotografie wybranych miejsc, jak i plany. Na końcu zamieszczone zostały reklamy atrakcji oraz hoteli w regionie.

W 1937 roku wydana została broszura o śląskich uzdrowiskach¹⁰¹¹. Przedstawiono w niej Szczawno jako miejsce przeznaczone do kuracji chorób układu oddechowego, moczowego i wzroku. Poinformowano o dostępnych pakietach leczniczych, rozrywkach oraz ofercie rekreacyjnej.

Ważny, z punktu widzenia badań nad krajobrazem kulturowym, zasób stanowią relacje osób odwiedzających Szczawno. W 1855 roku wydany został pamiętnik z pobytu w kurorcie napisany przez niemieckiego mineraloga Johanna Friedricha Ludwiga Hausmanna¹⁰¹². Notatki, pierwotnie prywatne zapiski, miały służyć utrwaleniu wrażeń i obserwacji z wędrówek. Powódź, która zniszczyła bliskie uzdrowisku tereny, skłoniła go jednak do wydania wspomnień, aby poprawić sytuację materialną mieszkańców zniszczonych obszarów. Hausmann opisał w nich swoje ulubione miejsca odpoczynku i roztaczające się z nich widoki. Wskazał na atrakcyjne tereny spacerowe w okolicy,

¹⁰¹⁰ F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus: ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen*, Salzbrunn 1927.

¹⁰¹¹ H. Vogt, *Bäderland Schlesien: Die schlesischen Heilbäder und Klimakurorte in ihrer Bedeutung für den Kranken und Erholungsbedürftigen*, Breslau 1937, s. 32.

¹⁰¹² J.F.L. Hausmann, *Salzbrunner Skizzen*, Breslau 1855.

wyróżniając Stary Zdrój. Przywołał także trudny emocjonalnie moment zakończenia pobytu w zdrojowisku.

Wielu informacji dostarcza relacja z pobytu w Szczawnie autorstwa wrocławskiego historyka Heinricha Wendta z 1901 roku¹⁰¹³. W opisie krótkiego wypoczynku w zdrojowisku, autor przedstawił historię miejscowości oraz najważniejsze fakty związane z działalnością uzdrowiskową. Wskazał także na jej wielkomięjski i luksusowy charakter.

Wspomnienia osób odwiedzających Szczawnno, głównie Polaków, zebrał i opracował w 1983 roku Andrzej Zieliński¹⁰¹⁴. Pochodzą z lat 1828–1896 i zostały opublikowane w prasie polskiej. Opisy przekazują odczucia i wrażenia gości kurortu związane z jego otoczeniem, dostępną infrastrukturą zdrojową wraz z zapleczem usługowym oraz atrakcjami.

Bezpośrednich informacji o dłuгоletnich właścicielach i inwestorach Szczawnna dostarcza pamiętnik księżnej Daisy von Pless¹⁰¹⁵. Zawarte w nim zostały relacje z różnych etapów prowadzenia inwestycji w uzdrowisku, ze szczególnym uwzględnieniem Hotelu Grand, na którego ostateczny kształt duży wpływ miała autorka pamiętnika. Opisy wydarzeń przekazane przez uczestniczącą w nich księżnę pozwalają na próbę ujęcia krajobrazu kulturowego ówczesnego kurortu z perspektywy właściciela majątku.

III.3.1.2. Omówienie źródeł ikonograficznych

Źródła ikonograficzne, w których prezentowane są wizerunki Szczawnna-Zdroju stanowią obszerny i cenny zasób informacji o działalności uzdrowiskowej. Obrazują one zmiany w tendencji kształtowania przestrzeni uzdrowiska. Składają się na nie plany i opracowania topograficzne, widoki miejscowości prezentowane na rycinach oraz późniejsze fotografie, projekty architektoniczne i urbanistyczne a także materiały reklamowe i pocztówki.

Najstarsze zachowane mapy przedstawiające Szczawnno pochodzą z XVIII wieku. *OberSaltzborn*, z zaznaczoną symbolicznie studnią, zostało przedstawione na

¹⁰¹³ H. Wendt, *Ein Frühlingstag in Bad Salzbrunn*, 1901.

¹⁰¹⁴ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1983, s. 131–159.

¹⁰¹⁵ D. Hochberg von Pless, *Taniec na wulkanie*, Arcana 2002.

mapie majątku Hochbergów z drugiej połowy stulecia¹⁰¹⁶. Pierwsze plany uzdrowiska zaczęły powstawać na początku kolejnego wieku. Uwagę zwraca plan sytuacyjny miejscowości z 1830 roku¹⁰¹⁷. Przedstawione na im obiekty zostały dokładnie opisane, co ułatwia ich lokalizację. Zaznaczono na nim także główne drogi i ścieżki umożliwiające kuracjom spacerować po zielonych obszarach Szczawna.

W 1846 roku wydany został „Atlas Śląskich Uzdrowisk”¹⁰¹⁸. Jedną z kart opracowania została poświęcona Szczawnu i jego okolicom. Mapa ukazuje najważniejsze drogi, główną zabudowę miejscowości i sposób ukształtowania terenu.

Natomiast geologiczne opracowanie terenów Szczawna umieszczonego w szerszym kontekście, m.in. wraz ze Starym Zdrojem i Jedliną, dołączono do opracowania Richarda Biefela z 1868 roku¹⁰¹⁹.

Dokładne plany miejscowości, przeznaczone dla gości uzdrowiskowych, opublikowano na początku XX wieku. Jeden z nich, datowany na lata 30. zawiera opis dziewięćdziesięciu najważniejszych obiektów w miejscowości oraz schemat połączeń kolejowych z uzdrowiskiem¹⁰²⁰. Mapę połączeń kolejowych w odniesieniu do największych miast europejskich zamieszczono natomiast w opracowaniu wznawianym wielokrotnie z okazji Wystawy Higieny w Dreźnie¹⁰²¹.

Ważny materiał źródłowy stanowią również projekty architektoniczne i urbanistyczne. Rozwój miejscowości pozwalają prześledzić opracowane na przełomie XIX i XX wieku plany związane z budową, a następnie rozbudową linii

¹⁰¹⁶ Mapa dóbr Hochbergów z połowy XVIII w., <https://polska-org.pl/9974879,foto.html?idEntity=9974771> [dostęp 22.11.2022].

¹⁰¹⁷ Szczawno-Zdrój, plan uzdrowiska z ok. 1830 roku, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/10491330,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 22.11.2022].

¹⁰¹⁸ J.C.W. Scharenberg, H. Mahlmann, *Schlesischer Bäder-Atlas: enthaltend: 8 Kärtchen der Umgebungen von Charlottenbrunn, Cudowa, Flinsberg, Graefenberg, Landeck, Reinerz, Salzbrunn und Altwasser, Warmbrunn*, Breslau 1846.

¹⁰¹⁹ R. Biefel, *Der Curort Salzbrunn in Schlesien mit Bemerkungen über die resolvirende Wirkung seiner Quellen...*

¹⁰²⁰ *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, s. 52–53.

¹⁰²¹ *Bad Salzbrunn in Schlesien 1904: Nachweis über Kur- und Orts-Verhältnisse; Bad Salzbrunn in Schlesien mit seinem Oberbrunnen, Bad Salzbrunn 1904; Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911; Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase, [...]. Saison 1912; Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen; Bad Salzbrunn in Schlesien. Nachweis über die Kur- und Ortsverhältnisse. Saison 1909. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen des Rachens, der Nase, des Kehlkopfes, der Luftröhren und der Bronchien, bei Asthma, den Erkrankungen der Verdauungs- und Harnorgane, bei Gicht und Zuckerkrankheit, sowie nach Influenza.*

tramwajowej¹⁰²². Na początku XX stulecia podjęto także decyzję o wzniesieniu największego hotelu w uzdrowisku, którą dokumentują zachowane projekty¹⁰²³. Postępującą modernizację terenów uzdrowiska ukazują także plany zabudowy części jego obszaru, pochodzące sprzed I wojny światowej¹⁰²⁴. W Archiwum Państwowym przechowywane są także niezrealizowane projekty zagospodarowania Szczawna na początku XX wieku¹⁰²⁵.

W analizie krajobrazu kulturowego Szczawna wykorzystano także liczne grafiki. Najstarszy wizerunek szczawieńskiej pijalni pochodzi z roku 1777¹⁰²⁶. Rycina, ukazująca okolice miejscowości na początku XIX wieku, została wykonana przez Friedricha G. Endlera¹⁰²⁷.

Liczne ujęcia prezentujące Szczawno powstawały w latach 20. XIX wieku. Przedstawiają one obiekty zdrojowe oraz ich gości¹⁰²⁸. W latach 30. XIX stulecia wydano pierwsze przedstawienie „Errinerung an Salzbrunn”, na którym zaprezentowano halę spacerową, Łazienki Łąkowe i *Weisenhaus* oraz interesujące miejsca w okolicy, np. Książ, Stary Zdrój i Jedlinę¹⁰²⁹. Z tego samego okresu pochodzi rycina autorstwa Juliusa Tempelley’a, przedstawiająca widok Szczawna w romantycznym ujęciu otaczającej przyrody¹⁰³⁰.

W opracowaniu przekształceń przestrzeni uzdrowiskowej wykorzystano także litografie Carla T. Mattisa ukazujące najstarsze zabudowania związane z działalnością

¹⁰²² *Fragment ul. Kolejowej z mijanką tramwajową*, <https://polska-org.pl/5980021,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 22.11.2022]; *Projekt linii tramwajowej*, <https://polska-org.pl/3301885,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 22.11.2022]; *Projekt mijanki tramwajowej*, <https://polska-org.pl/3525821,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 22.11.2022].

¹⁰²³ *Plan budowy Domu Zdrojowego w Szczawnie-Zdroju*, <https://polska-org.pl/5717963,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 22.11.2022]; *Rzut drugiego piętra dawnego Grand Hotelu*, <https://polska-org.pl/918034,foto.html?idEntity=547658> [dostęp: 20.11.2022].

¹⁰²⁴ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.207; *Plan zabudowy terenu powyżej dzisiejszego pl. Wolności*, <https://polska-org.pl/3475123,foto.html?idEntity=509915> [dostęp: 07.12.2022].

¹⁰²⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.210; sygn. 82/172/0/5.4/IV.21; sygn. 82/172/0/5.11/XI.153, sygn. 82/172/0/5.4/IV.207.

¹⁰²⁶ *Brunnenhaus*, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/9667775,foto.html?idEntity=546247> [dostęp: 07.12.2022].

¹⁰²⁷ *Widok na Szczawienko*, <https://polska-org.pl/8922240,foto.html?idEntity=4634409> [dostęp: 07.12.2022].

¹⁰²⁸ *Klasycystyczna pijalnia wód w Szczawnie-Zdroju*, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/7677159,foto.html?idEntity=549464> [dostęp: 07.12.2022].

¹⁰²⁹ *Szczawno-Zdrój i okolice ("Erinnerung an Salzbrunn")*, <https://desahome.pl/media/catalog/product/cache/7605064bacd9068e9a18d0d21705633d/0/f/0fddc8243a2c6fe75b7ff39b7839b9450aacb800.jpg> [dostęp: 12.12.2023].

¹⁰³⁰ *Ein Blick auf Salzbrunn bei Fürstenstein = Vue de Salzbrunn pres de Fürstenstein*, <https://polona.pl/item-view/a427fb7e-f8e0-4c9c-890d-89458d2b5229?page=0> [dostęp: 07.12.2022].

zdrojową¹⁰³¹. Do analiz wykorzystano również litografie Wilhema Loellota tworzone na podstawie rysunków Ferinanda Koski¹⁰³². Około połowy stulecia pojawiły się kolejne przedstawienia Szczawna autorstwa Carla Scholtza¹⁰³³ i Augusta Hahna¹⁰³⁴. Wiele z nich znajduje się w zbiorach Herder-Institut oraz Biblioteki Narodowej.

Ważne dla rozważań podjętych w niniejszej dysertacji przedstawienia graficzne zawarto także w przewodniku po Szczawnie i okolicach z 1836 roku¹⁰³⁵. Ukazano na nich zarówno przestrzenie uzdrowiskowe, jak i krajobrazy atrakcyjnych celów wycieczkowych. Historyczne ryciny, a także fotografie zamieszczono także w publikacji H. Wendta z początku XX wieku¹⁰³⁶.

Liczną grupę materiałów źródłowych stanowią fotografie uzdrowiska. Najstarsza, autorstwa A. Leisnera, pochodzi z lat 70. XIX wieku i przedstawia halę spacerową¹⁰³⁷. Późniejsze ukazują zarówno panoramiczne widoki Szczawna i jego okolic, jak i poszczególne obiekty zdrojowe. W latach 30. XX wieku wykonywano także zdjęcia lotnicze uzdrowiska, umożliwiające analizę całości założenia.

Źródłem wiedzy o krajobrazie kulturowym uzdrowiska są także pocztówki. Najstarsze, graficzne pochodzą z lat 90. XIX wieku, a pierwsze ilustrowane fotografiami wydawano od XX stulecia.

Cenny materiał źródłowy stanowiły także ilustrowane publikacje promocyjne. Reklamy zamieszczano w prasie oraz broszurach uzdrowiskowych. Jako materiały reklamowe służyły także, wydawane od 1921 roku pieniądze zastępcze¹⁰³⁸.

Źródła ikonograficzne stanowią obszerną grupę materiałów umożliwiającą analizę krajobrazu kulturowego Szczawna. Bardzo dobrze udokumentowane, począwszy od XIX wieku, zostały przekształcenia zarówno infrastruktury zdrojowej, jak i terenów rekreacyjnych. Identyfikację lokalizacji poszczególnych obiektów

¹⁰³¹ *Ansichten von Bad Salzbrunn*, https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70402409/df_dk_0005745 [dostęp: 07.12.2022].

¹⁰³² *Ober Salzbrunn. Widok górnej części Szczawna-Zdroju*, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/924191,foto.html?idEntity=535575> [dostęp: 07.12.2022].

¹⁰³³ *Zajazd Friedrichsruh w Szczawnie-Zdroju*, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/8823829,foto.html?idEntity=53557> [dostęp: 07.12.2022].

¹⁰³⁴ *Panorama Szczawna Zdroju z miejsca znanego jako Friedrichsruh*, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/9464093,foto.html?idEntity=535575> [dostęp: 07.12.2022].

¹⁰³⁵ C.T. Mattis, *Salzbrunn und seine Umgebungen*, Hirschberg 1836.

¹⁰³⁶ H. Wendt, *Ein Frühlingstag in Bad Salzbrunn*, 1901.

¹⁰³⁷ *Hala Spacerowa i Pijalnia Wód Mineralnych w Szczawnie Zdrój*, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/7394775,foto.html?idEntity=546247> [dostęp: 07.12.2022].

¹⁰³⁸ *Pieniądz zastępczy*, https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/5148400,Szczawno_Zdroj,Pieniadz_zastepczy.html [dostęp: 07.12.2022].

ułatwiają liczne plany i mapy, które zostały dokładnie opisane. Materiały fotograficzne z 1. poł. XX wieku przekazują szeroki zasób informacji o ostatnim, przedwojennym etapie rozwoju uzdrowiska i jego krajobrazie kulturowym.

III.3.1.3. Stan badań

Szczawno, jako największe uzdrowisko regionu, zostało przedstawione w licznych opracowaniach. Podzielić je można na: prace dotyczące kurortu, jego części albo zagadnień z nim związanych, publikacje ogólne o tematyce uzdrowskiej, wzmiankujące kurort w różnym stopniu oraz opracowania podejmujące inne tematy, w których zawarto cenne dla opracowania informacje o krajobrazie kulturowym uzdrowiska.

Wydane zostały dwa monografie opisujące historię Szczawna Zdroju. Pierwszą, autorstwa pary historyków Eufrozyny i Zygmunta Piątków, opublikowano w 1996 roku¹⁰³⁹. Zawarto w niej dane geograficzne, takie jak: klimat, położenie, budowa geologiczna czy występujące na tym obszarze rodzaje roślinności. Historia kurortu została podzielona na czas przed działaniem uzdrowiska, jego rozwój do 1945 roku i lata późniejsze. Ukazano przekształcanie się wsi w małe uzdrowisko, a następnie w kurort o randze europejskiej. Opracowanie zawiera różne dane liczbowe przedstawione w tabelach (dotyczące np. składu chemicznego wód, czy liczby gości w poszczególnych latach działania). Towarzyszy im skromny materiał ilustracyjny.

Druga monografia poświęcona Szczawnu wyszła w 2000 roku spod pióra historyka Jana Pisarskiego¹⁰⁴⁰. Większa część publikacji poświęcona jest dziejom uzdrowiska po II wojnie światowej. Historię kurortu od czasu jego powstania została natomiast zarysowana krótko i bez odwołań do źródeł.

Do rozwoju uzdrowiska po II wojnie światowej odnosi się głównie również broszura autorstwa Anny Będkowskiej-Karmelity z 2018 roku¹⁰⁴¹.

Cenny materiał stanowią także liczne artykuły opisujące uzdrowisko. Wśród nich wymienić należy artykuł Hanny Horodeckiej z 2013 roku¹⁰⁴². Przedstawiono w nim historię uzdrowiska w oparciu o szeroki materiał źródłowy. Poza rozwojem

¹⁰³⁹ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska*, Szczawno-Zdrój 1996.

¹⁰⁴⁰ J. Pisarski, *Szczawno Zdrój. Dzieje i stan współczesny*, Wałbrzych 2000.

¹⁰⁴¹ A. Będkowska-Karmelita, *Szczawno. Miasto i źródło*, Alkazar 2018.

¹⁰⁴² H. Horodecka, *Historia lecznictwa uzdrowskiego w Salzbrunn do 1945 roku*, [w:] B. Płonka-Syroka, A. Kaźmierczak (red.), *Kultura uzdrowskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, t. II, Wrocław 2013, s. 157–190.

miejsowości wskazano także na modernizowaną przez stulecia infrastrukturę związaną z zabiegami leczniczymi oraz dostępne dla gości formy spędzania wolnego czasu.

Interesujące ujęcie tematu reprezentuje również artykuł Iwony Czech z 2015 roku, autorki licznych publikacji o tematyce historyczno-turystycznej¹⁰⁴³. Odnosi się on do etapu najbardziej gwałtownego rozwoju kurortu i prób przekształcenia małej miejscowości w lecznicę o europejskiej randze. Jako twórcę uzdrowiska przedstawia ówczesnego lekarza zdrojowego, ukazując działania, które podejmował w celu rozbudowy i popularyzacji Szczawna.

Na historię uzdrowiska, z naciskiem na jego powojenne losy a także przyszłe plany, zwrócili także uwagę w 2015 roku Dorota Piotrkowska (lekarka) i Franciszek Mroczo (specjalista od zarządzania i logistyki)¹⁰⁴⁴.

Wartościowe opracowanie dotyczące zagadnień związanych z przestrzeniami uzdrowiskowymi i architekturą uzdrowisk Dolnego Śląska, w tym Szczawna stanowi monografia architektki Grażyny Balińskiej wydana w 1991 roku¹⁰⁴⁵. W pracy zawarty został także szerszy kontekst europejski dla kurortów śląskich.

Inną publikacją charakteryzującą architekturę uzdrowiskową jest książka Izabeli Spielvogel z 2017 roku¹⁰⁴⁶. Wskazano w niej na rzymskie korzenie architektury obiektów uzdrowiskowych oraz inne czynniki kształtujące wizerunek nowożytnych uzdrowisk. Scharakteryzowano w niej także wybrane obiekty uzdrowiskowe.

Szczegółowe dane o urbanistycznych planach rozbudowy Szczawna i ich realizacji przekazuje artykuł kolejnej architektki, Bogny Ludwig, z 2018 roku¹⁰⁴⁷. Przedstawiła ona rozwój miejscowości w kontekście historycznym oraz legislacyjnym. Praca zawiera liczne ilustracje, w tym rysunki projektowe, które poddano analizie. Autorka zwróciła szczególną uwagę na rolę przyjętych regulacji prawnych w kształtowaniu krajobrazu uzdrowiska.

¹⁰⁴³ I. Czech, *Samuel August Zemplin – twórca uzdrowiska w Szczawnie-Zdroju*, [w:] M. Szybalska-Taraszkiewicz, M. Ursel, A. Woźny (red.), *Uzdrowiska Dolnego Śląska. Wizerunek - marketing - media*, Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze 2015 s. 161–190.

¹⁰⁴⁴ D. Piotrkowska, F. Mroczo, *Historia i rozwój działalności leczniczej w uzdrowisku Szczawno-Zdrój*, [w:] M. Szybalska-Taraszkiewicz, M. Ursel, A. Woźny (red.), *Uzdrowiska Dolnego Śląska. Wizerunek - marketing - media*, Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze 2015, s. 191–215.

¹⁰⁴⁵ G. Balińska, *Uzdrowiska dolnośląskie: problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, 1991.

¹⁰⁴⁶ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze europejskich uzdrowisk*, Opole 2017.

¹⁰⁴⁷ B. Ludwig, *Osiedle mieszkaniowe w uzdrowisku na początku XX wieku. Wymogi planistyczne i realizacja na przykładzie osiedla przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie-Zdroju*, „Wiadomości konserwatorskie” t. 62 (2020), s. 66–78.

Szersze informacje o jednym z głównych mecenasów uzdrowiska znaleźć można w artykule historyka Jerzego Polaka z 1990 roku¹⁰⁴⁸. Choć szczawieńskie inwestycje są jedynie krótko w nim wspomniane, to publikacja pozwala na określenie wpływu na kształtowanie się krajobrazu kurortu osoby Hansa Heinricha XV (autor posługuje się polskimi odpowiednikami imion). Wiadomości te uzupełnia inny artykuł tego samego autora z roku 1982, ukazujący obraz stanu dóbr książęcych w okresie międzywojennym¹⁰⁴⁹.

Publikacja Zygmunta Barana z 2018 roku wskazuje na zwyczaje oraz wartości, jakimi kierował się cały ród Hochbergów¹⁰⁵⁰. Przyjęty przez nich styl życia oraz metody zarządzania majątkiem, które zostały opisane w pracy, miały bezpośrednie przełożenie na rozwój nowożytnego europejskiego uzdrowiska. Informacje o Szczawnie za czasów Hansa Heinricha X Hochberga i obowiązujących wówczas metodach kuracji przekazał w swoim artykule z 2022 roku także Romuald M. Łuczyński¹⁰⁵¹.

W XXI wieku zaczęto szerzej podejmować temat Szczawna w szerokim ujęciu kulturowym. Na tym tle wyróżnia się publikacja Jacka Dębickiego¹⁰⁵². Odnosi się ona do początków działania szczawieńskich ujęć wody o charakterze leczniczym. Prezentuje warunki noclegowe oraz lecznicze, stan infrastruktury zdrojowej oraz formy spędzania czasu wolnego preferowane przez gości kurortu do wieku XVIII. Zbiór najważniejszych faktów dotyczących zwyczajów panujących w uzdrowisku na przełomie XIX i XX wieku został natomiast krótko zaprezentowany w opracowaniu towarzyszącym wystawie z wrocławskiego Muzeum Etnograficznego z roku 2021¹⁰⁵³.

W 1994 roku wydane zostało opracowanie dziejów uzdrowisk śląskich Ryszarda Kincla, które oparte zostało o relacje gości poszczególnych kurortów, w tym także Szczawna¹⁰⁵⁴. Korespondencję gości w kontekście kultury polskiej zbadał Tomasz

¹⁰⁴⁸ J. Polak, *Jan Henryk XV Książę von Pless. Życie i działalność (1861-1938)*, [w:] J. Ziemiński (red.), *Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie*, T. 6, Pszczyna 1990, s. 129–155.

¹⁰⁴⁹ J. Polak, *Afery ksiąząt pszczyńskich w okresie międzywojennym*, [w:] J. Ziemiński (red.), *Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie*, T. 1, Pszczyna 1982, s. 73–95.

¹⁰⁵⁰ Z. Baran, *Hrabiowie von Hochberg Śląscy Medyceusze i ich mecenat kulturotwórczy w latach 1628 – 1833*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu 2018.

¹⁰⁵¹ R. M. Łuczyński, *Uzdrowisko w Szczawnie-Zdroju i jego funkcjonowanie w czasach Hansa Heinricha X hr. von Hochberg ks. von Pless (1833-1855)*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, Wrocław 2022, s. 177–203.

¹⁰⁵² J. Dębicki, *Kulturowe aspekty sudeckich uzdrowisk obecnego regionu dolnośląskiego w XVII-XVIII wieku*, Toruń 2005.

¹⁰⁵³ B. Płonka-Syroka, P. Suchecka, *Podróż za marzeniami. Kultura uzdrowiskowa w Europie*, Wrocław 2021.

¹⁰⁵⁴ R. Kincl, *U szląskich wód*, Racibórz 1994.

Przerwa¹⁰⁵⁵. Podróże do wód jako doświadczenie kulturowe, na podstawie opisów ich gości, zidentyfikował również Krzysztof Woźniak, odnosząc się m.in. do relacji polskich kuracjuszy z pobytu w XIX-wiecznym Szczawnie-Zdroju¹⁰⁵⁶. Opracowanie porusza wiele wątków odnoszących się do panującej wówczas w uzdrowisku atmosfery.

Informacje z powyższych publikacji uzupełniają opracowania ogólne. Należy do nich wydany w 1975 roku przewodnik po uzdrowiskach dolnośląskich¹⁰⁵⁷. Opisano w nim krótko klimat i położenie kurortu, wskazując na słowiańską jego historię w wykorzystywaniu tutejszych wód zdrojowych. Zrelacjonowano również najważniejsze wydarzenia w rozwoju miejscowości, a także scharakteryzowano poszczególne ujęcia, wskazując na ich lecznicze zastosowanie.

Historię powstania źródła oraz założenia parków zawarto także w, opublikowanej w 2003 roku analizie terenów zieleni uzdrowiskowej w Sudetach, opracowanej przez geografa Krzysztofa Mazurskiego. Opracowanie odnosi się do stanu z końca XX i początku XXI wieku¹⁰⁵⁸. Podano w nim również informacje o mnogości gatunków roślin w występujących w sudeckich uzdrowiskach. Szerokie dane o szczawieńskich parkach i ich stanie w 1993 roku przekazano w ewidencjach założeń parkowych autorstwa Henryka Ciesielskiego i Hanny Wrabec¹⁰⁵⁹. Krótkie informacje na ten temat zawiera także opracowanie Jerzego Hryniewicz-Sudnika i Janusza Skrzężyny¹⁰⁶⁰.

Dodać także należy, iż ze względu na znaczenie Szczawna-Zdroju w regionie oraz bliskość dużego ośrodka przemysłowego, jakim jest Wałbrzych, informacje o kurorcie i jego wybranych elementach znalazły się w licznych opracowaniach

¹⁰⁵⁵ T. Przerwa, *Problemy narodowe z perspektywy turystyki sudeckiej na Śląsku (do 1945 roku)*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, t. 2943 (2012), s. 184–200.

¹⁰⁵⁶ K.P. Woźniak, XIX-wieczne podróże polskich kuracjuszy „do wód” jako doświadczenie kulturowe, [w:] J. Dziewit, M. Pacukiewicz, A. Pisarek (red.), *Kulturowe historie podróżowania*, Katowice 2020.

¹⁰⁵⁷ A. Falkiewicz, M. Starzewska, *Uzdrowiska dolnośląskie i ich okolice. Balneologia - historia - przyroda - sztuka*, Wrocław 1975, s. 352–369.

¹⁰⁵⁸ K.R. Mazurski, *Tereny zielone uzdrowisk sudeckich*, Wrocław 2003.

¹⁰⁵⁹ H. Ciesielski., H. Wrabec., *Ewidencja założeń ogrodowo-parkowych woj. Wałbrzyskiego, Ewidencja założeń ogrodowo-parkowych woj. Wałbrzyskiego, obiekt: Park Zdrojowy, m. Szczawno-Zdrój*, NID Wrocław; H. Ciesielski, H. Wrabec, *Ewidencja założeń ogrodowo-parkowych woj. Wałbrzyskiego, obiekt: Park Szwedzki, m. Szczawno-Zdrój*, NID Wrocław.

¹⁰⁶⁰ J. Hryniewicz-Sudnik, j. Skrzężyna, *Analiza układu przestrzennego i charakterystyka dendroflory parków Wałbrzycha i Szczawna-Zdroju*, Wrocław 1989.

dotyczących bardzo szerokiego zakresu tematów (m.in. historii sztuki¹⁰⁶¹ i geologii¹⁰⁶², ale także numizmatyki¹⁰⁶³). Jednakże, mimo obfitości materiałów i badań, zauważalna jest luka w literaturze dotycząca przekształceń krajobrazu kulturowego Szczawna-Zdroju od momentu założenia uzdrowiska do roku 1945. Temat ten w kompleksowym ujęciu został podjęty w niemiejszej dysertacji.

III.3.2. Historia

Pierwsze informacje o Szczawnie pochodzą z 1221 roku, kiedy to w Księdze Henrykowskiej pojawiła wzmianka o wsi książęcej noszącej nazwę Salzborn¹⁰⁶⁴, znajdującej się na terenie księstwa śląskiego. Po śmierci księcia Henryka Pobożnego w 1241 roku jednolite dotychczas księstwo śląskie, w skład którego wchodziło Szczawno, uległo podziałom. Wieś znalazła się w obrębie księstwa wrocławskiego, następnie księstwa legnickiego, a w wyniku dalszych decyzji weszło w obręb księstwa świdnickiego¹⁰⁶⁵. W 1292 roku książę Bolko I Świdnicki zainicjował budowę warownego zamku Książ, który wzniesiony został na wzgórzu pomiędzy Szczawnem a Świebodzicami.¹⁰⁶⁶ Po 1335 roku nastąpił podział na Szczawno Dolne i Górne, rozciągających się na długości 4 kilometrów i liczących łącznie około 70 gospodarstw¹⁰⁶⁷. Obie miejscowości stanowiły znaczący w okolicy ośrodek tkactwa oraz rolnictwa¹⁰⁶⁸. W 1352 Szczawno Dolne (Nedir Salzborn, Nieder Salzbrunn)

¹⁰⁶¹ J. Pokora, *Pomnik psa w Szczawnie-Zdroju*, „Ochrona Zabytków” 27/4, 107 (1974), s. 205–308.

¹⁰⁶² B. Kiełczawa, E. Liber-Makowska, *Zmienność wybranych parametrów fizykochemicznych wód leczniczych Szczawna-Zdroju (Sudety)*, „Przegląd Geologiczny”, 65.11/1 (2017), s. 973–978.

¹⁰⁶³ K. Spalek, I. Spielvogel, *Pieniądz zastępczy sudeckich uzdrowisk*, „Sudety. Przyroda, Kultura, Historia”, t. 2, nr 166 (2017), s. 8–9.

¹⁰⁶⁴ *Księga Henrykowska w wersji elektronicznej*, <http://biblioteka.kijowski.pl/sredniowiecze/a.a.%20-%20ksi%E4%99ga%20henrykowska.pdf> [dostęp: 27.02.2024], s. 41. Według J. G. Knie'go, miejscowość w dokumentach wydanych po 1333 roku występuje pod nazwą Salzburn. Spotyka się również pisownie Zalczbrun lub Salzprun. Od 1321 roku znana była forma Salzbrunn, choć później pojawiło się jeszcze użycie nazw Salzborne i Zalczinbrun. Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 29.

¹⁰⁶⁵ M.L. Wójcik, *Dolny Śląsk w latach 1138–1326*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wrocław 2006, s. 66–67.

¹⁰⁶⁶ K. Wutke, E. Randt, H. Bellée, *Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 29, *Regesten zur schlesischen Geschichte 1334–1337*, Breslau 1923, s. 33.

¹⁰⁶⁷ J. Pisarski, op. cit. s. 28.

¹⁰⁶⁸ I. Czech, op. cit. s. 161.

potwierdzone zostało w nadaniu jako wieś cysterska, a Szczawno Górne (Obir Salczborn, Ober Salzbrunn) pozostawało częścią dóbr związanych z Książem¹⁰⁶⁹.

Do roku 1392 księstwem zarządzała Agnieszka, wdowa po Bolku II. Po jej śmierci przypadło ono czeskiemu królowi Wacławowi. W 1401 roku zamek Książ z miastem Świebodzice i wsiami Szczawno, Ciernie oraz Pełcznica kupił Janko z Chociemiec¹⁰⁷⁰. W 1464 roku Szczawno wraz z Książem zostało przekazane przez króla czeskiego dowódcy wojskowemu Hauptmannowi Heinrichowi Birka von Nassidel. Następnie po 1490 roku majątek pozostawał w rękach zarządzającego Śląskiem króla węgierskiego Macieja Korwina, po którego śmierci stał się znów na krótko własnością króla Czech Władysława II Jagiellończyka. Ten przekazał go jako zastaw w 1492 roku dobra Hansowi Schellenbergowi, kanclerzowi królestwa czeskiego, który odsprzedał go następnie Peterowi von Haugwitz. W 1509 roku od syna jego syna majątek Książ, wraz z przynależnymi dobrami, odkupił Konrad Hoberg (zm. 1520)¹⁰⁷¹. Tym sposobem przyszłe uzdrowisko znalazło się w rękach rodu¹⁰⁷², którego główną siedzibą był zamek Fürsteinstein (Książ).

Od początków panowania, przez kolejne stulecia jego członkowie decydowali o losach regionu. Budowali tu rezydencje¹⁰⁷³, fundowali domy modlitwy, inwestowali w szkolnictwo¹⁰⁷⁴. Przyczyniali się też do rozwoju ekonomicznego Śląska. Na szczególną uwagę zasługuje działalność Konrada II von Hoberg (1548–1565), który wspierał intensyfikację górnictwa na tym terenie i wydał ordunek górniczy (1550 r.), a dzięki szerokiemu wspieraniu osadnictwa otrzymał tytuł radcy cesarstwa. Istotny dla przyszłości rodu był także rok 1605, kiedy to Konrad III von Hoberg (zm. 1613) uzyskał od cesarza dziedziczne prawo własności do dóbr książęńskich. W trakcie wojny trzydziestoletniej kolejnych z panów na Książu Hans Heinrich I (1598 – 1671) zmuszony był opuścić swój majątek, ale po 1648 roku powrócił i zainicjował przekształcenie średniowiecznego zamku w okazałą rezydencję. Kolejne jej

¹⁰⁶⁹ J.G. Knie, op.cit., s. 574; Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 30.

¹⁰⁷⁰ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 30; D. Piotrkowska, F. Mroczko, op. cit., s. 193.

¹⁰⁷¹ Tak w tym czasie brzmiało to nazwisko. Różne linie tego rodu pisały swoje nazwisko w odmienny sposób, stąd w historii pojawiają się wersje Hoberc, Hoberg i Hohberg, a Hochberg używana była od roku 1714.

¹⁰⁷² K. Weigelt, *Die Grafen von Hochberg vom Fürstenstein*, Breslau 1896, s.15–16.

¹⁰⁷³ Inne znane dolnośląskie rezydencje kojarzone z Hochbergami to pałace w: Dobrocinie (do XVIII w.), Roztoce i Wierzchowicach (od XIX wieku).

¹⁰⁷⁴ Hochbergowie założyli też w roku 1743 szkołę w Szczawnie.

przebudowy miały miejsce za czasów Hansa Heinricha II (1639 – 1698), oraz jego syna, Conrada Ernsta Maximiliana (1682 – 1742). W tym czasie na tarasach w pobliżu zamku urządzono także nowe, barokowe ogrody. Hrabia, po studiach we Frankfurcie nad Odrą oraz licznych podróżach do Anglii i Niderlandów, urządził – wzorem innych europejskich arystokratów – gabinet ze zbiorami przyrodniczymi oraz dziełami sztuki. Powiększył też znacząco zasoby pałacowej biblioteki. Jego syn natomiast, Heinrich Ludwig Carl (1714 – 1755), po powrocie ze studiów w Lipsku, a następnie podróży po Europie, zasłynął jako wspierający początki śląskiego przemysłu tekstylnego. W tym czasie, w drugiej połowie XVIII wieku, Hochbergowie czerpali główne zyski z przemysłu drzewnego, wykorzystując tutejsze zasoby leśne. Inwestowali również w cukrownie, bielarnie, młyny, browary, gorzelnie oraz cegielnie. Ważnym prestiżowo wydarzeniem był ślub w 1789 roku Hansa Heinricha VI (1768–1833) z księżniczką Anną Emilią zu Anhalt-Köthen-Pless¹⁰⁷⁵. To za czasów tej pary wybudowano ok. 1780 r. nieopodal książęńskiego zamku tzw. *Alte Burg*, sztuczną ruinę, które nadano modny wówczas i odpowiadający wzniosłym, romantycznym uczuciom styl gotyki¹⁰⁷⁶ (il. 150.). Sięgnięcie przez Hochbergów po średniowieczny kostium budowało rodzinną mitologię i wzmacniało rosnące aspiracje, czego przykładem zorganizowany nieopodal *Alte Burg* (w roli nastrojowej scenerii), na wzór średniowiecznych, turniej rycerski, który odbył się w 1800 roku w obecności m. in. króla Prus Fryderyka Wilhelma III oraz późniejszego prezydenta Stanów Zjednoczonych, Johna Quincy Adamsa¹⁰⁷⁷.

Neogotycka budowla odgrywała także ważną rolę w nowej aranżacji otoczenia głównego zamku, które przybrało charakter parku krajobrazowego ze swobodnie poprowadzonymi ścieżkami. Jego dodająca romantycznego poloru obecność „pozostawała w zgodzie z ówczesnymi tendencjami w kształtowaniu założeń krajobrazowych na terenie Niemiec, dla których podstawy teoretyczne sformułował Ch.C.L. Hirschfeld, zalecający jako elementy nastrojowe i emocjonalne w ogrodach krajobrazowych: grotty, pustelnie i ruiny właśnie”¹⁰⁷⁸. Dodajmy, że na terenie parku wzniesiono także pawilon zw. Ermitażem (konotacje sentymentalne) oraz chatkę zwaną

¹⁰⁷⁵ Za jego czasów majątek składał się z: Roztoki, Czech, Trzebieży, Pastuchowa, Skarżyc i Grodzca.

¹⁰⁷⁶ „Jak romantyczne uczucia napełniają tu wędrowca!” odnotował w swoim przewodniku Zemplin. Zob.: A. Zemplin, *Salzbrunn...*, s. 279.

¹⁰⁷⁷ I. Kowalski, *Dolnośląskie podróże z historią. Śladami ludzi niezwykłych*, Wrocław 2016, s. 22-55.

¹⁰⁷⁸ W. Brzezowski, M. Jagiełło-Kończak, *Cztery stulecia ogrodów w Książu*, „Czasopismo Techniczne”, 5A/2010, z. 13, s. 253.

Szwajcarką (konotacje alpejskie), natomiast teren nad Pełcznicą przekształcono w modną wówczas „dziką promenadę”. To jednocześnie tej parze i jej potomnym zawdzięczamy inwestycje w powstanie i rozwój kurortu w Szczawnie, którego historia, jako miejsca znanego z uzdrawiających wód, jest jednak znacznie starsza.

Badacze nie określili jednoznacznie momentu, w którym rozpoczęto wykorzystywanie wód szczawieńskich do celów leczniczych. W latach 1908–1912, w związku z przygotowywaniem nowych ujęć źródeł, przeprowadzano prace, podczas których natrafiono na cztery stare ujęcia otoczone drewnianymi cembrowinami. Miano przy tej okazji znaleźć w tym miejscu również rzymską monetę, co sugerowało wykorzystani studni jeszcze przed naszą erą, czego jednak nie potwierdziły badania archeologiczne przeprowadzone w 2. połowie XX wieku¹⁰⁷⁹.

Wiadomo natomiast, że od 1318 roku w Dolnym Szczawnie funkcjonował szpital przeznaczony dla osób chorujących na trąd, a do procesu leczenia wykorzystywano wody mineralne z tutejszych źródeł¹⁰⁸⁰. Jego działalność generowała znaczące zyski, na co wskazuje wysokość zapłaconej w 1335 roku dziesięciny¹⁰⁸¹. W 1337 roku sąsiednim Świebodzicom nadano prawo mili, które znacząco ograniczyło rozwój lokalnego rzemiosła i sprzedaży piwa¹⁰⁸². Działanie to skutkowało spowolnieniem rozwoju Szczawna, które nie mogło już czerpać zysków z lokalnych zakładów rzemieślniczych¹⁰⁸³.

Pierwszy opis potwierdzający występowanie źródeł o leczniczym charakterze i zawierający charakterystykę składu chemicznego wody przedstawiony został w 1600 roku przez Caspara Schwenckfelda, lekarza i uczonego, który działał w Jeleniej Górze. W 1597 roku chorujący na reumatyzm hrabia Konrad III von Hochberg, doceniając jego kompetencje zawodowe, zaprosił go do zamku Książ¹⁰⁸⁴. Była to także okazja do odwiedzenia Szczawna. Schwenckfeld opisał szczawieńskie źródło jako ujęte w ocembrowaną studnię i otoczone murkiem na planie kwadratu. Wydobywająca się z niego woda, z uwagi na smak spowodowany składem, nazwana została Salzbrunn – Słone Źródło. Określono ją jako bardzo smaczną, dostrzegając, że miejscowi chłopci

¹⁰⁷⁹ K. Jaworski, *Z najdawniejszych dziejów*, [w:] S. Michalkiewicz (red.), *Wałbrzych. Zarys monografii miasta na tle regionu*, Wrocław 1993, s. 26.

¹⁰⁸⁰ H. Horodecka, op. cit., s.193; Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 29.

¹⁰⁸¹ H. Markgraf, J.W. Schulte, *Codex Diplomaticus Silesiae*. Bd. 14, *Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, Breslau 1889, s. 85.

¹⁰⁸² Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 29.

¹⁰⁸³ K. Wutke, E. Randt, H. Bellée, op. cit., s. 31–33.

¹⁰⁸⁴ K. Weigelt, op. cit., s. 107.

chętnie gaszą nią pragnienie. Według Schwenckfelda znane były już wówczas lecznicze właściwości tej wody. Miała ona wzmacniać apetyt, łagodzić schorzenia przewodu pokarmowego i nerek, a krowy ją pijące miały dawać więcej mleka. Informacje te opierały się najpewniej na wcześniejszych przekazach, bowiem autor osobiście przeprowadził jedynie analizę chemiczną wody i osadu powstałego po jej odparowaniu¹⁰⁸⁵.

W czasie wojny trzydziestoletniej (1618–1648) Szczawno zostało kilkakrotnie splądrowane. Po jej zakończeniu szybko wrócono do zalecania kuracji pitnych tutejszymi wodami. W 1667 roku o wyjazdach do miejscowości w celach poprawy zdrowia, które chorym zalecali śląscy lekarze, wspomniął związany ze Świdnicą Ephraim I. Naso¹⁰⁸⁶. Wiadomości te potwierdzili kolejni autorzy opisujący ziemię śląską, m.in. kronikarz i profesor gimnazjum ksiązęcego w Brzegu Friedrich Lucae¹⁰⁸⁷. Wynika z nich także, iż działanie źródła nadzorowane było wtedy przez mistrza zdrojowego, do którego zadań należało przede wszystkim utrzymywanie ujęcia w dobrym stanie oraz wydawanie wody mineralnej kuracjom, co potwierdził później lekarz zdrojowy August Zemplin¹⁰⁸⁸.

W drugiej połowie XVIII wieku w Szczawnie (które znane było wówczas jako Salzbrunn, a dla polskich gości jako Salcbunn lub Solny Zdroy) istniały już trzy różne ujęcia wody: Solne, Kwaśne i Leczące¹⁰⁸⁹. Wszystkie one znajdowały się w Górnym Szczawnie, blisko drogi prowadzącej do Świebodzic. O ich znaczeniu świadczy fakt, iż na przedstawiającej ówczesny majątek Hochbergów mapie, przy nazwie miejscowości narysowana została studnia symbolizująca tutejsze źródło (il. 151.). Widok pawilonu zdrojowego przykrytego kopułą, z umieszczoną w bramie budynku chochłą do czerpania wody został także umieszczony w herbie miejscowości¹⁰⁹⁰. Jego zachowane wizerunki znane są z pieczęci z połowy wieku XVIII¹⁰⁹¹.

Na początku XIX wieku dolnośląskie wody źródlane zostały przebadane przez dwóch wrocławian – starszego lekarza górniczego Georga Philippa Mogallę¹⁰⁹²

¹⁰⁸⁵ C. Schwenckfeld, op. cit., s. 390.

¹⁰⁸⁶ E.I. Naso, op. cit., s. 328.

¹⁰⁸⁷ F. Lucae, op. cit., s. 2175.

¹⁰⁸⁸ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 23.

¹⁰⁸⁹ J.G. Morgenbesser, op. cit. s. 17–18.

¹⁰⁹⁰ Ibid., s. 18.

¹⁰⁹¹ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 47.

¹⁰⁹² Jak podaje A. Marsch odbyło się to w 1801 r. na zlecenie króla Prus Fryderyka Wilhelma III. A. Marsch, *Śląskie kurorty i źródła – dawniej i dziś*, Würzburg 2009, s. 68. Na temat

i aptekarza o nazwisku Günther. Mogalla opublikował wyniki przeprowadzonych analiz w wydanej w 1802 roku *Die Mineral-Quellen in Schlesien und Glatz*. W opracowaniu porównał wodę ze Szczawna do wody z Selters nad rzeką Ems¹⁰⁹³. Nazwał również szczawieńskie ujęcie *Oberbrunnen* (Zdrój Górny) i zasugerował jego wzmacniające działanie po zmieszaniu z mlekiem. W 1802 roku wykonano ujęcie kolejnego źródła, nazwanego Młyńskim (*Mühlbrunnen*). W kolejnych latach publikowano także inne opisy leczniczych właściwości tutejszych wód, co skutkowało wzrostem zainteresowania nie tylko kuracjami stacjonarnymi, ale też popytem na butelkowaną wodę ze szczawieńskich ujęć.

Wraz z rozwojem miejscowości, właściwości wód ze Szczawna doceniać zaczęli także inni śląscy lekarze, publikując swoje obserwacje, m.in. w prasie¹⁰⁹⁴. Rozwój uzdrowiska nabrał dynamiki po kuracji żony lekarza i dyrektora wrocławskiego szpitala Wszystkich Świętych, J.J.H. Ebersa. Po wyczerpaniu możliwości leczenia w mieście, doktor Ebers uznał, że dla chorującej od dłuższego czasu żony jedynym lekarstwem może być terapia z wykorzystaniem kwaśnych wód. W 1812 roku, po leczeniu w Szczawnie, ciężko chora kobieta powróciła do zdrowia, a doktor Ebers przedstawił wyniki kuracji na zebraniu naukowym w Berlinie i opublikował je nie tylko w prasie medycznej, ale też ogólnodostępnej¹⁰⁹⁵. Tym samym zwrócił uwagę szerokiego grona osób na właściwości prozdrowotne wód szczawieńskich.

Poza pochlebnymi relacjami w prasie, do przyspieszenia tempa przystosowania Szczawna do standardu, jakie powinno zapewniać pacjentom XIX wieczne uzdrowisko, przyczynił się rozwój medycyny. Europejskie uzdrowiska wzmacniały swoją pozycję, a zachęcony tym Hans Heinrich VI Hochberg postanowił urządzić w swoich dobrach kurort nieodstający od najlepszych europejskich wzorców, i zarazem budujący prestiż właściciela¹⁰⁹⁶, o czym napisano już w rozdziale poświęconym historii uzdrowisk i co

Georga Philippa Mogalli: <https://nto.pl/georg-philipp-mogalla-wypromowal-wode-cenniejsza-od-wina/ar/4615343> [dostęp: 19.02.2024].

¹⁰⁹³ G. P. Mogalla, *Die Mineral-Quellen in Schlesien und Glatz*, Breslau 1802, s. 71–76.

¹⁰⁹⁴ [b.i.] Thiel, *Salzbrunn bei Fürstenstein*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 55 nr 3 (1812), s. 217–231; [b.a.] Wolff, *An meinen Freund K. in T.*, „Schlesische Provinzialblätter” t. 55 nr 1 (1812), s. 33–39.

¹⁰⁹⁵ [b.i.] Ebers, *Über die Mineralquellen zu Ober-Salzbrunn bei Fürstenstein*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 56 nr 11 (1812); H. Horodecka, op. cit., s. 160; Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 49–50.

¹⁰⁹⁶ Interesująca analizę roli uzdrowisk w budowaniu pozycji ich właścicieli przeprowadziła Lotz-Heumann. U. Lotz-Heuman, *The German Spa in the Long Eighteenth Century*, Routledge New York-London 2022, s. 133–135.

znajdzie swoje odzwierciedlenie w funkcjonowaniu relacji Książ – Szczawno, o czym będzie jeszcze mowa.

W roku 1815 książę podjął decyzję o przekształceniu Górnego Szczawna w uzdrowisko wyposażone w niezbędną infrastrukturę. W tym celu wykupił leżące w pobliżu źródła gospodarstwa chłopskie. Zatrudnił też w roli lekarza uzdrowiskowego Augusta Zemplina, a następnie powołał Komisję Zdrojową, w której skład wszedł Zemplin, architekt o nazwisku Meinhardt (w randze inspektora źródeł) oraz jako zarządzający J. S. Thiel, odpowiedzialny dotychczas za wysyłkę wody butelkowanej¹⁰⁹⁷. Zatrudniony został także mistrz zdrojów. Wszyscy oni otrzymali darmowe mieszkania oraz stałe pensje. Powołanie Komisji oraz zatrudnienie medyka umożliwiło oficjalne zaliczenie Szczawna do miejscowości uzdrowiskowych¹⁰⁹⁸.

Komisja Zdrojowa, wkrótce przemianowana na Zarząd Uzdrowiska, kierowała pracami inwestycyjnymi w Szczawnie oraz miała za zadanie zapewnić gościom właściwe warunki pobytu i kuracji. Organizacyjnie była ona jednostką zarządu dóbr majątku Książ. Jednym z pierwszych zadań zespołu było zagospodarowanie centrum kurortu oraz nadzór nad pracami inwestycyjnymi. Wśród pierwszych obowiązków Zarządu znalazło się także ustalenie regulaminu dla kuracjuszy, cen usług uzdrowiskowych oraz kontrolowanie przestrzegania przyjętych założeń. Sprawdzano także stan urządzeń leczniczych i higienę w poszczególnych obiektach, zatrudniano również pracowników kurortu¹⁰⁹⁹.

Skład Zarządu uzdrowiska zmieniał się w kolejnych latach. Architekt Meinhardt, odpowiadających za plan zagospodarowania miejscowości, zastąpiony został w 1831 roku przez niejakiego Bochera. W 1835 roku na stanowisku drugiego lekarza zatrudniono doktora Kirschnera ze Świebodzic (pracował w latach 1837–1849), a później Pagenstechnera (1848–1849). Bezpośrednim następcą Zemplina został natomiast w 1850 roku dr G. Rosemann, lekarz ze Świdnicy (1850–1859)¹¹⁰⁰. Z czasem liczba pracujących w Szczawnie lekarzy zwiększała się¹¹⁰¹. Na początku XX wieku

¹⁰⁹⁷ A. Zemplin, *Salzbrunn und seine Mineralquellen...*, s.57–63.

¹⁰⁹⁸ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 51.

¹⁰⁹⁹ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 37.

¹¹⁰⁰ *Ibid.*, s. 55. Chronologiczna lista lekarzy uzdrowiskowych zamieszczona została w: *Der Oberbrunn in Bad Salzbrunn 1601-1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle*, Breslau 1901, s. 58-59.

¹¹⁰¹ Jako kolejni lekarze wymieniani byli: dr Serlo, dr Meyer, dr Falk, dr Valentiner, dr Hoffmann, dr Biefel, dr Straehler, dr Stepelmann, dr Kuschbert, dr Nitsche, dr Pohl, dr Rosenfeld, dr Determeyer, dr Montag i dr Richter. W XX wieku w uzdrowisku pracowali: dr Blumenthal, dr Conrad, dr Foerster, Hubrich, dr Krebs, dr Maschinsky, prof. Niedner, dr

jednym z 12 medyków uzdrowiskowych był Polak, Józef Górski. W latach 30. uzdrowisko zatrudniało oficjalnie 10 lekarzy. Na jego terenie działały również praktyki prywatne różnych specjalności¹¹⁰².

W 1882 roku nastąpiły zmiany w strukturze administracyjnej dóbr książęcych. Zarząd nad Szczawnem przejęła Generalna Dyrekcja z siedzibą w Wałbrzychu, której podlegał nowoutworzony Zarząd Zdrojowy. Na czele tej jednostki stanął książęcy dyrektor zdrojowy. Ustalony wówczas zakres obowiązków Zarządu pozostał niezmienny do lat 30. XX wieku, a modyfikowano go jedynie w zakresie nowych metod kuracji¹¹⁰³.

Podczas I wojny światowej w Szczawnie działał szpital wojskowy dla chorych i rannych żołnierzy, których leczenie wspomagano tutejszymi wodami. W 1931 roku Hochbergowie podjęli decyzję o sprzedaży Szczawna. Uzdrowisko zostało zakupione przez berlińską firmę budowlaną *Deutsche Land- und Baugesellschaft*¹¹⁰⁴, ale już w 1934 roku kurort przeszedł na własność państwa¹¹⁰⁵. Rozwój uzdrowiska zatrzymał wybuch II wojny światowej.



Il. 150. Widok na Stary i Nowy Zamek Książ, ryc. E. W. Knippela, około 1850. Źródło: <https://polska-org.pl/3310862,foto.html?idEntity=546975> [dostęp: 02.12.2023]

Sadlon, dr Scheider i dr Utzat. Zob: *Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601-1901...*, s. 58–59; *Bad Salzbrunn in Schlesien. Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Gicht, Nierenleiden, Zucker. Tuberkulose ausgeschlossen...*, s. 19.

¹¹⁰² *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, Salzbrunn 1930, s. 19.

¹¹⁰³ D. Piotrkowska, F. Mroczo, op. cit., s. 196; J. Pisarski, op. cit., s. 28; H. Horodecka, op. cit., s. 169.

¹¹⁰⁴ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/2/2976.

¹¹⁰⁵ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawnik. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 53; D. Piotrkowska, F. Mroczo, op. cit., s. 200–203.



Il. 151. Mapa dóbr Hochbergów z połowy XVIII wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/9974879,foto.html?idEntity=9974771> [dostęp 22.11.2022]

III.3.3. Warunki środowiskowe

Szczawno-Zdrój leży w Sudetach Środkowych. Uzdrowisko znajduje się na wysokości 400–450 m n.p.m. i w swojej znaczącej części towarzyszy potokowi Szczawnik, który jest dopływem Pełcznicy. Krajobraz Szczawna-Zdroju jest charakterystyczny dla obszaru Kotliny Wałbrzyskiej. Miejscowość graniczy obecnie z Wałbrzychem, największym miastem w Sudetach.

Uzdrowisko leży w wąskiej dolinie, którą w centrum miejscowości od wschodu ograniczają strome stoki wzgórza Stróžek (niem. *Wachberg*), o wysokości 517 m n.p.m. Zachodnią stronę doliny Szczawnika kształtują natomiast płaskie wzgórza poprzecinane kilkoma stromymi stokami. Dochodzą one do najwyższego w okolicy wzniesienia zwanego Chełmcem (niem. *Hochwald*; 869 m n.p.m.). Różnica pomiędzy najniższym

a najwyższym punktem w Szczawnie wynosi 480 metrów¹¹⁰⁶. Rzeźba terenu zdeterminowała atrakcyjny krajobrazowo układ miejscowości. Pozwoliła na dogodną lokalizację obiektów zdrojowych i otaczających je terenów rekreacyjnych. Otaczające uzdrowisko wzgórza stanowiły cele spacerowe, szczególnie wtedy, gdy modne stały się piesze górskie wycieczki¹¹⁰⁷.

Klimat Szczawnia określa się jako umiarkowany, z cechami zarówno klimatu kontynentalnego, jak i oceanicznego. Objawia się to znaczną różnicą pomiędzy maksymalnymi a minimalnymi wartościami temperatur oraz niewielką średnią roczną oraz małą zmiennością pogody. Ze względu na ukształtowanie terenu lato trwa tu do 8 tygodni. W Szczawnie występuje duża ilość zieleni wysokiej, co generuje specyficzny mikroklimat, charakteryzujący się wilgotnością powietrza oraz zacisznością. Charakter miejscowości powoduje, że występujące tu warunki bioklimatyczne są zróżnicowane. Temperatury mierzone o tej samej porze w różnych częściach miasta wahają się o nawet o 6 stopni Celsjusza, a największe różnice odnotowywane są na dnie doliny, w szczególności w okolicach hali spacerowej i pijalni wód. Jest tam też najbardziej wilgotno, czasem wręcz parno. Klimat uzdrowiska sprzyjający kuracjom umożliwił prowadzenie leczenia przez znaczną część roku, co przyczyniało się do systematycznego rozwoju miejscowości.

Wiatry wieją tu przeważnie z kierunków zachodnich. Przekraczając pasma górskie powodują one kondensację i skraplanie pary wodnej na szczytach i po stronie południowej. Spływając po północnych stokach trafiają do Kotliny Wałbrzyskiej jako suche i ciepłe, zimą topiące pokrywą śnieżną. Ukształtowanie terenu powoduje, że nawet silne wiatry nie są wyraźnie odczuwalne w dolinie Szczawnika. Mgły występują tu rzadko, głównie jesienią i wiosną, w korycie potoku czasem latem, nie trwają one jednak długo. Szczawno-Zdrój jest miejscowością słoneczną. Od kwietnia do września dominują dni, w których słońce świeci powyżej 10 godzin, a w najcieplejszych miesiącach jest ich nawet 15. Również w porze chłodnej często występują dni, w których usłonecznienie wynosi więcej niż 4 godzin¹¹⁰⁸.

Na wody powierzchniowe w Szczawnie składa się głównie potok Szczawnik, wpływający ze wschodniego stoku góry Chełmiec. Jest on osią hydrograficzną obszaru. Z lewej strony przyjmuje wody z kilku mniejszych potoków, natomiast prawa

¹¹⁰⁶ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 15–17.

¹¹⁰⁷ Motywy alpejskie w rozwoju turystyki zostały szerzej omówione w rozdziale II.4.6.

¹¹⁰⁸ A. Falkiewicz, M. Starzewska, op. cit., s. 352–354.

strona jest pod tym względem słabo rozwinięta. Wody stojące stanowią nieliczne, sztuczne na ogół, małe zbiorniki, takie jak stawy w Parku Szwedzkim oraz Zdrojowym¹¹⁰⁹.

Na uwarunkowania środowiskowe, w tym mikroklimat kurortu składa się także jego szata roślinna. Szczawno-Zdrój otaczają lasy o powierzchni ponad 700 hektarów. Uwagę zwraca różnorodność flory. Najczęściej występujące tu drzewa i krzewy to okazy charakterystyczne dla pierwotnych lasów dolnego regla sudeckiego, takie jak: buk, jarzębina, świerk, jawor, jodła, sosna zwyczajna, modrzew europejski, dąb, klon zwyczajny, lipa drobnolistna oraz brzoza, a w podszyciu jeżyny i maliny¹¹¹⁰.

Czynnikiem ściśle związanym z występowaniem źródeł mineralnych jest budowa geologiczna i tektoniczna podłoża. Dominują tu skały osadowe i magmowe z okresu karbońskiego (il. 152.). Występujące w Szczawnie zlepieńce, szarogłazy i mułowce przybierają barwy od szarej do czerwonej. Twarde partie skał, wyniesione przez ruchy górotwórcze, kształtują wzgórza o stromych stokach. Mniej odporne skały, głównie w obniżeniach, przykryte zostały na skutek wietrzenia cienką warstwą gleby. Dna potoków wypełniają żwiry i piaski gliniaste¹¹¹¹. Zlepieńce i piaskowce występujące na terenie Szczawna są słabo przepuszczalne, ale krążenie wód umożliwia im silne spękania tektoniczne. W miejscach, gdzie woda ma kontakt z nieprzepuszczalnymi mułowcami, występują spiętrzenia. Spękania tektoniczne, krzyżujące się ze spiętrzeniami powodują wypływy wód zagazowanych. Wody podczas krążenia pod ziemią nasycają się dwutlenkiem węgla, przyspieszającym rozpuszczanie składników z otaczających skał, co skutkuje mineralizacją wody. Wody w Szczawnie-Zdroju charakteryzuje niezbyt wysoka mineralizacja, ale posiadają one zróżnicowany skład chemiczny i wynikająca z niego różnorodność kombinacji anionów-kationów, które decydują o odmiennych właściwościach leczniczych. Wody te mają charakter wodorowęglanowy¹¹¹².

Analiza cech charakterystycznych dla środowiska przyrodniczego Szczawna-Zdroju uwidacznia, że główne jego elementy stanowiły czynniki sprzyjające rozwojowi uzdrowiska. Wśród nich wskazać należy przede wszystkim budowę geologiczną

¹¹⁰⁹ W XX wieku nastąpił wyraźny spadek ilości opadów atmosferycznych w kurorcie. Jest to o tyle znaczące, że ilość wód infiltrowanych wpływa na wydajność źródeł wody mineralnej. Zob.: W. Walczak, *Sudety*, Warszawa 1968, s. 140–141.

¹¹¹⁰ Gatunki szerzej opisano w rozdziale III. 3.4.5.

¹¹¹¹ Z. Piątek, E. Piątek, Szczawno. *Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 39,59.

¹¹¹² *Ibid.*, s. 18–20.

obszaru: występowanie w rejonie kurortu skał o określonych składach oraz ich unikatowy układ pozwoliły na nasycanie się wód podziemnych odpowiednimi składnikami, cennymi dla zastosowania w procesach leczenia.

W przeszłości występowało tu wiele ujęć wody, które z czasem zaniknęły lub zostały połączone a czasem przekształcone w ujęcia o innych nazwach. Według źródeł historycznych najstarszym znanym szczawieńskim ujęciem jest źródło Górne (*Oberbrunnen*). To jego właściwości zostały zbadane i opisane przez Schwenckfelda jeszcze w XVI wieku. Znajdowało się ono wówczas przy piaszczystym brzegu górskiego potoku. Wodę z ujęcia piła miejscowa ludność, ale też krowy, których mleko miało być dzięki temu bardziej pożywne¹¹¹³. Według niektórych przekazów źródło miało być zalecane jako lecznicze już wcześniej, ale należy przypuszczać, że cieszyło się ono popularnością głównie wśród miejscowej ludności, która wykorzystywała płynącą zeń wodę do codziennego użytku, a pozytywna opinia Schwenckfelda, później powielana, wykreowała wrażenie szerokiego wykorzystania źródła do celów leczniczych¹¹¹⁴. Wzmianki z końca XVII wieku, zawarte w opracowaniach Lucae’go i Naso, potwierdzają, że źródło było „z powodu zdrowej i zbawiennej wody znane” i zalecane niegdyś przez lekarzy osobom cierpiącym z powodu złego stanu zdrowia¹¹¹⁵. Podobne zdanie wyraził pod koniec XVII stulecia Hans Heinrich II Hochberg, zwracając uwagę na codzienne korzystanie z ujęcia przez lokalną ludność, która uważała je za lecznicze¹¹¹⁶. Zdrój funkcjonował zatem, najprawdopodobniej w niezmienionym stanie, przez cały wiek XVII. Jego znaczenie nie zmieniło się znacząco w kolejnym stuleciu, pomimo że lekarze z całego regionu polecali go swoim pacjentom. Wiadomo także o zainteresowaniu władz spowodowanym ewentualną możliwością pozyskiwania soli z wód szczawieńskich. Próby takie podejmowano przynajmniej dwukrotnie, w końcu XVII wieku i w połowie XVIII wieku¹¹¹⁷.

W 1777 roku opisane zostały trzy ujęcia znajdujące się w Górnym Szczawnie: Solne, Kwaśne i Leczące; wszystkie one znajdowały się przy głównej drodze. Najstarsze, Solne, było już wówczas obudowane. Kwaśne zostało opisane jako „odległe od niego na 10 kroków”, a źródło tzw. Leczące znajdowało się „jeszcze dalej od

¹¹¹³ C. Schwenckfeld, op. cit., s. 390.

¹¹¹⁴ J. Dębicki, op. cit., s. 45–46.

¹¹¹⁵ F. Lucae, op. cit., s. 2175; E.I. Naso, op. cit., s. 328.

¹¹¹⁶ J. Dębicki, op. cit., s. 45–46.

¹¹¹⁷ Ibid, s. 48.

Solnego”¹¹¹⁸. Do XIX wieku ujęcia te zapewniały podstawowy zasób wody stosowanej w szczawieńskich kuracjach¹¹¹⁹. Kolejne z odkrytych źródeł nazwano Młyńskim (*Mühlbrunnen*). Natrafiono na nie w 1790 roku. W 1802 rozpoczęto stosowanie jego wód w leczeniu. W 1835 roku natrafiono na *Kronenquelle*, które udostępniono pięć lat później, a w 1904 roku odkryto *Marthaquelle*¹¹²⁰

Tabela 5. Zawartość masowa wybranych składników ujęć Oberbrunnen i Kronenquelle w 1 kg roztworu, na podstawie: *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase, [...] Saison 1912*, s. 10–15

	<i>Oberbrunnen</i> (1882)	<i>Kronenquelle</i> (1882)
NaHCO ₃ (wodorowęglan sodu)	2,413g	0,8762g
Na ₂ SO ₄ (siarczan sodu)	0,5018g	0,2111g
Mg(HCO ₃) ₂ (wodorowęglan magnezu)	0,5403g	0,4045g
LiHCO ₃ (wodorowęglan litu)	0,01503g	0,01132g
Ca(HCO ₃) ₂ (wodorowęglan wapnia)	0,4928g	0,7091g
CO ₂ (wolny dwutlenek węgla)	1,877g	1,570g
zawartość masowa składników w 1kg roztworu	6,085g	3,909g

Na początku XX wieku przedstawiono najbardziej aktualne analizy poszczególnych wód (tabela 5.). *Oberbrunnen*, wykorzystywane w celach leczniczych od początku XVII wieku, swój charakterystyczny smak zawdzięczało dużej zawartości wodorowęglanów, w tym przede wszystkim wodorowęglanu sodu¹¹²¹. *Kronenquelle*, którego pitne kuracje szeroko stosowano od 1879 roku, opisywane było jako „alkaliczny środek zakwaszający” z dużą zawartością wapnia¹¹²². *Mühlbrunnen* miało skład podobny do wód źródła Górnego, ale nieco słabszy i przez to łagodniejszy w działaniu¹¹²³. *Marthaquelle* zawierało niedużą ilość składników mineralnych, przez co oferowana było jako woda stołowa¹¹²⁴.

¹¹¹⁸ J.G. Morgenbesser, op. cit., s. 17-18.

¹¹¹⁹ Ibid.; Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 20.

¹¹²⁰ I. Czech, op. cit., s. 168–174; J. Dębicki, op. cit., s. 117; D. Piotrkowska, F. Mroczko, op. cit., s. 193–194.

¹¹²¹ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 11.

¹¹²² Ibid., s. 14.

¹¹²³ Ibid., s. 15.


¹¹²⁴ Ibid., s. 56.

Geognostische Karte Salzbrunn's u seiner Umgebung.


nach Posen u. Berlin nach Breslau
nach Schweidnitz-Frankenst. nach Schweidnitz-Frankenst.

— Strassen — Eisenbahn ■ Bahnhöfe.


--- von Ruhbank bis Königshain
noch im Bau.

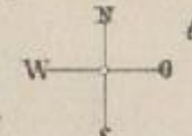


 Grauwacke. Gneiss. Porphyr.



 Metaphyr. Kohle. Thonig sandige Gesteine.

 Kirchen.

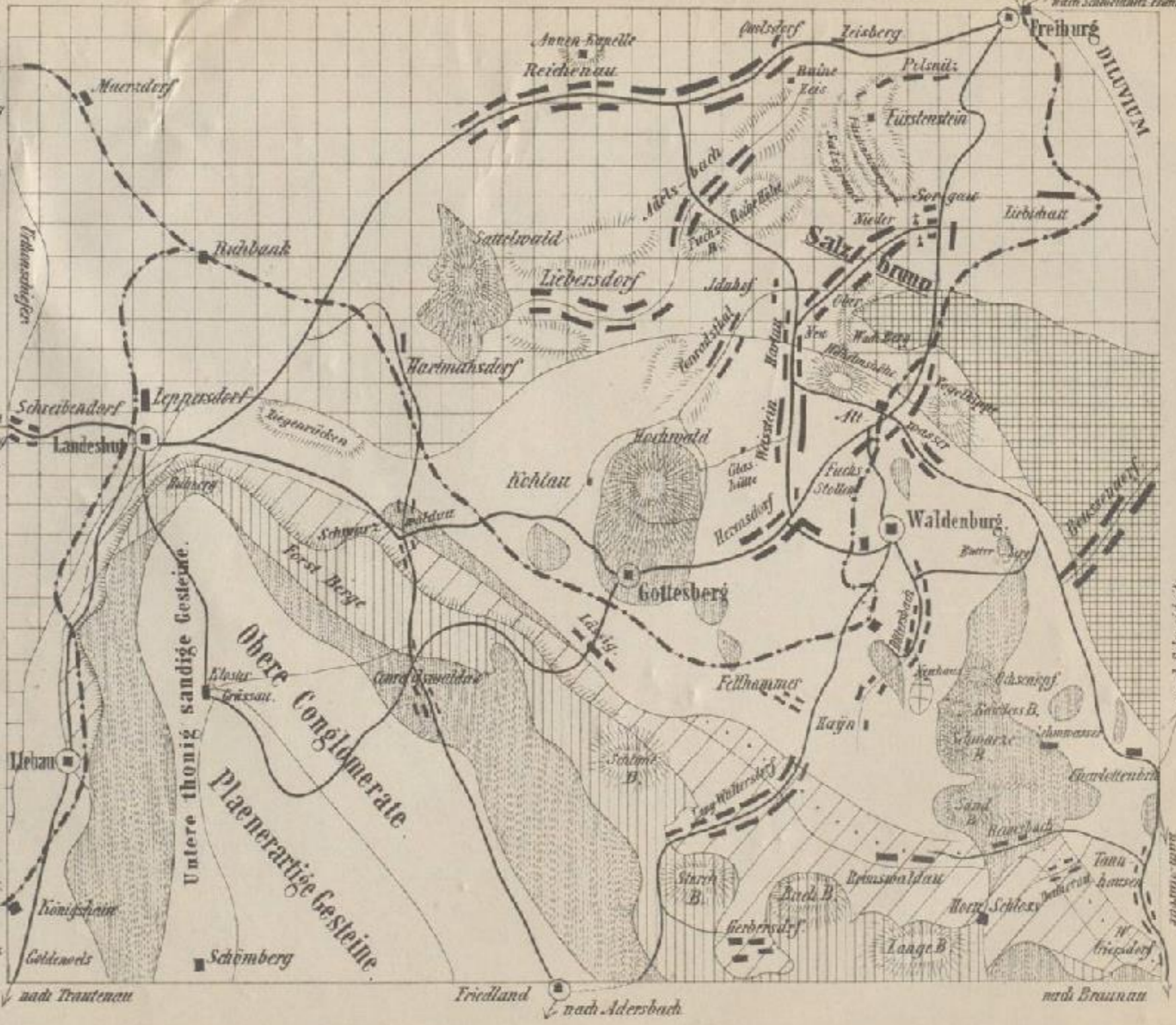


Conglomerate mit Höhlenflözen

Meereshöhen:

Hochwald	2699 Fufs.
Sattelwald	2480 "
Gottesberg	1735 "
Wilhelmshöhe	1640 "
Rothe Höhe	1450 "
Charlottenbrunn	1350 (1400) "
Waldenburg	1323 "
Altwasser	1255 "
Salzbrunn	1210 "
Freiburg	862 "

Zur Orientirung ist die Strasse von Landeshut nach Waldenburg in der Mitte der Karte als Ausgangspunkt zu nehmen.



1868 G. Eitel, Breslau.

II. 152. Mapa geologiczna okolic Szczawna, źródło: R. Biefel, *Der Curort Salzbrunn in Schlesien mit Bemerkungen über die resolvirende Wirkung seiner Quellen*, Breslau 1868, brak paginacji

III.3.4. Krajobraz antropogeniczny

III.3.4.1. Przekształcenia przestrzenne i architektura obiektów uzdrowiskowych

Podstawą analiz przekształceń przestrzeni uzdrowiskowej Szczawna były kolejne plany miejscowości, projekty zagospodarowania terenu (przygotowywane przez miejscowe władze) oraz opisy przedstawione w informatorach zdrojowych oraz przewodnikach. Prezentację architektoniczną obiektów umożliwiają ryciny oraz fotografie, a także zachowane projekty.

Pierwsze próby wykorzystania naturalnych zasobów szczawieńskich wód zdrojowych nie wiązały się z budową szeroko pojętej infrastruktury uzdrowiskowej. Początkowo służyła ona głównie okolicznym mieszkańcom i ich zwierzętom. Dopiero w roku 1600 opublikowany został zapis dotyczący źródeł, ale ich lecznicze właściwości znane były wówczas jedynie okolicznym lekarzom. W kolejnych latach kronikarze powielali te informacje, nie przyczyniło się to jednak do wzrostu znaczenia kurortu. W XVIII wieku został wydany drukiem szereg prac podkreślających skuteczność tutejszych zdrojów w procesach leczenia¹¹²⁵. Wymieniono je na przykład w opisie kurortów sporządzonym w 1748 roku na polecenie króla pruskiego Fryderyka II¹¹²⁶. W 1792 roku zarówno Solne, jak i Kwaśne było już osłonięte konstrukcją dachową i otoczone ławkami. Najprawdopodobniej podczas renowacji ujęć źródło Kwaśne zostało włączone do grupy Solnego¹¹²⁷. Rozgłos jaki zyskiwała szczawieńska woda mineralna oraz brak odpowiedniej do prowadzenia długotrwałych kuracji infrastruktury sprawił, że rozpoczęto jej eksportowanie w butelkach. Po wydaniu w 1811 roku zgody na wysyłkę wody do Wrocławia, udzielonej przez hrabiego Heinricha VI w roku 1811¹¹²⁸, trafiło tam 1500 butelek¹¹²⁹. Dostarczane były one zarówno do hurtowni, jak i bezpośrednio do domów zamawiających¹¹³⁰.

Na początku XIX wieku jeden z lekarzy wrocławskich opisał skuteczność terapii zdrojami w Szczawnie, którą zalecił swojej chorej żonie. Ten szczegółowy zapis kuracji, szeroko opublikowany, przyczynił się zapewne do wzrostu zainteresowania

¹¹²⁵ J. Dębicki, op. cit., s. 45–47; Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 45–49.

¹¹²⁶ Informację tę podał A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 23.

¹¹²⁷ J. Dębicki, op. cit., s. 117.

¹¹²⁸ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/1/598.

¹¹²⁹ I. Czech, op. cit., s. 188.

¹¹³⁰ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 35–37.

miejscowością¹¹³¹. Zwiększyła się wówczas liczba kuracjuszy przybywających do uzdrowiska. Infrastruktura miejscowości nie spełniała jednak ich potrzeb. W tym czasie lokalny krajobraz Szczawna nie nosił jeszcze cech charakterystycznych dla miejsc związanych z lecznictwem uzdrowiskowym (il. 153.)¹¹³². Nieliczni wciąż goście mogli liczyć na nocleg w jednym z kilku pokoi w karczmie lub w którymś z domów należących do mieszkańców wsi. Brak stałego lekarza oraz reprezentacyjnych budowli, którymi szczyciły się już wówczas inne kurorty europejskie, stanowił znaczącą przeszkodę w dalszym działaniu Szczawna jako uzdrowiska¹¹³³.

Po potwierdzeniu właściwości leczniczych tutejszych wód nastąpiła konkretyzacja przestrzenna założenia¹¹³⁴. Z powodu ukształtowania terenu, lokalizacji źródeł wód mineralnych, umiejscowionych wzdłuż doliny, oraz wcześniejszego rozplanowania wsi (która rozwijała się jako łańcuchowa, w zabudowie ciągnącej się wzdłuż równoległej do potoku drogi) nie można było zrealizować jednolitej koncepcji zagospodarowania terenu. Ponadto nowe obiekty powstawały zarówno z inicjatywy zarządu zdrojowego, jak i prywatnych inwestorów. Z tej przyczyny, już za czasów Zemplina, zespół zdrojowy składał się z obiektów rozproszonych na długości 1,5 kilometra. W środkowej jego części, zgrupowano większą liczbę budowli i utworzono promenadę spacerową. Towarzyszące im wówczas założenia zieleni ograniczały się do Parku Zdrojowego zajmującego niewielką powierzchnię i zlokalizowanego na terenach sąsiadujących z główną infrastrukturą zdrojową. Uzupełnienie Parku stanowiły otaczające miejscowość lasy z trasami spacerowymi (il. 154.)¹¹³⁵.

Przekształcenia przestrzeni szczawieńskiego kurortu rozpoczęły się po roku 1815, od decyzji Hansa Heinricha VI Hochberga o otwarciu w Górnym Szczawnie uzdrowiska i powołaniu w 1816 roku Komisji Zdrojowej¹¹³⁶. Podjęto wówczas szereg decyzji, które wpłynęły na dalsze kształtowanie krajobrazu antropogenicznego Szczawna. W skład pierwszej Komisji wszedł lekarz uzdrowiskowy A. Zemplin, ale także architekt o nazwisku Meynardt oraz odpowiedzialny za nadzorowanie i wykorzystanie źródeł, przewodniczący J. S. Thiel. Interdyscyplinarny skład zespołu zadbał nie tylko o odpowiedni poziom infrastruktury przeznaczonej dla kuracjuszy, ale

¹¹³¹ J.J.H. Ebers, *Über die Mineralquellen zu Ober-Salzbrunn bei Fürstenstein...*, s. 22–94.

¹¹³² Cechy krajobrazu kulturowego uzdrowiska omówione zostały w rozdziale I.3.

¹¹³³ H. Horodecka, op. cit., s. 163–165.

¹¹³⁴ Etapy przekształceń przestrzeni uzdrowiska omówiono szerzej w podsumowaniu (III.3.5.), załączając stosowne schematy,

¹¹³⁵ G. Balińska, op. cit., s.140.

¹¹³⁶ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 50–53.

także należyte gospodarowanie zasobami ujęć wody. Wykupione zostały domy chłopskie położone najbliżej źródeł, które polecono wyburzyć. Atrakcyjne obiekty uzdrowiskowe i usługowe wymagały dużej przestrzeni. Przygotowano w związku z tym plany podziału działek budowlanych i nowej zabudowy. Pierwsze hotele oraz pensjonaty finansowane były przez osoby prywatne, głównie przez kupców. Inwestorzy nowych obiektów musieli przedstawiać komisji swoje projekty do weryfikacji. Wśród wymogów dotyczących architektury budynków znalazły się m.in. duże okna oraz liczne loggie i balkony. Nowopowstające pensjonaty miały zapewniać komfort oraz wskazywać na prestiż kurortu. W następnych latach część inwestycji finansowana była przez zarząd uzdrowiska, a następnie dzierżawiona¹¹³⁷.

Członkiem pierwszego Zarządu Zdrojowego, był wspomniany Samuel August Zemplin (1784–1867), czynny na Śląsku lekarz i przedsiębiorca. Początkowo (1814–1815) pracował we Wrocławiu, a następnie w Wałbrzychu. Po czym został zatrudniony przez Hansa Heinricha VI von Hochberg w roli lekarza uzdrowiskowego w Szczawnie. Zemplin – młody i przedsiębiorczy zadbał nie tylko o rozwój uzdrowiska, ale też o własne dochody. Znając plany zagospodarowania miejscowości skupował nieruchomości, które potencjalnie mogły przynieść mu zyski¹¹³⁸. Już w 1818 roku wszedł w posiadanie starej karczmy *Pappelschenke*, którą zburzył a następnie w ciągu roku, w miejscu dawnego szynku, wybudował nowoczesny pensjonat dla gości uzdrowiska nazwany *Pappelhof*. Był on pierwszym szczawieńskim obiektem noclegowym, który stał się czasem wzorcem dla innych. Dwukondygnacyjny budynek nakrywał mansardowy dach. Aby podkreślić jego reprezentacyjny charakter, wejście ujmował pseudoryzalit z tympanonem. Duże okna i liczne balkony zapewnić miały odpowiedni komfort obiektu. W jego obrębie znajdował się także pierwszy zakład mleczarski, w którym przygotowywano – w ramach galaktoterapii – mleko, serwatkę i żętycę¹¹³⁹. W 1821 roku została w nim również otwarta apteka (il. 155.)¹¹⁴⁰.

Dzięki zmianom w strukturze zabudowy, które zaszły wskutek podejmowanych inwestycji, możliwe okazało się przedłużenie promenady. Ta została doprowadzona aż do szczytu wzniesienia *Wachberg* (Stróżek), na którym Zemplin postawił wieżę widokową *Anna* (il. 156.). Romantyzująca budowla miała kształt baszty

¹¹³⁷ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 37.

¹¹³⁸ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 52, 55.

¹¹³⁹ Więcej na temat galaktoterapii w rozdziale II.4.4.

¹¹⁴⁰ H. Horodecka, op. cit, s. 171.

średniowiecznego zamku. Została otoczona murem, stanowiącym balustradę tarasu widokowego. Nastąpiło wówczas przedłużenie promenady aż do nowo powstałej wieży. Zemplin zainwestował także w zakup starego domu *Weisenhaus* (Dom na Łące), wzniesionego w 1623 roku i stojącego na otwartej polanie w południowej części parku. (il. 157..). Budynek o szachulcowej konstrukcji miał dwie kondygnacje i mieścił pięć pokoi gościnnych na parterze oraz cztery na piętrze. Część domu Zemplin przeznaczył na swoje mieszkanie. Później urządził w nim także aptekę oraz punkt wydawania napoi mlecznych dla kuracjuszy. Lekarz stale powiększał swój majątek. Następną inwestycją był zakup dużej działki na zboczu góry Stróżeł, na której w 1823 roku wznosił obiekt nazwany Belwederem. Budynek miał duży taras, podcienia i wieżę widokową wzorowaną na średniowiecznej wieży w Tangermünde nad Łabą¹¹⁴¹. Urządzono w nim restaurację oraz gabinet osobliwości, w którym eksponowano między innymi wypchane zwierzęta. Miejsce to nazwano na cześć króla pruskiego Wilhelma *Wilhelmshöhe* i wkrótce stało się ono ulubionym celem spacerów kuracjuszy (il. 158.)¹¹⁴².

Zemplin (il. 159.) był także inicjatorem zaadaptowania terenów zieleni, znajdujących się w bezpośredniej bliskości ścisłego centrum rodzącego się kurortu. Do realizacji prac ogrodniczych zatrudnił firmę z Legnicy¹¹⁴³. W licznych swoich publikacjach upowszechniał także inne atrakcje, którymi Szczawno mogłoby przyciągać kuracjuszy¹¹⁴⁴. Podobno Zemplin, poza wiedzą medyczną oraz zmysłem organizatorskim, był także miłośnikiem sztuki¹¹⁴⁵. To z jego inicjatywy budynek gospody wzniesiony w 1841 roku ozdabiały późnogotyckie i renesansowe spolia pochodzące z wrocławskich kamienic¹¹⁴⁶. Choć doceniono kompetencje i aktywność organizacyjną Zemplina (w uznaniu zasług otrzymał w 1821 roku tytuł radcy dworu, a w 1832 order czerwonego orła czwartej klasy), to jednak wzbudzał on pewne kontrowersje. Nie przeszkodziło mu to jednak w kontynuowaniu, jako członek zarządu oraz lekarz, pracy na rzecz uzdrowiska aż do roku 1850¹¹⁴⁷.

¹¹⁴¹ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 54.

¹¹⁴² A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 74–90, G. Balińska, op. cit., s. 70.

¹¹⁴³ I. Czech, *Samuel August Zemplin, not biograficzna*,

<https://www.tmszczawno.pl/index.php/ludzie/august-samuel-zemplin/> [dostęp: 21.02.2024].

¹¹⁴⁴ Lista publikacji została zamieszczona w wykazie bibliografii.

¹¹⁴⁵ J. Pokora, op. cit., s. 306.

¹¹⁴⁶ H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau, Breslau 1889*, s. 257; W. Reimann, op. cit., s. 57.

¹¹⁴⁷ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 51–52.

Swój rozkwit uzdrowisko w Szczawnie zawdzięczało podejmowanym planowo decyzjom. Według ściśle przestrzeganych zaleceń Komisji Zdrojowej, nowopowstające budowle musiały być odpowiednio wkomponowane w istniejące ciągi komunikacyjne oraz urozmaicać krajobraz. Domy miały być wznoszone w otoczeniu zieleni, aby zapewniać poczucie intymności i spokoju. Zaplanowano także powstanie alei parkowych, budowli kuracyjnych oraz usługowych i rozrywkowych. Przyjęte wówczas koncepcje i plany udało się harmonijnie realizować aż do początku XX wieku¹¹⁴⁸. Zadanie, jakie postawione zostało przed Zarządem Zdrojowym nie było łatwe. Topografia Szczawna zapewniała jego atrakcyjność krajobrazową, ale jednocześnie ograniczała możliwości zagospodarowania przestrzeni. Inwestycję utrudniało położenie źródeł, które zlokalizowane były wzdłuż brzegu potoku w wąskiej, już wcześniej zagospodarowanej dolinie. Zgodnie z założeniami inżynierii uzdrowiskowej, podstawowa infrastruktura kurortu musiała znaleźć się w bezpośrednim sąsiedztwie ujęć wody¹¹⁴⁹. Koncentracja obiektów zdrojowych przy źródłach wymusiła wydłużony kształt centrum miejscowości i powiązanie go istniejącą układem komunikacyjnym oraz potokiem.

Już w 1817 roku postanowiono wytyczyć w Szczawnie promenady spacerowe. Do tego celu zarząd wykupił tereny wokół *Pappelschenke*. Promenady obsadzone zostały drzewami, które dały początek pierwszemu parkowi zdrojowemu¹¹⁵⁰. W następnych latach założenie to powiększono i wzbogacano o rzadkie oraz efektowne odmiany roślinności rodzimej i aklimatyzowanej. W dolinie, wzdłuż drogi oraz potoku Szczawnika, stopniowo wykupywano kolejne gospodarstwa chłopskie. Na ich terenie, na długości prawie dwóch kilometrów, powstawały reprezentacyjne pensjonaty. Jednocześnie na cele nowej zabudowy przeznaczano tereny rozciągające się na zachód. Dzięki temu w 1819 roku Szczawno mogło przyjąć ponad 300 kuracjuszy, którzy zostali ugoszczeni w pięciu pensjonatach: *Pappelhof*, *Weisenhaus*, *Steigerhof*, *Preussische Krone* (il. 160.) i *Präsidentenhof*¹¹⁵¹.

W latach 20. XIX wieku wzniesiono w kurorcie kolejne, jeszcze bardziej okazałe obiekty. Wśród nich wyróżniał się, wybudowany w 1821 roku, pensjonat *Goldene Sonne* (Złote Słońce), który wyposażony został w wanny przeznaczone do kąpieli leczniczych.

¹¹⁴⁸ G. Balińska, op. cit., s. 37–42.

¹¹⁴⁹ A. Madeyski, *Podstawy inżynierii uzdrowiskowej*, Warszawa 1979, s. 21-83.

¹¹⁵⁰ O parkach w Szczawnie szerzej w rozdziale III.3.4.5.

¹¹⁵¹ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 58.

Z tego samego roku pochodzi *Deutsches Haus* (Niemiecki Dom), który dysponował salą teatralną oraz salonem towarzyskim, a w 1823 roku postawiono *Löwenhaus* (Dom pod Lwami). Dzięki tym inwestycjom już dwa lata później wygodne zakwaterowanie w Szczawnie znalazło ponad tysiąc kuracjuszy. Najwyższym standardem szczylił się, wybudowany w 1827 roku przez złotnika o nazwisku Niecke, hotel *Elisenhof* (il. 161.).

Aby sprostać stale zwiększającemu się napływowi gości oraz ich potrzebom, co roku budowano nowe obiekty, a także modernizowano istniejące. W 1833 roku w kurorcie było już 100 nowych budynków dysponujących 1000 pokoi, a 10 lat później było ich już 1500¹¹⁵². W 1835 roku, podczas przebudowy hotelu *Zur Krone* natrafiono na kolejne źródło, nazwane *Kronenquelle*, czyli Koronne. Do roku 1909 było ono w rękach rodzin zarządzających hotelem, a następnie zostało wykupione przez Hansa Heinericha XV von Hochberg i włączone w majątek uzdrowiskowy.

Na terenie uzdrowiska wzniesiono także szereg budowli związanych z prowadzeniem kuracji. Ujęcie *Oberbrunnen* otrzymało w 1819 roku nowy budynek pijalni, który stanął w miejscu skromnej altany z 1777 roku (il. 162. i 163.). Nowa obiekt był wielobocznym w planie budynkiem o klasycystycznym wystroju. Z zewnątrz okalała go rzymsko-dorycka kolumnada. Cztery duże okna oświetlały rotundę. Konstrukcja była najprawdopodobniej drewniana, jedynie przyziemie mogło być murowane¹¹⁵³. Zemplin przedstawiał nową pijalnię jako najświetniejszą na Śląsku: „jedenaście ośmiołokciowych kolumn wznosi się wokół hali mającej 42 łokcie (28 metrów) w obwodzie, mieszcząc wielu pijących. Wewnętrzne urządzenia odpowiadają wszystkim wymogom [...], Śląsk nie ma takiej drugiej pijalni, która dorównywałaby naszej urządzeniami”¹¹⁵⁴. Obiekt jednak szybko okazał się niewystarczający. Już jedenaście lat później rozebrano go, aby w 1830 roku wznieść bardziej reprezentacyjną budowlę¹¹⁵⁵. Nowy obiekt miał murowane przyziemie i został zaprojektowany na planie prostokąta. Wejście od strony północnej podkreślono imponującą dorycką kolumnadą. Wnętrze doświetlały dwa duże okna, zaś sufit i ściany udekorowano ornamentami autorstwa malarza i architekta Karla Josefa Raabego¹¹⁵⁶. Źródło zabezpieczone było

¹¹⁵² A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 37–42.

¹¹⁵³ G. Balińska, op. cit., s. 56.

¹¹⁵⁴ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 49.

¹¹⁵⁵ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 57.

¹¹⁵⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.. 82/146/0/3/5779.

drewnianą barierą, zaś wodę czerpano za pomocą szklanego naczynia na długiej żerdzi¹¹⁵⁷.

Drugie ujęcie, zwane *Mühlbrunnen*, otrzymało pierwszą, drewnianą obudowę w 1802 roku, ale nakryte zostało jedynie „dachem zielonych liści lip”¹¹⁵⁸, woda zaś czerpana była bezpośrednio ze źródła. Nową oprawę źródła wykonano dopiero w 1829 roku. Zapewniono wówczas dogodny do niego dostęp od strony promenady i wzniesiono drewniane zadaszenie. Ponieważ ujęcie wypływu wody znajdowało się poniżej poziomu terenu, wodę transportowano systemem pomp na wysokość 15 stóp (ok. 5 metrów). W 1839 roku wzniesiono przy źródle młyńskim altanę w formie drewnianego domku w stylu szwajcarskim. Inicjatywę jej budowy podjął, pracujący od 1835 roku w Szczawnie jako drugi lekarz, doktor Kirschner¹¹⁵⁹.

Pierwsze informacje o kąpielach leczniczych w uzdrowisku pochodzą z 1819 roku. Powstały wówczas łaźienki. Mieścił je neogotycki w stylu pawilon, wybudowany jako inwestycja Zarządu Zdrojowego. Projekt obiektu najprawdopodobniej wykonał, działający wówczas w uzdrowisku, K. J. Raabe¹¹⁶⁰. Neogotyckie łaźienki zlokalizowane były w południowej części parku, w pobliżu *Weisenhaus* i nosiły nazwę *Weisenbad* (il. 164..). Wnętrze składało się z czterech pokoi kąpielowych z cynkowanymi wannami, a budynek ogrzewany był za pomocą instalacji wypełnionej ciepłą wodą¹¹⁶¹. Oprócz kąpeli w wannach, oferowano tam także prysznice. Wkrótce popularność kąpeli w kurorcie była na tyle duża, że nieduży obiekt przestał spełniać potrzeby coraz liczniejszej grupy gości. Lukę tę wypełniać zaczęły od 1821 roku łaźienki w *Goldene Sonne*, które nazwano *Sonnenbad*, od 1830 roku w *Kramerhaus*, a od lat czterdziestych XIX stulecia także w nowo wybudowanym pensjonacie *Flesenhaus*. Wszystkie obiekty kąpielowe systematycznie modernizowano i powiększano. W końcu lat trzydziestych XIX wieku *Weisenbad* miały już osiem kabin kąpielowych z wannami oraz jeden prysznic. Tyle samo kabin mieli do dyspozycji goście *Sonnenbad* oraz *Kramerhaus*¹¹⁶².

Poza kąpielami, kuracjom zalecano także picie wody w ściśle określonych ilościach, rozpisanych na cały pobyt. Podczas jej spożywania należało spacerować. Na początku działania uzdrowiska zalecenie to wydawało się gościom uciążliwe

¹¹⁵⁷ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 49.

¹¹⁵⁸ Ibid., s. 56.

¹¹⁵⁹ Ibid., s. 56.

¹¹⁶⁰ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 58.

¹¹⁶¹ A. Zemplin, *Salzbrunn und seine Mineralquellen...*, s. 12.

¹¹⁶² A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 73.

i niewygodne, ponieważ narażało ich na nie zawsze komfortowe warunki pogodowe. Szczególnie kobiety uznawały je za kłopotliwe, co relacjonował w liście do „Kuriera Warszawskiego” polski kuracjusz następująco” „do ważnych tu niewygód w czasie słoty policzyć jeszcze teraz można niedostatek krytej galerii dla przechodzących gości”¹¹⁶³.

Zarząd uzdrowiska podjął się budowy hali spacerowej dopiero w latach 1829–1830. Prawdopodobnym wzorem dla niej, podobnie jak połączonej z nią wówczas pijalni, był obiekt o podobnej funkcji z uzdrowiska Wiesbaden (il. 165.)¹¹⁶⁴. Szczawieńska kolumnada miała rzymsko-doryckie detale i była otwarta od strony parku. Wzdłuż zachodniej ściany ulokowano pomieszczenia sklepowe. Budowla była trzecią śląską halą spacerową (wcześniej wzniesiono je w Starym Zdroju oraz Dusznikach-Zdroju). *Elisenhalle* – bo tak ją nazywano – została uroczyście otwarta przez żonę następcy tronu pruskiego, późniejszego cesarza Wilhelma I¹¹⁶⁵. Jednak już kilka lat później, niespełniający rosnących potrzeb uzdrowiska obiekt został znacząco rozbudowany (il. 166. i 167.)¹¹⁶⁶.

W rozdziale poświęconym historii uzdrowisk opisano szerzej modę na Szwajcarię w kontekście odkrywania Alp i górskich krajobrazów, w które wpisana została charakterystyczna forma architektury określana mianem „szwajcarskiej”. Potrzeba nawiązania do niej i związanego z tym kontekstu, stała za realizacją w wielu zespołach uzdrowiskowych obiektów, które dla podkreślenia tych związków nazywano Szwajcarkami. Budynek tego typu i nazwy zawitał także do Szczawna. Ale zanim do tego doszło, na terenie Śląska pojawiła się po 1837 r. grupa protestanckich emigrantów z katolickiego Tyrolu. Otrzymali na to zgodę od króla Prus, Fryderyka Wilhelma III. Król wydzielił im ziemię w rejonie Mysłakowic, gdzie wkrótce zaczęli budować domy w typie pozostawionych przez nich w Tyrolu, zbliżonych formą do tych ze Szwajcarii, co „oswoiło” mieszkańców Śląska z nowymi formami architektury¹¹⁶⁷. Powstanie szczawieńskiej Szwajcarki zainicjowała w roku 1842 Ida v. Hochberg, żona Hansa Heinricha X¹¹⁶⁸. Zamysłem hrabiny było prowadzenie w obiekcie hodowli bydła i zaopatrywanie uzdrowiska w produkty mleczne wykorzystywane w kuracjach.

¹¹⁶³ Za: A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 132.

¹¹⁶⁴ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 59.

¹¹⁶⁵ G. Balińska, op. cit., s. 62; A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 73.

¹¹⁶⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/3/5778.

¹¹⁶⁷ Więcej o grupie imigrantów z Tyrolu: W. Głodokowska, *Domy tyrolskie w Mysłakowicach*, <https://www.bryla.pl/domy-tyrolskie-w-myslakowicach-wzniesli-je-tyrolczycy-ktorzy-przybyli-tu-w-latach-30-xix-wieku> [dostęp: 01.01.2024].

¹¹⁶⁸ Z jej inicjatywy Szwajcarką nazwano także chatę znajdująca się w kompleksie Książa.

Budynek wzniesiono w latach 1845–47 według projektu K.J. Raabego na rozległych łąkach w zachodniej części Szczawna-Zdroju i nazwano go *Idahof* (il. 168.)¹¹⁶⁹. Okazały trzykodygnacyjny drewniany obiekt, otoczony charakterystycznymi drewnianymi galeriami, nakryto dwuspadowym dachem z szerokim okapem¹¹⁷⁰. Urządzono tam zajazd z salą przeznaczoną do spożywania mleka i serwatki. Trasa z centrum zdrojowiska do *Idahof*, biegnąca po zalesionym zboczu, była wygodna i dostępna dla wszystkich gości. Obiekt stał się wkrótce ulubionym celem spacerów¹¹⁷¹. Dla wygody i bezpieczeństwa kuracjuszy w 1865 roku zainstalowano przy trasach spacerowych gazowe latarnie, które w 1893 roku wymieniono na elektryczne¹¹⁷², co umożliwiło wybudowanie w Szczawnie dwa lata wcześniej jednej z pierwszych elektrowni miejskich na Dolnym Śląsku¹¹⁷³.

W 1893 roku pożar strawił drewnianą pijalnię wód wraz z halą spacerową. Natychmiast przystąpiono do odbudowy tych kluczowych dla uzdrowiska budowli. W 1896 roku oddano do użytku, długą na 77 metrów, nową halę spacerową, otwartą na promenadę (il. 169.). Wzniesiono ją w lekkiej, drewnianej konstrukcji i ozdobiono bogatym detalem snycerskim. Projekt przygotowało berlińskie biuro Kayser i von Gorszheim¹¹⁷⁴. Do tylnej części hali przylegał rząd sklepów. Hala wypełnia przestrzeń pomiędzy kursalem a pijalnią, Nową pijalnię wzniesiono w konstrukcji szkieletowej. Na jej piętrze urządzono czytelnię. W piwnicy znalazło się ujęcie wody, która była przenoszona ręczną pompą tłokową do szklanego zbiornika ustawionego na kolumnie powyżej poziomu podłogi, a następnie spływała grawitacyjnie do kurków rozmieszczonych na balustradzie wokół kolumny¹¹⁷⁵.

Budowa nowego kompleksu pijalni wody pociągnęła za sobą szereg kolejnych inwestycji w centrum przestrzeni uzdrowiskowej. Wyburzono przylegający do kursалу budynek Bazaru i postawiono w jego miejscu nowy teatr zdrojowy. Budynek wzniesiony w 1896 roku zaprojektowano jako klasycyzujący w stylu obiekt z bogato zdobioną, neorokokową we wnętrzu salą teatralną teatrach (il. 170.). Rozwiązania wentylacji oraz

¹¹⁶⁹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/3/5589.

¹¹⁷⁰ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 56.

¹¹⁷¹ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 60–61.

¹¹⁷² G. Balińska, op. cit., s. 67–70.

¹¹⁷³ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 70.

¹¹⁷⁴ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze europejskich uzdrowisk...*, s. 77.

¹¹⁷⁵ *Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601–1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle...*, s. 52–53.

elektrycznego oświetlenia obiektu należały ówczesnie do najnowszych osiągnięć z zakresu instalacji technicznych w Niemczech¹¹⁷⁶.

W 1901 roku oddano do użytku zespół nowych łaźni *Luisenbad* (Łazienki Luizy, il. 171.), które poza kąpielami oferowały także inne zabiegi balneologiczne (Łazienki Łąkowe wówczas rozebrano). Nowy obiekt podkreślał reprezentacyjny charakter centrum uzdrowiska. Architektura *Luisenbad* harmonijnie wpisywała się w otoczenie. Dwukondygnacyjną bryłę nakrywał dwuspadowy dach z wieloma wieżyczkami¹¹⁷⁷. Elewacja budynku została urozmaicona przez dekorację snycerską nawiązującą do konstrukcji hali spacerowej.

W drugiej połowie XIX wieku ukształtowanie przestrzeni uzdrowiska uległo przeobrażeniu. Zabudowa miejscowości rozwijała się wówczas wzdłuż trzech osi komunikacyjnych. Pierwotny, podłużny układ został wzbogacony o dwa dodatkowe kierunki: drogę do założenia *Idahof* oraz trasę do stacji kolejowej. Te trzy kierunki wyznaczyły trójkątne centrum uzdrowiska, w którym zgrupowano najważniejsze budynki. Trójkątny układ podkreślały dwie drogi, jedna prowadząca w kierunku dworca oraz druga wytyczona od *Kursalu* do Stawów Szwedzkich.

Mając na celu utrzymanie wysokiej rangi uzdrowiska, jego dyrekcja podjęła kolejne decyzje, które miały wpływ na jego dalszy rozwój. Kontynuację przyjętej formy rozwoju przestrzennego kurortu stanowiła powstała na początku XX wieku dzielnica willowa, zaplanowana między centrum uzdrowiska a dworcem kolejowym¹¹⁷⁸. W 1907 roku rozpoczęto działania inwestycyjne. Na gruntach księżęcych dominantę nowej zabudowy miał stanowić luksusowy hotel¹¹⁷⁹. Wytyczne do opracowanego planu pozwoliły na budowę wyłącznie domów murowanych, dopuszczając drewnianą zabudowę jedynie na tyłach działki. Narzucono reprezentacyjny charakter budynków oraz dostosowanie do regionalnej zabudowy przez akcenty wysokościowe dachu oraz drewniane elementy w dekoracji i zabudowie ogrodowej¹¹⁸⁰.

W 1909 roku opracowano nowy plan zagospodarowania kurortu („Bebaungsplan für das herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhofe zu Bad Salzbrunn”, il.

¹¹⁷⁶ G. Balińska, op. cit., 114.

¹¹⁷⁷ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 54.

¹¹⁷⁸ G. Balińska, op.cit., 153.

¹¹⁷⁹ Opisany szerzej w rozdziale III.3.4.3.

¹¹⁸⁰ B. Ludwig, *Osiedle mieszkaniowe w uzdrowisku na początku XX wieku. Wymogi planistyczne i realizacja na przykładzie osiedla przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie-Zdroju...*, s. 69.

172.)¹¹⁸¹, który po sześciu latach uzupełniono¹¹⁸². W dokumencie tym wskazano, że wznoszone budynki mają być one murowane, kryte dachówką i wolnostojące albo w zabudowie bliźniaczej. Drewniane mogły być jedynie budynki gospodarcze wznoszone w tylnych częściach działek. Konsekwentnie wymagano reprezentacyjnego charakteru nowych obiektów, którym narzucono liczbę kondygnacji, wysokość dachów i nakazano ich urozmaicenia odpowiednimi akcentami. Duże domy i pensjonaty stawiane na sporych działkach wznoszone były w grupach. Nowe dzielnice, dzięki przyjętym regulacjom, w harmonijny sposób stały się częścią zespołu zdrojowego¹¹⁸³. Wzorem wielu europejskich kurortów, zamożne rodziny budowały na tym terenie swoje letnie rezydencje¹¹⁸⁴. Kolejnym z podjętych przedsięwzięć była budowa linii tramwajowej, rozpoczęta w 1907 roku, która miała zapewnić kuracjom wygodne połączenie ze stacją kolejową oraz centrum Wałbrzycha¹¹⁸⁵.

Na początku XX wieku konieczne okazało się wykonanie nowych ujęć wody. Stare nie były wystarczająco wydajne, a potok Szczawnika stawał się coraz bardziej zanieczyszczony, bowiem leżącą w jego górnym biegu wieś Biały Kamień przekształcono na początku stulecia w osadę robotniczą dla 10 tysięcy mieszkańców. W 1907 roku właściciel uzdrowiska, książę Hans Heinrich XV *von Hochberg*, zlecił rozpoczęcie stosownych prac. Plany obejmowały kompleksową przebudowę ujęć wód, przesunięcie koryta potoku Szczawnika, wykonanie kanalizacji sanitarnej oraz modernizację rozlewni. Prace zlecono renomowanemu przedsiębiorstwu balneologicznemu „Arnold Scherrer” z uzdrowiska w Bad Ems (Niemcy). Szczawnik zyskał na długości 500 metrów nowe, betonowe, kryte koryto. W 1904 roku przeprowadzano prace ziemne związane z przebudową obiektów *Wilhelmshof*

¹¹⁸¹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.207.

¹¹⁸² B. Ludwig, *Osiedle mieszkaniowe w uzdrowisku na początku XX wieku. Wymogi planistyczne i realizacja na przykładzie osiedla przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie-Zdroju...*, s. 70.

¹¹⁸³ Dopiero w końcu lat 30-tych XX wieku pojawiły się plany przekształceń na dzielnicę mieszkaniową dla robotników, ale, poza kilkoma budynkami wzniesionymi w ramach projektowanej w 1937 roku zabudowy w południowej części miejscowości, nie zostały one zrealizowane. Ibid., s. 70–71, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.11/XI.153.

¹¹⁸⁴ Wśród nich wymienić można np. Hohenzollernów, których willa została ukończona w 1911 roku. Zob.: B. Ludwig, *Osiedle mieszkaniowe w uzdrowisku na początku XX wieku. Wymogi planistyczne i realizacja na przykładzie osiedla przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie-Zdroju...*, s. 66–78.

¹¹⁸⁵ *Projekt linii tramwajowej*, <https://polska-org.pl/3619594,foto.html?idEntity=509915> [dostęp: 23.11.2022].

położonych na północ od *Luisenbad*, podczas których odkryto *Marthaquelle* (Źródło Marta)¹¹⁸⁶.

W latach 1908–1912 przeprowadzono kolejne inwestycje mające na celu zlokalizowanie przepływu poszczególnych wód. Odkryty został cały rejon źródeł, które przebadano chemicznie. Szczelnie zabezpieczono każde z 42 ujęć, które podzielono, w zależności od składu chemicznego wody, na osiem grup¹¹⁸⁷. Wpływ wody był samoczynny, a odpowiednio zaprojektowane systemy transportowania oraz magazynowania wód mineralnych zapewniły wykorzystanie całodobowej wydajności ujęć. Wybudowano także specjalne zbiorniki: na wodę do kąpeli, rezerwowe na okres wzmożonego zapotrzebowania i dla rozlewni wody¹¹⁸⁸. Wśród wykonanych wówczas prac, mających na celu zapewnienie odpowiedniego standardu sanitarnego ujęć, była budowa instalacji kanalizacyjnej. Obowiązek przyłączenia się do niej nałożony został na właścicieli wszystkich budynków¹¹⁸⁹. Równocześnie w obiektach mieszkalnych zainstalowane zostały ubikacje ze spłuczkami. Woda dostarczana była przez system wodociągów, w którym na bieżąco monitorowano laboratoryjnie jej jakość¹¹⁹⁰. Inwestycję uzupełniła biologiczna oczyszczalnia ścieków (il. 173.)¹¹⁹¹.

Wskutek, zrealizowanych w 1. tercji XX wieku przekształceń przestrzeni urbanistycznej kurortu, pierwotny łańcuchowy układ wsi został przeobrażony. Powstała miejscowość, której kwartały połączono reprezentacyjnymi alejami uwzględniającymi naturalną topografię terenu. Jednocześnie wymóg odpowiednio dużych działek i ogrodów przy domach zapewnił duże przestrzenie pomiędzy budynkami. Kształtowane przez lata tereny zieleni uzdrowskiej stały się charakterystyczną częścią krajobrazu miejscowości, co widać wyraźnie na fotografiach lotniczych z lat 30. XX wieku (il. 174. i 175.). Każdy z obiektów przeznaczonych do prowadzenia kuracji lub działań z nimi związanych połączony został z założeniem parkowym, ogrodem lub z aleją.

Po przejściu w 1934 roku zarządu nad Szczawnem przez państwo niemieckie kontynuowano inwestycje. Władze miasta przygotowały nowy projekt

¹¹⁸⁶ I. Czech, op. cit., s. 168–174; J. Dębicki, op. cit., s. 117; D. Piotrkowska, F. Mroczo, op. cit., s. 193–194.

¹¹⁸⁷ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 65.

¹¹⁸⁸ *Ibid.*, s. 65.

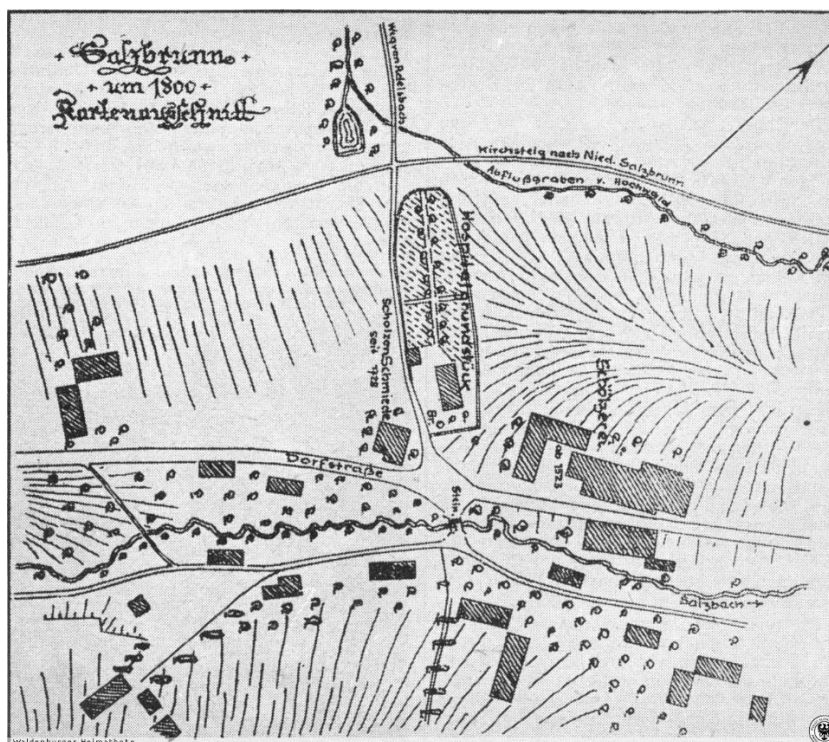
¹¹⁸⁹ D. Piotrkowska, F. Mroczo, op. cit., s. 202.

¹¹⁹⁰ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase, [...]. Saison 1912*, s. 38–39.

¹¹⁹¹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/170/0/2.27/XXVII.133.

zagospodarowania terenu dla „dzielnicy uzdrowiskowej Bad Salzbrunn” (il. 178.)¹¹⁹². Przystąpiono też do kolejnej rozbudowy infrastruktury leczniczej. Ponieważ łaźienki *Luisenbad* okazały się wówczas zbyt małe i nie odpowiadające wymogom współczesnej balneoterapii, w 1938 roku dyrekcja państwowego uzdrowiska rozpoczęła prace modernizacyjne oraz rozbudowę obiektu. W kolejnym roku oddano do użytku nowoczesny zakład przyrodolecznicy, który mieścił wszystkie urządzenia stosowane do terapii w kurorcie. Dzięki temu goście Szczawna korzystali z zalecanych przez lekarzy zabiegów w jednym obiekcie. Podczas przebudowy uproszczono bryłę starych łaźienek. Nowy, większy budynek nakryto czterospadowym dachem. Wejście podkreślono przez monumentalny portyk¹¹⁹³. Forma zakładu przyrodoleczniczego realizowała przyjęty w III Rzeszy model architektury o klasycystycznych formach podkreślającej potęgę narodowego socjalizmu. (il. 176. i 177.)

Władze kurortu miały w planach dalsze działania. Powstała nowa koncepcja zakładająca przebudowę centrum miejscowości, wyburzenie hali spacerowej i pijalni oraz budowę nowych obiektów o tych funkcjach w północnej części parku zdrojowego (il. 178. i 179.). Działania zahamował jednak wybuch II wojny światowej¹¹⁹⁴.



Il. 153. Plan Szczawna w 1800 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/4419947,foto.html?idEntity=509915> [dostęp: 02.12.2023]

¹¹⁹² Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.. 82/172/0/5.4/IV.216.

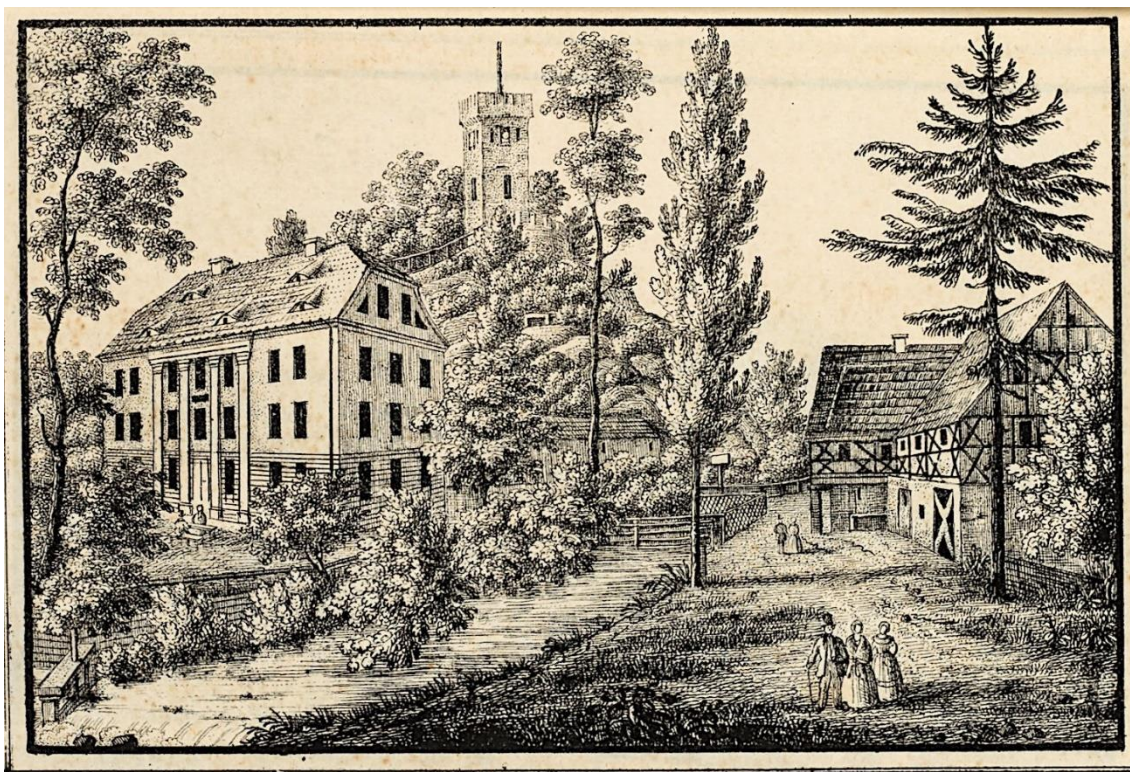
¹¹⁹³ G. Balińska, op. cit., s. 43.

¹¹⁹⁴ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.210.

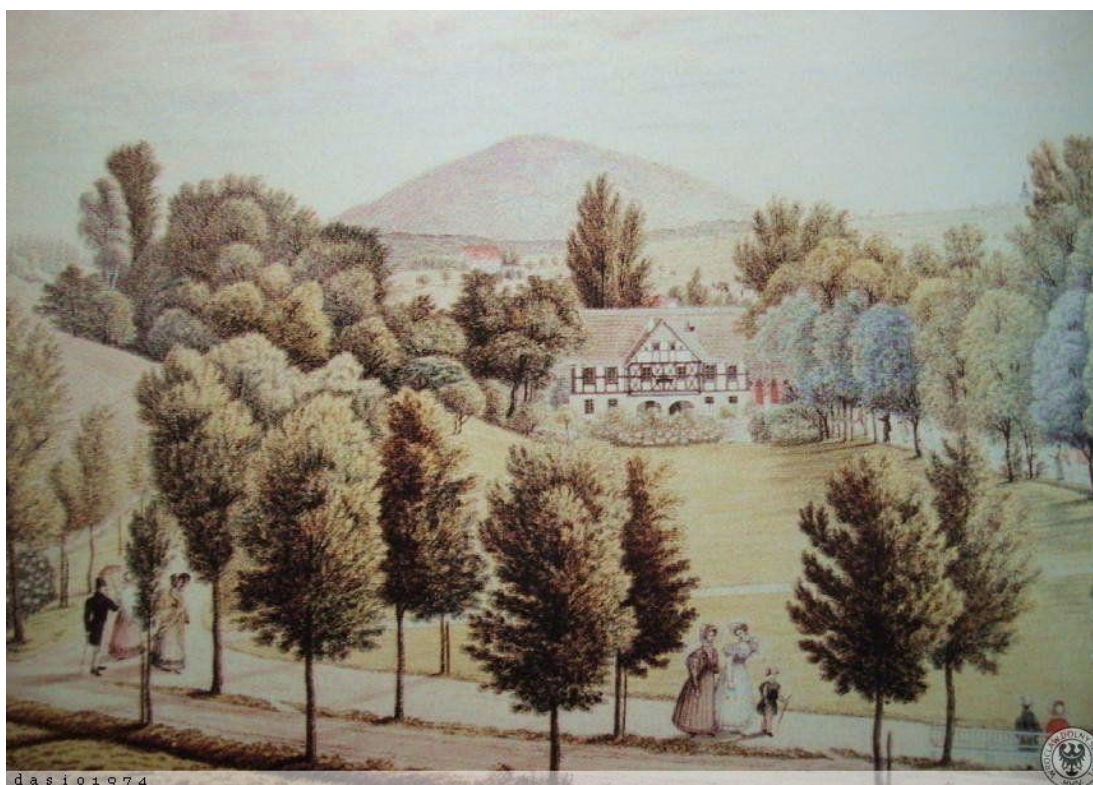


Tony.dolny-slask.org.pl

Il. 155. *Pappelhof*, ryc.. C. Mattisa, około 1840. Źródło: <https://polska-org.pl/4572506,foto.html?idEntity=9763782> [dostęp: 02.12.2023]



Il. 156. Wieża Anny widoczna za pensjonatem *Felsenhof*, obok obiekt *Felsenhaus*, ryc. C. Mattisa, około 1840.
Źródło: <https://polska-org.pl/9121955,foto.html?idEntity=509702> [dostęp: 02.12.2023]



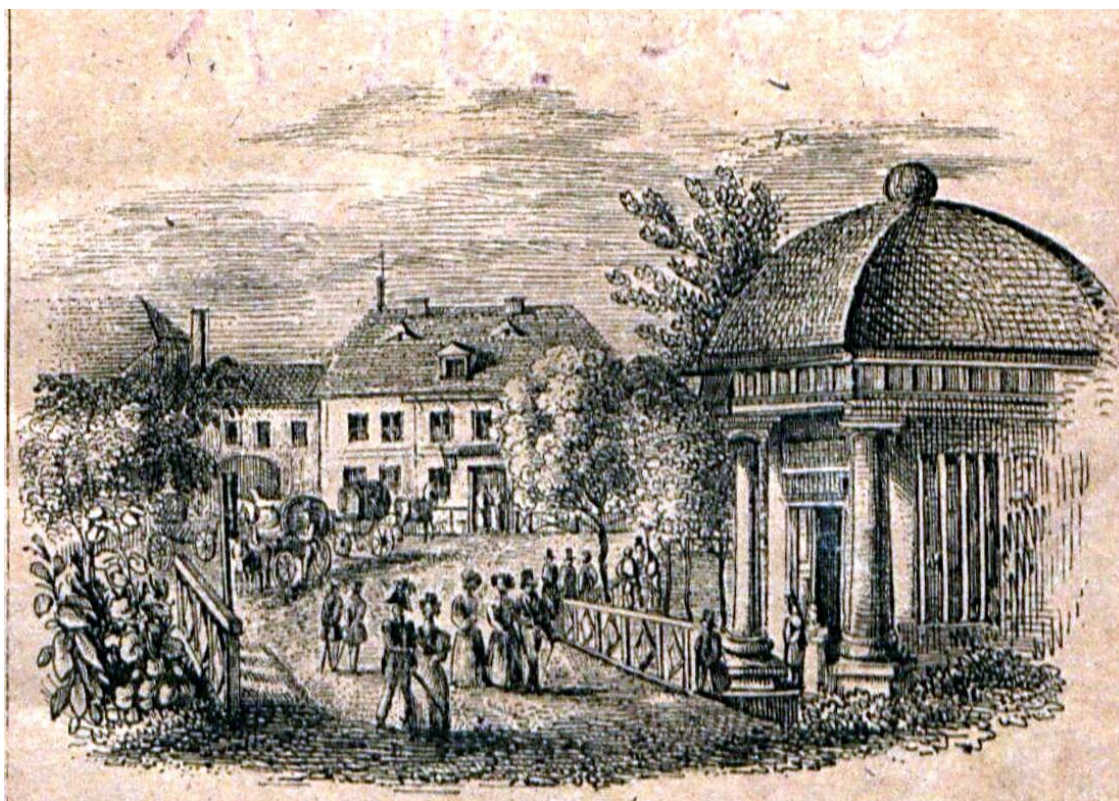
Il. 157. *Weisenhaus*, ryc. nieznanego autora, 1834, źródło: <https://polska-org.pl/670619,foto.html?idEntity=549466> [dostęp: 02.12.2023]



Il. 158. Belweder na *Wilhelmshöhe*, pocztówka sprzed 15.06.1911. Udostępniona przez Herder-Institut



Il. 159. Samuel August Zemplin, ryc. nieznanego autora. Źródło: H. Wendt, *Ein Frühlingstag in Bad Salzbrunn*, 1901, brak paginacji



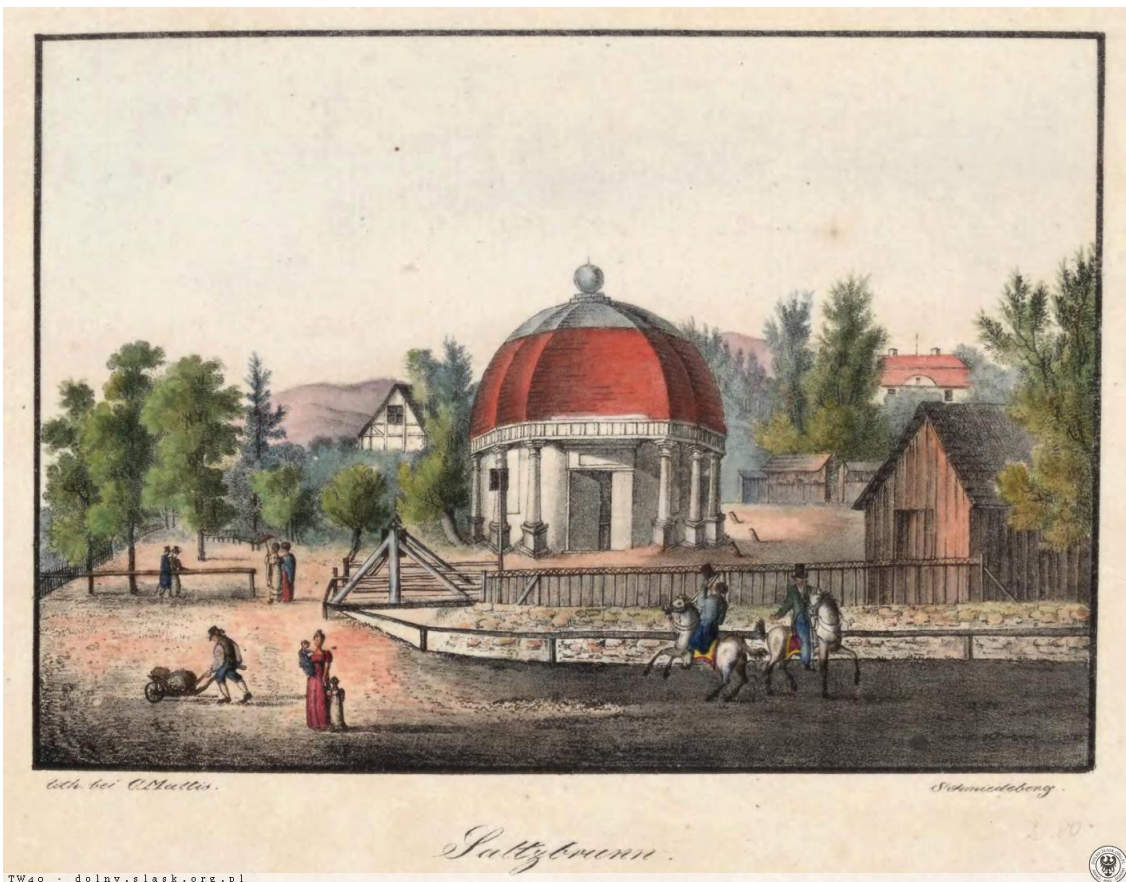
II. 160. Pensjonat Preussische Krone na tle pijalni wód, ryc. nieznanego autora w: C.T. Mattis, *Salzbrunn und seine Umgebungen*, Hirschberg 1836.



II. 161. Pensjonat *Elisenhof*, ryc. nieznanego autora,, 1839. Źródło: <https://polska-org.pl/9131236,foto.html?idEntity=546245> [dostęp: 02.12.2023]



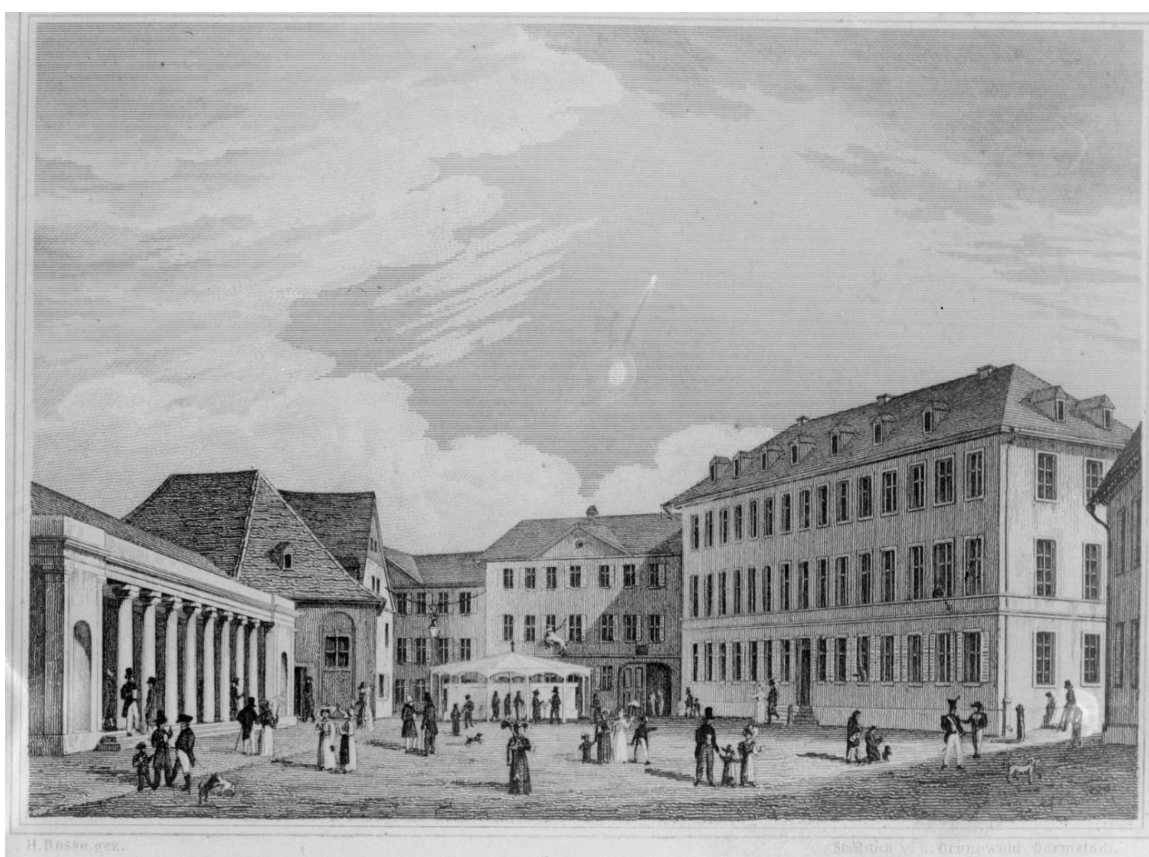
Il. 162. Pijalnia nad źródłem *Oberbrunnen* w 1777 roku, ryc. nieznanego autora w: H. Wendt, *Ein Frühlingstag in Bad Salzbrunn*, 1901, brak paginacji.



Il. 163. Pijalnia nad źródłem *Oberbrunnen*, ryc. C. Mattisa, około 1840. Źródło: <https://sycow.polska-org.pl/984574,foto.html?idEntity=546247> [dostęp: 02.12.2023]



Il. 164. *Weisenbad* w Szczawnie, ryc. nieznanego autora, około 1840. Źródło: <https://polska-org.pl/3298071,foto.html?idEntity=509702> [dostęp:02.12.2023]



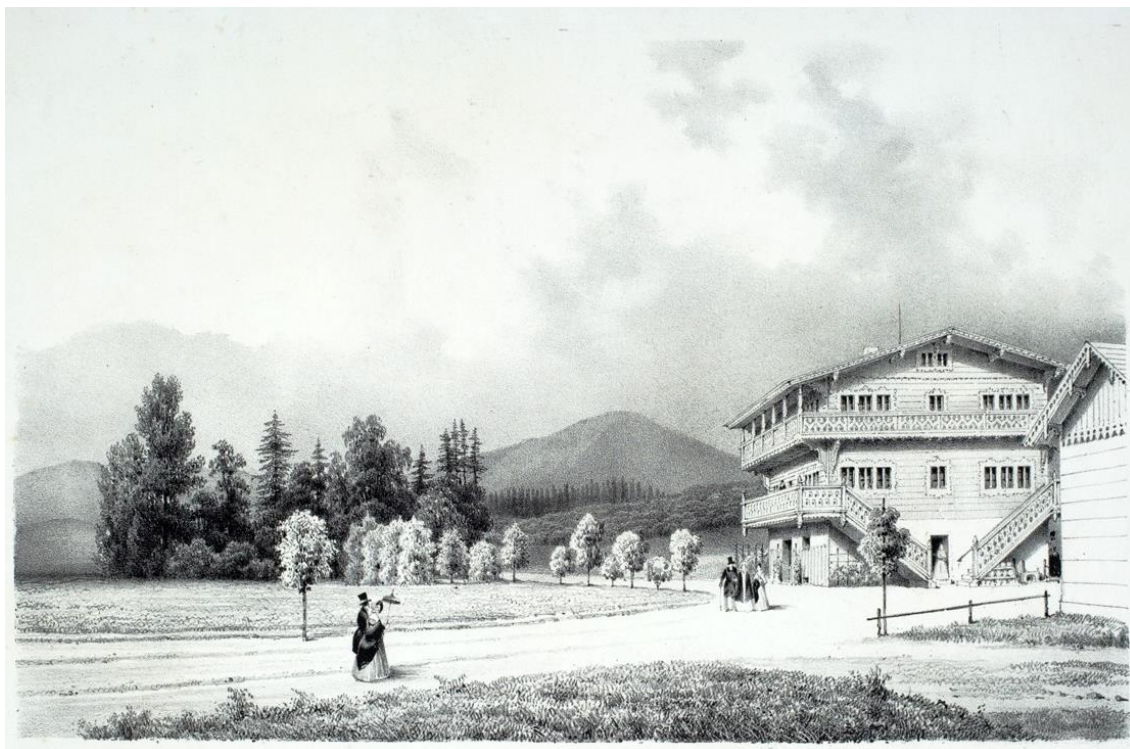
Il. 165. *Kochbrunnenplatz* w Wiesbaden, w centralnej części pawilon z ujęciami wody, z lewej strony hala spacerowa, ryc. nieznanego autora, lata 1826–1850. Źródło: <https://www.bildindex.de/document/obj20226981?part=0&medium=fm1605214> [dostęp: 02.12.2023]



II. 166. Pijalnia z halą spacerową w Szczawnie, ryc. nieznanego autora, 1841. Udostępniona przez Herder-Institut



II. 167. Pijalnia z halą spacerową, fot. nieznanego autora, sprzed 1896. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/9197736,foto.html?idEntity=546247> [dostęp: 02.12.2023]



Il. 168. Szwajcarka *Idahof*, ryc. W. Loeliotta, 1848–1856. Udostępniona przez Herder-Institut



Il. 169. Szczawińska hala spacerowa z pijalnią w tle, fotografia nieznanego autora, 1896-1914. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/671436,foto.html?idEntity=546247> [dostęp: 02.12.2024]



maras - Administrator dolny-slask.org.pl

Il. 170. Widok na Teatr Zdrojowy (po lewej) i Hotel Sonne (dawny pensjonat Goldene Sonne), pocztówka z lat 1910–1915. Źródło: <https://polska-org.pl/6244633,foto.html?idEntity=522523> [dostęp:02.12.2023]

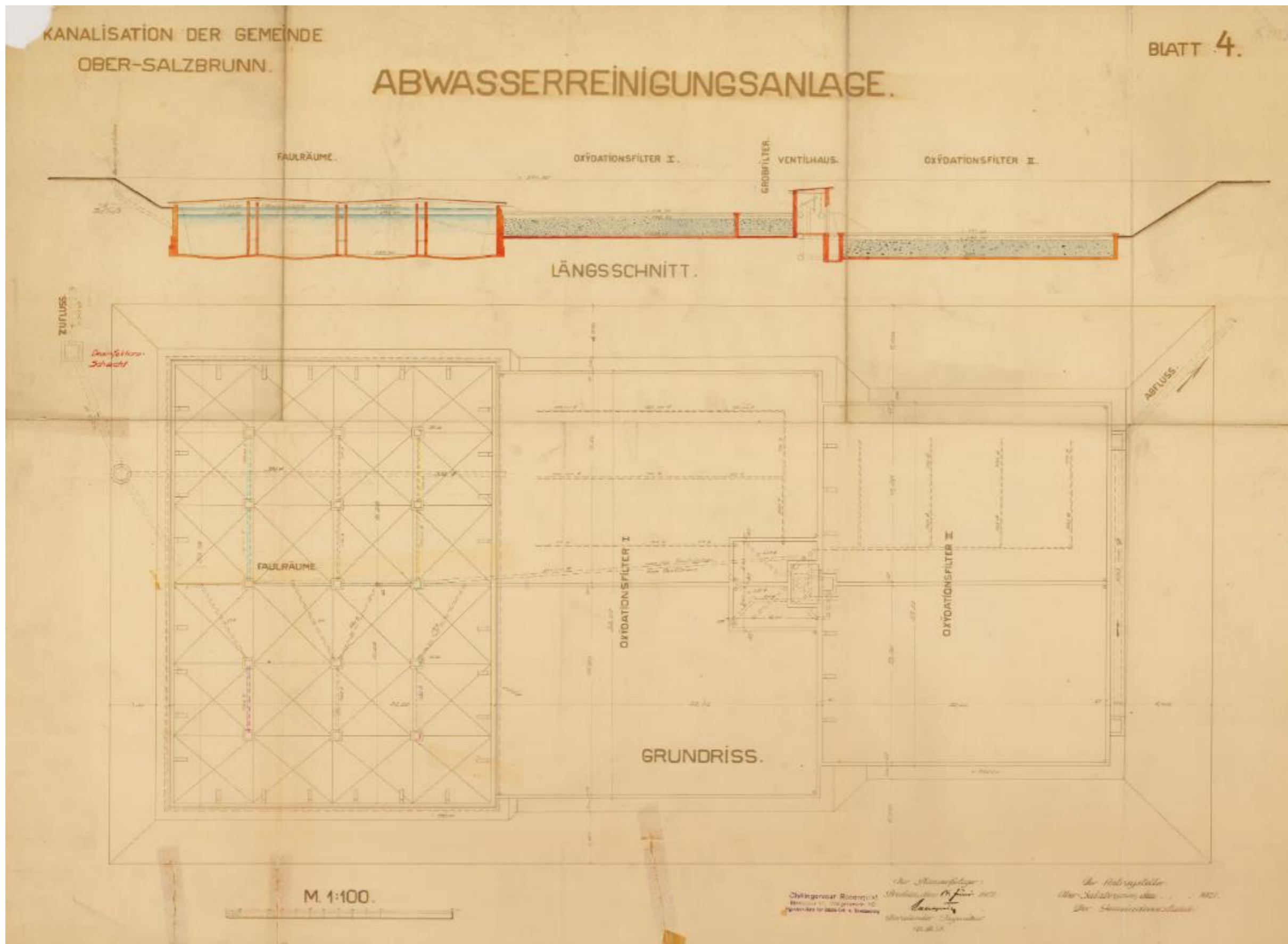


maras - Administrator dolny-slask.org.pl

Il. 171. Luisenbad, pocztówka w widoku fasady i elewacji ogrodowej, 1904. Źródło: <https://polska-org.pl/5255516,foto.html?idEntity=548593> [dostęp:02.12.2023]



Il. 172. Plan przebudowy układu komunikacyjnego dla terenów pomiędzy centrum uzdrowiska a stacją kolejową w Szczawnie, 1909. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.207



Il. 173. Projekt gminnej oczyszczalni ścieków, 1921. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/170/0/2.27/XXVII.133



Il. 174. Zdjęcie lotnicze Szczawna-Zdroju, widok centrum uzdrowiska od strony północnej, w prawym dolnym rogu Łazienki Luizy, w centralnej części Hala Spacerowa, a w górnej Hotel Grand, 1930. Udostępnione przez Herder-Institut



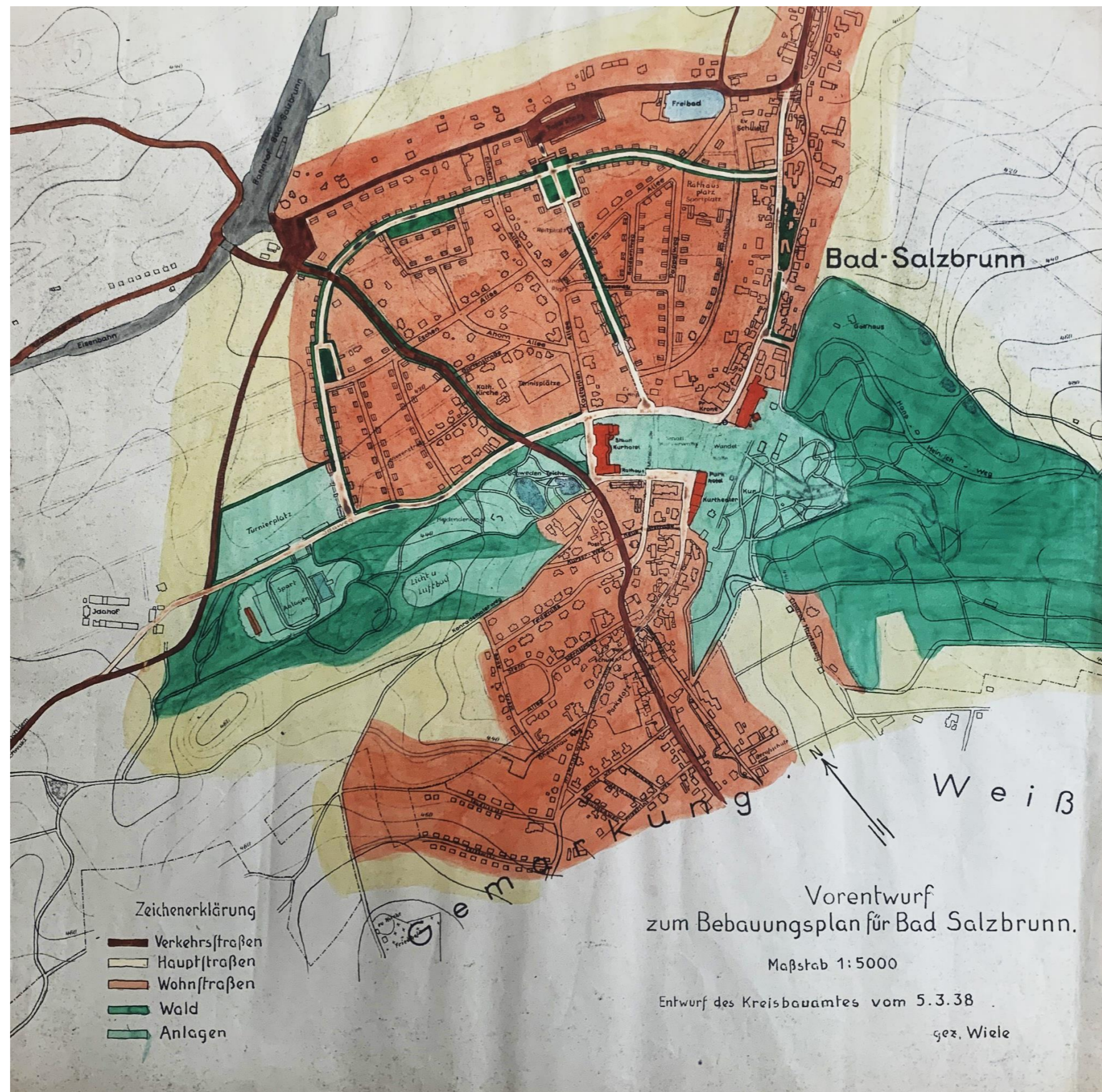
Il. 175. Zdjęcie lotnicze Szczawna-Zdroju od strony zachodniej, na pierwszym planie Hotel Grand, w tle Park Zdrojowy, 1932, udostępnione przez Herder-Institut



Il. 176. Zakład przyrodoleczniczy, pocztówka, 1939. Źródło: <https://polska-org.pl/3753641,foto.html?idEntity=548593> [dostęp:02.12.2023]



Il. 177. Wewnętrzny ogród zakładu przyrodoleczniczego, fotografia nieznanego autora, około 1940. Udostępniona przez Herder-Institut



II. 178. Wstępny projekt planu zagospodarowania przestrzennego Bad Salzbrunn, 1938. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.210



Il. 179. Projekt zagospodarowania terenu dla dzielnicy uzdrowskiej Bad Salzbrunn, 1940. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.21

III.3.4.2. Dostępność

Początkowo podstawowym środkiem transportu były wozy konne i z tego powodu podróż do Szczawna trwała często, zwłaszcza w przypadku gości pochodzących spoza Śląska, kilka dni. Przyszli kuracjusze często zatrzymywali się na pewien czas, aby wypocząć, we Wrocławiu¹¹⁹⁵. Stąd mogli dojechać do Szczawna za pomocą regularnych linii dyliżansowych, które dowoziły ich do celu w ciągu 6-8 godzin. W ciągu doby do uzdrowiska docierało około 10 dyliżansów. Od lat 30. XIX wieku funkcjonowały również bezpośrednie połączenia z Berlinem¹¹⁹⁶.

W korespondencji przytoczonej przez A. Zielińskiego drogę opisywano jako długą i niewygodną¹¹⁹⁷. Poprawa systemów komunikacyjnych, a przede wszystkim budowa linii kolejowej, przyczyniły się do łatwiejszej i wygodniejszej dostępności uzdrowisk. W 1843 roku uruchomione zostało połączenie na trasie Wrocław–Świebodzice. Czas przejazdu pociągu wynosił zaledwie 2 godziny, a kolejną zajmowała podróż dyliżansem do Szczawna¹¹⁹⁸. Nowe linie kolejowe łączące od 1848 roku Wrocław z Berlinem, Krakowem, Lipskiem, Hamburgiem i Wiedniem, uczyniły podróże do Szczawna bardziej dostępne i szybsze (podróż z Berlina zajmowała 8 godzin, z Drezna 6, a z Pragi 9)¹¹⁹⁹. Od 1853 roku kolej docierała do Wałbrzycha. Wówczas także, dwa razy dziennie dostarczano kuracjom pocztę ze Świebodzic, a trzy razy dziennie ze stacji w Starym Zdroju. Funkcjonowało również połączenie telegraficzne¹²⁰⁰.

Prawdziwym przełomem stało się bezpośrednie połączenie kolejowe Wrocławia ze Szczawnem uruchomione w 1877 roku¹²⁰¹. Linia kolejowa została zaprojektowana tak, aby omijać centrum uzdrowiska, zapewniając spokój kuracjom. Jej budowa pociągnęła za sobą powstanie budynku dworca. Wzniesiono prosty, dwukondygnacyjny obiekt o ceglanej elewacji, nakryty dwuspadowym dachem (il. 180.). Od strony peronu zainstalowano zadaszenie umożliwiające wygodne oczekiwanie na pociąg. Przed stacją

¹¹⁹⁵ W latach dwudziestych XIX wieku 30% gości stanowili goście spoza Śląska. Przykładowo: przejazd z Warszawy do Szczawna zajmował trzy dni. *Die Brunnen- und Molkenanstalt zu Salzbrunn im Jahre 1826*, „Schlesische Provinzialblätter” (1928), s. 352-353.

¹¹⁹⁶ C. Deutsch, op. cit., s. 67.

¹¹⁹⁷ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 154–158.

¹¹⁹⁸ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 196.

¹¹⁹⁹ C. Deutsch, op. cit., s. 79–80.

¹²⁰⁰ *Ibid.*, s. 80.

¹²⁰¹ *Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste...*, op. cit., s. 32.

na kuracjuszy czekały dorożki, a od początku XX wieku także taksówki¹²⁰². Już w 1885 roku pisano, że podróż pociągiem do Pragi trwała tylko 7 godzin, a pocztę dowożono bezpośrednio do stacji w Szczawnie¹²⁰³. Dzięki tej inwestycji czas dojazdu do kurortu bardzo się skrócił i jednocześnie zapewnił połączenie ze znaczną częścią Europy (il. 181.).

W kolejnych latach władze miejscowości działały w celu poprawy dostępności komunikacyjnej. Na początku XX wieku zabiegano o budowę nowej linii kolejowej, która mogłaby skrócić czas przejazdu z Wrocławia w kierunku Karkonoszy, a ze Szczawna uczyniłoby ważny przystanek na trasie¹²⁰⁴. Uruchomienie połączenia skutkowałoby poprawą dostępności uzdrowiska i lepszym skomunikowaniem z innym sudeckim regionem zdrojowym, w którym dużą rolę odgrywały Cieplice (il. 182.). Inwestowano również w budowę połączeń tramwajowych, które umożliwić miały wygodny dostęp do zaplecza usługowego w rejonie Wałbrzycha oraz sprawniejszą komunikację po samym kurorcie (il. 183.)¹²⁰⁵.

Powstające na od początku XX wieku plany rozbudowy Szczawna zakładały zwiększenie ruchu samochodowego w uzdrowisku i budowę parkingu w okolicach stacji kolejowej¹²⁰⁶. Przed I wojną światową kurort obsługiwały taksówki samochodowe, a autobusy realizowały regularne połączenia do Zamku Książ¹²⁰⁷. Na początku lat 30. XX wieku przy Parku Szwedzkim znajdowała się stacja benzynowa oraz zespół garaży samochodowych¹²⁰⁸.

¹²⁰² *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase, [...]*. Saison 1912, op. cit., s. 8, 38.

¹²⁰³ W. Reimann, op. cit., s. 34.

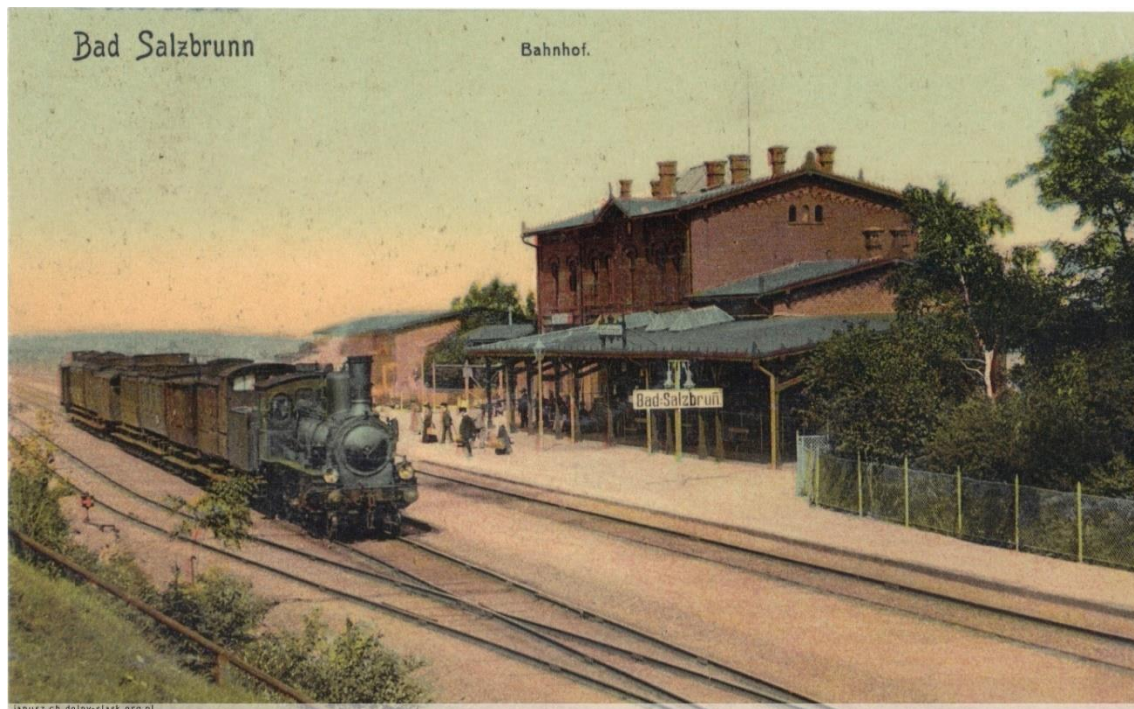
¹²⁰⁴ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/2/830.

¹²⁰⁵ *Projekt linii tramwajowej*, <https://polska-org.pl/3619594,foto.html?idEntity=509915> [dostęp: 23.11.2022]

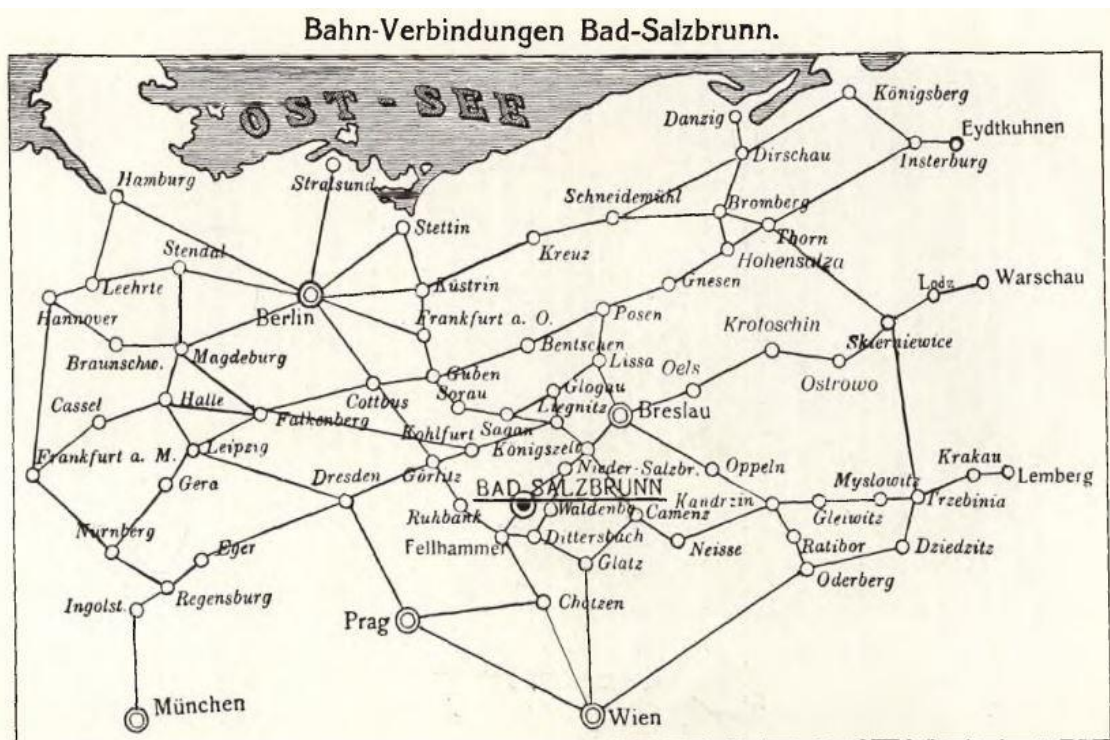
¹²⁰⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.11/XI.153, 82/172/0/5.4/IV.207.

¹²⁰⁷ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase, [...]*. Saison 1912, op. cit., s. 63.

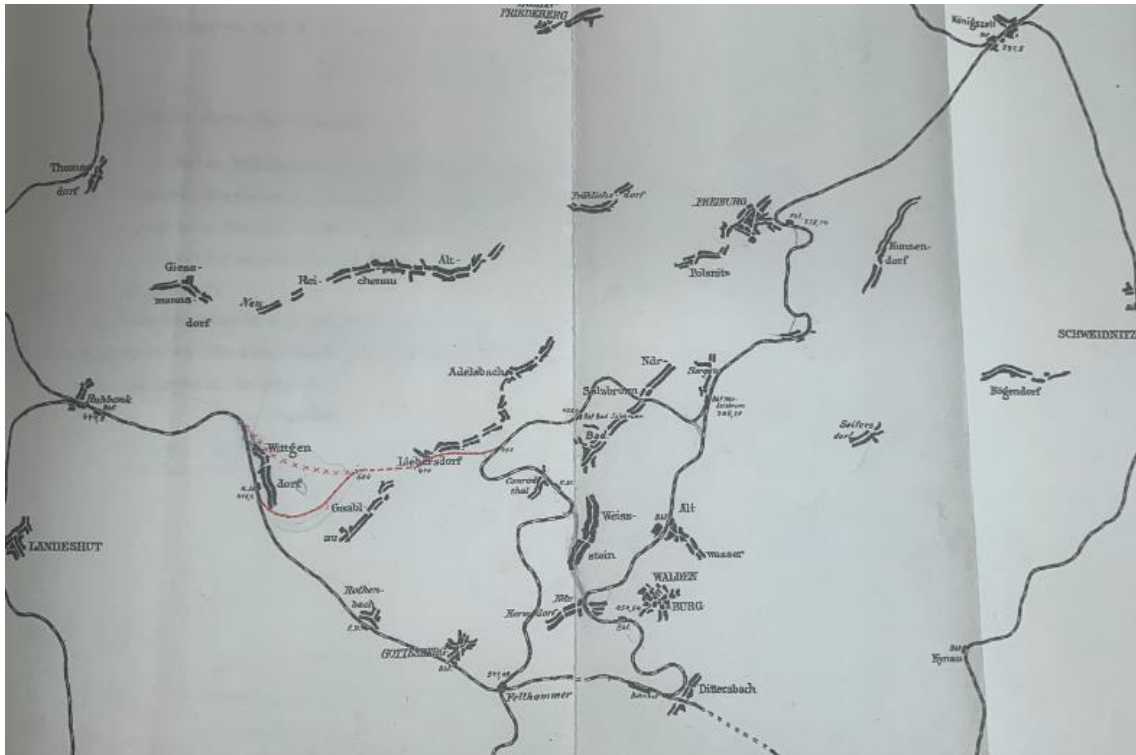
¹²⁰⁸ *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen...*, op. cit., s. 20.



Il. 180. Stacja kolejowa w Szczawnie, pocztówka, 1907. Źródło: <https://polska-org.pl/6486584,foto.html?idEntity=547743> [dostęp: 02.12.2023]



Il. 181. Schemat połączeń kolejowych umożliwiającą podróż do Szczawna. Źródło: *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 58.



Il. 182. Schemat dołączony do korespondencji dotyczącej budowy nowego połączenia pomiędzy Szczawnem a Sędziszawem przez Stare Bogaczowice i Czarny Bór, około 1910. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/2/830.



Il. 183. Schemat połączeń tramwajowych w Wałbrzychu i okolicach, w tym w Szczawnie. Źródło: F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus : ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen*, Salzbrunn 1927, s. 54.

III.3.4.3. Warunki socjalne

Wśród przyjezdnych było wiele osób wywodzących się w arystokracji. Już w 1820 roku na kurację przybyła tu rodzina namiestnika króla pruskiego w Wielkim Księstwie Wielkopolskim, księcia Antoniego Henryka Radziwiłła. Książę wraz z żoną Luizą oraz czwórką dzieci zostali podjęci przez Hrabiego Hochberga i zamieszkali na zamku Książ, a do kurortu na zabiegi dojeżdżali codziennie powozem. Szczawno-Zdrój spодobało im się tak bardzo, że wizyty powtarzali w kolejnych latach. Do miejscowości przybywał w tym czasie kilkakrotnie także następca tronu pruskiego, Wilhelm, który w 1830 roku odwiedził uzdrowisko wraz z żoną Elizą. Podczas tej wizyty dokonali oni otwarcia pierwszej hali spacerowej, która na cześć przyszłej cesarzowej nazwana została Elisenhalle. W 1831 roku w *Preussische Krone* odbył się zjazd pruskich rodzin arystokratycznych. W 1833 roku kurację w Szczawnie odbył także saksoński król Anton Wettyn. W tym samym roku uzdrowisko gościło uczestników zjazdu przyrodników z Wrocławia¹²⁰⁹. W roku 1838 na zamku Książ przebywał car Mikołaj I z żoną Aleksandrą, która gościła już w Szczawnie w dwanaście lat wcześniej i miała dobre wspomnienia z tego pobytu. Tym razem codziennie przyjeżdżała do kurortu na zabiegi. Car obawiał się wówczas zamachu polskich rewolucjonistów i nie opuszczał zamku. Spożywał natomiast dostarczaną ze szczawieńskich ujęć wodę¹²¹⁰.

Liczba gości w uzdrowisku stale rosła. Dane z 1815 roku mówią o 33 kuracjuszach, w pięć lat później było ich już 412. Po otwarciu pijalni z halą spacerową liczba ta wzrosła do 1134 osób. Kiedy otwierano *Luisenbad* gości było już niemal pięć tysięcy rocznie, a po podjęciu decyzji o modernizacjach źródła do Szczawna przyjechało ponad 15 tysięcy kuracjuszy (tabela 6.)¹²¹¹. Koronowane głowy, choć podnosiły rangę uzdrowiska, stanowiły tylko mały odsetek jego gości. W 1833 roku spośród niemal 945 kuracjuszy, zaledwie 9 wywodziło się z arystokracji, podobnie w następnym roku, wśród 1106 gości znalazło się 17 arystokratów. Kuracjuszy opisywano w przewodniku z 1844 roku następująco: „Rano wybrałem się na spacer w *Elisenhalle*, gdzie bogaci i biedni, młodzi i starzy, szlachcic i chłop, mieszczanin i żołnierz, witali się przyjaźnie. Zakazano

¹²⁰⁹ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 51.

¹²¹⁰ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 56; K. Weigelt, op. cit., s. 341; „Korespondent”, nr 172 (1838), s. 2.

¹²¹¹ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 56, 62.

wszelkiej etykiety i panowało moralne życie towarzyskie”¹²¹². Znaczną grupę stanowili, szczególnie w XIX wieku Polacy. Właściwości tutejszych wód znane im były przynajmniej od 1777 roku, kiedy to wydano w języku polskim broszurę Morgenbessera¹²¹³. Zemplin informował, że wśród gości Szczawna obecność Polaków odnotowano na listach już w 1817 roku¹²¹⁴. Jak wskazuje Kincel, w kolejnym okresie stanowili oni zwykle około ¼ odwiedzających kurort, a w końcu XIX wieku ich liczba przekroczyła tysiąc¹²¹⁵.

Na początku XX wieku osoby szlachetnie urodzone stanowiły niecałe 2% spośród przybyłych do kurortu 15340 osób. Podstawową grupę społeczną, szukającą w Szczawnie-Zdroju powrotu do zdrowia, stanowili kupcy, fabrykanci i rzemieślnicy, ale też urzędnicy, ziemianie wraz z rodzinami, również nauczyciele, lekarze, wojskowi i prawnicy¹²¹⁶. Jak widać, to głównie średnio sytuowani goście nadawali ton kurortowi.

Tabela 6. Liczba kuracjuszy Szczawna w wybranych latach, na podstawie: A. Zemplin, *Die Brunnen...*, s. 46–68, W. Natorp, *Die Heilmittel Salzbrunnens in ihrer Beschaffenheit, Wirkung und Anwendung*, s. 46, *Salzbrunner Zeitung* 52/1907, s. 6

Rok	1815	1822	1825	1850	1899	1906
Goście	33	516	1004	2035	6500	15340

Podkreślić należy również, iż od początku działalności Zemplina w Szczawnie przyjmowano na bezpłatne kuracje także ubogich pacjentów. Wymagano od nich jedynie skierowania od lekarza i świadectwa ubóstwa. Zarząd dysponował wówczas specjalnym domem mieszkalnym, w którym ich kwaterowano. Otrzymywali oni wsparcie finansowe na czas pobytu oraz na podróż powrotną. Środki na to pozyskiwano w rozmaity sposób. Korzystanie z uzdrowiska opłacała ubogim w 1838 roku m.in. wspomniana caryca Aleksandra¹²¹⁷. W końcu XIX wieku założono specjalny „Fundusz wsparcia dla biednych gości uzdrowiska” (*Unterstützungskasse Armer Kurgäste*). Dodatkowo, już w XX stuleciu właściciele Szczawna fundowali corocznie leczenie oraz

¹²¹² J. A. Krickel, *Eisenbahn Ausflüge auf der Kaiser-Ferdinands-Nordbahn und zwar: auf der Stockerauer-, Brünner- und Olmützer-Bahn, sammt allen näheren und entfernteren Umgebungen*, Wien 1844, s. 618, tłum. Maria Pytka.

¹²¹³ J.G. Morgenbesser, *Publiczne uwiadomienie zdrojów zdrowych lub wód mineralnych na Śląsku w Kodowie, Reynercu, Altwaser, Szarlottenbrun, Salzbrun i Flinsbergu się znajdujących*, Breslau 1777.

¹²¹⁴ A. Zemplin, *Die Brunnen...*, s. 37.

¹²¹⁵ R. Kincel, op. cit., 84–85.

¹²¹⁶ Ibid., s. 56, 84.

¹²¹⁷ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 59.

pobyty 50 górnikom pracujących w kopalniach Hochbergów¹²¹⁸. Towarzystwo gorzej sytuowanych kuracjuszy, wśród których było wielu Żydów, nie cieszyło majątnych gości Szczawna. Zwracano uwagę na ich wygląd, dochodziło nawet do posądzeń o kradzieże. Postulowano też zorganizowanie dla nich osobnego punktu wydawania napojów leczniczych, do czego jednak nie doszło¹²¹⁹. Podobnie o Żydach przebywających w Szczawnie wypowiadali się Polacy, dostrzegając ich liczną wśród kuracjuszy grupę¹²²⁰.

Ujęcia źródeł udostępniane były przez cały rok, ale właściwy sezon leczniczy trwał od maja do połowy października. Pełna kuracja zajmowała cztery, a czasem nawet 6 tygodni. W XIX wieku goście przyjeżdżali do uzdrowiska całymi rodzinami, zamawiając odpowiednie mieszkanie poprzez wysłanie listu do Zarządu Zdrojowego. Jeśli nie zrobiono tego z wyprzedzeniem, po przyjeździe należało się zgłosić do biura spedycyjnego po skierowanie do pensjonatu. Można także było skorzystać z ofert poszczególnych obiektów. Ceny uzależnione były od położenia hotelu oraz czasu pobytu. Najwyższe opłaty obowiązywały między połową czerwca a końcem sierpnia. W początkach działania uzdrowiska, jako tanie i wystarczające określano pokoje w należących do Zemplina *Weisenhaus* oraz *Pappelhof*. Wyższy standard miał *Brunnenof*, a za dobry uchodził *Preussische Krone*. natomiast *Elisenhof* był luksusowym hotelem¹²²¹. Z czasem zwiększała się liczba dostępnych miejsc noclegowych oraz przybywało obiektów o wysokim standardzie. Zemplin zalecał lokalizację pensjonatów co prawda w większej odległości od źródła, ale za to w otoczeniu roślinności, którą uznawał za sprzyjającą kuracji. Zwracał przy tym uwagę na znaczenie drzew, w tym także owocowych, kwiatów oraz ulokowanych wśród zieleni altan przeznaczonych do odpoczynku¹²²².

W 1856 roku warszawski lekarz, Józef Orkisz, następująco ocenił jakość architektury i wyposażenia pensjonatów oraz ich walory estetyczne:

„Domy po największej części massiv murowane, według najwyższej architektury i tak piękne, że w miastach wielkich ozdobą być mogą. [...] Około każdego

¹²¹⁸ Z. Piątek, E. Piątek, op.cit., s. 74.

¹²¹⁹ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 59.

¹²²⁰ R. Kincel, op. cit., s. 93.

¹²²¹ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 8; A. Zemplin, *Salzbrunn und seine Mineralquellen...*, s. 165; A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 80–85.

¹²²² A. Zemplin, *Salzbrunn und seine Mineralquellen...*, s.33.

domu pozakładane ogródki, obfitujące w drzewa owocowe i najpiękniejsze kwiaty, uprzyjemniają pobyt tamtejszym mieszkańcom. Jest tam sześć oberży dobrze urządzonych i mnóstwo pomieszczeń umeblowanych, w których przyjeżdżający chorzy wygodnie z rodziną mieszkać mogą, nie mają jednak pieców. Meble w nich jesionowe, politurowane: łóżko, komoda, szafa do sukni, kilka krzeseł i umywalnia stanowią cały garnitur dla jednej rodziny, w oknach porozwieszane firanki, a w domach wspaniałych są nawet żaluzje”¹²²³.

Z relacji Gerharda Hauptmanna, urodzonego w Szczawnie w 1862 roku, późniejszego laureata literackiej nagrody Nobla, można dowiedzieć się o zasadach działania obiektów noclegowych uzdrowiska. Jego rodzina dzierżawiła od 1840 roku, a potem wykupiła, *Preussische Krone*, którym zarządzała do 1879 roku (il. 184.). O hotelu tym pisał Hauptmann następująco: „*Korona* była otwarta dla ruchu tylko w lecie. Pod koniec kwietnia zaciągał się do niej liczny personel: kucharze, dziewczyny kuchenne, szafiarki, pokojówki, kelnerzy, lokaje. Wkrótce wszystkie miejsca zapełniały się kuracjuszami. Dla gospodarza nastał ruchliwy okres pracy”¹²²⁴. Do pracy w pensjonatach oraz przy usługach uzdrowiskowych zatrudniali się od początku działania Szczawna głównie okoliczni mieszkańcy.

W XX wieku najbardziej luksusowym obiektem noclegowym w uzdrowisku stał się nowo wybudowany *Grand Hotel*, zwany również *Schlesische Hof*. W owym czasie był on największym i najnowocześniejszym hotelem na Śląsku. Obiekt wzniesiono w środkowej części miasta, na wzgórzu powyżej promenady, pomiędzy parkami zdrojowymi, w pobliżu głównych obiektów leczniczych i rozrywkowych uzdrowiska (il. 185..). Duża, monumentalna budowla została zaplanowana jako dominująca w panoramie miasta i jednocześnie orientująca na jego centrum. Klasycyzujący w stylu, monumentalny, 5-cio kondygnacyjny budynek zaprojektowano na planie wydłużonego prostokąta z dwoma skrzydłami bocznymi i ryzalitem w centralnej części. Nakryto go mansardowym dachem. Ogród założono niżej, a całość zgrabnie wpisano w zróżnicowany wysokościowo teren (il. 186.). Wewnątrz mieściło się 130 pokoi dysponujących 200 miejscami noclegowymi. Wśród nich znalazły się luksusowe apartamenty z łazienkami (il. 187.). Program funkcjonalny obiektu uzupełniały jadalnie, w których serwowano wyżywienie zgodne z zaleceniami lekarskimi, prywatne sale do organizowania uroczystości (il. 188.), kawiarnie i sale do gier. Komunikację pomiędzy

¹²²³ J. Orkisz, *Zdroje lekarskie w Salzbrunn i Szczawnicy...*, s. 18.

¹²²⁴ Za: Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 69.

kondygnacjami obsługiwały windy. Na parterze urządzono inhalatoria oraz komorę pneumatyczną na osiem osób. Budynek miał centralne ogrzewanie, windy, instalację telefoniczną, elektryczne oświetlenie i sygnalizację świetlną pomiędzy pokojami a recepcją¹²²⁵. Hotel reklamował się też możliwością organizacji prywatnych imprez i konferencji. Szeroki wachlarz usług uzupełniał bar amerykański, fryzjer oraz garaż dla samochodów (il. 189.)¹²²⁶.

Budynek *Hotelu Grand*, choć okazały, dzięki rozczłonkowanemu rozplanowaniu nie zaburzał charakteru uzdrowiska i jego skali, na co miało także wpływ zróżnicowanie i podziały zastosowane w obrębie fasady oraz elewacji ogrodowej. Od strony ogrodu budynek połączono z wielopoziomowym ogrodem i niemal „zatopiono” w zieleni. Dodajmy, iż obiekt ten na początku XX wieku wpłynął na sposób projektowania hoteli w środkowej i wschodniej Europie¹²²⁷.

Kolejne, również wytworne miejsca noclegowe oferowały *Hotel Kurpark* i jego filia *Posthof*. Wciąż uznaniem cieszył się także *Preussische Krone*, którego atutem była bliska odległość do wszystkich obiektów infrastruktury uzdrowiskowej oraz kuchnia dla diabetyków¹²²⁸. Z przeznaczeniem dla ubogich Żydów na początku XX wieku działał w miejscowości szpital uzdrowiskowy¹²²⁹.

Przyjętym w Szczawnie standardem stały się komfortowo wyposażone pokoje z ogrzewaniem elektrycznym, dostępne dla gości toalety, a najlepsze obiekty oferowały centralne ogrzewanie, bogate menu i szeroki wybór alkoholi w hotelowych restauracjach. Informowano także o ogrodach dostępnych dla gości i pokojach z balkonami¹²³⁰.

¹²²⁵ G. Balińska, op. cit., s. 127–128.

¹²²⁶ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 32–38, *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, 1913, załącznik reklamowy, s. 1.

¹²²⁷ Wzorowano na nim sopocki Hotel Grand, a podobieństwo projektu autorstwa rektora Politechniki Gdańskiej, Otto Klöppela było tak duże, że wzbudziło nawet podejrzenie o plagiat. Więcej na ten temat: J. Klejment, *Tam mógł zginąć Hitler; tam kryje się tajemnica wielkiej choinki. Poznajcie legendy sopockiego Grand Hotelu*, <https://radiogdansk.pl/wiadomosci/2017/09/15/tam-mogl-zginac-hitler-tam-kryje-sie-tajemnica-wielkiej-choinki-poznajcie-legendy-sopockiego-grand-hotelu/> [dostęp: 26.02.2024], R. M. Łuczyński, *Szczawno Zdrój na przełomie...*, s. 49.

¹²²⁸ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911...*, 1913, załącznik reklamowy, s. 2–3.

¹²²⁹ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 44.

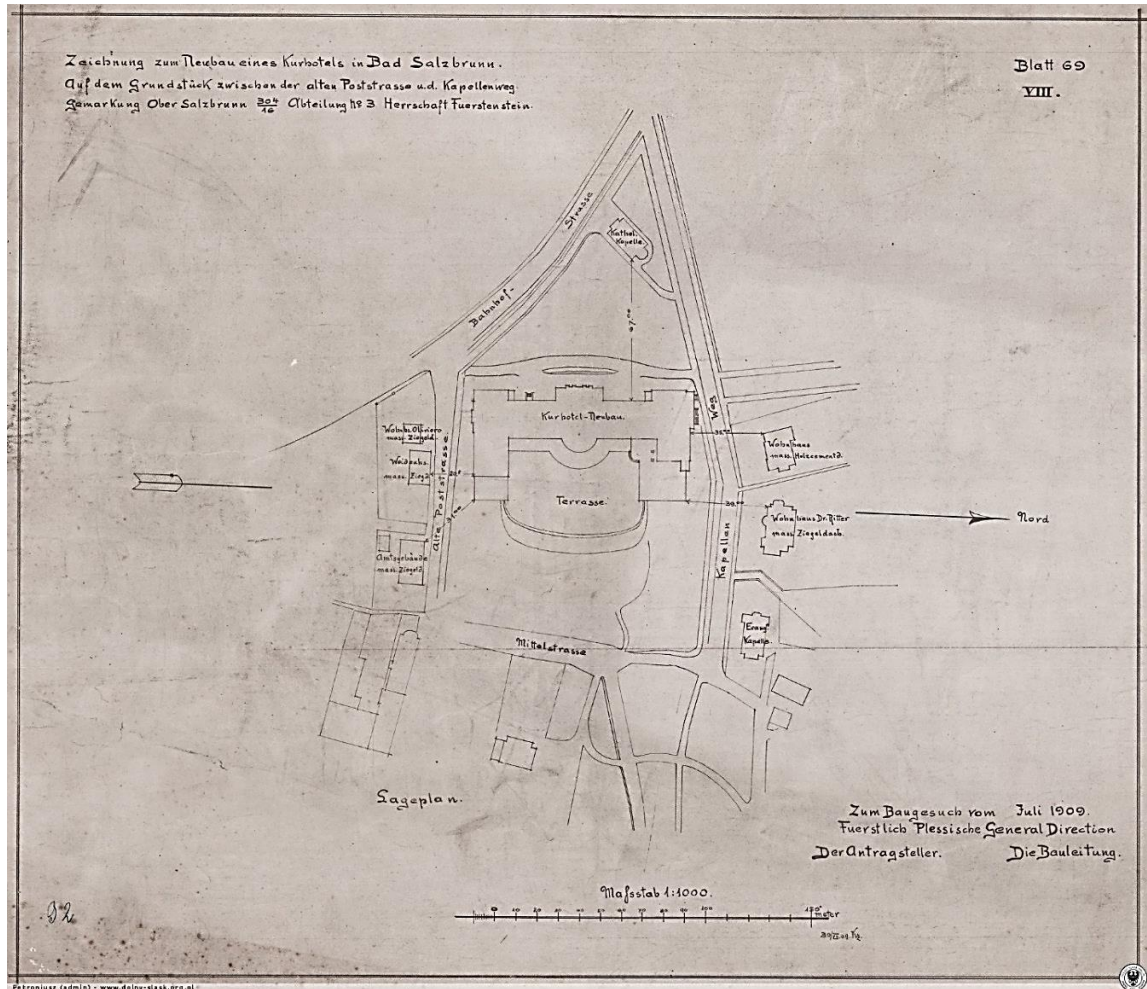
¹²³⁰ *Ibid.*, załącznik reklamowy, s. 1–30.



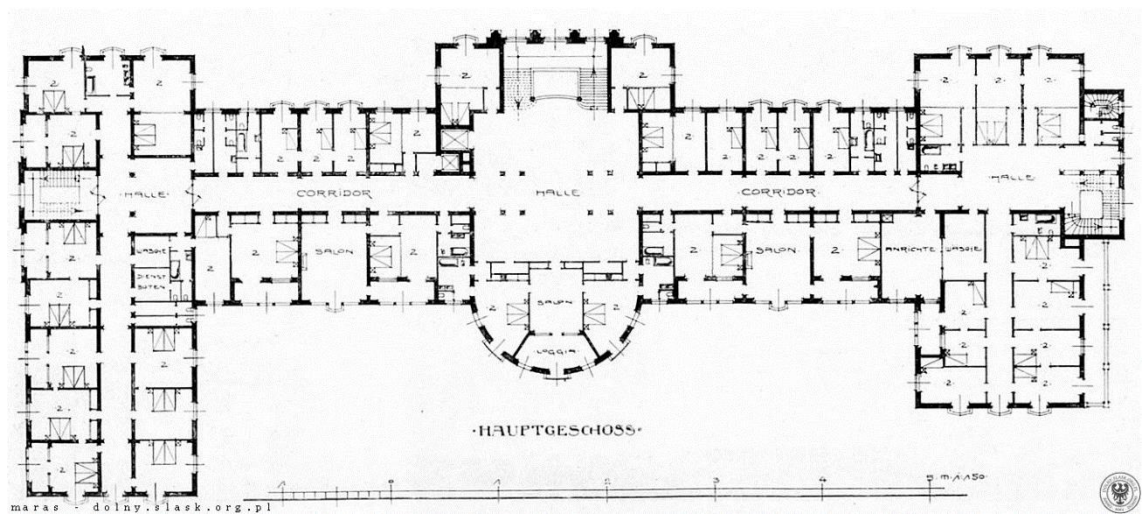
II. 184. XIX-wieczna koperta z ryciną przedstawiającą hotel *Preussische Krone*. Źródło: <https://polska-org.pl/9948651,foto.html?idEntity=546246> [dostęp: 02.12.2023]



II. 185. *Hotel Grand*, elewacja ogrodowa, pocztówka, lata 1910–1912. Źródło: <https://polska-org.pl/720391,foto.html?idEntity=547658> [dostęp: 02.12.2023]



Il. 186. Plan przedstawiający lokalizację Hotelu Grand w odniesieniu do sąsiednich budynków. Źródło: <https://polska-org.pl/5717963,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 23.11.2022]



Il. 187. Rzut II piętra Hotelu Grand. Ze względu na rzeźbę terenu i widoki z budynku, to piętro było najbardziej reprezentacyjnym. Źródło: <https://polska-org.pl/918034,foto.html> [dostęp 23.11.2022]



Il. 188. Główna jadalnia w Hotelu Grand, fot. nieznanego autora. Za: *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 41.

Bad Salzbrunn i. Schl.
Hotel Schlesischer Hof
 Dir. Friedr. Schreiber

Vornehmstes Haus am Platze / Ruhige
 idyllische Lage / 200 Betten / Zimmer
 und Appartements mit Privatbädern

Erstklassige Verpflegung
 Besondere Küche für Krankendiät

Inhalatorien im Hause / Kohlensäure-,
 Sole- und sonstige Zusatzbäder in jeder
 Etage / Große Gesellschaftsräume
 Eigener großer Garten / American-Bar
 Hauskapelle / Tanztee's / Hausbälle
 Auto-Garage / Eigenes Auto / Friseur im
 Hause / Tel. Amt Waldenburg 130, 131, 130

Zimmer von 4 Mark an — Täglich Verpflegung von
 6,50 Mark an — Täglich Pension mit Zimmer von
 10 Mark an — Frühstück 1,75 Mark

Il. 189. Reklama Hotelu Sesischer Hof (Grand) z roku 1927 informująca o standardzie, zapewnianych udogodnieniach i cenach. Źródło: F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus : ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen*, Salzbrunn 1927, brak paginacji.

III.3.4.4. Metody i organizacja kuracji

W początkach zorganizowanej działalności uzdrowiskowej Zemplin zalecał kuracje szczawieńskimi wodami osobom cierpiącym na choroby układu trawienia, krążenia, moczowego, oddechowego, nerwowego i kobiecych narządów płciowych. Na początku działalności przyjmowano do Szczawna także chorych na gruźlicę¹²³¹.

Pobyt w uzdrowisku rozpoczynano od zameldowania się w Zarządzie Zdrojowym i uiszczenia taksy kuracyjnej. Opłata upoważniała do przebywania w parku i słuchania muzyki. Bez jej wniesienia przebywać można było w uzdrowisku do pięciu dni¹²³². Szczawieńskie opłaty były stosunkowo wysokie, ale niższe niż pobierane w wielu renomowanych uzdrowiskach europejskich. Po zameldowaniu się, goście udawali się do lekarza po skierowanie na odpowiednie zabiegi¹²³³. Same procedury lecznicze podlegały osobnym opłatom według przyjętych cenników. Podstawową metodę terapeutyczną stanowiło picie wody mineralnej oraz mieszanek wód z mlekiem i jego produktami. Ważny był także odpowiedni tryb życia w uzdrowisku. Kuracjuszom zalecano odpoczynek, spokojne spacerowanie oraz dbanie o dobre samopoczucie, co zapewniać miały spotkania towarzyskie i udział w rozrywkach kulturalnych. Sama kuracja wodą odbywała się w ściśle określony sposób, według rozpisanych przez lekarza zasad. Pijąc ją należało spacerować po parku, a w niepogodę pod zadaszeniem hali. Spacerowanie umilały dźwięki muzyki granej przez uzdrowiskową orkiestrę (il. 190.)¹²³⁴.

Szczególnie w początkach stosowania zaleceń, wielu gości uzdrowiska przechodziło chwilowy kryzys, który wkrótce mijał. Pisał o tym w liście z 1858 roku Maurycy Krasowski, odnosząc tę informację do obserwacji mieszkańców Szczawna: „woda czerpana u źródeł Salzbrunn nie tylko im nie szkodzi, ale nawet służyć się zdaje. My zaś, skoro się takowej napijemy, silnego uderzenia krwi do głowy zazwyczaj doświadczamy”¹²³⁵.

Do kuracji wykorzystywano wody mineralne zmieszane z mlekiem, serwatką albo żętycą. Nie poprzestawano na produktach krowich, ale stosowano także kozie i ośle. Przywiązywano dużą wagę do ich wytwarzania, a od kuracjuszy wymagano posiadania osobistych butelek z wygrawerowanym nazwiskiem, co miało zapewnić

¹²³¹ K. F. Mosch, op. cit., s. 189–190.

¹²³² Ibid., s. 70.

¹²³³ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 35.

¹²³⁴ Ibid., s. 139.

¹²³⁵ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 140.

odpowiedni poziom higieny. Dbano również o odpowiednią opiekę weterynaryjną¹²³⁶ i dobór zwierząt. Zemplin szybko zauważył, że słynne alpejskie wyroby mleczne mogą z powodzeniem zostać zastąpione przez te z regionu Szczawna, ponieważ tutejsze warunki klimatyczne są nie mniej sprzyjające zdrowiu ludzi i zwierząt, a obszary na zalesionych wzgórzach uznał za właściwsze do takiej produkcji¹²³⁷.

Pierwszy zakład mleczarski otwarto przy *Pappelhof* w 1819 roku, a następny w 1835. Kolejny znajdował się przy uruchomionym w 1844 roku *Idahof*. Stale zwiększano liczebność stad, które w 1875 roku składało się z 600 kóz, 150 krów, 300 owiec i 60 oślic¹²³⁸. Pasące się na okolicznych łąkach zwierzęta stały się charakterystycznym elementem szczawieńskiego krajobrazu, nadając mu sentymentalny charakter. Nad funkcjonowaniem zakładów mleczarskich czuwał zatrudniony w uzdrowisku farmaceuta (il. 191.i 192.)¹²³⁹.

Michał Zieleniewski w swojej analizie produktów mlecznych stosowanych w procesach leczniczych wskazał na szczawieńskie produkty z mleka pisząc:

„Sprawozdania o działaniu i skutkach żętycy (...) zwróciły na się uwagę dzisiejszych balneologów i balneoterapeutów ku żętycy, jako ku środkowi niezrównanej ważności dyetetyczno-lekarskiej. Za wzorem podanym poszli i inni lekarze zdrojowi, mianowicie pruscy, szczególnie zaś w Salzbrunn, gdzie z zakupionych w Galicyi kikuset (300) owiec, wyrabiają obok serwatki krowiej i koziej także wyborną żętycę. W jakiej zaś ogromnej ilości serwatka i żętyca w niektórych zakładach zdrojowych bywa spotrzebowaną, dosyć wspomnieć, iż w samym Salzbrunn podczas jednorocznej (w r. 1858) pory zdrojowej blisko 80000 kwart (właściwie 79108) koziego, owczego i krowiego mleka dorobienia serwatki i żętycy użyto. Zaiste godzi się śpieszyć polskim chorym do Prus, aby się tam leczyli żętycą, z ich rodzinnych owiec otrzymywaną!!”¹²⁴⁰.

Sposób wytwarzania serwatki, jak wskazuje Zieleniewski, nie był ścisły i powtarzalny, ale jest raczej empiryczny i wymagał doświadczenia. Szczawieńskie zakłady wymienił jako wzorcowe na arenie europejskiej¹²⁴¹. Uzdrowisko było położone stosunkowo blisko Polski, co zapewne w połączeniu z popularnością uzdrowisk regionu

¹²³⁶ Wiadomo, że nad ich zdrowiem w roku 1876 czuwał weterynarz królewski, O. Schild, co potwierdzają rachunki, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/3/5543.

¹²³⁷ A. Zemplin, *Salzbrunn und seine Mineralquellen...*, s. 29–32.

¹²³⁸ W tym samym roku kuracjusze wypili 80 tysięcy litrów mleka i serwatki. Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 73.

¹²³⁹ *Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601–1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle...*, op. cit., s. 73.

¹²⁴⁰ M. Zieleniewski, *Mleko, serwatka i żętyca pod względem leczniczo-zdrowym...*, s. 17.

¹²⁴¹ *Ibid.*, s. 19.

wałbrzyskiego, zwiększało liczebność polskich kuracjuszy korzystających z tamtejszej terapii mlecznej.

Pod koniec XIX w. dotychczasowa produkcja okazała się niewystarczająca i w związku z tym na początku XX wieku otwarto w Szczawnie najnowocześniejszy uzdrowiskowy zakład mleczarski w Niemczech. Na początku XX wieku próbki codziennie badało wewnętrzne laboratorium, a nadzór nad nim sprawował wrocławski Instytut Higieny oraz Inspekcja Państwowa¹²⁴².

Do kuracji włączano także rozmaite zioła. Ich zbieraniem, suszeniem i wydawaniem zajmowali się pracownicy apteki¹²⁴³. Jako odpowiednie dla większości przypadków wskazywano: mniszek lekarski, łądygę kukurydzy, krwawnik pospolity, glistnik, gorzką koniczynę, a w niektórych przypadkach ostropest zwyczajny. Takie metody zalecano szczególnie „chorym piersiowym” podkreślając, że mogą one być stosowane wyłącznie na zalecenie i pod kontrolą lekarza. Przydatne w kuracji miały być przy tym zioła młode, o nierozwiniętych kwiatach, które mieszano z lekkim bulionem, winem lub wodą zdrojową. Odpowiednie ich gatunki uprawiano w szczawieńskich ogrodach (il. 194.)¹²⁴⁴. Należy zwrócić uwagę, że kuracje ziołowe przeprowadzano w zdrojowisku jeszcze przed rozpropagowaniem w Europie metod Sebastiana Kneippa¹²⁴⁵ i były to raczej działania w duchu panującego wówczas przekonania o leczniczych siłach natury.

Na początku działania kurortu z kąpeli korzystała niewielka liczba jego gości. Zmieniło się to dopiero, kiedy w 1901 roku do użytku oddano *Luisenbad*. Wówczas zakres metod balneoterapii stosowanych w Szczawnie stał się bardzo szeroki. Obiekt dysponował 44 kabinami do indywidualnych kąpeli, co dawało pacjentom dodatkowe poczucie komfortu. Wśród proponowanych zabiegów były kąpiele lecznicze z dodatkami mlecznymi, słodem lub ziołami. Dodatkowo oferowane były masaże wodne i bicze szkockie (il. 193.). Wprowadzono także elektrolecznictwo, światłolecznictwo i łaźnie parowe. Stosowano gimnastykę leczniczą w dużej sali gimnastycznej, którą wyposażono w najnowocześniejsze szwedzkie urządzenia do

¹²⁴² *Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601-1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle...*, op. cit., s. 88–101.

¹²⁴³ Jeszcze w 1841 roku Zemplin przestrzegał jednak przed nadmiernym stosowaniem tych roślin, co mogło okazać się szkodliwe. A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 79.

¹²⁴⁴ *Ibid.*, s. 134-135.

¹²⁴⁵ Więcej na temat jego metod w rozdziale II.2.

ćwiczeń (il. 195.)¹²⁴⁶. Na początku XX wieku były wciąż czynne łaźienki w pensjonatach *Flesenhof*, *Goldene Sonne* i *Kramerhaus*. Dysponowały one kabinami do kąpieli oraz oferowały masaże i okładziny borowinowe.

Nowatorskie metody terapeutyczne miały przyciągać kuracjuszy. Prądy faradyczne stosowano w terapii schorzeń od roku 1833, a ich użycie podnosiło rangę uzdrowiska. W XIX wieku każda miejscowość, która chciała zaliczać się do prestiżowych kurortów miała w swojej ofercie zabiegi elektroterapeutyczne. Innym typem terapii, które spopularyzowano w XIX wieku były zabiegi lecznicze z zastosowaniem peloidów (np. borowiny). Zainteresowanie kuracjami z wykorzystaniem dwutlenku węgla czy wodami z wysoką zawartością siarkowodoru wzrosło po 1860 roku. W 1904 roku w Szczawnie prowadzone były pomiary stężenia radonu, którego lecznicze właściwości spopularyzowano na przełomie XIX i XX wieku¹²⁴⁷.

Na początku XX wieku nastąpiły kolejne zmiany z działalności uzdrowiska wprowadzając tzw. leczenie terenowe. Zaczęto propagować ćwiczenia gimnastyczne, które w połączeniu z ruchem na świeżym powietrzu oraz kąpielami słonecznymi miały wpływać pozytywnie na samopoczucie oraz stan zdrowia. Kurort szczycił się wówczas terenami spacerowymi obejmującymi 24 kilometry ścieżek¹²⁴⁸. Co roku obszary te były systematycznie powiększane poprzez nasadzenia drzew iglastych i liściastych oraz tworzenie nowych miejsc do odpoczynku, co opisano następująco:

„Wysokie gaje świerkowe przeplatają się ze starymi, pięknymi grupami drzew i zacienionymi miejscami. Poprzecinane są wszędzie dobrze utrzymanymi ścieżkami dla pieszych, [...] zapewniającymi ciągle zmieniające się widoki na piękny, górski krajobraz. Duża ilość komfortowych miejsc do wypoczynku pozwala nawet osobom słabym i chorym na niemal ciągłe przebywanie na górskim powietrzu. Istnieje wystarczająca możliwość wykonywania zalecanych przez lekarza i nadzorowanych ukierunkowanych ćwiczeń wspinaczkowych oraz racjonalnych ćwiczeń płuc i serca (leczenie terenowe)”¹²⁴⁹.

¹²⁴⁶ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, 1913, s. 23–25.

¹²⁴⁷ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze...*, s. 57–58.

¹²⁴⁸ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, op. cit. s. 33.

¹²⁴⁹ *Ibid.*, s. 33, tłum. Maria Pytka.

Dla części promenad parkowych w godzinach zalecanych spacerów, kąpiele słonecznych i ćwiczeń terenowych wprowadzono ograniczoną dostępność tak, aby zapewnić komfort kuracjom (il. 195.). W parku zainstalowano także specjalne słupki, umożliwiające zawieszenie hamaków, których mocowanie do drzew było zakazane. Wskazywano również, iż część tras przystosowanych jest do jazdy wózkami. Taką dostępność miał na przykład plac zabaw dla dzieci, które przyjeżdżały na wypoczynek razem z rodzicami¹²⁵⁰.

Szczawną na początku XX wieku promowane było jako uzdrowisko adresowane do osób, którym doskwierał katar, astma, powikłania po grypie, choroby nerek i cukrzyca¹²⁵¹. W latach trzydziestych do oferty dołączono leczenie alergii¹²⁵². Poza dostępnymi kuracjami, z użyciem wód z ujęć Górnego, Koronnego, Młyńskiego, Luizy i Marty, ofertę uzdrowiska uzupełniały różnorodne zabiegi. Wciąż prowadzono jeszcze zakłady mleczne produkujące serwatkę. Bydło było badane raz w miesiącu, a placówkę wyposażono w urządzenia chłodnicze, filtrujące i sterylizujące¹²⁵³.

Chorującym na schorzenia górnych dróg oddechowych oferowano zabiegi w inhalatoriach. Można było korzystać z inhalacji indywidualnych lub grupowych. Stosowano przy tym mieszanki wód zdrojowych z odpowiednimi olejkami eterycznymi, np. z drzew iglastych¹²⁵⁴. Dostępne były także inhalacje z określoną zawartością radonu, które polecano szczególnie w schorzeniach nerek¹²⁵⁵. Inną metodą stosowaną w Szczawnie były zabiegi pneumatyczne. Urządzenia temu służące zbudowane zostały przez inżyniera Göbela z Bad Ems i zapewniały możliwość wdychania sprężonego powietrza mieszanego z odpowiednimi lekami, co miało wspomagać kurację serca i płuc. Dostępna była też komora pneumatyczna do kuracji grupowych. Taki rodzaj zabiegów cieszył się w uzdrowisku dużą popularnością¹²⁵⁶. W ogrodzie różanym funkcjonowały także hale do płukania gardła. Ponadto ofertę uzupełniały zakłady kąpielowe, w których chorzy mogli skorzystać z kąpiele z dodatkami mineralnymi i roślinnymi, takimi jak kora świerkowa. W kuracjach stosowano także masaże, okłady,

¹²⁵⁰ Ibid., s. 34.

¹²⁵¹ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911, 1913*, op. cit., s. 1.

¹²⁵² *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen...*, op. cit., s. 21.

¹²⁵³ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911, 1913*, op. cit., s. 26.

¹²⁵⁴ Ibid., s. 11–13.

¹²⁵⁵ Ibid., s. 13–14.

¹²⁵⁶ Ibid., s. 14–16.

natryski i kąpiele parowe. Uzupełnienie stanowiły kąpiele świetlne i zabiegi z użyciem promieniowania elektrycznego oraz okłady z fango¹²⁵⁷ i radioaktywnego błota. Zabiegi wykonywane przez wykwalifikowany personel dostępne były dla kobiet, mężczyzn i dzieci¹²⁵⁸. Skuteczność kuracji podnosić miały zabiegi w siłowni zw. *Zanderinstitut* (od nazwiska szwedzkiego lekarza, który opatentował urządzenia do ćwiczeń, il. 194.). Określano je mianem leczenia mechaniczno-medycznego, które dostosowywano do konkretnych pacjentów. Wspierały one kuracje właściwie każdej dolegliwości, a przede wszystkim pomagały zastąpić brak ruchu i „zapobiec szkodliwym skutkom siedzącego trybu życia”¹²⁵⁹. Ćwiczenia można było także wykonywać w zorganizowanej w parku Szwedzkim siłowni na powietrzu, wyposażonej w drążki, poręcze, hantle i urządzenia do skoków oraz prysznic, leżaki i materace¹²⁶⁰. Ostatnim z wymienianych w informatorze zdrojowym środków leczniczych było górskie powietrze, z którego należało korzystać na uzdrowskich terenach rekreacyjnych¹²⁶¹. Od lat 30. XX wieku pełna oferta zabiegów dostępna była przez cały rok¹²⁶².

Po wykonaniu porannych zaleceń lekarza uzdrowskiego, goście kierowali się na śniadanie. Już doktor Zemplin zalecał spożywanie porannego posiłku na świeżym powietrzu, na tarasach, balkonach i w ogrodach¹²⁶³. W początkach organizacji uzdrowska obiady serwowane były tylko w wybranych pensjonatach. W związku z napływem sporej liczby kuracjuszy wyznania mojżeszowego, w 1846 roku otwarto dla nich specjalną koszerną jadłodajnię. Do połowy XIX wieku jedzenie przygotowywano w domu lub restauracji, ale jedzono w pokojach. Do lat trzydziestych XIX wieku porę posiłku ogłaszano wykorzystując dźwięki trąbki. W 1835 roku zastąpił ją, ufundowany przez Hansa Heinricha X von Hochberg wybijający godziny zegar na wieży Anny¹²⁶⁴. Począwszy od połowy stulecia większość pensjonatów zaczęła prowadzić własne kuchnie, proponując gościom całodzienne wyżywienie lub wybrane posiłki. W XX wieku do obsługi gastronomicznej kuracjuszy dołączyły liczne restauracje, w tym

¹²⁵⁷ Fango to substancje mineralne uzyskiwane ze źródeł termalnych lub tufu wulkanicznego.

¹²⁵⁸ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, 1913, op. cit., s. 19–21, *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen...*, op. cit., s. 23.

¹²⁵⁹ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, 1913, op. cit., s. 23–25.

¹²⁶⁰ *Ibid.*, s. 27.

¹²⁶¹ *Ibid.*, s. 29–30.

¹²⁶² *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen...*, op. cit., s. 27.

¹²⁶³ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 132–145.

¹²⁶⁴ *Ibid.*, s. 179.

koszerne czy specjalizujące się w zaleceniach dietetycznych, na przykład cukrzycowych¹²⁶⁵.

Postęp medycyny, widoczny również w balneologii i leczeniu uzdrowiskowym oraz najnowsze osiągnięcia naukowe, wymuszały ciągłą modernizację urządzeń leczniczych. W Szczawnie-Zdroju długą tradycję miały kuracje związane z chorobami laryngologicznymi. W celu ich prowadzenia powstały tak zwane pawilony laryngologiczne. Pierwszy taki obiekt wzniesiono w 1898 roku w północno-zachodniej części parku. Był to jednokondygnacyjny budynek z czterospadowym dachem z charakterystycznymi wywietrznikami. Fasadę budynku zdobił przeszklony ganek, a przy elewacjach bocznych zaprojektowano podcienia. We wnętrzu budynku znajdowała się przestronna sala. Wzdłuż jej ścian zainstalowano 52 stanowiska do płukania gardła i nosa. W 1906 roku obok stanął drugi pawilon, zaprojektowany również w podobnym stylu. Prostą bryłę nakrywał czterospadowy dach z wywietrznikami. Wewnątrz znalazło się 36, tym razem osobnych, kabin do zabiegów laryngologicznych (il. 196. i 197.)¹²⁶⁶.

Wśród nowych obiektów leczniczych znalazł się także gabinet pneumatyczny. Budynek go mieszczący został wzniesiony w południowej części parku. Zabiegi polegały na oddychaniu sprężonym powietrzem, a wydychaniu powietrza rozrzedzonego. Drogi powietrza wdychanego i wydychanego były rozdzielone, a sprężanie i rozprężanie dokładnie regulowane. Inwestycję nadzorował inżynier Göebel, który przyjechał do Szczawna z niemieckiego Ems¹²⁶⁷.

Poza najnowocześniejszymi ówczesnie metodami nadal kontynuowano włączanie do kuracji produktów mleczarskich. W związku z tym Zarząd Zdrojowy stale dbał o właściwe wyposażenie przygotowującego je zakładu. Na początku XX wieku zainstalowano w nim niezbędne urządzenia oraz zbudowano laboratorium, aby badać mleko oraz jego produkty. Takie analizy były wykonywane codziennie¹²⁶⁸.

Kolejne inwestycje podjęto w pierwszych latach XX wieku. Miały one na celu unowocześnienie i rozbudowę infrastruktury zdrojowej, zarządowi uzdrowiska zależało bowiem na utrzymaniu wypracowanej we wcześniejszych latach renomy i popularności

¹²⁶⁵ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 75.

¹²⁶⁶ G. Balińska, op. cit., s. 64–65.

¹²⁶⁷ Ibid., s. 64.

¹²⁶⁸ *Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601-1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle...*, op. cit., s. 6.; Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 64.

Szczawna. W 1901 roku otwarto *Luisenbad*, Wewnątrz łaźniek znalazły się 44 kabiny kąpielowe, prysznice, pomieszczenia do hydroterapii i okładów borowinowych, sauna, sala inhalacji i pomieszczenia do wykonywania naświetlań. Bogaty program funkcjonalny uzupełniały sale gimnastyczne. Równocześnie w pobliżu wybudowana została pralnia, którą wyposażono w najnowocześniejsze wówczas urządzenia pralnicze oraz kotły przeznaczone do sterylizacji bielizny. Z jej usług korzystać mogli również kuracjusze¹²⁶⁹. W 1939 roku obiekt z początku wieku zastąpił nowoczesny zakład przyrodolecniczy z pomieszczeniami do zabiegów oraz ćwiczeń (il. 198.)¹²⁷⁰.



Il. 190. Kuracjusze podczas spaceru w Parku Zdrojowym w Szczawnie, pocztówka, lata 1905–1913. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/806784,foto.html?idEntity=557992> [dostęp: 02.12.2023]

¹²⁶⁹ Ibid., s. 63.

¹²⁷⁰ Ibid., s.43.



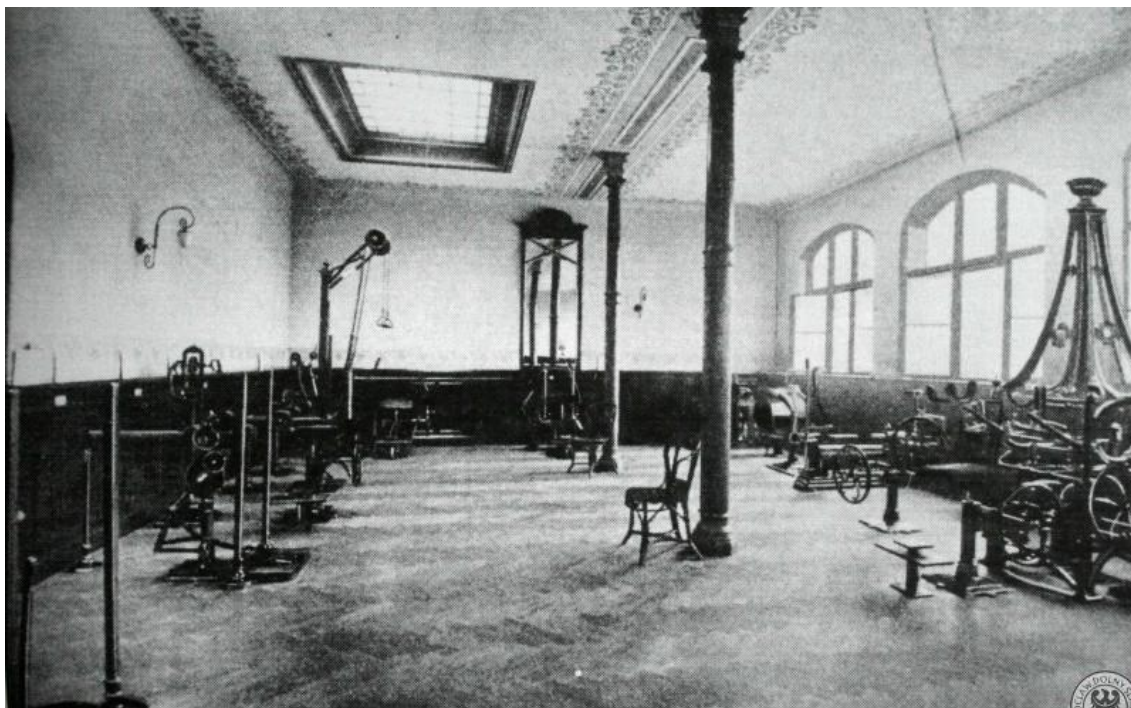
Il. 191. Budynek w kompleksie szczawieńskiej Szwajcarki, pocztówka, lata 1900–1915. Źródło: <https://polska-org.pl/683028,foto.html?idEntity=546983> [dostęp: 02.12.2023]



Il. 192. Stado osłów w kompleksie szczawieńskiej Szwajcarki, pocztówka, lata 1910–1915. Źródło: <https://polska-org.pl/692455,foto.html?idEntity=534478> [dostęp: 02.12.2023]



II. 193. Gabinet wodolecznictwa w *Luisenbad*, 1901. Źródło: <https://polska-org.pl/857640,foto.html?idEntity=528348> [dostęp: 02.12.2023]

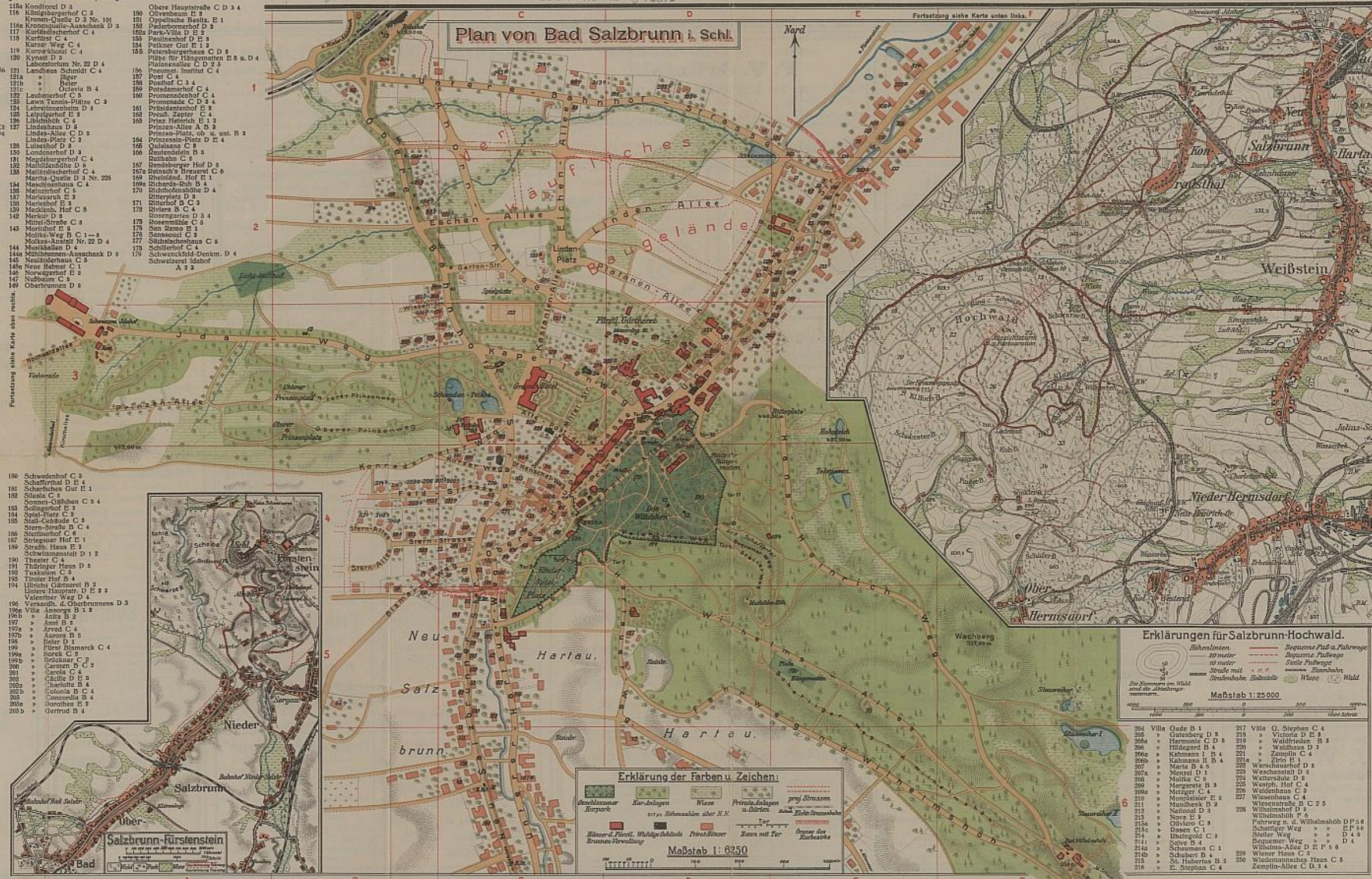


II. 194. Sala z urządzeniami do ćwiczeń w *Luisenbad*, 1901. Źródło: <https://polska-org.pl/857642,foto.html?idEntity=528348> [dostęp: 02.12.2023]

Erklärungen zu den Häusern, Wegen und Plätzen.

- 1 Abendrotte D 2
- 2 Ahorn-Allee C 2
- 3 Alte Poststraße C 2
- 4 Anna-Turm C 4
- 5 Apothke D 2
- 6 Augusthof D 2
- 7a Automobil-Garage
- 8a Austrotte D 2
- 9 Badeanstalt, neue D 3
- 10 Badstrasse D 2
- 11 Badstrasse, neue D 3
- 12 Badstrasse, neue D 3
- 13 Badstrasse, neue D 3
- 14 Badstrasse, neue D 3
- 15 Badstrasse, neue D 3
- 16 Badstrasse, neue D 3
- 17 Badstrasse, neue D 3
- 18 Badstrasse, neue D 3
- 19 Badstrasse, neue D 3
- 20 Badstrasse, neue D 3
- 21 Badstrasse, neue D 3
- 22 Badstrasse, neue D 3
- 23 Badstrasse, neue D 3
- 24 Badstrasse, neue D 3
- 25 Badstrasse, neue D 3
- 26 Badstrasse, neue D 3
- 27 Badstrasse, neue D 3
- 28 Badstrasse, neue D 3
- 29 Badstrasse, neue D 3
- 30 Badstrasse, neue D 3
- 31 Badstrasse, neue D 3
- 32 Badstrasse, neue D 3
- 33 Badstrasse, neue D 3
- 34 Badstrasse, neue D 3
- 35 Badstrasse, neue D 3
- 36 Badstrasse, neue D 3
- 37 Badstrasse, neue D 3
- 38 Badstrasse, neue D 3
- 39 Badstrasse, neue D 3
- 40 Badstrasse, neue D 3
- 41 Badstrasse, neue D 3
- 42 Badstrasse, neue D 3
- 43 Badstrasse, neue D 3
- 44 Badstrasse, neue D 3
- 45 Badstrasse, neue D 3
- 46 Badstrasse, neue D 3
- 47 Badstrasse, neue D 3
- 48 Badstrasse, neue D 3
- 49 Badstrasse, neue D 3
- 50 Badstrasse, neue D 3
- 51 Badstrasse, neue D 3
- 52 Badstrasse, neue D 3
- 53 Badstrasse, neue D 3
- 54 Badstrasse, neue D 3
- 55 Badstrasse, neue D 3
- 56 Badstrasse, neue D 3
- 57 Badstrasse, neue D 3
- 58 Badstrasse, neue D 3
- 59 Badstrasse, neue D 3
- 60 Badstrasse, neue D 3
- 61 Badstrasse, neue D 3
- 62 Badstrasse, neue D 3
- 63 Badstrasse, neue D 3
- 64 Badstrasse, neue D 3
- 65 Badstrasse, neue D 3
- 66 Badstrasse, neue D 3
- 67 Badstrasse, neue D 3
- 68 Badstrasse, neue D 3
- 69 Badstrasse, neue D 3
- 70 Badstrasse, neue D 3
- 71 Badstrasse, neue D 3
- 72 Badstrasse, neue D 3
- 73 Badstrasse, neue D 3
- 74 Badstrasse, neue D 3
- 75 Badstrasse, neue D 3
- 76 Badstrasse, neue D 3
- 77 Badstrasse, neue D 3
- 78 Badstrasse, neue D 3
- 79 Badstrasse, neue D 3
- 80 Badstrasse, neue D 3
- 81 Badstrasse, neue D 3
- 82 Badstrasse, neue D 3
- 83 Badstrasse, neue D 3
- 84 Badstrasse, neue D 3
- 85 Badstrasse, neue D 3
- 86 Badstrasse, neue D 3
- 87 Badstrasse, neue D 3
- 88 Badstrasse, neue D 3
- 89 Badstrasse, neue D 3
- 90 Badstrasse, neue D 3
- 91 Badstrasse, neue D 3
- 92 Badstrasse, neue D 3
- 93 Badstrasse, neue D 3
- 94 Badstrasse, neue D 3
- 95 Badstrasse, neue D 3
- 96 Badstrasse, neue D 3
- 97 Badstrasse, neue D 3
- 98 Badstrasse, neue D 3
- 99 Badstrasse, neue D 3
- 100 Badstrasse, neue D 3
- 101 Badstrasse, neue D 3
- 102 Badstrasse, neue D 3
- 103 Badstrasse, neue D 3
- 104 Badstrasse, neue D 3
- 105 Badstrasse, neue D 3
- 106 Badstrasse, neue D 3
- 107 Badstrasse, neue D 3
- 108 Badstrasse, neue D 3
- 109 Badstrasse, neue D 3
- 110 Badstrasse, neue D 3
- 111 Badstrasse, neue D 3
- 112 Badstrasse, neue D 3
- 113 Badstrasse, neue D 3
- 114 Badstrasse, neue D 3
- 115 Badstrasse, neue D 3
- 116 Badstrasse, neue D 3
- 117 Badstrasse, neue D 3
- 118 Badstrasse, neue D 3
- 119 Badstrasse, neue D 3
- 120 Badstrasse, neue D 3
- 121 Badstrasse, neue D 3
- 122 Badstrasse, neue D 3
- 123 Badstrasse, neue D 3
- 124 Badstrasse, neue D 3
- 125 Badstrasse, neue D 3
- 126 Badstrasse, neue D 3
- 127 Badstrasse, neue D 3
- 128 Badstrasse, neue D 3
- 129 Badstrasse, neue D 3
- 130 Badstrasse, neue D 3
- 131 Badstrasse, neue D 3
- 132 Badstrasse, neue D 3
- 133 Badstrasse, neue D 3
- 134 Badstrasse, neue D 3
- 135 Badstrasse, neue D 3
- 136 Badstrasse, neue D 3
- 137 Badstrasse, neue D 3
- 138 Badstrasse, neue D 3
- 139 Badstrasse, neue D 3
- 140 Badstrasse, neue D 3
- 141 Badstrasse, neue D 3
- 142 Badstrasse, neue D 3
- 143 Badstrasse, neue D 3
- 144 Badstrasse, neue D 3
- 145 Badstrasse, neue D 3
- 146 Badstrasse, neue D 3
- 147 Badstrasse, neue D 3
- 148 Badstrasse, neue D 3
- 149 Badstrasse, neue D 3
- 150 Badstrasse, neue D 3
- 151 Badstrasse, neue D 3
- 152 Badstrasse, neue D 3
- 153 Badstrasse, neue D 3
- 154 Badstrasse, neue D 3
- 155 Badstrasse, neue D 3
- 156 Badstrasse, neue D 3
- 157 Badstrasse, neue D 3
- 158 Badstrasse, neue D 3
- 159 Badstrasse, neue D 3
- 160 Badstrasse, neue D 3
- 161 Badstrasse, neue D 3
- 162 Badstrasse, neue D 3
- 163 Badstrasse, neue D 3
- 164 Badstrasse, neue D 3
- 165 Badstrasse, neue D 3
- 166 Badstrasse, neue D 3
- 167 Badstrasse, neue D 3
- 168 Badstrasse, neue D 3
- 169 Badstrasse, neue D 3
- 170 Badstrasse, neue D 3
- 171 Badstrasse, neue D 3
- 172 Badstrasse, neue D 3
- 173 Badstrasse, neue D 3
- 174 Badstrasse, neue D 3
- 175 Badstrasse, neue D 3
- 176 Badstrasse, neue D 3
- 177 Badstrasse, neue D 3
- 178 Badstrasse, neue D 3
- 179 Badstrasse, neue D 3
- 180 Badstrasse, neue D 3
- 181 Badstrasse, neue D 3
- 182 Badstrasse, neue D 3
- 183 Badstrasse, neue D 3
- 184 Badstrasse, neue D 3
- 185 Badstrasse, neue D 3
- 186 Badstrasse, neue D 3
- 187 Badstrasse, neue D 3
- 188 Badstrasse, neue D 3
- 189 Badstrasse, neue D 3
- 190 Badstrasse, neue D 3
- 191 Badstrasse, neue D 3
- 192 Badstrasse, neue D 3
- 193 Badstrasse, neue D 3
- 194 Badstrasse, neue D 3
- 195 Badstrasse, neue D 3
- 196 Badstrasse, neue D 3
- 197 Badstrasse, neue D 3
- 198 Badstrasse, neue D 3
- 199 Badstrasse, neue D 3
- 200 Badstrasse, neue D 3
- 201 Badstrasse, neue D 3
- 202 Badstrasse, neue D 3
- 203 Badstrasse, neue D 3
- 204 Badstrasse, neue D 3
- 205 Badstrasse, neue D 3
- 206 Badstrasse, neue D 3
- 207 Badstrasse, neue D 3
- 208 Badstrasse, neue D 3
- 209 Badstrasse, neue D 3
- 210 Badstrasse, neue D 3
- 211 Badstrasse, neue D 3
- 212 Badstrasse, neue D 3
- 213 Badstrasse, neue D 3
- 214 Badstrasse, neue D 3
- 215 Badstrasse, neue D 3
- 216 Badstrasse, neue D 3
- 217 Badstrasse, neue D 3
- 218 Badstrasse, neue D 3
- 219 Badstrasse, neue D 3
- 220 Badstrasse, neue D 3
- 221 Badstrasse, neue D 3
- 222 Badstrasse, neue D 3
- 223 Badstrasse, neue D 3
- 224 Badstrasse, neue D 3
- 225 Badstrasse, neue D 3
- 226 Badstrasse, neue D 3
- 227 Badstrasse, neue D 3
- 228 Badstrasse, neue D 3
- 229 Badstrasse, neue D 3
- 230 Badstrasse, neue D 3
- 231 Badstrasse, neue D 3
- 232 Badstrasse, neue D 3
- 233 Badstrasse, neue D 3
- 234 Badstrasse, neue D 3
- 235 Badstrasse, neue D 3
- 236 Badstrasse, neue D 3
- 237 Badstrasse, neue D 3
- 238 Badstrasse, neue D 3
- 239 Badstrasse, neue D 3
- 240 Badstrasse, neue D 3
- 241 Badstrasse, neue D 3
- 242 Badstrasse, neue D 3
- 243 Badstrasse, neue D 3
- 244 Badstrasse, neue D 3
- 245 Badstrasse, neue D 3
- 246 Badstrasse, neue D 3
- 247 Badstrasse, neue D 3
- 248 Badstrasse, neue D 3
- 249 Badstrasse, neue D 3
- 250 Badstrasse, neue D 3
- 251 Badstrasse, neue D 3
- 252 Badstrasse, neue D 3
- 253 Badstrasse, neue D 3
- 254 Badstrasse, neue D 3
- 255 Badstrasse, neue D 3
- 256 Badstrasse, neue D 3
- 257 Badstrasse, neue D 3
- 258 Badstrasse, neue D 3
- 259 Badstrasse, neue D 3
- 260 Badstrasse, neue D 3
- 261 Badstrasse, neue D 3
- 262 Badstrasse, neue D 3
- 263 Badstrasse, neue D 3
- 264 Badstrasse, neue D 3
- 265 Badstrasse, neue D 3
- 266 Badstrasse, neue D 3
- 267 Badstrasse, neue D 3
- 268 Badstrasse, neue D 3
- 269 Badstrasse, neue D 3
- 270 Badstrasse, neue D 3
- 271 Badstrasse, neue D 3
- 272 Badstrasse, neue D 3
- 273 Badstrasse, neue D 3
- 274 Badstrasse, neue D 3
- 275 Badstrasse, neue D 3
- 276 Badstrasse, neue D 3
- 277 Badstrasse, neue D 3
- 278 Badstrasse, neue D 3
- 279 Badstrasse, neue D 3
- 280 Badstrasse, neue D 3
- 281 Badstrasse, neue D 3
- 282 Badstrasse, neue D 3
- 283 Badstrasse, neue D 3
- 284 Badstrasse, neue D 3
- 285 Badstrasse, neue D 3
- 286 Badstrasse, neue D 3
- 287 Badstrasse, neue D 3
- 288 Badstrasse, neue D 3
- 289 Badstrasse, neue D 3
- 290 Badstrasse, neue D 3
- 291 Badstrasse, neue D 3
- 292 Badstrasse, neue D 3
- 293 Badstrasse, neue D 3
- 294 Badstrasse, neue D 3
- 295 Badstrasse, neue D 3
- 296 Badstrasse, neue D 3
- 297 Badstrasse, neue D 3
- 298 Badstrasse, neue D 3
- 299 Badstrasse, neue D 3
- 300 Badstrasse, neue D 3

Plan von Bad Salzbrunn i. Schl.



Erklärung der Farben u. Zeichen:

	Grünanlagen		Private Anlagen u. Gärten		provi. Straßen
	Wiese		Wohnhäuser		Stellen-Verwaltung
	Wasser		Wohnhäuser		Stellen-Verwaltung
	Wasser		Wohnhäuser		Stellen-Verwaltung

Maßstab 1:25.000

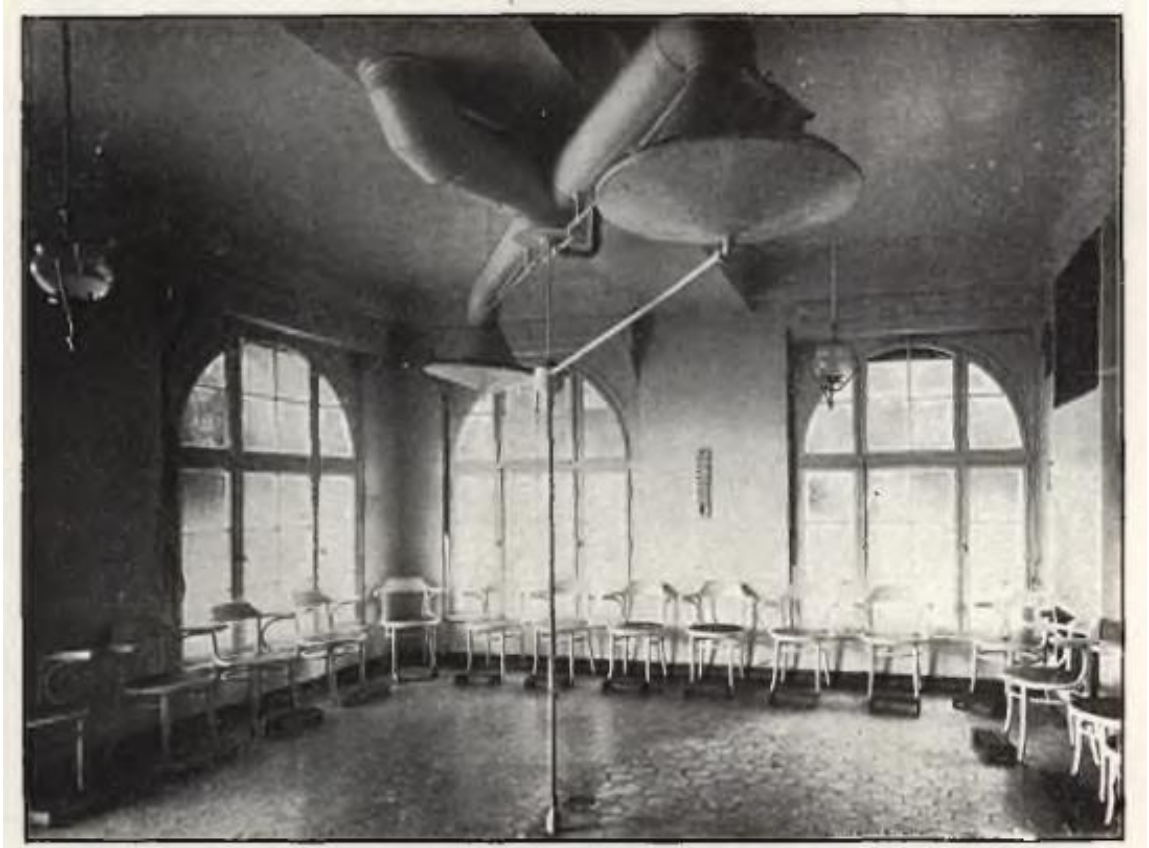
Erklärungen für Salzbrunn-Hochwald.

	Hochwald		Wohnhäuser
	Wasser		Wohnhäuser
	Wasser		Wohnhäuser

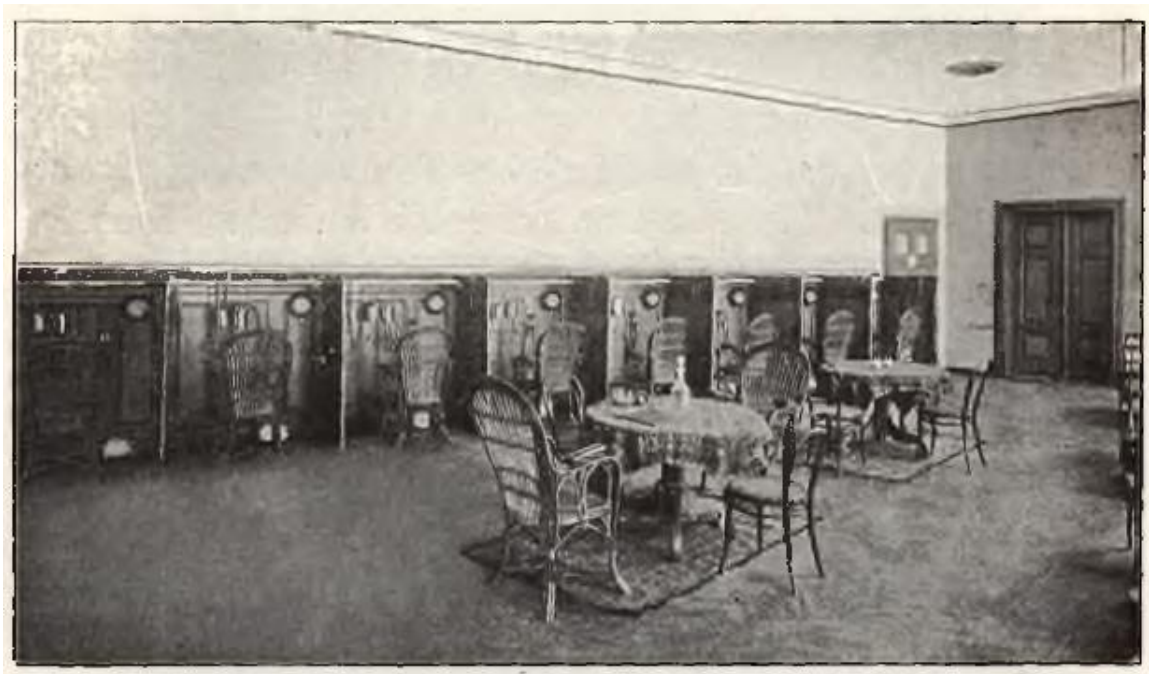
Maßstab 1:25.000

Verlag der Fürstl. Brunnen- u. Bade-Direktion, Bad-Salzbrunn, Schl. 1913. Druck v. Reineck & Klein, Wismar 1913.

II. 195. Plan Szczawna z 1913 roku. Źródło: <https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70402311> [dostęp: 10.12.2023]



II. 196. Inhalatorium w szczawieńskim zakładzie przyrodoleczniczym. Źródło: *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912.



II. 197. Sala z aparaturą do zabiegów pneumatycznych w Szczawnie. Źródło: *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912.



72 Kurmittelhaus in Bad Salzbrunn, Kassen- und Warteballe

II. 198. Poczekalnia w *Luisenbad* z 1939 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/861896,foto.html?idEntity=528348>
[dostęp: 02.12.2023]

III.3.4.5. Rozrywka i rekreacja na terenie kurortu

W wyniku powyższych działań podłużny układ wsi łańcuchowej został, w części związanej z otoczeniem głównego źródła, wyraźnie poszerzony. Jego część zajęły parki, z głównym elementem architektonicznym w postaci hali spacerowej. Jak wskazała Balińska, towarzysząca źródłu zabudowa stała się załączkiem kulturalno-towarzyskiego salonu w postaci promenady, przy której wznoszono kolejne obiekty o prostych formach i historyzujących lub klasycyzujących detalach. Systematycznie powiększono także park zdrojowy. W 1832 roku jego przestrzeń wypełniały trawniki, kwietniki i alejki z różnymi gatunkami drzew. Nad potokiem przerzucono liczne mostki, a wzdłuż tras spacerowych ustawiono ławki¹²⁷¹.

Krytyczny stosunek Zemplina do rozrywki, w tym tak popularnego w wielu europejskich zdrojowiskach hazardu, wpłynął na brak infrastruktury związanej z tą formą aktywności. „Furia namiętności”, jaką powodowały gry karciane stanowić miała

¹²⁷¹ G. Balińska, op. cit., s. 148.

zagrożenie dla skutecznego powrotu do zdrowia¹²⁷². Z tego samego powodu z obiektów przeznaczonych do zabawy, do lat 30. XIX wieku wzniesiono jedynie *Kurhaus*.

Zgodnie z zaleceniami, kuracjusze odbywali liczne spacery, zwykle wzdłuż parkowych alei (il. 199.), na trasie od wieży Anny do *Idahof*. Kiedy rozpoczęła się moda na górskie wędrówki, część gości decydowała się także na wejście na *Wilhelmshöhe*. Ze względu na dystans panie docierały na szczyt na grzbietach osiołków. Ze wzgórza rozpościerał się widok na góry, panoramę Wałbrzycha oraz zamek Książ, przedstawiany w relacjach jako „prześliczny”¹²⁷³. Aleje spacerowe w parku były odpowiednio przygotowane tak, aby nawet najślabi goście mogli z nich skorzystać. W instrukcjach dla przybywających do kurortu informowano, żeby goście zabierali ze sobą odpowiednie buty oraz ciepłą odzież zapewniającą komfort spacerowania w każdej pogodzie¹²⁷⁴.

Życie towarzyskie, jako ważna część pobytu w kurorcie, toczyło się nie tylko w hali spacerowej i uzdrowiskowym parku. Budowano też specjalnie przeznaczone do tego obiekty zwane *Kurhausami* lub *Kursalami*. Pierwszy szczawieński *Kurhaus* wzniesiono niedaleko pijalni wód w 1821 roku z inicjatywy młynarza Demutha. Dwukondygnacyjny klasycystyczny obiekt dysponował jedną salą jadalną i trzema pokojami ze stołami bilardowymi oraz stolikami do gry w karty lub szachy¹²⁷⁵. Podobne pomieszczenia dla gości zostały urządzone w pensjonatach *Preussische Krone* oraz *Goldene Sonne*. Wkrótce jednak okazały one jednak niewystarczające w rozwijającym się Szczawnie. Zarząd zdecydował więc o budowie *Kursalu* w centrum miejscowości, na przedłużeniu hali spacerowej. Obiekt wzniesiono w latach 1839–1841 z fundacji hrabiego Hansa Heinricha X von Hochberg. Okazały neoklasycystyczny budynek miał reprezentacyjny charakter (il. 200.)¹²⁷⁶. Jak wskazują rachunki budowlane, autorem projektu był J. F. Raabe, a do pracy zatrudniono mistrzów murarskich Geilsera i Klennera ze Świebodzic, stolarza Ernsta Otto i malarza A. Stillera z Wrocławia¹²⁷⁷. Na parterze znalazła się hala koncertowa, sala jadalna, pokój bilardowy i pokój pań. Na piętrze zaś urządzone pokoje hotelowe. Od wschodu budynek otwierał się obszernymi

¹²⁷² Ibid., s.37–38.

¹²⁷³ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 141.

¹²⁷⁴ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 93–105.

¹²⁷⁵ G. Balińska, op. cit., s. 105.

¹²⁷⁶ Ibid., s. 105.

¹²⁷⁷ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/3/5780.

tarasami na promenadę i park. Od południa przylegał do niego budynek tzw. Bazaru, czyli ciągu sklepów¹²⁷⁸.

Początki kształtowania terenów zieleni na terenie Szczawna tak scharakteryzował w 1821 r. autor monografii poświęconej m.in. wodom mineralnym na Śląsku K.F. Mosch: „ozdoby i spacery około Salzbrunn mają być dopiero zakładane. Porobiono już wprawdzie w bliskości źródeł niektóre chodniki i rozsady, ale te nierozciągają się jeszcze daleko. Wyszędłwszy z Pappelhof prowadzi mała ścieżka w górę do lasu dębowego...Miejsce to nazywa się Pagórkiem Ś. Anny (Annenhöhe). [...] Po za tak zwaną własnością młynową obraca się z wolna droga, po nad brzegiem mrucącego strumienia ocienionego drzewami i krzewinami z lewej strony i prowadzi na wierzchołek góry Wachberg”. Po czym następują opisy widoków „z rozkosznymi równinami łąk, dalekich lasów, gór i pagórków”, z których wyłaniają się okoliczne zamki oraz miejscowości¹²⁷⁹.

Ostatecznie w Szczawnie urządzono dwa parki. Pierwszy z nich – Park Zdrojowy założony został na zachodnim i południowym stoku góry Stróżek. Jego powstanie wiązało się z szeregiem decyzji podejmowanych przez Zemplina¹²⁸⁰. Po wykupieniu w 1817 roku terenów wokół *Pappelschenke*, wytyczono pierwsze ścieżki oraz zasadzono drzewa i krzewy. W początkowej fazie park obejmował, mający powierzchnię trzech hektarów, pasaż spacerowy rozciągający się bezpośrednio przy budynkach związanych z działalnością zdrojową. W drugiej połowie XIX wieku rozpoczęto jego przekształcenia, w celu nadania mu modnej ówczesnie formy założenia krajobrazowo-naturalistycznego.

Park zajął strome, pocięte głębokimi jarami, zbocze. Jest on typowym przykładem założenia krajobrazowego, jedynie w bliskości obiektów urządzono go w układach geometrycznych, tworząc harmonijne, zalecane wówczas przez teoretyków, przejście pomiędzy architekturą a naturalistycznie ukształtowaną zielenią¹²⁸¹. Odpowiednio przy tym wykorzystano ukształtowanie terenu, który obsadzono różnymi gatunkami drzew liściastych i iglastych¹²⁸². Wyjątkowo bogaty pod względem

¹²⁷⁸ G. Balińska, op. cit., s. 75–76; A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 56.

¹²⁷⁹ K. F. Mosch, op.cit., s. 194–200.

¹²⁸⁰ H. Horodecka, op. cit., s. 171.

¹²⁸¹ K.R. Mazurski, *Tereny zielone uzdrowisk sudeckich...*, s. 41; H. Ciesielski, H. Wrabec, *Ewidencja założeń ogrodowo-parkowych woj. wałbrzyskiego, obiekt: Park Zdrojowy, m. Szczawno-Zdrój*, NID Wrocław, s. 18.

¹²⁸² J. Hrynkiewicz-Sudnik, J. Skrzężyna, *Analiza układu przestrzennego i charakterystyka dendroflory parków Wałbrzycha i Szczawna-Zdroju*, Wrocław 1989, s. 92.

dendrologicznym obszar wypełniono 185 gatunkami¹²⁸³. Egzotyczne odmiany pochodziły z Ameryki Północnej, Azji oraz rejonu Morza Śródziemnego. Wśród najciekawszych znalazły się: jodła szlachetna błękitna, modrzew chiński, sosna żółta (odmiana skalna), korkowiec amurski, choina różnolistna, cyprysik błotny, miłorząb dwukłapowy, klon palmowy, grójecznik japoński, tulipanowiec amerykański oraz skrzydłorzech kaukaski¹²⁸⁴. Na szczególną uwagę zasługują również kompozycje różaneczników: rododendronów i azalii w kilku odmianach, które zasadzono wzdłuż wąwozu, gdzie znalazły bardzo korzystne warunki rozwoju¹²⁸⁵. Poza roślinnością, atrakcyjny układ parku tworzyły aleje z ławkami i mostkami oraz altanami. Istniały tu także dwa punkty widokowe na niezalesionych ówczynie wzgórzach. Główna część Parku Zdrojowego została ogrodzona, a na jej teren prowadziło dwanaście bram wejściowych. W jego południowej, zamkniętej części urządzono plac przeznaczony do zabaw dla dzieci kuracjuszy¹²⁸⁶. Trasy, po których poruszać się można było z dziecięcymi wózkami zostały jednak ściśle określone. Zaliczono do nich *Hans Heinrich-Weg* (il. 203.), *Wilhelms-Allee*, starą drogę do *Wilhelmshöhe*, część kompleksu przy wieży Anny, lasek kasztanowy przy *Posthof* oraz tereny drugiego z placów zabaw, za kortami tenisowymi¹²⁸⁷.

Drugi z parków, zwany Szwedzkim zajmuje powierzchnię około 14 hektarów. Jego nazwa pochodzi od dwóch stawów, określonych mianem Szwedzkich (*Schweden Teiche*). Został uformowany na przełomie XIX i XX wieku jako założenie krajobrazowe na terenach rozległych łąk¹²⁸⁸. Park podzielono na dwie części: starszą – wschodnią, którą urządzono wokół stawów (il. 201. i 202.), a nowszą – zachodnią, mającą charakter leśno-parkowy, której układ kompozycyjny wyznaczyły niewielkie polany, ujęte przez grupy drzew iglastych¹²⁸⁹. Założenia charakteryzują ponadto długie ciągi spacerowe.

¹²⁸³ Ibid., s. 99.

¹²⁸⁴ A. Będkowska-Karmelita, op. cit. s. 35.

¹²⁸⁵ H. Ciesielski, H. Wrabec, *Ewidencja założeń ogrodowo-parkowych woj. Walbrzyskiego, obiekt: Park Zdrojowy, ...*, s. 19.

¹²⁸⁶ *Stadtplan von Szczawno-Zdrój/Bad Salzbrunn, 1:6 250, 1913*, https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70402311/df_dk_0005657 [dostęp: 08.12.2023], *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, 1913, s. 29-30.

¹²⁸⁷ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase, [...]. Saison 1912*, s. 33-34.

¹²⁸⁸ K.R. Mazurski, *Tereny zielone uzdrowisk sudeckich ...*, s. 41.

¹²⁸⁹ H. Ciesielski, H. Wrabec, *Ewidencja założeń ogrodowo-parkowych woj. Walbrzyskiego, obiekt: Park Szwedzki, m. Szczawno-Zdrój*, NID Wrocław, s. 5.

Drzewostan parku można podzielić na dwie grupy: naturalną i przekształconą. W części naturalnej przyjmuje formy typowego lasu mieszanego¹²⁹⁰. W pobliżu stawów natomiast posadzono wiele drzew i krzewów gatunków aklimatyzowanych, takich jak: miłorząb dwuklapowy, modrzewnik chiński, cypryśnik błotny, skrzydłorzech kaukaski, kasztan jadalny, korkowiec, limba, jodła grecka i kalifornijska, a także liczne buki o purpurowych i zielonych liściach¹²⁹¹. Pozostałe części parku porastają przede wszystkim drzewa rodzime¹²⁹². Wiele z tutejszych okazów zasadzono dopiero w okresie międzywojennym, w czasie działalności G. Krafta w roli dyrektora parków miejskich Wałbrzycha¹²⁹³.

Spacerujący po Parku Szwedzkim mogli korzystać z kompleksu *Idahof* uruchomionego w połowie XIX wieku. W jego skład wchodziły liczne zabudowania związane z działającym tu zakładem mleczarskim. Serwatka i inne produkty mleczne stanowiły, od objęcia posady lekarza uzdrowiskowego przez Zemplina, uzupełnienie procesu kuracji wodami zdrojowymi¹²⁹⁴. W początkowej fazie rozwoju kurortu były one pozyskiwane od lokalnych rolników, ale ich produkcja była niewystarczająca i nie zawsze spełniała warunki odpowiedniej higieny¹²⁹⁵.

W obu parkach urządzono polany widokowe, na których ustawiono rzeźby, m.in. piaskowcową figurę przedstawiającą leżącego psa naturalnej wielkości, przypisywaną renesansowemu rzeźbiarzowi Michaelowi Kramerowi. Do Szczawna sprowadził ją Zemplin¹²⁹⁶. Do 1918 roku stała ona w kolumnadzie gospody szczawieńskiej, po 1921 roku ulokowano ją w parku zdrojowym, w pobliżu pijalni¹²⁹⁷.

Oczekiwania gości Szczawna stale rosły. W XIX stuleciu poza budynkami o charakterze leczniczym, ważną rolę podczas kuracji stanowiły obiekty o funkcjach rekreacyjnych i rozrywkowych. Również lekarze uważali, że związane z nimi aktywności wpływają pozytywnie na proces rekonwalescencji i należy zapewnić pacjentom różne jej formy¹²⁹⁸. Do najpopularniejszych wówczas należały

¹²⁹⁰ Ibid., s. 12.

¹²⁹¹ A. Będkowska-Karmelita, *Szczawno. Miasto i źródło...*, s. 34.

¹²⁹² H. Ciesielski, H. Wrabec, *Ewidencja założen ogrodowo-parkowych woj. Wałbrzyskiego...*, s. 12.

¹²⁹³ J. Hrynkiewicz-Sudnik, J. Skrzężyńska, op. cit., s. 92.

¹²⁹⁴ A. Zemplin, *Salzbrunn und seine Mineralquellen...*, s. 27.

¹²⁹⁵ Ibid., s. 29–32.

¹²⁹⁶ *Führer durch Bad Salzbrunn und Umgebung...*, s. 20; A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt...*, s. 102–104.

¹²⁹⁷ J. Pokora, *Pomnik psa w Szczawnie-Zdroju*, „Ochrona Zabytków” nr 4 (1974), s. 306, 308.

¹²⁹⁸ Więcej w rozdziale III.3.4.4 oraz II.4.4.

przedstawienia teatralne oraz koncerty. Orkiestra uzdrowiskowa umiała kuracjuszom pobyt w pawilonie na promenadzie, przedstawienia teatralne natomiast były wystawiane w przeznaczonych do tego budynkach. Pierwszą salę teatralną urządzono – jak już wspomniano – w *Deutsches Haus* w 1821 roku, z inicjatywy zamożnego kupca o nazwisku Pohl, który wyposażył wnętrza teatru i osobiście starał się o przyjazd do Szczawna wędrownych grup teatralnych¹²⁹⁹. Już rok później powstał budynek teatralny z prawdziwego zdarzenia. Był to pierwszy tego typu obiekt na Śląsku¹³⁰⁰. Nie jest jednak znana jego lokalizacja. W 1836 roku wybudowano kolejny teatr według projektu J. F. Raabego. Znajdował się on na obrzeżach kurortu, co komentowała przebywająca w Szczawnie w 1844 r. warszawska pisarka Anna Nakwaska: „Teatr odbywa się tu w szopie zbudowanej pośród pola zbożem zasianego”¹³⁰¹. Zemplin jednak zapewniał, że obiekt „robi miłe wrażenie”, a inni, w tym urodzony w Szczawnie Gerhardt Hauptmann, uważali, że przypomina drewnianą szopę z klasycznym szczytem i zewnętrznymi schodami¹³⁰². Dodajmy, że jego wnętrza zdobiły malowidła autorstwa wrocławskiego malarza i dekoratora teatralnego Antona Arrighoniego. Nie zachowały się niestety żadne wizerunki tego obiektu, który rozebrano już 1890 roku ze względu na zły stan techniczny¹³⁰³.

Czas pozostający po zabiegach i posiłkach kuracjusze wykorzystywali na liczne rozrywki. Do podstawowych form spędzania wolnego czasu należały spacery po kurorcie, które umiała muzyka w wykonaniu orkiestry uzdrowiskowej działającej od 1820 roku i występującej w mundurach górniczych. Koncerty urządzano na promenadzie, w drewnianym pawilonie. Na początku oferowano także, za pewną opłatą, muzyczne przywitania nowoprzybyłych gości pod oknami ich pensjonatów¹³⁰⁴. Oprócz orkiestry, występowali także soliści, a pośród nich zdarzali się także kuracjusze¹³⁰⁵. Tradycją środowych wieczorów były większe wydarzenia, takie jak recitale solistów, koncerty symfoniczne oraz przedstawienia teatralne. Z czasem coraz popularniejsze stawały się imprezy taneczne, organizowane wieczorami oraz w porze five o'clock, najczęściej na tarasach *Schlesischer Hof* (*Hotelu Grand*, il. 204.)¹³⁰⁶.

¹²⁹⁹ „Schlesische Provinzialblätter”, Breslau, Bd 77, 1823, s. 149.

¹³⁰⁰ Balińska, op. cit., s. 114

¹³⁰¹ A. Nakwaska, Wspomnienie krótkiej podróży 1844 roku, [w:] Pielgrzym t.1, 1945 s. 312.

¹³⁰² Za: Ibid., s. 60.

¹³⁰³ G. Balińska, op. cit., s. 114, Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 60.

¹³⁰⁴ Ibid., s. 59.

¹³⁰⁵ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 145.

¹³⁰⁶ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 75

Wśród przedstawień teatralnych dominowały sztuki z repertuaru F. Schillera i Moliera. Wystawiano także przedstawienia operowe, głównie C. M. Webera i G.A. Rossiniego oraz operetki. W 1867 roku bogaty księgozbiór z Książa stał się dostępną dla kuracjuszy „biblioteką publiczną”¹³⁰⁷. Od lat 80. XIX wieku kuracjom z zacięciem czytelniczym proponowano dostęp do dobrze zaopatrzonej biblioteki uzdrowskiej oraz do prasy śląskiej i ogólnoniemieckiej¹³⁰⁸. Czytelnia znajdowała się początkowo w północnej części parku, a po otwarciu nowej pijalni urządzono ją na jej piętrze¹³⁰⁹. W latach 20. działała już także księgarnia Torzewskiego z wypożyczalnią najnowszych publikacji oraz dostępem do ponad 100 gazet codziennych¹³¹⁰.

Dodajmy, że przez Szczawno przewijało się również wielu kupców i rzemieślników. W sezonie swoje towary prezentowały tu krawcy i modniarki oraz kupcy z Wrocławia czy Legnicy. Dzięki nim goście uzdrowiska zaopatrywali się podczas pobytu w płótna, koronki, pasmanterię, a część szyła na miejscu ubrania¹³¹¹.

Oferta kulturalna i rozrywkowa wpisana została także w funkcjonowanie parków, które stanowiły integralną część kurortu. Poza codziennymi w sezonie występami orkiestry przy promenadzie, miały miejsce także koncerty przy *Idahof* oraz na *Wilhelmshöhe*. W obu tych założeniach działały restauracje¹³¹². Cześć Parku Zdrojowego położona najbliżej Hali Spacerowej była odświetlana 30 000 latarni i lampek, a comiesięczne pokazy iluminacyjne tworzyły niepowtarzalną atrakcję, na którą przyjeżdżano specjalnie pociągami¹³¹³. Organizowane były także pokazy modnych w uzdrowskich od początku XIX wieku fajerwerków (il. 207.)¹³¹⁴. W informatorze z lat 30. XX wieku opisywano Park Zdrojowy jako „centrum życia uzdrowskiego”¹³¹⁵.

W 1907 roku przy pawilonie laryngologicznym *Gurgelhalle* założono ogród różany, jeden z najpiękniejszych na Śląsku (il. 206.). Rozaria powstawały w kurortach

¹³⁰⁷ W księgozbiórze tym znajdowały się m. in. dzieła poświęcone wybitnym uczonym, dziejom kultury i nauki czy publikacje z zakresu filozofii, teologii, prawa, polityki i medycyny. Por.: J. Polak, *Starodruki. Katalog zbiorów*, Pszczyna 1984, s. 11–12.

¹³⁰⁸ C. Deutsch, op. cit., s. 77.

¹³⁰⁹ H. A. O. Reichard, op. cit., s. 488.

¹³¹⁰ F. Torzewski, op. cit., s. 34.

¹³¹¹ J. Orkisz, op. cit., s. 19–23.

¹³¹² *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, Buchdruckerei der Salzbrunner Zeitung 1924, s. 28.

¹³¹³ *Ibid.*, s. 24; *Führer durch Bad Salzbrunn und Umgebung...*, s. 14.

¹³¹⁴ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze europejskich uzdrowisk...*, s. 54.

¹³¹⁵ *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen...*, s. 24.

od początku XIX wieku i stanowiły element odprężającej aromaterapii. Uzdrawiskowe ogrody tego typu miały zwykle geometryczne układy i składały się z regularnych rabat lub kwater. Rośliny uprawiano w nich w taki sposób, aby zachować harmonijne kompozycje kolorystyczne. W szczawieńskim rozarium hodowano między innymi różę księżnej Daisy z Książa, o pięknych, śnieżnobiałych kwiatach oraz tzw. różę francuskie¹³¹⁶.

Tereny zieleni w Szczawnie pełniły ważną funkcję, będąc integralną częścią przestrzeni zdrojowej. Szczególny ich rozwój datowany jest na ostatnią ćwierć XIX stulecia. Miało to związek z postępującą industrializacją i związaną tym uciążliwością życia oraz ekspansją urbanistyczną miast. Poszukujący wytchnienia goście zdrojowisk oczekiwali odpoczynku blisko przyrody. Odpowiedzią na ich potrzeby miały być założenia powstające w naturalnie ukształtowanym terenie, z różnorodnymi gatunkami i odmianami drzew oraz krzewów, wtapiające się swobodnie w okoliczne krajobrazy¹³¹⁷. Po powiększeniu Park Zdrojowy zajął dodatkowo także obszary stoków *Wilhelmshöhe* osiągając powierzchnię ponad 130 hektarów. Uzdrawiskowa funkcja narzuciła sposób zagospodarowania terenu parku, a zmieniające się z czasem mody spowodowały nagromadzenie w nim elementów z różnych epok i stylów¹³¹⁸.

Na fali rosnącej popularności sportów na początku XX wieku zrealizowano w Szczawnie szereg inwestycji, które miały umożliwić gościom zdrojowiska aktywne spędzanie czasu. Należały do nich korty tenisowe i boiska do krykieta, zlokalizowane w wytyczonej na początku stulecia dzielnicy willowej. Korty były nie tylko miejscem sportowych rozrywek przebywających tu gości, ale stały się również lokalizacją turniejów tenisowych, w których regularnie brali udział gracze z Niemiec i zagranicy¹³¹⁹. Organizowano także zawodowy jeździecki i konkursy w powożeniu. W pobliżu Parku Szwedzkiego znajdował się ośrodek ze stajnią, zarządzany przez instytut jeździecki z Wrocławia. Dla dzieci organizowano tam przejazdy na

¹³¹⁶ K. Spalek, *Rośliny lecznicze stosowane w fitoterapii i fitobalneoterapii uzdrawiskowej od XVII w. na Śląsku*, [w:] B. Płonka-Syroka i in. (red.), *Elitarny model europejskiego uzdrawiska - ewolucja koncepcji i jej funkcjonowanie w praktyce*, Wrocław 2017, s. 179–180.

¹³¹⁷ K. Pudelska, K. Rojek, R. Chyżewka, *Ogrody krajobrazowe, naturalistyczne czy ekologiczne*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych”, t. IX, nr 4 (2013), s. 56.

¹³¹⁸ A. Będkowska-Karmelita, *Szczawno. Miasto i źródło*, „Alkazar” 2018, s. 34.

¹³¹⁹ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, Bad Salzbrunn 1928, s. 27; *Sommerwettspiele in Bad Salzbrunn*, „Schlesische Bäderzeitung”, t. 26 nr 16 (1929), s. 131.

osiołkach¹³²⁰. Do dyspozycji szczawieńskich gości oddano także kolejne tereny rekreacyjne, gdzie można było zażywać kąpiele słonecznych lub ćwiczyć na rozmaitych urządzeniach. Ich zaplecze stanowiły szatnie z natryskami. W regulaminie takich miejsc wskazywano na czas uprawiania poszczególnych aktywności, aby nie dopuścić do przetrenowania ciała. Ćwiczenia można było wykonywać także pod nadzorem wykwalifikowanego personelu. Miały one formę, przepisywaną przez lekarzy, „racjonalnej gimnastyki płuc i serca w terenie”¹³²¹. W 2. dziesięcioleciu XX wieku udostępniono także obszary treningowe na boiskach piłkarskich i terenach przygotowanych do sportów lekkoatletycznych, które zlokalizowano na północ od Placu Zdrojowego, wzdłuż *Kirchsteig*¹³²². Kuracjusze mogli również spędzać czas na strzelaniu z broni palnej oraz łuku (strzelnica znajdowała się na *Wilhelmshöhe*) oraz odbywać wycieczki rowerowe¹³²³. Przed I wojną światową prowadzono już także specjalne zajęcia gimnastyczne przeznaczone do kobiet¹³²⁴.

Aktywność w uzdrowisku promowano w latach 20. XX wieku hasłem „ludzie – powietrze – światło – ruch – słońce – naturalna radość” sugerując, że same te czynniki stanowią środek leczniczy w przypadku wielu schorzeń¹³²⁵. Przed I wojną światową tereny rekreacyjne zajmowały obszar ponad 140 hektarów i obejmowały 24 kilometry ścieżek spacerowych¹³²⁶. Co roku upiększano je i powiększano przez nowe nasadzenia, tworzenie atrakcyjnych miejsc odpoczynku i nowych tras. Dbano również o czystość obszaru. Szczególną uwagę przykładano do zapewnienia wszystkim kuracjom możliwości przebywania na świeżym powietrzu, co umożliwiały liczne siedziska¹³²⁷.

W 1924 roku Hans Heinrich, książę von Hochberg und Pless wraz ze swoją angielską żoną Daisy zainicjowali budowę pola golfowego w Szczawnie. William J. Rusack (ze słynnego hotelu Rusack, z widokiem na pole golfowe Old Course w St. Andrews) otrzymał zlecenie zaprojektowania pierwszego osiemnastodołkowego pola golfowego w Niemczech po I wojnie światowej. Zostało ono oficjalnie otwarte 1 maja

¹³²⁰ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 47.

¹³²¹ *Ibid.*, s. 33

¹³²² *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, Salzbrunn 1930, s. 40.

¹³²³ *Ibid.*, s. 41.

¹³²⁴ *Ibid.*, s. 25.

¹³²⁵ *Bad Salzbrunn in Schlesien*, „Salzbrunner Zeitung” 1925, s. 24.

¹³²⁶ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 32–33.

¹³²⁷ *Ibid.*, s. 33.

1924 roku jako własność i pod zarządem księcia¹³²⁸. Dwudziestu dwóch profesjonalnych graczy, w tym kilku Brytyjczyków, rywalizowało o Puchar Śląska w 1925 roku, a w tym samym roku zorganizowano tu Mistrzostwa Niemiec¹³²⁹. W kolejnych regularnie rozgrywano w Szczawnie wiele innych zawodów o wysokiej randze¹³³⁰. Zwracano uwagę nie tylko na estetyczne walory krajobrazowe otoczenia pola, ale także na jego wysoką funkcjonalność (il. 208.). Obiekt położony był blisko centrum zdrojowiska, z Placu Zdrojowego można było do niego dotrzeć spacerem w 5 minut. Opiekę początkującym graczom zapewniał trener z wieloletnim doświadczeniem¹³³¹.

W 1929 r. rozpoczął w Szczawnie działalność klub golfowy. W 1931 roku liczył 61 członków. Większość miejscowych stanowili bankierzy, lekarze lub biznesmeni, których przyciągnęła wyjątkowa atmosfera na polu golfowym. Przez wiele lat, nawet podczas recesji gospodarczej na początku lat 30., bogaci przedstawiciele wyższej klasy nadal odwiedzali szczawieńskie pole golfowe. Milly Reuter, niemiecka mistrzyni golfowa opisała Grand Hotel jako miejsce podobne do raj¹³³². W informatorze zdrojowych tak zachęcano do gry kuracjuszy:

„Gracz ma do pokonania niemal 6 kilometrów, co zajmuje od 2,5 do 3 godzin. Można też grać w golfa samotnie, w kojącej nerwy ciszy, nawet przy niesprzyjającej pogodzie. Golf w deszczowy dzień to nie stracony dzień wakacji, ale wygrana! Każdy, kto nie zna tej niespodziewanie atrakcyjnej gry, zwykle śmieje się z niej, dopóki nie odda pierwszego strzału. Nigdy nie jest się za młodym na grę w golfa, nie można też być za starym!!”¹³³³.

Istnienie pola golfowego przyczyniło się do intensyfikacji życia towarzyskiego w Szczawnie, o czym można przeczytać w jednym z przewodników z lat 30. XIX wieku, gdzie odnajdziemy następującą wzmiankę o jego walorach: „Salzbrunn jest miarodajnym ośrodkiem towarzyskiego życia na Wschodzie Niemiec. Plac golfowy dla

¹³²⁸ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911, 1924* s. 28.

¹³²⁹ *Bad Salzbrunn Golfplatz*, <https://www.golfsmisssinglinks.co.uk/index.php/wales-2/germany/germany-east/1537-egermany-bad-salzbrunn> [dostęp: 10.01.2022].

¹³³⁰ *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen...*, s. 40.

¹³³¹ *Bad Salzbrunn in Schlesien: Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911, 1924.*, s. 27.

¹³³² *Bad Salzbrunn Golfplatz*, <https://www.golfsmisssinglinks.co.uk/index.php/wales-2/germany/germany-east/1537-egermany-bad-salzbrunn> [dostęp: 10.01.2022].

¹³³³ *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen...*, s. 41.

zawodów mistrzowskich w Salzbrunnie z 18 dołkami należy do najpiękniejszych w Europie”¹³³⁴.

W czerwcu 1927 roku otwarto w miejscowości kompleks pływalni (il. 209.). Był to przykład współpracy administracji zdrojowej i miejskiej, którego celem stanowiło podniesienie atrakcyjności kurortu. Nowoczesny obiekt powstał według projektu architekta R. A. Küglera. Główny basen miał długość 50 i szerokość 40 metrów. Przylegająca do niego przestrzeń „dla niepływających” miała powierzchnię 800 metrów kwadratowych. Atrakcją dla najmłodszych stanowił brodzik, do którego przylegała „plaża z najdrobniejszego nadodrzańskiego piasku”. Kompleks dysponował wewnętrznym basenem z ciepłą wodą, z wannami oraz prysznicami¹³³⁵. Całość stanowiła komfortowe i atrakcyjne miejsce aktywnego spędzania czasu.

Na początku XX wieku pobyty w Szczawnie trwały cały rok, w związku z tym zapewniono rozrywki również amatorom sportów zimowych. Atrakcją stanowił wówczas tor saneczkowy biegnący ze szczytu *Wilhelmshöhe* w kierunku pawilonów laryngologicznych wzdłuż *Hans-Heinrich-Weg* (il. 210). W latach 30. XX wieku powstały także dwie skocznie narciarskie (il. 211.), a na wzgórzach Parku Zdrojowego wytyczono trasy do zjazdów na nartach. Organizowano również festiwale sportów zimowych¹³³⁶.

Szczawieńscy kuracjusze spacerowali najczęściej pomiędzy Szwajcarką a *Wilhelmshöhe*, po wygodnych ścieżkach oraz w otoczeniu zieleni opisywanej jako „gustownie zagospodarowana i dobrze utrzymana”¹³³⁷. Dodatkowo zaprojektowane zostały ścieżki wychodzące poza obszar zdrojowiska, łączące parki z okolicznymi lasami. Spacer po stromych zalesionych zboczach stanowił wartościowy element pobytu w uzdrowisku, a trasy przygotowywano tak, aby były wygodne i łatwe do przemierzania. Umożliwiano także gościom wyprawę poza wytyczonymi szlakami, po wysokich i zalesionych wzgórzach, aż do masywu Chełmca¹³³⁸.

Poza miejscami przeznaczonymi do rozrywek w Szczawnie zadbano także o zapewnienie miejsc do modlitwy. Znajdowały się tu świątynie protestancka

¹³³⁴ *Schönes Schlesien*, op. cit., s. 31.

¹³³⁵ *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen...*, s. 51.

¹³³⁶ W. Dressler, *Die schlesischen Gebirge. Bd. 2, Waldenburger Bergland, Eulengebirge, Grafschaft Glatz Altvatergebirge, Zobten*, Breslau 1936, s. 38.

¹³³⁷ *Führer durch Bad Salzbrunn und Umgebung...*, s. 15.

¹³³⁸ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 33; *Führer durch Bad Salzbrunn und Umgebung...*, s. 16.

i katolicka, gdzie regularnie odprawiano nabożeństwa. Wydzielono też pomieszczenie na modlitwy dla wyznawców judaizmu¹³³⁹. W ten sposób ukształtowała się miejscowość, której obszar uzdrowiskowy odpowiadał potrzebom wszystkich kuracjuszy, zarówno tych poszukujących w atrakcji, jak i tych oczekujących wyciszenia, majątnych, ale także uboższych.



Il. 199. Wodospad przy Alei Zemplina w Parku Zdrojowym,. Źródło: <https://polska-org.pl/6875879,foto.html?idEntity=539631> [dostęp:02.12.2023]

¹³³⁹ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 50.



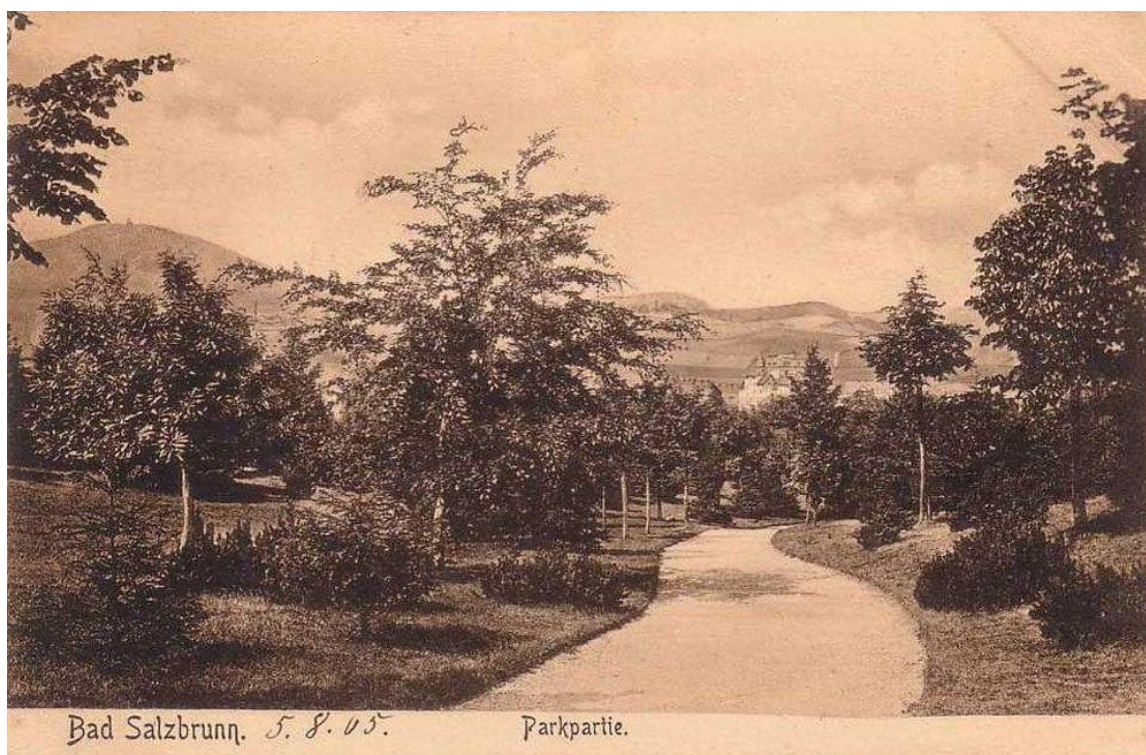
II. 200. *Kursaal (Kurhaus)* w Szczawnie, lit. C. Mattisa, ok. 1850. Źródło: <https://polska-org.pl/3281376,foto.html?idEntity=549463> [dostęp: 02.12.2023]



II. 201. *Altana nad stawami w Parku Szwedzkim*, pocztówka, lata 1905–1910. Źródło: <https://polska-org.pl/910288,foto.html?idEntity=549469> [dostęp: 02.12.2023]



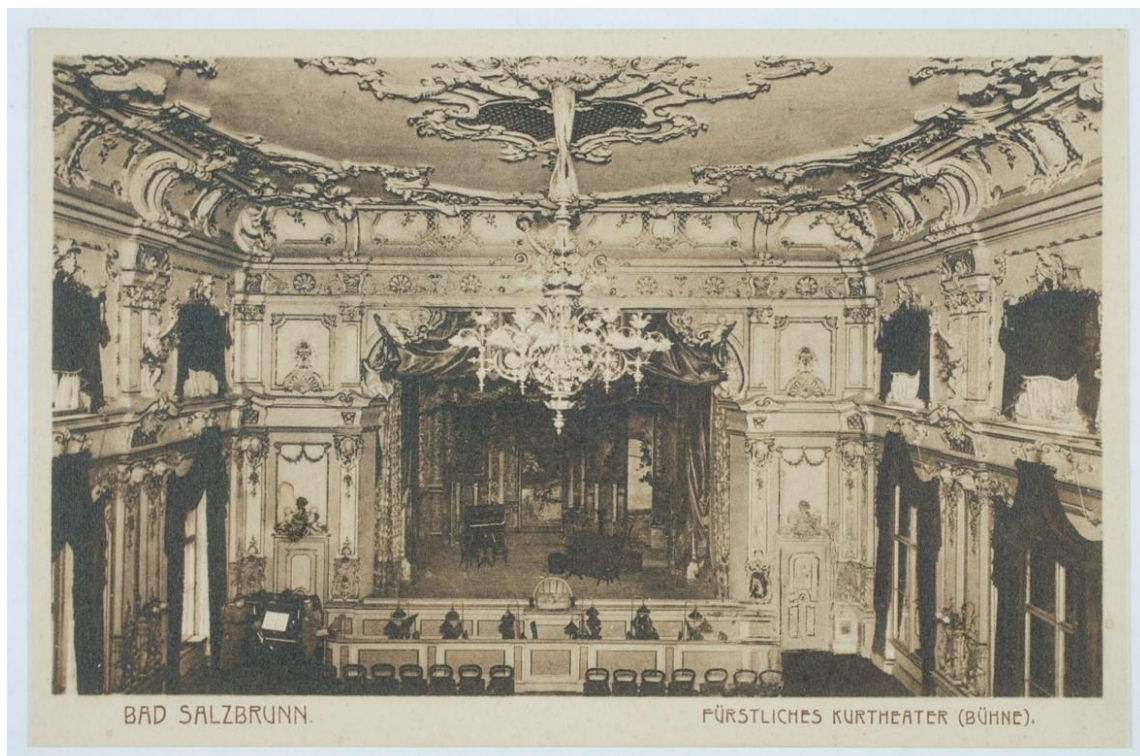
II. 202. Park Szwedzki, widok od stawów, pocztówka, ok.1940. Źródło: <https://polska-org.pl/3419851,foto.html?idEntity=549469> [dostęp: 02.12.2023]



II. 203. Ścieżka spacerowa w Parku Zdrojowym, pocztówka, 1905. Źródło: <https://polska-org.pl/800765,foto.html?idEntity=549465> [dostęp: 02.12.2023]



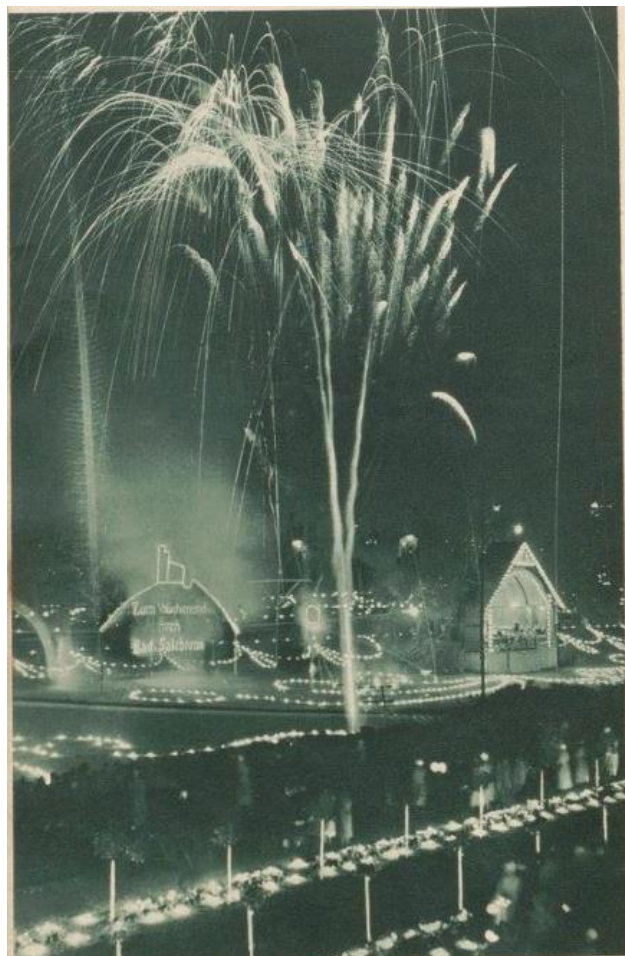
II. 204. Kuracjusze w podczas tanecznego five o'clock w Grand Hotelu, lata 30. XX wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/6294130,foto.html?idEntity=547658> [dostęp: 02.12.2023]



II. 205. Wnętrze teatru zdrojowego, pocztówka, ok. 1919. Udostępniona przez Herder-Institut



II. 206. Ogród różany przy pawilonie zabiegów laryngologicznych, pocztówka, 1910. Źródło: <https://polska-org.pl/8970020,foto.html?idEntity=4034458> [dostęp: 02.12.2023]



II. 207. Pokaz światła i fajerwerków w Parku Zdrojowym. Źródło: *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, 1930, s. 38.



II. 208. Pole golfowe w Szczawnie. Źródło: *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, 1930, s. 51.



II. 209. Pływalnia w Szczawnie, Źródło: *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, 1930, s. 51.



Il. 210. Goście Szczawna przy torze saneczkowym, pocztówka, 1921. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/8851687,foto.html?idEntity=549465> [dostęp: 02.12.2023]



Il. 211. Narciarze przy skoczni na *Wilhelmshöhe*, pocztówka, 1931. Źródło: <https://polska-org.pl/674408,foto.html?idEntity=509703> [dostęp: 02.12.2023]

III.3.4.6. Oferta turystyczna okolic Szczawna

Z anonimowej relacji ze Szczawna z lat 60. XIX wieku możemy dowiedzieć się, że „samo Salzbrunn nudne dla przybyłych, szczególnie w niedzielę jest nieznośnie, natłok, ścisk męczący, a w całym tłumie nic oka nie zbawi, nie zajmie. (...) Okolice Salzbrunn posiada prześliczne”¹³⁴⁰. To właśnie okolice, promowane przez rosnące na znaczeniu zainteresowanie turystyką, stały się ważną częścią krajobrazu kulturowego uzdrowiska.

Warto odnotować w tym miejscu znaczenie, jakie przywiązywano do wzmacniania terapii uzdrowiskowej okolicznymi wędrówkami. Zachęcały do tego liczne przewodniki, w których znajdziemy informacje dotyczące rozmaitych atrakcji. Jeden z pierwszych, związanych ze Szczawnem wyszedł spod pióra A. S. Zemplina, co wpisywało się w ogólniejszy trend, zgodnie z którym autorami najwcześniejszych przewodników po uzdrowiskach byli lekarze¹³⁴¹. Pierwsze wydanie tego opracowania ukazało się w kilkanaście lat po gruntownych przekształceniach zarówno szczawieńskiego kurortu jak i zamku w Książu, co istotne, ponieważ to romantyczna sceneria zarówno sztucznej ruiny jak i głównej siedziby rodu stanowiła główną atrakcję wędrówki, do której zachęcał Zemplin opisując trasy prowadzące w stronę Książa od Szczawienka „pozwalające na wybór różnej długości wycieczek dostarczających zróżnicowanych atrakcji, skrojonych z jednej strony dla mniej cierpliwych lub mniej wytrwałych..., z drugiej zaś dla tych, którym kilkugodzinna wędrówka dostarczała – jak Zemplinowi – „iście alpejskich przeżyć” oraz „poczucia grozy” (il. 212. i 213.)¹³⁴². Jak już wspomniano główną finalną atrakcją stanowiły oba zamki tak przez Zemplina opisywane: „Cóż za zaskakujący widok! Z cichej łąki w dolinie, z radośnie kwitnącego błonia niespodziewanie pojawiała się ozdoba skał z mroków starożytności! Jak potężnie chronią stare wieże wysoki gmach zamku pośrodku, a wokół mury wyszczerbione zębem czasu, przesłonięte przez brzozy i klony”. W kolejnej części opisu czytamy o „potężnych rafach”, „dzikich strumieniach” i „pradawnym spustoszeniu”¹³⁴³, co autorzy artykułu poświęconego książańskim ogrodom skomentowali następująco:

¹³⁴⁰ A. Zieliński, *Polskie podróże...*, s. 306.

¹³⁴¹ Zwróciła na to uwagę K. Branicka-Brzezicka, *Ikonosfera kurortu górskiego. Przyczynek do studiów nad historią uzdrowisk śląskich w XIX i XX w.*, „Góry – Literatura – Kultura” 13, 2019, s. 289.

¹³⁴² A. Zemplin, *Salzbrunn...*, s. 277, 278. Za: W. Brzezowski, M. Jagiełło, *Założenie ogrodowo-krajobrazowe w Książu*, [w:] *Pamiętajmy o ogrodach*, red. B. Lejman, Wrocław 2017, s. 45.

¹³⁴³ A. Zemplin, *Salzbrunn...*, s. 289.

„Trudno oprzeć się wrażeniu, że Zemplinowi nieobce były uczucia wzniosłości podobne do tych, którzy doświadczali pierwsi eksploratorzy alpejskich szlaków”¹³⁴⁴.

Dodać należy, iż w tym czasie Stary Książ był miejscem, z którego coraz chętniej korzystali turyści (il. 214.). Specjalnie dla nich urządzono w jego murach restaurację, pokoje noclegowe oraz muzeum, w którym umieszczono m.in. portrety Hochbergów, starą broń, zbroje oraz różne inne „pamiątki” i osobliwości¹³⁴⁵. Miały one wzmacniać legitymizację władzy i budować jej rycerski rodowód. Wrażenia, jakich dostarczała wizyta w Starym Zamku, opisał następująco przywoływany już wcześniej Mosch:

„W tyle gmachu... znajduje się dziedziniec. Tu zbierają się odwiedzający staroświeckie to miejsce, szczególnie w czasie lata z kąpeli Salzbrunn i Altwaser, a przy zwyczajnym posiłku z potraw i napoju, nasycą się każdy pięknym widokiem z tarasu spoglądając na skaliste wąwozy padolu, to na kwieciste łąki, kościoły i wieśniacze chaty Salzbrunn...”¹³⁴⁶.

Mniej sprawni goście mogli korzystać z usług transportowych. Najpierw zapewniały je dyliżanse, a później taksówki i autobusy¹³⁴⁷. Wśród atrakcyjnych miejsc spacerowych w okolicy Szczawna wymieniano Szwajcarkę *Idahof*, która odległa była od centrum kurortu o 15 minut spacerem. Jeszcze w połowie XIX stulecia Maurycy Krasowski, kompozytor i kronikarz warszawskiego życia muzycznego, opisywał ją jako ulubiony cel wycieczek słowami:

„ Najwięcej odwiedzanym przez chorych miejscem jest tak zwana Szwajcaria, czyli Idahof, gdzie pośród wysokich na około gór wybudowany jest obszerny dom szwajcarski, a w nim wybornie utrzymane krowy takiej że rasy dostarczający gościom mleka tak wyśmienitego i pożywnego, iż zaprawdę odpić się nie można. Spacer ów ten ma jeszcze korzyść nad innymi, że droga do niego prowadzi płaska i równa więc nie męcząca wcale”¹³⁴⁸.

Wieża *Annahöhe*, oddalona o 10 minut, stanowiła z kolei punkt widokowy na „panoramę uzdrowiska”¹³⁴⁹. Wygodne ścieżki prowadziły na, położone o trzy kwadransy spaceru od ujęć wody, wzgórze *Wilhelmshöhe*. Znajdowały się tu ogrody z

¹³⁴⁴ W. Brzezowski, M. Jagiełło, *Założenie ogrodowo-krajobrazowe...*, s. 49.

¹³⁴⁵ *Griebens Raiseführer, Bd. 18. Das Reisingebirge Iser und lausitzer Gebirge nebst dem Glatzerund Waltburger Gebirge praktischer Reiseführer*, Berlin 1913–1914, s. 26.

¹³⁴⁶ K.F. Mosch, op. cit., s. 200.

¹³⁴⁷ *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, s. 8, 38.

¹³⁴⁸ A. Zieliński, *Listy...*, s. 141.

¹³⁴⁹ W. Reimann, op. cit., s. 42.

miejscami do odpoczynku i rzeźbami. Urokliwym celem miała być również wieś *Konradsthal*, w drodze do której można było doświadczać wyjątkowego widoku Książa¹³⁵⁰. Autor kolejnego przewodnika Wilhelm Reimann wskazywał w 1885 r., że przyzwyczajony do wysiłku fizycznego kuracjusz w pół godziny może dotrzeć do Starego Zdroju, w którym warto było odwiedzić Szwajcarkę i wspiąć się na *Vogelskoppe*, a następnie obejrzeć porcelanę produkowaną w zakładach Tielscha oraz zjeść posiłek w „dobrej restauracji” w pensjonacie *Villa Nova*¹³⁵¹. Dodajmy, że Stary Zdrój był już wówczas głównie centrum przemysłu, słynącym z wyrobów porcelanowych, i nie wspomniano w przewodniku o jego zdrojowej przeszłości.

W latach 20. XX wieku zachęcano do podejmowania spacerów na miarę możliwości kuracjuszy. Pisano, aby zabrać ze sobą parasol lub kij, pled, dobrą lornetkę oraz „łyk dobrej brandy, aby ożywić swoje słabe humory”¹³⁵². Korzystanie z tras spacerowych wychodzących z uzdrowiska dozwolone było tylko dla jego gości¹³⁵³. Dalsze wycieczki odbywano w wynajętych w Szczawnie powozach, a później także na rowerach, w samochodach, taksówkach, tramwajach i autobusach¹³⁵⁴. Poza Książem, celem gości był także Wałbrzych, gdzie zwiedzano kościoły, oglądano zbiory minerałów w Urzędzie Górnicy i podziwiano pierwszą w kontynentalnej Europie przędzalnię napędzaną maszyną parową¹³⁵⁵. Do atrakcji należało również zwiedzanie okolicznych kopalni, które wydobywały srebro i węgiel kamienny. Szczególnie ciekawe były wyprawy do Lisiej Sztolni w Starym Zdroju, którą przemierzano łodziami¹³⁵⁶. Przemysłowy rejon wałbrzyski pozwalał na oglądanie maszyn parowych działających w kopalniach, zwiedzanie koksowni, hut szkła i żelaza oraz fabryki porcelany. Popularne stały się wycieczki do *Florabassin* w Sobiecinie, gdzie odwiedzano ogród i oranżerię z kaktusami. Polecano również odwiedzić Świebodzice, Świdnicę, Zamek Grodno, Zagórze Śląskie, Jedlinę oraz Sokołowsko¹³⁵⁷. Do dalszych atrakcji należały wyjazdy do Boguszowa-Gorce, Adršpachu, Bolkowa, Głuszycy i Łomnicy¹³⁵⁸. Z wycieczek takich korzystali najczęściej majętni kuracjusze, bowiem poza wynajęciem

¹³⁵⁰ Ibid., s. 43–44.

¹³⁵¹ Ibid., s. 44, F. Torzewski, op. cit., s. 50.

¹³⁵² F. Torzewski, op. cit., s. 37–38.

¹³⁵³ *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, s. 27.

¹³⁵⁴ Ibid., s. 38.

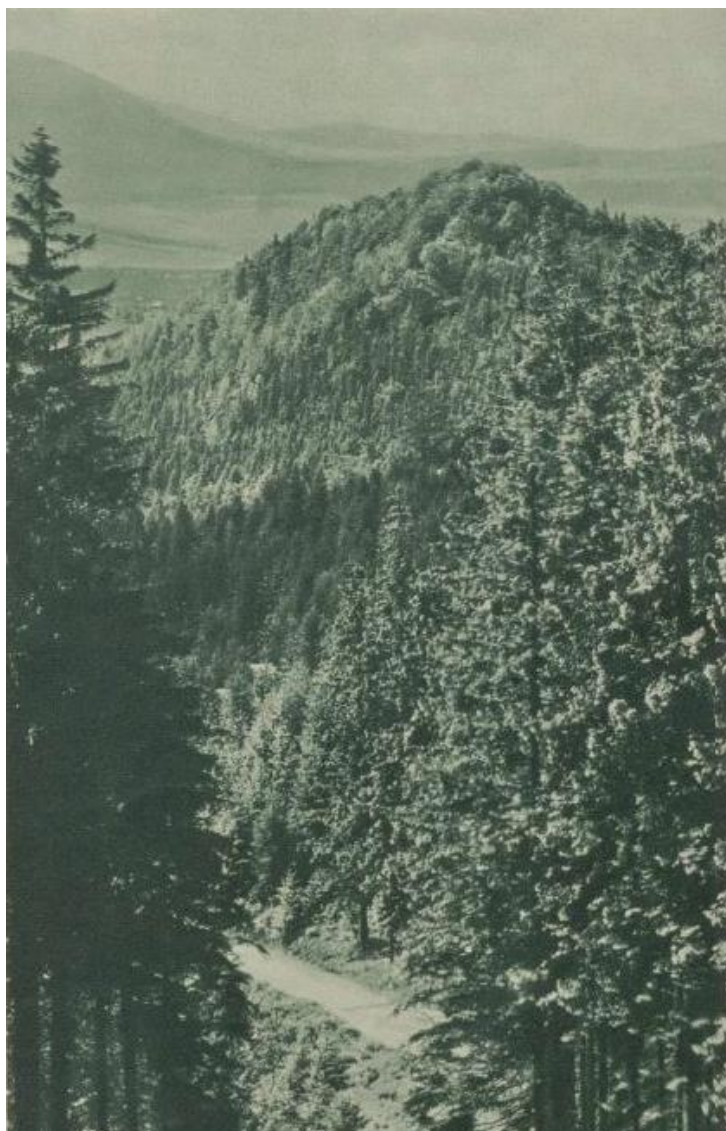
¹³⁵⁵ Ibid., s. 40–45.

¹³⁵⁶ Więcej na temat Lisiej Sztolni w rozdziale III.1.4.5.

¹³⁵⁷ F. Torzewski, op. cit., s. 62–116.

¹³⁵⁸ Ibid., s. 120–158.

powozu, opłacić trzeba było także przewodników oraz poszczególne atrakcje. Rozwój kolei umożliwił natomiast wyjazdy do Jeleniej Góry, skąd wychodzono w Karkonosze¹³⁵⁹.

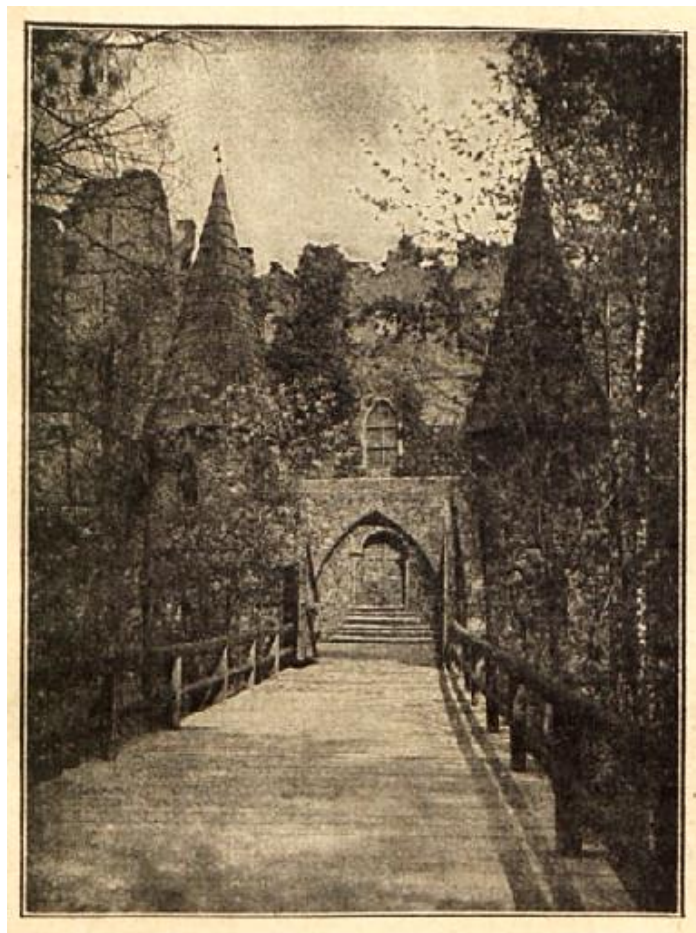


Il. 212. Widok na Chelmiec z Góry Zamkowej. Źródło: *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, 1930, s. 29.

¹³⁵⁹ A.. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt...*, s. 89–115.



II. 213. Zamek Książ. Źródło: *Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, 1930, s. 47.



II. 214. Stary Zamek w Książu., Źródło: F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus: ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen*, Salzbrunn 1927, s. 69.

III.3.4.7. Rola właścicieli majątku

Wszystko, co powyżej przedstawiono, nie wydarzyłoby się bez aktywności przedsiębiorczej, wpływowej i zamożnej rodziny Hochbergów, którzy wzorem innych arystokratycznych rodów, o czym była mowa w rozdziale poświęconym historii uzdrowisk, zaangażowali się w szczawieński kurort finansowo i organizacyjnie. I jak inni arystokraci wykorzystywali to miejsce dla promocji własnej pozycji społecznej, budowy prestiżu, a także korzyści materialnych. Mając kluczowy wpływ na kształt uzdrowiska, właściciele zapewnili warunki do jego szybkiego rozwoju.

Hochbergowie, władając zamkiem oraz kilkoma śląskimi miastami i wieloma wsiami, powiązani byli z rodami arystokracji śląskiej, niemieckiej (zwłaszcza z terenu Saksonii), a poprzez koligacje małżeńskie weszli do rodów książęcych i królewskich. W Książu oraz w innych rezydencjach na Śląsku gościło wielu znakomitych gości, w tym królów Prus, carów Rosji oraz cesarzy Niemiec. Szczyt potęgi rodu przypadł na wiek XIX i początek następnego stulecia¹³⁶⁰.

Hochbergowie dysponowali bogatymi zbiorami dzieł sztuki oraz imponującym księgozbiorem. Poza domownikami, ich rodzinami i gośćmi, ze zbiorów mogli korzystać także śląscy uczeni, ale – co ważne – w 1867 roku księgozbiór z Książa został udostępniony kuracjom ze Starego Zdroju i Szczawna¹³⁶¹, co wpisało się w podobne decyzje innych właścicieli uzdrowisk, jak np. Schaffgotschów, którzy udostępniali gościom Cieplice swoje zbiory przyrodnicze w formie muzeum¹³⁶².

W 1821 tak zbiory biblioteczne książańskiego zamku scharakteryzował K. F. Mosch: "Księgozbiornia, w której znajdujemy pomiędzy innymi przepyszne dzieła Denona tycające się Egiptu voyage pittoresque, starożytności z Kopalni Herculanium wydobyte, wiele szacownych rękopisów, i historycznych wiadomości o dobrach Grafa von Hochberg"¹³⁶³.

Szczególną pozycję spośród miejscowości stanowiących własność Hochbergów zajmowało Szczawno. Za głównego twórcę tutejszego uzdrowiska uważany jest Hans Heinrich VI (1768–1833). Jako absolwent uniwersytetu w Halle wspierał finansowo badania i działania z zakresu medycyny. Przyjaźnił się przy tym z królem Prus i carem

¹³⁶⁰ Z. Baran, *Hrabiowie von Hochberg Śląscy Medyceusze i ich mecenat kulturotwórczy w latach 1628 – 1833...*, s. 5.

¹³⁶¹ *Ibid.*, s. 35–49.

¹³⁶² Więcej na temat zbiorów Schaffgotschów: <https://muzeum-cieplice.pl/o-muzeum/historia-muzeum/>

¹³⁶³ K. F. Mosch, *op. cit.*, s. 201.

Rosji, co zapewne pomogło w promocji powstającego kurortu i zapewnienia mu odpowiedniej rozpoznawalności¹³⁶⁴. To jemu August Zemplin dedykował swoją, wielokrotnie wznawianą monografię o początkach działalności Szczawna¹³⁶⁵.

Niemałym źródłem dochodów Hochbergów był eksport szczawieńskiej wody. Pierwszą koncesję na jej wysyłkę otrzymał w 1811 roku od właścicieli uzdrowiska młynarz Demuth. Zanurzane w studni zdrojowej butelki były korkowane, lakowane, następnie tłoczono na nich nazwę uzdrowiska i datę (il. 215. i 216.). Tak przygotowane i ułożone poziomo transportowano w skrzynkach. Największe składy szczawieńskich wód znajdowały się we Wrocławiu, Poznaniu, Krakowie, Berlinie, Bremie i Lubece. Ze stolicy Śląska znaczną ich część przewożono do Polski. W latach 20. XIX wieku zdarzały się nawet zamówienia z odległych Chin oraz Indii¹³⁶⁶. Liczba butelek sprzedanych w 1815 roku wynosiła 1800, dziesięć lat później osiągnęła 150 tysięcy, a w 1895 roku przekroczyła milion (tabela 7.)¹³⁶⁷. W Kurierze Warszawskim z 1852 roku niejaki S. Belke informował, że w jego aptece prowadzony jest „Skład wód mineralnych naturalnych”, który jest zaopatrywany w świeże dostawy za pośrednictwem kolei. Wśród oferowanych przez aptekarza butelek, wypełnionych wodami ze źródeł w Karlsbadzie, Pyrmoncie, Egerze i Ems, znajdowały się także wody ze Szczawna¹³⁶⁸. Od początku XX wieku woda trafiała głównie do prowincji niemieckich, ale też do Rosji, Austrii, Szwajcarii i Anglii¹³⁶⁹.

Tabela 7. Ilości wysyłanych ze Szczawna butelek wody, na podstawie A. Zemplin, *Die Brunnen...*, s. 44–48, *Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601-1901...*, s. 50–51

Rok	1803	1820	1833	1850	1890	1895
Liczba wysłanych butelek	1700	70 000	112 650	165 000	395 768	1 000 480

Ostatnią znaczącą inwestycją rodziny w Szczawnie była budowa Grand Hotelu, który zapewniał wypoczynek i komfort najbardziej wymagającym kuracjom. Decyzję o wzniesieniu eleganckiego hotelu, który stanowić miał prestiżową inwestycję i sposób na powiększenie rodzinnego majątku, podjęli książę Hans Heinrich XV von Hochberg oraz jego żona – księżna Daisy (Maria Teresa Olivia z domu Cornwallis-West). Urodzona w Wielkiej Brytanii księżna w trakcie planowania obiektu wielokrotnie

¹³⁶⁴ Ibid., s. 75.

¹³⁶⁵ A. Zemplin, *Salzbrunn und seine Mineralquellen...*

¹³⁶⁶ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn...*, s. 218.

¹³⁶⁷ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 57, 63.

¹³⁶⁸ Anonimowa notatka w: „Kurier Warszawski” nr 141 (1852), s. 7.

¹³⁶⁹ *Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601-1901...*, s. 50–51

zmieniała projekt tak, aby hotel był możliwie najnowocześniejszy i komfortowy. Inwestorka zapewniła jednocześnie zlecenia pracownikom miejscowej fabryki. Zaangażowała się także w projektowanie wnętrza oraz otaczającego hotel ogrodu¹³⁷⁰. Zachowały się z tego okresu następujące zapiski w pamiętniku księżnej:

„Rozmawiałam z Keindorffem, naszym dyrektorem generalnym i architektem von Pohlem. Zamierzam wszystko zaprojektować sama, w tym len, srebro, porcelanę. Potrafię to zrobić lepiej i taniej niż oni. [...] Potem widziałam różne projekty pokoi w stylu Ludwika XV, salonów w stylu Ludwika XIV, dużej dębowej jadalni i inne, pełne podobnych niedorzeczności. Pokazali mi szkic korytarza, parteru z gabinetem i łazienką w jednym końcu. Nakazałam rozmieszczenie mieszkań pośrodku i z drugiej strony. Spierali się o niepotrzebne wydatki, gdyż ich zdaniem ludzie nie będą z tego korzystać. Moim zdaniem, kuracjusze, których mieli nadzieję przyciągnąć całym tym splendorem, nie będą z tego korzystać, a moja idea hotelu, szczególnie hotelu w uzdrowisku, to przede wszystkim urządzenia sanitarne, a dopiero potem dekoracje w stylu Ludwika XV”¹³⁷¹.

Wpieranymi decyzjami księżnej efekt prac był zachwycający. Księżę, dumny ze swojej żony i Grand Hotelu, chętnie zapraszał do niego znamienitych gości. Hochbergowie spędzali tam także niedzielne popołudnia, jedząc obiady, a następnie spacerowali po Parku Zdrojowym lub siedzieli na deptaku wysłuchując uzdrowskiej orkiestry¹³⁷².

Powstanie Grand Hotelu na początku XX wieku było konsekwentnym działaniem, które ugruntowało rangę europejską uzdrowiska. W 1913 roku, kiedy na Dolnym Śląsku zorganizowano manewry wojskowe, w budynku zamieszkali cesarz Niemiec Wilhelm II, król Grecji Konstantyn I oraz Winston Churchill w roli I Lorda Admiralicji Wielkiej Brytanii¹³⁷³. Również inne obiekty przeznaczone dla gości uzdrowiska, jak pole golfowe, podkreślały pozycję Hochbergów (il. 217.).

W latach 30. XX wieku, po przejściu uzdrowiska przez władze państwowe, elitarny charakter Szczawna zaczął słabnąć. Planowane kolejne inwestycje, w tym

¹³⁷⁰ D. Hochberg von Pless, *Taniec na wulkanie*, Arcana 2002, s. 209.

¹³⁷¹ Ibid., s. 193.

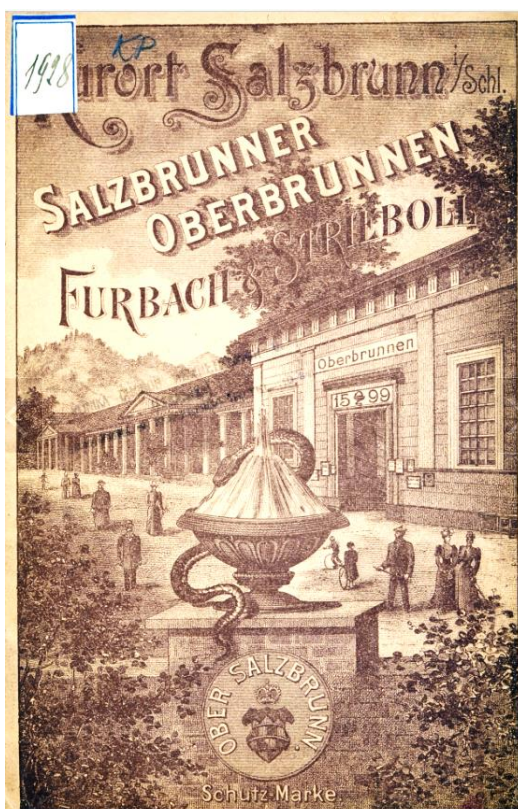
¹³⁷² Ibid., s. 169–170.

¹³⁷³ Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 64.

budowę osiedli robotniczych, miały nieodwracalnie zmienić jego kształt¹³⁷⁴. Zatrzymał je wybuch II wojny światowej.

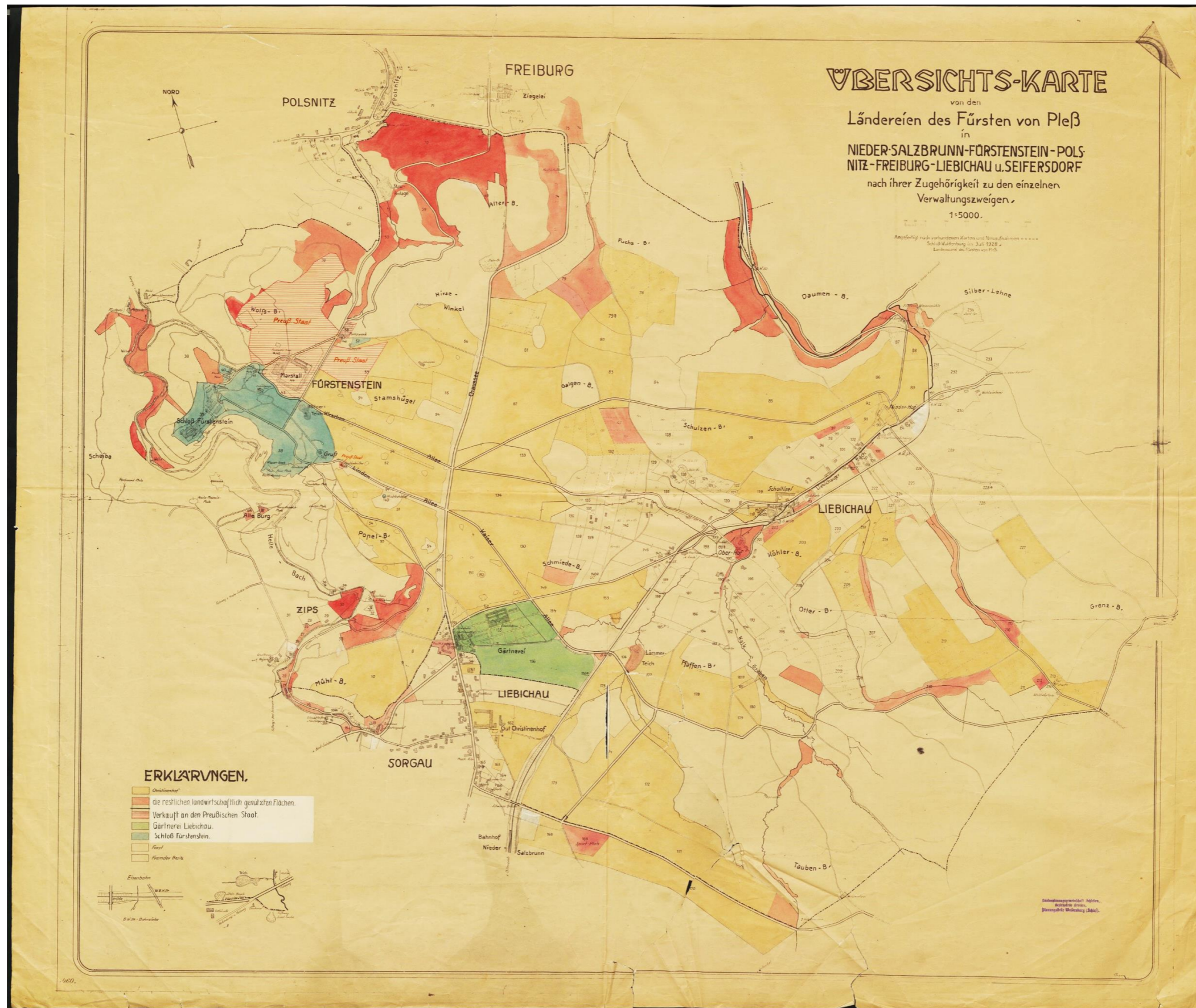


Il. 215. Pieczęć z butelki wody szczawieńskiej, po 1850. Źródło: <https://garystockbridge617.getarchive.net/media/siegelmarke-gemeinde-siegel-niedersalzbrunn-waldenburger-kreis-w0382913-0674e3> [dostęp: 02.12.2023]



Il. 216. Reklama szczawieńskich wód butelkowanych z 1893 roku. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/8000243,foto.html?idEntity=5109965> [dostęp: 02.12.2023]

¹³⁷⁴ B. Ludwig, *Osiedle mieszkaniowe w uzdrowisku na początku XX wieku. Wymogi planistyczne i realizacja na przykładzie osiedla przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie-Zdroju...*; Z. Piątek, E. Piątek, *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska...*, s. 66.



Il. 217. Mapa ziem należących do księcia von Pless w okolicach Szczawna, 1921. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/170/0/2.27/XXVII.133

III.3.4.8. Szczawno w oczach kuracjuszy

W latach 30. XIX wieku Szczawno odwiedziła Leocadia von Nimptsch. Latem podjęła ona kurację wraz ze swoją córką, pisząc listy do poety Augusta Heinricha Hoffmanna von Fallersleben. Opisywała w nich, że nudzi się wśród arystokratycznego towarzystwa kąpielowego. Czas spędzała zatem na czytaniu lub samotnych spacerach na łonie natury. W korespondencji zwróciła także uwagę, iż nie zamieniła tu słowa z „osobą nieszlachetną”¹³⁷⁵. Relacja stoi w sprzeczności ze wspomnieniami polskiego filologa, przemysłowca, działacza społecznego, dziennikarza i polityka Hipolita Cegielskiego, który pisał, że spotykają się tu: „filozofowie i chłopki, generałowie i prości, katolicy i Żydzi, starzy i młodzi, płeć piękna i męska”¹³⁷⁶. Cegielski przebywał w Szczawnie zaledwie dwa sezony później niż pani von Nimptsch. Wiadomo także, iż od 1838 roku, kiedy swoją kurację odbywał Cegielski, zaczął działać fundusz dla ubogich¹³⁷⁷, ale trudno ocenić, czy w tak krótkim czasie struktura społeczna gości i panujące zwyczaje mogły ulec tak znaczącej zmianie. Lotz wskazuje, że już w XVIII wieku uzdrowiska były areną realizacji oświeceniowych postulatów równości i emancypacji różnych grup społecznych¹³⁷⁸. W pewnym stopniu dotyczyło to również Szczawna, o czym donoszą kolejne relacje kuracjuszy.

W 1844 roku austriacki topograf i pisarz Josef Adalbert Krickel zauważył, że pobliski Stary Zdrój „wydaje się mały i wygląda nieatrakcyjnie w porównaniu z sąsiednim Szczawnem”, w którym „króluje smak i elegancja”¹³⁷⁹.

Przemiany, jakie zaszły w pierwszym etapie rozwoju uzdrowiska, trafnie podsumował w wydanym w 1832 roku zestawieniu uzdrowisk europejskich Emil Ossan:

„Oprócz Marienbadu nie ma chyba w historii uzdrowiska oddanego do użytku w ostatnich dziesięcioleciach, które tak szybko się rozwinęło, zyskało tak powszechną renomę i przyjęło tak dużą liczbę kuracjuszy w tak krótkim czasie. (...) W Salzbrunn stoją obecnie okazałe budynki mieszkalne, apteka i znakomita fabryka serwatki. (...) Brakuje tu jeszcze szeregu udogodnień, o których braku się zapomina, gdy się pomyśli, jak niedawne jest powstanie ujęcia źródła, ale których brak staje się zauważalny, gdy się

¹³⁷⁵ E. Trewendt, *Deutsche Revue über das gesamte nationale Leben der Gegenwart*, Stuttgart und Lipsk 1898, s. 233.

¹³⁷⁶ H. Cegielski, *Korespodnecja*, „Tygodnik literacki”, 03.09.1838.

¹³⁷⁷ A. Zemplin, *Die Brunnen und Molkenanstalt...*, s. 59.

¹³⁷⁸ U. Lotz-Heumann, op. cit., s. 199.

¹³⁷⁹ J. A. Krickel, *Eisenbahn Ausflüge auf der Kaiser-Ferdinands-Nordbahn und zwar: auf der Stockerauer-, Brünner- und Olmützer-Bahn, sammt allen näheren und entfernteren Umgebungen*, Wien 1844, s. 615.

porówna to uzdrowisko z innymi, starszymi, doskonale wyposażonymi uzdrowiskami z zagranicy”¹³⁸⁰.

W listach zebranych przez Andrzeja Zielińskiego kuracjusze polscy podkreślali dobrą atmosferę panującą w Szczawnie. Zwracali uwagę, że byli oni zwykle z pobytu zadowoleni, pomimo doskwierających dolegliwości¹³⁸¹. Anonimowa relacja z pobytu w Szczawnie zamieszczona w „Kurierze Warszawskim” w 1828 roku wskazuje, że położenie miejscowości jest wyjątkowo piękne, powietrze czyste, a roślinność bujna: „wzgórza i doliny obfitą trawą i pięknymi ubarwione kwiatami miłe są oku i zdrowe dla przechodzących się. Rzeczka Salzbach (Szczawnik) do piękności wiele się przyczynia. Wody mineralne tutejsze [...] dopiero od kilku lat jak nabyły sławy”¹³⁸².

Polacy czuli się w uzdrowisku szczególnie dobrze. W latach 60. XIX wieku odbywały się msze katolickie, podczas których śpiewano pieśń „Boże, coś Polskę”. Rozpowszechniano również materiały z patriotycznymi hasłami i symbolami narodowymi. Niemiecka dyrekcja uzdrowiska również starała się być przychylna Polakom, wystawiając na przykład w 1873 roku w teatrze szczawieńskim sztukę z pieśnią „Noch ist Polen nicht verloren”,¹³⁸³. Warto też na marginesie wspomnieć, że już w 1830 roku działał w miejscowości pensjonat *Warschauer Hof*, a na początku XX wieku także polski pensjonat prowadzony przez N. Chylewską, który nazwano na cześć Henryka Sienkiewicza *Quo Vadis* (przed rokiem 1915 znajdował się on w willi o nazwie *Waldfrieden*)¹³⁸⁴.

W 1858 roku, przywoływany już Maurycy Krasowski podkreślał na łamach „Czasu” podkreślając atuty szczawieńskiej przyrody, zwracając także uwagę na walory smakowe wód leczniczych. Pisał: „Piękna to wioska [...], z każdej to strony wznoszą się wysokie góry porośnięte zieleniącymi się sosnowymi lub brzozowymi lasami, stąd dla oka miły widok sprawiają, a powietrze jest świeże, zdrowe i przyjemne. Źródeł uzdrawiających jest cztery, najważniejsze z nich jednakże, tak zwane Salzbrunn, przepływające przez kamienno-piaskowe pokłady [...] smak jego jest nieco słonawy, lecz dość przyjemny”¹³⁸⁵. W otaczających Szczawnę wzgórzach odnajdywała spokój, chcąc odpocząć w samotności od zgiełku uzdrowiska, kolejna z kuracjuszek, polska

¹³⁸⁰ E. Ossan, op. cit., s. 344–345, tłum. Maria Pytka.

¹³⁸¹ A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 131–159.

¹³⁸² Za: A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 131–132.

¹³⁸³ Ibid., s. 146, 159.

¹³⁸⁴ „Dziennik Poznański”, nr 129, 10.06.1915, s. 7.

¹³⁸⁵ Za: A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 138–139.

pisarka Bibianna Moraczewska, odnotowując: „Wchodzę też na pierwszą lepszą wzniosłość i patrzę na okolicę tak pięknie urozmaiconą porozsiewanymi górami, ubranymi w zielone drzewa”¹³⁸⁶.

Otoczenie uzdrowiska doceniali także medycy, zwracając uwagę na lecznicze właściwości nie tylko wód, ale też klimatu, a nawet krajobrazu. W 1862 roku polski lekarz Józef Orkisz pisał, że tutejsze „okolice są piękne, wzniosłe, a podług poetów mając być tak zachwycające, że rozweselić mogą dusze najwięcej zasępiione”¹³⁸⁷. W 1875 roku doktor Henryk Łuczkiwicz opisywał lecznicze właściwości przyrody szczawieńskiej, próbując porównać smak wód ze zdrojami znanymi polskim gościom z obszaru Galicji, co wyraził słowami:

„Spacery w Salzbrunn są istotnie wygodne, ładne i rozległe. Brakuje im jednak ważnej rzeczy, która dla chorych piersiowych jest właśnie najważniejszą jest właśnie najważniejszą, to nie znajdziesz tu nigdzie ani jednego drzewa szpilkowego [...] Sama woda tutejsza (mówimy o źródle Oberbrunnen, która u nas wyłącznie jest w użyciu i znana pod imieniem Ober-Salzbrunn) jest czystą jak kryształ, lekko musującą, w smaku bardzo przyjemną, zrazu nieco ściągającą, potem słonawą i sprawia wrażenie, jak gdyby nasza krynicka była pomieszana ze szczawnicką”¹³⁸⁸.

Położenie uzdrowiska i walory estetyczne tutejszego krajobrazu wprawiały gości w romansowy nastrój. Z zapisanych przez kuracjuszy relacji możemy wyczytać, że w Szczawnie-Zdroju „kojarzyły się małżeństwa, zawiązywały znajomości i zawierały przyjaźnie”¹³⁸⁹. Panny szukały tu mężów, a kawalerowie flirtów i posagów. Tak ważne od początku działania uzdrowiska życie towarzyskie kwitło w otoczeniu pięknej przyrody oraz architektury. W maju 1838 roku w kurorcie spotkał się Zygmunt Krasiński z Joanną Bobrową-Piotrowicką, żoną wołyńskiego ziemianina. Czekając na ukochaną odbył wycieczkę do Książa, która wywarła na nim ogromne wrażenie, co opisywał potem w listach¹³⁹⁰. Powyższe aspekty towarzyskie życia uzdrowskiego były zapewne bardzo znaczące, o czym świadczyć może opowiadanie Józefa Korzeniowskiego. Zainspirowany swoim pobytem w Szczawnie w 1855 roku napisał romans zat. „Spotkanie w Salzbrunn”, relacjonujący historię młodej żony wysłanej

¹³⁸⁶ B. Moraczewska, *Dziennik Bibianny Moraczewskiej wydany z oryginału przez wnuczkę dr. Dobrzyńską-Rybicką*, Poznań 1911, s. 28–31.

¹³⁸⁷ J. Orkisz, op. cit., s. 16.

¹³⁸⁸ Za: A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód...*, s. 151.

¹³⁸⁹ Ibid., s. 139.

¹³⁹⁰ A. Zieliński, *Polskie podróże po Śląsku w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1974, s. 180–182.

samotnie do uzdrowiska przez nieroztropnego męża. Autor był początkowo niezadowolony ze swojego pobytu i narzekał na ceny oraz kuchnię, ale szybko dostrzegł inne walory miejsca, o czym informował następująco:

„Kto po raz pierwszy z miejsca tego rzuci okiem wokoło... podniesie się myślą do Twórcy, który tak cudną różnaitością zakął tej ziemi ubogacił [...] Gdy muzyka da się słyszeć, wszyscy wychodzą ze swych kryjówek i witają się ze sobą, jak gdyby się Bóg wie jak dawno nie widzieli. Galeria i promenada zapełniają się mgnieniu oka, a gdy jest ciepło i pogodnie, kobiety pokazują się postrojone i czując, że w tej zbroi wdzięków są potężniejsze, patrzą śmieiej, mówią więcej i głośnieiej, uśmiechają się powabniej i częściej. Jest to więc najprzyjemniejszy moment z całego dnia, którego nikt nie opuszcza, tak dalece, że osobliwie polki, które z rana zaśpią i nie przychodzą wcale lub przychodzą późno, po obiedzie zwłaszcza w pogodę, bywają zawsze, i tym miłsze są i grzeczniejsze. im lepiej i gustownie ubrać się mogą”¹³⁹¹.

Wśród znamienitych gości Szczawna było także wiele innych osób ze świata kultury. W 1847 roku na kuracji przebywał tu rosyjski pisarz, Iwan Turgieniew¹³⁹². Wiemy na też, że w 1855 roku do Szczawna przybył polski skrzypek i kompozytor, Henryk Wieniawski. W Kursalu wystąpił on z gorąco przyjętym koncertem. Dwa lata później powtórzył kurację, dając podczas niej dwa koncerty. W podobnym czasie z powodzeniem występował w Szczawnie skrzypek Nikodem Biernacki. Poza występami na scenie, muzycy prezentowali swoje talenty także na kameralnych spotkaniach towarzyskich¹³⁹³.

W połowie XIX wieku pisano w anonimowej relacji: „Mnóstwo żydówek przybywa z Wrocławia, bogato ubranych w łańcuchy i inne świecidła (...)”¹³⁹⁴. Wrażenia gości zdrojowych, dotyczące dużej ilości Żydów w Szczawnie potwierdził w swoim wspomnieniu kaznodzieja protestancki, J. G. Lange, pisząc, że „Liczba Żydów polskich i niemieckich w Szczawnie była znaczna”¹³⁹⁵. Z lat 50. XIX stulecia pochodzi też teczka akt „Omówienie kwestii żydowskiej w uzdrowisku Szczawno”¹³⁹⁶. Inspektor zdrojowy zwracał w nich uwagę, że wielu biednych mieszkańców Śląska ciężko choruje, ale nie mają sprytu wyznawców religii mojżeszowej, którzy jeżdżą od uzdrowiska do

¹³⁹¹ Ibid., s. 304.

¹³⁹² R. M. Łuczyński, *Uzdrowisko w Szczawnie-Zdroju...*, s. 193.

¹³⁹³ A. Zieliński, *Polskie podróże...*, s. 136.

¹³⁹⁴ Ibid., s. 306.

¹³⁹⁵ *Jewish Intelligence, and Monthly Account of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews*, London 1856, s. 384.

¹³⁹⁶ Archiwum Państwowe w Pszczynie, Akta Książąt Pszczyńskich, VIII 1251.

uzdrowiska, spotykając zamożnych braci w wierze i korzystają przy tym z przywilejów kuracjuszy. Z opisu można wnioskować, że władzom zdrojowiska szczególnie przeszkadzali Żydzi polscy¹³⁹⁷.

Na początku XX wieku swój opis Szczawna opublikował także historyk z Wrocławia Heinrich Wendt. Opisował on, że rozrywki gości uzdrowiska od czasów Zemplina nie uległy zmianom. Wciąż organizowane były taneczne wieczorki przy herbacie i koncerty orkiestry uzdrowiskowej, a głównym tematem rozmów kuracjuszy były otaczające krajobrazy górskie¹³⁹⁸. Autor doceniał jednak rozwój miejscowości i zachodzące w jej przestrzeni modernizacje, zwracając uwagę, że „szczególnie cennym osiągnięciem czasów współczesnych są piękne korty do krykieta i tenisa”¹³⁹⁹

Dodajmy na koniec, że uzdrowiska były także miejscami, gdzie prowadzono, poza protokołem, rozmowy polityczne, np. w czasie wizyt władców¹⁴⁰⁰. Taką rolę pełniło także Szczawno. Księżna Daisy wspominała w swoim pamiętniku, że podczas prowadzonych w 1906 roku na Śląsku manewrów wojskowych gościła w Książu wielu gości, głównie arystokratów i wysoko postawionych wojskowych, a Winston Churchill mieszkał jako gość hrabiego Hochberga w hotelu w Szczawnie-Zdroju¹⁴⁰¹.

III.3.4.9. Szczawno i okolice w ikonografii

Podobnie, jak w pozostałych przypadkach, materiały ikonograficzne dotyczące Szczawna można podzielić na dwie zasadnicze grupy: pamiątki z pobytu oraz materiały informacyjno-promocyjne. Dominują pośród nich ryciny. W końcu XIX w. dołączyły do nich kartki pocztowe, a następnie fotografie.

Jedna z pierwszych rycin pochodzi z pierwszego dziesięciolecia XIX wieku i ukazuje Szczawno położone pośród zalesionych wzgórz (il. 218.). W dolinie widoczne są zabudowania gospodarstw, a na polanie chłopcy wypasają zwierzęta. Autorem grafiki jest Friedrich Gottlob Endler (1763–1822). Jego prace ukazywały różnorodność śląskich krajobrazów. Analizujący twórczość Endlera zwracali także uwagę na autentyzm przedstawień. Endler, jako syn ogrodnika, był bowiem szczególnie wrażliwy na piękno przyrody¹⁴⁰². W Szczawnie prowadzono już wówczas działalność zdrojowa, ale

¹³⁹⁷ R. Kincel, op. cit., s. 93–94.

¹³⁹⁸ H. Wendt, op. cit., s. 19–20.

¹³⁹⁹ Ibid., s. 21.

¹⁴⁰⁰ Więcej na ten w rozdziałach II.4.3. i II.4.7.

¹⁴⁰¹ D. Hochberg von Pless, op. cit., s. 108–109.

¹⁴⁰² Więcej o Endlerze: https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Gottlob_Endler [dostęp: 25.02.2024]

pierwsze panoramy miejscowości na to wskazujące powstały dopiero w latach 30. XIX wieku. Z tego czasu pochodzi przedstawienie gęsto już zabudowanej doliny Szczawna z Wieżą Anny, którą z polany *Friedrichsrub* podziwiają wytwornie ubrani goście uzdrowiska. Na wzgórzach widoczne są już, założone przez Zemplina, ścieżki spacerowe (il. 219). Kolejne ilustracje szczawieńskiej przyrody ukazują sielskie panoramy, bogactwo tutejszej flory i górskie otoczenie uzdrowiska. Niezmienne, przez dłuższy czas, pozostaje ujmowanie kurortu poprzez pokreślenie jego malowniczości i naturalnego charakteru Gór Wałbrzyskich (il. 220.). Litografie powstające około połowy stulecia podkreślają malowniczość i sielskość łagodnie pagórkowatej doliny. W pracy Wilhema Loeillota z 1852 roku, na pierwszym planie przedstawione zostały pasące się krowy i kozy. Wypasane są one na polanie w okolicy Szwajcarki *Idahof*. Świadczy to o nie tylko pamiątkowym, ale także promocyjnym charakterze ówczesnych grafik. Takie ujęcie podkreślało to, czego ówczas poszukiwano w uzdrowisku, a mianowicie malowniczej, sielskiej scenerii (il. 221.)¹⁴⁰³.

Z czasem w prezentowaniu krajobrazu w sztuce zaczęło dominować jego romantyczne postrzeganie, połączone z „uwzniośleniem” natury. Wyzwaniem stała się dzika przestrzeń przyrodnicza. Pożądane dotychczas malownicze zakątki zastąpiły pełne żywiołów widoki, a wśród nich góry ze stromymi szczytami¹⁴⁰⁴. Nurt romantyczny w sztuce znalazł swoje odbicie również w ilustracjach ukazujących okolice Szczawna, którego otoczenie stało się przestrzenią realizacji poszukiwań przyrody pełnej żywiołów. Taki odbiór romantycznego charakteru Gór Wałbrzyskich ilustruje litografia Juliusa Tempelteya z 1829 roku, zat. „Widok na Szczawno niedaleko Książa” („Ein Blick auf Salzbrunn bei Fürstenstein”, il. 222.). Zarówno uzdrowisko, jak i zamek umieszczone zostały na odległych planach. Na pierwszym planie widać ostre skały i bujną, dziką roślinność. W jego ujęciu, przedstawiana dotychczas jako sielska, okolica uzdrowiska sprawia wrażenie niebezpiecznej i tajemniczej. Podobne ujęcia szczawieńskich krajobrazów z XIX wieku, podkreślające potęgę natury, miały również związek z rozwijającymi się ruchami turystycznymi. Z tej przyczyny były one licznie umieszczane w przewodnikach. (il. 223.)

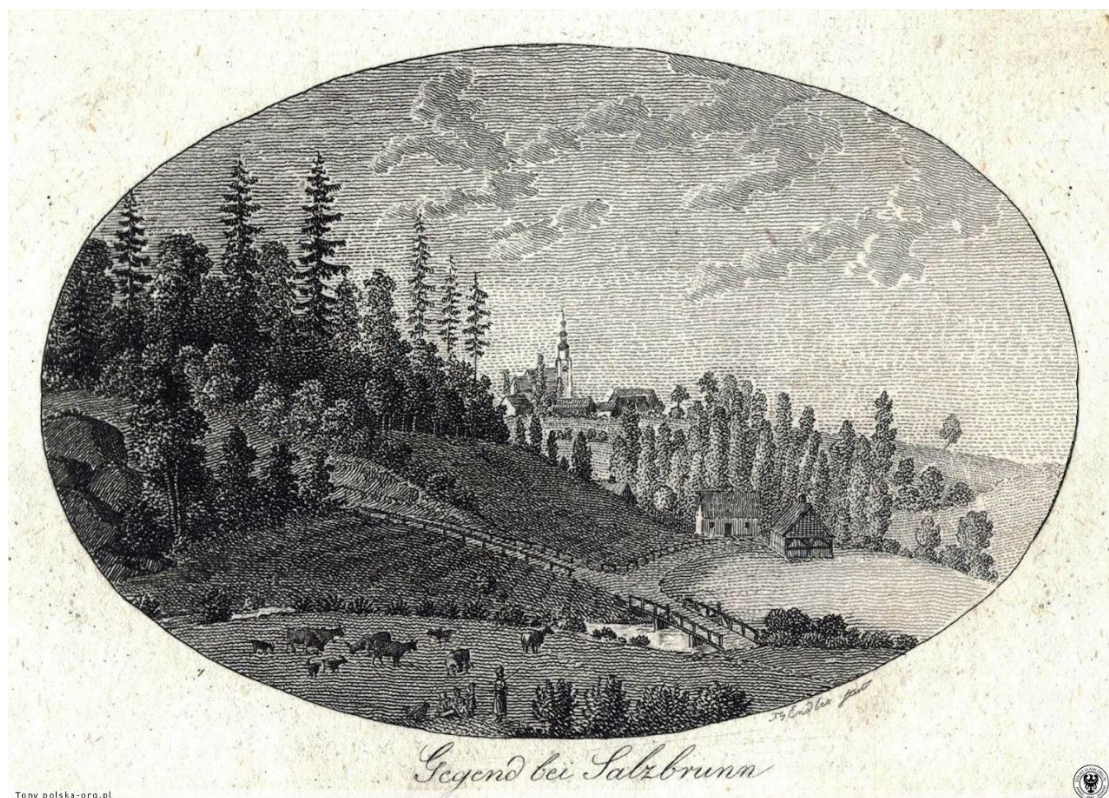
Pod koniec XIX wieku ryciny zostały zastąpione przez fotografie i pocztówki. Utrwalano na nich najważniejsze obiekty uzdrowiska, takie jak: *Grand Hotel* i halę

¹⁴⁰³

¹⁴⁰⁴ Ibid., s. 154.

spacerową oraz ukazywano atrakcje okolicy, m.in. Zamek Książ oraz obiekty w parkach zdrojowych (il. 224.). W prasie reklamowano nie tylko samo Szczawno, ale także tutejsze wody zdrojowe przeznaczone do sprzedaży (il. 225.). Poza tym w broszurach wydawanych przez uzdrowiskowe władze w XX wieku (m.in. w „Bad Salzbrunn in Schlesien...”) reklamowały się poszczególne hotele, pensjonaty oraz usługodawcy (il. 226.).

Podczas I wojny światowej i po niej w Szczawnie używano tzw. pieniądza zastępczego (*Notgeld*). Miał on zastępować brakujące pieniądze państwowe i wspierać lokalne relacje gospodarcze. Emitowano go głównie na obszarach Niemiec i Austro-Węgier. Z czasem zaczął służyć także celom reklamowym. Stały się także pożądanym elementem kolekcjonerskim. Na pieniądzach zastępczych ze Szczawna ukazywano ważne miejsca w kurorcie (il. 227.). Na wszystkich znalazło się także upamiętnienie 700-lecia istnienia miejscowości. Autor grafik na banknotach jest nieznany (podpisywał się skrótem EMU), ale wiadomo, że drukowano je w Grass, Bath & Comp. W. Friedrich we Wrocławiu¹⁴⁰⁵.



Il. 218. Okolice Szczawna, ryc. F.G. Endlera, początek XIX wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/8922240,foto.html?idEntity=4634409> [dostęp: 02.12.2023]

¹⁴⁰⁵ Ibid., s. 9.



Il. 219. Panorama Szczawna widoczna z *Friedrichsruh*, rycina nieznanego autora, około 1830. Źródło: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/49728/edition/46315?search=cmVzdWx0cz9hY3Rpb249QWR2YW5jZWRTZWFyY2hBY3Rpb24mdHIwZT0tMyZwPTAmeWYxPWF2YWlsYWJpbG10eTpBdmFpbGFibGUmdmFsMT1xOINhbHpicnVubg> [dostęp: 02.12.2023]



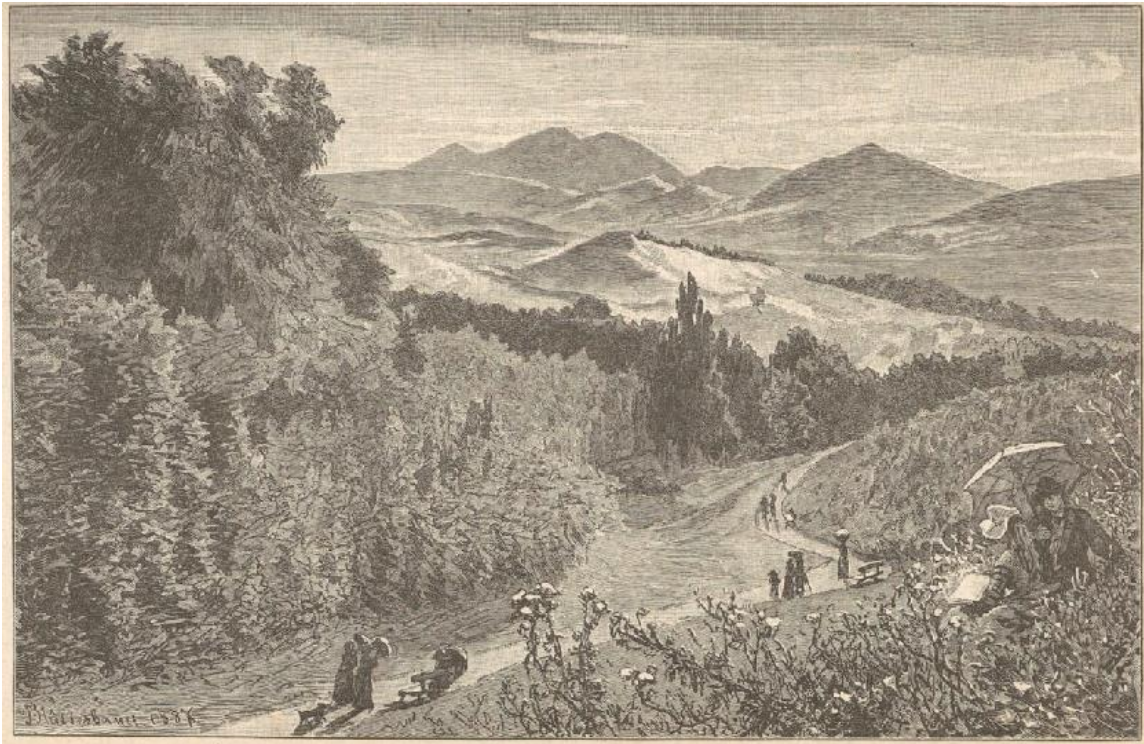
Il. 220. Widok na masyw Chelmecka z Wieży Anny, ryc. C. Mattisa, około 1840. Źródło: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/edition/46317> [dostęp: 02.12.2023]



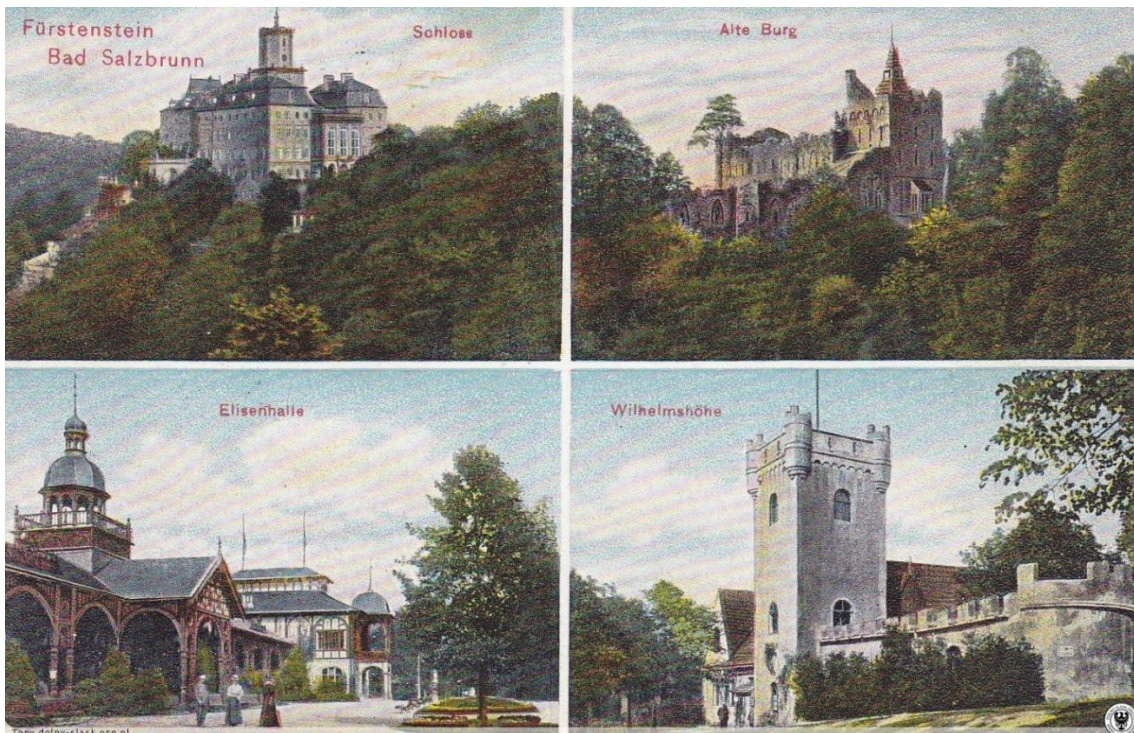
II. 221. Szczawno, panorama widoczna z okolic Idahof, ryc. W. Loellota, 1852. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/924191,foto.html?idEntity=535575> [dostęp: 02.12.2023]



II. 222. „Widok na Szczawno niedaleko Książa” („Ein Blick auf Salzbrunn bei Fürstenstein”), ryc. J. Tempelteya, 1829. Źródło: <https://polona.pl/item-view/a427fb7e-f8e0-4c9c-890d-89458d2b5229?page=0> [dostęp: 02.12.2023]



Il. 223. Trasy spacerowe w Parku Zdrojowym w Szczawnie. Źródło: *Der schlesische Kurort Ober-Salzbrunn und seine Umgegend*, 1889, brak paginacji



Il. 224. Pocztaówka czteropolowa ze Szczawna-Zdroju, od prawej: Książ, Stary Zamek, na dole hala spacerowa i belweder na *Wilhelmshöhe*, przed 1910. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/7301437,foto.html?idEntity=562386> [dostęp: 02.12.2023]



Salzbrunner
Martha-
Quelle
(ärztlich empfohlen)

ist durch alle **Mineralwasserhandlungen** und **Apotheken** zu beziehen.

Versand-Kontor Martha-Quelle
Bad Salzbrunn I, Wilhelmshof. Telephon 191.

II. 225. Reklama butelkowanej wody szczawienińskiej informująca o możliwości jej nabycia w sklepach z wodą mineralną i aptekach oraz w sprzedaży wysyłkowej. Źródło: „Die Woche”, nr 23 1905, s. 9.



Fürstl. Logierhaus „Wiesenhans“

Im Kurpark an der Hauptpromenade, in der Nähe des Kurhauses.

Altertümlich gebautes Haus mit 9 freundlichen,
zum Teil heizbaren Zimmern, im Preise von
7 M. bis 22 M. wöchentlich.

Elektrische Beleuchtung. — Spülklosetts. — Auf Wunsch auch
Verpflegung im Hause.

Verwalterin: **Frl. Emma Becker.**

II. 226. Reklama pensjonatu książęcego *Weisenhaus*. opis głosi: „W parku zdrojowym przy głównym deptaku, niedaleko domu zdrojowego, staromodny dom z dziewięcioma w części ogrzewanymi pokojami, oświetlenie elektryczne, splukiwane toalety, wyżywienie w domu na życzenie”. Źródło: *Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase...*, Saison 1912, dodatek. s.9.



Il. 227. Pieniądz zastępczy Szczawna z wizerunkiem Wieży Anny, wydany z okazji 700 miejscowości. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/5461113,foto.html?idEntity=5148400> [dostęp: 02.12.2023]

III.3.4.10. Szczawno w przewodnikach

W 1843 roku został opublikowany przewodnik po Europie Środkowej autorstwa Heinricha Augusta Ottokara Reicharda, w którym wskazano, że „dzięki niestrudzonej działalności” Zemplina, Szczawno zostało znacznie upiękzone i jest już powszechnie odwiedzane¹⁴⁰⁶. W przewodniku Deutscha z 2. połowy XIX stulecia wyraźnie zwracano uwagę na powiązania charakteru tutejszego krajobrazu oraz klimatu z terenami alpejskimi¹⁴⁰⁷. Pisano wówczas, że w sezonie centrum miejscowości jest zatłoczone¹⁴⁰⁸.

W przewodnikach potencjalnych kuracjuszy instruowano, że jak „w każdym górskim klimacie” goście uzdrowiska powinni nosić ciepłe ubrania oraz zapewnić sobie ogrzewane mieszkanie¹⁴⁰⁹, a panie powinny zwrócić szczególną uwagę na dobór obuwia¹⁴¹⁰. Mimo, iż przewodniki informowały głównie o licznych atrakcjach

¹⁴⁰⁶ H. A. O. Reichard, op. cit., s. 487.

¹⁴⁰⁷ C. Deutsch, op. cit., s. 65.

¹⁴⁰⁸ Ibid., s. 67.

¹⁴⁰⁹ Ibid., s. 74, *Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste...*, s. 32.

¹⁴¹⁰ H. A. O. Reichard, op. cit., s. 487.

w okolicy, zwracano szczególną uwagę, że podczas pobytu „konieczna jest ścisła dieta, unikanie namiętności, upałów, przeziębień i wysiłku fizycznego poprzez długie spacerzy”¹⁴¹¹. W 1877 roku tak opisywano szeroką ofertę kierowaną do gości zdrojowiska:

„Na lekarstwa składają się źródła mineralne używane do picia i kąpeli, różne rodzaje mleka i serwatki, a wkrótce także soki ziołowe, kąpiele borowinowe i gabinety inhalacyjne (...) atrakcjami są: *Annahöhe* i tereny wokół *Elisenhalle*, których okazały front z piękną dorycką kolumnadą i bazarem ozdobionym bogatą draperią kwiatową, robi bardzo przyjemne wrażenie (...) Najbardziej gustownie urządzone są promenady, bogato ozdobione trawnikami i kwiatami i najstaranniej utrzymane, rozciągają się we wszystkich kierunkach. Wszędzie są wspaniałe aleje i grupy drzew”¹⁴¹².

Przewodnik z 1885 roku opisuje Szczawno jako „od dawna ulubione miejsce pacjentów chorych na płuca i brzuch” położone w „słonecznej dolinie otoczonej malowniczymi górami”¹⁴¹³. Przedstawiono w nim wiele celów spacerowych, jakby zapominając o problemach zdrowotnych gości uzdrowiska. Miało to związek z faktem, iż coraz więcej osób odwiedzających kurort przyjeżdżało do niego w celach wypoczynkowych.

W 1909 roku w przewodniku po Karkonoszach informowano, że Szczawno jest uzdrowiskiem „światowej klasy”. Wymieniano zróżnicowaną ofertę zabiegów balneologicznych, ale także tereny spacerowe o powierzchni 150 hektarów¹⁴¹⁴. Gościom proponowano odwiedzenie nie tylko pobliskich *Annahöhe* czy *Wilhelmshöhe*, ale także dalszych atrakcji, takich jak zamek Książ. Proponowano również korzystanie z linii tramwajowej¹⁴¹⁵.

W bardzo obszernym przewodniku Franza Torzewskiego, wydanym w 1927 roku, informowano, że kuracje są dostępne w Szczawnie przez cały rok oraz instruowano o obowiązującym standardzie ubioru, pisząc:

„Każdy, kto nie ma zamiaru zostać gwiazdą promenady, poradzi sobie z dwoma lub trzema garniturami. Uczestnicy zjazdów towarzyskich mają obowiązek nosić strój

¹⁴¹¹ Ibid., s. 488.

¹⁴¹² *Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste...*, s. 32–33, tłum. Maria Pytka.

¹⁴¹³ W. Reimann, op. cit., s. 34.

¹⁴¹⁴ S. Beck, L. Woerl, op. cit., s. 74.

¹⁴¹⁵ Ibid., s. 75.

formalny. W innym wypadku nie obciążaj niepotrzebnie swojej walizki, ale postępuj zgodnie ze sprawdzonym przepisem: włóż wystarczająco dużo pieniędzy do torby”¹⁴¹⁶.

W broszurze turystycznej z końca lat 30. XIX wieku opisano krajobraz Szczawna jako „uroczo poruszający”¹⁴¹⁷. Przewodniki charakteryzujące Szczawno umacniały wizerunek uzdrowiska, którego walor stanowiły przestrzenie spacerowe i otaczające Góry Wałbrzyskie. Choć dysponowało ono leczniczymi wodami, to właśnie wędrówki i zwiedzanie okolicy miały stanowić główną atrakcję.

III.3.5. Podsumowanie

Szczawno leży w Sudetach Środkowych, w dolinie potoku Szczawnik. Rozwój kurortu związany jest właścicielami tutejszego majątku, Hochbergami, w których rękach miejscowość znalazła się na początku XVI wieku. Dzięki wsparciu rodu, który wykorzystywał uzdrowisko zarówno do podkreślenia swojej pozycji, jak i czerpania korzyści materialnych, Szczawno stało się rozpoznawalnym miejscem kuracji.

Choć wartości lecznicze tutejszych wód opisane zostały już w końcu XVI stulecia, to właściwy etap rozwoju miejscowości jako uzdrowiska rozpoczął się w XIX wieku, kiedy w 1816 roku utworzono komisję zdrojową, na czele której stanął lekarz August Zemplin. Podjęte przez pierwszy zarząd decyzje zdeterminowały dalsze przemiany krajobrazu Szczawna. Miały one na celu wykorzystanie wszystkich łatwo dostępnych terenów wzdłuż doliny i zagospodarowanie ich na cele związane z działalnością zdrojową. Wraz z rozwojem uzdrowiska prowadzone były rozbudowy i modernizacje zakładów leczniczych. Wdrażano nowe rozwiązania technologiczne, co pozwoliło odpowiadać na rosnące potrzeby najbardziej wymagających grup kuracjuszy. Krajobraz uzdrowiskowy kształtowany był poprzez liczne obiekty bezpośrednio związane z obsługą kuracjuszy oraz osiedla willowe, a także udogodnienia komunikacyjne, takie jak kolej (od 1877 roku) czy tramwaj (od 1907 roku). Dzięki nim, pierwotnie wiejski charakter miejscowości zaadoptowany do funkcji uzdrowiskowej, nabrał z czasem miejskiego charakteru, mimo że formalnie Szczawno nie było wówczas miastem. Centrum kurortu oraz jego znaczenie przestrzenno-funkcjonalne podkreślono nie tylko przez okazałą, reprezentacyjną architekturę, ale także dzięki starannie utrzymanej zieleni, w tym promenadę, wzdłuż której ulokowano najistotniejsze

¹⁴¹⁶ F. Torzewski, op. cit., s. 13–14.

¹⁴¹⁷ H. Vogt, op. cit., s. 32.

budowle. Znalazły się tu pijalnia z halą spacerową, budynki Kursalu, teatru i eleganckich pensjonatów oraz hoteli.

Analizując historię przekształceń Szczawna wskazać można na cztery charakterystyczne etapy. Poszczególne fazy wiążą się z dostosowywaniem miejscowości do oczekiwań gości uzdrowiskowych i ich rodzin. Infrastruktura zdrojowa odpowiadać miała nie tylko na podstawowe potrzeby, ale także preferencje kuracjuszy, co zdeterminowało kształtowanie krajobrazu kulturowego Szczawna. Równocześnie stały postęp wiedzy medycznej wpływał na modyfikacje oferty i standardu kuracji prowadzonych w zdrojowisku. Odnosząc się do zaprezentowanych wcześniej modeli kultury uzdrowiskowej w Europie można stwierdzić, iż dwa z nich zostały zrealizowane w Szczawnie, a mianowicie niemiecki romantyczny i niemiecki socjalny.

Pierwszy etap, obejmował lata od utworzenia uzdrowiska w 1815 roku do roku 1830 i możemy go nazwać kształtowaniem się krajobrazu uzdrowiskowego. Wiąże się z pracami zrealizowanymi przez powołaną w 1816 roku Komisją Zdrojową. Jeszcze przed rozpoczęciem podjętych przez nią inwestycji, krajobraz Szczawna miał charakter typowo wiejski. Utworzenie jednolitej koncepcji przestrzennej utrudniało ukształtowanie terenu, lokalizacja źródeł oraz wcześniejsze zagospodarowanie wsi rozciągającej się w dolinie wzdłuż potoku. W kolejnej fazie działania Komisji powstawały obiekty podstawowe dla potrzeb gości, związane z bazą noclegową. Zdecydowano też o utworzeniu zakładów z łaźniakami, odpowiednim zagospodarowaniu ujęć wody, budowie zakładu mleczarskiego i otwarciu apteki. Stanowiły one podstawę prowadzenia kuracji. Rozpoczęto także zakładanie parku zdrojowego oraz wytyczenie pierwszych tras spacerowych, przy których wzniesiono Wieżę Anny i Belweder (il. 228).

Przyjęty przez władze uzdrowiskowe sposób kształtowania kurortu odpowiadał upowszechnionemu w 1. połowie XIX wieku niemieckiemu modelowi kultury uzdrowiskowej, który oparty został o idealizację i mityzację leczniczych właściwości natury, co zrealizowano zapewniając odpowiednie przestrzenie do spacerów i spędzania czasu poza kuracją. Podstawę działalności zdrojowej stanowiła w nim infrastruktura związana z prowadzeniem kuracji. Pacjenci spędzali czas wykorzystując wpływ górskiego powietrza oraz na zabiegach zaleconych przez lekarzy.

Ówczesne zabudowania uzdrowiska stanowiły charakterystyczne dla regionu sudeckiego drewniane domy w konstrukcji szkieletowej lub przysłupowe. Ich konstrukcja pozwalała na dostosowanie budynków zarówno do potrzeb gospodarstw

rolniczych, jak i przydomowych zakładów rzemieślniczych. To one były w pierwszej kolejności adaptowane i przebudowywane w celu realizacji zadań stawianych przed uzdrowiskiem.

Na tym etapie rozwoju, wśród gości przeważały osoby szlachecko urodzone, które poszukiwały miejsca do kuracji. W tym czasie, ograniczoną ofertę rozrywkową, ale także usługową i leczniczą Szczawna, uzupełniało uzdrowisko w Starym Zdroju. Kuracjusze Szczawna stołowali się, brali lecznicze kąpiele oraz mogli korzystać z gier hazardowych prowadzonych w sąsiednim kurorcie.

Drugi etap rozwoju antropogenicznej przestrzeni uzdrowiska objął lata 1830–1896. Jest to czas intensywnego rozwoju kurortu i powstawania nowych oraz modernizacji istniejących wcześniej obiektów infrastruktury zdrojowej. Wzniesiona została pierwsza szczawieńska hala spacerowa z pijalnią wód, stanowiąca na początku XIX wieku konieczny element przestrzeni kurortu. Wówczas też do Szczawna zaczęli przyjeżdżać goście z całej Europy. Aby sprostać ich wymaganiom oraz przyciągnąć kolejnych, majątnych kuracjuszy, należało zapewnić właściwy komfort procesu leczniczego oraz odpowiednie zaplecze rekreacyjno-rozrywkowe. W związku z tym wzniesiono pierwszy teatr zdrojowy i budynek Kursalu. Poszczególne budowle realizowano w stylu neoklasycystycznym, który przyjęto wówczas jako obowiązujący dla architektury uzdrowiskowej. Powiększano także stale liczbę miejsc kąpielowych, a nowe obiekty wyposażano w łazienki. Dużą uwagę skupiono na rozszerzaniu terenów zieleni. Urządzono wówczas trasę spacerową do wybudowanego w modnym szwajcarskim stylu *Idahof*, dając początek Parkowi Szwedzkemu. Dostępność miejscowości poprawiło wybudowanie stacji kolejowej w 1877 roku, co pociągnęło za sobą dostosowanie układu przestrzennego miejscowości, która stała się zarówno celem podróży, jak i bazą wypadową do innych uzdrowisk dolnośląskich. Wraz z wytyczeniem dróg do *Idahof* i do stacji kolejowej, nastąpiło poszerzenie zarówno układu komunikacyjnego jak i zabudowy kurortu. Zagospodarowanie przestrzeni uzdrowiska zaczęło przybierać bardziej zgeometryzowaną i uporządkowaną formę (il. 228). Aby podnieść komfort zalecanych kuracjom spacerów zainstalowano w uzdrowisku oświetlenie.

Ten etap można określić jako czas budowania w Szczawnie obiektów uzupełniających działalność uzdrowiskową, sprzyjających spędzaniu wolnego czasu i rozrywkom. Wówczas też struktura społeczna gości zaczęła się demokratyzować,

najpierw przez utworzenie funduszu kuracyjnego dla biednych, a potem dzięki rozwojowi kolei.

Trzeci etap rozpoczął się w 1896 roku i trwał do I wojny światowej. Początek tego okresu przekształceń krajobrazu kulturowego Szczawna wymusiły wydarzenia losowe, a mianowicie wybuch pożaru. Odbudowane po zniszczeniach pijalnia wód z halą spacerową otrzymały wystrój snycerski, który wpłynął na charakter centrum miejscowości. Dla zmieniającego się charakteru uzdrowiska istotne znaczenie odegrał także postęp, jaki nastąpił w medycynie i rozwiązaniach stosowanych w terapiach balneologicznych. Dla korekty profilu leczniczego kurortów znaczenie miała także praca Roberta Kocha na temat prątków gruźlicy, opublikowana w 1882 roku. Sugerowano w niej, że choroba może rozprzestrzeniać się przez stada zarażonego bydła mlecznego. Miało to istotne znaczenie dla uzdrowisk takich jak Szczawno, prowadzących kuracje galaktoterapeutyczne. W związku z tym w latach 90. przez władze niemieckie i austriackie wydane zostały stosowne rozporządzenia, co zmobilizowało władze uzdrowiska do zapewnienia odpowiedniego standardu sanitarnego. Powstały także nowe obiekty kąpielowe związane z prowadzeniem procesów leczenia. Towarzyszyć im zaczęły budynki takie jak pralnia i elektrownia. Czas ten wykorzystano również na modernizację przestrzeni uzdrowiskowych oraz dostosowanie ich do aktualnych zadań stawianych kurortom. W związku z rosnącą w Europie popularnością kuracji peloidami (borowinami), zrealizowano w Szczawnie kolejne inwestycje związane z budową nowoczesnych obiektów związanych z różnorodnymi zabiegami. Szczawno, pozostające w rękach Hochbergów, nie mogło odstawać od innych zdrojowisk niemieckich. Ówczesną architekturę cechowała zatem, poza dostosowaniem do zasad higieny, monumentalna skala i reprezentacyjny charakter

Na przełomie XIX i XX wieku pod wpływem niemieckiej szkoły urbanistycznej, w kształtowaniu miast Dolnego Śląska wyraźna stała się koncepcja modernistyczna. W oparciu o nią, w uzdrowisku wytyczono proste arterie komunikacyjne z jednoczesnym zachowaniem zastanego układu. Położono przy tym nacisk na problem higieny, powiększono parki zdrojowe a nowe dzielnice willowe rozplanowano z uwzględnieniem optymalnego nasłonecznienia. Rozległe tereny nie tylko ogólnodostępnych parków, ale także przydomowej zieleni stanowić miały nawiązanie do popularyzowanej wówczas idei miasta-ogrodu. W nurcie tych zmian, a także w celu rozbudowy i lepszego zagospodarowania centrum miejscowości, podjęto w latach 1907–1912 prace inżynierskie związane z uregulowaniem determinującego dotychczas

kształtowanie przestrzeni Szczawna potoku Szczawnika (il. 228). Wykonano również nowe ujęcia źródeł tak, aby zapewnić ich wydajne wykorzystanie.

Kolejne działania dotyczyły przestrzeni rekreacyjnych miejscowości. Powiększono i zaaranżowano na nowo znaczne obszary parków, przeznaczając ich partie pod zróżnicowane aktywności skierowane do wszystkich grup kuracjuszy, od placów zabaw dla dzieci, przez korty tenisowe, po obszary wyznaczone do odpoczynku w hamakach. Zarząd uzdrowiska podjął również decyzje mające na celu wzmocnienie europejskiego standardu Szczawna. W związku z tym wybudowano ekskluzywny hotel dla najbardziej wymagających gości oraz przygotowano dla nich przestrzenie i obiekty przeznaczone do spędzania wolnego czasu.

Na tym etapie przemian przestrzeni kurortu daje się także zauważyć wpływ na Szczawno niemieckiego modelu lecznictwa uzdrowskiego o charakterze socjalno-profilaktycznym. W oparciu o ten model terapia uzdrowskowa stała się dostępną również dla pracowników najemnych, a od kiedy do zdrojowisk zaczęła docierać kolej, pobyty w nich stały się podstawowym elementem profilaktyki i terapii wielu chorób. Sprzyjało temu także wprowadzenie do medycyny klinicznej standardu bakteriologii. W konsekwencji ówczesnych zaleceń medycznych, w Szczawnie powstało laboratorium, które na bieżąco kontrolowało ujęcia wody. Z czasem wzrastała także liczba wczasowiczów, szukających w podgórskim kurorcie raczej odpoczynku oraz rozrywek, niż sposobu na powrót do zdrowia. Ówczesnymi gośćmi Szczawna byli nie tylko kuracjusze, ale także osoby wędrujące po górach Wałbrzyskich i poszukujące ucieczki od zgiełku miast.

Czwarty etap w rozwoju uzdrowiska wyznacza okres międzywojenny. Czas ten nazwać można przekształcaniem Szczawna w nowoczesne miejsce kuracji i wypoczynku. W dwudziestoleciu międzywojennym inwestycje uzdrowskowe realizowano w oparciu o wiedzę naukową z zakresu klimatologii i balneologii, oraz liczne doświadczenia przeprowadzane w laboratoriach, klinikach i instytutach naukowych. Podstawy rozwoju tych dziedzin podyktowały konieczność szybkiej modernizacji uzdrowsk w całej Europie. W związku ze tymi w Szczawnie wyburzono dotychczasowe łaźienki, a w ich miejsce wzniesiono w końcu lat 30. XX wieku nowoczesny zakład przyrodolecznicy, pozbywając się jednak przy okazji wielu pawilonów ogrodowych. Jego program funkcjonalny spełniał wymagania stawiane ówczesnie przed uzdrowskami. Oficjalna w charakterze, neoklasycystyczna forma tej architektury odpowiadała ówczesnym tendencjom w projektowaniu obiektów

użyteczności publicznej. Całkowicie przeobrażona została także zachodnia pierzeja placu zdrojowego. Jednocześnie powiększono tereny rekreacyjne. Powstało efektowne pole golfowe, wkrótce potem także trasy i skocznie narciarskie.

Pomimo, iż w czwartym etapie rozwoju miejscowości, jej zasięg nie powiększył się, to na przełomie lat 30. i 40. XX wieku powstały dwie koncepcje rozbudowy miejscowości. W przygotowywanych planach, w położonych na północ od centrum zdrojowego obszarach, wprowadzone zostały trasy tranzytowe nie związane z dotychczasowym układem komunikacyjnym. Natomiast znaczną część parku Szwedzkiego przeznaczono w tych projektach pod okazałe obiekty sportowo-rekreacyjne. Oba te elementy wprowadzone do przestrzeni Szczawna sprawiłyby, że historyczna kompozycja przestrzenna stałaby się nieczytelna. W 1940 roku sporządzony został kolejny plan, bardziej zachowawczy w stosunku do istniejącego układu zabudowań i ciągów komunikacyjnych. Zakładał on powstanie centrum sportowego na niezagospodarowanych dotychczas obszarach na wschód od *Idahof*. Oba plany odpowiadały także na spodziewane zwiększenie ruchu samochodowego w uzdrowisku, proponując budowę parkingu w okolicach stacji kolejowej. Pomysły na ich realizację przerwała II wojna światowa.

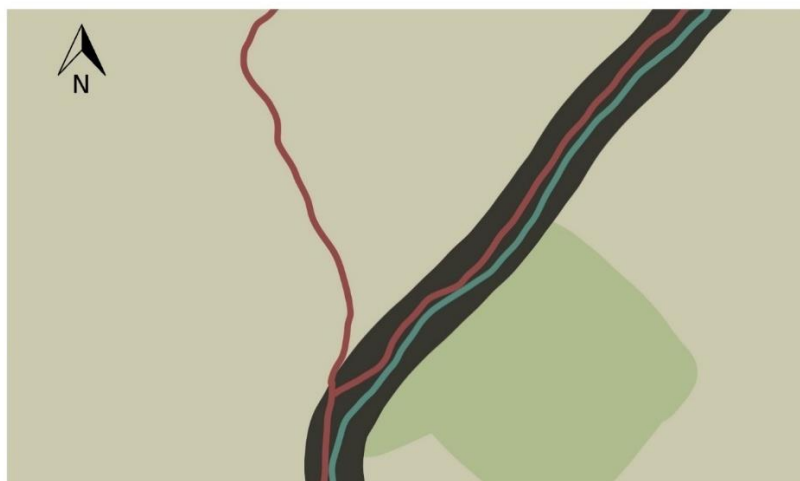
Niemniej, wskutek podejmowanych przed II wojną światową działań podkreślona została strefowość zabudowy uzdrowiska. W ścisłym centrum miejscowości znajdowały się budynki związane z infrastrukturą zdrojową, pochodzące z XIX wieku. Na północ i zachód od tego obszaru założyły się, wzniesione w pierwszych latach XX wieku, liczne pensjonaty oraz wille a także monumentalny *Grand Hotel*. Na południe od centrum uzdrowiska wybudowano natomiast mniejsze i skromniejsze domy robotnicze, które od terenów willowych oddzielały zielone tereny parków Szwedzkiego i Zdrojowego.

Szczawno rozwijało się jako kurort, którego przestrzenie zdrojowe oraz rekreacyjne systematycznie dostosowywano do obowiązujących modeli uzdrowiskowych. Powstało jako miejsce podejmowania kuracji pitnej, prowadzonej przy źródle i na zdrojowej promenadzie, ściśle nadzorowanych przez medyka zdrojowego. Od początku działania kurortu proponowano gościom kuracje z użyciem mleka i produktów mlecznych pochodzących od zwierząt wypasanych na tutejszych łąkach. Zakłady serwatkowe stale dostosowywano do zmieniającego się zapotrzebowania oraz wymogów higieny. Z czasem coraz większe znaczenie zaczęto przypisywać rekreacji na powietrzu, co przełożyło się również na kształtowanie

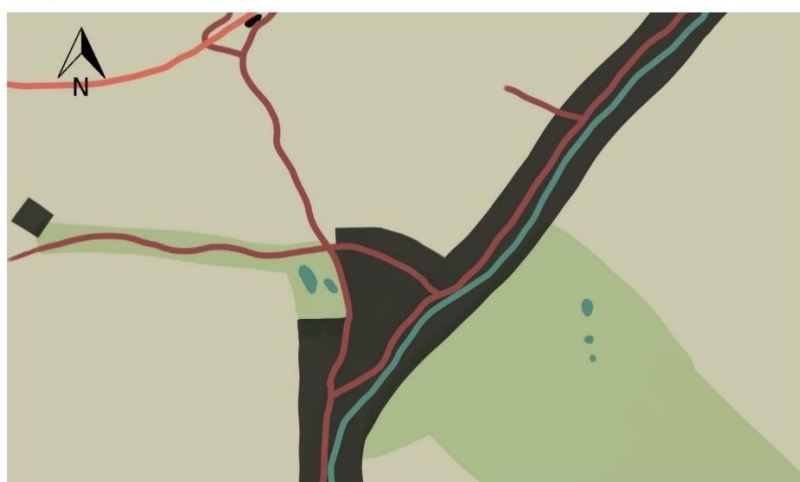
przestrzeni miejscowości. Organizowano trasy rekreacyjne na okolicznych wzgórzach oraz miejsca do uprawiania sportów. Uzdrowisko adaptowało się do zmieniających się modeli lecznictwa uzdrowskiego oraz preferowanych sposobów spędzania wolnego czasu.

W przewodnikach opisywano Szczawno jako atrakcyjne uzdrowisko, którego tereny dostosowane są do zróżnicowanych potrzeb kuracjuszy. Będąc częścią majątku Hochbergów stało się naturalnym celem wycieczek do sąsiedniego Książa. Dalsze trasy pokonywano za pomocą dyliżansów, a później taksówek i autobusów. Otaczające kurort tereny spacerowy były opisywane w przewodnikach jako jego duży walor. Proponowano w nich zwiedzanie nie tylko romantycznych zamków ale także okolicznych miast i działających w nich zakładów przemysłowych.

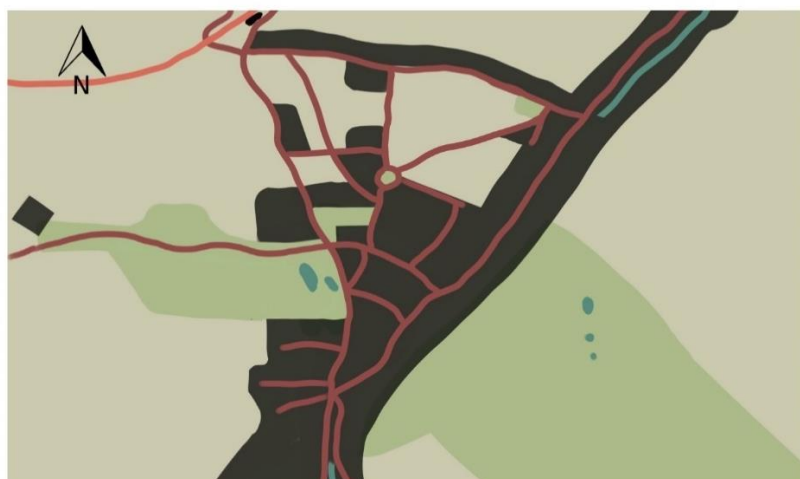
Co ważne, uzupełnienie oferty Szczawna stanowiły inne uzdrowiska regionu. Na początku rozwoju miejscowości Stary Zdrój zapewniał szczawieńskim kuracjuszom dostęp do zabiegów kąpielowych. Był też miejscem, gdzie spacerowano na obiad lub zwiedzano Lisią Sztolnię. W przewodnikach sugerowano także, że atrakcyjnym celem wycieczek są Jedlina oraz Sokołowsko.



Etap I



Etap II



Etap III

- Legenda
- Budynek
 - Drogi
 - Ciek wodne
 - Tereny zieleni
 - Linia kolejowa

II. 228. Schemat przekształceń przestrzennych uzdrowiska w Szczawnie, oprac. Maria Pytka

III.4. Sokołowsko

„Natura ozdobiła to ciche miejsce kuracyjne swą potężną siłą piękna. Naokoło góry świerkami porośłe, które jak gotyki najpiękniejsze ku górze strzeliły. Około 300 mórg takiego wonnego parku dla chorych, a potem dla turystów najpyszniejsze okoliczne wycieczki, które ku Czechom, Austrii dalej prowadzą”¹⁴¹⁸.

III.4.1. Analiza źródeł i opracowań

III.4.1.1. Omówienie źródeł pisanych

Uzdrowisko w Sokołowsku powstało w połowie XIX wieku, w związku z tym materiały źródłowe go dotyczące nie są zbyt liczne. Można pośród nich wyróżnić: 1) kroniki wzmiankujące istnienie miejscowości; 2) opracowania ogólne, które dostarczają informacji o leczniczych działaniach prowadzonych w miejscowości, często w kontekście innych kurortów w regionie i Europie; 3) broszury informacyjne o zakładach leczniczych i przewodniki po Sokołowsku; 4) listy, relacje, wspomnienia i informatory autorstwa dawnych gości zdrojowych.

Pierwszą obszerniejszą wzmiankę na temat Sokołowska znajdziemy w kronice Johanna Geорга Knie’go z 1831/32 r., w której krótko opisano historię miejscowości¹⁴¹⁹.

Wśród opracowań dotyczących ogólnie uzdrowisk wskazać trzeba przede wszystkim leksykony i przewodniki. Sokołowsko występowało w nich od lat 60. XIX wieku. W pierwszym rzędzie opracowania W. Scharenberga i G. Haucka, które opisywały miejscowość jako uzdrowisko hydroterapeutyczne¹⁴²⁰. W podręczniku balneologicznym Brauna z 1869 roku wymieniono natomiast nazwisko Brehmera jako lekarza prowadzącego tutejsze kuracje¹⁴²¹.

W przewodnikach dotyczących śląskich uzdrowisk z lat 70. XIX wieku Sokołowsko opisywane jest jako miejscowość, w której prowadzone są kuracje

¹⁴¹⁸ „Dziennik Poznański”, nr 133, 1897.

¹⁴¹⁹ J. G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien...*, s. 165.

¹⁴²⁰ W. Scharenberg, *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen...*, s. 64; G. Hauck, *Die Heilquellen und Kurorte Deutschlands...*, s. 73.

¹⁴²¹ J. Braun, *Systematisches Lehrbuch der Balneotherapie: Balneotherapie und Klimatherapie der Lungenschwindsucht...*, s. 629.

z wykorzystaniem metod Brehmera. Dokładną charakterystykę prowadzonych tu kuracji, historię powstania zakładu, obowiązujące w nim zasady oraz dostępną infrastrukturę przedstawił w wydanym w 1873 roku opracowaniu Carl Deutsch¹⁴²². Uzdrowisko zostało też krótko opisane w przewodniku po Cieplicach, Dusznikach i Łądku z 1877 roku¹⁴²³.

W latach 80. XIX wieku na Sokołowsko zwrócono uwagę w dwóch opracowaniach anglojęzycznych o charakterze podręcznikowym. W pierwszym odnotowano, że prowadzony przez Brehmera zakład staje się inspiracją dla kolejnych miejsc związanych z leczeniem gruźlicy¹⁴²⁴. W drugim przedstawiono informacje, które ukazywały pobyt w uzdrowisku nie tylko jako element kuracji, ale również pełen atrakcji wypoczynek¹⁴²⁵.

W przewodniku po Górach Wałbrzyskich z 1927 roku opisano lokalizację i historię miejscowości, przedstawiając ją jako atrakcyjny punkt wypadowy do pieszych wycieczek¹⁴²⁶. Poinformowano także o istniejącej w miejscowości bazie noclegowej i usługowej. W 1937 roku wydana została broszura o śląskich uzdrowiskach¹⁴²⁷. Przedstawiono w niej Sokołowsko jako kurort oparty o dobroczynne działanie klimatu, które krótko scharakteryzowano. Poinformowano także o położeniu miejscowości, możliwościach dojazdu oraz obowiązujących cenach. Uzdrowisko reklamowano jako miejsce dla cierpiących na gruźlicę i jej powikłania. Krótko Sokołowsko wzmiankuje także przewodnik po Śląsku z 1938 roku¹⁴²⁸.

Wśród publikacji dotyczących miejscowości uzdrowiskowych wskazać należy także ówczesną prasę uzdrowiskową oraz inne periodyki dotyczące kurortów. W 1888 roku „*Illustriertes Bade-Blatt*” zamieścił obszerny komentarz dotyczący konfliktu, jaki wywołała publikacja byłego kuracjusza, krytykującego inne niż Brehmera zakłady

¹⁴²² *Schlesiens Heilquellen und Kurorte: Zugleich ein Führer durch das Schlesische Gebirge...*, s. 38–48.

¹⁴²³ *Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste*, Berlin: A. Goldschmidt 1877, s. 35–36.

¹⁴²⁴ H. Zimssen, *Handbook of General Therapeutics*, New York 1885, s. 182–183.

¹⁴²⁵ B. Bradshaw, *Dictionary of Mineral Waters, Climatic Health Resorts, Sea Baths, and Hydropathic Establishments*, London 1883, s. 114.

¹⁴²⁶ F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus: ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen...*, s. 111–118.

¹⁴²⁷ H. Vogt, *Bäderland Schlesien: Die schlesischen Heilbäder und Klimakurorte in ihrer Bedeutung für den Kranken und Erholungsbedürftigen*, Breslau 1937, s. 20.

¹⁴²⁸ *Schlesien. Die Deutschen Heimatführer Bd. 9*, Breslau Berlin 1938, s. 130–131.

lecnicze działające w Sokołowsku¹⁴²⁹. Opis uzdrowiska wraz z informacją o liczbie kuracjuszy przybywających do uzdrowiska opublikowała także „Schlesische Bäder Zeitung” w 1906 roku¹⁴³⁰. Opisy i reklamy dotyczące zakładów leczniczych w Sokołowsku znalazły się również na łamach „Jahrbuch der Schlesischen Bäder”¹⁴³¹.

Ważną rolę w promocji uzdrowiska odegrały także broszury informacyjne. Krótco po powstaniu uzdrowiska ukazała się pierwsza publikacja tego typu opisująca nowatorską metodę leczenia, które podejmowali w Sokołowsku pacjenci z całego świata¹⁴³². Zakład Brehmera scharakteryzowano jako miejsce kuracji przewlekłych chorób płuc. Przedstawiono przebieg podróży do górskiego uzdrowiska. Zwrócono również uwagę na różnicę pomiędzy zakładem leczniczym a kurortem. Dokładnie opisano metody lecznicze oraz przygotowane jako ich element trasy spacerowe.

W 1887 roku w serii „Europäische Wanderbilder” ukazało się trzecie wydanie publikacji o sanatorium Doktora Brehmera w Sokołowsku¹⁴³³. Scharakteryzowano w nim miejscowość jako elegancki ośrodek leczniczy, w którym pacjenci otoczeni są troskliwą i profesjonalną opieką. Opisano także krótko przebieg prowadzonych tu kuracji chorób płuc.

W 1891 roku ukazał się informator po Sokołowsku i okolicach z mapą Śląska i Karkonoszy¹⁴³⁴. Opisano w nim dokładnie położenie i klimat miejscowości, historię założenia uzdrowiska, zasady kuracji oraz dostępną dla gości infrastrukturę.

W 1899 roku wydano broszurę o zakładzie Brehmera ilustrowaną fotografiami¹⁴³⁵. Powtórzone zostały w niej informacje przedstawiane we wcześniejszych publikacjach. Podobny informator o zakładzie Römplera wydano po 1914 roku¹⁴³⁶. Sanatorium reklamowano w nim jako nowoczesne miejsce prowadzenia kuracji, co podkreślono przez zamieszczeniem licznych ilustracji.

¹⁴²⁹ Dr. Brehmer, Dr. Welten, Dr. Römpler und der Staatsanwalt, „Illustriertes Bade-Blatt”, 10/1 1888, s. 1–2.

¹⁴³⁰ „Schlesische Bäder Zeitung”, nr 34 1906, s. 3.

¹⁴³¹ „Quisisana” Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen, Ausgabe 1907, Berlin 1907, s. 52, Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten, Berlin 1909, s. 10.

¹⁴³² H. K. Busch, Die Görbersdorfer Heilanstalt des Dr. H. Brehmer. Eine Klinik für chronisch Lungenkranke, Berlin 1875.

¹⁴³³ R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887.

¹⁴³⁴ Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung, Würzburg; Wien: Leo Woerl 1891.

¹⁴³⁵ Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke, Berlin 1899.

¹⁴³⁶ Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf, Siegburg, po 1914.

Do ostatniej grupy zaliczono wspomnienia osób, które odwiedziły Sokołowsko, wydane w różnej formie. W 1872 roku opublikowany został przewodnik dla gości Sokołowska napisany przez A. Palleske, który przebywał w miejscowości rok wcześniej¹⁴³⁷. Autor przedstawił w nim historię miejscowości, zasady kuracji oraz poinformował, że kolejne miejsca leczenia chorób płuc, naśladujące metody Brehmera, nie są tak skuteczne. Swoją podróż wspominał pozytywnie, a samo sanatorium nazwał domem. W 1876 roku swoją relację z pobytu w kurorcie opublikował Hipolit Kieszczyński, inspektor magazynu solnego we Włocławku w latach 1845–1850¹⁴³⁸. Zawarł w niej nie tylko historię powstania założenia, ale też szczegółowe opisy przyrody oraz metod kuracji podejmowanych w uzdrowisku.

Obszerny informator o Sokołowsku wydał, po pobycie leczniczym w 1887 roku, austriacki pisarz Oskar Welten¹⁴³⁹. W poszczególnych jego częściach opisał powstanie uzdrowiska i jego położenie, scharakteryzował zakłady Brehmera, Römplera oraz hrabiny von Pückler, wskazując na realizowane w nich metody leczenia, przebieg kuracji oraz ich ceny. Publikacja miała na celu przedstawienie pobytu z perspektywy dawnego kuracjusza, który uważał, że prowadzonemu tu leczeniu przypisuje się wiele zasług, ale niewłaściwie przeprowadzone może być ono groźne dla zdrowia. Autor zestawiał swoją krytykę z informacjami opublikowanymi przez właścicieli poszczególnych zakładów.

Pośród materiałów wykorzystanych do opracowania przemian krajobrazu kulturowego Sokołowska, cenne źródło wiedzy stanowi także relacja doktora Władysława Ściborowskiego¹⁴⁴⁰. Dostarcza ona wyczerpujących informacji o sposobach kuracji, infrastrukturze kurortu, zaleceniach lekarskich i udogodnieniach dla pacjentów. Swoje wrażenia po krótkiej podróży do Sokołowska i zapoznaniu się z metodami Brehmera opisał również Henryk Łuczkiwicz¹⁴⁴¹.

¹⁴³⁷ A. Palleske, *Der Curort Görbersdorf in Schlesien, eine Heilanstalt für Lungenkranke: Geschildert und als Handbuch und Führer zum Gebrauch für Curgäste bestimmt*, Berlin 1872.

¹⁴³⁸ H. Kieszczyński, *Wiadomości o zakładzie leczniczym doktora Brehmera w Görbersdorfie*, Warszawa 1876.

¹⁴³⁹ O. Welten, *Die Heilanstalten von Görbersdorf: Was sie versprechen und was sie halten : Für Aerzte und Kranke auf Grund eigener Anschauung und authentischer Quellen*, Berlin 1887.

¹⁴⁴⁰ W. Ściborowski, *Wiadomość o zakładzie leczniczym dla chorych piersiowych w Görbersdorfie w Szlązku pruskim*, Kraków 1874.

¹⁴⁴¹ H. Łuczkiwicz, *Korrespondencya. Goerbersdorf - Karlsbrunn*, „Gazeta Lekarska”, XIX 10 1875, s. 158–159.

III.4.1.2. Omówienie źródeł ikonograficznych

Do analiz krajobrazu kulturowego Sokołowska w roli uzdrowiska wykorzystane zostały plany i mapy, ryciny, reklamy, pocztówki oraz fotografie. Te ostatnie stanowią szczególnie liczną grupę, co wiąże się z późnym czasem powstania oraz największej popularności kurortu.

Zalesione wzgórza otaczające Sokołowsko zostały przedstawione na jednej z map ukazujących majątek Hochbergów już w pierwszej połowie XVIII wieku¹⁴⁴². Dokładniejsze plany, obrazujące ukształtowanie wsi i jej położenie w odniesieniu do innych uzdrowisk regionu, pochodzą z 2. połowy XIX wieku. Wśród nich wskazać należy mapę dołączoną do opracowania H.K. Buscha z 1875 roku¹⁴⁴³. Ujęto na niej główne drogi, linie kolejowe, zabudowę poszczególnych miejscowości, a także topografię terenu. Mapę z podobnymi informacjami dołączono do przewodnika po Jedlinie wydanego w 1877 roku¹⁴⁴⁴. Przedstawia ona kilka obiektów znajdujących się na obszarze Sokołowska oraz informuje o istniejącym tu nadleśnictwie. Tereny i obiekty należące do zakładu Brehmera znalazły się poza obszarem tego opracowania.

Bardzo interesujący plan został dołączony do – wspomianej już – publikacji O. Weltena z 1897 roku¹⁴⁴⁵. Zostały na nim wyróżnione tereny należące do poszczególnych zakładów leczniczych, opisano także ich najważniejsze obiekty, poszczególne wzgórza i punkty widokowe oraz główne drogi prowadzące przez wieś.

Plan głównych dróg, a także linii kolejowej umożliwiających dotarcie do kurortu klimatycznego dołączony został także do przewodnika z 1927 roku, autorstwa F. Torzewskiego, poświęconego Szczawnu¹⁴⁴⁶.

Rozplanowanie zabudowy w miejscowości pozwalają również prześledzić mapy topograficzne z pierwszej połowy XX wieku¹⁴⁴⁷.

Wśród wykorzystanych do opracowania rycin warto wskazać na te, zawarte w publikacji z serii „Europäische Wanderbilder”. W opracowaniu R. Otrmanna z 1877

¹⁴⁴² Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/10/34.

¹⁴⁴³ H.K. Busch, *Die Görbersdorfer Heilanstalt des Dr. H. Brehmer*, 1875, brak paginacji.

¹⁴⁴⁴ F. Engels, *Der klimatische Kurort Charlottenbrunn in Schlesien*, 1877, brak paginacji.

¹⁴⁴⁵ O. Welten, *Die Heilanstalten von Görbersdorf: Was sie versprechen und was sie halten: Für Aerzte und Kranke auf Grund eigener Anschauung und authentischer Quellen*, Berlin 1887.

¹⁴⁴⁶ F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus...*, 1927, s. 118.

¹⁴⁴⁷ 5363 (alt. 3132) *Friedland (1:25 000 Topographische Karte (Messtischblatt) cz. wsch. (Ostdeutschland) /1870 - 1945/*, <http://igrek.amzp.pl/result.php?cmd=id&god=5363&cat=tk25> [dostęp: 10.11.2022].

roku znalazło się wiele rycin ukazujących najważniejsze części założenia Brehmera niedługo ich wybudowaniu¹⁴⁴⁸. Przedstawiono w nim zarówno architekturę poszczególnych obiektów oraz ich wnętrza, jak i widoki tras spacerowych.

W późniejszym etapie działania Sokołowska w roli uzdrowiska klimatycznego powstawały także broszury reklamowe poszczególnych zakładów leczniczych, które są z kolei źródłem licznych fotografii. Wskazać tu należy szczególnie na informatory o obiektach Brehmera i Römplera¹⁴⁴⁹. Ilustrowały one zarówno architekturę obiektów, otaczające je założenia zieleni, jak i wnętrza przeznaczone do pobytu i leczenia pacjentów. Uzupełnienie powyższych stanowią fotografie przestrzeni uzdrowiskowych wykonane przez Augusta Leisnera¹⁴⁵⁰, Roberta Halma¹⁴⁵¹ i Eugena de Planque¹⁴⁵². Dodatkowe źródło ikonograficzne stanowią także pocztówki przedstawiające i zarazem reklamujące poszczególne zakłady lecznicze.

Przemiany krajobrazu całej miejscowości pozwoliły prześledzić także zdjęcia lotnicze z lat 30. XX wieku udostępniane przez Herder-Institut.

Analizę krajobrazu kulturowego Sokołowska umożliwiają źródła ikonograficzne pochodzące z niemal 100 lat jego działania w roli uzdrowiska. Zakłady lecznicze kurortu zostały obszernie udokumentowane głównie dzięki rozwijającej się w czasie jego funkcjonowania fotografii. Zachowane plany pozwalają z kolei na analizę przekształceń przestrzennych kurortu oraz identyfikację lokalizacji poszczególnych obiektów.

III.4.1.3. Stan badań

Brakuje całościowego opracowania dotyczącego Sokołowska, a poszczególne przedstawione poniżej publikacje opisują jedynie wybrane elementy jego historii.

¹⁴⁴⁸ R. Ortmann, *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887.

¹⁴⁴⁹ *Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke*, Berlin 1899; *Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf*, Siegburg, po 1914.

¹⁴⁵⁰ *Wejście do doliny Sokołowska*, fot. A. Leisner, <https://polska-org.pl/8002371,foto.html?idEntity=562838> [dostęp: 05.11.2023]; *Nowa część Sanatorium Brehmera*, fot. A. Leisner, <https://polska-org.pl/8141300,foto.html?idEntity=548639> [dostęp: 05.11.2023].

¹⁴⁵¹ *Neues Haus*, fot. R. Halm, <https://polska-org.pl/9412284,foto.html?idEntity=534065> [dostęp: 05.11.2023]; *Willa Brehmera*, fot. R. Halm, <https://polona.pl/item-view/bbfc8656-8086-414e-a765-fab1d03f5e2b?page=0> [dostęp: 05.11.2023]; *Sanatorium Römplera*, fot. R. Halm, <https://polona.pl/item-view/448c80c1-c84c-4974-bb93-aa13a4b122e?page=0> [dostęp: 05.11.2023].

¹⁴⁵² *Sanatorium Brehmera*, fot. E. de Planque, <https://polska-org.pl/9412268,foto.html?idEntity=548639> [dostęp: 05.11.2023].

Znaczna część polskich badań poświęcona jest powojennej historii miejscowości lub jej perspektywom na rozwój¹⁴⁵³.

Jedyną monograficzną opracowanie dotyczące Sokołowska stanowi książka autorstwa historyczki Zofii Leszko z roku 2014¹⁴⁵⁴. Autorka przedstawia jednak głównie powojenne losy miejscowości. Na początku krótko opisała także położenie Sokołowska i jego dzieje przed założeniem uzdrowiska oraz zarysowała historię powstania kurortu.

Pozostałe publikacje odnoszą się do wyodrębnionych zagadnień. I tak, przekształcenia przestrzenne uzdrowiska w ujęciu chronologicznym scharakteryzowała w obszernym artykule Kinga Janusiak¹⁴⁵⁵. Opisała także podejmowane przez właścicieli poszczególnych obiektów inwestycje dotyczące zakładów oraz ich wpływ na kształtowanie się krajobrazu uzdrowiska, powołując się przy tym na informacje źródłowe oraz *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Mieroszów*¹⁴⁵⁶ oraz *Studium historyczno-urbanistycznym Sokołowska*¹⁴⁵⁷. Autorka skupiła się przy tym na opisanu przemiany wsi w europejskie uzdrowisko, wskazując na kosmopolityczny charakter powstającej w nim architektury. Dodajmy, że krótką charakterystykę terenów zieleni w miejscowości przedstawił w swoim opracowaniu z 2003 roku Krzysztof R. Mazurski¹⁴⁵⁸.

Dla podjętej w dysertacji analizy metod i organizacji kuracji cenne okazały się także publikacje Andreasa Jüttemanna. W artykule z 2015 roku opisał on codzienne życie i zasady terapii podejmowanej w Sokołowsku oraz ich wpływ na kształtowanie się kolejnych uzdrowisk¹⁴⁵⁹. Ten sam autor, w kolejnym swoim artykule, podsumował

¹⁴⁵³ E. Gonda-Soroczynska, A. Soroczynska, *Zachowanie wartości środowiskowych, krajobrazowych i kulturowych na przykładzie wsi Sokołowska*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, 13/2010, s. 75–88, E. Gonda-Soroczynska, *Niewykorzystany potencjał uzdrowiska wiejskiego Sokołowska*, „Acta Scientiarum Polonorum. Architectura”, 10/2 2011, s. 25–34, P. Migoń, E. Pijet-Migoń, *Sokołowsko jako potencjalne centrum ruchu turystycznego w Sudetach Środkowych –szanse i bariery*, „Studia i Monografie AWF we Wrocławiu”, 118/2013, s. 169–185.

¹⁴⁵⁴ Z. Leszko, *Sokołowsko. Zapomniana perła Dolnego Śląska w latach 1945–1989*, Warszawa Firma Wydawnicza 2014.

¹⁴⁵⁵ K. Janusiak, *Od wsi do uzdrowiska. Przekształcenia przestrzenne Sokołowska*, [w:] red. Z. Anusik, *Acta Universitatis Lodzianis Folia historica* 88. *Studia i szkice z historii XII–XX wieku*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 2012, s. 97–117.

¹⁴⁵⁶ W. Staniszevska, *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Mieroszów powiat walbrzyski, województwo dolnośląskie*, Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Wrocław 1997.

¹⁴⁵⁷ J. Ilkosz, G. Grajewski, Ł. Krzywka, *Studium historyczno-urbanistyczne Sokołowska*, Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Wrocław 1991.

¹⁴⁵⁸ K. R. Mazurski, *Tereny zielone uzdrowisk sudeckich*, Wrocław 2003, s. 65–66.

¹⁴⁵⁹ A. Jüttemann, *History of the Prussian tuberculosis sanatorium movement, 1863–1934. The brief history of the “Prussian tuberculosis sanatorium movement” today Western Polish*

informacje dotyczące zakładu doktora Hermanna Brehmera, jego powstania i prowadzonych w nim kuracji¹⁴⁶⁰. Wiadomości dotyczące metod leczenia w pozostałych placówkach Sokołowska zawarł także Jüttemann w swojej rozprawie doktorskiej, opisującej niemieckie zakłady leczenia chorób płuc¹⁴⁶¹. Autor, jako pierwszy wskazał w niej na funkcjonowanie w Sokołowsku zakładów leczniczych Maxa Beuchlera i Anny Fischer.

Dodatkowe dane, w tym nazwiska lekarzy w nich zatrudnionych odnajdziemy w książce Hubertusa Averbecka z 2013 roku, poświęconej rodzajom terapii stosowanym w uzdrowiskach w XIX stuleciu¹⁴⁶². Jako uzupełniające uznano także informacje dotyczące metod leczenia gruźlicy na przełomie XIX i XX wieku¹⁴⁶³.

Cenne opracowanie zawierające relacje polskich lekarzy odwiedzających zakład leczniczy Brehmera stanowi artykuł Andrzeja Kierzeka i Jerzego Odonicz-Czarneckiego¹⁴⁶⁴. Autorzy przedstawili w nim XIX wieczną historię Sokołowska w oparciu o wspomnienia jego gości, zarówno te pozytywne, jak i krytyczne. Zawarte w nim informacje umożliwiają odtworzenie wizerunku uzdrowiska widzianego oczami ówczesnych kuracjuszy.

W opracowaniu dysertacji wykorzystano także publikacje Anny Siemieniec i Roberta Mazura¹⁴⁶⁵ oraz Izabeli Spielvogel, opisujących różnorodność wyznaniową kuracjuszy Sokołowska oraz powstawanie w miejscowości obiektów sakralnych różnych konfesji¹⁴⁶⁶.

landscapes and its first site in Sokołowsko, the Lower Silesia, "Acta Medicorum Polonorum" 5 (2015), s. 5–14.

¹⁴⁶⁰ A. Jüttemann, *150 Jahre Lungenheilstätte Görbersdorf (Sokołowsko)*. "Pneumologie", 68/07 (2014), s. 483–487.

¹⁴⁶¹ A. Jüttemann, *Die preußischen Lungenheilstätten 1863-1934 (unter besonderer Berücksichtigung der Regionen Brandenburg, Harz und Riesengebirge)*, Berlin 2015, s. 169–181.

¹⁴⁶² H. Averbeck, *Von der Kaltwasserkur bis zur physikalischen Therapie: Betrachtungen zu Personen und zur Zeit der wichtigsten Entwicklungen im 19. Jahrhundert*, Bremen 2012, s. 456–465.

¹⁴⁶³ M. Öchsner-Pischel, *Erfinder der Freiluftliegekur-Peter Dettweiler und die Lungenheilstätte in Falkenstein im Taunus*, "Pneumologie", 59/05 (2005), 349–353; D. Tracht, *Architektur von Volksheilstätten um 1900*, "Pneumologie", 59/12 (2005), s. 901–909; E. Eylers, *Planning the Nation: the sanatorium movement in Germany*, "The Journal of Architecture", 19/5 (2014), s. 667–692.

¹⁴⁶⁴ A. Kierzek, J. Odonicz-Czarnecki, *Dziewiętnastowieczne sanatorium przeciwgruźlicze Goersbersdorf-Sokołowsko w relacjach lekarzy polskich*, „Medycyna Nowożytna: studia nad historią medycyny”, 2/1 (1995), s. 79–89.

¹⁴⁶⁵ A. Siemieniec, R. Mazur, *110 lat cerkwi w Sokołowsku*, Wrocław 2011.

¹⁴⁶⁶ I. Spielvogel, *Przemiany w architekturze europejskich uzdrowisk...*, s.19;

Informacji o statusie uzdrowiska i jego znaczeniu na uzdrowiskowej mapie Śląska dostarczył również artykuł Jacka Wójcika¹⁴⁶⁷. Opisano w nim niemiecką klasyfikację kurortów wykorzystujących w leczeniu warunki klimatyczne.

Jak wskazuje powyższa analiza, w opracowaniach dotyczących Sokołowska do roku 1945 występują istotne luki. Niektóre z publikacji identyfikują założenie Brehmera jako jedyny występujący w Sokołowsku zakład leczniczy. Przede wszystkim jednak żaden z badaczy nie przeanalizował krajobrazu kulturowego uzdrowiska w pełnym zakresie zaproponowanym w niniejszej pracy.

III.4.2. Historia

Do 1945 r. Sokołowsko funkcjonowało pod nazwą *Görbersdorf*, historycznie była to wieś łańcuchowa, a jej budynki zgrupowano wzdłuż potoku Sokołowiec, przepływającego przez dolinę. Były to zarówno chaty murowane, jak i drewniane o konstrukcji szachulcowej, wieńcowej oraz przysłupowej z dachami dwuspadowymi¹⁴⁶⁸.

W XVI wieku wieś weszła w skład majątku Hochbergów, pozostając jego częścią do wybuchu II wojny światowej. Kolejne, bardziej szczegółowe dane odnoszą się do połowy XIX wieku, kiedy to w miejscowości znajdowały się 64 domy, w których mieszkało 315 osadników, głównie tkaczy. We wsi działało wtedy 10 krosien bawełnianych i 13 lnianych, przy których pracowało 10 rzemieślników. W tym samym czasie funkcjonowały także dwa młyny wodne, dwa wiatraki holenderskie oraz gorzelnia. Jako część majątku Hochbergów, wieś rozwijała się i była dobrze zarządzana¹⁴⁶⁹.

Uzdrowiskowe właściwości lokalnego klimatu dostrzegła w 1849 roku hrabina Marie von Colomb, szwagierka doktora Brehmera, a zarazem siostrzenica marszałka Gebharda Leberechta von Blücher, która odkupiła od Hochbergów tzw. Mühlengrundstück (mapa majątku Hochbergów w połowie XVIII wieku na il. 229.). Zainspirowana popularnością wodolecznictwa, szczególnie nowatorskiej wówczas metody hydroterapeutycznej propagowanej przez, pochodzącego z Jesenika, Vincenza Priessnitza, w 1850 roku wróciła do Sokołowska z ministerialnym pozwoleniem na

¹⁴⁶⁷J. Wójcik, Kategorie miejscowości uzdrowiskowych w Niemczech w okresie nazistowskim [w:] B. Płonka Syroka, A. Syroka, Wybrane elementy historii uzdrowisk polskich i niemieckich do 1945 r., Wrocław 2017, s. 105–119.

¹⁴⁶⁸W. Staniszevska, op. cit., s. 42.

¹⁴⁶⁹Ibid., s. 14, J. G. Knie, op. cit. s. 165.

otwarcie zakładu leczenia zimną wodą. W swoim planie ujęła także okoliczne wsie, które również miały przyjmować kuracjuszy. Poleciała mieszkańcom Ługowiny (wieś oddalona trzy kilometry od Sokołowska) przygotować w swoich domach prysznicze i miejsca noclegowe. Szeroko zakrojone działania nie przyniosły efektów, a hrabina w 1854 roku trafiła do więzienia za długi. Kierowanie ośrodkiem przejął wówczas szwagier hrabiny, wspomniany doktor Brehmer¹⁴⁷⁰. Jego pomysł wykorzystania klimatu miejscowości do prowadzenia zakładu dla chorych na płuca według własnej metody dał początek najstarszemu uzdrowisku przeciwgruźliczemu na świecie.

Będąc świadkiem, podczas studiów medycznych w Berlinie, niesprzyjających chorym na gruźlicę warunków zdrowotnych w mieście i jednocześnie mając możliwość obserwacji leczniczego działania na tę chorobę klimatu Himalajów, doktor Brehmer opracował teorię „miejsca odpornościowego”. Był pierwszym lekarzem w Europie, który twierdził, że gruźlicę można wyleczyć, jeśli po pierwsze, będzie się ją leczyć specjalną „dietetyczno-higieniczną” terapią, a po drugie, jeśli ta terapia będzie prowadzona w odpowiednim otoczeniu. Teorię tę poparli uznani badacze tamtych czasów, tacy jak Johann Lukas Schönlein i Alexander von Humboldt, którzy uważali, że gruźlica nie występuje w niektórych regionach górskich¹⁴⁷¹. W swojej rozprawie doktorskiej z 1853 roku zatytułowanej „Tuberculosis primis in stadiis semper curabilis” Brehmer postawił tezę, że gruźlica w początkowym stadium jest wyleczalna, co podważało obowiązujące wówczas przekonanie o jej nieuleczalności¹⁴⁷². Po przejęciu w 1854 r. zakładu leczniczego od hrabiny von Colomb rozpoczął prowadzenie kuracji wykorzystujących opracowane przez siebie metody. Pięć lat później uzyskał oficjalną koncesję na prowadzenie zakładu leczącego chorych na gruźlicę¹⁴⁷³. Pierwszym lekarzem kierującym swoich pacjentów do uzdrowiska był doktor Flügge z Hannoveru¹⁴⁷⁴.

Po śmierci Brehmera w 1899 roku, kierowanie zakładem objął Felix Wolff, który jednak wkrótce opuścił stanowisko, przyjmując posadę w szpitalu w Hamburgu. Nadzór nad sanatorium w kolejnych latach zmieniał się często, co spowodowane było

¹⁴⁷⁰ O. Welten, op. cit., s. 20–22.

¹⁴⁷¹ R. Ortmann, op. cit., s. 12–13.

¹⁴⁷² M. Öchsner-Pischel, op. cit., s. 349.

¹⁴⁷³ A. Palleske, op. cit., s. 4, E. Eylers, op. cit., s. 670.

¹⁴⁷⁴ R. Ortmann, op. cit., s. 15.

problemami finansowymi, rosnącą konkurencją oraz nowymi ustaleniami w zakresie leczenia gruźlicy¹⁴⁷⁵.

Sokołowsko, jako ośrodek leczenia za pomocą właściwości klimatycznych, stanowiło wówczas *novum* i stał się wkrótce wzorem dla kolejnych miejscowości. Również w samym kurorcie powstawać zaczęły kolejne obiekty sanatoryjne, założone przez osoby zainspirowane skutecznością metod doktora Brehmera¹⁴⁷⁶. Drugi z zakładów otworzył w końcu lat 60. XX wieku major barona W. von Rössing¹⁴⁷⁷, a później odsprzedał go doktorowi Theodorowi Römplerowi. Początkowo obiekty należące do Rössinga miały zgodnie z ustaleniami stanowić bazę noclegową dla zwiększającej się liczby pacjentów Brehmera, ale z czasem przekształciły się w konkurencyjny zakład¹⁴⁷⁸.

Hrabina Marie von Pückler, ur. w 1845 roku we Wrocławiu, córka pruskiego polityka Karla von Pückler-Burghauß¹⁴⁷⁹, twórczyni trzeciego zakładu leczniczego, była w latach 60. XIX wieku pacjentką Brehmera. Wkrótce potem zamieszkała w miejscowości, a w 1883 roku zaczęła reklamować „tanie pobyty dla ubogich, duchownych, nauczycieli, itp.”¹⁴⁸⁰. Zarówno lekarze, jak i kuracjusze zwracali wówczas uwagę, że dwa nowe zakłady lecznicze powstały z myślą o zysku, a nie zdrowiu pacjentów¹⁴⁸¹. Priorytetem Brehmera pozostawało zaś zapewnienie skutecznej kuracji, na którą ze względu na koszty mogli pozwolić sobie tylko zamożni pacjenci¹⁴⁸². Dopiero w 1896 roku, z inicjatywy doktora Hansa Weickera, który odkupił zakład hrabiny, powstał w Sokołowsku pierwszy publiczny zakład leczniczy¹⁴⁸³.

Wokół zakładów otwierano mniejsze pensjonaty i obiekty przeznaczone dla rodzin, które przybywały do uzdrowiska razem z chorymi. Miejscowość rozwijała się,

¹⁴⁷⁵ Kolejnymi lekarzami zarządzającymi zakładem byli Wilhelm Achtermann, Rudolf Kobert, Carl Schloessing, Julius Petri, Bernhard Hahn von Dorsche, Franz Wehmer, Kurt Schlapper, Julius Busch, Theobald Petri oraz Georg Grundner, za.: H. Aeverbeck, *Von der Kaltwasserkur bis zur physikalischen Therapie: Betrachtungen zu Personen und zur Zeit der wichtigsten Entwicklungen im 19. Jahrhundert*, Bremen 2012, s. 456–463.

¹⁴⁷⁶ H. Zimssen, op. cit., s. 182–183.

¹⁴⁷⁷ Nie jest znane pełne imię.

¹⁴⁷⁸ Następcą Römplera został w 1902 roku Eugen Joel, a stanowisko po nim przejął Bruno Birke. W latach 30. XX wieku kierownictwo objął Eduard Hauger, por.: H. Aeverbeck, op. cit., s. 466.

¹⁴⁷⁹ Karol Althaus, *Gedichte 1883: Erinnerung Kur in Görbersdorf in Schlesien, an Marie von Pückler, Görbersdorf in Schlesien und Berlin*, 1883. Za: <https://www.abebooks.de/manuskripte-papierantiquitaeten/Gedichte-1883-Erinnerung-Kur-G%C3%96RBERSDORF-Schlesien/31834548304/bd> [dostęp: 10.01.2024]

¹⁴⁸⁰ O. Welten, op. cit., s. 91.

¹⁴⁸¹ O. Welten, op. cit., s. 1–5, 87–89, 110–113, A. Kierzek, J. Odonicz-Czarnecki, op. cit., s. 83–84.

¹⁴⁸² Z. Leszko, op. cit., s. 16–23.

¹⁴⁸³ H. Aeverbeck, op. cit., s. 472.

a jej infrastruktura była stale modernizowana. Istniejące obiekty dostosowywano do postępów w medycynie, otwierano również nowe¹⁴⁸⁴. Inspirowany ich popularnością Max Beuchler otworzył w niedalekim Schmidtdorf (Kowalowa) ośrodek *Am Buchberg*, który przygotowano na przyjęcie 44 pacjentów, a w 1908 roku Anna Fischer założyła w Sokołowsku sanatorium *Waldesduft*¹⁴⁸⁵.

Rozwój Sokołowska został wyhamowany, kiedy w skutek badań nad bakteriami związanymi z wywoływaniem gruźlicy odkryto skuteczną szczepionkę na tę chorobę. Wówczas podjęto próby przekształcenia kurortu w stację klimatyczną i centrum sportów zimowych¹⁴⁸⁶. Sokołowsko zyskało wtedy status *Heilklimatischer Kurort*, czyli uzdrowiska, którego klimat uznany został za terapeutycznie skuteczny¹⁴⁸⁷.



II. 229. Mapa majątku Hochbergów w okolicy Sokołowska, 1733. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu sygn. 82/146/0/10/34

¹⁴⁸⁴ A. Jüttemann, *History of the Prussian tuberculosis sanatorium movement...*, s. 8–9.

¹⁴⁸⁵ A. Jüttemann, *Die preußischen Lungenheilstätten 1863-1934...*, s. 181.

¹⁴⁸⁶ *Schlesien. Die Deutschen Heimatführer Bd. 9*, Breslau Berlin 1938, s. 131, A. Jüttemann, *History of the Prussian tuberculosis sanatorium movement...*, s. 5–14.

¹⁴⁸⁷ J. Wójcik, op. cit., s. 105–119.

III.4.3. Warunki środowiskowe

Sokołowsko leży 12 km na południe od Wałbrzycha. Wieś znajduje się w Sudetach Środkowych, na wysokości około 560 metrów n.p.m. w wąskiej i krętej kotlinie, nazywanej Sokołowską¹⁴⁸⁸, przez którą przepływają dwa potoki – Sokołowski oraz Bednarski. Ze wszystkich stron otaczają ją zalesione (głównie drzewami iglastymi) stoki Gór Suchych z powulkanicznymi szczytami. Na północnym zachodzie jest to Stożek (750 m n.p.m., il. 230.), na północnym wschodzie Bukowiec (898m n.p.m.), na wschodzie Suchawa (928 m n.p.m.), na południowym zachodzie Garbatka (797 m n.p.m.), a na południowym wschodzie Włostowa (903 m n.p.m.)¹⁴⁸⁹. Można tu zaobserwować wyraźny podział na dwa obszary klimatyczne: położony niżej, gdzie znajdują się zakłady lecznicze, oraz wyższy zlokalizowany na południowym zboczu gór, na poziomie ok. 600 metrów nad poziomem morza. Dolina jest miejscem, gdzie panuje spokój i cisza, a wiatry wieją z minimalną siłą. Natomiast na zboczach wiatr jest znacznie silniejszy. Sokołowsko uchodzi za najchłodniejsze miejsce w tej części Gór Suchych, z długą zimą i krótkim latem. Charakterystyczne są dla niego również obfite opady deszczu, przy czym 60% z nich przypada na okres letni, ze szczególnym nasileniem w lipcu¹⁴⁹⁰.

Miejscowość znajduje się w obszarze klimatu umiarkowanego. Zimy są chłodne, lata niezbyt upalne, a wiosna przychodzi stosunkowo późno. Zimne są szczególnie poranki i wieczory. Tutejsze liczne źródła czystej wody o orzeźwiającym smaku, „niemal całkowicie pozbawione są składników mineralnych”¹⁴⁹¹. Miały się one jednak przyczyniać do utrzymania czystości powietrza¹⁴⁹².

Działające tu zakłady nie były związane z prowadzeniem hydroterapii, ale opierały swoje działanie o powietrze, które uchodziło za czynnik leczniczy¹⁴⁹³. Dodatkową wartość stanowić miał unoszący się w słoneczne dni aromat lasów jodłowych¹⁴⁹⁴. Dolina, w której leży uzdrowisko, opisywana była jako „prześliczna”, a wśród jej walorów wymieniano „bujną, ale nieprzerośniętą roślinność, brak narażenia

¹⁴⁸⁸ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 3.

¹⁴⁸⁹ K. R. Mazurski, *Mioszów i Sokołowsko*, Wrocław 1988, s. 18.

¹⁴⁹⁰ A. Schmuck, *Klimat Sokołowska jako przykład klimatu miejscowości leczniczej w Sudetach*, „Czasopismo Geograficzne”, tom XXIII/XXIV, z. 69 (1952/1953), s. 165.

¹⁴⁹¹ *Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste...*, s. 36.

¹⁴⁹² H. Kieszczyński, op. cit., s. 61.

¹⁴⁹³ A. Palleske, op. cit., s. 6.

¹⁴⁹⁴ *Ibid.*, s. 7.

na zanieczyszczenia powietrza i osłonięcie od przeciągów”¹⁴⁹⁵. Zaletą Sokołowska jako lokalizacji kurortu, miało być także niewystępowanie w jego rejonach gwałtownych burz oraz porywistych wiatrów¹⁴⁹⁶. Czynniki przyrodnicze, rzeźba teren i warunki klimatyczne umożliwiły utworzenie w tym miejscu kurortu klimatycznego¹⁴⁹⁷.



II. 230. Panorama Sokołowska z widokiem na górę Stożek, pocztówka, przed 1923. Udostępniona przez Herder-Institut

III.4.4. Krajobraz antropogeniczny

III.4.4.1. Przekształcenia przestrzenne i architektura obiektów uzdrowiskowych

Jak już napisano, najstarsze zabudowania miejscowości stanowiły zarówno chaty murowane, jak i drewniane o konstrukcji szachulcowej, wieńcowej oraz przysłupowej z dachami dwuspadowymi¹⁴⁹⁸. Występowanie budynków przysłupowych wiązało się działającymi warsztatami tkackimi. Taka konstrukcja zapobiegała

¹⁴⁹⁵ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 6, W. Ściborowski, op. cit., s.2.

¹⁴⁹⁶ A. Palleske, op. cit., s. 8.

¹⁴⁹⁷ C. Deutsch, op. cit., s. 38–40.

¹⁴⁹⁸ W. Staniszewska, op. cit., s. 42.

nadmiernym wibracjom¹⁴⁹⁹. Kolejne przekształcenia przestrzeni uzdrowiskowych Sokołowska pozwalają prześledzić materiały ilustracyjne związane z poszczególnymi powstającymi w miejscowości zakładami leczniczymi oraz plany Sokołowska. Szczególnie dokładny plan został dołączony do opracowania Oskara Weltena, gdzie zostały zaznaczone poszczególne obiekty oraz obszary przyzakładowych parków¹⁵⁰⁰.

W 1854 roku Hermann Brehmer kupił od swojej szwagierki – hrabiny Marie von Colomb nieduży dom, typowy dla zabudowy sudeckiej (il. 231.), w którym prowadziła ona pensjonat z zabiegami hydroterapeutycznymi, wzorowany na zakładzie Priessnitza i rozpoczął prowadzenie własnego zakładu leczniczego¹⁵⁰¹. Kolejny etap rozwoju uzdrowiska nastąpił w latach 60. XIX wieku, kiedy Brehmer przystąpił do budowy nowego sanatorium, a właściwie monumentalnego kompleksu budynków o długości około 135 metrów. Jego lewe skrzydło tworzył „stary dom zdrojowy”, zbudowany w 1862 roku i opisywany jako „ogromny dom dwupiętrowy z korytarzowym systemem, z dużą ilością pokoi”¹⁵⁰², nakryty dwuspadowym dachem. Budynek o elewacjach z glazurowanej cegły, z dwiema wieżami, uzupełniał arkadowy podcień oraz drewniany ogród zimowy, a także liczne tarasy (il. 232.). Architekturze „starego *Kurhausu*” nadano styl mauretański..

Wkrótce nastąpiła rozbudowa całego założenia. W latach 1870–1871 powstała część mieszcząca dom doktora Brehmera, którą zbudowano w stylu neogotyckim (il. 233. i 234.), a następnie nowe sanatorium. Prawe skrzydło, tzw. nowy *Kurhaus*, wzniesiono w latach 1875–1878¹⁵⁰³ według projektu uznanego architekta, twórcy synagog w Hanowerze, Karlowych Warach, Świdnicy i Wrocławiu, Edwina Opplera. Budynek przylegał od strony wschodniej do starego *Kurhausu*¹⁵⁰⁴. Jego fasadę wykończono czerwoną klinkierową cegłą. Obiekt stanowił rozbudowaną strukturę z wieloma wieżami, wykuszami, oknami o różnych kształtach łuków oraz balkonami zdobionymi ceglanyimi detalami. Dachy były wielopołaciowe i pokryte łupkiem, ceramiką oraz szkliwioną cegłą, zwłaszcza na szczycie centralnej wieży, gdzie znajdowały się również dekoracyjne elementy blacharskie. Sanatorium doktora

¹⁴⁹⁹ E. Trocka-Leszczyńska, *Wiejska zabudowa mieszkaniowa w regionie sudeckim*, Wrocław 1995, s. 230.

¹⁵⁰⁰ O. Welten, *Die Heilanstalten von Görbersdorf...*, 1887, brak paginacji.

¹⁵⁰¹ A. Jüttemann, *History of the Prussian tuberculosis sanatorium movement, 1863-1934...*, s. 6.

¹⁵⁰² W. Ściborowski, op. cit., s. 8.

¹⁵⁰³ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 4–5, R. Ortman, op. cit., s. 20.

¹⁵⁰⁴ R. Ortman, op. cit., s. 31.

Brehmera wyróżniało się bogactwem detali architektonicznych, z licznymi filarami, pilastrami, łukowymi portalami, a także masywnymi kolumnami wspierającymi sklepienia. Dodajmy, że Edwin Oppler zaprojektował również obiekty małej architektury dla parku oraz wille *Weisse Haus* i *Neues Haus* (il. 236.), położone w północnej oraz południowo-zachodniej części założenia parkowego¹⁵⁰⁵.

Alfred Sokołowski opisywał przemiany infrastruktury sanatoryjnej Brehmera, które zaszły w latach 70. XIX wieku słowami: „co do zakładu, to w ciągu mojej tamże działalności zmienił on gruntownie swoją fizjonomię. Ze skromnego, pierwotnego budynku powstał dość szybko gmach olbrzymi, imponujący stylem i rozmiarami, ze wspaniałym parkiem rozrzuconym na olbrzymim terenie”¹⁵⁰⁶. W tym miejscu należy dodać, że powojenna nazwa miejscowości pochodzi właśnie od nazwiska Sokołowskiego, który pracował w uzdrowisku na początku lat 70. XIX wieku jako lekarz i asystent doktora Brehmera¹⁵⁰⁷.

W otoczeniu sanatorium powstały liczne budynki pomocnicze. Wzniesiono zabudowania gospodarcze, kostnicę, obiekt z natryskami, wozownie, pralnie i oranżerię (il. 235.). Połączono je zadaszonymi chodnikami¹⁵⁰⁸. Powstało także obserwatorium meteorologiczne kierowane przez odpowiednio przygotowane osoby. Na terenie kompleksu znajdowało się również gospodarstwo mleczarskie, w którym hodowano 60 krów mlecznych najlepszej rasy oraz wiele kóz¹⁵⁰⁹.

Park zdrojowy powstawał od lat 60. XIX wieku z przekształcenia części lasu znajdującego się powyżej założenia Brehmera (il. 237.). Teren parku, podobnie jak las, przecinały wygodne ścieżki o długości około 7 kilometrów, z licznymi miejscami do odpoczynku i ławkami. Trasy wznoszące się w górę były zaprojektowane tak, aby zminimalizować zmęczenie, co miało ogromne znaczenie w leczeniu chorób płuc. Ustawiono przy nich ponad 400 ławek¹⁵¹⁰.

¹⁵⁰⁵ Z. Leszko, op. cit., s. 15.

¹⁵⁰⁶ A. Sokołowski, *Pamiętniki*, „Medycyna Warszawska” 3 1930, s. 86.

¹⁵⁰⁷ Alfred Sokołowski (1849–1924) został asystentem Brehmera po kuracji, którą u niego odbył w 1874 roku. Zajmował się głównie słabo mówiącymi po niemiecku pacjentami z Polski. Po dwóch latach został zastępcą Brehmera. W latach 80. XIX wieku, już jako uznany medyk powrócił do Warszawy, gdzie kontynuował pracę. Zob.: A. Kierzek, J. Odonicz-Czarnecki, *Dziewiętnastowieczne sanatorium przeciwgruźlicze Goersbersdorf-Sokołowsko w relacjach lekarzy polskich*, „Medycyna Nowożytna: studia nad historią medycyny”, 2/1 1995, s. 84–85.

¹⁵⁰⁸ D. Tracht, op. cit., s. 902.

¹⁵⁰⁹ A. Jüttemann, *History of the Prussian tuberculosis sanatorium movement, 1863-1934...*, s. 5.

¹⁵¹⁰ O. Welten, op. cit., s. 18–19.

Przy samym domu zdrojowym utworzono rozległą polanę parkową z fontanną na planie treflowym. Niewielkie obszary trawników otoczone zostały ścieżkami biegnącymi łagodnymi łukami. Wspomniany park rozciągał się dalej na południe od głównego budynku i ciągnął aż do granicy lasu. Miał charakter krajobrazowego założenia w stylu angielskim i harmonijnie przechodził w teren naturalnie zadrzewiony. Na terenie parku znajdowały się kryte pawilony, które dawały pacjentom możliwość odpoczynku nawet przy złej pogodzie oraz fontanny a także sztuczne, zarybione pstrągami stawy¹⁵¹¹. Klomby kwiatowe przeplatały się w nim z grupami drzew i kamiennymi grotami, a zimą wrażenie bujnej zieleni utrzymywano dzięki licznym gatunkom drzew iglastych. W parku ustawiono także rzeźby o różnej tematyce – mitologiczne (m.in. Eskulap), związane z wodą (np. mały młyn, il. 239.) oraz popiersia zasłużonych dla nauki, jak np. Johanna Lukasa Schöleina, (1793–1869), osobistego lekarza Fryderyka Wilhelma IV (il. 238). Na granicy parku i lasu znajdował się obiekt z natryskami, a dalej Świątynia Humboldta z popiersiem niemieckiego przyrodnika i podróżnika, a zarazem jednego z twórców nowoczesnej geografii, Alexandra von Humboldt (1769–1859, il. 240.). Najwyżej znajdował się punkt widokowy *Katharinenhöhe*, z którego roztaczał się wspaniały widok na Czechy, szczyty Gór Stołowych, a w oddali na pasma górskie Karkonoszy (il. 241.)¹⁵¹². Dodatkową atrakcją stanowiła część, w której żyło 14 jeleni. Park objęto ścisłą ochroną. Uprawiano w nim sześćdziesiąt gatunków drzew, wśród których znaczną grupę stanowiły amerykańskie, świerki i jodły¹⁵¹³.

W sezonie zimowym, który również cieszył się popularnością wśród gości, tereny parkowe były odpowiednio utrzymywane. Ścieżki regularnie odśnieżano i posypywano piaskiem. Ławki były czyszczone ze śniegu, a w obiektach małej architektury dostępne były maty z trzciny. Punkt widokowy *Katharinenhöhe* był ogrzewany¹⁵¹⁴. Cały kompleks leczniczy zajmował łączną powierzchnię 110 hektarów¹⁵¹⁵ i przygotowany był na przyjęcie 300 pacjentów. Otaczające go pensjonaty zapewniały miejsca dla rodzin kuracjuszy¹⁵¹⁶.

¹⁵¹¹ K. R. Mazurski, *Tereny zielone uzdrowisk sudeckich...*, s. 18.

¹⁵¹² *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 6.

¹⁵¹³ O. Welten, op. cit., s. 39.

¹⁵¹⁴ Ibid., s. 41.

¹⁵¹⁵ *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 789.

¹⁵¹⁶ J. Ilkosz, G. Grajewski, Ł. Krzywka, op. cit., s. 10.

Kolejny etap rozwoju miejscowości nastąpił po przybyciu do Sokołowska majora barona von Rössing¹⁵¹⁷. Jego zespół leczniczy rozpoczęło wznosić w środkowej części miejscowości, na wschód od założenia Brehmera (il. 242.). W 1872 roku postanowił on zainwestować w budowę nowego pensjonatu, nazwanego *Turm Villa*. Według relacji Weltena von Rössing miał w nim mieszkać, a puste pokoje wynajmować tym, którym Brehmer nie był w stanie zapewnić noclegu. Baron szybko dostrzegł interes w zwiększającej się liczbie kuracjuszy i turystów. Wkrótce jednak postanowił zerwać dobre stosunki z Brehmerem i otworzyć konkurencyjną lecznicę. Zaprosił do współpracy doktora Theodora Römplera, lekarza z Halle¹⁵¹⁸.

W 1874 roku ukończono budowę *Turm Villa*, którą następnie rozbudowywano, wzorując się na sanatorium Brehmera, jednak bez rekreacyjnego zaplecza parkowego. Przystąpiono też do wznoszenia części zwanej *Kurhausem*. Ukończony w 1876 roku budynek łączyła z wcześniejszym obiektem część nazwana *Bellevue*. Umieszczono w niej jadalnię, czytelnię, pokój rozmów, salę gier i ogród zimowy (il. 243.). W 1876 roku informowano, że sanatorium Rössinga nie dysponuje żadnym ogrodem, ani miejscem dla leczniczych spacerów¹⁵¹⁹. Wkrótce von Rössing zrezygnował z inwestycji ze względów finansowych, a zarządzającym kompleksem został Römpler, który w czerwcu 1878 roku odkupił od barona cały zakład, a także dodatkowe 120 ha gruntu, aby stworzyć park zdrojowy. Z jego inicjatywy wzniesiono 1883 roku dodatkowo łąźnię z prysznicami „najnowszej konstrukcji” oraz łazienkami, które były ogrzewane, wentylowane i „elegancko wyposażone”¹⁵²⁰. Z czasem Römpler nabył także kolejne nieruchomości¹⁵²¹, a w latach 80. XIX wieku przeprowadził prace modernizacyjne przy głównym obiekcie sanatoryjnym, dobudowując do niego w 1885 roku ogród zimowy. W 1887 roku na terenie parku wzniesiono zadaszoną leżakownię.

W 1898 roku Römpler wybudował na zachodnim skraju parku swój własny dom, wzniesiony w modnym stylu szwajcarskim¹⁵²² i nazwany na cześć żony *Villa Elsa*¹⁵²³.

¹⁵¹⁷ W literaturze nie jest podawane jego imię. Być może chodzi o Petera Friedricha Ludwiga von Rössing (1805–1874), lub jego potomka Hermanna Friedricha Augusta (1834–1902). https://de.wikipedia.org/wiki/Peter_Friedrich_Ludwig_von_R%C3%B6ssing; <https://www.geni.com/people/Freiherr-Peter-Friedrich-Ludwig-von-R%C3%B6ssing/6000000021885643999> [dostęp: 12.01.2024]

¹⁵¹⁸ O. Welten, op. cit., s. 52.

¹⁵¹⁹ H. Kieszczyński, s. 93.

¹⁵²⁰ O. Welten, op. cit., s. 56.

¹⁵²¹ Ibid., s. 54.

¹⁵²² Więcej na ten temat w rozdziale II.4.1.

¹⁵²³ K. Janusiak, op.cit., s. 108.

Na terenie założenia powstała także biblioteka, cerkiew prawosławna oraz świątynia ewangelicka¹⁵²⁴. Wszystkie budynki stanęły w parku zaprojektowanym w stylu angielskim, ale znacznie rzadziej zadrzewionym niż założenie Brehmera¹⁵²⁵. Na jego obszarze urządzono liczne tarasy widokowe, ustawiono rzeźby i fontanny (il. 244.)¹⁵²⁶. Założenie uzupełniały: 90-cio metrowa kolumnada z pawilonem muzycznym, ścieżka spacerowa o łagodnym nachyleniu i długości 123 metrów oraz kręgielnia¹⁵²⁷. We wszystkich obiektach zakładu Römplera dostępnych było 120 pokoi, które wyposażono w sprzęt wentylacyjny, a główny budynek w centralne ogrzewanie¹⁵²⁸. W 2. dziesięcioleciu XX wieku położenie zakładu Römplera opisywano jako korzystne zwracając uwagę, że znajduje się on na słonecznych stokach i ponad centrum wsi¹⁵²⁹.

Niewiele wcześniej, w 1884 roku hrabina von Pückler kupiła we wsi nieduży *Florahaus* (il. 245.), przeznaczając go na zakład dla biedniejszych chorych na gruźlicę¹⁵³⁰. Wkrótce zarządzała już kilkoma obiektami z 70 pokojami, jadalnią i czytelnią¹⁵³¹. Welten informował także o dostępnych dla gości łazienkach i ogrodach „z lekkimi ścieżkami” oraz bardziej odległych leśnych terenach rekreacyjnych¹⁵³².

Około 1890 roku funkcjonowanie rozpoczął trzeci duży zakład leczniczy w Sokołowsku, przeznaczony dla pacjentów lekko chorych na gruźlicę, nazwany *Marienhause* i wybudowany przez hrabinę von Pückler, która w 1896 roku sprzedała go doktorowi Hansowi Weickerowi. Styl budynku nawiązuje do neobaroku francuskiego (il. 246.). Dwupiętrowy obiekt nakryto mansardowym dachem z licznymi lukarnami. Jak w przypadku innych obiektów w miejscowości, zaaranżowano przy nim park zdrojowy. W miarę upływu czasu Weicker powiększał swój zakład. W 1903 roku miał już 13 obiektów z 400 łózkami¹⁵³³ (il. 247., 248. i 251.). Całość obejmowała około 100 hektarów, z czego 53 hektary zajmował las. Dzierżawiono też dla jego potrzeb trzy gospodarstwa rolne, które zaopatrywały kuchnie kompleksu w niezbędne produkty¹⁵³⁴.

¹⁵²⁴ Na potrzeby przybywających licznie kuracjuszy z Rosji, Bułgarii i Grecji: A. Siemieniec, R. Mazur, op. cit., s. 5.

¹⁵²⁵ O. Welten, op. cit., s. 55, 63.

¹⁵²⁶ Ibid., s. 73.

¹⁵²⁷ Ibid., s. 57.

¹⁵²⁸ Ibid., s. 56.

¹⁵²⁹ *Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf*, s. 3.

¹⁵³⁰ O. Welten, op. cit., s. 92.

¹⁵³¹ Ibid., s. 104, 109.

¹⁵³² Ibid., s. 104.

¹⁵³³ A. Jüttemann, *Die preußischen Lungenheilstätten*, s. 180.

¹⁵³⁴ K. Janusiak, op.cit., s. 109.

Z każdym rokiem zwiększała się liczba kuracjuszy i mieszkańców Sokołowska. W 1876 roku stałych mieszkańców miejscowości było około 500, w 1898 roku 832, a w 1905 roku już 1328 (1031 ewangelików, 267 katolików i 29 Żydów). Jednocześnie w okresie od września 1905 roku do września 1906 roku sanatorium Brehmera odwiedziło 1004 kuracjuszy¹⁵³⁵. Sokołowsko było popularne wśród lekarzy warszawskich, którzy kierowali tu swoich pacjentów, być może ze względu na obecność lekarza Polaka. Znaczny odsetek kuracjuszy stanowili majątni cudzoziemcy, m.in. Rosjanie, Szwedzi, Holendrzy, a nawet Amerykanie¹⁵³⁶. W Sokołowsku nie było sezonu leczniczego, bowiem kuracje odbywały się przez cały rok. Ich długość zależna była od stanu zdrowia.

Rangę Sokołowska podnosiło funkcjonowanie ogrodów zimowych i palmiarni, do których sprowadzano rozmaite rośliny egzotyczne. Prestiż uzdrowiska podkreślały także reprezentacyjne formy, które nadano architekturze poszczególnych budynków oraz ich wystrój, o czym wspominał w swojej relacji Henryk Łuczkiwicz następująco: „Jakoś tu przyjemnie, cicho a rozkosznie, do czego niewątpliwie przyczynia się bardzo znacznie widok nader gustownych, nawet eleganckich i w swoim rodzaju wspaniałych budynków zakładowych i wszystkich domów na mieszkanie gości przeznaczonych”¹⁵³⁷.

W latach 1925–1929 przeprowadzono modernizację zakładu Brehmera dostosowując go do przeprowadzania nowych wówczas zabiegów chirurgicznych¹⁵³⁸. Otwarto także nowe pracownie inhalacji i radioterapii oraz wybudowano kolejne leżakownie¹⁵³⁹. Miejscowość w tętniła życiem, wraz z chorymi przebywały tu całe rodziny. W latach 30. XX wieku działało w Sokołowsku 5 sanatoriów, ale także 6 domów turystycznych, jeden hotel oraz jeden zajazd, które stały się zapleczem noclegowym dla nowej funkcji Sokołowska, kreowanego wówczas na stację sportów zimowych. Większość nowych obiektów wznoszono wzdłuż głównej drogi, która pełniła funkcję uzdrowskiego centrum usługowego (il. 249., 250. i 252.)¹⁵⁴⁰. Co roku przez górską wieś przewijały się tysiące osób¹⁵⁴¹.

¹⁵³⁵ „Schlesische Bäder Zeitung”, 34, 1906, s. 3.

¹⁵³⁶ A. Sokołowski, *Beiträge zur Klinik der Tuberkulose und spezifischen Tuberkulose-Forschung*, 1917, s. 86.

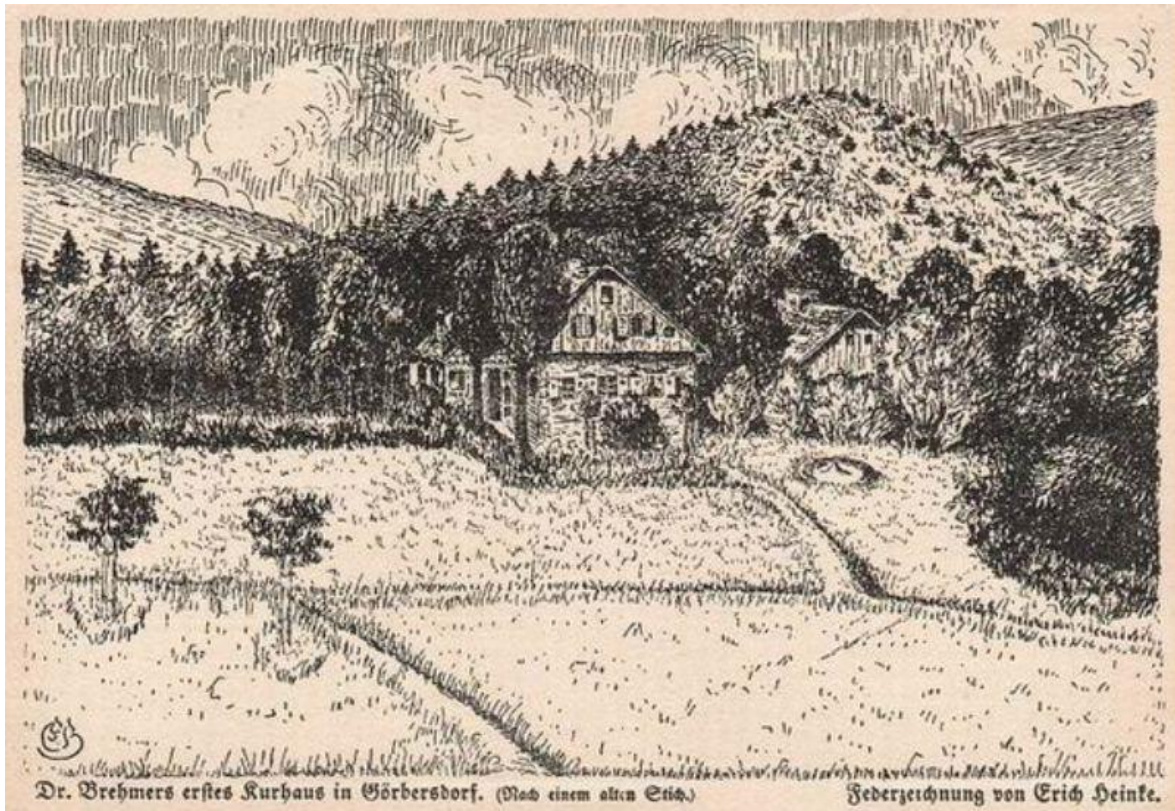
¹⁵³⁷ H. Łuczkiwicz, *Korrespondencya. Goerbersdorf - Karlsbrunn*, „Gazeta Lekarska”, 1875, t. XIX, nr 10, s. 158.

¹⁵³⁸ A. Jüttemann, *Die preußischen Lungenheilstätten...*, s. 179.

¹⁵³⁹ A. Jüttemann, *History of the Prussian tuberculosis sanatorium movement...*, s. 8.

¹⁵⁴⁰ *Bäderland Schlesien*, Breslau 1937, s. 20.

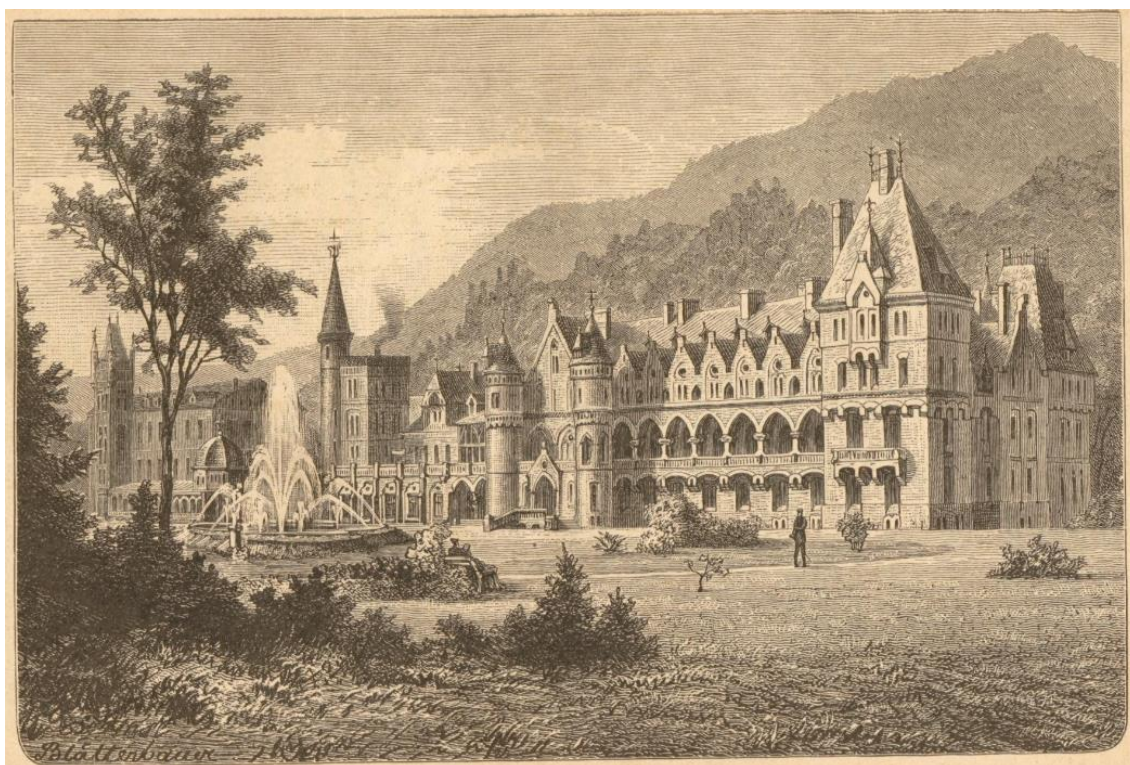
¹⁵⁴¹ Z. Leszko. op. cit., s. 23.



Il. 231. Pierwszy obiekt, w którym prowadzono kuracje Brehmera w Sokołowsku, ryc. E. Heinke'go, lata 1854–1895. Źródło: <https://polska-org.pl/709446,foto.html?idEntity=6088267> [dostęp: 18.11.2023]



Il. 232. Pierwsza część zakładu Brehmera nazywana „starą”, pocztówka, ok. 1900. Źródło: <https://polska-org.pl/7938818,foto.html?idEntity=6088267> [dostęp: 18.11.2023]



Il. 233. Sanatorium doktora Brehmera, od lewej stara część, po prawej nowa, wzniesiona według projektu E. Opplera, ryc. T. Blätterbauer. Źródło: R. Ortmann, *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, brak paginacji.



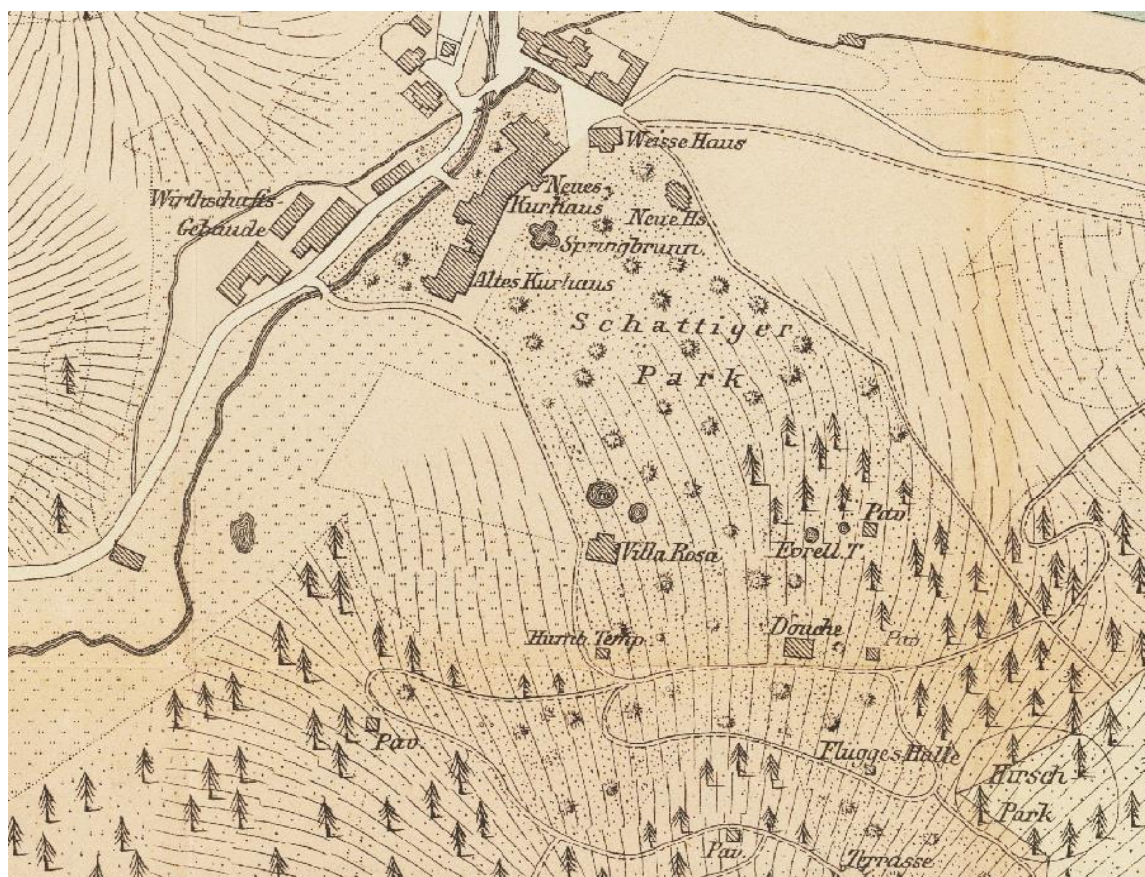
Il. 234. Dom doktora Brehmera. Źródło: R. Ortmann. *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, s. 8.



Il. 235. Nowy ogród zimowy. Źródło: R. Ortmann, *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, s. 10.



Il. 236. *Neues Haus*, fot. R. Halma, bez daty. Źródło: <https://polska-org.pl/9412284,foto.html?idEntity=534065> [dostęp: 05.11.2023]



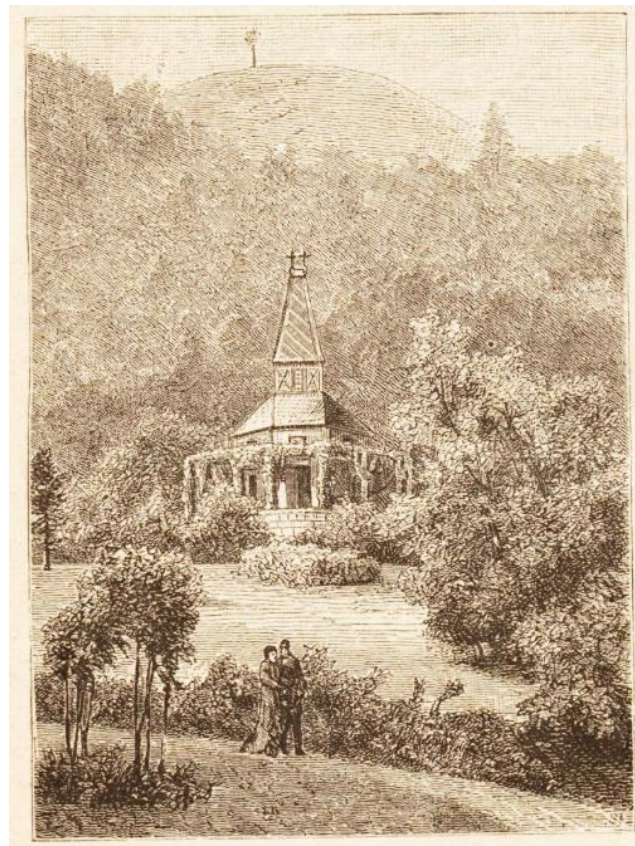
II. 237. Fragment planu Sokołowska przedstawiający obiekty w głównej części założenia Brehmera. Źródło: O. Welten, *Die Heilanstalten von Görbersdorf...*, 1887, brak paginacji.



II. 238. Popiersie J. L. Schöleina oraz posąg Eskulapa w parku Brehmera. Źródło: R. Ortmann, *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, s. 16, 24.



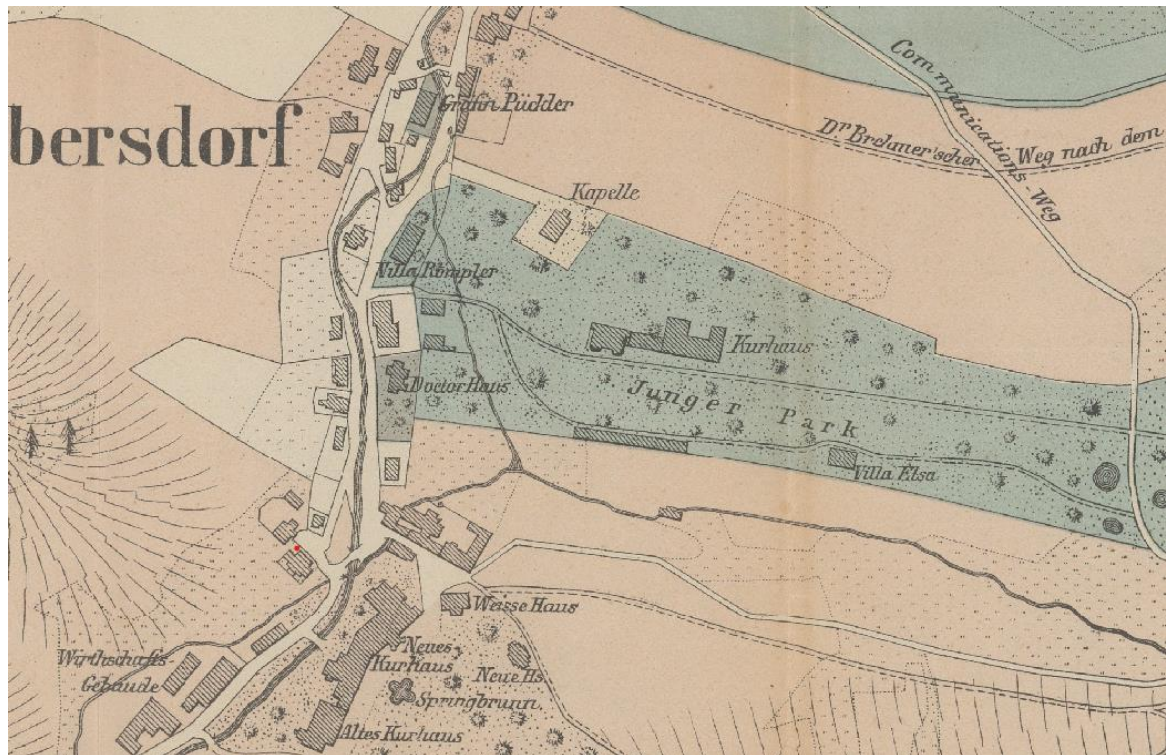
II. 239. Młyn leśny w parku Brehmera, pocztówka, przed 1907. Udostępniona przez Herder-Institut



II. 240. Świątynia Humboldta. Źródło: R. Ortmann, *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, s. 34



Il. 241. Punkt widokowy na Katharinenhöhe. Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, s. 43



Il. 242. Fragment planu Sokołowska przedstawiający położenie głównych zakładów leczniczych. Źródło: O. Welten, Die Heilanstalten von Görbersdorf..., 1887, brak paginacji.



chrzan233

II. 243. Główny budynek zakładu Römplera, fot. A. Leisnera, 1880-1890. Źródło: <https://polska-org.pl/9418028,foto.html?idEntity=548638> [dostęp: 05.11.2023]



Tony polska-org.pl

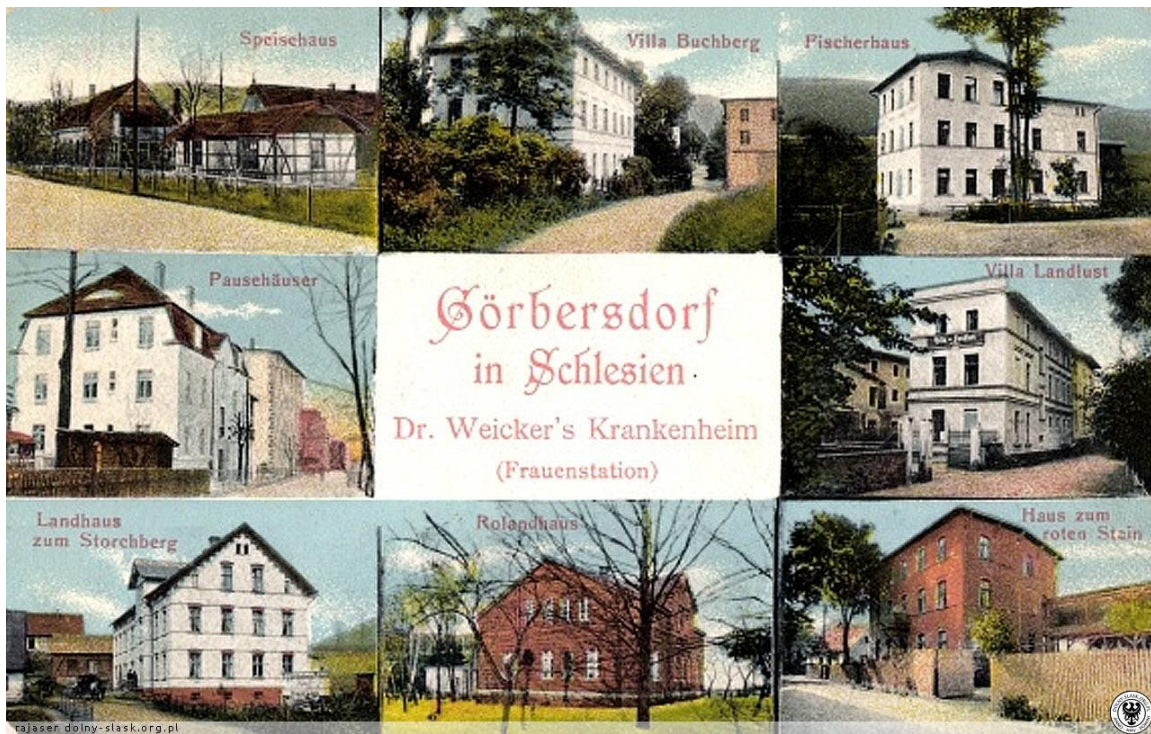
II. 244. Poczтівka z sanatorium Römplera, ok. 1905. Źródło: <https://polska-org.pl/7800606,foto.html?idEntity=524754> [dostęp: 05.11.2023]



Il. 245. *Florahaus*, pocztówka, pocz. XX wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/683196,foto.html?idEntity=525044> [dostęp: 05.11.2023]



Il. 246. *Marienhause* na tle ogrodu, pocztówka, ok. 1910. Źródło: <https://kresy.org.pl/9208593,foto.html> [dostęp: 05.11.2023]



II. 247. Zakład Weickera, obiekty „szpitala damskiego”, pocztówka, 1912. Źródło: <https://polska-org.pl/4823066,foto.html?idEntity=506442> [dostęp: 05.11.2023]



II. 248. Zakład Weickera, obiekty „szpitala męskiego”, pocztówka, ok. 1910. Udostępniona przez Herder-Institut

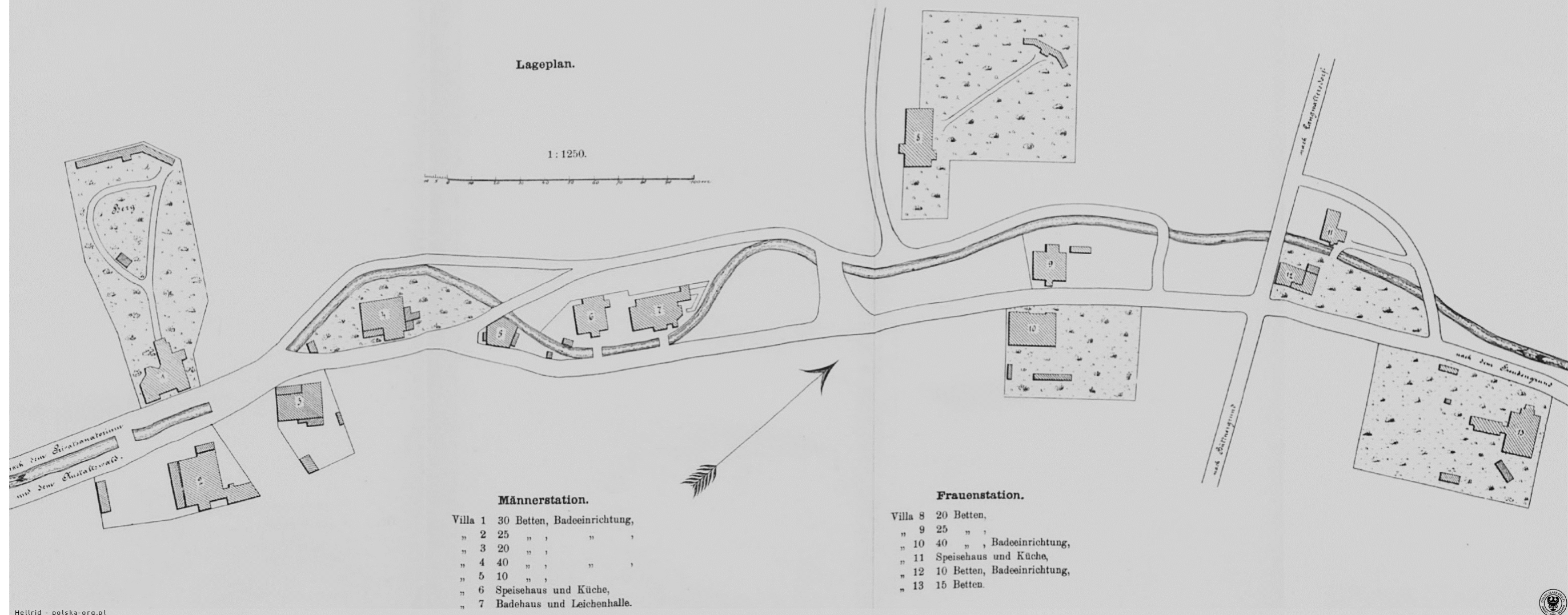


II. 249. Główna ulica w Sokołowsku, pocztówka sprzed 1945. Udostępniona przez Herder-Institut



II. 250. Główna ulica Sokołowska, lata 20. XX wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/732263,foto.html?idEntity=593556> [dostęp: 01.12.2023]

Dr. Weicker's Volkssanatorium „Krankenheim“ in Görbersdorf.



II. 251. Plan zabudowań zakładu leczniczego doktora Weickera w Sokołowsku, lata 1900–1910. Podany plan wskazuje podział na obiekty dla mężczyzn oraz kobiet, w tym także ilość łóżek. Uwagę zwracają leżakownie, które w większości przypadków nie przetrwały do naszych czasów. Źródło: <https://polska-org.pl/9298374,foto.html?idEntity=5840213> [dostęp: 01.12.2023]



II. 252. Plac Brehmera przy głównej ulicy z Hotelem *Deutscher Kaiser*, lata 1930–1940. Źródło: <https://polska-org.pl/983655,foto.html?idEntity=3246859> [dostęp: 01.12.2023]

III.4.4.2. Dostępność

Położenie Sokołowska oraz jego łatwa, w porównaniu z innymi kurortami górskimi, dostępność komunikacyjna stanowiły niewątpliwą zaletę i przyczyniły się do rozwoju uzdrowiska. Według relacji z 1874 roku droga z Wrocławia trwała około 4 godzin, przy czym pierwszą jej część pokonywano koleją, by po ponad dwóch godzinach spędzonych w Wałbrzychu przesiąść się do wozu i kontynuować podróż odpowiednio przygotowaną drogą¹⁵⁴². W końcu XIX wieku gościom zalecano wysiąść na stacjach kolejowych w Wałbrzychu (odległym od Sokołowska o półtorej godziny drogi) lub Mieroszowie (odległym o pół godziny, il. 253.)¹⁵⁴³.

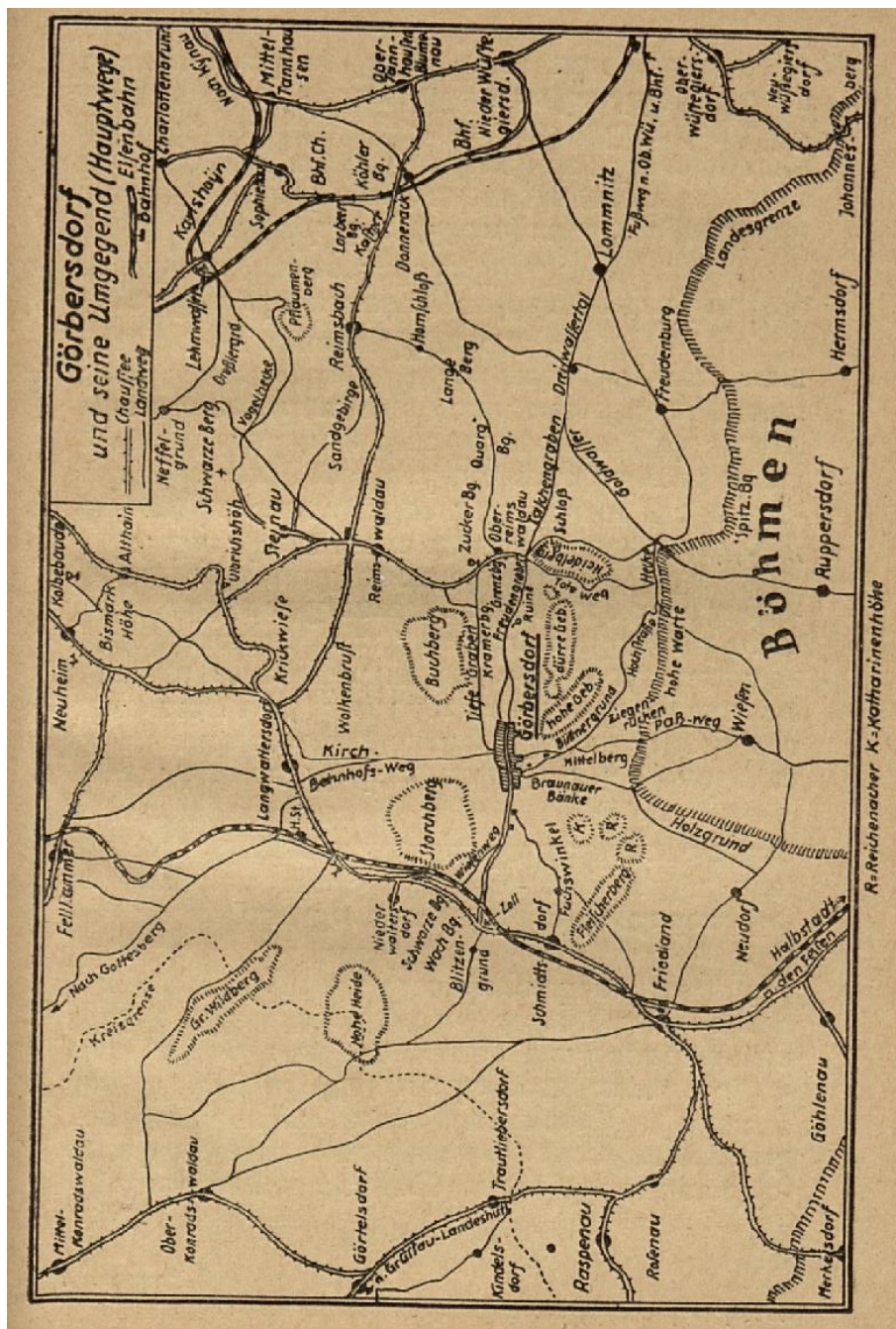
W latach 70. XIX wieku w miejscowości znajdowały się dwie gospody, w których zamieszkać mogli krewni chorych. Działała również cukiernia, latem oferująca lody, które cieszyły się popularnością wśród pacjentów zakładów leczniczych¹⁵⁴⁴. Mistrz krawiecki z Wrocławia przyjeżdżał do Sokołowska raz w miesiącu, realizując zamówienia kuracjuszy. We wsi działały sklepy z przyprawami

¹⁵⁴² W. Ściborowski, op. cit., s. 2.

¹⁵⁴³ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 8, Dr. *Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke, ...*, brak paginacji.

¹⁵⁴⁴ A. Palleske, op. cit., s. 42.

i pamiątkami, zakład szewski oraz fryzjer¹⁵⁴⁵. W 1891 roku funkcjonował tu także telegraf i poczta¹⁵⁴⁶, a w końcu XIX wieku w wybranych obiektach także telefon¹⁵⁴⁷. W latach 30. XIX wieku uruchomiono pocztowe połączenie samochodowe z Mioszowem¹⁵⁴⁸.



II. 253. Plan okolic Sokółowska z zaznaczeniem głównych dróg oraz trasy kolejowej. Źródło: F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus...*, 1927, s. 118.

¹⁵⁴⁵ Ibid., s. 43.

¹⁵⁴⁶ *Führer durch Göbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 7.

¹⁵⁴⁷ *Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke...*, brak paginacji.

¹⁵⁴⁸ H. Vogt, op. cit., s. 20.

III.4.4.3. Warunki socjalne

Początkowo doktor Brehmer prowadził swoją działalność w obiekcie odkupionym od hrabiny von Colomb, który jednak nie spełniał potrzeb kuracjuszy. Na początku lat 60. XIX wieku wybudowano obiekt „starego *Kurhausu*” z 40 pokojami dla gości (il. 254.). Ponieważ wkrótce przestał być on wystarczający, dobudowano do niego nowe, neogotyckie skrzydło. Goście zakładu Brehmera w latach 70. XIX wieku mieli do dyspozycji pokoje jedno- i dwuosobowe z centralnym ogrzewaniem oraz dostępem do ciepłej i zimnej wody oraz łazienek na każdym piętrze¹⁵⁴⁹. Zorganizowano przy tym osobne oddziały dla kobiet i mężczyzn¹⁵⁵⁰. Również pomieszczenia ogólnodostępne były ogrzewane, a powietrze w nich, dzięki systemowi wentylacji (il. 255.), wymieniano pięć razy w ciągu godziny. W razie upałów również schładzano tak, aby temperatura nie przekraczała 20 stopni Celsjusza¹⁵⁵¹. Pokoje były wygodne i elegancko wyposażone. Ich liczba w głównym budynku wynosiła 107¹⁵⁵². Wnętrze budynku tak opisywał doktor Władysław Ściborowski, mający duży wkład w rozwój polskiego uzdrowiska w Szczawnicy:

„Schody są wszędzie wygodne, szerokie, nie męczące, a dla osób słabszych winda, za pomocą której mogą się dostać na pierwsze i drugie piętro. Wychodki wszędzie zaopatrzone w bezwonne water-klozety, na każdym piętrze pokój służący na łazienkę, po całym zakładzie rozprowadzone są rury dostarczające wody zimnej i ciepłej”¹⁵⁵³.

Przed dwiema jadalniami na parterze znajdowała się przeszklona weranda, z której przechodziło się do „starego ogrodu zimowego”. Dzięki niemu pacjenci mogli spacerować nawet przy niesprzyjającej pogodzie, co było szczególnie cenne dla osób przebywających w Sokołowsku w okresie zimowym (il. 256.). Obok znajdowała się czytelnia. Na jej ścianach, oprócz dekoracyjnych malowideł, przymocowane były godła krajów, z których pochodziło najwięcej pacjentów. Do czytelnicy przylegał „nowy ogród zimowy”, wybudowany w 1870 roku w celu prowadzenia kuracji zimowych¹⁵⁵⁴.

¹⁵⁴⁹ W. Ściborowski, op. cit., s. 4.

¹⁵⁵⁰ H. Kieszczyński, op. cit., s. 71.

¹⁵⁵¹ O. Welten, op. cit., s. 18.

¹⁵⁵² *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 5.

¹⁵⁵³ W. Ściborowski, op. cit., s. 4.

¹⁵⁵⁴ R. Ortmann, op. cit., s. 30–33, O. Welten, op. cit., s. 19–20,

Dodatkowymi miejscami noclegowymi w kompleksie Brehmera dysponowały także: *Weisse Haus* (il. 257.), *Neue Villa* (il. 236.) oraz *Villa Rosa* (il. 258.), w których znajdowało się łącznie 56 pokoi dla kuracjuszy o nieco niższym standardzie niż w głównym budynku. Nie tylko pokoje gości, ale także pomieszczenia ogólnodostępne, takie jak kuchnie, spiżarnie i jadalnie, dysponowały umywalkami z ciepłą i zimną wodą, co zapewniać miało odpowiedni poziom higieny. W piwnicach zaś umieszczono lodówki do przechowywania mięsa¹⁵⁵⁵. W okolicznych budynkach znajdowało się jeszcze 140 pokoi do wynajęcia, dzięki czemu ich łączna liczba wynosiła ponad 300¹⁵⁵⁶. Z pokoi poza zakładami leczniczymi korzystano jednak najczęściej w przypadku braku funduszy na leczenie w bardziej komfortowych warunkach¹⁵⁵⁷. Za sprzątanie i obsługę gości odpowiedzialna była służba, której praca wliczona była w cenę pobytu¹⁵⁵⁸.

Modernizacja założenia Brehmera, wznoszonego od 1862 roku, nastąpiła 20 lat później. Przebudowano wówczas wnętrza i unowocześniono urządzenia higieniczne¹⁵⁵⁹. W 1883 roku wybudowano laboratorium bakteriologiczne, kierowane przez licencjonowanego chemika i wyposażone w taką samą aparaturę jak berliński Departament Zdrowia (il. 259.)¹⁵⁶⁰. Było ono oddalone od głównego budynku na tyle, by nie przeszkadzać pacjentom, ale jednocześnie umożliwiać szybki dostęp pracownikom zakładu¹⁵⁶¹. Prowadzono w nim badania określające zawartość prątków gruźlicy w wydzielinie pacjentów¹⁵⁶². Stało się ono także częścią „modelowego gospodarstwa rolnego”, w którym kontrolowano jakość produkowanych wyrobów mlecznych oraz zdrowie zwierząt. Obok znajdowały się pola uprawne, zapewniające niezbędne warzywa, ale także kwiaty „mające zapewnić gościom wielką radość z kwitnących roślin”¹⁵⁶³. Reprezentacyjna forma architektury i wyposażenie obiektów w eleganckie meble odpowiadały gustom zamożnych kuracjuszy, którzy najczęściej pochodzili z Niemiec, Polski, Rosji i Szwecji¹⁵⁶⁴.

¹⁵⁵⁵ *Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke*, brak paginacji.

¹⁵⁵⁶ O. Welten, op. cit., s. 5.

¹⁵⁵⁷ *Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste...*, s. 35.

¹⁵⁵⁸ A. Pallese, op. cit., s. 29.

¹⁵⁵⁹ *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 789.

¹⁵⁶⁰ O. Welten, op. cit., s. 22.

¹⁵⁶¹ *Ibid.*, s. 34.

¹⁵⁶² *Ibid.*, s. 35.

¹⁵⁶³ *Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke...*, brak paginacji.

¹⁵⁶⁴ D. Tracht, op. cit., s. 902.

Dynamicznie rozwijające się uzdrowisko (w 1860 roku leczono w nim 60 pacjentów, a 13 lat później już 706) dysponowało nie tylko odpowiednim zapleczem noclegowym, ale też rozwiniętym kompleksem medycznym z salami operacyjnymi, urządzeniami rentgenowskimi, salami do radioterapii i inhalacji oraz laboratoriami diagnostycznymi¹⁵⁶⁵. Części pacjentów towarzyszyły rodziny, które miały możliwość zakwaterowania w specjalnie przeznaczonych do tego obiektach¹⁵⁶⁶.

Na wysoką jakość uzdrowiska doktora Brehmera wskazują też informacje o wyposażeniu i wystroju wnętrz sanatoryjnych. W każdym z pokoi znajdowały się sofa i biurko, wykonane z drewna dębowego i mahoniowego. W głównym budynku od końca XIX wieku dostępna była winda. Komfort pobytu podnosili kamerdynerzy obsługujący pacjentów oraz pokojówki dbające o porządek. Każdy ze stołów w jadalni miał przydzielonego kelnera. Przy pomieszczeniach jadalnych znajdowały się oddzielne pokoje dla kobiet i mężczyzn, wyposażone w meble tapicerowane do odpoczynku przed i po posiłkach. Dla pacjentów, których stan nie pozwalał na spacer po parku przygotowano oszkloną werandę z leżankami¹⁵⁶⁷. W razie potrzeby wyznaczone osoby załatwiała we wsi sprawunki dla gości zakładu, a pocztę odbierano i dostarczano do głównego budynku¹⁵⁶⁸.

Na początku XX wieku zakład Römplera mógł przyjąć 80 gości w trzech eleganckich obiektach. Wnętrza spełniały zarówno wymogi komfortu, jak i higieny (il. 260.)¹⁵⁶⁹. Obiekty wyposażone były w oświetlenie elektryczne, centralne ogrzewanie, łazienki podłączone do wodociągu, a główny budynek w windę osobową. Uzupełnienie oferty stanowiła jadalnia oraz ogród zimowy, czytelnia i trzy sale przeznaczone do spędzania wolnego czasu, w tym muzyczna (il. 261.) i bilardowa¹⁵⁷⁰. W latach 1913–1914 przeprowadzono kapitalny remont pomieszczeń gospodarczych i kuchennych¹⁵⁷¹.

Miejsca w zakładzie Brehmera rozdzielane były, w zależności od stanu zdrowia, przez inspekcję instytucji, a cena pobytu obejmowała apartament, pełne wyżywienie, wszystkie rodzaje zabiegów oraz obsługę. Dostępna była również ograniczona liczba miejsc dla kuracjuszy mniej zamożnych¹⁵⁷². Dodatkowo należało opłacić usługi

¹⁵⁶⁵ *Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke ...*, brak paginacji, K. Janusiak, op.cit., s. 103.

¹⁵⁶⁶ A. Jüttemann, *History of the Prussian tuberculosis sanatorium movement ...*, s. 7.

¹⁵⁶⁷ H. K. Busch, op. cit., s. 80.

¹⁵⁶⁸ A. Palleske, op. cit., s. 38.

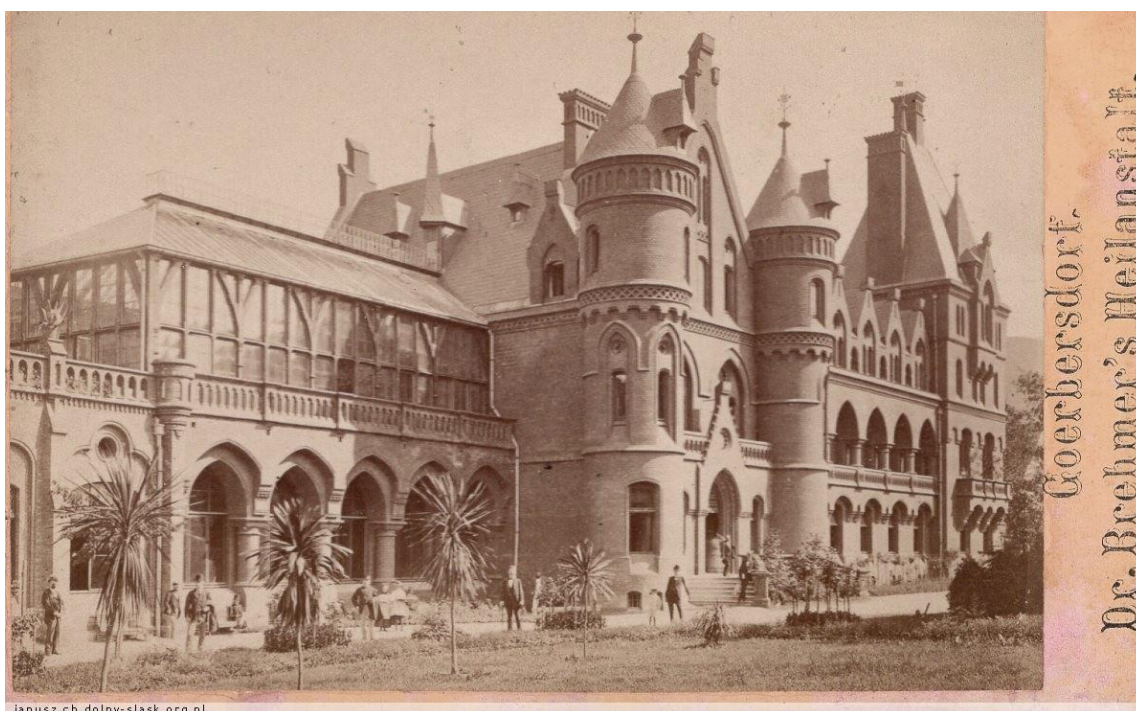
¹⁵⁶⁹ *Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf*, s. 4.

¹⁵⁷⁰ *Ibid.*, s. 5–7.

¹⁵⁷¹ *Ibid.*, s. 8.

¹⁵⁷² *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung ...*, s. 6; O. Welten, op. cit., s. 20.

medyków oraz podatek klimatyczny¹⁵⁷³. Z kolei w zakładzie Römplera sposób naliczania kosztów za pobyt nie był do końca jasny, co powodowało wątpliwości oraz niezadowolenie wśród kuracjuszy. Osobno pobierano opłaty za pokój, jego oświetlenie, wyposażenie, ogrzewanie, kąpiele, zabiegi, posiłki i napoje oraz wynagrodzenie lekarza¹⁵⁷⁴. Hrabina von Pückler pobierała opłaty w jeszcze bardziej niejasny sposób, żądając ich nawet za nieistniejącą bibliotekę¹⁵⁷⁵. Do czasu otwarcia na początku XX wieku publicznego szpitala Weickera (il. 262. i 263.) Sokołowsko pozostawało kurortem przeznaczonym dla osób majątnych¹⁵⁷⁶.



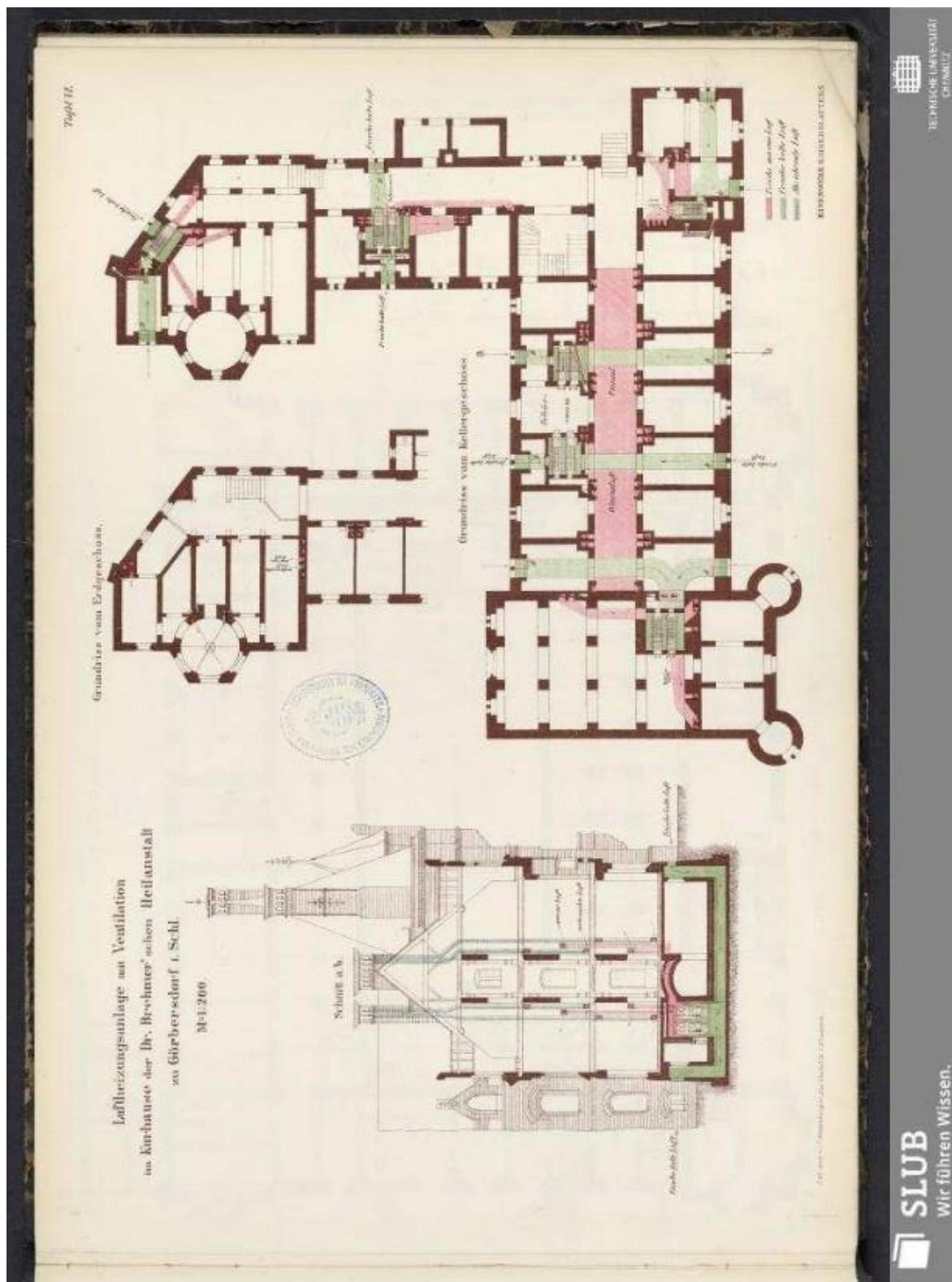
Il. 254. Nowa część zakładu Brehmera, widok od strony ogrodu, po lewej stronie widoczny ogród zimowy. Na fotografii ujęto także zasadzone przed obiektem palmy oraz spacerujących kuracjuszy. Źródło: <https://polska-org.pl/7369340,foto.html?idEntity=548639> [dostęp: 05.11.2023]

¹⁵⁷³ O. Welten, op. cit., s. 22. W 1937 roku taksa klimatyczna wynosiła 10 fenigów, natomiast usługi w zakresie ogólnych zaleceń oszacowano na 200–250 marek. Zob.: H. Vogt, *Bäderland Schlesien*, s. 20.

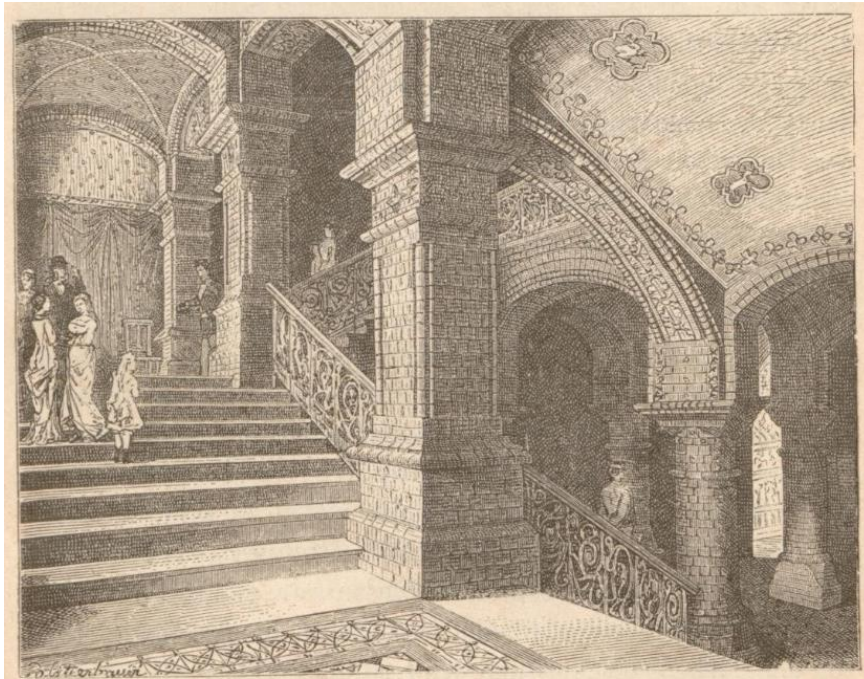
¹⁵⁷⁴ O. Welten, op. cit., s. 79–81.

¹⁵⁷⁵ Ibid., s. 131.

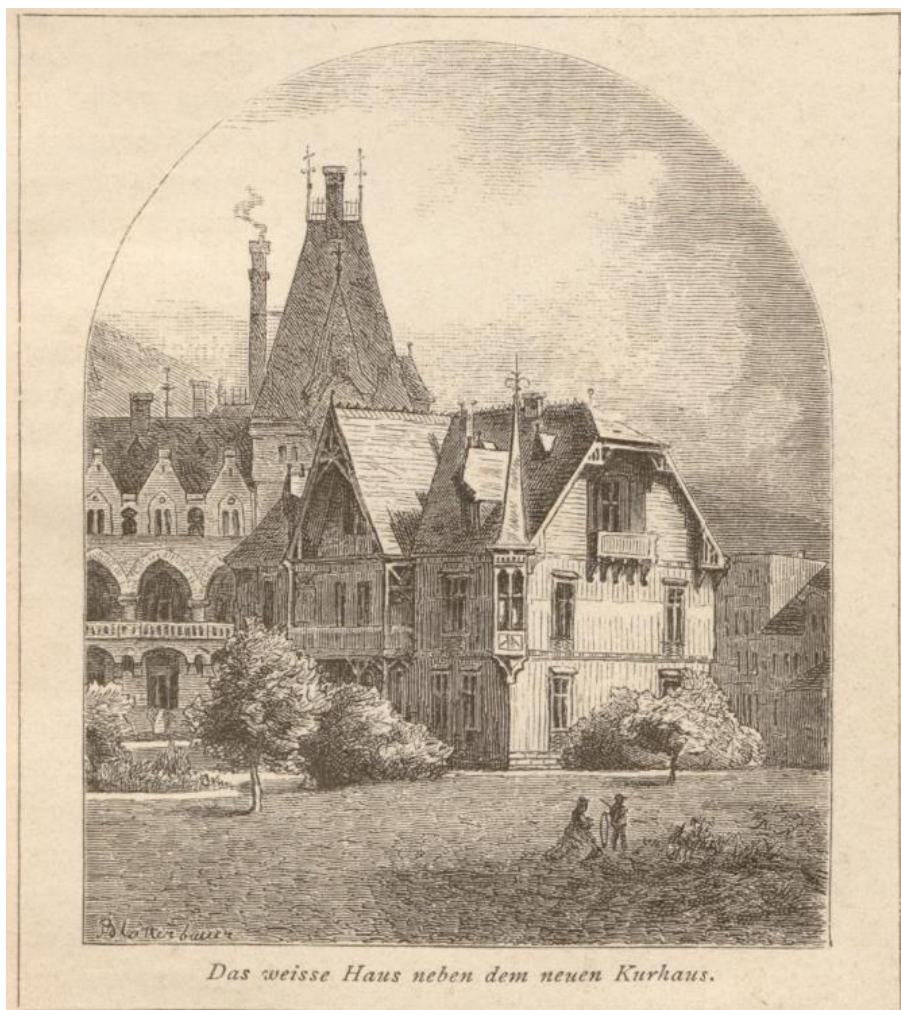
¹⁵⁷⁶ H. Averbeck, op. cit., s. 472.



Il. 255. Schemat instalacji ogrzewania powietrzem Sanatorium Brehmera, 1883. Źródło: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/YDKDNGRPBPMCUA6JH2NUPEZBZABRZ54P?isThumbnailFiltered=true&query=g%C3%B6rbersdorf&rows=20&offset=40&viewType=grid&hitNumber=4020> [dostęp: 10.11.2023]



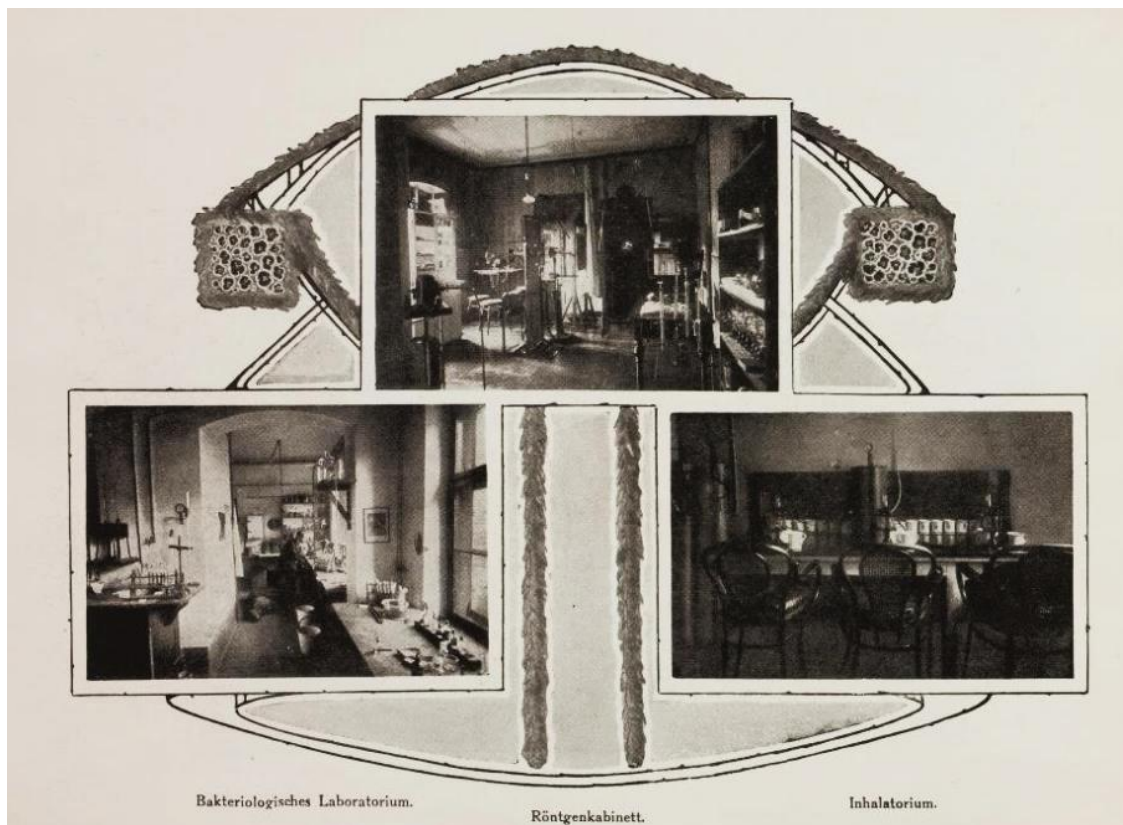
Il. 256. Klatka schodowa w nowej części zakładu Brehmera. Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. *Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, s. 11



Il. 257. *Weisse Haus*, Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. *Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, s. 15



Il. 258. *Villa Rosa*. Źródło: R. Ortmann, *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, s. 21.



Il. 259. Laboratorium, gabinet rentgenowski i inhalatorium w zakładzie Brehmera. Źródło: *Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke*



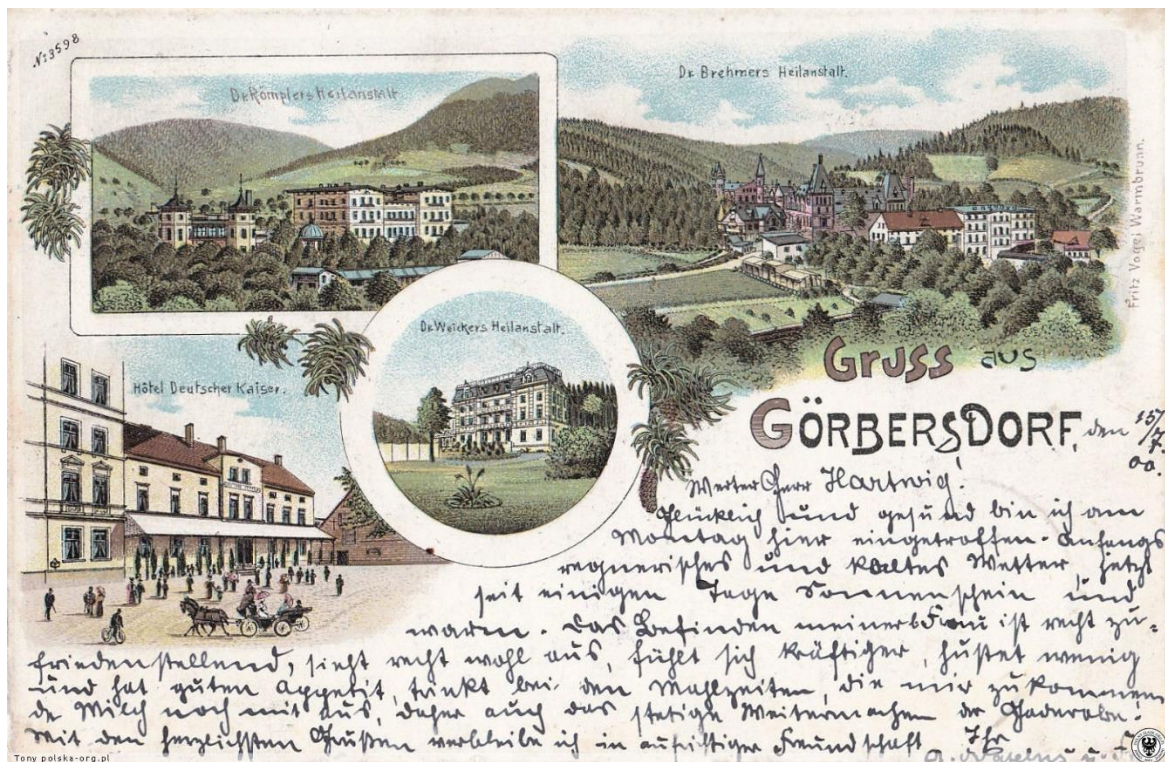
Il. 260. Pokój dla pacjentów w zakładzie Römplera. Źródło: *Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf*, s. 13.



Il. 261. Pokój muzyczny w zakładzie Römplera. Źródło: *Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf*, s. 19.



II. 262. Jadalnia części męskiej sanatorium Weickera, około 1935. Źródło: <https://polska-org.pl/729135,foto.html?idEntity=516732> [dostęp: 05.11.2023]



II. 263. Od góry z lewej: zakład Römplera, zakład Brehmera, Hotel Deutsches Keiser, zakład Weickera, pocztówka sprzed 1900. Źródło: <https://polska-org.pl/7647937,foto.html?idEntity=506442> [dostęp: 05.11.2023]

III.4.4.4. Metody i organizacja kuracji

W 1854 roku otwarto w Sokołowsku pierwsze sanatorium i najważniejszą placówkę dla chorych na płuca w klimacie wysokogórskim¹⁵⁷⁷. Do tego czasu uważano, że gruźlica jest chorobą nieuleczalną, a cierpiącym na nią osobom można było pomóc jedynie przez ułatwienie życia. Powstało ono z inicjatywy młodego lekarza Hermanna Brehmera (1826–1889, il. 264.)¹⁵⁷⁸, który podjął pierwsze próby racjonalnego jej leczenia. Na podstawie swoich badań oraz obserwacji pacjentów, zauważył, że na gruźlicę zapadają szczególnie często przebywający w gęsto zaludnionych i zanieczyszczonych miastach. Jako miejsce odpowiednie do leczenia uznał górskie obszary o czystym powietrzu. Według Weltena Brehmer miał nie mieć wystarczających pieniędzy na założenie praktyki w mieście oraz wybrać Sokołowsko jako miejsce obserwacji wpływu klimatu na organizmy zwierząt i ludzi¹⁵⁷⁹. W relacji Kieszczyńskiego można jednak przeczytać, że jako jeden z czołowych członków partii socjalisyczo-demokratycznej we Wrocławiu, zmuszony był do ukrycia się po rozruchach *Märzrevolution* z 1848 roku w śląskich górach¹⁵⁸⁰. Brehmer za przyczynę chorób płuc, zgodnie z poglądami głoszonymi przez Carla von Rokitansky, uznawał zbyt małe serce w proporcji do wielkości płuc. Zaobserwował, że obniżone ciśnienie powietrza zwiększa puls pacjentów. W Sokołowsku ciśnienie było niższe niż na terenach nizinnych, zatem zwiększała się aktywność serca, co miało prowadzić do jego wzmocnienia i wzrostu, a w konsekwencji zmniejszać dysproporcję pomiędzy sercem a płucami i prowadzić do uzdrowienia¹⁵⁸¹.

Co prawda wnioski Brehmera spotkały się z głosami krytyki w kręgach medycznych, to jednak zyskał on patrona w osobie największego przyrodnika ówczesnych Niemiec, Alexandra von Humbold, oraz jego przyjaciela, Johanna Lukasa Schönleina, który wsparł działania mające na celu uzyskanie koncesji na prowadzenie pierwszego w Europie uzdrowiska dla chorych na gruźlicę. Brehmer trzymał ją w 1858

¹⁵⁷⁷ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 3.

¹⁵⁷⁸ Herman Brehmer studiował matematykę i nauki przyrodnicze na Uniwersytecie Wrocławskim, a później medycynę w Berlinie. W swojej rozprawie doktorskiej „De legibus ad initium atque Progressum tuberculosis pulmonum spectantibus” („O prawach rozwoju i postępu gruźlicy płuc”) wskazywał na wyleczalność wczesnych stadiów gruźlicy. W 1853 roku został członkiem Niemieckiej Akademii Przyrodników Leopoldina. Za: [https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Brehmer_\(Mediziner\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Brehmer_(Mediziner)) [dostęp: 05.11.2023].

¹⁵⁷⁹ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 9.

¹⁵⁸⁰ H. Kieszczyński, op. cit., s. 5.

¹⁵⁸¹ O. Welten, op. cit., s. 9–10.

roku¹⁵⁸². Odpowiednia lokalizacja oraz przyjęte metody sprawiły, że skuteczność kurortu potwierdzali kolejni ozdrowieńcy. Rosło zaufanie społeczne, a skromne na początku założenie rozwijano i doskonalono. Miejsca działające na podobnych zasadach zaczęły powstawać w całej Europie, ale Brehmer prowadził swoją lecznicę w miejscu najlepiej położonym, dysponował odpowiednim zapleczem i sprawnie nią zarządzał, co sprawiło, że pozostawała wyjątkowa i uznawana za wzór¹⁵⁸³. Warto dodać, że wyniki swoich doświadczeń w leczeniu gruźlicy doktor Brehmer przedstawił w dwóch obszernych opracowaniach¹⁵⁸⁴.

Jak już napisano, sanatorium przeciwgruźlicze w Sokołowsku było przeznaczone głównie dla zamożnych pacjentów, którzy mogli sobie pozwolić na trwającą przez dłuższy czas kurację. Leczenie klimatyczno-dietetyczne prowadzone w Sokołowsku było ówczesnie uważane za najlepszą z metod przeciwdziałania chorobie¹⁵⁸⁵. Adresatów uzdrowiska celnie wskazał w swojej publikacji Wacław Ściborowski, pisząc:

„Görbersdorf nie jest ani zdrojowiskiem, ani zakładem leczniczym w ogólnym znaczeniu tego wyrazu, to jest dla wszystkich chorych; lecz jest zakładem przeznaczonym do leczenia pewnego rodzaju chorób połączonych z niedostatecznym odżywianiem ustroju i upośledzonym krążeniem krwi, między którymi suchoty płucne pierwsze miejsce zajmują i chorzy tego rodzaju stanowią przynajmniej cztery piąte ogólnej liczby, jak to z wykazu liczebnego zobaczymy; prócz tych, bywają chorzy na blednicę, niedokrwistość, zołzy czyli skrofuły, oraz przychodzący do zdrowia po ciężkich wyniszczających chorobach”¹⁵⁸⁶.

Zaplanowany program leczenia obejmował elementy takie jak: ćwiczenia fizyczne z możliwością powolnych spacerów po parku i na wzgórzach wokół Sokołowska, oraz terapię żywieniową polegającą na częstych i odpowiednio zbilansowanych posiłkach. Ostatnim elementem leczenia było budowanie i wzmacnianie odporności naturalnej. W jego ramach praktykowano spanie przy otwartych oknach, chłodne masaże oraz prysznice. Te ostatnie brano, w zależności od stanu pacjenta i pory roku, w „leśnym prysznicu” (il. 265.) lub w specjalnie

¹⁵⁸² Ibid., s. 12.

¹⁵⁸³ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 4.

¹⁵⁸⁴ *Zur Aetiologie und Therapie der chronischen Lungenschwindsucht. Antwort auf die zwei Antithesen des Dr. v. Mayer*, Fr. Th. Chr. Enslin, Berlin 1874; *Die Therapie der Lungenschwindsucht*, J.F. Bergmann, Wiesbaden 1887.

¹⁵⁸⁵ A. Sokołowski, op. cit., s.1.

¹⁵⁸⁶ W. Ściborowski, op. cit., s. 10.

przygotowanym pomieszczeniu w budynku głównym¹⁵⁸⁷. Zabiegi te trwały od 5 do 45 sekund, a ich długość dobierano indywidualnie. O godzinie ósmej kąpiele zaczynali mężczyźni, a godzinę później kobiety. Część chorych powtarzała zabieg po południu. Noszono przy tym czepki kąpielowe i osuszano się lnianymi ręcznikami. Po natrysku pacjenci mieli obowiązek spacerować, głównie pod górę, aby pobudzić pracę organizmu¹⁵⁸⁸.

Badanie wstępne wykonywał, po tym, gdy pacjent odzyskał siły po podróży, główny lekarz zakładu. Podczas tej procedury informowano o ogólnych zasadach zachowania w placówce. Każdy kuracjusz otrzymywał indywidualne zalecenia obejmujące m.in. spacery. Na zaprojektowanym specjalnie do leczniczych spacerów terenie ustawiano ławki do odpoczynku (najdalej co 50 kroków), a regularne odległości pomiędzy nimi ułatwiały przepisywanie kuracjom tras o konkretnej długości. Pacjenci musieli odczuć zmęczenie wysiłkiem, ale jednocześnie nie mogli dopuścić do zbyt wysokiego wzrostu akcji serca. Jednocześnie, dla zapewnienia poczucia bezpieczeństwa, przy łóżkach oraz w toaletach zainstalowane były dwa rodzaje dzwoneczków: jeden, wzywający służbę i drugi, alarmujący lekarza w nagłych wypadkach¹⁵⁸⁹. Wskazywano również, iż zwykle leczenie szybciej i lepiej przynosi efekt u kobiet, które łatwiej stosują się do zaleceń oraz są mniej skłonne do łamania zasad i łatwiej podlegają regulowanemu stylowi życia¹⁵⁹⁰. Zabronione było nie tylko palenie, spożywanie piwa i hazard, ale także długotrwałe czynności uniemożliwiające częste spacery, takie jak: wielogodzinna gra na instrumentach czy pisanie wewnątrz budynków. Śpiewy i tańce były bezwzględnie zabronione¹⁵⁹¹. Pacjentom zalecano posiadanie kilku par odpowiednich butów, które używały się podczas spacerów, oraz odzieży łatwej do prania¹⁵⁹².

Brehmer prowadził konsultacje dla pacjentów dwa razy dziennie, od 11 do 12 i po południu, od 17 do 18¹⁵⁹³. Mogli oni także korzystać z porad lekarzy asystujących Brehmerowi, np. w 1872 roku pracujący w zakładzie Peter Dettweiler przyjmował

¹⁵⁸⁷ *Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke*, brak paginacji.

¹⁵⁸⁸ A. Pallese, op. cit., s. 25.

¹⁵⁸⁹ W. Ściborowski, op. cit., s.4.

¹⁵⁹⁰ *Ibid.*, s. 18.

¹⁵⁹¹ *Ibid.*, s. 18–19.

¹⁵⁹² *Ibid.*, s. 20.

¹⁵⁹³ *Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste*, s. 35.

pacjentów między 15 a 16¹⁵⁹⁴. Dieta składała się z pięciu regularnych posiłków oraz przepisanej ilości mleka rozdzielonej na poszczególne posiłki¹⁵⁹⁵. Na śniadanie podawano kawę, mleko, masło i pieczywo. W razie zaleceń zamiast kawy dostępna była także herbata lub kakao. Na drugie śniadanie pacjenci spożywali wyłącznie mleko (w tym kwaśne), masło i pieczywo. W porze lunchu była zupa, dwa rodzaje dań mięsnych z warzywami lub ziemniakami, kompot i surówki, a w niedzielę i środę podawano także ciasto i lody owocowe¹⁵⁹⁶. Po południu serwowana była kawa, mleko, masło i pieczywo a po 19-tej ciepła pieczeń lub wędliny na zimno¹⁵⁹⁷. Menu było urozmaicone i obejmowało sezonowe warzywa. Dieta stanowiła kluczowy element kuracji¹⁵⁹⁸. Węgierskie wino oraz koniak przepisywane były jako lekarstwa. Koniak dostępny był jedynie w butelkach o małej pojemności, aby zapobiec jego nadużywaniu¹⁵⁹⁹. Roczne zużycie mleka w zakładzie Brehmera przekraczało 100 000 litrów¹⁶⁰⁰, a opis zakładów mlecznych zamieścił w swoim informatorze Hipolit Kieszczyński. Czytamy tam:

„W głównej holenderni znajduje się około 40 sztuk krów dojnych, rasy czysto holenderskiej; średni udój od krowy wynosi podobno 21 kwart mleka dziennie (...) Mleko musi zawsze być dobre i jednokiej gęstości, gdyż w przeciwnym razie krowa, której mleko uległo zmianie, i do pierwotnej dobroci nie może być przywrócone, zostaje sprzedana a w jej miejsce przychodzi nowa. Do ocenienia dobroci i gęstości mleka znajdują się odpowiednie przyrządy. Od krów przechodzi się do przedziału kóz, których stajnie urządzone są mniej więcej w ten sam sposób jak holendernie dla krów. Wszystkich kóz znajdowało się około sześćdziesiąt; z tych połowa białych bez rogów, druga połowa barwy mieszanej, i te ostatnie umieszczone są w oddzielnej stajni. Mleko dla chorych podają od kóz białych, gdyż przekonano się, że takowe jest lepsze i odpowiedniejsze warunkom leczniczym”¹⁶⁰¹.

¹⁵⁹⁴ A. Palleske, op. cit., s. 16. Dettweiler, po zakończeniu nauki u Brehmera założył pierwszy w Niemczech publiczny zakład leczenia gruźlicy w Falkenstein w górach Taunus niedaleko Frankfurtu, zob.: E. Eylers, *Planning the Nation: the sanatorium movement in Germany*, s. 667–692.

¹⁵⁹⁵ O. Welten, op. cit., s. 21.

¹⁵⁹⁶ Ibid., s. 45.

¹⁵⁹⁷ Ibid., s. 46.

¹⁵⁹⁸ Ibid., s. 47.

¹⁵⁹⁹ Ibid., s. 49.

¹⁶⁰⁰ Ibid., s. 35.

¹⁶⁰¹ H. Kieszczyński, op. cit., s. 86–87.

Ważną częścią kuracji był wysiłek fizyczny „wymagający głębokiego oddychania”¹⁶⁰², najczęściej w formie spacerów, które odpowiadały możliwościom kuracjusza (il. 266.). W celu zapewnienia odpoczynku, w parku zapewniono liczne miejsca wypoczynku, w tym wspomniane już ławki oraz zacienione altany i leżakownię (il. 267.). W końcu XIX wieku w głównym budynku działała inhalatornia¹⁶⁰³. W przypadku wyjątkowo ostrego mrozu i silnych wiatrów pacjentom zabraniano wychodzić na zewnątrz budynku. W sezonie zimowym 1870/1871, który uchodził za bardzo dotkliwy, chorzy przez 12 dni musieli przebywać wewnątrz zakładu. W chłodniejsze dni zwykle spacerowano około południa, aby zapewnić możliwie najlepsze dla kuracjuszy warunki. Przeważnie przebywano w lesie, który osłaniał od wiatru, oraz w parku¹⁶⁰⁴. Zalecano również samotne spacerowanie, co miało zapobiec zbędnym rozmowom, a także codziennie wietrzenie pokoi, niezależnie od pogody. Latem proponowano pozostawienie ich otwartych przez całą noc¹⁶⁰⁵. Jak pisał Ściborowski:

„Brehmer uważa za pewnik, że pobyt w miejscach wyżej położonych, przy tem pozostających w odpowiednich warunkach co do wilgotności powietrza i gruntu, wstrzymuje powstanie i rozwój suchot płucnych (...) Jakkolwiek skutek podobny wywiera powietrze w Görbersdorfie i w pomieszkaniach; nierównie lepiej działać może na otwartym powietrzu (...) często nawet na noc okna w pokojach sypialnych otworem pozostają”¹⁶⁰⁶.

Jak podkreślano, metody Brehmera mogły budzić sprzeciw, ponieważ nie zapewniały chorym spełniania ich zachcianek, które zwykle praktykowano w przypadku leczenia chorób potencjalnie śmiertelnych. Zamiast tego kuracje prowadzone w Sokołowsku wymagały od pacjentów codziennego pokonywania własnych trudności¹⁶⁰⁷. Wskazywano, że „w zakładzie leczniczym pacjent z chwilą przybycia doń i zaliczenia się do listy chorych, utracą prawie zupełnie swoją swobodę osobistą i stają posłusznym wykonawcą zaleceń doktora”¹⁶⁰⁸. Również wśród medyków dostosowywanie się do codziennego rytmu dnia wzbudzało wątpliwości. Jednym

¹⁶⁰² O. Welten, op. cit., s. 36.

¹⁶⁰³ *Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke*, brak paginacji.

¹⁶⁰⁴ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 5, C. Deutsch, op. cit., s. 46.

¹⁶⁰⁵ A. Palleske, op. cit., s. 15.

¹⁶⁰⁶ W. Ściborowski, op. cit., s. 8.

¹⁶⁰⁷ R. Ortman, op. cit., s. 5–8.

¹⁶⁰⁸ H. Kieszczyński, op. cit., s. 15.

z lekarzy, który z dystansem podchodzili do metod Brehmera był Henryk Łuczkiwicz. Pisał on:

„Młodzieniec, mąż dojrzały i staruszek – panienka i mężczyzna – limfatyk i sangwinik - mieszcuch i wieśniak, salonowiec i chłop – bez względu na to, że jeden pluje massami krwią, a drugi flegmą lub wcale nie ma żadnych plwocin – że ten gorączkuje rano, tamten wieczorem, trzeci miewa ciągle dreszcze, czwarty nigdy ich nie ma, ani gorączki, a piąty zlewa się w nocy obfitymi potami – wszyscy bez wyjątku maszerować muszą jednakowo, co rano do natrysku jednakowego... z tą tylko różnicą, że nowicjusz drży pod deszczem o 6 rano przez 5, a dawniejszy suchotnik przez 45 sekund”¹⁶⁰⁹.

Łuczkiwicz zauważył także, że nie wszyscy pacjenci Brehmera opuszczają zakład w tak dobrym stanie zdrowia:

„Brehmer nie chcąc psuć swojej sławy za granicami Szląska rozszerzonej, wyprawia nawet swoim kosztem i przemocą niebezpiecznych chorych z zakładu, aby chociaż w Waldenburgu, półtorej mili odległym, spokojnie lub w męczarniach... wyzionęli ducha”¹⁶¹⁰.

Farmakologiczne leczenie opierało się głównie na stosowaniu morfiny, chloralu, pepsyny, taniny i czerwonego wina. W przypadku dolegliwości krtani stosowano morfinę oraz inhalacje. Przy krwotokach podawano podskórną i doustną duże dawki ergotyny, lód do ssania, zimne okłady i również duże dawki morfiny¹⁶¹¹. Od lat 80. XX wieku odkrycia Roberta Kocha dotyczące gruźlicy zwiększyły zaufanie do metod Bremera¹⁶¹². Według Antoniego Sabatowskiego, dyrektora Polskiego Instytutu Balneologicznego, do poprawy odbioru tutejszych kuracji miał się przyczynić także asystujący Brehmerowi Alfred Sokołowski. Choć trzeba w tym miejscu zauważyć, że podejście Brehmera było wynikiem kreatywnego poszukiwania skutecznej terapii,

¹⁶⁰⁹ H. Łuczkiwicz, *Korrespondencya. Goerbersdorf - Karlsbrunn*, „Gazeta Lekarska”, 1875, t. XIX, nr 10, s. 159.

¹⁶¹⁰ *Ibid.*, s. 159.

¹⁶¹¹ A. Kierzek, J. Odonicz-Czarnecki, op. cit., s. 83.

¹⁶¹² *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 4; Robert Koch, doktor medycyny i specjalista mikrobiologii, dokonał znaczących odkryć dotyczących gruźlicy. W 1882 roku udało mu się izolować bakterię odpowiedzialną za tę chorobę, którą nazwano prątkiem Kocha, za co otrzymał w 1905 roku Nagrodę Nobla w dziedzinie fizjologii/medycyny. Zob.: Robert Koch, [w:] J. Simmons, *100 najwybitniejszych uczonych wszech czasów*, Warszawa 1997, s. 179–181.

łączącego ówczesny stan wiedzy medycznej z elementami medycyny – dziś powiedzielibyśmy – alternatywnej¹⁶¹³.

Teoretyczne podstawy metod leczenia gruźlicy, którą stosował Brehmer zostały z czasem częściowo podważone. Opierał się on bowiem na poglądach patologów z wczesnych lat XIX wieku, głoszących przekonanie o “teorii małoserkowości” w kontekście gruźlicy płuc. Sokołowski, obdarzony zdolnością dostrzegania szczegółów, zwrócił uwagę, że u niektórych pacjentów stan zdrowia pogarszał się po zimnych zabiegach wodnych i długich spacerach, podczas gdy odpoczynek w pozycji leżącej przynosił poprawę. To prowadziło do dyskusji między nim a Brehmerem, który czasami ustępował i zwalniał ciężko chorych z ryzykownych procedur. Sabatowski sądził, że bez krytycznego podejścia Sokołowskiego, metoda Brehmera mogłaby zostać całkowicie zdyskredytowana¹⁶¹⁴.

W sanatorium Römplera wytyczne oraz zabiegi miały co prawda charakter zindywidualizowany, ale i one opierały się o metody leczenia higieniczno-dietetycznego¹⁶¹⁵. Zalecano korzystanie ze świeżego powietrza (il. 268.) oraz stosowanie zabiegów z użyciem zimnej wody. Przy niesprzyjającej pogodzie proponowano pacjentom korzystanie z ogrodu zimowego (il. 269.). Kuracjuszom podawano również pięć posiłków dziennie, które uzupełniano odpowiednimi porcjami kefiru¹⁶¹⁶. Zakład nie dysponował jednak własnym gospodarstwem mlecznym, a jedynie 4 krowami, stąd zapotrzebowanie na mleko zaspokajano kupując je u dostawców¹⁶¹⁷. Dodajmy, że sanatorium, podobnie jak zakład Brehmera, posiadało pracownię rentgenowską¹⁶¹⁸.

Hrabina von Pückler, która otworzyła swój pierwszy własny zakład leczniczy w 1884 roku nie zatrudniła lekarza, nie dysponowała także odpowiednimi udogodnieniami ani terenami rekreacyjnymi. Z tego powodu nawiązała współpracę z Römplerem¹⁶¹⁹. Ten początkowo zgodził się na udzielanie porad lekarskich za niewielką opłatą oraz przyjmowanie gości w obiektach zakładu, jako że hrabina utrzymywała, że otwiera sanatorium dla biednych. Wkrótce jednak okazało się, że przyjmowała wszystkich chętnych, w związku z tym Römpler zakazał jej gościom

¹⁶¹³ O niemieckiej medycynie uzdrowiskowej tamtego okresu więcej w rozdziale II.4.4.

¹⁶¹⁴ A. Kierzek, J. Odonicz-Czarnecki, op. cit., s. 87–88.

¹⁶¹⁵ *Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf*, s.9.

¹⁶¹⁶ O. Welten, op. cit., s. 59.

¹⁶¹⁷ *Ibid.*, s. 78.

¹⁶¹⁸ *Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf*, s.9.

¹⁶¹⁹ O. Welten, op. cit., s. 93.

wstępu do swoich obiektów¹⁶²⁰. W 1886 roku hrabina przekształciła swój obiekt w sanatorium „dla kuracjuszy wszystkich klas”, nałożyła na dodatkowe opłaty oraz zatrudniła własnego lekarza, doktora Webera¹⁶²¹. Metody kuracji w sanatorium von Pückler naśladowały te realizowane w pozostałych zakładach (obszary zakładów przedstawia plan z publikacji O. Weltena, il. 270.). Tu również podawano gościom pięć posiłków z odpowiednią ilością mleka i masła oraz kefiru¹⁶²². Stosowano leczenie „powietrzne, terenowe i wodne, w razie potrzeby także zabiegi eklektyczne i masaże”¹⁶²³.

W odpowiedzi na działania podejmowane przez hrabinę von Pückler Römpfer wydał oświadczenie pisząc, że w Sokołowsku działają tylko dwa zakłady lecznicze (jego i Brehmera), a pozostałe reklamowane obiekty nie są przystosowane do pobytu chorych i ich leczenia. Jednocześnie zadeklarował, że biedniejsi pacjenci z grup nauczycieli i duchowieństwa otrzymywać będą w obu zakładach odpowiednie zniżki¹⁶²⁴.

Nowy rozdział w historii zakładu hrabiny von Pückler otworzyło przejęcie go w 1896 r. przez doktora Hansa Weickera, co wpłynęło na istotną poprawę panujących w nim warunków. Lekarz skupił swoją uwagę na właściwym stosowaniu metod leczniczych, zalecał ćwiczenia oddechowe na powietrzu, pielęgnację skóry poprzez kąpiele i masaże, dobrą dietę oraz odpowiednie leki. Był pierwszym w Sokołowsku lekarzem stosującym podawanie w celach leczniczych tuberkuliny opracowanej przez Roberta Kocha¹⁶²⁵. Weicker podzielił kompleks na dwa zakłady: *Marienhaus* i *Krankenhaus*. Ten pierwszy był instytucją prywatną, a drugi stanowił publiczne sanatorium dla osób objętych ubezpieczeniami, w którym pacjenci, podzieleni na oddziały męski i żeński, leczeni byli w celu uzyskania zdolności do powrotu do pracy¹⁶²⁶. Jego rosnącą popularność dobrze pokazuje frekwencja, która w roku 1891 wynosiła 8 osób, ale pięć lat później już 200, osiągając w 1906 roku liczbę 1487 pacjentów¹⁶²⁷. Dodajmy, że Hans Weicker (il. 271.) został na początku XX wieku uznany za wybitnie zasłużonego w dziedzinie higieny. Jego zakład stosował najnowocześniejsze metody lecznicze, przyjmował na leczenie także dzieci od 6 lat, a

¹⁶²⁰ Ibid., s. 94–95.

¹⁶²¹ Ibid., s. 95.

¹⁶²² Ibid., s. 105, 127.

¹⁶²³ Ibid., s. 107.

¹⁶²⁴ Ibid., s. 100–102.

¹⁶²⁵ A. Jüttemann, *Die preußischen Lungenheilstätten...*, s. 179.

¹⁶²⁶ „*Quisisana*” *Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen, Ausgabe 1907*, Berlin 1907, s. 52.

¹⁶²⁷ Ibid., s. 53.

dla wypełnienia czasu pacjentów oferował liczne kursy i wykłady. W 1911 roku Hansa Weickera odznaczono medalami na Wystawie Światowej w St. Louis oraz na Międzynarodowej Wystawie Higieny w Dreźnie¹⁶²⁸.

Większość uzdrowisk niemieckich rozpoczynała sezon leczniczy w maju, natomiast w Sokołowsku trwał on cały rok¹⁶²⁹, ponieważ za najbardziej skuteczne kuracje uważano te, które odbywały się w zimie¹⁶³⁰ i jednocześnie rozpoczęte zaraz po wystąpieniu objawów choroby, a ogólna zasada leczenia brzmiała „wystarczająco wcześnie i wystarczająco długo”¹⁶³¹. Pobyt trwał zwykle 12 tygodni, ale najciężej chorzy pacjenci wracali do domów dopiero po 18 miesiącach¹⁶³².

Jako pierwsze europejskie uzdrowisko klimatyczne, Sokołowsko było wzorem dla innych miejscowości. Na samym tylko Śląsku wkrótce powstały podobne sanatoria w Szklarskiej Porębie, Międzygórzu i Głuchołazach. Opierały one swoje działanie o wypracowane przez Brehmera metody leczenia¹⁶³³. Stosowane były jednak często wybiórczo, co powodowało, że nigdzie nie osiągnięto takiego sukcesu¹⁶³⁴. Na wystawie światowej w Paryżu w roku 1900 Rzesza Niemiecka zaprezentowała plany szpitali uzdrowiskowych. Wśród modelowych realizacji przedstawiono zakład Brehmera w Sokołowsku. Mimo, że zaczął on powstawać wiele lat wcześniej, to wciąż stanowił modelowe rozwiązanie. Jednocześnie podniesienie tego tematu na wystawie światowej pokazuje, jak wielkie znaczenie przywiązywano wówczas do leczenia gruźlicy i związanych z tym uzdrowiska¹⁶³⁵.

W okresie nazistowskim Sokołowsko dysponowało, jako jedno z dwóch miast na Śląsku, statusem Heilklimatischer Kurort, najwyższą spośród kategorii nadawanych kurortom klimatycznym. Wiązało się to nie tylko z możliwością pobierania wyższych opłat za pobyt, ale także wskazywało na skuteczność prowadzonych w tym miejscu terapii¹⁶³⁶.

¹⁶²⁸ A. Jüttemann, *Die preußischen Lungenheilstätten...*, s. 181.

¹⁶²⁹ A. Palleske, op. cit., s. 13.

¹⁶³⁰ O. Welten, op. cit., s. 39.

¹⁶³¹ *Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke*, brak paginacji

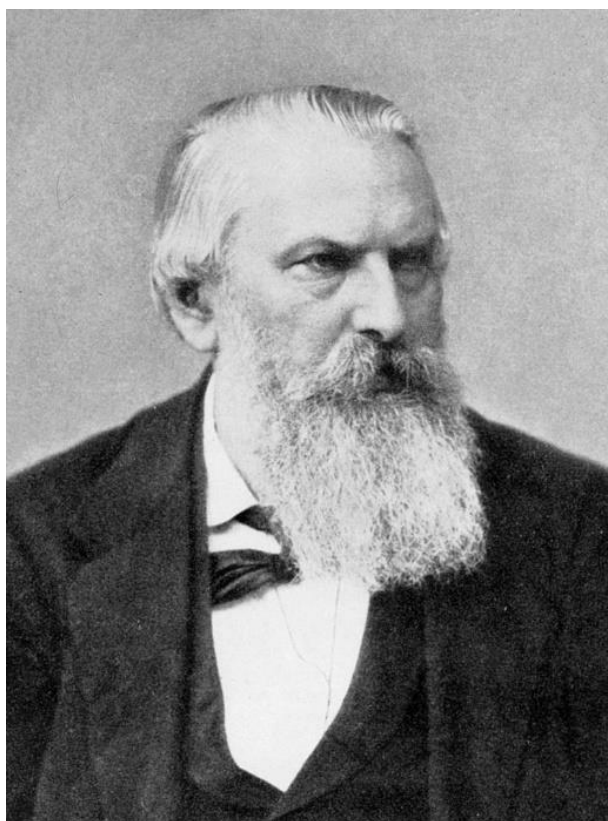
¹⁶³² A. Palleske, op. cit., s. 14.

¹⁶³³ *Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten, Berlin 1909*, s. 10.

¹⁶³⁴ R. Ortman, op. cit., s. 14–15, 17.

¹⁶³⁵ D. Tracht, op. cit., s. 907.

¹⁶³⁶ J. Wójcik, op. cit., s. 109.



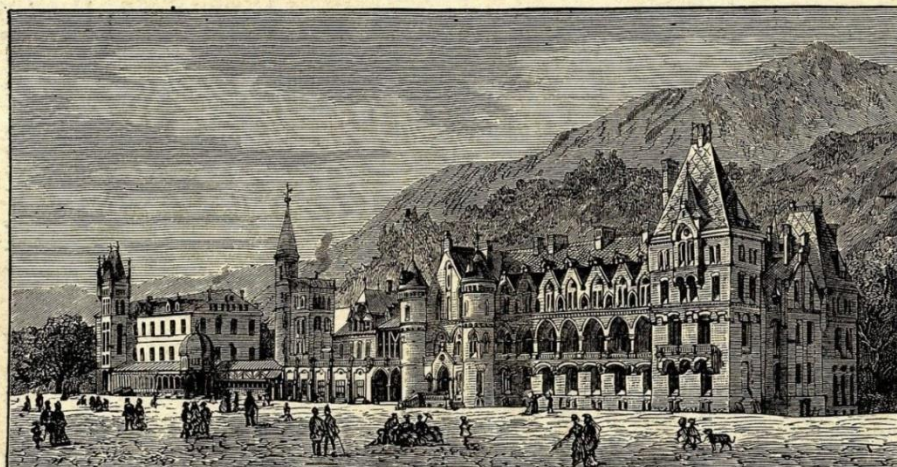
Il. 264. Dr Herman Brehmer, fot. nieznanego autora, 1850, Źródło: [https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Brehmer_\(Mediziner\)#/media/Datei:Brehmer.jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Brehmer_(Mediziner)#/media/Datei:Brehmer.jpg) [dostęp: 11.12.2023]



Il. 265. Trasa spacerowa koło leśnej łaźni. Źródło: R. Ortmann, *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, s. 26.

Die Dr. Brehmer'sche Heilanstalt für Lungenkranke in Görbersdorf.

863



Das erste für Lungenschwindsüchtige errichtete Sanatorium ist mit seinem Wintergarten das ganze Jahr geöffnet. Die Resultate der Winterkur stehen denen der Sommerkuren in nichts nach.

Pensionspreis von 42 Mrk. an pr. Woche. Post- u. Telegraphenstation.

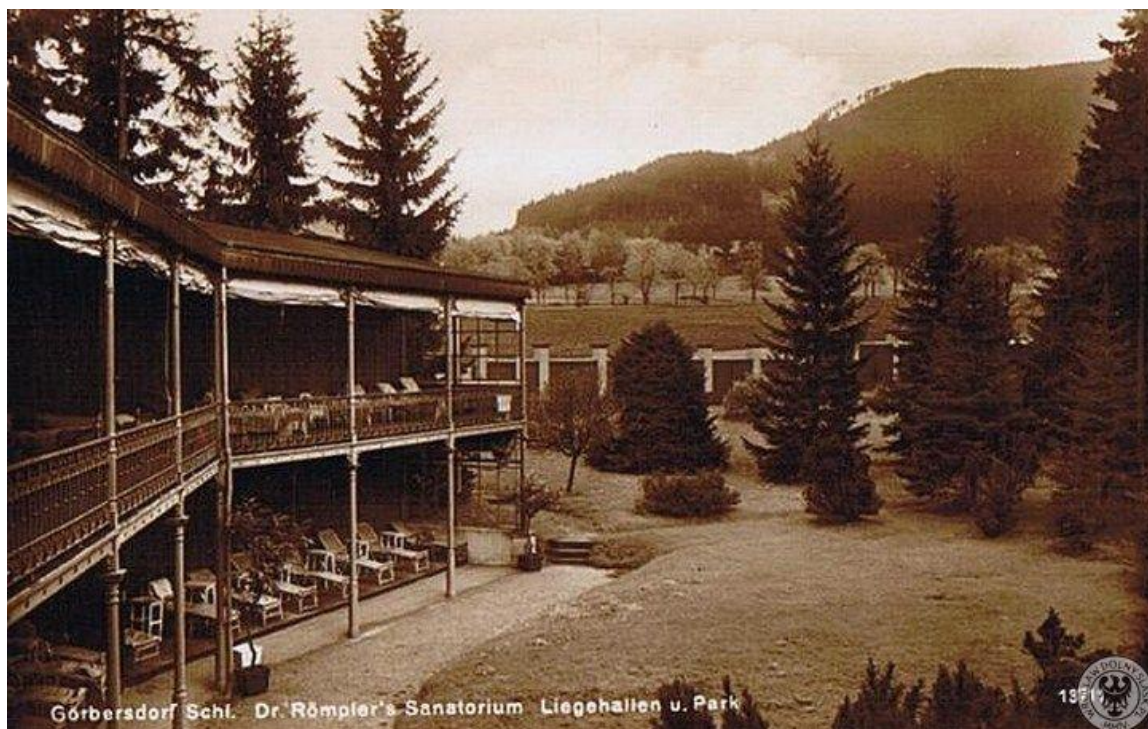
Briefe und Anfragen an
Dr. Brehmer.



Il. 266. Reklama zakładu leczniczego Brehmera z 1879 roku, informująca o całorocznych pobytach leczniczych oraz działającym przy obiekcie ogrodzie zimowym. Źródło: <https://polska-org.pl/5687337,foto.html?idEntity=6429856> [dostęp: 05.11.2023]



Il. 267. Kuracjusze podczas odpoczynku w leżakowni zakładu Bremera, 1920. Źródło: <https://polska-org.pl/4149961,foto.html?idEntity=6464224> [dostęp: 11.12.2023]



II. 268. Leżakownia w zakładzie Römplera, fot. nieznanego autora, ok. 1930. Źródło: <https://polska-org.pl/645767,foto.html?idEntity=564774> [dostęp: 11.12.2023]



II. 269. Główny budynek sanatorium Römplera z widocznym na pierwszym planie ogrodem zimowym. Źródło: *Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf...*, s. 7.



II. 270. Plan Sokółowska przedstawiający obszary poszczególnych zakładów leczniczych: na różowo zaznaczono tereny zakładu Brehmera, na niebiesko Römplera, a na szaro hrabiny von Pückler. Źródło: O. Welten, *Die Heilanstalten von Görbersdorf...*, 1887, brak paginacji



Il. 271. Doktor Hans Weicker, fot. nieznanego autora, bez daty. Źródło: <https://collections.nlm.nih.gov/catalog/nlm:nlmuid-101431750-img> [dostęp: 11.12.2023]

III.4.4.5. Rozrywka i rekreacja na terenie kurortu

Ponieważ w zakładzie Brehmera przebywali chorzy na gruźlicę, zalecano im powstrzymywanie się od zbędnych aktywności. Jako najbardziej odpowiednią formę spędzania czasu proponowano spacer, które miały też funkcję terapeutyczną¹⁶³⁷. Pisano, że rozrywki „dostarcza głównie piękne położenie miejscowości, przechadzka, rozmowa, czytanie czasopism i książek, gra w warcaby, szachy”¹⁶³⁸. Każdego lata, co 14 dni, w sali lub przy sprzyjającej pogodzie w lesie, odbywały się koncerty zespołu *Waldenburger Kapelle*. Pacjenci mieli także dostęp do czytelnicy z biblioteką liczącą około 2000 książek i czasopism w językach niemieckim, francuskim, angielskim, duńskim, szwedzkim, rosyjskim, polskim (w latach 70. XIX wieku książek w języku polskim było około 40) i węgierskim¹⁶³⁹. Za korzystanie z czytelnicy oraz uczestnictwo w koncertach

¹⁶³⁷ H. Kieszczyński, op. cit., s. 80.

¹⁶³⁸ Ibid., s. 81, W. Ścibiorowski, op. cit., s. 11.

¹⁶³⁹ O. Welten, op. cit., s. 23, A. Palleske, op. cit., s. 36, *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 4.

pobierano opłaty¹⁶⁴⁰. Drogą pocztową można było także otrzymać książki z wrocławskiej biblioteki publicznej¹⁶⁴¹.

Zimą, zwykle co tydzień, odbywały się także przedstawienia teatralne, jeśli tylko zespół odwiedzał w tym czasie Wałbrzych lub Boguszków-Gorce¹⁶⁴². W uzdrowisku zatrudnieni byli również nauczyciele, którzy uczyli chłopców przygotowujących się do egzaminów, prowadzono także lekcje muzyki¹⁶⁴³. Kuracjusze kupowali sobie hamaki, zawieszali je w sosnowym lesie i odpoczywali oddychając leśnym powietrzem¹⁶⁴⁴. Do dozwolonych form spędzania wolnego czasu należało także łowienie pstrągów¹⁶⁴⁵. Zimą w zakładzie Brehmera organizowano kuligi. Chorzy musieli być wówczas odpowiednio ubrani¹⁶⁴⁶.

Hipolit Kieszczyński zwracał uwagę, że Sokołowsko nie jest uzdrowiskiem w przyjętym wówczas tego słowa rozumieniu, co wiązało się ze specyficznymi, panującymi w takich miejscach zwyczajami. Pisał:

„Moglibyśmy chyba wspomnieć o tem, że tak zwane wody, służą często za miejsce wystawy córek do wydania za mąż, polowania na posażnych zięciów i vice-versa. Görbersdorf zaś jest miejscem, do którego zjeżdżają się chcący odzyskać utracone zdrowie, albo go przynajmniej poprawić; niema tu nawet tak zwykłych u wszystkich wód i kąpieli balów i zabaw publicznych: w Görbersdorfie chorzy bawią się w zawieszonych w lesie czółenkach płóciennych, zwanych hamakami”¹⁶⁴⁷.

Jako najbliższe atrakcyjne tereny spacerowe wskazywano *Büttner-Grund* (il. 272), dolinę leśną znajdującą się w pobliżu założenia Brehmera. Popularna była również trasa *Gottschall's Ruh*, polany, na której poeta Rudolf von Gottschall napisać miał epopeję liryczną „Die Göttin, ein hohes Lied vom Weibe” i gdzie później ustawiono jego popiersie¹⁶⁴⁸.

¹⁶⁴⁰ A. Kierzek, J. Odonicz-Czarnecki, op. cit., s. 83.

¹⁶⁴¹ A. Palleske, op. cit., s. 37.

¹⁶⁴² *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 6.

¹⁶⁴³ O. Welten, op. cit., s. 24.

¹⁶⁴⁴ A. Palleske, op. cit., s. 24.

¹⁶⁴⁵ B. Bradshaw, *Dictionary of Mineral Waters, Climatic Health Resorts, Sea Baths, and Hydropathic Establishments*, London 1883, s. 114.

¹⁶⁴⁶ A. Palleske, op. cit., s. 15.

¹⁶⁴⁷ H. Kieszczyński, op. cit., s. 18.

¹⁶⁴⁸ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 8–9, Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste, s. 36, A. Palleske, op. cit., s. 49.

Goście założenia Brehmera chętnie odwiedzali także *Hermann's Grotte* i *Gerthrud's Ruh* (il. 273.). Miejsca te otoczone były przez wyjątkowe okazy świerków i jodeł oraz porośnięte mchem głązy o ciekawych kształtach. Towarzyszył im szum krystalicznie czystych górskich źródeł¹⁶⁴⁹. Niedaleko położony był obiekt tzw. leśnych łaźni (w których prowadzono zabiegi prysznicowe dla lżej chorych pacjentów), a dalej ścieżka prowadziła do Świątyni Humboldta. Za nią zaczynała się trasa dla pacjentów o lepszym stanie zdrowia, prowadząca do *Katharinenhöhe* (il. 274.) i *Elisenhöhe*, skąd rozpościerały się wspaniałe widoki na dolinę Sokołowska¹⁶⁵⁰. Stamtąd przez Schölein-Platz dochodziło się do parku jeleni, a następnie do *Flügge's Halle*, w którym znajdowała się fontanna zasilana tutejszym źródłem wody (ilustracja)¹⁶⁵¹. Spacer po terenach należących do Brehmera były zakazane dla gości innych zakładów¹⁶⁵².

Nieco inaczej było w zakładzie Römplera, gdzie goście mogli brać udział w zabawach w sali muzycznej i bilardowej (il. 275.), co przeczyło metodom proponowanym przez Brehmera¹⁶⁵³. Na terenie tamtejszego parku wzniesiono Szwajcarkę (il. 276.) oraz zameczek *Friedensburg* (il.277.), które służyć miały za cele romantycznych wycieczek.

W sanatorium Weickera natomiast, jako formę rozrywki oferowano pacjentom wykłady medyczne w popularnonaukowej formie w myśl zasady, że „sanatorium publiczne powinno być przede wszystkim placówką oświatową”¹⁶⁵⁴.

W Sokołowsku działało także swoiste centrum polskiej kultury i miejsce spotkań inteligencji, utworzone w latach 70. XIX wieku w domu doktora Sokołowskiego i jego żony. Wśród gości tej pary znalazł się Władysław Matlakowski, uznany chirurg z Warszawy, a zarazem badacz kultur Podhala i podróżnik, który opiekował się swoim umierającym na gruźlicę przyjacielem, Romanem Kowalewskim. Sokołowski miał również okazję bliżej poznać Tytusa Chałubińskiego, profesora patologii i botanika, który spędził w miejscowości kilka tygodni towarzysząc swojemu, cierpiącemu na gruźlicę synowi, najwyraźniej doceniając przyjęte tu metody leczenia. Chałubiński zaimponował Sokołowskiemu swoją erudycją, rozsądnym i krytycznym podejściem do wyzwań współczesnej medycyny¹⁶⁵⁵.

¹⁶⁴⁹ R. Ortmann, op. cit., s. 40.

¹⁶⁵⁰ Ibid., s. 42–43, C. Deutsch, op. cit., s. 47–48.

¹⁶⁵¹ R. Ortmann, op. cit., s. 44–45.

¹⁶⁵² O. Welten, op. cit., s. 55.

¹⁶⁵³ *Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf*, s. 5–7.

¹⁶⁵⁴ A. Jüttemann, *Die preußischen Lungenheilstätten...*, s. 181.

¹⁶⁵⁵ A. Kierzek, J. Odonicz-Czarnecki, op. cit., s. 85.

W związku ze stałą obecnością gości zagranicznych w uzdrowiskach, w wielu z nich działały kluby, fundacje i stowarzyszenia, także wyznaniowe. Wiązało się z tym wzniesienie w Sokołowsku w 1885 roku kaplicy prawosławnej, a w 1901 roku cerkwi przeznaczonej dla licznie przybywających kuracjuszy z Rosji, Bułgarii czy Grecji¹⁶⁵⁶.

Dodajmy, że w Sokołowsku panowały warunki sprzyjające uprawianiu sportów zimowych, co zauważyli kuracjusze ze Skandynawii, którzy rozpropagowali tutaj narciarstwo¹⁶⁵⁷. W latach 30. XX stulecia wybudowana została skocznia, na której narodowa drużyna skoczków niemieckich przygotowywała się do Igrzysk Olimpijskich w 1936 roku, które miały miejsce w Garmisch-Partenkirchen (il. 278.)¹⁶⁵⁸.



Il. 272. Widok na *Büttnersgrund*, pocztówka, przed 1945. Udostępniona przez Herder-Institut

¹⁶⁵⁶ I. Spielvogel, *Przemiany...*, s. 19; A. Siemieniec, R. Mazur, op. cit., s.5.

¹⁶⁵⁷ J. Ilkosz, G. Grajewski, Ł. Krzywka, op. cit, s. 17.

¹⁶⁵⁸ *Schlesien. Die Deutschen Heimatführer Bd. 9*, Breslau Berlin 1938, s. 131.



II. 273. Herrmann's Grotte i Gertrud's Ruh, Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, s. 40



II. 274. Widok z Katharinenhöhe, ryc. T. Blätterbauera. Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, brak paginacji



Il. 275. Pokój klubowy w zakładzie Römplera, fot. nieznanego autora, 1904 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/3972497,foto.html?idEntity=3972445> [dostęp: 05.11.2023]



Il. 276. Szwajcarka w kompleksie Römplera, pocztówka, około 1920. Źródło: <https://polska-org.pl/696051,foto.html?idEntity=522971> [dostęp: 05.11.2023]



Il. 277. Zameczek *Friedensburg* w kompleksie Römplera, pocztówka, 1902. Źródło: <https://polska-org.pl/3587221,foto.html?idEntity=522970> [dostęp: 05.11.2023]



Il. 278. Ilustracja z cotygodniowego dodatku do „Schlesische Zeitung” z roku 1934, podpis: „Miejsce sportów zimowych Göbersdorf. Jedna z największych i najpiękniejszych skoczni narciarskich w górach Śląska, z odległościami skoków przekraczającymi 60 metrów. Otwarcie od 1 do 8 stycznia 1935”. Źródło: <https://polska-org.pl/3534399,foto.html?idEntity=548641> [dostęp 12.12.2022]

III.4.4.6. Oferta turystyczna okolic Sokołowska

Kuracjusze przebywający w Sokołowsku byli zwykle skupieni na systematycznym poddawaniu się zaleceniom medycznym, które zajmowały im większość czasu. Wacław Ściborowski polecał lżej chorym wycieczki spaceru do Mieroszowa, ale także wyjazdy do Wałbrzycha, Szczawna, Starego Zdroju i Jedliny¹⁶⁵⁹.

W informatorach krótko opisywano godne uwagi cele wycieczek oraz załączano stosowne mapy (il. 279.). Za takie uważano ruiny zamku Radosno (il. 280.) oraz wsie Rybnicę Leśną i Rybnicę Małą, skąd można było kontynuować trasę do uzdrowiska w Jedlinie¹⁶⁶⁰. W przewodniku Reimanna z 1885 roku jako bliskie cele wycieczek z Sokołowska polecano Góry Suche¹⁶⁶¹. Wśród dalszych celów wędrówek turystycznych wymieniono też wieś Wrzosówkę, z której podziwiać można było wspaniałe krajobrazy, pobliską Łomnicę ze stawami pełnymi pstrągów oraz ruiny zamku Rogowiec¹⁶⁶².

Wskazywano także dalsze trasy, a jako jedno z najpiękniejszych miejsc na Śląsku opisywano zamek Książ¹⁶⁶³, który „otoczony stromymi porośniętymi lasami skałami, łączy w sobie romantyczną dzikość głębokiego górskiego wąwozu z pięknem bukowych lasów porastających skalne zbocza”¹⁶⁶⁴. W drodze powrotnej polecano odwiedzić Szczawno¹⁶⁶⁵. Wskazywano także na opactwo w Krzeszowie (il. 281.) z licznymi rzeźbami oraz malowidłami autorstwa Michaela Willmanna¹⁶⁶⁶. Wymieniano także, odległe o półtorej godziny drogi od Sokołowska, skalne miasto w Adrŕpachu (il. 282.)¹⁶⁶⁷ oraz klasztor w Broumovie¹⁶⁶⁸, a także położony nieco dalej zamek w Náchodzie, skąd polecano udać się do Kudowy¹⁶⁶⁹.

¹⁶⁵⁹ W. Ściborowski, op. cit., s. 11.

¹⁶⁶⁰ H. K. Busch, op. cit., s. 123, *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 9; A. Palleske, op. cit., s. 48; R. Ortman, op. cit., s. 49–50.

¹⁶⁶¹ W. Reimann, op. cit., s. 95.

¹⁶⁶² Ibid., s. 96.

¹⁶⁶³ R. Ortman, op. cit., s. 51–53.

¹⁶⁶⁴ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 9–10, tłum. Maria Pytka.

¹⁶⁶⁵ H. K. Busch, op. cit., s. 118.

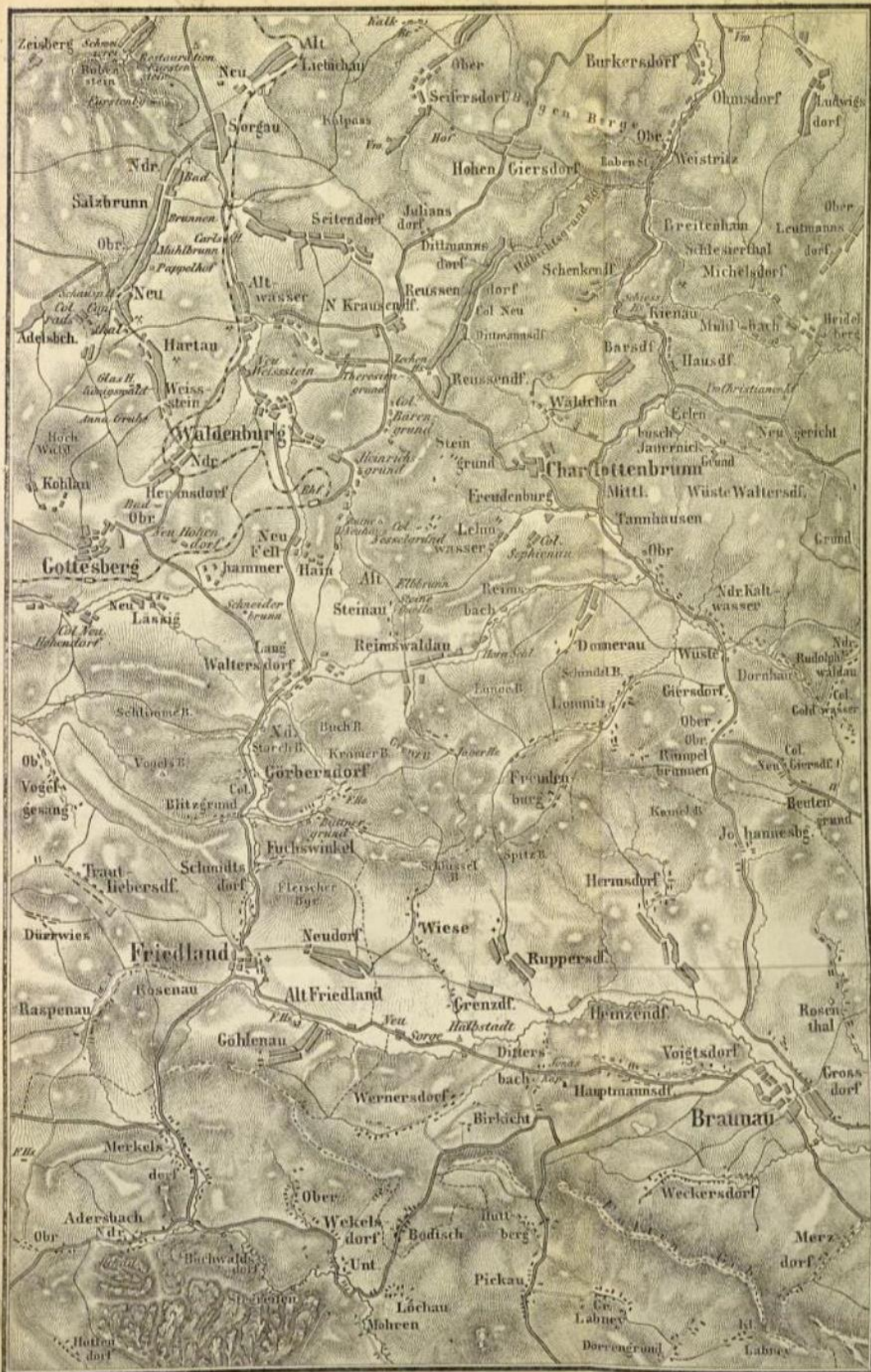
¹⁶⁶⁶ H. K. Busch, op. cit., s. 115–116, *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 10; A. Palleske, op. cit., s. 75–78; R. Ortman, op. cit., s. 53–55.

¹⁶⁶⁷ H. K. Busch, op. cit., s. 101, R. Ortman, op. cit., s. 59–63.

¹⁶⁶⁸ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 11–12; A. Palleske, op. cit., s. 66; R. Ortman, op. cit., s. 63–67; H. K. Busch, op. cit., s. 113–114

¹⁶⁶⁹ *Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung...*, s. 12–13.

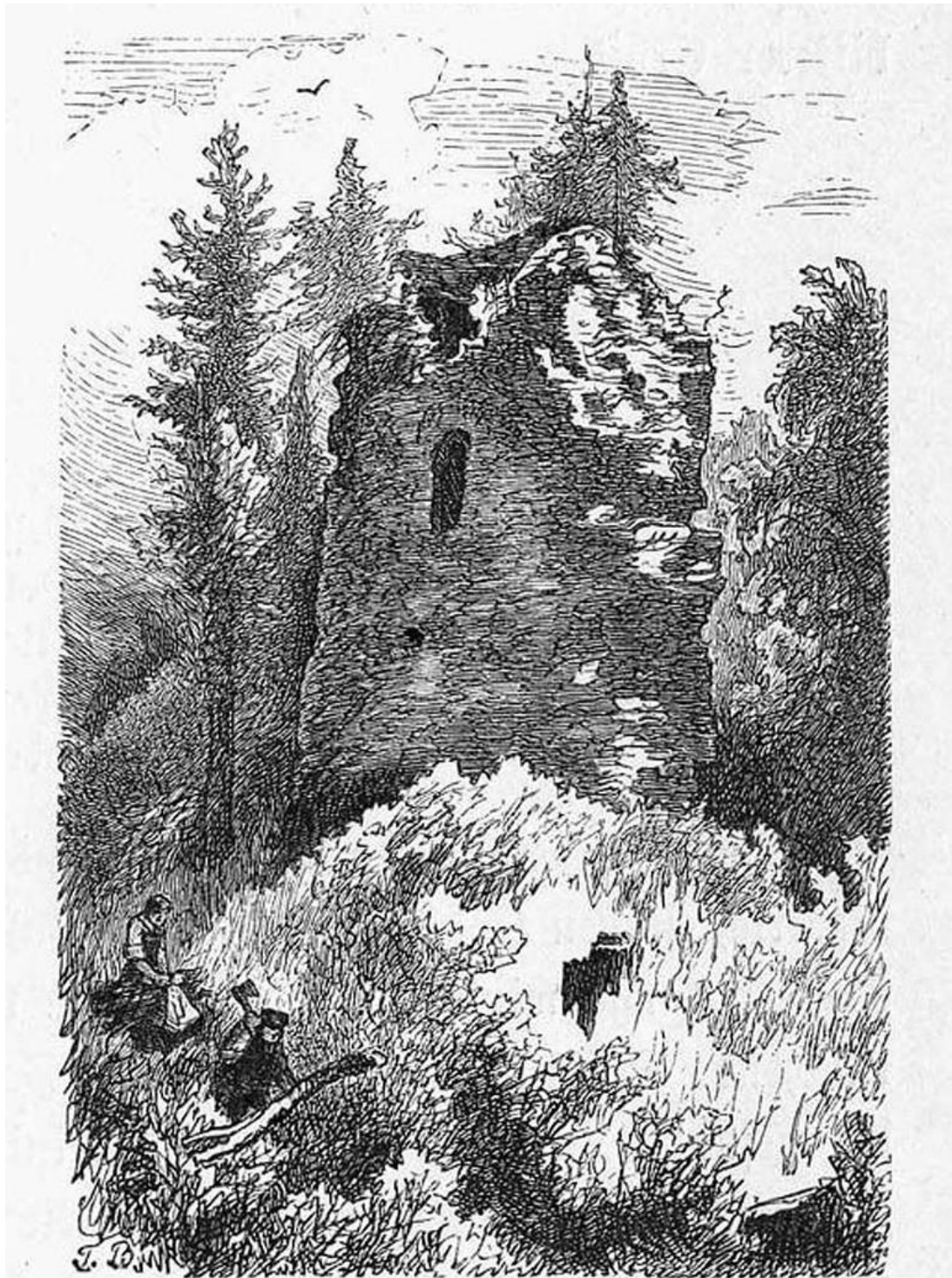
UMGEGEND VON GÖRBERSDORF



Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin in Berlin.

Lith. Anst. v. Th. Debus, Berlin.

Il. 279. Mapa Sokółowska i okolic. Źródło: H.K. Busch, *Die Görbersdorfer Heilanstalt des Dr. H. Brehmer*, 1875.



Sreudenschloß bei Görbersdorf.

rajaser.dolny-slask.org.pl



II. 280. Ruiny Zamku Radosno, ryc. T. Blätterbauera. Źródło: <https://polska-org.pl/4390568,foto.html?idEntity=539373> [dostęp: 11.12.2023]



II. 281. Krzeszów. Źródło: R. Ortmann, *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, brak paginacji.



II. 282. Adrspach, ryc. Blätterbauer. Źródło: R. Ortmann, *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887, brak paginacji

III.4.4.7. Rola właścicieli majątku

Sokołowsko jako miejscowość uzdrowiskowa należała do majątku Hochbergów (il. 299.)¹⁶⁷⁰. Poszczególne zakłady lecznicze otwierały w nich osoby prywatne, które kupowały lub wynajmowały odpowiednie nieruchomości.

Jedyne potwierdzone w materiałach źródłowych związku Hochbergów z prowadzonymi w Sokołowsku kuracjami, to posiadanie przez nich lasów w okolicach miejscowości, które udostępniane były jako cel spacerowy dla pacjentów zakładu Römplera¹⁶⁷¹. Doktor Römpler zawdzięczał ten przywilej koneksjom Hochbergów z hrabią Solms, u którego był wcześniej zatrudniony jako lekarz¹⁶⁷².

Na kształtowanie się krajobrazu kulturowego Sokołowska wpłynęła struktura własnościowa¹⁶⁷³. W miejscowości każdy zakład leczniczy miał innego, prywatnego właściciela, co determinowało indywidualny charakter placówki i zostało już obszernie przedstawione w poprzednich podrozdziałach.

III.4.4.8. Sokołowsko w oczach kuracjuszy

W 1872 roku jeden z kuracjuszy Sokołowska wspominał, że już droga do miejscowości pełna była estetycznych wrażeń. Obszar Gór Wałbrzyskich uznał co prawda za mniej atrakcyjny wizualnie niż górzyste tereny Turyngii, ale docenił jego monumentalny charakter. Pisał:

„Podróż wozem z Mioszowa drogą wijącą się nieustannie pomiędzy zalesionymi górami i prowadzącą w okolice Sokołowska jest niezwykle przyjemna, a woźnicy z reguły chętnie odpowiadają na wszelkie pytania podróżnego ze śląską życzliwością, aby dawać i czynić zaszczyty na swoim obszarze. Wreszcie samo Sokołowsko położone w malowniczym miejscu. Góry, które niemal całkowicie otaczają dolinę, wznoszą się nie tylko na dość znaczną wysokość tak, że w oczach człowieka z nizin nadają temu obszarowi zdecydowanie wspaniały charakter. W porównaniu do innych obszarów górskich północnych Niemiec [...] śląski krajobraz, przynajmniej ta jego część, jest mniej urokliwy. Ale nadrabia to swoją wielkością i poważnym pięknem, a pojedynczym miejscem bynajmniej nie brakuje pogodnego wdzięku”¹⁶⁷⁴.

¹⁶⁷⁰ Z. Leszko, op.cit., s. 12.

¹⁶⁷¹ O. Welten, op. cit., 55–60.

¹⁶⁷² H. Averbek, op. cit., s. 464.

¹⁶⁷³ K. Janusiak, op. cit., s. 113.

¹⁶⁷⁴ A. Pallese, op. cit., s. 3, tłum. Maria Pytka.

Palleske zwracał też w swojej publikacji uwagę, że w zakładzie leczniczym Brehmera realizowano przede wszystkim zasady ustalone przez lekarza i to im podporządkowany był cały pobyt. Pisał także, iż żadne z kolejnych otwieranych uzdrowisk przeznaczonych dla chorych na gruźlicę nie miało tak odpowiedniej lokalizacji jak Sokołowsko. Wskazał ponadto na słynny kurort w Davos, założony przez doktora Friedricha Ungera, który przebywał wcześniej na leczeniu u Brehmera. Chciał się nawet zatrudnić w roli jego asystenta, ale po otrzymaniu odmowy rozpoczął z doktorem Alexandrem Spenglerem działalność leczniczą w Davos¹⁶⁷⁵. Lekarze Ci nie dysponowali jednak wówczas własnym zakładem leczniczym, a po prostu świadczyli swoje usługi zakwaterowanym w różnych pensjonatach i hotelach chorym. Szwajcarska miejscowość była jednak w opinii Palleske położona zbyt wysoko i przebywanie w niej narażało pacjentów na niebezpieczeństwo zaostrzenia choroby¹⁶⁷⁶. Wdzięczny za przeprowadzoną w Sokołowsku kurację autor zakończył swoją publikację wierszem, który nazwał „pożegnaniem z doliną, która przez miesiące była także [...] wesołym i przyjaznym domem”¹⁶⁷⁷.

„Piękna dolino, w której byłem fizycznie chory,
Gdzie przeprowadziłem się pełen nadziei
I że moje nadzieje nie zostały zawiedzione,
Tobie wołam pozdrawiając dziś: dziękuję!
Źródélko, które do mnie szemrało, każdą ławkę,
Na której odpoczywałam pod łukami baldachimu,
Pozdrawiam zielone kształty Twoich lasów,
I których zapachów piłem zdrowie.
I kto kiedyś umieścił w Tobie uzdrawiającą moc,
Dzięki niemu przywróciłeś do zdrowia wielu ludzi
Z obolałą klatką piersiową i chwiejącymi się nogami:
Niech cię błogosławi i to, co w tobie drży,

¹⁶⁷⁵ Do zimy 1865 roku Davos znane było jako letnie uzdrowisko górskie. W 1865 roku przybyli w do niego chorzy Friedrich Unger i Hugo Richter. Ich kuracja szybko okazała się skuteczna, a Unger pracował potem w Davos przez ponad 20 lat. Richter początkowo kierował pensjonatem Strela, a później otworzył w Davos swoją drukarnię, wydając lokalne gazety. Pierwszy zakład leczenia gruźlicy w Davos powstał jednak dopiero w 1868 roku jako zakład Alexandra Spenglera i Willemema Jana Holsboera. Zob.: *Davos – the pioneer*, <https://www.davos.ch/en/information/portrait-image/storybook/davos-the-pioneer#> [dostęp: 05.11.2023].

¹⁶⁷⁶ Ibid.. s. 8–10, tą samą opinię miał autor wydanego w 1885 roku *Handbook of General Therapeutics*, zob. H. Zimssen, *Handbook of General Therapeutics*, New York 1885, s. 182–183.

¹⁶⁷⁷ A. Palleske, op. cit., s. 79.

piękna dolino! – Ale z daleka krzyczę
do ciebie moje ostatnie pozdrowienia!”¹⁶⁷⁸.

Ważne źródło wiedzy o uzdrowisku stanowi wydana w 1887 roku ocena zakładów leczniczych Sokołowska napisana przez kuracjusza Oskara Weltena¹⁶⁷⁹. Autor leczył się tam przez dwa lata i postanowił przedstawić własną opinię na temat tego kurortu¹⁶⁸⁰. Uważał, że przekonania o leczniczych właściwościach klimatu nie są jedynie wynikiem zbiegu okoliczności, ale też zbadanych faktów¹⁶⁸¹. Brehmerowi wytknął jednak brak doświadczenia w czasie, kiedy opracowywał swoje metody i zakładał kurort, choć docenił podporządkowanie uzdrowiska potrzebom i zdrowiu jego pacjentów¹⁶⁸². Zauważył również, że park przy zakładzie stanowi atrakcyjne dla kuracjuszy miejsce, co wyraził słowami:

„A kto po raz pierwszy wyjdzie z sanatorium, pomiędzy najwspanialszymi rabatami kwiatowymi, obok pięknej fontanny, łagodnie wznoszącymi się zygzakowatymi ścieżkami przejdzie w stronę lasu, który już po dwóch minutach wita go chłodną, pikantną świerkową ciemnością, ten prawdopodobnie w nim zostanie. Przez godzinę będzie prowadzony od zaskoczenia do zaskoczenia i nieodparcie zda sobie sprawę, że przez te wszystkie lata, odkąd Brehmer tu rządził, jego wyobraźnia niestrudzenie tworzyła nowe rzeczy, które mają na celu podtrzymywać chęć chorych do zwiedzania tego wspaniałego parku. Choć sama natura olśniewa rzadkim bogactwem uroków, Brehmer jednak starał się przedstawić je możliwie w najpiękniejszym świetle, a częściowo uzupełnić je artystycznie na najróżniejsze sposoby. Nie wspominając już o wielu miejscach odpoczynku pod cienistymi gigantycznymi drzewami, w przytulnych krzakach, we wspaniałych punktach widokowych lub przed pomnikami”¹⁶⁸³.

Według Weltena „Brehmer ukrył swoje światło pod korcem (...) i pod pewnymi względami oferuje znacznie więcej, niż obiecuje”, choć jednocześnie zauważył, iż nie brakuje niezadowolonych gości¹⁶⁸⁴. Za największy mankament pobytu uważano koszty kuracji. Mimo, że były one dokładnie opisane w informatorach, to zdarzali się

¹⁶⁷⁸ Ibid., s. 79–80, tłum. Maria Pytko.

¹⁶⁷⁹ O. Welten, *Die Heilanstalten von Görbersdorf: Was sie versprechen und was sie halten: Für Aerzte und Kranke auf Grund eigener Anschauung und authentischer Quellen*, Berlin 1887. Welten naprawdę nazywał się Georg Doleschal i był austriackim pisarzem cierpiącym na gruźlicę, zob.: *Deutsche Biographie. Welten Oskar*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz85000.html> [dostęp: 05.11.2023].

¹⁶⁸⁰ O. Welten, op.cit., s. 1–5.

¹⁶⁸¹ Ibid., s. 8.

¹⁶⁸² Ibid., s. 22–32.

¹⁶⁸³ Ibid., s. 37–38.

¹⁶⁸⁴ Ibid., s. 42.

kuracjusze, którzy próbowali dochodzić zwrotu kosztów przed sądami. Wątpliwości niektórych budziły szczególnie opłaty za leki, które dostępne były na miejscu dla wygody gości, oraz za zabiegi z wykorzystaniem lodu. Część gości uważała, iż pobyty w ogóle powinny być darmowe¹⁶⁸⁵. Skarżyć się mieli najczęściej obywatele Niemiec, co poświadcza niniejsza uwaga Weltena:

„Już z tych wypowiedzi widać, że są to w zasadzie drobne skargi, co jest także cechą niemiecką, ponieważ takie skargi zgłaszają prawie wyłącznie Niemcy, którzy są przyzwyczajeni do drobnostki w sprawach finansowych, nawet jeśli zostali hojnie obdarzeni szczęściem. Z drugiej strony nie należy zapominać, że nawet niewielka dodatkowa ilość będzie znacząca, jeśli leczenie będzie trwało długo. I wtedy dochodzi się do bardzo mądrego wniosku, że najtaniej jest dbać o zdrowie”¹⁶⁸⁶.

Pacjenci mieli być również niezadowoleni z poziomu podawanych posiłków, ale Welten odrzucił te opinie pisząc, że jest to kwestia osobistych gustów i preferencji smakowych. podkreślał, że wszystkie działania, metody i zasady obowiązujące w sanatorium Brehmera były podporządkowane celowi leczniczemu, a nie „prowadzone w celu osiągnięcia jak najwyższego zwrotu z kapitału inwestycyjnego”¹⁶⁸⁷.

Welten w znacznie bardziej krytycznym tonie wypowiadał się o zakładzie leczniczym Römplera, wskazując na jego nieodpowiednie położenie oraz brak wystarczającego zadrzewienia terenów zieleni¹⁶⁸⁸. Opisywał na przykład ścieżki na obszarach należących do założenia, które miały być niedostosowane do możliwości chorych na gruźlicę¹⁶⁸⁹, a same obszary spacerowe wystawione były na działanie silnych wiatrów. Ponadto właściciel miał „obiecywać znacznie więcej, niż instytucja jest lub będzie w stanie kiedykolwiek zaoferować”¹⁶⁹⁰. Welten zwracał również uwagę, że oferowane przez Römplera rozrywki, takie jak kręgielnia, mogły stanowić dla najciężej chorych zbyt duże obciążenie. Przytoczył także dane, mówiące o rosnącej śmiertelności wśród pacjentów oraz malejącej popularności zakładu¹⁶⁹¹. W opinii autora, Römpler nieudolnie naśladował zakład Brehmera, a przy tym w prospektach reklamowym wprowadzał swoich przyszłych pacjentów w błąd¹⁶⁹².

¹⁶⁸⁵ Ibid., s. 43.

¹⁶⁸⁶ Ibid., s. 44.

¹⁶⁸⁷ Ibid., s. 50.

¹⁶⁸⁸ Ibid., s. 60–63.

¹⁶⁸⁹ Ibid., s. 64.

¹⁶⁹⁰ Ibid., s. 65.

¹⁶⁹¹ Ibid., s. 67.

¹⁶⁹² Ibid., s. 87–89.

Jeszcze więcej zarzutów miał Welten wobec właścicielki trzeciego zakładu, hrabiny von Pückler. Zwrócił uwagę, że opisuje ona jako swoje obiekty, które wynajmuje, a jako część sanatorium przedstawia nieistniejące łazienki¹⁶⁹³. Budynek, w których przyjmuje kuracjuszy i otaczające je tereny nie były jego zdaniem odpowiednie, co podkreślił, komentując opis towarzyszących im ogrodów z prospektu hrabiny, następującymi słowami:

„Nazwanie tej kupy ziemi za wiejskim zajazdem „zbochem z łagodnie opadającymi tarasowymi ścieżkami i najpiękniejszym widokiem na góry Görbersdorf” naprawdę wymaga wiele wysiłku. Ale hrabina Pückler zajmuje się zupełnie innymi rzeczami, o czym powiem za chwilę. Dopiero stanie się jasne, że rozległe trzy „ogrody” i „taras” absolutnie nie są miejscem dogodnym do przebywania chorych, a to ponieważ: 1) nie chronią przed wiatrem i słońcem oraz 2) są wszystkie zlokalizowane blisko drogi, i z tego powodu są nie tylko w najbardziej irytujący sposób narażone na wzrok wszystkich przechodniów, ale są też całkowicie bezbronne wobec ulicznego kurzu. Osoba chora na płuca powinna oddychać leśnym powietrzem, a nie kurzem ulicznym”¹⁶⁹⁴.

Welten zauważył także, że chcący otworzyć uzdrowisko, odpowiednio wykształcony doktor Brehmer musiał długo ubiegać się o pozwolenie, a hrabina otrzymała je niemal natychmiast, nie dysponując odpowiednim zakładem¹⁶⁹⁵.

Publikacja Weltena odbiła się szerokim echem w środowiskach medycznych. Skomentowana została nawet na pierwszej stronie gazety poświęconej uzdrowiskom, „*Illustriertes Bade-Blatt*”. Najbardziej dotknięty krytyką poczuł się Römpler, który postanowił skierować sprawę do sądu, zarzucając autorowi informatora pomówienia. Ten jednak nie podjął sprawy tłumacząc, że Welten we wstępie wskazał, iż w publikacji przedstawia swoją opinię w odpowiedzi na broszury właścicieli zakładów leczniczych, a jego celem nie jest oskarżanie nikogo o złe zamiary¹⁶⁹⁶.

W tym samym czasie, wspomniany już Władysław Ściborowski samo położenie uzdrowiska opisywał jako „urocze”, pisząc, że „rzadko zdarza się spotkać miejsce tak od przyrody uposażone”¹⁶⁹⁷. Dostrzegając także działania mające na celu kształtowanie

¹⁶⁹³ Ibid., s. 98–99, 110.

¹⁶⁹⁴ Ibid., s. 113

¹⁶⁹⁵ Ibid., s. 133.

¹⁶⁹⁶ *Dr. Brehmer, Dr. Welten, Dr. Römpler und der Staatsanwalt*, „*Illustriertes Bade-Blatt*”, 10/1 1888, s. 1–2.

¹⁶⁹⁷ W. Ściborowski, op.cit., s. 2.

wizualnych aspektów krajobrazu. Jego uwagę przyciągnął obszerny ogród zakładu doktora Brehmera, który zagospodarowany został w części jako ogród angielski, przez Ściborowskiego nazywany „dzikim zagajnikiem”. Zwrócił również uwagę, że ścieżki prowadzone były w ten sposób, aby mimo zmian wysokości terenu, również słabsi pacjenci mogli z nich korzystać. Opisał także zielony taras, który porośnięty trawą i bujną zielenią, tworzył „ogród wiszący”¹⁶⁹⁸.

Znamy również relację Hipolita Kieszczyńskiego (polskiego inspektora magazynu solnego we Włocławku oraz arystokraty), z której wynika, iż podróż do Sokołowska stanowiła pewnego rodzaju przygotowanie na odczuwanie piękna tutejszego krajobrazu, które narastało wraz z przybliżaniem się do celu, o czym pisał następująco:

“Potrzeba być poetą, chcąc dostatecznie odmalować cudowną zachwycającą przyrodę, która w czasie tej podróży obleczona co raz nowymi szatami, co raz jest piękniejszą, co raz więcej malowniczą, i wśród takiej to drogi dojeżdżasz nasamprzód do Dittersbacha następnie powozem, snującym się pomiędzy wąwozami lesistych lub skalistych gór: do najwięcej uroczego miejsca (...) Sama osada rozciąga się szerokim pasem wzdłuż obszernej i żyznej doliny, wyniesionej na nad poziom morza; otoczona, a raczej zamknięta że tak powiem, ze wszech stron łączącymi się (...) górami, z wierzchołków których ukazuje się malowniczy i powabny krajobraz na okoliczne góry, doliny; a nawet w oddali dostrzegasz na tle nieba i owe niebotyczne, na wierzchołkach śniegiem pokryte góry, stanowiące, zdaje się, centrum gór olbrzymich”¹⁶⁹⁹.

Będąc już na miejscu Kleszczyński zwrócił także uwagę na udogodnienia czekające na kuracjuszy. Pisał:

„Jest tutaj także i kilka hoteli, restauracji, cukierni, sklepów zaopatrzonych we wszystko czego zapagniesz od galanterii i szkła, porcelany, cygar, papierosów, wyrobów wełnianych itp. Są nawet w Görbersdorfie osoby zajmujące się szyciem bielizny, ubiorów i kapeluszy damskich, słowem będąc tutaj nie czujesz żadnej prawie różnicy z miastem”¹⁷⁰⁰.

¹⁶⁹⁸ W. Ściborowski, op.cit., s. 2-4.

¹⁶⁹⁹ H. Kieszczyński, op. cit., s. 55-56.

¹⁷⁰⁰ H. Kieszczyński, op. cit., s. 17.



Il. 283. Kuracjusze Sokołowska na pamiątkowej fotografii, 1909. Źródło: <https://polska-org.pl/8306520,foto.html?idEntity=6088436> [dostęp: 21.11.2023]

III.4.4.9. Sokołowsko i okolice w ikonografii

Ryciny, na których przedstawiano przestrzenie uzdrowiskowe miejscowości powstawały od lat 70. XIX wieku. Na 1873 rok datuje się kolorową grafikę E. Kirchoffa z zakładem leczniczym Bremera (il. 284.). Pokazano na niej duże obiekty zakładu, wzniesione w centrum małej wsi w górskiej dolinie, otoczonej zalesionymi wzgórzami. Widoczne są także trasy spacerowe, po których poruszają się kuracjusze. Rycina sugeruje, że sanatorium Brehmera stanowiło nowoczesne miejsce, zapewniające wypoczynek i leczenie w otoczeniu wiejskich oraz górskich krajobrazów.

Przedstawienie o podobnym charakterze opublikowano dwa lata później w „Tygodniku Ilustrowanym” (il. 285.). Ukazuje ona zatopione w krajobrazie obiekty sanatorium Brehmera. W tle widoczne są pojedyncze zabudowania Sokołowska, a za nimi porośnięte drzewami wzgórza, a także liczne ścieżki spacerowe, również te z nowymi nasadzeniami. Grafika sugeruje, że zakład założony został w miejscu, w którym walory przyrodnicze służą powrotowi do zdrowia i są do tego odpowiednio przygotowywane.

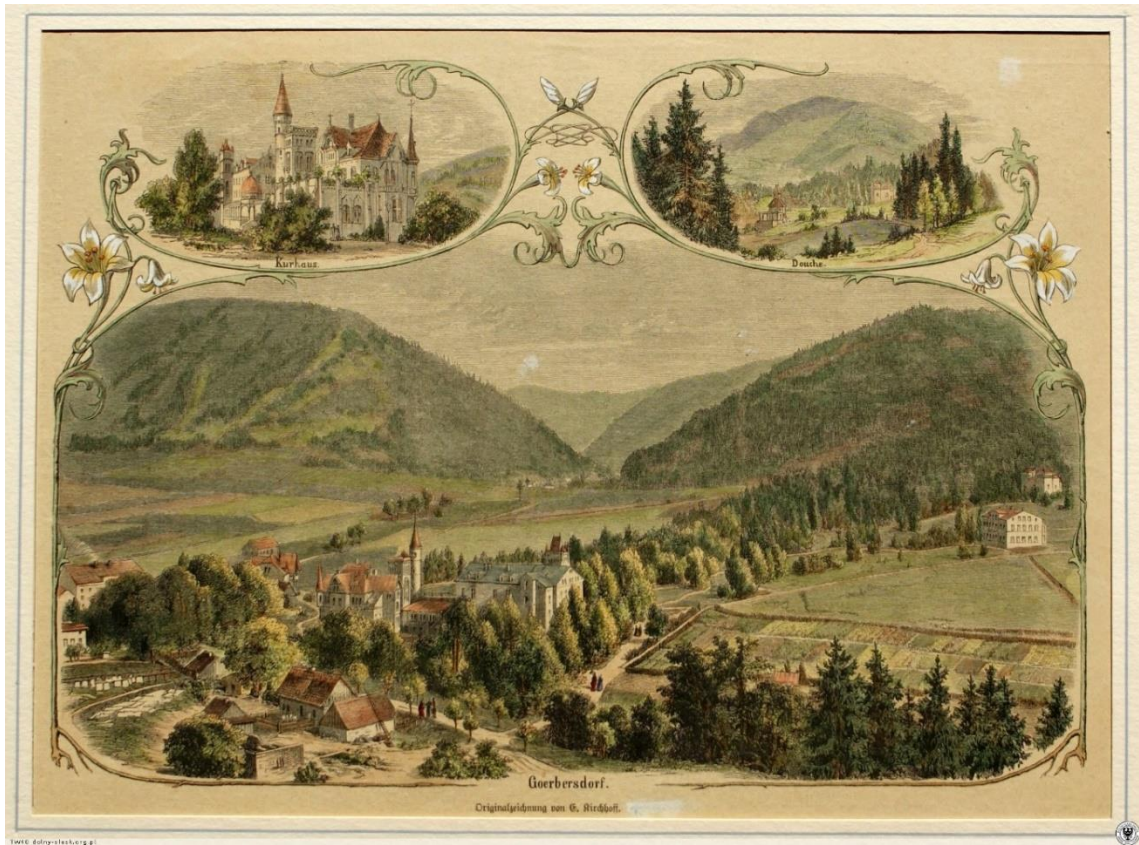
W kolejnych latach zaczęły powstawać fotograficzne panoramy Sokołowska. Jedna z pierwszych sugeruje, że miejscowość, poza ośrodkiem leczenia gruźlicy, stanowiło także cel wycieczek górskich. Fotografia z 1877 roku przedstawia turystę wpatrującego się w otaczającą dolinę wzgórz (il. 286.). Na ujęciu widoczny jest park

Brehmera z zabudowaniami oraz wiejskie domy. W tym czasie Sokołowsko było opisywane w przewodnikach, do których dołączano mapy prezentujące okoliczne atrakcje.

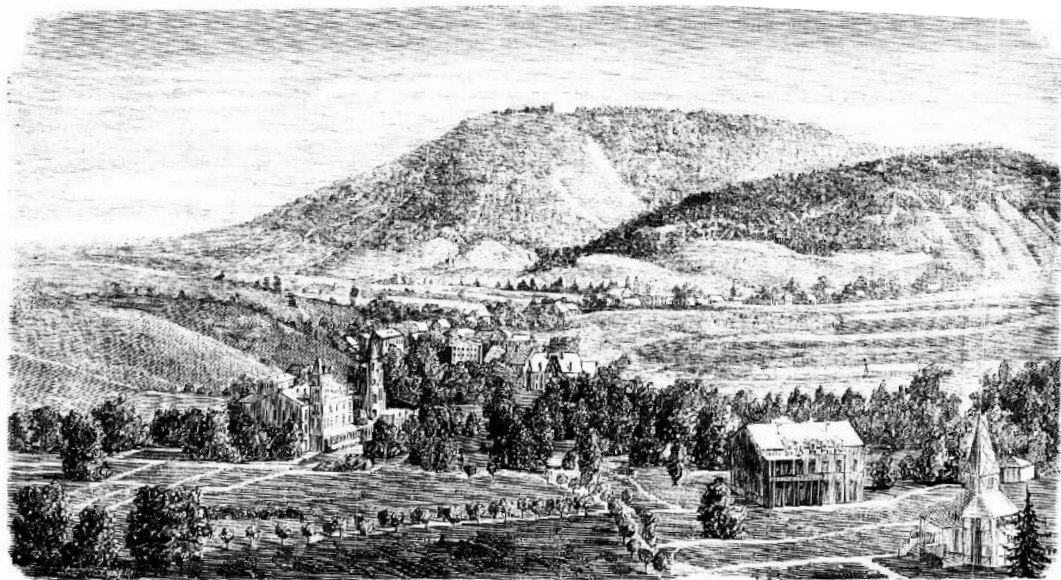
Ponieważ w uzdrowisku działało kilka zakładów leczniczych, które rywalizowały między sobą o pacjentów, fotografie często wykorzystywano w materiałach reklamowych. Przedstawiały więc one liczne sanatoryjne obiekty położone w otoczeniu lasów i gór. W latach 80. XIX stulecia powstały pierwsze fotografie ukazujące poszczególne obiekty założenia Brehmera. Na fotografiach ukazujących sanatorium dominowały ujęcia nowej części obiektu od strony ogrodu (il. 287. i 288.). Podobne podejście, akcentujące integrację zakładów leczniczych z przyrodą, było również preferowane przez właścicieli innych sanatoriów (il. 289.)

Również wśród pocztówek dominowały przedstawienia poszczególnych zakładów leczniczych (il. 247, 248. i 290.). One również pełniły funkcję promocyjną. Prezentowano na nich wszystkie główne sanatoria (il. 291.) oraz panoramy Sokołowska (il. 292.). Pokazywały one uzdrowisko jako idylliczną wieś, otoczoną przez zalesione góry.

Ikonograficzne materiały dotyczące Sokołowska podkreślały nowoczesność miejscowych sanatoriów, oferujących kuracje w uzdrowisku klimatycznym, w otoczeniu górskich widoków. Ich duża liczba umożliwiła prześledzenie zmian, jakie zachodziły w tutejszym krajobrazie. Pierwsze ilustracje ukazują jeden zakład Brehmera pośród sudeckiej wsi, dominujący nad nią skalą oraz „bajkową” architekturą. Z czasem powstawały kolejne sanatoria, które również wznoszono jako duże obiekty o reprezentacyjnych formach. Tym sposobem wieś położona w górskiej dolinie nabrała charakteru europejskiej lecznicy.



Il. 284. Panorama Sokołowska, z lewej strony widoczne zabudowania zakładu Brehmera, u góry przedstawiono obiekt zakładu leczniczego oraz leśne prysznice, ryc. E. Kirchoffa, 1873. Źródło: <https://polska-org.pl/7238486,foto.html?idEntity=562838> [dostęp: 05.11.2023]



Zakład leczniczy w Görbersdorf'ie na Szlązku pruskim.

Il. 285. Zakład leczniczy Brehmera w Sokołowsku. Źródło: „Tygodnik Ilustrowany”, t.16, nr 392, 1875, s. 8.



Il. 286. Wejście do doliny Sokołowska, fot. A. Leisner, 1877. Źródło: <https://polska-org.pl/8002371,foto.html?idEntity=562838> [dostęp: 05.11.2023]



Il. 287. Nowa część Sanatorium Brehmera, na pierwszym planie fontanna oraz młode drzewa zasadzone w ogrodzie, z tyłu widoczna górna część willi Brehmera, fot. A. Leisnera, ok. 1880. Źródło: <https://polska-org.pl/8141300,foto.html?idEntity=548639> [dostęp: 05.11.2023]

XII
A. LEISNER
 WALDENBURG in Schlesien
 BRESLAU GÖRBERSDORF SALZBRUNN
 im Löwenhaus.
 Alte Taschenstr. 20.



Il. 288. Willa Brehmera, fot. R. Halm, 1885. Źródło: <https://polona.pl/item-view/bbfc8656-8086-414e-a765-fab1d03f5e2b?page=0> [dostęp: 05.11.2023]



Il. 289. Sanatorium Römplera, fot. R. Halm, 1885. Źródło: <https://polona.pl/item-view/448c80c1-c84c-4974-bb93-aa13a4bf122e?page=0> [dostęp: 05.11.2023]



II. 290. Poczтівka prezentująca zakład Brehmera, 1900–1915. Źródło: <https://polska-org.pl/732258,foto.html?idEntity=534025> [dostęp: 05.11.2023]



II. 291. Poczтівka przedstawiająca zakłady Brehmera, Römplera i Weickera oraz panoramę Sokołowska, około 1900. Źródło: <https://polska-org.pl/821297,foto.html?idEntity=548639> [dostęp: 05.11.2023]



Il. 292. Widok na dolinę Sokołowska, pocztówka z 1912 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/6518322,foto.html?idEntity=562838> [dostęp: 05.11.2023]

III.4.4.10. Sokołowsko w przewodnikach

Sokołowsko było opisywane w przewodnikach od lat 60. XIX wieku. W publikacjach zagranicznych oraz niemieckich zwracano uwagę przede wszystkim na nowatorską metodę Brehmera, także w tym kontekście przedstawiano walory klimatyczne uzdrowiska. W przewodnikach po Sudetach i uzdrowiskach regionu miejscowość przedstawiano także jako atrakcyjny cel spacerowy a zarazem miejsce otoczone wieloma atrakcjami.

Zarówno w podręcznym przewodniku po Sudetach z 1862 roku, jaki i prezentacji kurortów niemieckich Haucka z 1865 roku, Sokołowsko wymieniono jako ośrodek hydroterapii (*Kaltwasserheilanstalt*)¹⁷⁰¹. W opracowaniu balneologicznym Juliusa Brauna z 1869 roku odnajdziemy krótką notatkę o „sanatorium zimnej wody” doktora Brehmera położonym w „wąskiej górskiej dolinie”¹⁷⁰². Podobna informacja zawarta została w przewodniku Carla Deutscha z 1873 roku¹⁷⁰³. Wskazano w nim także, iż tutejsze „powietrze leczy bardziej niż apteka”, ale kuracja musi być przeprowadzana

¹⁷⁰¹ W. Scharenberg, op. cit., s. 64, G. Hauck, op. cit., s. 73.

¹⁷⁰² J. Braun, op. cit., s. 629.

¹⁷⁰³ C. Deutsch, op. cit., s. 38–39.

pod ścisłym nadzorem medycznym¹⁷⁰⁴. Znaczną część notatki poświęcono też przedstawieniu informacji o wzorowanym na Sokołowsku Davos, które miało być nieprzystosowane do prowadzenia leczenia gruźlicy i przez to – zdaniem autora – niebezpieczne dla chorych¹⁷⁰⁵. W opisie Sokołowska pojawiła się także charakterystyka metody leczenia proponowanej przez Brehmera i opis przykładowego planu dnia i stosowanej diety¹⁷⁰⁶.

Sokołowsko pojawiło się także w przewodniku po kurortach śląskich z 1877 roku, przedstawione jako uzdrowisko wyróżniające się na tle innych tego typu miejscowości i z naciskiem na sanatoryjny charakter tego miejsca. Napisano o nim m.in.:

„Sokołowsko nie jest uzdrowiskiem wodnym, ani ośrodkiem źródeł mineralnych, ani uzdrowiskiem w potocznym tego słowa znaczeniu, ale sanatorium dla różnych szczególnych postaci chorobowych, wśród których dominują suchoty płucne. Ośrodek leczniczy został założony przez dr. Brehmera; znajduje się w jego posiadaniu i pod jego wyłącznym zarządem. Położenie miejsca w dolinie, 500 metrów nad poziomem morza (...) jest niezwykle piękne, nie tyle dla oka, które pragnie jedynie obrazów, krajobrazów pełnych delikatnego wdzięku i uroku, ale dla takiego, którego umysł woli skupiać się na poważnym pięknie i wspaniałych wrażeniach; jednak w żadnym wypadku nie mają one szorstkiego, nieprzyjemnego charakteru, ale raczej łagodny i wesoły”¹⁷⁰⁷.

W przewodniku Reimanna z 1885 roku miejscowość scharakteryzowano jako „uzdrowisko klimatyczne”. Wskazano, że działają w niej zakłady Brehmera i Römplera, w których kuracja oparta jest to dietę, zabiegi wodne i odpowiedni wysiłek fizyczny oraz wymieniono elementy infrastruktury przeznaczonej dla gości uzdrowiska¹⁷⁰⁸.

Wart odnotowania jest także przewodnik z 1927 roku autorstwa Torzewskiego, przeznaczony dla gości Szczawna i obejmujący cały region Gór Wałbrzyskich, w którym szeroko opisano Sokołowsko jako atrakcyjny cel wycieczek. Przytoczono w nim historię miejscowości, informując, że mieszkało w niej w tym czasie 750 mieszkańców, a rocznie odwiedzało zwykle około 1658 kuracjuszy i 15 tysięcy turystów¹⁷⁰⁹.

¹⁷⁰⁴ Ibid., s. 40–41.

¹⁷⁰⁵ Ibid., s. 41–42.

¹⁷⁰⁶ Ibid., s. 43–46.

¹⁷⁰⁷ *Warmbrunn, Reinerz, Landeck: mit Berücksichtigung der schlesischen Kurorte Johannisbad, Cudowa, Salzbrunn, Charlottenbrunn und Görbersdorf: praktischer Wegweiser für Lustreisende und Kurgäste*, Berlin 1877, s. 35.

¹⁷⁰⁸ W. Reimann, op. cit., s. 90–93.

¹⁷⁰⁹ F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland...*, s. 111–113.

W publikacji przedstawiono także możliwości zakwaterowania, informując o dobrze wyposażonych hotelach i pensjonatach z doskonałą kuchnią oraz dostępnej bazie usługowej¹⁷¹⁰. Sokołowsko scharakteryzowano jako „jedyne prawdziwie górskie miasteczko w rozległej okolicy” i dogodną bazę wypadową do spacerów na otaczające dolinę szczyty oraz do dalszych miejsc, takich jak pobliska Łomnica, Jedlina czy ruiny zamku Rogowiec¹⁷¹¹.

III.4.5. Podsumowanie

Sokołowsko leży na południe od Wałbrzycha, wąskiej dolinie otoczonej zalesionymi stokami Gór Suchych. Wieś wyróżnia się na tle pozostałych opisanych w rozprawie miejscowości, nie stanowiąc uzdrowiska w znaczeniu kurortu, ale raczej sanatorium lub zakładu leczniczego. Nie wykształciły się tu typowe przestrzenie uzdrowiskowe. Związane jest to przede wszystkim z dwoma czynnikami. Po pierwsze nie prowadzono tu zorganizowanej przez jednolity zarząd działalności leczniczej, lecz działało wiele obiektów leczniczych, które miały własne metody kuracji i rywalizowały między sobą. Drugi czynnik jest konsekwencją przyjętego modelu leczniczego, który wiązał się ze świadomością zakaźności leczonej tu gruźlicy. Kuracje przebiegały według ściśle przestrzeganego planu, w oparciu o zdrowotne właściwości klimatu oraz świadomość wpływu ruchu i diety na zdrowie. Goście poszczególnych sanatoriów nie mieli spędzać czasu na wspólnych zabawach towarzyskich, ale poświęcić się leczeniu, w miarę możliwości powracając do zdrowia.

W rozwoju Sokołowska w roli kurortu można wyróżnić dwa etapy. Pierwszy trwał od lat 50. XIX wieku do I wojny światowej. Rozpoczął go przyjazd do miejscowości doktora Hermanna Brehmera, który w 1854 roku rozpoczął tutaj stosowanie autorskiej metody leczenia gruźlicy i wraz z upływem czasu rozwijał swój zakład, który już 20 lat później stanowił okazałe założenie z parkiem i wieloma obiektami przeznaczonymi zarówno dla pacjentów. Z czasem w miejscowości zaczęły powstawać konkurencyjne zakłady lecznicze i każdy z nich kształtowany był jako odrębna przestrzeń uzdrowiskowa.

Proces leczenia prowadzony w Sokołowsku różnił się od standardowych kuracji w innych uzdrowiskach. Wymagał poddania się zaleceniom lekarza prowadzącego,

¹⁷¹⁰ Ibid, s. 114.

¹⁷¹¹ Ibid., s. 115–120.

a sama kuracja mogła trwać od kilku miesięcy do nawet kilku lat. Panujące w kurorcie zasady zdeterminowały kształt krajobrazu całej miejscowości. Wieś została podporządkowana działalności zakładów leczniczych. Ich właściciele lokowali gości w domach mieszkańców, a wiele gospodarstw funkcjonowało wyłącznie na potrzeby sanatoriów.

Charakter miejscowości wyznaczyli lekarze prowadzący zakłady lecznicze. W rezultacie wykształciła się tam architektura, która odbiegała od dotychczasowej, wiejskiej zabudowy. Nowo powstałe obiekty musiały odpowiadać na różnorodne nowe potrzeby, co doprowadziło do całkowitej transformacji architektonicznej wsi. Wpłynęły na nią także takie czynniki, jak obowiązujące trendy, zamożność właścicieli oraz renoma miejscowości. Rozbudowa infrastruktury Sokołowska rozpoczęła się po roku 1862 i trwała do początku XX wieku, co zaowocowało trwałymi zmianami architektonicznymi i przekształceniem miejscowości w kurort. Zakłady lecznicze Brehmera, Römplera i Weickera stanowiły odrębne założenia, zlokalizowane w centralnej i zachodniej części wsi i rozciągające się od głównej drogi przez parki zdrojowe aż do lasu. Składały się na nie tylko główne budynki sanatoryjne dominujące w krajobrazie, ale także wille, obiekty gospodarcze, sakralne i mała architektura. Również powstające w miejscowości pensjonaty przyczyniały się do budowania charakteru uzdrowiskowego miejscowości. Powstające w czasach świetności kurortu duże obiekty nie nawiązywały do form tradycyjnej zabudowy sudeckiej, ale wprowadziły nowe style – neogotycki (zespół Brehmera), neobarok (*Marienhau*s) i górski styl szwajcarski (obiekty Römplera).

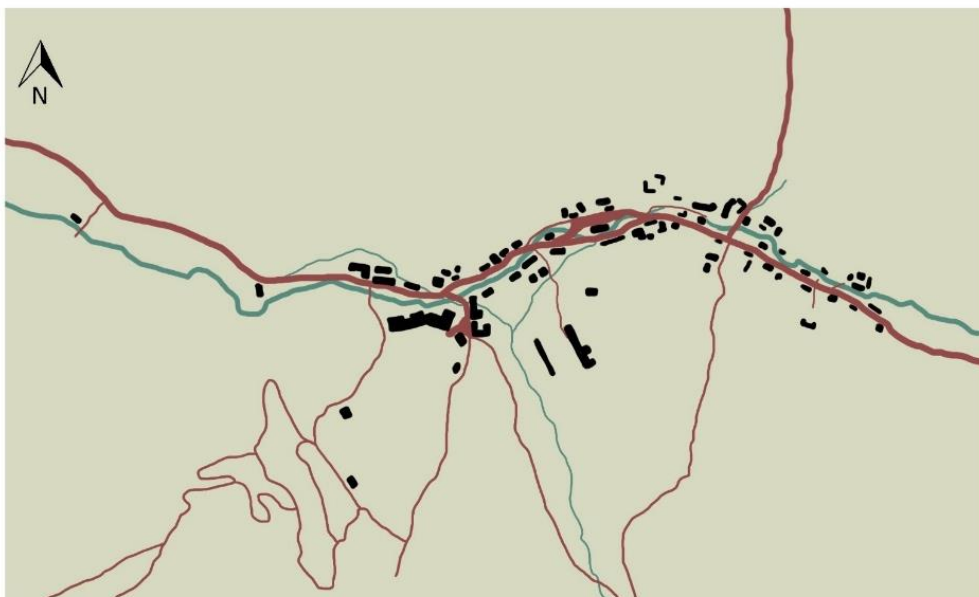
Wszystkie sanatoria były zakładane w oparciu o podobne założenia: obiekt mieszkalny o odpowiednim standardzie wpisywano w zadrzewiony teren spacerowy. Uzupełnienie stanowiły dodatkowe obiekty przeznaczone do zabiegów oraz ewentualna infrastruktura związana z działalnością zakładu. Kuracjusze spędzali czas podczas spacerów w parkach, a w razie niesprzyjających warunków wypoczywając w ogrodach zimowych. Rozwiązania dla zespołów kuracyjnych zaproponowane przez Brehmera, jeszcze w 1900 roku stanowiły w Niemczech modelowe podejście do przestrzeni sanatoryjnej. Ponieważ sokołowskie zakłady działały niezależnie i stanowiły dla siebie konkurencję, miejsca ogólnodostępne były wówczas nieliczne, a pacjenci przebywali na terenach swoich sanatoriów, oddając się kuracjom. Na tym etapie Sokołowsko, a raczej jego okolica, była także celem spacerów i wycieczek turystów oraz kuracjuszy z nieodległych Szczawna oraz Jedliny.

Początkowo, ze względu na znaczące koszty leczenia, na pobyt w Sokołowsku mogły sobie pozwolić jedynie osoby zamożne. Z czasem jednak zaczęto reklamować poszczególne obiekty jako zapewniające odpowiednie ceny dla członków takich grup jak: nauczyciele czy duchowieństwo. Pomimo tego, opłaty za długotrwały zazwyczaj pobyt stanowiły przeszkodę dla wielu potencjalnych pacjentów. Dopiero kiedy w 1896 roku Hans Weicker, lekarz nagradzany za osiągnięcia w dziedzinie higieny, otworzył w Sokołowsku publiczny zakład leczniczy, w który stał się dostępny dla szerszego grona kuracjuszy.

Drugi etap rozwoju miejscowości przypada na okres międzywojenny. Wraz z rozwojem medycyny, kiedy gruźlica przestała stanowić zagrożenie dla życia, tutejsze zakłady zaczęły przejmować funkcje sanatoryjne. Równolegle otwierano miejsca noclegowe dla turystów odwiedzających Sokołowsko, reklamowane jako kurort klimatyczny i stację sportów zimowych. Jego gośćmi byli już nie tylko chorzy i ich rodziny, ale także osoby poszukujące wypoczynku w górskim klimacie.

We wcześniejszym etapie rozwoju miejscowości nie wykształcił się plac uzdrowiskowy w tradycyjnej formie, ponieważ nie było jednego, najważniejszego w miejscowości miejsca (takiego jak ujęcia wód czy hale spacerowe w typowych uzdrowiskach). Z tego powodu hotele i pensjonaty, a także sklepy i restauracje wznoszono wzdłuż drogi, zapewniając turystom odwiedzającym Sokołowsko dostępność do niezbędnych usług. Zasięg uzdrowiska nie zwiększył się, nie nastąpiła także znacząca jego rozbudowa (il. 293.). Ówczesna miejscowość była przedstawiana w przewodnikach i mapach regionu jako cel atrakcyjny cel wycieczek, również dla kuracjuszy Szczawna i Jedliny.

Dodajmy, iż w latach 20. i 30. XX stulecia podjęto próbę organizacji w miejscowości centrum sportów zimowych, z czego do II wojny światowej uruchomiono jedynie skocznię narciarską.



Etap I



Etap II

- Legenda
- Budynki
 - Drogi
 - Cieki wodne

Il. 293. Schemat przekształceń przestrzennych uzdrowiska w Sokołowsku, oprac. Maria Pytka

IV. Wnioski

W dysertacji przeprowadzono analizę przemian krajobrazu kulturowego czterech uzdrowisk śląskich położonych w obszarze Sudetów Środkowych. Przeanalizowano je wykorzystując różne perspektywy badawcze. Otrzymano dzięki temu potwierdzenie tez postawionych na początku pracy, w rozdziale I. 1.

Ad.1. Uzdrowiska Sudetów Środkowych były miejscami, których układ przestrzenny determinowały specyficzne lokalne warunki naturalne (topografia, klimat, przyroda, zasoby naturalne)

Badaniami objęto krajobraz kulturowy uzdrowisk regionu wałbrzyskiego, który kształtowany był od 3. tercji XVII wieku do roku 1945. Przez ten czas infrastruktura podgórskich kurortów była systematycznie rozbudowywana i modernizowana. Pierwotnie wiejskie krajobrazy nabrały z czasem bardziej miejskiego charakteru. Niską, drewnianą zabudowę domów rolników i tkaczy zastąpiły liczne reprezentacyjne obiekty. Otaczające uzdrowiska tereny przekształcano, urządzając tam parki oraz trasy spacerowe dostosowane do możliwości kuracjuszy.

Poddane analizie kurorty zakładane były w dolinach obszarów górskich, co zdeterminowało dalsze kształtowanie tych miejscowości. Ich układy i główne obiekty podporządkowane były lokalnym warunkom (głównie lokalizacji ujęć wody źródlanej, ale także przebiegiem rzek oraz bliskością gór), które uniemożliwiały wytyczanie regularnych planów. Determinowało to w każdym z omawianych przypadków różną organizację centrum grupującego obiekty uzdrowiskowe. W przypadku Starego Zdroju i Sokołowska przybrały one charakter wnętrz ulicznych. W Jedlinie Zdroju wytyczono niewielki plac zdrojowy. Centrum największego w rejonie Szczawna formowało się wokół promenady zdrojowej.

Architektura obiektów uzdrowiskowych do końca XVIII stulecia pozostawała pod wpływem lokalnego budownictwa, najczęściej drewnianego lub wznoszonego w konstrukcji szachulcowej. Od początku XIX wieku, wraz z rozwojem europejskich kurortów oraz turystyki, do analizowanych uzdrowisk zawitały obiekty inspirowane architekturą rezydencjonalną i reprezentacyjną w charakterze. Większość z nich wzniesiono w stylu neoklasycystycznym. Przykładami takich realizacji są nowe łazienki w Starym Zdroju, dom zdrojowy w Jedlinie oraz ciąg budynków wzdłuż promenady w Szczawnie (hala spacerowa z pijalnią, *Kurhaus*, teatr). Wyjątkowe w tym kontekście

są obiekty sanatoryjne Sokołowska, gdzie każdy z zakładów wzniesiono w innym stylu (neogotyckim, neobarokowym i górskim stylu szwajcarskim), podkreślając tym sposobem kosmopolityczny charakter uzdrowiska.

Ad.2. Uzdrowiska Sudetów Środkowych propagowały nowoczesne metody leczenia oraz zdrowy tryb życia

Do 2. połowy XIX wieku infrastruktura uzdrowiskowa regionu wałbrzyskiego czerpała ze znanych wzorców i nie powstawały tu oryginalne rozwiązania. Jednak wraz ze zmianami, jakie nastąpiły w metodach leczenia oraz postępowaniem technologicznym (w dziedzinach związanych z higieną), podejmowane tu od 2. połowy XIX stulecia inwestycje wyznaczyły tendencje w projektowaniu obiektów sanatoryjnych i przestrzeni uzdrowiskowych, czego dowodem nagroda, jaką w 1911 roku zdobyło Szczawno na Międzynarodowej Wystawie Higieny w Dreźnie. W miejscowości działały już wtedy wodociągi, biologiczna oczyszczalnia ścieków, uregulowano także potok Szczawnika oraz zabezpieczono ujęcia wody mineralnej. Projektowane w uzdrowisku obiekty mieszkalne stawiano na dużych działkach, których część przeznaczona była na ogrody. Stanowiący inwestycję Hochbergów *Hotel Grand* zapewniał gościom dostęp do łazienek i elektryczności oraz innych udogodnień. Rozwiązania tu przyjęte stały się później inspiracją dla innych niemieckich obiektów hotelowych w kurortach. Co ważne, wszystkie wznoszone przez władze uzdrowiska obiekty łączono kompozycyjnie z otaczającym je krajobrazem.

Pionierskie rozwiązania zastosowano także w Sokołowsku. Specjalizacja zakładu oraz obserwacje poczynione przez lekarza uzdrowiskowego Hermanna Brehmera skłoniły go do budowy obiektu, który zapewniał pacjentom najwyższy poziom rozwiązań higienicznych, w tym nie tylko dostęp do łazienek, ale także odpowiednią wentylację pomieszczeń. Integralną część tego obiektu stanowił rozległy park. Z tych rozwiązań czerpały kolejne, powstające w miejscowości oraz poza nią, ośrodki leczenia chorób płuc. Dodajmy, że zakład doktora Brehmera został zaprezentowany przez Rzeszę Niemiecką na wystawie światowej w Paryżu w 1900 roku, jako modelowe rozwiązanie szpitala sanatoryjnego. Również kolejny z lekarzy zdrojowych Sokołowska, doktor Hans Weicker, uzyskał za swoje osiągnięcia związane z lecznictwem sanatoryjnym dwa wyróżnienia. Pierwsze, na wystawie światowej w St. Louis, a drugie na Międzynarodowej Wystawie Higieny w Dreźnie.

Charakterystyczną dla regionu wałbrzyskiego metodą kuracji było wykorzystanie połączenia metod balneologicznych z galaktoterapią. W każdej z analizowanych w rozprawie miejscowości produkty mleczne stosowano jako uzupełnienie kuracji. Najbardziej znany i powszechnie szanowany zakład serwatkowy znajdował się Szczawnie. Tutejsze stada kóz, krów, owiec i oślic zaspokajały potrzeby gości uzdrowiska. Zakład związany z przetwórstwem mleka modernizowano, dostosowując go do zmieniających się wymogów higienicznych, a we wszystkich kurortach wznoszono, budzące alpejskie skojarzenia Szwajcarki, które były miejscami prowadzenia galaktoterapii, a także atrakcyjnymi celami spacerów kuracjuszy.

Ad. 3. Uzdrowiska Sudetów Środkowych stanowiły czynnik rozwoju turystycznego regionu

Lokalizacja kurortów sprzyjała rozwojowi turystyki, co wynikało także z realizowanego profilu uzdrowiskowego. W czasie, kiedy działał Stary Zdrój, turystyka w rejonie Sudetów dopiero się rozwijała a główną rozrywką były tu gry i zabawy w domu zdrojowym i pensjonatach. Podstawowe miejsce spacerów stanowiła wówczas promenada, a nieco odleglejszym celem była Szwajcarka na *Vogelskoppe*. Wkrótce jednak zaczęto podkreślać znaczenie dalszych spacerów jako ważnego elementu kuracji. Otoczona wzgórzami Jedlina jako miejsce, gdzie proces leczenia nierozzerwalnie wiązał się z urokami krajobrazu, zaczęła być reklamowana już w 2. ćwierci XIX wieku. Założone tu parki leśne stanowiły miejsca obfitujące w atrakcyjne obszary wypoczynkowe i widokowe, urozmaicone altanami, rzeźbami i licznymi ławkami. Również w Szczawnie do podjętych na początku funkcjonowania uzdrowiska inwestycji należało wyznaczenie promenady zdrojowej oraz tras z atrakcyjnymi celami spacerowymi dostosowanymi do zróżnicowanych możliwości kuracjuszy, takimi jak wieża Anny, *Wilhelmshöhe* oraz *Idahof*. Gościom trzech powyższych uzdrowisk proponowano również kontynuowanie wędrówek po okolicznych wzgórzach. Inną formę spacerów realizowano w Sokołowsku, gdzie stanowiły część ściśle zalecanych kuracji. Odbywały się na terenach leśnych należących do poszczególnych zakładów. Wznosząc wzdłuż wytyczonych tras liczne pawilony, fontanny oraz inne obiekty małej architektury, urządzono je tak, aby ich zagospodarowanie stanowiło dodatkową motywację dla kuracjuszy,

Wraz z rozwojem turystyki uzdrowiska regionu wałbrzyskiego stały się zarówno jej celem, jak i bazą. Dysponowały one odpowiednim zapleczem noclegowym oraz były

dobrze połączone komunikacyjnie z resztą Śląska i dalej Europy, dzięki czemu już w latach 40. XIX wieku opisywano je w przewodnikach jako łatwo dostępne. Połączenia kolejowe do Wrocławia i Świebodzic, a w później także bezpośrednie do Starego Zdroju, Szczawna i Jedliny ułatwiały kuracjom dotarcie do zdrojowisk. Jak już napisano, uzdrowiska stanowiły także dogodną bazę wypadową do dalszych wycieczek krajoznawczych, a liczne atrakcje zlokalizowane w okolicy zapewniały rozrywkę podczas długotrwałej kuracji. To przyczyniło się do powolnego przekształcania uzdrowisk w miejsca wypoczynku.

Jako największą atrakcję regionu przewodniki wymieniały kompleks zamku Książ, polecany dla bardziej sprawnych gości Szczawna jako cel spacerowy. Pozostałym proponowano wycieczki konne, dyliżansowe, a później samochodowe i za pomocą regularnych linii autobusowych. Zwiedzanie Książa, szczególnie tzw. Starego, wystylizowanego na średniowieczną ruinę, wpisywało się również w modę na wycieczki o charakterze romantycznym. Wśród proponowanych celów znajdowały się także inne zamki znajdujące się w okolicy (głównie ich ruiny), malownicze wsie oraz większe miejscowości regionu. W ramach doświadczania krajobrazu industrialnego regionu polecano także wizyty w zakładach przemysłowych okolic Wałbrzycha, w tym w fabrykach porcelany oraz pokopalnianych sztolniach.

Uwagę zwraca obecność omawianych uzdrowisk w europejskich (głównie niemieckich) publikacjach poświęconych takim miejscom, a później także w przewodnikach turystycznych, co świadczy o ich rozpoznawalności. Już od końca XIX wieku opisywano źródła lecznicze działające w Starym Zdroju, Szczawnie i Jedlinie. W serii przewodników „Europäische Wanderbilder” (publikowanej również w języku angielskim pod tytułem „Illustrated Europe” oraz francuskim, jako „L'Europe illustrée”), wydawanej w Zurychu w latach 80. i 90. XIX stulecia, opisano dwie miejscowości regionu: Sokołowsko (1882) i Szczawno (1889), podkreślając ich renomę.

Do pobytu w uzdrowiskach zachęcały także broszury i przewodniki. Powstające licznie od początku XIX wieku, opracowywane były najczęściej przez lekarzy i zarządy zdrojowe. W związku z tym przedstawiano w nich nie tylko historię miejsca oraz skład chemiczny i lecznicze zastosowania wód, ale także zaplecze usługowe, noclegowe i rozrywkowe poszczególnych miejscowości. Na początku ilustrowane były one rycinami, a później licznymi fotografiami. Wraz z rozwojem turystyki zaczęto promować kurorty jako bazę wypadową do dalszych wycieczek, opisując ich cele także w informatorach zdrojowych. Załączano do nich nie tylko plany miejscowości i terenów

rekreacyjnych, ale także schematy połączeń kolejowych i tramwajowych. Korzystający z uzdrowisk mogli już od 2. tercji XIX wieku nabyć karty pamiątkowe, zawierające kolorowe ryciny najważniejszych przestrzeni uzdrowiskowych, ale także atrakcji turystycznych regionu. W latach 80. XIX wieku wydawano je już w wersjach ilustrowanych fotografiami. W końcu stulecia popularność uzyskały pocztówki, najpierw graficzne, później fotograficzne, ilustrujące kurorty i atrakcje turystyczne poza nimi.

Ad. 4. Uzdrowiska Sudetów Środkowych wypełniały kryteria heterotopii

Przeanalizowane uzdrowiska funkcjonowały według wskazanych przez Foucaulta zasad heterotopii. Były one miejscami, które choć nie były dostępne dla wszystkich obywateli, to w omawianym okresie stanowiły ważny element kulturowy oraz społeczny. Stanowiły miejsce spotkań różnych grup, wymiany myśli oraz uczestnictwa we wspólnych rozrywkach. Pełniły również konkretną funkcję w społeczeństwie, choć ich określone kulturowo role nie były stałe. Najpierw były one celem kuracji, potem także rekreacji i wypoczynku. Kurorty Sudetów Środkowych zestawiały ze sobą również potencjalnie niekompatybilne przestrzenie. Obok eleganckich pensjonatów i hoteli przeznaczonych dla bogatych gości poszukujących elitarnych rozrywek oraz chcących zamanifestować swoją przynależność do elity, działały tu przytułki dla chorych i ubogich. Wszyscy jednak korzystali z tych samych ujęć wód leczniczych, miejsc i obiektów publicznych oraz walorów krajobrazu. Spotykali się na spacerach w tych samych miejscach, brali udział w wędrowniach po tych samych szlakach. Miejscowości uzdrowiskowe pełniły rolę kulturotwórczą, stając się wzorcowymi centrami życia społecznego oraz różnych form rozrywek i rekreacji.

Omawiane miejscowości pełniły także funkcję przestrzeni kulturowych będącymi heterotopią kompensacji. Wykreowana w nich przestrzeń była dobrze uporządkowana. Uregulowany był plan dnia kuracjuszy, pory ich posiłków, rozrywek i wypoczynku. Jednocześnie eksperymentowano tutaj z formami organizacji społecznej i ekonomicznej. Przejawem takiego eksperymentu było dopuszczenie do korzystania do większości ze zdrojów wszystkich grup społecznych. Prowadzone w Sokołowsku zakłady leczenia chorób płuc stanowiły także modelowy przykład heterotopii dewiacji, gdzie na izolacji przebywały osoby niepożądane w społeczeństwie.

Ad. 5. Uzdrowiska Sudetów Środkowych stanowiły miejsca prestiżowe i dochodowe dla właścicieli

Powstanie i rozwój wszystkich omawianych w rozprawie kurortów były zasługą śląskiej arystokracji. Stary Zdrój rozkwitł w 2. połowie XVIII wieku dzięki fundacjom rodziny von Mutius, Jedlina zawdzięcza powstanie rodzinie Sehrr-Thoss, a donatorami Szczawna byli zamożni Hochbergowie, Sokołowsko natomiast rozślawione zostało dzięki inicjatywie hrabiny von Colomb, która w późniejszym etapie nie brała co prawda udziału w jego rozwoju, zapisała się jednak w historii jako pomysłodawczyni otwarcia górskiej lecznicy opartej o właściwości klimatu.

Spośród zmieniających się właścicieli uzdrowisk, jedynie Hochbergowie zarządzali Szczawnem w sposób ciągły aż do roku 1931, kiedy to ze względów finansowych zmuszeni byli sprzedać tę część swojego majątku. Wspierając szczawieńskie inwestycje przez niemal dwa stulecia, uczynili miejscowość wizytówką rodu, źródłem dochodu, przede wszystkim elementem podkreślającym pozycję społeczną i prestiż rodziny. Ich kolejne decyzje umacniały renomę Szczawna wśród okolicznych uzdrowisk. Jedną z pierwszych, która przyczyniła się do rozślawienia kurortu, była zgoda na eksport butelkowanej wody mineralnej. Wkrótce trafiała ona nie tylko do odległych prowincji niemieckich, ale także do innych rejonów Europy, a nawet świata. Poszerzając ofertę kulturalną uzdrowiska udostępnili oni w roku 1821 kuracjom Szczawna i Starego Zdroju swój bogaty księgozbiór przechowywany w Książu, a z tzw. Starego Zamku oraz rozległego parku uczynili cel kuracyjnych wędrówek. Na początku XX wieku nie tylko zainwestowali w odpowiednie ujęcia źródeł i uregulowanie Szczawnika, ale także w budowę reprezentacyjnego obiektu noclegowego. W projektowanie *Grand Hotelu* zaangażowała się sama księżna Daisy, żona Hansa Heinricha XV von Hochberg, a standard obiektu pozwalał na zapraszanie doń znakomitych gości, wśród których znaleźli się np. Winston Churchill i król Grecji Konstantyn I. Dopełnieniem oferty było, założone w okresie międzywojennym, pole golfowe.

Ad. 6. Uzdrowiska Sudetów Środkowych tworzyły klaster

Niemiecko amerykańska historyczka Ute Lotz-Heumann wskazała, że od XVIII stulecia niektóre kurorty wchodziły w sieć powiązań, tworząc klastry¹⁷¹². Takie

¹⁷¹² U. Lotz-Heumann, *The German Spa in the Long Eighteenth Century*, Routledge New York-London 2022, s. 47–49.

miejsowości funkcjonowały z reguły w niedużej odległości od siebie, co było konsekwencją lokalnych warunków geologicznych. Ich wzajemna rywalizacja, ale także współpraca wzmacniały znaczenie całego klastra uzdrowisk, wzmacniając jednocześnie szanse na odniesienie sukcesu przez każde z nich. Lotz-Heumann podała przykłady takich powiązań, wskazując m.in. na Wiesbaden ze Schwalbach i Schlangenbach oraz czeskie Karlove Wary (niem. Karlsbad), Franciszkowe Łaźnie (niem. Franzensbad), Cieplice (niem. Teplitz) i Mariańskie Łaźnie (Marienbad) oraz ogólnie uzdrowiska śląskie, nie wyjaśniając relacji zachodzących między nimi. To niepodejmowane wcześniej, w kontekście kultury uzdrowiskowej na Śląsku, podejście skłoniło autorkę dysertacji do poszukiwań powiązań pomiędzy uzdrowiskami regionu. Wnioski z przeprowadzonych w rozprawie analiz pozwalają na stwierdzenie, iż uzdrowiska Sudetów Środkowych od XIX wieku funkcjonowały w obrębie jednego klastra w następujących zakresach: a) rodzajów kuracji; b) grup społecznych, do których adresowana była oferta; c) wachlarza propozycji o charakterze kulturalno-rozrywkowym; d) oferty rekreacyjno-turystycznej.

Uzdrowiska Sudetów Środkowych, których powstanie związane było z odkryciem źródeł o właściwościach leczniczych prowadziły kuracje kąpielowe, krenoterapie i galaktoterapie. Każda z tych miejscowości miała jednak specyficzne cechy, które powodowały, że pacjenci podejmowali w nich inne kuracje. Stary Zdrój dysponował wodami, których smak określano jako nieprzyjemny i wykorzystywano je raczej do kąpieli. W czasie swojego działania pełnił on w klastrze rolę uzdrowiska kąpielowego, będącego w tym zakresie zapleczem także dla gości przebywających na kuracji w nieodległym Szczawnie. Szczawno natomiast prowadziło głównie kuracje pitne z wykorzystaniem wód zdrojowych (które doceniano ze względu na ich łagodny smak) oraz napojów mlecznych. Tutejsze zakłady serwatkowe były uznawane za najnowocześniejsze na Śląsku i stale modernizowane. Jedlina stanowiła uzdrowisko, w którym proponowano wszystkie formy kuracji. Smak tutejszych wód nie był ich walorem, co maskowano poprzez stosowanie mleka i serwatki. Ważnym elementem kuracji w Jedlinie były natomiast spacerunki po odpowiednio urządzonej parkach leśnych. Sokołowsko dołączyło do klastra w 2. połowie XIX wieku jako miejsce skierowane do chorych na gruźlicę. Od początku swojego powstania uzupełniało ono klastrowe funkcje związane z leczeniem gruźlicy. Ponieważ wraz z rozwojem bakteriologii większość uzdrowisk przestała przyjmować osoby zakaźnie chore, istnienie w grupie miejsca, do którego kierować mogli się obciążeni poważnymi

schorzeniami, stanowiło ważny element uzupełniający ofertę regionu. Prowadzono tu terapię dietetyczno-terenową, wykorzystującą lecznicze właściwości klimatu.

W Starym Zdroju panowała elitarna atmosfera, w wśród gości przeważała szlachta. Szczawno było najbardziej zróżnicowane pod względem społecznym. Przyjmowało na kuracje nie tylko zamożne osoby, ale także ubogich chorych. Kuracjusze zwracali także uwagę na liczną reprezentację gości wyznania mojżeszowego, korzystających ze szczawieńskiego źródła. Jednocześnie w miejscowości powstawały kolejne obiekty mieszkalne i rekreacyjne mające zaspokajać potrzeby gości z kręgów elit. Sokołowsko również stanowiło, do czasu finansowania kuracji z funduszy ubezpieczeniowych, elitarnie miejsce wypoczynku, zapewniające możliwie wysoki komfort pobytu. Jedynie w Jedlinie nie skupiano się strukturze społecznej i konwenansach, stawiając na kurację i doświadczanie estetycznych walorów krajobrazowych, które były dostępne dla wszystkich.

Dodać należy, iż największą grupę obcokrajowców w kurortach Sudetów Środkowych stanowili Polacy, a ich pobyty stanowiły ważne źródło dochodu uzdrowisk. Poza wizytami w celach zdrowotnych, towarzyskich i rozrywkowych, organizowano tu także spotkania konspiracyjne, patriotyczne. W licznie odwiedzanych zdrojowiskach łatwiej było unikać inwigilującej niepodległościowe środowiska policji. Działały też pensjonaty prowadzone przez Polaków i skierowane do polskich gości. Do miejscowości regionu przyjeżdżali także polscy artyści. Kontakt z polskimi kuracjuszami ułatwiali zatrudniani w uzdrowiskach medycy polskiego pochodzenia, jak Alfred Sokołowski w Sokołowsku oraz Józef Górski prowadzący działalność w Szczawnie. Aż do początku XX wieku tutejsze uzdrowiska reklamowane były w prasie polskiej, tłumaczono też na język polski broszury i informatory zdrojowe.

Wnioski z analizy funkcjonowania poszczególnych uzdrowisk wskazują, że oferta każdego z nich skierowana była do różnych grup społecznych i jednocześnie uwzględniała różne cele pobytu w kurortach. Stary Zdrój był miejscem wypoczynku arystokracji, a Jedlina stanowiła szeroko dostępne miejsce dla mniej zamożnych, w tym urzędników a także inteligencji i artystów. Szczawno, choć prowadzone przez majątny ród z Książa, od początku XIX wieku realizowało także pobyty dla ubogich, co sprawiało, że tutejsi goście pochodzili właściwie ze wszystkich grup społecznych (nawet teoretycznie elitarny golf reklamowano tu jako rozrywkę dla każdego). Sokołowsko jako wyspecjalizowane miejsce leczenia gruźlicy, szczególnie przed

I wojną światową, prowadzone było przede wszystkim jako miejsce pobytu najciężej chorych a jednocześnie (ze względu na długie pobyty) dobrze sytuowanych pacjentów.

Analizowane uzdrowiska konkurowały i zarazem uzupełniały się w zakresie oferty rozrywkowo-rekreacyjnej. W Starym Zdroju oferowano rozrywki niemal wyłącznie związane z obiektami zdrojowymi. W Jedlinie główną atrakcją stanowiły walory krajobrazowe i przyrodnicze, dostępne dla wszystkich gości i nie wymagające ponoszenia dodatkowych kosztów. W Szczawnie proponowano kuracje oparte o spacerowanie po trasach parkowych, ale zapewniano także rozrywki kulturalne w zróżnicowanych funkcjonalnie obiektach uzdrowskich. Zachęcano także do odbywania dłuższych spacerów do położonych w okolicy atrakcyjnych miejsc. Sokołowsko z kolei było miejscem, gdzie pacjenci poddani restrykcyjnemu regulaminowi, nie byli kuszeni atrakcjami, które zakłócałyby spokój kuracji. Szczególnie w zakładzie doktora Brehmera podkreślano, że cały pobyt należy podporządkować procesowi leczenia i nawet trasy spacerowe zaplanowane zostały według zaleceń lekarzy.

Głównym kurortem kłostwa wałbrzyskiego było Szczawno, którego lokalizacja, ukształtowanie terenu, zasoby naturalne oraz wsparcie i pozycja właścicieli majątku sprzyjały utworzeniu źródła, zapewniając jego stały rozwój. Na wschód od Szczawna, za wzniesieniem *Wilhelmsöhe* działało już wcześniej uzdrowisko Stary Zdrój. Jego przestrzeń była ograniczona zarówno przez lokalną rzeźbę terenu, jak i pobliskie obszary przemysłowe, jednak dysponowało ono zapleczem w postaci Domu Zdrojowego, w którym umożliwiano uprawianie hazardu, niepopieranego w Szczawnie przez tamtejszego głównego lekarza Augusta Samuela Zemplina, ale bardzo popularnego wśród kuracjuszy. Gry karciane były wówczas ważną gałęzią działalności zdrojowej w kurortach niemieckich, stanowiąc cenioną rozrywkę, ale też źródło dochodu dla właścicieli źródła.

Innym elementem uzupełniającym ofertę Szczawna były kąpiele w wodach Starego Zdroju, stanowiące uzupełnienie pitnej kuracji szczawieńskiej. Nawet w okresie, kiedy Stary Zdrój zaczął ulegać presji rozwijanego w dolinie przemysłu, miejsce to długo pozostawało celem wycieczek dających możliwość podziwiania krajobrazu przyrodniczego z jednej strony, z drugiej zaś oglądania budzących ciekawość elementów industrialnych.

Jedlina w tym czasie stanowiła kurort tańszy, działający według typu uzdrowiska opartego o *Naturheilkunde*. W kłostwie uzdrowisk wałbrzyskich przyjęła funkcję miejsca dostępnego dla wszystkich kuracjuszy. Jednocześnie była ona także miejscem

pracy i wypoczynku naukowców, przyrodników i twórców. Walory estetyczne lokalnego krajobrazu stały się wartością, o którą w XIX stuleciu skutecznie oparto całą działalność miejscowości. Sprzyjało temu również rosnące zainteresowanie turystyką, co doprowadziło na początku XX wieku do transformacji Jedliny w miejsce wypoczynkowe, podjęto także próbę promowania jej jako celu urlopowego, atrakcyjnego przez cały rok.

Wycieczki do Szczawna i Jedliny proponowano lżej chorym pacjentom Sokołowska, co dawało im możliwość doświadczania życia uzdrowiskowego i jednocześnie generowało ruch turystyczny w kurortach. Kiedy gruźlica przestawała być zagrożeniem, Sokołowsko postanowiono przekształcić w wysokogórską stację klimatyczną i centrum sportów zimowych.

Przewodniki skierowane do potencjalnych gości Sudetów informowały o Starym Zdroju, Jedlinie, Szczawnie i Sokołowsku oraz polecały podczas wizyty w jednym uzdrowisk zwiedzenie innych kurortów, a także korzystanie ze związanych z nimi atrakcji. Promowano w ten sposób bogactwo regionu, w którym można było doświadczyć różnych typów uzdrowisk i związanych z tym sposobów spędzania czasu. Jako dalsze cele wycieczek w regionie proponowano zamki (np. Książ, Grodno, Bolków, Radosno) oraz miejscowości (np. ADRSPACH, Wałbrzych, Świdnica, Krzeszów). W bogato ilustrowanych i zaopatrzonych w mapy przewodnikach zamieszczano i opisywano trasy pozwalające odwiedzać poszczególne kurorty. Rozwojowi turystyki w regionie sprzyjała poprawa warunków komunikacyjnych, rozwój kolei oraz wprowadzenie usług autobusowych i taksówek.

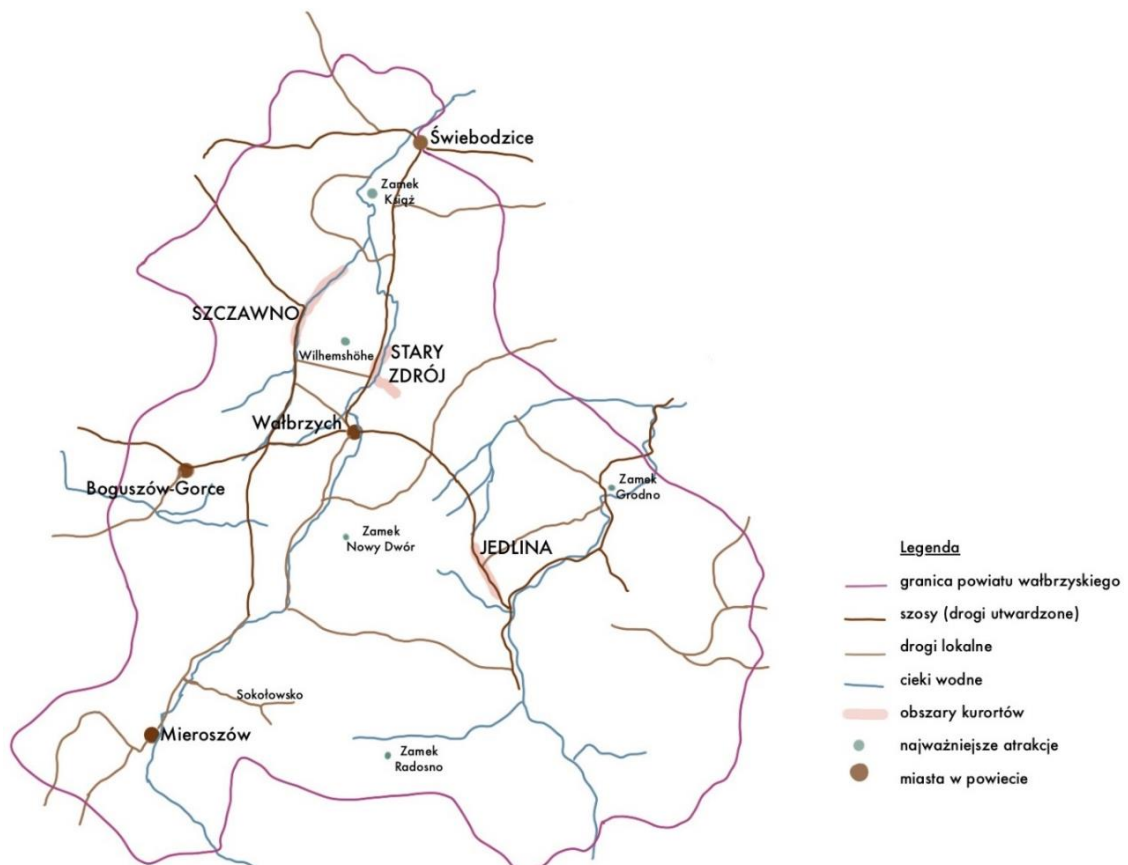
Pierwszy zakład leczniczy w Sokołowsku powstał w momencie, kiedy upadało uzdrowisko w Starym Zdroju. Można zatem przyjąć, że wałbrzyski klaster uzdrowisk oparty była stale o trzy miejscowości uzdrowiskowe. Do lat 60. XIX wieku były to Szczawno, Jedlina i Stary Zdrój, a później tę ostatnią zastąpiło Sokołowsko. Wiązało się to nie tylko z utratą leczniczych właściwości Starego Zdroju, ale także ze zmianami w funkcjonowaniu tego typu miejscowości zachodzącymi w ówczesnej Europie. W końcu XIX stulecia „elitarny” do tej pory charakter uzdrowiska zaczęto zastępować kurortami respektującymi wiedzę bakteriologiczną i opartymi o naukowe osiągnięcia medycyny. Taki właśnie typ uzdrowiska realizowany był w Sokołowsku, w którym stosowano najpierw pionierskie metody doktora Brehmera, a potem szeroko dostępne leczenie sanatoryjne w publicznym zakładzie doktora Weickera. Jedlina, zachwycająca krajobrazem, ale jednocześnie łatwo dostępna, pozostawała miejscem wypoczynku osób

przyjeżdżających podziwiać tutejsze walory przyrody, trzonem zaś pozostało Szczawno, którego duża przestrzeń oraz zróżnicowane tereny rekreacyjne pozwalały na odbywanie kuracji lub choćby kilkudniowych pobytów. Wyraźny podział funkcji poszczególnych uzdrowisk zaczął zanikać wraz z rozwojem ubezpieczeniowego modelu uzdrowiskowego, wciąż jednak miejscowości te funkcjonowały w układzie wspólnych zależności.

W XX wieku, a szczególnie po I wojnie światowej krajobraz kulturowy kurortów zaczął się zmieniać. Arystokratów i przedstawicieli burżuazji, będących głównymi inwestorami oraz najczęstszymi gośćmi uzdrowisk europejskich, dotknęły problemy finansowe. Większy udział w pokrywaniu kosztów leczenia uzdrowiskowego zaczęły mieć kasy chorych oraz towarzystwa ubezpieczeniowe, a dotychczas gruźlicze sanatoria przekształcano w szpitale. Wcześniej działający podział funkcjonalny klastra uzdrowiskowego ulegał stopniowemu zatarciu. Główną rolę zaczęła przejmować turystyczna wartość regionu.

I okres funkcjonowania klastru uzdrowisk wałbrzyskich

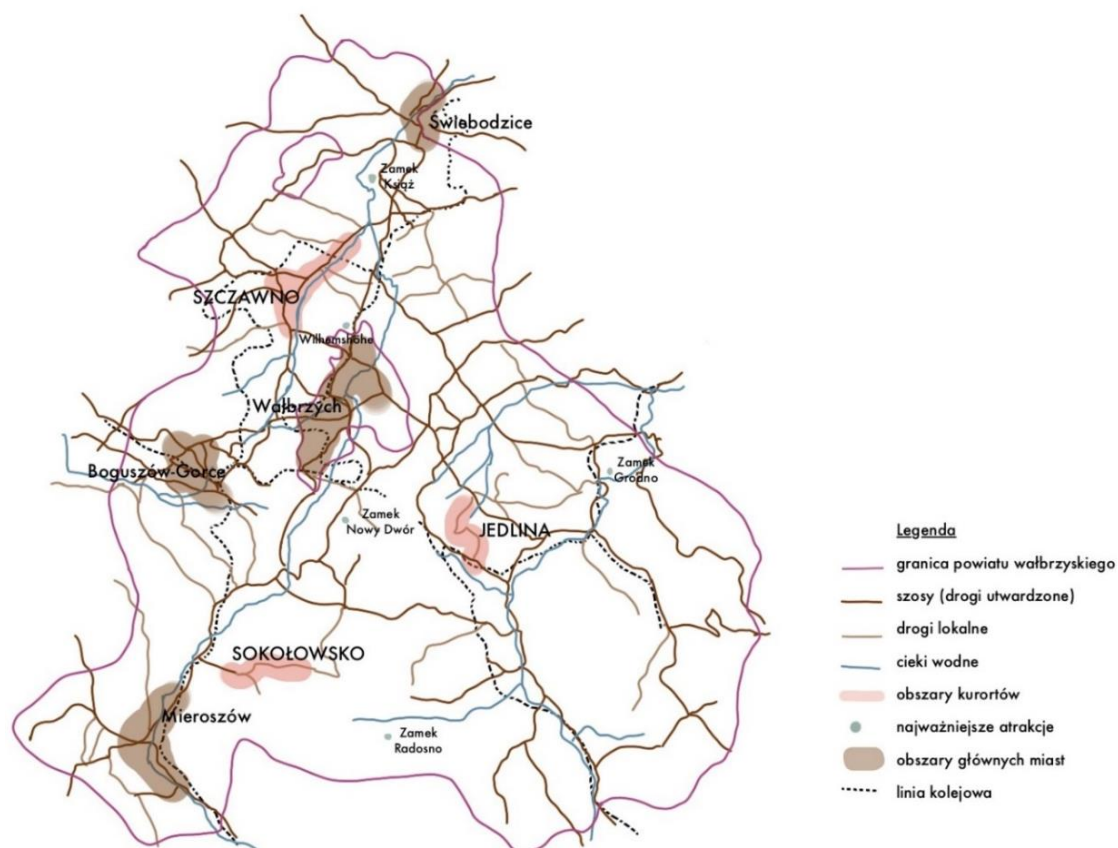
Uzdrowisko	Zakres świadczeń	Cechy kurortu w klastrze
Stary Zdrój	<ul style="list-style-type: none"> • Krenoterapia • Zabiegi kąpielowe • Galaktoterapia 	<ul style="list-style-type: none"> • Uzdrowisko elitarne • Dobre właściwości wód stosowanych do kąpeli i dostępna infrastruktura kąpielowa • U schyłku działalności atrakcje turystyczne związane z infrastrukturą przemysłową
Jedlina	<ul style="list-style-type: none"> • Krenoterapia • Zabiegi kąpielowe • Galaktoterapia 	<ul style="list-style-type: none"> • Tanie uzdrowisko • Walory krajobrazu i środowiska przyrodniczego • Spokojny wypoczynek: czas wolny spędzany w parkach leśnych
Szczawno	<ul style="list-style-type: none"> • Krenoterapia • Zabiegi kąpielowe • Galaktoterapia 	<ul style="list-style-type: none"> • Dostępne dla wielu grup kuracjuszy • Bogata i różnorodna infrastruktura uzdrowiska • Starannie urządzone, rozległe tereny zieleni i rekreacji



Il. 294. Schemat położenia Starego Zdroju, Jedliny i Szczawna z głównymi szlakami komunikacyjnymi, innymi miejscowościami oraz atrakcjami turystycznymi, około 1830 roku, oprac. Maria Pytka

II okres funkcjonowania klastru uzdrowisk wałbrzyskich

Uzdrowisko	Zakres świadczeń	Cechy kurortu w klastrze
Jedlina	<ul style="list-style-type: none"> • Krenoterapia • Zabiegi kąpielowe • Galaktoterapia 	<ul style="list-style-type: none"> • Tanie uzdrowisko • Walory krajobrazu i środowiska przyrodniczego • Spokojny wypoczynek: czas wolny spędzany w parkach leśnych
Szczawno	<ul style="list-style-type: none"> • Krenoterapia • Zabiegi kąpielowe • Galaktoterapia 	<ul style="list-style-type: none"> • Dostępne dla wielu grup kuracjuszy • Najbardziej rozwinięta infrastruktura uzdrowiska, również rozrywkowa • Rozwinięte tereny zieleni i rekreacji
Sokołowsko	<ul style="list-style-type: none"> • Leczenie dietetyczno-terenowe chorób płuc • Galaktoterapia 	<ul style="list-style-type: none"> • Wspecjalizowane leczenie chorób płuc • Wysoki standard infrastruktury • Odpowiednie rozwiązania higieniczne • Liczne obiekty sportowe



Il. 295. Schemat położenia Jedliny, Szczawna i Sokołowska z głównymi szlakami komunikacyjnymi, liniami kolejowymi, innymi miejscowościami oraz atrakcjami turystycznymi, około 1900 roku, oprac. Maria Pytka

Ad. 7. Uzdrawiska Sudetów Środkowych były miejscami, w których realizowane były kolejno dwa modele uzdrawiskowe: niemiecki romantyczny i niemiecki ubezpieczeniowy

Kuracje prowadzone w analizowanych uzdrawiskach oparte były przez długi okres w oparciu o niemiecki model romantyczny, odwołujący się do znaczenia, wręcz mitologizacji sił natury. Oferta rozrywkowa poszczególnych zdrojowisk była, szczególnie do połowy XIX wieku ograniczona, a pobyty stosunkowo tanie. Główny element pobytu stanowiły różnorodne zabiegi lecznicze. Wykorzystywano do nich źródła wód mineralnych, które służyły zarówno kąpielom, jak i picciu. Dużą rolę w procesie powrotu do zdrowia przypisywano produktom mlecznym, które zalecane były w każdej z miejscowości jako środek łagodzący działanie wód zdrojowych oraz sam w sobie wzmacniający organizm. Dodatkowym czynnikiem terapeutycznym były spacerowanie. Sokołowsko jest uzdrawiskiem, w którym pierwszy zakład zdrojowy doktora Brehmera powstał w oparciu o obserwację wpływu górskiego klimatu na chorujących na gruźlicę. Dzięki wykorzystaniu jego właściwości, zastosowaniu odpowiedniej diety oraz zaleceniu umiarkowanego wysiłku fizycznego na świeżym powietrzu, część chorych na gruźlicę, uważaną dotychczas za śmiertelną, powracała do zdrowia.

W końcu XIX stulecia, wraz ze zmianami w finansowaniu pobytów leczniczych oraz profilaktyce i terapii chorób, wykształcił się niemiecki model ubezpieczeniowy uzdrawisk. Pobyt w uzdrawiska stały się dostępne dla większej grupy pacjentów. Promowano w nich coraz częściej zdrowy i higieniczny tryb życia. Omawiane w rozprawie kurorty dostosowane zostały do nowego sposobu prowadzenia kuracji i pobytów. Po przejęciu zakładu hrabiny von Pückler, w 1896 roku, doktor Weicker otworzył w Sokołowsku pierwszy publiczny zakład leczenia gruźlicy. Do zachodzących zmian dostosowywano również przestrzenie uzdrawiskowe. W Szczawnie wybudowano w 1901 roku nowoczesny zakład przyrodolecznicy, oferujący szeroki zakres dostępnych zabiegów, ale jeszcze w końcu lat 30 XX. wieku zastąpiono go nowym budynkiem. W kolejnych latach w omawianych kurortach powstawały publiczne tereny rekreacyjne i sportowe, w tym boiska, baseny i trasy oraz skocznie narciarskie.

Przeprowadzone analizy wskazują, że krajobraz kulturowy uzdrawisk regionu wałbrzyskiego kształtował się pod wpływem wielu czynników. Głównym bodźcem do ich powstania były uwarunkowania przyrodnicze, głównie występująca na omawianym obszarze unikatowa budowa geologiczna obfitująca w źródła wód mineralnych, które cechują właściwości lecznicze. Ponadto ważne były uwarunkowania topograficzne

i krajobrazowe oraz panujące tu warunki klimatyczne. Występowanie tych czynników umożliwiło wsim Sudetów Wałbrzyskich zaistnienie na mapie kurortów europejskich, a dzięki aktywności wielu osób (głównie właścicieli i lekarzy), przemianę krajobrazów wiejskich w krajobrazy uzdrowiskowe. Odpowiednie zarządzanie nimi umożliwiło rozwój gospodarczy regionu. Napływ gości oraz kontakty właścicieli majątków sprzyjały przepływowi informacji i wzorców architektury.

Krajobrazy kulturowe opisywane w rozprawie uległy transformacjom. Krajobraz Szczawna, Jedliny oraz Sokołowska do roku 1945 można uznać za krajobraz zmienny ewolucyjnie. Modyfikacje przebiegały w pewnych przedziałach czasowych, były związane z ewolucją środowiska geograficznego i rozwojem cywilizacyjnym. Występujące w kurortach zasoby przyrodnicze określono jako lecznicze i prowadzono ich eksploatację. Jednocześnie czynnikami napędzającymi zmianę były uwarunkowania społeczne. Moda na wypoczynek uzdrowiskowy na warunkach heterotopii sprzyjała ewolucji krajobrazu kulturowego. Wraz z rozwojem medycyny i zmianami zachodzącymi w sposobach oraz finansowaniu terapii uzdrowiskowych, uzdrowiska te poddawano modernizacji oraz dostosowywano do aktualnych potrzeb.

Jak wskazują powyższe wnioski, kluczowym, w omawianym okresie, elementem krajobrazu kulturowego uzdrowisk Sudetów Środkowych był ich krajobraz przyrodniczy oraz aktywności kuracjuszy z nim związane. Gości przyciągały nie tylko źródła wód mineralnych, ale także okoliczne parki, lasy i atrakcyjne trasy spacerowe oraz turystyczne. Estetyczne i zdrowotne właściwości krajobrazu stały się ważnym elementem uzdrowisk oraz umożliwiły otwarcie pierwszego na świecie ośrodka leczenia gruźlicy. Tutejsi lekarze wskazywali, że spacerowanie jest kluczową częścią kuracji. Podróżujący do kurortów poszukiwali nie tylko leczenia, ale także odpoczynku. Ten zapewniała im odpowiednia infrastruktura zdrojowa. Architektura uzdrowisk Sudetów Środkowych czerpała z licznych wzorców. Cechą powstających tu od 2. połowy XIX wieku obiektów był wysoki poziom zastosowanych w nich rozwiązań związanych z higieną, najnowszymi osiągnięciami technologicznymi oraz powiązanie budynków z krajobrazem. Omawiane miejscowości były także miejscem kuracji różnych grup społecznych, ich spotkań, wspólnych rozrywek i rekreacji. Szczawno, jako największe uzdrowisko regionu, stało na czele klastra uzdrowiskowego, pozostając w sieci współzależności ze Starym Zdrojem, Jedliną, a później także z Sokołowskiem.

V. Bibliografia

Literatura przedmiotu

- „Schlesische Bäder Zeitung”, nr 34 1906, s. 3.
- „Altwasser”, [w:] *Encyklopedyja powszechna*, t. 1, Warszawa 1859, s. 541.
- „Dziennik Poznański”, nr 133, 1897.
- A. Wehner, *Bad Brückenau und seine Curmittel: zum Gebrauche für Curgäste; mit 6 Holzschnitten und einer Karte*, Würzburg 1886.
- A. Zieliński, *Polskie podróże po Śląsku w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1974.
- Adams J.Q., *Listy o Śląsku*, Wrocław-Warszawa 1992.
- Adamska B., *Jedlina-Zdrój. Studium historyczno-urbanistyczne*, 1998.
- Altwasser; im Sommer 1802*, „Schlesische Provinzialblätter” 37/5 (1803), s. 399–415.
- Amelung W., *Bäder und Klimaheilkunde im Wandel der Zeiten*, „Zeitschrift für angewandte Bäder- und Klimaheilkunde”, 19 (1972), s. 209–218.
- Averbeck H., *Von der Kaltwasserkur bis zur physikalischen Therapie: Betrachtungen zu Personen und zur Zeit der wichtigsten Entwicklungen im 19. Jahrhundert*, Bremen 2012, s. 456–465.
- B. Frydryczak, *O dwóch sensach krajobrazu*, [w:] Frydryczak B., Cisielski M. (red.), *Krajobraz kulturowy*, Poznań 2014, s. 15–26.
- B. Płonka–Syroka, *Wstęp*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim. T. 1*, Kaźmierczak A., Płonka–Syroka B. (red.), Wrocław 2013, s. 9–27.
- Bad Charlottenbrunn in Schlesien und seine Umgebung: für die Freunde des Waldenburger Berglandes entworfen vom Gebirgsverein Charlottenbrunn*, Wüstegiersdorf 1910.
- Bad Charlottenbrunn in Schlesien*, Bad Charlottenbrunn i. Schles., wyd. F. W. Loose, po 1900.
- Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase, [...]. Saison 1912*, Bad Salzbrunn 1912.
- Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, Bad Salzbrunn 1913.
- Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911*, Bad Salzbrunn 1928.
- Bad Salzbrunn in Schlesien. Nachweis über die Kur- und Ortsverhältnisse. Saison 1909. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen des Rachens, der Nase, des Kehlkopfes, der Luftröhren und der Bronchien, bei Asthma, den Erkrankungen der Verdauungs- und Harnorgane, bei Gicht und Zuckerkrankheit, sowie nach Influenza*, Bad Salzbrunn 1909.
- Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen*, Salzbrunn 1930.
- Bad Salzbrunn und seine Heilanzeigen*, Bad Salzbrunn 1920.
- Balińska G., *Uzdrowiska dolnośląskie: problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, Wrocław 1991
- Baran Z., *Hrabowie von Hochberg Śląscy Medyceusze i ich mecenat kulturotwórczy w latach 1628 – 1833*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu 2018.
- Bażyński J., Turek S., *Słownik hydrogeologii i geologii inżynierskiej*, Warszawa 1969.
- Beck S., Woerl L., *Das Riesengebirge und seine Nachbargebirge*, Leipzig 1908.
- Behrend G., *Grand European Expresses: The Story of the Wagons-Lits*, Taylor & Francis 2023
- Beinert C.C., *Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt*, Charlottenbrunn 1859.
- Bergmann K., *Chronik von Tannhausen, Blumenau, Erlenbusch, Bad Charlottenbrunn und Sophienau*, Wüstegiersdorf 1921.
- Będkowska-Karmelita A., *Szczawno. Miasto i źródło*, Alkazar 2018.
- Białucha L., *Muzykalia po dawnej Wałbrzyskiej Orkiestrze Górniczej (Waldenburger Bergkapelle) ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, „Kwartalnik Młodych Muzykologów”, t. 3, nr 42 (2019), s. 5–32.
- Biefel R., *Der Curort Salzbrunn in Schlesien mit Bemerkungen über die resolvirende Wirkung seiner Quellen*, Breslau 1868.
- Bieńczyk G., *Krajoznawstwo i jego związki z turystyką*, Warszawa 2003
- Blondel F., *Außfürliche Erklärung Vnd Augenscheinliche Wunderwircung Deren Heylsamen Badt- vnd Trinckwässeren zu Aach*, 1688.
- Blottner K. L., *Ein Leitfaden für Diejenigen, welche sich der Molken und der Gesundquellen zu Cudowa und Reinerz als Heilmittel bedienen wollen*, Glatz 1801.
- Borsay P., *Health and Leisure Resorts*, [w:] *The Cambridge Urban History of Britain*, ed. P. Clark, Cambridge 2000, s. 775–803.

- Bradshaw B., *Dictionary of Mineral Waters, Climatic Health Resorts, Sea Baths, and Hydropathic Establishments*, London 1883.
- Braun J., *Systematisches Lehrbuch der Balneotherapie: Balneotherapie und Klimatherapie der Lungenschwindsucht*, Berlin: Enslin, 1873.
- Brzezowski W., Jagiełło M., *Założenie ogrodowo-krajobrazowe w Książu*, [w:] *Pamiętajmy o ogrodach*, red. Lejman B., Wrocław 2017, s. 36–64.
- Brzezowski W., Jagiełło-Kołaczyk M., *Cztery stulecia ogrodów w Książu*, „Czasopismo Techniczne”, 5A/2010, z. 13, s. 243–260.
- Busch H. K., *Die Görbersdorfer Heilanstalt des Dr. H. Brehmer. Eine Klinik für chronisch Lungenkranke*, Berlin 1875.
- Chisholm H., "Balneotherapeutics", *Encyclopædia Britannica*, Cambridge University Press, 3/11 1911, s. 284–285.
- Ciesielski H., Wrabec H., *Ewidencja założeń ogrodowo-parkowych woj. Wałbrzyskiego, Ewidencja założeń ogrodowo-parkowych woj. Wałbrzyskiego, obiekt: Park Zdrojowy, m. Szczawno-Zdrój*, NID Wrocław.
- Ciesielski H., Wrabec H., *Ewidencja założeń ogrodowo-parkowych woj. Wałbrzyskiego, obiekt: Park Szwedzki, m. Szczawno-Zdrój*, NID Wrocław.
- Coenen U., *Kurarchitektur in Deutschland*, „Badische Heimat”, 90/3 (2010), s. 619–637.
- Coley N. G., *Physicians, chemists and the analysis of mineral waters: the most difficult part of chemistry*, „Medical History” 34/10 (1990), s. 56–66.
- Cosgrove D.E., *Krajobraz i europejski zmysł wzroku - przyglądanie się naturze*, [w:] Frydryczak B., Angutek D. (red.), *Krajobrazy. Antologia tekstów*, Poznań 2014, s. 79–110.
- Czartoryska I., *Dyżansem przez Śląsk Dziennik podróży do Cieplic w roku 1816*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.
- Czech I., *Samuel August Zemplin – twórca uzdrowiska w Szczawnie-Zdroju*, [w:] Szybalska-Taraszkiewicz M., Ursel M., Woźny A. (red.), *Uzdrowiska Dolnego Śląska. Wizerunek - marketing - media*, Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze 2015, s. 161–190.
- Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601-1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle*, Breslau 1901.
- Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601-1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle*, Breslau 1901.
- Der schlesische Kurort Ober- Salzbrunn und seine Umgegend*, Zürich 1889.
- Deutsch C., *Schlesiens Heilquellen und Kurorte: Zugleich ein Führer durch das Schlesische Gebirge*, Breslau 1873.
- Dębicki J., *Kulturowe aspekty sudeckich uzdrowisk obecnego regionu dolnośląskiego w XVII-XVIII wieku*, Toruń 2005.
- Dobrowolska M., *Dynamika krajobrazu kulturowego*, „Przegląd Geograficzny” t. 21 nr 3–4 (1948), s. 151–203.
- Doktor Theodor Römpler's Heilanstalt Görbersdorf, Siegburg*, po 1914.
- Dominas P., *Dzieje kolei doliny Bystrzycy (Weistrizthalbahn) Świdnica – Jedlina-Zdrój, Świdnica* 2010.
- Dr. Brehmer, Dr. Welten, Dr. Römpler und der Staatsanwalt*, „Illustriertes Bade-Blatt”, 10/1 1888, s. 1–2.
- Dr. Brehmers Heilanstalten für Lungenkranke*, Berlin 1899.
- Dressler W., *Die schlesischen Gebirge. Bd. 2, Waldenburger Bergland, Eulengebirge, Grafschaft Glatz Altvatergebirge, Zobten*, Breslau 1936.
- Dryglas D., Golba J., *Determinanty funkcjonowania i rozwoju uzdrowisk w Europie. Studium przypadku Polski*, Warszawa 2017.
- Duma P., Furmanek M., Latocha A., Łuczak A., Piekalski J., *Historyczny krajobraz kulturowy subregionu zachodnich Sudetów. Uwagi o metodzie badań*, „Archaeologia Historica Polona” t. 27 (2019), s. 51–72.
- Duncker A., *Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der Ritterschaftlichen Grundbesitzer in der Preussischen Monarchie*, Berlin po 1850.
- Dziedzic G., *Życie kulturalne w Łądku-Zdroju w latach 1910–1932*, [w:] *Wybrane elementy historii uzdrowisk polskich i niemieckich do 1945 r.*, B. Płonka Syroka, A. Syroka (red.), Wrocław 2017, s. 53–71.
- Ebers, *Über die Mineralquellen zu Ober-Salzbrunn bei Fürstenstein*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 56, nr 11 (1812).
- Engels F., *Der klimatische Kurort Charlottenbrunn in Schlesien*, , Reg.-Bez. Breslau, Kreis Waldenburg, Wüstegiersdorf 1877.
- Eylers E., *Planning the Nation: the sanatorium movement in Germany*, „The Journal of Architecture”, 19/5 (2014), s. 667–692.

- Falkiewicz A., Starzewska M., *Uzdrowiska dolnośląskie i ich okolice. Balneologia – historia – przyroda – sztuka*, Wrocław 1975
- Fortgesetzte Beantrage zur Geschichte des Altwasser Bade im Sommer des Jahres 1803*, „Schlesische Provinzialblätter” 38/11 (1803), s. 404–421.
- Foucault M., *Inne przestrzenie*, „Teksty Drugie” (6), 2005, s. 117–125.
- Freund H., *Salzbrunn in Schlesien gegen die wichtigsten Krankheiten der Athmungsorgane*, Breslau 1851.
- Frydryczak B., Angutek D., *Od krajobrazu naturalnego do krajobrazu kulturowego. Wprowadzenie*, [w:] Frydryczak B., Angutek D. (red.), *Krajobrazy. Antologia tekstów*, Poznań 2014, s. 7–20.
- Frydryczak B., *Krajobraz. Od estetyki the picturesque do doświadczenia topograficznego*, PTPN 2013.
- Führer durch Bad Salzbrunn und Umgebung*, Schweidnitz 1918.
- Führer durch Görbersdorf und Umgebung: mit einer Karte der Umgebung*, Würzburg; Wien: Leo Woerl 1891.
- Fülleborn G. G., *Taschenbuch für Brunnengäste besonders zu Altwasser in Schlesien*, Freyberg 1806.
- G. Ebe, *Die Anlage der Bäderstädte*, „Der Städtebau” 6/4 1909, s. 43–46.
- Garve C., *Briefe von Christian Garve an Christian Felix Weisse und einige andere Freunde*, t. 2, Breslau 1803.
- Golba J., *Historyczne i prawne aspekty funkcjonowania uzdrowisk w Polsce*, C.H. Beck 2020.
- Gombrich E.H., *The renaissance theory and rise of landscape*, [w:] *Norm and form. Studies in the art of the Renaissance*, London 1985.
- Gonda-Soroczynska E. Soroczynska A., *Zachowanie wartości środowiskowych, krajobrazowych i kulturowych na przykładzie wsi Sokołowsko*, „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, 13/2010, s. 75–88
- Gonda-Soroczynska E., *Niewykorzystany potencjał uzdrowiska wiejskiego Sokołowsko*, „Acta Scientiarum Polonorum. Architectura”, 10/2 2011, s. 25–34.
- Gonda-Soroczyńska E., Przybyła K., *Możliwości i ograniczenia rozwoju uzdrowiska wiejskiego na przykładzie Długopola-Zdroju*, „Ekonomiczne Problemy Usług”, nr 86 (2012), s. 249–264.
- Gonda-Soroczyńska E., *Uwarunkowania środowiska przyrodniczego w przestrzeni uzdrowiska na przykładzie Czerniawy-Zdroju*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 241 (2011), s. 252–261.
- Górski J., *Salzbrunn i jego środki lecznicze*, Pleszew 1910.
- Granville A. B., *The Spas of Germany*, London 1838.
- Griebens Raiserführer, Bd. 18. Das Reisegebirge Iser und lausitzer Gebirge nebst dem Glatzer und Waltburger Gebirge praktischer Reiseführer*, Berlin 1913–1914.
- H. Cegielski, *Korespodnecja*, „Tygodnik literacki”, 03.09.1838.
- Hascher M., *Modebäder und Eisenbahn. Zur Frage des Beitrages der Technikgeschichte zum möglichen Welterbestatus europäischer Kurstädte*, [w:] *Europäische Kurstädte und Modebäder des 19. Jahrhunderts*, Eidloth V. (red), Stuttgart 2012, s. 159–172.
- Hauck G., *Die Heilquellen und Kurorte Deutschlands: mit Anschluss von Abano, Baden, Helgoland, Interlaken, Leuk, Nizza, Ofen, Pfäfers, Poschiavo, Spaa, Venedig, Weggis: pegologisches Lexikon*, Leipzig 1865
- Hausmann J.F.L., *Salzbrunner Skizzen*, Breslau 1855.
- Hering R., *Konfessionskulturen in der Kurstadt* [w:] *Die Kurstadt als urbanes Phänomen: Konsum, Idylle und Moderne*, Wien Köln 2023, s. 127–146.
- Hille K. C., *Die Heilquellen Deutschlands und der Schweiz: ein Taschenbuch für Brunnen- und Badereisende*, T.3, Leipzig 1838.
- Hinze A.H., *Altwasser Und Seine Heilquellen*, Breslau 1805.
- Hipokrates. O powietrzu, wodach i miejscach; Fontes Historiae Antiquae*, przekł. A. Marchewka, M. Świder, Poznań 2015.
- Hirschfeld C. C. L., *Theorie der Gartenkunst*, Bd. 5, Leipzig 1785.
- Hochberg von Pless D., *Taniec na wulkanie*, Arcana 2002.
- Hoennicke J.A., *Die Mineral-Quellen der Provinz Schlesien in physikalisch-chemischer, geognöstischer und medizinisch-praktischer Beziehung*, Leuckart 1857
- Hoffmann F., *Gründlicher Bericht vom Altwasser-Sauer-Brunnen in Schlesien, dessen Gehalt, Würckung und Krafft, und wie derselbe in allerley Zufällen und Kranckheiten, so wohl innerlich als ausserlich mit Nutzen zu gebrauchen*, Leipzig und Schweidnitz 1732.
- Hoffmann J. G., *Beiträge zur Statistik des preußischen Staats*, Berlin 1821.
- Horodecka H., *Historia lecznictwa uzdrowiskowego w Salzbrunn do 1945 roku*, [w:] Płonka-Syroka B., Kaźmierczak A. (red.), *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, t. II, Wrocław 2013.
- Hoskins W.G., *The Making of the English Landscape*, Little Toller Books 2013.

- Hrsg. von der Königlich Preussischen Geologischen Landesanstalt, *Erläuterungen zur Geologischen Karte von Preussen und benachbarten Bundesstaaten Lieferung 254, Gradabt. 76. Nr 13, Blatt Charlottenbrunn*, Königlich Geologischen Landesanstalt, 1921.
- Hryniewicz-Sudnik J., Skrzężyna J., *Analiza układu przestrzennego i charakterystyka dendroflory parków Walbrzycha i Szczawna-Zdroju*, Wrocław 1989.
- Hufeland C. W., *Praktische Übersicht der vorzüglichsten Heilquellen Deutschlands*, Berlin 1831.
- Ilkosz J., Grajewski G., Krzywka Ł., *Studium historyczno-urbanistyczne Sokołowska*, Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Wrocław 1991.
- Jachmann G., *Kurtze Nachricht von dem in Tanhausen befindlichen Charlotten-Sauer-Brunn, in was Selbter bestehe, und wie er mit Nutzen zu gebrauchen*, Schewidnitz 1726.
- Jackson R., *Waters and spas in the classical world*, "Med Hist Suppl", 10 (1990), s. 1–13.
- Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen, Ausgabe 1907*, Berlin 1907.
- Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen, Ausgabe 1908*, Berlin 1908.
- Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen unter Mitwirkung erster medicin. Autoritäten nach den neuesten wissenschaftlichen Forschungen bearbeitet, Luxus-Ausgabe 1909*, Berlin 1909.
- Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen unter Mitwirkung erster medicin. Autoritäten nach den neuesten wissenschaftlichen Forschungen bearbeitet, Spezial-Ausgabe 1910*, Berlin 1910.
- Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen unter Mitwirkung erster medicin. Autoritäten nach den neuesten wissenschaftlichen Forschungen bearbeitet, Ausgabe 1911*, Berlin 1911.
- Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen unter Mitwirkung erster medicin. Autoritäten nach den neuesten wissenschaftlichen Forschungen bearbeitet, Spezial-Ausgabe 1912*, Berlin 1912.
- Jahrbuch der Schlesischen Bäder, Heil-, Pflege- und Kuranstalten mit Anschluß von Oesterreich-Schlesien und Böhmen unter Mitwirkung erster medicin. Autoritäten nach den neuesten wissenschaftlichen Forschungen bearbeitet, Jubiläums-Ausgabe 1913*, Berlin 1913.
- Janusiak K., *Od wsi do uzdrowiska. Przekształcenia przestrzenne Sokołowska*, [w:] Anusik Z. (red.), *Acta Universitatis Lodzensis Folia historica 88 Studia i szkice z historii XII-XX wieku*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 2012, s. 97–117.
- Jaworski K., *Z najdawniejszych dziejów*, [w:] Michalkiewicz S. (red.), *Walbrzych. Zarys monografii miasta na tle regionu*, Wrocław 1993.
- Jewish Intelligence, and Monthly Account of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews*, London 1856.
- Jüttemann A., *150 Jahre Lungenheilstätte Görbersdorf (Sokołowsko)*. "Pneumologie", 68/07 (2014), s. 483-487.
- Jüttemann A., *Die preußischen Lungenheilstätten 1863-1934 (unter besonderer Berücksichtigung der Regionen Brandenburg, Harz und Riesengebirge)*, Berlin 2015, s. 169–181.
- Jüttemann A., *History of the Prussian tuberculosis sanatorium movement, 1863-1934. The brief history of the "Prussian tuberculosis sanatorium movement" today Western Polish landscapes and its first site in Sokołowsko, the Lower Silesia*, "Acta Medicorum Polonorum", 5 (2015), s. 5-14.
- Kafar M., *Michel Foucault jako heterotopia*, [w:] *Biografie naukowe. Perspektywa transdyscyplinarna*, (red.) Kafar M., Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011, s. 85–100.
- Kamionka R., *Die Reorganisation der Kreiseinteilung Schlesiens in der Stein-Hardenbergschen Reformperiode*, Breslau 1934.
- Kielczawa B., Liber-Makowska E., *Zmienność wybranych parametrów fizykochemicznych wód leczniczych Szczawna-Zdroju (Sudety)*, „Przegląd Geologiczny”, 65.11/1 (2017), s. 973-978.
- Kierzek A., Odonicz-Czarnecki J., *Dziewiętnastowieczne sanatorium przeciwgruźlicze Goersbersdorf-Sokołowsko w relacjach lekarzy polskich*, „Medycyna Nowożytna: studia nad historią medycyny”, 2/1 (1995), s. 79–89.
- Kieszczyński H., *Wiadomości o zakładzie leczniczym doktora Brehmera w Görbersdorfie*, Warszawa 1876.
- Kincel R., *U szląskich wód. Z dziejów śląskich uzdrowisk i ich tradycji polskich*, Racibórz-Katowice 1994.
- Kloss J., *Back to Eden: A Human Interest Story of Health and Restoration to be Found in Herb, Root and Bark*, LLC 2011.
- Kneipp S., *Moje leczenie wodą: na podstawie przeszło 30-letniego doświadczenia*, tłum. J. A. Łukasiewicz, Kempten 1892.

- Knies J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien: nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes usw.* - 2. verm. u. verb. Aufl., Breslau 1845.
- König G. M., *Eine Kulturgeschichte des Spazierganges: Spuren einer bürgerlichen Praktik 1780–1850*, Vienna 1996.
- Koska F., *Sudeten Album*, Breslau 1852.
- Kowalski I., *Dolnośląskie podróże z historią. Śladami ludzi niezwykłych*, Wrocław 2016
- Krickel J. A., *Eisenbahn Ausflüge auf der Kaiser-Ferdinands-Nordbahn und zwar: auf der Stockerauer-, Brünner- und Olmützer-Bahn, sammt allen näheren und entfernteren Umgebungen*, Wien 1844.
- Krzemińska A., Zaręba A., *Problemy środowiskowe rewitalizacji terenów „Lisiej Sztolni” przy kopalni „Julia” w Wałbrzychu*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” t. XXIV (2009), s. 93–100.
- Kühn J.G., *Systematische Beschreibung der Gesundbrunnen und Bäder Deutschlands*, Breslau u. Hirschberg 1789.
- Kühn J.G., *Systematische Beschreibung der Gesundbrunnen und Bäder Deutschlands*, Breslau u. Hirschberg 1789.
- Lampert H., *Sport und Gymnastik im Kurort und ihre praktische Durchführung*, „DMW-Deutsche Medizinische Wochenschrift”, 63/16 (1937), s. 627–628.
- Landesfremdenverkehrsverband Schlesien, *Schönes Schlesien*, Breslau 1936.
- Lange E., *Salzbrunn mit seinen Quellen, Localitäten, Sehenswürdigkeiten und Umgebungen: ein abrißlicher Leitfaden für diejenigen Personen, welche genöthigt sind diesen Heilort zu besuchen*, Breslau 1833.
- Large D. C., *The Grand Spas of Central Europe: A History of Intrigue, Politics, Art, and Healing*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2015.
- Laucher C., *Die Kronenquelle zu Obersalzbrunn in Schlesien*, 1887.
- Laucher K., *Źródło koronne (Kronenquelle) w Ober-Salzbrunn na Szląsku Pruskim*, Wrocław 1888.
- Lempa H., *The Spa Emotional Economy and Social Classes in Nineteenth-Century Pyrmont*, „Central Europe History”, 35(1), s. 37–73.
- Leniartek M., *Hybrydyzacja współczesnej uzdrowiskowej przestrzeni zurbanizowanej na przykładzie Polanicy-Zdroju*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, Płonka-Syroka B., Brzegowy P., Dorocki S., Syroka A. (red.), Wrocław 2022, s. 205–225.
- Leszko Z., *Sokolowsko. Zapomniana perła Dolnego Śląska w latach 1945-1989*, 2014.
- Lipelt R., *Uzdrowiska czeskie, ich rozmieszczenie oraz rozwój w latach 1880-1913*, [w:] *Elitarny model europejskiego uzdrowiska - ewolucja koncepcji i jej funkcjonowanie w praktyce*, Płonka-Syroka B. (red.), Wrocław 2017, s. 53–68.
- Lotz-Heumann U., *The German Spa in the Long Eighteenth Century*, Routledge New York-London 2022.
- Lucae F., *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica Von Ober- und Nieder-Schlesien*, Frankfurt am Main 1689.
- Ludwig B., *Nowe Miasto w Wałbrzychu jako przykład przenikania idei secesyjnych do urbanistyki Josefa Stübbena*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 54/1 (2009), s. 66–77.
- Ludwig B., *Osiedle mieszkaniowe w uzdrowisku na początku XX wieku. Wymogi planistyczne i realizacja na przykładzie osiedla przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie-Zdroju*, „Wiadomości konserwatorskie” t. 62 (2020), s. 66–78.
- Ludwig B., *Panoramy zespołów urbanistycznych aglomeracji wałbrzyskiej. Rola zieleni*, „Architektura Krajobrazu” 1 (2009), s. 14–30.
- Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau*, Breslau 1889.
- Łuczkiwicz H., *Korrespondencya. Goerbersdorf - Karlsbrunn*, „Gazeta Lekarska”, XIX, 10 1875, s. 158–159.
- Łuczyński R. M., *Sudeckie uzdrowiska. Jedlina Zdrój*, „Sudety. Przyroda, Kultura, Historia”, t. 4, nr 25 (2003), s. 22–23.
- Łuczyński R. M., *Uzdrowisko w Szczawnie-Zdroju i jego funkcjonowanie w czasach Hansa Heinricha X hr. von Hochberg ks. von Pless (1833-1855)*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, Wrocław 2022, s. 177–203.
- Łuczyński R.M., *Stary Zdrój: Dobra rycerskie. Dwór. Uzdrowisko*, [w:] Bielawska S. (red.), *Nowa Kronika Wałbrzyska*, t. 3, Wałbrzych 2015, s. 15–39.
- Madeyski A., *Podstawy inżynierii uzdrowiskowej*, Warszawa 1979.
- Marchel K., *Jedlina Zdrój. Historia miejscowości i działalności leczniczej* [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim*, t. II, Płonka-Syroka B., Kaźmierczak A. (red.), Wrocław 2013, s. 285–313.

- Marek A., *Reminiscencje z podróży Polaków po Sudetach na podstawie XIX-wiecznych relacji*, „Studia Geohistorica” nr 8 (2020), s. 158–177.
- Markgraf H., Schulte J.W., *Codex Diplomaticus Silesiae*. Bd. 14, *Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, Breslau 1889.
- Marsch A., *Kur- und Badeorte Schlesiens - einst und jetzt = Śląskie kurorty i zdroje - dawniej i dziś*, Würzburg 2009.
- Mattis C.T., *Salzbrunn und seine Parthieen*, Schmiedeberg 1860.
- Mattis C.T., *Salzbrunn und seine Umgebungen*, Hirschberg 1836.
- Mazurski K.R., *Tereny zielone uzdrowisk sudeckich*, Wrocław 2003.
- Metcalf R., *Life of Vincent Priessnitz: Founder of Hydrotherapy*, London 1898.
- Michalik S., *U źródeł Charlotty. Ciekawostki z historii i współczesności Jedliny-Zdroju*, Stowarzyszenie Miłośników Jedliny-Zdroju 2012.
- Michel G., *Mineral- und Thermalwässer - Allgemeine Balneogeologie*, Berlin 1997.
- Migoń P., Pijet-Migoń E., *Sokołowsko jako potencjalne centrum ruchu turystycznego w Sudetach Środkowych – szanse i bariery*, „Studia i Monografie AWF we Wrocławiu”, 118/2013, s. 169–185.
- Mogalla G.P., *Die Mineral-Quellen in Schlesien und Glatz*, Breslau 1802.
- Moraczewska B., *Dziennik Bibianny Moraczewskiej wydany z oryginału przez wnuczkę dr. Dobrzyńską-Rybicką*, Poznań 1911.
- Morgenbesser J.G., *Publiczne uwiadomienie zdrojów zdrowych lub wód mineralnych na Śląsku w Kodowie, Reynercu, Altwaser, Szarlotenbrun, Salcbrun i Flinsbergu się znajdujących*, Breslau 1777.
- Mosch K.F., *Wody mineralne Szląskie i Hrabstwa Glackiego. Z przyłączeniem opisu Krzeszowic*, Wrocław 1821.
- Mosse R., *Bäder-Almanach*, Berlin 1907.
- Myga-Piątek U., *Between tradition and modernity of the cultural landscape research. Discussion on methodology*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” t. 9 (2008), s. 75–91.
- Myga-Piątek U., *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Katowice 2012.
- Nakwaska A., *Wspomnienie krótkiej podróży 1844 roku*, [w:] Pielgrzym t.1, 1945.
- Naso E.I., *Phoenix redivivus, ducatum Suidnicencis, et Jauroviensis: Der wieder – lebendige Phoenix Der Beyden Fürstenthümer Schwednitz und Jauer [...]*, Breslau 1667.
- Nationalsozialistisches Jahrbuch*, München 1934.
- Natorp W., *Die Heilmittel Salzbrunn in ihrer Beschaffenheit, Wirkung und Anwendung : nebst einer Darstellung der Einrichtungen und Umgebungen des Kurortes: für Kurgäste und Aerzte*, Berlin 1852.
- Neifeld E.J., *Physikalische Abhandlung vom Altwasser Sauerbrunnen in Schlesien, dessen Bestände, Wirkung und Gebrauche in einer zusammenhangenden Lehr -Art abgefasst*, Züllichau 1752.
- Neustadt B., *Ein, zwei oder drei Tage im Hochwaldgebirge. Ein nützlicher und unterhaltender Wegweiser für alle Diejenigen, welche Fürstenstein, Salzbrunn, Altwasser, Kienau, Weckelsdorf, Adersbach und ihre Umgebungen besuchen wollen*, Waldenburg und Altwasser 1851.
- Nowotny O., *Zur Geschichte der Mineralwässer*, [w:] *Vorträge der Hauptversammlung des Kongresses für Internationale Geschichte für Pharmazie in Luzern 1956*, Wien 1957, s. 140–156.
- Öchsner-Pischel M., *Erfinder der Freiluftliegekur-Peter Dettweiler und die Lungenheilstätte in Falkenstein im Taunus*, „Pneumologie”, 59/05 (2005), 349–353.
- Orkisz J., *Zdroje lekarskie w Salzbrunn i Szczawnicy*, Warszawa 1862.
- Ortmann R., *Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke*, Zürich 1887.
- Ossan E., *Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa's*, Berlin 1829
- Ostrowska-Bies M., *The Karkonosze House at the Lower Silesian Crafts and Industry Exhibition in 1905. The Search for a Regional Form of Architecture around 1900*, „Quart”, T. 55, nr 1 (2020), s. 36- 48.
- P. E. Binz Nocco, *Mineralwasser als Heilmittel: Medizinisch-pharmazeutische Aspekte im 19. und frühen 20. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung des Kantons Tessin*, Liebefeld/Bern, SGGP/SSHP, 2008.
- Palleske A., *Der Curort Görbersdorf in Schlesien, eine Heilanstalt für Lungenkranke: Geschildert und als Handbuch und Führer zum Gebrauch für Curgäste bestimmt*, Berlin 1872.
- Piątek E., Piątek Z., *Historia splawnej sztolni „Fuchs” w Wałbrzychu w latach 1791-1867*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” nr 1–2 (1980), s. 65–80.
- Piątek Z., Piątek E., *Szczawno. Historia miasta i uzdrowiska*, Szczawno-Zdrój 1996.
- Piotrkowska D., Mroczo F., *Historia i rozwój działalności leczniczej w uzdrowisku Szczawno-Zdrój*, [w:] Szybalska-Taraszkiewicz M., Ursel M., Woźny A. (red.), *Uzdrowiska Dolnego Śląska. Wizerunek - marketing - media*, Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze 2015, s. 191–215.
- Pisarski J., *Szczawno Zdrój. Dzieje i stan współczesny*, Wałbrzych 2000.

- Płachta O., *Rozwój pasażerskiej komunikacji kolejowej i morskiej w XIX w. a podróże Europejczyków do kurortów basenu Morza Śródziemnego*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, Płonka-Syroka B., Brzegowy P., Dorocki S., Syroka A. (red.), Wrocław 2022, s. 137–175.
- Płoch M., Napierała P., *Parki romantyczne Kotliny Jeleniogórskiej*, Wrocław 2001.
- Płonka-Syroka B., *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w latach 1989–2012 w ujęciu antropologii wiedzy na przykładzie czterech wybranych uzdrowisk. Przedstawienie projektu badań*, „Medycyna nowożytna” 19/1 2013, s. 7–30.
- Płonka-Syroka B., *Niemiecka medycyna romantyczna (1797–1848) w opiniach przedstawicieli polskiego środowiska naukowego do 1863 roku*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” 50/1 (2015), s. 103–121.
- Płonka-Syroka B., Suchecka P., *Podróż za marzeniami. Kultura uzdrowiskowa w Europie*, Wrocław 2021.
- Płonka-Syroka B., *Uwarunkowania medyczne i społeczne kształtowania się standardu kultury uzdrowiskowej w Europie czasów nowożytnych—rys historyczny*, [w:] *Kultura uzdrowiskowa na Dolnym Śląsku w kontekście europejskim. T. 1*, Kaźmierczak A., Płonka-Syroka B. (red.), Wrocław 2013, s. 29–69.
- Płonka-Syroka B., *Uzdrowisko arystokratyczne jako wzorzec standardu kultury uzdrowiskowej w Europie*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, Płonka-Syroka B., Brzegowy P., Dorocki S., Syroka A. (red.), Wrocław 2022, s. 23–54.
- Płonka-Syroka B., *Wstęp*, [w:] *Uzdrowiska arystokratyczne*, Płonka-Syroka B., Brzegowy P., Dorocki S., Syroka A. (red.), Wrocław 2022, s. 7–21.
- Pokora J., *Pomnik psa w Szczawnie-Zdroju*, „Ochrona Zabytków” 27/4, 107 (1974), s. 205–308.
- Polak J., *Afery ksiąząt pszczyńskich w okresie międzywojennym*, [w:] Ziemiński J. (red.), *Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie*, T. 1, Pszczyna 1982, s. 73–95.
- Polak J., *Jan Henryk XV Książę von Pless. Życie i działalność (1861-1938)*, [w:] Ziemiński J. (red.), *Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie*, T. 6, Pszczyna 1990, s. 129–155.
- Przerwa T., *Problemy narodowe z perspektywy turystyki sudeckiej na Śląsku (do 1945 roku)*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, t. 2943 (2012), s. 184–200.
- Pudelska K., Rojek K., Chyżewka R., *Ogrody krajobrazowe, naturalistyczne czy ekologiczne*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych”, t. IX, nr 4 (2013), s. 53–61.
- Radius J., *Bemerkungen über Salzbrunn und Altwasser: nebst einem Anhang über Charlottenbrunn*, Leipzig 1830.
- Rau J. D. L., *Der Kurort Altwasser in Schlesien*, „Balneologische Zeitung” 5 (1856), s. 71–72.
- Rau J. D. L., *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, Breslau 1850.
- Rau J. D. L., *Medizinisch-physikalische Abhandlung über die Heilquellen zu Altwasser in Schlesien*, Breslau 1835.
- Reichard H. A. O., *Reichard's Passagier auf der Reise in Deutschland und der Schweiz nach Amsterdam, Brussel, Kopenhagen, London, Mailand, Paris, St.Petersburg, Pesth, Stockholm, Venedig und Warschau*, Berlin 1843.
- Reimann W., *Führer durch Waldenburg, Salzbrunn, Fürstenstein, Charlottenbrunn, Görbersdorf, Schlesienthal, Reimsbachthal und das ganze Waldenburger Gebirge: Berücksichtigung der umliegenden Kreisstädte sowie der Adersbacher und Weckelsdorfer Felsen*, Schweidnitz 1885.
- Retecki P., *Włączenie Starego Zdroju do Walbrzycha w 1919 roku*, „Sudety. Przyroda, Kultura, Historia” t. 3 nr 171 (2019), s. 12–13.
- Rindfleisch M., *Chronik der Gemeinde und des Badeortes Altwasser nach urkundlichen Quellen*, 1932.
- Rössler M., *World Heritage cultural landscapes: A UNESCO flagship programme 1992 – 2006*, „Landscape Research” t. 31 nr 4 (2006), s. 333–353.
- Russ S., *Weltkurstadt Wiesbaden. Vom Ackerbürger- und Badestädtchen zum internationalen Luxus- und Modebad*, „ICOMOS–Hefte des Deutschen Nationalkomitees” 52 (2012), s. 143–156.
- Sabarth F., *Wegweiser in die Umgegend von Charlottenbrunn*, Breslau 1835.
- Sauer C.O., *Morfologia krajobrazu*, [w:] Frydryczak B., Angutek D. (red.), *Krajobrazy. Antologia tekstów*, Poznań 2014, s. 23–36.
- Schäfers-Meyer H., *Die Wandlung der Badekur zur Gesundheitsbildung im Kurort*, Frankfurt am Main 1993.
- Scharenberg J.C.W., Mahlmann H., *Schlesischer Bäder-Atlas: enthaltend: 8 Kärtchen der Umgebungen von Charlottenbrunn, Cudowa, Flinsberg, Graefenberg, Landeck, Reinerz, Salzbrunn und Altwasser, Warmbrunn*, Breslau 1846.
- Scharenberg W., *Handbuch für Sudeten-Reisende mit besonderer Berücksichtigung für Freunde der Naturwissenschaften und die Besucher schlesischer Heilquellen*, Breslau 1862.
- Schein R.H., *Cultural Landscapes*, [w:] Gomez B., Jones J. P. I. (red.), *Research Methods in Geography*, Blackwell 2010, s. 222–240.

- Schlesien. *Die Deutschen Heimatführer Bd. 9*, Breslau Berlin 1938.
- Schmuck A., *Klimat Sokolowska jako przykład klimatu miejscowości leczniczej w Sudetach*, „Czasopismo Geograficzne”, tom XXIII/XXIV, zeszyt 69 (1952/1953), s. 165.
- Schwenckfeld C., *Stirpium et fossilium Silesiae catalogus [...]*, Lipsiae 1600.
- Siemieniec A., Mazur R., *110 lat cerkwi w Sokolowsku*, Wrocław 2011.
- Siemieński L., *Listy Hugona Kollątaja pisane z emigracyi w r. 1792, 1793 i 1794: dwa tomy w jednym*. Poznań 1872.
- Sokolowski J., Sosnowska M., *Wody lecznicze Dolnego Śląska – historia eksploatacji i specyfika dokumentowania zasobów*, „Górnictwo Odkrywkowe. Państwowy Instytut Geologiczny” t. 1 (2022), s. 17–25.
- Spałek K., *Rośliny lecznicze stosowane w fitoterapii i fitobalneoterapii uzdrowiskowej od XVII w. na Śląsku*, [w:] Płonka-Syroka B. i in. (red.), *Elitarny model europejskiego uzdrowiska - ewolucja koncepcji i jej funkcjonowanie w praktyce*, Wrocław 2017, s. 167–183.
- Spałek K., Spielvogel I., *Pieniądz zastępczy sudeckich uzdrowisk*, „Sudety. Przyroda, Kultura, Historia”, t. 2, nr 166 (2017), s. 8–9.
- Spałek K., Trzewikowska I., *Pionierzy wodolecznictwa ze Świdnicy*, „Sudety” 12/117 2010, s. 18–19.
- Spielvogel I., *Przemiany w architekturze europejskich uzdrowisk*, Opole 2017.
- Spielvogel I., *Znaczenie modelu term rzymskich w rozwoju architektury uzdrowiskowej w Europie*, [w:] *Elitarny model europejskiego uzdrowiska - ewolucja koncepcji i jej funkcjonowanie w praktyce*, red. B. Płonka-Syroka, Wrocław 2017.
- Stanicka-Brzezicka K., *Ikona sfera kurortu górskiego*, „Góry – Literatura – Kultura” 13 (2019), s. 285–302.
- Staniszewska W., *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Mieroszów powiat wałbrzyski, województwo dolnośląskie*, Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Wrocław 1997.
- Suchodolski J., *Regionalizm w kształtowaniu formy architektury współczesnej na obszarze Sudetów*, Wrocław 1996.
- Szybalska-Taraszkiewicz M., Ursel M., Woźny A. (red.), *Uzdrowiska Dolnego Śląska. Wizerunek - marketing - media*, Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze 2015.
- Ściborowski W., *Wiadomość o zakładzie leczniczym dla chorych piersiowych w Görbersdorfie w Szlązku pruskim*, Kraków 1874.
- Taylor K., Lennon J., *Cultural landscapes: a bridge between culture and nature?*, „International Journal of Heritage Studies” t. 17, nr 6 (2011), s. 537–554.
- Teisseyre J., *Źródła mineralne Dolnego Śląska w świetle badań geologicznych*, [w:] *Z geologii Ziemi Zachodnich, Sesja naukowa dwudziestolecia polskich badań 1945–1965*, Wrocław 1966, s. 485–505.
- Thiel, *Salzbrunn bei Fürstenstein*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 55, nr 3 (1812).
- Torzewski F., *Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus: ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen*, Salzbrunn 1927.
- Tracht D., *Architektur von Volksheilstätten um 1900*, „Pneumologie”, 59/12 (2005), s. 901–909.
- Trewendt E., *Deutsche Revue über das gesamte nationale Leben der Gegenwart*, Stuttgart und Lipsk 1898.
- Trocka-Leszczyńska E., *Wiejska zabudowa mieszkaniowa w regionie sudeckim*, Wrocław 1995.
- Troschel J.E., *Reise von Berlin über Breslau nach dem schlesischen Gebirge im Sommer 1783*, Berlin 1784.
- Ueber den Gebrauch des Oberbrunnen zu Salzbrunn im Winter*, Salzbrunn 1880.
- Ueber den Gebrauch des Salzbrunner Oberbrunnen und seine Wirkungen*, Breslau 1893.
- Uhse E., *Universal-geographisch-historisches Lexicon*, Leipzig 1710.
- Valentiner G.T., *Der Kurort Ober-Salzbrunn in Schlesien*, Berlin 1865.
- van Tubergen A., van der Linden S., *A brief history of spa therapy*, „Annals of the Rheumatic Diseases”, 61/3 (2002), s. 273–275.
- Vernünftiger und Erfahrungs-gemäßer Rath wie der Charlotten-Beunn bey Tannhausen, in dem Schwiednitzischen Fürstenthum, so wohl im Trincken als Baden, ordentlich und nützlich zu gebrauchen*, Breslau 1743.
- Vogt H., *Bäderland Schlesien: Die schlesischen Heilbäder und Klimakurorte in ihrer Bedeut für den Kranken und Erholungsbedürftigen*, Breslau 1937.
- von Held-Ritt E., *Prißnitz auf Gräfenberg oder treue Darstellung seines Heilverfahrens mit kaltem Wasser. Ein Handbuch für Alle, welche Gräfenberg besuchen, und die Wasserkur dort oder in der Heimath brauchen wollen, so wie für Jene, welche dort Heilung fanden, Mörschner und Jasper*, Wien 1837.
- von Holtei K., *Gedichte*, Hannover 1856.
- von Sternstein F., *Historisch und medicinischer Bericht, von dem vortreflichen Charlotten- oder Tannhäuser Sauer-Brunnen, welcher ohnweit Schweidnitz in Schlesien sich befindet : was dessen Krafft*

und Würckung anbelanget, und wie derselbe sowohl allein, als auch mit Milch vermischet, in unterschiedlichen Kranckheiten, zum grösten Nutzen des menschl. Geschlechts kan gebraucht werden, Frankfurt und Leipzig 1737.

von Zedlitz-Neukirch L., *Balneographisches statistisch-historisches Hand- und Wörterbuch oder die Heilquellen und Gesundbrunnen Deutschlands, der Schweiz, Ungarns, Croatiens, Slavoniens und Siebenbürgens, Frankreichs, der Niederlande und der Seebäder an den Küsten der Nord- und Ostsee; ihre Lage, Besitzer, Einrichtungen, Eigenthümlichkeiten, Wirkungen, Lebensart, Vergnügungsorter, Theurung oder Wohlfeilheit, ihre neueste Literatur und neuesten Analysen*, Leipzig 1834.

Walczak W., *Sudety*, Warszawa 1968

Waldenburger Bergland, "Deutschland-Bildheft"; nr 220, po 1933.

Wdowik A., *Zdrojowe salony Europy. Polacy w Bath oraz Spa w 2. Połowie XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł biblioteczno-archiwalnych w Wielkiej Brytanii oraz Belgii)*, „Wiek Oświecenia”, 33 (2017), s. 205-247.

Weigelt K., *Die Grafen von Hochberg vom Fürstenstein*, Breslau 1896.

Weiss C., *Wanderungen in Sachsen, Schlesien, Glatz und Böhmen*, t. II, Leipzig 1797.

Welten O., *Die Heilanstalten von Görbersdorf: Was sie versprechen und was sie halten: Für Aerzte und Kranke auf Grund eigener Anschauung und authentischer Quellen*, Berlin 1887.

Wendt H., *Ein Frühlingstag in Bad Salzbrunn*, 1901.

Wendt J., *Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien*, Breslau 1841.

Węclawowicz-Bilska E., *Uzdrowiska, kąpieliska termalne i ośrodki spa*, Kraków 2021.

Wiesner J.B.R., *Atlas von Schlesien in Spezialkarten der Landrathlichen Kreise und der Österreichischen Antheils*, około 1830.

Wilczyński W., *Epistemologia Immanuela Kanta a jedność przedmiotu geografii*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 41 nr 3–4 (1996), s. 97–108.

Wilczyński W., *Ewolucja poglądów geograficznych na środowisko*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe 2005, s. 73–84.

Wohin zum Wochenend? Führer durch die Naturschönheiten von Breslaus Umgebung und Schlesiens Berge, Breslau 1928.

Wolff, *An meinen Freund K. in T.*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 55, nr 1 (1812).

Woś A., *Klimat Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN 1999.

Woźniak K.P., XIX-wieczne podróże polskich kuracjuszy „do wód” jako doświadczenie kulturowe, [w:] Dziewit J., Pacukiewicz M., Pisarek A. (red.), *Kulturowe historie podróżowania*, Katowice 2020.

Wójcik J., *Kategorie miejscowości uzdrowiskowych w Niemczech w okresie nazistowskim*, [w:] Płonka B., Syroka A. (red.), *Wybrane elementy historii uzdrowisk polskich i niemieckich do 1945 r.*, Wrocław 2017, s. 105–119.

Wrzesiński W. (red.), *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wrocław 2006.

Wutke K., Randt E., Bellée H., *Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 29, *Regesten zur schlesischen Geschichte 1334-1337*, Breslau 1923.

Wyrwa K., *Kurort czy resort?*, „Język Polski” LXXXV z. 2 (2005), s. 154–156.

Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk, red. Brzezicki S., Nielsen Ch., Warszawa 2006,

Zemplin A., *Die Brunnen und Molkenanstalt zu Salzbrunn*, Breslau 1841.

Zemplin A., *Salzbrunn und seine Mineralquellen*, Breslau 1822.

Zemplin A.S., *Salzbrunn im Jahre 1817*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 64, nr 4 (1818).

Zemplin A.S., *Salzbrunn im Jahre 1818*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 69, nr 4 (1819).

Zemplin A.S., *Salzbrunn im Jahre 1819*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 71, nr 4 (1820).

Zemplin A.S., *Salzbrunn im Jahre 1820*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 73, nr 4 (1821).

Zemplin A.S., *Salzbrunn im Jahre 1821*, „Schlesische Provinzialblätter”, t. 75, nr 4 (1822).

Ziarkowski D., *Najstarsze polskie przewodniki jako źródła do dziejów turystyki*, [w:] *Z dziejów wychowania fizycznego, sportu i turystyki w Polsce iw Europie*, Kosiewicz J. (red.), Częstochowa 2016, s. 265-279.

Zieleniewski M., *Mleko, serwatka i żętyca pod względem leczniczo-zdrojowym*, Kraków 1861.

Zieleniewski M., *Rys balneologii powszechnej*, Warszawa 1873, s. 31–33.

Zieliński A., *Listy ze śląskich wód. Z czasopism i pamiątek XIX-wiecznych*, wyb. i opr. A. Zieliński, Wrocław 1983.

Zieliński A., *Polskie podróże po Śląsku w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1974.

Zimssen H., *Handbook of General Therapeutics*, New York 1885.

Zöllner J.F., *Briefe über Schlesien, Krakau, Wieliczka, und die Grafschaft Glatz auf einer Reise im Jahr 1791 geschrieben*, Berlin 1792.

Dokumenty Archiwum Państwowego

Archiwum Państwowe w Pszczynie, Akta Książąt Pszczyńskich, VIII 1251.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu sygn. 82/146/0/10/34.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/1/598.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/1/735.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/2/2976.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/2/830.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/3/5543.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/3/5589.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/3/5778.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/3/5780.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/170/0/2.1/I.303.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/170/0/2.27/XXVII.133.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/170/0/2.27/XXVII.141.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.11/XI.153.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.207.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.21.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.210.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.. 82/146/0/10/34.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.. 82/146/0/3/5779.

Źródła internetowe

Wejście do doliny Sokołowska, fot. A. Leisner, <https://polska-org.pl/8002371,foto.html?idEntity=562838> [dostęp: 05.11.2023].
Nowa część Sanatorium Brehmera, fot. A. Leisner, <https://polska-org.pl/8141300,foto.html?idEntity=548639> [dostęp: 05.11.2023].
Neues Haus, fot. R. Halm, <https://polska-org.pl/9412284,foto.html?idEntity=534065> [dostęp: 05.11.2023].
Willa Brehmera, fot. R. Halm, <https://polona.pl/item-view/bbfc8656-8086-414e-a765-fab1d03f5e2b?page=0> [dostęp: 05.11.2023].
Sanatorium Römplerer, fot. R. Halm, <https://polona.pl/item-view/448c80c1-c84c-4974-bb93-aa13a4bf122e?page=0> [dostęp: 05.11.2023].
Sanatorium Brehmera, fot. E. de Planque, <https://polska-org.pl/9412268,foto.html?idEntity=548639> [dostęp: 05.11.2023].
Klejment J., *Tam mógł zginąć Hitler; tam kryje się tajemnica wielkiej choinki. Poznajcie legendy sopockiego Grand Hotelu*, <https://radiogdansk.pl/wiadomosci/2017/09/15/tam-mogl-zginac-hitler-tam-kryje-sie-tajemnica-wielkiej-choinki-poznajcie-legendy-sopockiego-grand-hotelu/> [dostęp: 26.02.2024]
Głodokowska W., *Domy tyrolskie w Mysłakowicach*, <https://www.bryla.pl/domy-tyrolskie-w-myslakowicach-wzniesli-je-tyrolczycy-ktorzy-przybyli-tu-w-latach-30-xix-wieku> [dostęp: 01.01.2024].
Gemeindevverzeichnis Deutschland, https://www.gemeindevzeichnis.de/gem1900/gem1900.htm?schlesien/rb_breslau.htm [dostęp: 21.09.2021].
Uzdrowisko Stary Zdrój w połowie XVIII wieku. Rysunek F. B. Wenera z „Topographia Silesiae”, <https://polska-org.pl/8494831,foto.html?idEntity=523620> [dostęp 20.02.2023].
Fragment mapy górniczej pola Seegen-Gottes Grube w Starym Zdroju, <https://polska-org.pl/3962666,foto.html?idEntity=5111583> [dostęp 20.02.2023].
Uzdrowiskowe zabudowania Starego Zdroju na miedziorycie z 1835 r., <https://polska-org.pl/831041,foto.html?idEntity=3557187> [dostęp 20.02.2023].
Walbrzych, Stary Zdrój, https://sbc.org.pl/en/dlibra/publication/170166/edition/160046?search=bWV0YWRRhdGFzZWZyY2g_YWN0aW9uPUFkdMfuY2VkU2VhcmNoQWN0aW9uJnR5cGU9LTMmcD0wJnZhbDE9U3ViamVjdDolMjJBbHR3YXNzZXIIMjI [dostęp: 20.12.2022].
Der Georgbrunnen, Friedrichsbrunnen, das alte und kleine Bad zu Altwasser https://sbc.org.pl/en/dlibra/publication/50775/edition/47277?search=bWV0YWRRhdGFzZWZyY2g_YWN0aW9uPUFkdMfuY2VkU2VhcmNoQWN0aW9uJnR5cGU9LTMmcD0wJnZhbDE9U3ViamVjdDolMjJBbHR3YXNzZXIIMjI [dostęp: 20.12.2022].
„Stara woda” - rysunek Bogusza Zygmunta Stęczyńskiego, <https://polska-org.pl/3518951,foto.html?idEntity=8076977> [dostęp 20.12.2023].

Malerische Reisebilder Altwasser und Umgebung, <https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/89041452> [dostęp 20.12.2023].

Charlottenbrunn, <https://polska-org.pl/8494841,foto.html?idEntity=564856> [dostęp 20.02.2023].

Dawna Wandelhalle, <https://polska-org.pl/3540094,foto.html?idEntity=519708> [dostęp: 12.12.2023].

Reklama uzdrowiska i pensjonatów, <https://polska-org.pl/6510762,foto.html?idEntity=3584031> [dostęp: 20.12.2023].

Reklama uzdrowiska w Jedlinie, <https://polska-org.pl/9151284,foto.html?idEntity=506433> [dostęp 22.11.2022].

Okladka folderu turystycznego Jedliny, <https://polska-org.pl/3964623,foto.html?idEntity=3584031> [dostęp: 21.11.2022].

Pałac w Jedlinie, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-212521> [dostęp: 06.10.2023]

Mapa dóbr Hochbergów z połowy XVIII w., <https://polska-org.pl/9974879,foto.html?idEntity=9974771> [dostęp 22.11.2022].

Szczawno-Zdrój, plan uzdrowiska z ok. 1830 roku, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/10491330,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 22.11.2022].

Fragment ul. Kolejowej z mijanką tramwajową, <https://polska-org.pl/5980021,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 22.11.2022].

Projekt linii tramwajowej, <https://polska-org.pl/3301885,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 22.11.2022].

Projekt mijanki tramwajowej, <https://polska-org.pl/3525821,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 22.11.2022].

Plan budowy Domu Zdrojowego w Szczawnie-Zdroju, <https://polska-org.pl/5717963,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 22.11.2022].

Rzut drugiego piętra dawnego Grand Hotelu, <https://polska-org.pl/918034,foto.html?idEntity=547658> [dostęp: 20.11.2022].

Plan zabudowy terenu powyżej dzisiejszego pl. Wolności, <https://polska-org.pl/3475123,foto.html?idEntity=509915> [dostęp: 07.12.2022].

Brunnenhaus, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/9667775,foto.html?idEntity=546247> [dostęp: 07.12.2022].

Widok na Szczawienko, <https://polska-org.pl/8922240,foto.html?idEntity=4634409> [dostęp: 07.12.2022].

Klasycystyczna pijalnia wód w Szczawnie-Zdroju, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/7677159,foto.html?idEntity=549464> [dostęp: 07.12.2022].

Szczawno-Zdrój i okolice ("Erinnerung an Salzbrunn"), <https://desahome.pl/media/catalog/product/cache/7605064bacd9068e9a18d0d21705633d/0/f/0fddc8243a2c6fe75b7ff39b7839b9450aacb800.jpg> [dostęp: 12.12.2023].

Ein Blick auf Salzbrunn bei Fürstenstein = Vue de Salzbrunn pres de Furstenstein, <https://polona.pl/item-view/a427fb7e-f8e0-4c9c-890d-89458d2b5229?page=0> [dostęp: 07.12.2022].

Ansichten von Bad Salzbrunn, https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70402409/df_dk_0005745 [dostęp: 07.12.2022].

Ober Salzbrunn. Widok górnej części Szczawna-Zdroju, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/924191,foto.html?idEntity=535575> [dostęp: 07.12.2022].

Zajazd Friedrichsruh w Szczawnie-Zdroju, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/8823829,foto.html?idEntity=53557> [dostęp: 07.12.2022].

Panorama Szczawna Zdroju z miejsca znanego jako Friedrichsruh, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/9464093,foto.html?idEntity=535575> [dostęp: 07.12.2022].

Hala Spacerowa i Pijalnia Wód Mineralnych w Szczawnie Zdrój, <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/7394775,foto.html?idEntity=546247> [dostęp: 07.12.2022].

Pieniądz zastępczy, https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/5148400,Szczawno_Zdroj,Pieniazd_zastepczy.html [dostęp: 07.12.2022].

Księga Henrykowska w wersji elektronicznej, <http://biblioteka.kijowski.pl/sredniowiecze/a.a.%20-%20ksi%20E4%99ga%20henrykowska.pdf> [dostęp: 27.02.2024]

Czech I., *Samuel August Zemplin, not biograficzna*, <https://www.tmszczawno.pl/index.php/ludzie/august-samuel-zemplin/> [dostęp: 21.02.2024].

Bad Salzbrunn Golfplatz, <https://www.golfsmissinglinks.co.uk/index.php/wales-2/germany/germany-east/1537-egermany-bad-salzbrunn> [dostęp: 10.01.2022].

Davos – the pioneer, <https://www.davos.ch/en/information/portrait-image/storybook/davos-the-pioneer#> [dostęp: 05.11.2023].

Deutsche Biographie. Welten Oskar, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz85000.html> [dostęp: 05.11.2023].

Stadtplan von Szczawno-Zdrój/Bad Salzbrunn, 1:6 250, 1913, https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70402311/df_dk_0005657 [dostęp: 08.12.2023]
 5363 (alt. 3132) *Friedland (1:25 000 Topographische Karte (Messtischblatt) cz. wsch.(Ostdeutschland) /1870 - 1945/)*, <http://igrek.amzp.pl/result.php?cmd=id&god=5363&cat=tk25> [dostęp: 10.11.2022].
 5263 (alt. 3073) *Waldenburg (1:25 000 Topographische Karte (Messtischblatt) cz. wsch.(Ostdeutschland) /1870 - 1945/)*, <http://igrek.amzp.pl/result.php?cmd=id&god=5263&cat=TK25> [dostęp 20.02.2023].
 5264 (alt. 3074) *Bad Charlottenbrunn (1:25 000 Topographische Karte (Messtischblatt) cz. wsch.(Ostdeutschland) /1870 - 1945/)*, <http://igrek.amzp.pl/result.php?cmd=id&god=5264&cat=tk25> [dostęp 20.02.2023].

VI. Spis ilustracji i tabel

Spis ilustracji

- II. 1. Łącznie pochodzące z czasów rzymskich w Bath, fot. Dillif, 2006. Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/08/Roman_Baths_in_Bath_Spa%2C_England_-_July_2006.jpg [dostęp: 02.01.2023] 27
- II. 2. Karta tytułowa dzieła J. S. Hahna, Unterricht von der wunderbaren Heil-kraft des Wassers..., wydanie z 1851 r. Źródło: [https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Siegmund_Hahn#/media/Datei:Bad_W%C3%B6rishofen,_Kneippmuseum_-_Wasserkur_J._S._Hahn,_5._Aufl._\(2013-09-04_Sp\).JPG](https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Siegmund_Hahn#/media/Datei:Bad_W%C3%B6rishofen,_Kneippmuseum_-_Wasserkur_J._S._Hahn,_5._Aufl._(2013-09-04_Sp).JPG) [dostęp: 02.01.2023] 27
- II. 3. Pałac Schaffgotschów w Cieplicach, widok od strony Parku Zdrojowego, ryc. E. W. Knippela, lata 1840–1860. Źródło: <https://polska-org.pl/933960,foto.html?idEntity=4928347> [dostęp: 12.01.2024]..... 33
- II. 4. Park Zdrojowy w Cieplicach, po lewej widoczne budynki teatru i galerii, ryc. nieznanego autora, około 1840. Źródło: <https://polska-org.pl/9600729,foto.html?idEntity=522585> [dostęp: 12.01.2024]..... 34
- II. 5. Ruiny zamku Chojnik, ryc. A. K. Balzera, lata 1790–1807. Źródło: <https://jbc.jelenia-gora.pl/dlibra/publication/5395/edition/5281/content> [dostęp: 12.01.2024] 34
- II. 6. Plac Zdrojowy w Świeradowie, ryc. C. Flemminga, 1841. Źródło: <https://polska-org.pl/9521551,foto.html?idEntity=7452447> [dostęp: 12.01.2024] 36
- II. 7. Plac Zdrojowy w Świeradowie, pocztówka z początku XX wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/9441097,foto.html?idEntity=7452447> [dostęp: 12.01.2024] 37
- II. 8. Skocznia narciarska im. Grafa Gottharda, fotografia nieznanego autora, 1933. Źródło: <https://swieradow-zdroj.polska-org.pl/4167131,foto.html?idEntity=536584> [dostęp: 12.01.2024] 37
- II. 9. Dom Zdrojowy w Czerniawie, pocztówka z lat 1903–1926. Źródło: <https://polona.pl/item-view/9e4ab0a6-96fb-43f9-92aa-fb87988dcbac?page=0> [dostęp: 12.01.2024]..... 38
- II. 10. Widok na plac przy zdroju Marii w Łądku, ryc. G. H. Burgharta, 1784. Źródło: <https://polona.pl/item-view/259508d0-1743-4957-ae87-71d98e19a21d?page=0> [dostęp: 12.01.2024]..... 40
- II. 11. Hala spacerowa w parku zdrojowym w Łądku, ryc. W. Loeillota, 1862. Źródło: <https://polska-org.pl/672600,foto.html?idEntity=517007> [dostęp: 12.01.2024] 41
- II. 12. Marienbad, zakład przyrodoleczniczy z łaźniakami w Łądku (obecnie „Wojciech”), pocztówka z lat 1895–1905. Źródło: <https://polska-org.pl/7642125,foto.html?idEntity=519136> [dostęp: 12.01.2024]..... 41
- II. 13. Promenada w parku w Długopolu, pocztówka z 1909 roku. Źródło: <https://polona.pl/item-view/b88374db-9a4f-4e4f-8536-c96074ed178b?page=0> [dostęp: 12.01.2024] 43
- II. 14. Saneczkarze przed halą spacerową w Długopolu, fot. nieznanego autora, 1909. Źródło: <https://polska-org.pl/6086508,foto.html?idEntity=4308832> [dostęp: 12.01.2024]..... 44
- II. 15. Panorama Dusznik, lit. v.J.D.Grüson, lata 1801–1848. Źródło: <https://polona.pl/item-view/da898deb-81da-4bb5-9cda-936edd5562a7?page=0> [dostęp: 12.01.2024] 44
- II. 16. Dom Zdrojowy w Dusznikach, pocztówka z lat 1910–1914. Źródło: <https://polska-org.pl/5896506,foto.html?idEntity=516764> [dostęp: 12.01.2024] 45
- II. 17. Park Zdrojowy w Dusznikach, pocztówka z lat 1905–1910. Źródło: <https://polska-org.pl/4751617,foto.html?idEntity=509537> [dostęp: 12.01.2024] 45
- II. 18. Uzdrowisko w Kudowie, ryc. T. Sachse’go, około 1840. Źródło: <https://polona.pl/item-view/b843c758-9066-4602-8bc3-bd991282d8bf?page=0> [dostęp: 12.01.2024]..... 48

II. 19. Hotel Fürstenhof w Kudowie, pocztówka z lat 1905–1945. Źródło: https://polona.pl/item-view/31117a2e-c6cb-4575-b5fe-52ed9bbc3950?page=0 [dostęp: 12.01.2024].....	48
II. 20. Plac Zdrojowy z halą spacerową w Kudowie, pocztówka z lat 1929–1935. Źródło: https://polska-org.pl/917238,foto.html?idEntity=546363 [dostęp: 12.01.2024].....	49
II. 21. Dom Zdrojowy w Polanicy, pocztówka z 1906 roku. Źródło: https://polska-org.pl/8684993,foto.html?idEntity=549918 [dostęp: 12.01.2024].....	49
II. 22. Hala spacerowa w Polanicy, pocztówka sprzed 1911 roku. Źródło: https://polona.pl/item-view/0eda9730-7f5c-416b-8494-78978878c751?page=0 [dostęp: 12.01.2024].....	50
II. 23. Promenada Sept Heures w Spa, ryc. H. Wilkin, 1783. Źródło: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005197401_01/_gul005197401_01_0010.php [dostęp: 22.12.2023].....	60
II. 24. Promenada w Bad Ischl, aut.W. Gause, około 1900. Źródło: https://www.artnet.com/artists/wilhelm-gause/kurpromenade-in-bad-ischl-N9Dk1QG9yaSG8CJR9GLS_Q2 [dostęp: 22.12.2023].....	59
II. 25. Projekt uzdrowiskowego pawilonu ogrodowego w formie świątyni, ilustracja z: Ch. C. L. Hirschfeld, Theorie der Gartenkunst, Bd. 5, 1785, s. 89.....	61
II. 26. Przykłady obiektów infrastruktury zdrojowej w: F. Blondel, Außführliche Erklärung Vnd Augenscheinliche Wunderwirkung Deren Heylsamen Badt- vnd Trinckwässeren zu Aach, 1688, s. 87.....	61
II. 27. Royal Crescent w Bath w trakcie prac wykończeniowych, T. Malton, 1769. Źródło: https://en.wikipedia.org/wiki/Royal_Crescent#/media/File:Completion_of_the_Royal_Crescent_Thomas_Malton_1769.JPG , dostęp: 02.12.2022).....	61
II. 28. Kolumnada (hala spacerowa) w Baden-Baden, fotografia z 1898. Źródło: https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/71822058 [dostęp: 02.01.2023].....	62
II. 29. Hala spacerowa w Wildbad na pocztówce z lat 20. XX wieku. Źródło: https://www.postcard-shop.de/en/wildbad-im-schwarzwald-partie-mit-trinkhalle?a=2670934 [dostęp: 02.01.2023].....	62
II. 30. Fasada kompleksu zdrojowego Tettuccio w Montecatini, fot.. Lucarelli. Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Montecatini_Terme_Stabilimento_Tettuccio.jpg [dostęp: 02.01.2023].....	63
II. 31. Rzut drugiego piętra Friedrichsbad w Baden-Baden, źródło: https://www.blackforest-highlights.com/poi/detail/friedrichsbad-historical-sight-79ed70dd0f [dostęp: 02.01.2023].....	63
II. 32. Plan uzdrowiska Františkovy Lázně (Franzensbad) około 1900 r. Źródło: https://www.esbirky.cz/predmet/12192820 [dostęp: 02.01.2023].....	64
II. 33. Plan Wiesbaden, 1889. Źródło: https://www.antiquemapsandprints.com/categories/maps-by-cartographer/baedeker-karl-wagner-debes/product/wiesbaden-antique-town-city-stadtplan-hessen-karte-baedeker-1889-old-map/P-6-058093~P-6-058093 [dostęp: 02.01.2023].....	64
II. 34. Teatr zdrojowy w Baden-Baden, fotografia z 1898 r. Źródło: https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/71822064 [dostęp: 02.01.2023].....	65
II. 35. Dom zdrojowy w Wiesbaden, fotografia z 1907 r. Źródło: https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/33129192/df_hauptkatalog_0273034 [dostęp: 02.01.2023].....	65
II. 36. Dom zdrojowy w Baden-Baden, fotografia z 1936 r. Źródło: https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/33000670/df_hauptkatalog_0048166 [dostęp: 02.01.2023].....	66
II. 37. Ilustracja prezentująca metodę leczniczą Priessnitza, polegającą na owijaniu pacjenta wieloma warstwami koców. Ciasne owinięcie kocami miało spowodować pocenie się, które skutkowało szybszym powrotem do zdrowia. Źródło: https://ndnr.com/nature-cure/vincent-priessnitz-the-blanket-pack/ [dostęp: 02.02.2022].....	75
II. 38. Metody lecznicze proponowane przez Kneippa: polewanie wodą wybranych części ciała i spacer na boso. Ryc. z 1894 roku. Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/Kneippkur.jpg [dostęp: 02.01.2023].....	75
II. 39. Lázně Libverda, ryc. C. Nathe, 1790. Źródło: https://digital.onb.ac.at/rep/osd/?10D59782 [dostęp: 20.12.2023].....	87
II. 40. Promenada parkowa w Pyrmoncie, nieznan autor, około 1780. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bad_Pyrmont_Zweyte_Ansicht_der_Promenade.jpg [dostęp: 20.12.2023].....	88
II. 41. Świeradów-Zdrój, akwaforta, J. C. Richter, około 1815. Źródło: https://polona.pl/item-view/6676fcdd-014a-4b8f-8cc6-c2f6358d305d?page=0 [dostęp: 20.12.2023].....	88

II. 42. Promenady spacerowe Marienbadu, akwarela, K. F. Schinkel, 1831. Źródło: https://schinkel.smb.museum/index.php?view_type=2&object_id=1502747&leftmenu_id=2 [dostęp: 20.12.2023].....	89
II. 43. Wildbad Gastein, późniejsze uzdrowisko Bad Gastein, ryc. nieznanego autora, 1851. Źródło: https://www.sn.at/wiki/Datei:Wildbad_Gastein_um_1850.jpg [dostęp: 20.12.2023].....	89
II. 44. Romantyczny widok na zamek Grodno, ryc. F. Rosmäsler, Wody mineralne Szląskie i Hrabstwa Głackiego. Z przyłączeniem opisu Krzeszowic..., 1821, brak paginacji.	90
II. 45. Friedrichsbad w Baden-Baden, fotografia z 1890, aut. nieznanym. Źródło: https://www.lookandlearn.com/history-images/YNO3027763/Baden-Baden [dostęp: 20.12.2023]	90
II. 46. Park Zdrojowy w Cieplicach z pawilonem muzycznym, fotografia około 1890, aut. nieznanym. Źródło: https://polska-org.pl/7961515,foto.html?idEntity=522585 [dostęp: 20.12.2023].....	91
II. 47. Poczłtówka z widokami ze Świeradowa, około 1890. Źródło: https://swieradow-zdroj.polska-org.pl/717110,foto.html?idEntity=3744570 [dostęp: 20.12.2023]	91
II. 48. Poczłtówka z widokami z Łądka, po 1920. Źródło: https://ladek-zdroj.polska-org.pl/5175155,foto.html?idEntity=3280000 [dostęp: 20.12.2023]	92
II. 49. Poczłtówka ze Szczawna, 1910. Źródło: https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/3329471,foto.html?idEntity=562386 [dostęp: 20.12.2023]	92
II. 50. Najważniejsze uzdrowiska Sudetów. Na mapie podano orientacyjne daty rozpoczęcia zorganizowanej działalności leczniczej w poszczególnych kurortach, oprac. Maria Pytka.	97
II. 51. Plan widokowy Starego Zdroju, aut. F. B. Werner, około połowy XVIII wieku. Opisane zostały na nim następujące obiekty (tłum. Maria Pytka): 1. Dwór, 2. Czworaki, 3. Stajnie, 4. Pralnie, 5. Polewalnie, 6. Owczarnie, 7. Źródło górne, 8. Galeria, 9. Zagroda kóz, 10. Browar, 11. Łąźnie, 12. Łąźnie w użytku probostwa, 13. Karczma, 14. Tak zwana apteka, 15. Dom Książęcy, 16. Zabiegi specjalne, 17. Gospoda z piwnicami, 18. Nowy dom dla kawalerów, 19. Środkowe Łąźnie, 20. Górne Łąźnie, 21. Dom dla panien, 22. Młyn 23. Dolne Źródło, 24. Dolne Łąźnie, 25. Różne obory. Źródło: https://polska-org.pl/8494831,foto.html?idEntity=523620 [dostęp 12.11.2022] ..	132
II. 52. Promenada nad stawem przy pałacu w Starym Zdroju, ryc. E. Braun, 1840. Udostępniona przez Herder-Institut	133
II. 53. Löwenhaus, ryc. W. Santer. Źródło: J.Wendt, Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien, Breslau 1841, brak paginacji	133
II. 54. Źródła Jerzego i Fryderyka wraz z obiektami starych i małych łazienek, rysunek Bogusza Zygmunta Stęczyńskiego. Źródło: Sudety, jako dalszy ciąg poematu Tatry w 24 pieśniach przez Bogusza Zygmunta Stęczyńskiego, tom III, rękopis po 1850, brak paginacji.....	134
II. 55. Fragment mapy górniczej pola Segen-Gottes Grube w Starym Zdroju z 1857 roku. Źródło: https://polska-org.pl/3962666,foto.html [dostęp: 12.10.2022]	135
II. 56. Projekty niezrealizowanego domu zdrojowego. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.. 1851 82/170/0/2.1/I.780	136
II. 57. Plac Zdrojowy w Starym Zdroju w formie wnętrza ulicznego, ryc. C. Mattis, około 1860. Źródło: https://polska-org.pl/9121875,foto.html?idEntity=3557188 [dostęp 12.11.2022].....	136
II. 58. Fragment mapy topograficznej okolic Wałbrzycha z 1884 roku. Źródło: https://polona.pl/preview/e6553baf-8307-4dec-9754-5aefb844e29b [dostęp 12.11.2022]	137
II. 59. Pierwszy budynek stacji kolejowej w Starym Zdroju, ryc. nieznanego autora, 1853. Źródło: https://polska-org.pl/856428,foto.html?idEntity=544363 [dostęp 12.11.2022].....	137
II. 60. Drugi budynek stacji kolejowej w Starym Zdroju, pocztówka po 1901. Źródło: https://polska-org.pl/609335,foto.html?idEntity=544363 [dostęp 12.11.2022]	138
II. 61. Trzeci dworzec kolejowy w Starym Zdroju (wówczas już dzielnicy Wałbrzycha), pocztówka z 1926 roku. Źródło: https://polska-org.pl/903785,foto.html?idEntity=531222 [dostęp 12.11.2022]	138
II. 62. Kompleks fabryki porcelany Tielscha, grafika nieznanego autora z 1890 roku. Źródło: https://polska-org.pl/943538,foto.html?idEntity=558166 [dostęp 12.11.2022].....	139
II. 63. Świątynia ewangelicka w Starym Zdroju, fot. nieznanego autora, 1870. Źródło: https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=6 [dostęp: 15.12.2023]	139
II. 64. Szyb Chwalibóg (niem. Segen Gottes Grube) wraz z rozwijającą się zabudową Starego Zdroju jako dzielnicy Wałbrzycha, pocztówka z 1929 roku. Źródło: https://polska-org.pl/5723876,foto.html [dostęp 12.11.2022]	140
II. 65. Panorama Starego Zdroju, pocztówka z 1900 roku. Przy prawej krawędzi widoczny obiekt pierwszej stacji kolejowej. Źródło: https://polska-org.pl/10706023,foto.html [dostęp: 15.11.2023]	142

- II. 66. Pensjonaty Berlinerhaus i Wienerhaus, ryc. C. Scholtz, po 1842. Obiekty stały przy drodze pomiędzy Zdrojem Górnym a główną szosą (później też linią kolejową). Udostępniona przez Herder-Institut..... 145
- II. 67. Villa Nova w Starym Zdroju, fot. nieznanego autora, po 1890. Źródło: <https://polska-org.pl/8935270,foto.html?idEntity=517472> [dostęp: 15.11.2023]..... 145
- II. 68. Hotel Winklera w Starym Zdroju, 2. połowa XIX wieku, ryc. nieznanego autora. Udostępniona przez Herder-Institut 146
- II. 69. Seifert's Hotel w Starym Zdroju, pocztówka z 1900 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/5191881,foto.html?idEntity=533516> [dostęp: 15.11.2023]..... 146
- II. 70. Hala Spacerowa w Starym Zdroju, ryc. O. v. Carsheim, około 1850. Udostępniona przez Herder-Institut 152
- II. 71. Nowe Łazienki, ryc. T. Sachse, około 1850. Udostępniona przez Herder-Institut..... 152
- II. 72. Widok Promenady przy Friedrichsbrunnen, C. Horny 1800. Źródło: G. G. Fülleborn, Taschenbuch für Brunnengäste besonders zu Altwasser in Schlesien, Freyberg 1806, brak paginacji..... 157
- II. 73. Szwajcarka na Vogelkoppe, ryc. W. Santera. Źródło: J.Wendt, Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien, Breslau 1841, brak paginacji..... 158
- II. 74. Widok na Stary Zdrój z terenów przy szwajcarce, ryc. W. Santera. Źródło: J.Wendt, Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien, Breslau 1841, brak paginacji..... 158
- II. 75. Widok na odlewnię żelaza przy Starym Zdroju, ryc. W. Santera. Źródło: J.Wendt, Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien, Breslau 1841, brak paginacji..... 159
- II. 76. Turyści w strojach górniczych przed wejściem do Lisiej Sztolni, ryc. nieznanego autora, 1876. Źródło: <https://polska-org.pl/937843,foto.html?idEntity=549584> [dostęp 22.11.2022] 159
- II. 77. Sala Schuckmanna w Lisiej Sztolni, ryc. nieznanego autora z około 1850 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/856356,foto.html?idEntity=549584> [dostęp 22.11.2022] 160
- II. 78. Karta pamiątkowa „Malownicze zdjęcia z podróży. Stary Zdrój i okolice” (niem. „Malerische Reisebilder. Altwasser und Umgegend”), fotografie H. Krone, 1860. Źródło: https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/89041452/tu_hks_0001437 [dostęp 12.11.2023] 163
- II. 79. Pałac w Starym Zdroju, ryc. A. Dunckera z lat 1855–1885. Udostępniona przez Herder-Institut 166
- II. 80. Pawilon ogrodowy przy stawie w założeniu pałacowym Mutiusów, ryc. nieznanego autora ok 1850. Źródło: <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/edition/215166?showContent=true&id=215166> [dostęp: 06.11.2023]..... 166
- II. 81. Widok Starego Zdroju ze Wzgórza Kamiennego Krzyża (Höhe des Steinernen Kreuzes), C. Horny 1800. Źródło: G. G. Fülleborn, Taschenbuch für Brunnengäste besonders zu Altwasser in Schlesien, Freyberg 1806, brak paginacji 172
- II. 82. Uzdrawiskowe zabudowania: od lewej obiekty łązienek, źródło Jerzego, a w tle po prawej stronie Dom Zdrojowy nad rzeką Pełcznicą, ryc. nieznanego autora z 1835 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/831041,foto.html?idEntity=3557187> [dostęp: 20.02.2023] 172
- II. 83. Centrum uzdrawiska w Starym Zdroju. Od lewej: Zdrój Jerzego, Małe Łazienki, Zdrój Fryderyka, Stare Łazienki. Po prawej stronie most nad Pełcznicą prowadzący do Domu Zdrojowego, ryc. W. Loeliotta, 1848-1856. Udostępniona przez Herder-Institut 173
- II. 84. Panorama Starego Zdroju z Wilhelmshöhe, litografia A. Haun, około 1855 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/9464089,foto.html?idEntity=3557187> [dostęp: 20.02.2023] 173
- II. 85. Panorama Starego Zdroju ze wzgórza Vogelkoppe. Pocztówka z 1900. Źródło: <https://polska-org.pl/8208667,foto.html?idEntity=8522093> [dostęp: 11.10.2023] 176
- II. 86. Schemat przekształceń przestrzennych uzdrawiska w Starym Zdroju, oprac. Maria Pytka..... 179
- II. 87. Fragment mapy turystycznej „Jedlina i okolice” („Charlottenbrunn und Umgegend”). Źródło: J.C.W. Scharenberg, H. Mahlmann, Schlesischer Bäder-Atlas : enthaltend: 8 Kärtchen der Umgebungen von Charlottenbrunn, Cudowa, Flinsberg, Graefenberg, Landeck, Reinerz, Salzbrunn und Altwasser, Warmbrunn, Breslau 1846. 196
- II. 88. Plan widokowy Jedliny, około połowy XVIII wieku, rycina F. B. Wenera. Opisano na nim: 1. Kwaśny zdrój, 2. Dom książy, 3. Dom górski, 4. Brak opisu, 5. Farbiarnia, 6. Zameczek, 7. Galeria. Sala taneczna. 8. Karczma, 9. Przestrzeń targowa, 10. Łaźnie, 11. Dom podatkowy, 12. Winiarnia, 13. Dom rzeźnika, 14. Biała stajnia, 15. Dom handlarza, 16. Dom panów, 17. Różne budowle handlowe, tłum. Maria Pytka. Źródło: <https://polska-org.pl/8494841,foto.html?idEntity=564856> [dostęp: 22.11.2022] 197
- II. 89. Fragment mapy geologicznej z 1924 roku. Według informacji na niej zawartych na zachodniej części miejscowości przeważają skały piaskowcowe i grube zlepieńce, a po na wschodzie skały

porfirowe. Źródło http://maps.mapywig.org/m/Germanmaps/series/025KTK25/5264(3074)Charlottenbrunneol1924UPozn.jpg [dostęp: 11.12.2023]	201
II. 90. Domy handlarzy tkaninami w Jedlinie, ryc. nieznanego autora. Źródło: K. Bergmann, Chronik von Tannhausen, Blumenau, Erlenbusch, Bad Charlottenbrunn und Sophienau, Wüstegiersdorf 1921, s. 47.	211
II. 91. Plac Zdrojowy przed 1830 rokiem, ryc. C. Mattisa. Z lewej strony widoczny fragment ówczesnego domu zdrojowego. Źródło: https://polska-org.pl/831060,foto.html?idEntity=592810 [dostęp: 11.12.2023]	212
II. 92. Widok Placu Zdrojowego w Jedlinie, ryc. G. Böhmra około połowy XVIII wieku. Opisano na niej: 1. Źródło Charlotty, 2. Łazienki, 3. Kropelka (polewalnia), 6. Dworek właścicieli, 7. Dom bilardowy, 8. Duża Sala, 9. Karczma, 12. Dom mistrza zdroju, 13. Dom panów, 15. Dom górski, 16. Dom Duży, 17. Kuchnię, 18. Stajnia, 23. Kanał w parterze, 25. Aleje, 27. Dwie aleje świerkowe w parterze, 28. Domy handlarzy, 31. Domy chłopskie, tłum. Maria Pytka. Źródło: https://polska-org.pl/966374,foto.html?idEntity=592810 [dostęp: 10.11.2023]	213
II. 93. Plany założenia uzdrowiskowego w Jedlinie, około połowy XVIII wieku. Źródło: Vernünftiger und Erfahrungs-gemäßer Rath wie der Charlotten-Beunn bey Tannhausen, in dem Schwiednitzschen Fürstenthum, so wohl im Trincken als Baden, ordentlich und nützlich zu gebrauchen, Frankfurt-Leipzig 1737.	214
II. 94. Plac Zdrojowy w Jedlinie z widoczną wieżą pierwszej świątyni ewangelickiej, ryc. C. Mattisa, 1843. Udostępniona przez Herder-Institut	215
II. 95. Plac Zdrojowy w Jedlinie, ryc. G. Täubert, 1850. Udostępniona przez Herder-Institut	215
II. 96. Świątynia ewangelicka z plebanią, ryc. C. Scholza, około 1860. Źródło: https://polona.pl/item-view/ef1be29f-63e6-4474-9a92-03ebaf3c362e?page=0 [dostęp: 11.12.2023]	216
II. 97. Plac Zdrojowy pomiędzy 1863 a 1895 rokiem, fragment fot. H. Krone. Źródło: https://polska-org.pl/5415766,foto.html?idEntity=550608 [dostęp: 11.12.2023]	216
II. 98. Pensjonat Grundhof, pocztówka z około 1900. Źródło: https://polska-org.pl/813569,foto.html?idEntity=509575 [dostęp: 11.12.2023]	217
II. 99. Budynek apteki w Jedlinie, pocztówka z lat 1910-1920. Źródło: https://polska-org.pl/784447,foto.html?idEntity=592810 [dostęp: 11.12.2023]	217
II. 100. Plan założenia Karlshein. Źródło: C. C. Beinert, Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt..., 1859, wkładka na końcu publikacji	218
II. 101. Szwajcarka w Karlshein, pocztówka z około 1905 roku. Źródło: https://polska-org.pl/8452467,foto.html?idEntity=550662 [dostęp: 11.12.2023]	219
II. 102. Karlshein, około 1860, rycina C. Scholza, Źródło: https://polona.pl/item-view/081ed4a1-baa4-4e57-b4da-5fef294ea83c?page=0 [dostęp: 11.12.2023]	220
II. 103. Adelbert von Chamisso, portret aut. R. Reinicka, 1831. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chamisso_Adelbert_von_1781-1838.png [dostęp: 11.12.2023]	220
II. 104. Heinrich Göppert, fot. 1883. Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_G%C3%B6ppert_(Botaniker)#/media/Datei:G%C3%B6ppert,_Heinrich_(1800-1884).jpg [dostęp: 11.12.2023]	220
II. 105. Park Zdrojowy w Jedlinie, pocztówka sprzed 1905 roku. Udostępniona przez Herder-Institut	221
II. 106. Carl Krister, portret nieznanego autora. Źródło: https://nowinkiolesnickie.pl/ciekawostki-histeryczne-porcelana-krzysztof-z-walbrzycha-tak-powstawala-fabryka-kristera/ [dostęp: 10.01.2024]	221
II. 107. Pomnik upamiętniający cesarza Fryderyka III w Karlshein, fot. 1900. Źródło: https://polska-org.pl/4122353,foto.html?idEntity=512548 [dostęp: 11.12.2023]	221
II. 108. Dworzec kolejowy w Jedlinie, pocztówka z początku XX wieku. Źródło: https://polska-org.pl/3281378,foto.html?idEntity=6931744 [dostęp: 11.12.2023]	222
II. 109. Pijalnia z halą spacerową, pocztówka około 1910. Udostępniona przez Herder-Institut	222
II. 110. Kąpielisko w Jedlinie, pocztówka około 1930. Źródło: https://polska-org.pl/3992074,foto.html?idEntity=550457 [dostęp: 11.12.2023]	223
II. 111. Hala spacerowa w Jedlinie, fot. z lat 1935-1945. Udostępniona przez Herder-Institut	223
II. 112. Wnętrze hali spacerowej, fot. około 1935. Fragment pomieszczenia przeznaczony na czytelnię, w tle malowidło upamiętniające założenie uzdrowiska. Źródło: https://polska-org.pl/9579729,foto.html?idEntity=3556231 [dostęp: 11.12.2023]	224

II. 113. Osiedle we wschodniej części Karlshein wybudowane w latach 20. XX wieku, pocztówka z lat 30. XX wieku. Źródło: https://polska-org.pl/6615236,foto.html?idEntity=593833 [dostęp: 11.12.2023]	224
II. 114. Kapielisko w Jedlinie, pocztówka około 1930. Źródło: https://polska-org.pl/3992074,foto.html?idEntity=550457 [dostęp: 11.12.2023]	225
II. 115. Pocztówka z lat 1936–1945 z widokami: na kościół katolicki, ogólnym, na halę spacerową, Dom Zdrojowy, pensjonat Pestalozziheim, pijalnię, basen i fragment parku zdrojowego. Źródło: https://polska-org.pl/765434,foto.html?idEntity=564856 [dostęp: 11.12.2023]	225
II. 116. Turyści w autobusie przed Domem Zdrojowym w Jedlinie, fot. 1931. Źródło: https://polska-org.pl/852256,foto.html?idEntity=550608 [dostęp: 25.10.2023]	228
II. 117. Villa Sanssouci, pocztówka z lat 1900–1945. Źródło: https://polska-org.pl/852268,foto.html?idEntity=550084 [dostęp: 11.12.2023]	230
II. 118. Deutsches Haus, pocztówka z lat 1900–1930. Źródło: https://polska-org.pl/907158,foto.html?idEntity=537355 [dostęp: 11.12.2023]	231
II. 119. Szwajcarka w Karlshain, pocztówka sprzed 1945 roku. Udostępniona przez Herder-Institut	237
II. 120. Plac Zdrojowy Jedlinie, pocztówka z lat 1935-1945. Udostępniona przez Herder-Institut	237
II. 121. Wnętrze pijalni z ujściem Theresienquelle, fot. nieznanego autora, między 1900 a 1935. Źródło: Bad Charlottenbrunn in Schlesien ..., brak paginacji	238
II. 122. Widok z Grave's Ruhe, lit. C. Scholza. Źródło: Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt..., 1859, brak paginacji.	244
II. 123. Marien-Insel w Karlshein, lit. C. Scholza. Źródło: Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt..., 1859, brak paginacji.	244
II. 124. Platforma widokowa na Wilhelminen-Platz lit. C. Scholza. Źródło: Charlottenbrunn als Trink- und Badekur-Anstalt..., 1859, brak paginacji	244
II. 125. Widok Jedliny z Blockberg, ryc. C. Mattisa, około 1830. Udostępniona przez Herder-Institut	245
II. 126. Promenada zdrojowa w Jedlinie, pocztówka sprzed 1930. Udostępniona przez Herder-Institut	245
II. 127. Trasa saneczkowa na w Jedlinie, pocztówka z 1914 roku. Źródło: https://polska-org.pl/3530231,foto.html?idEntity=3564632 [dostęp: 11.12.2023]	246
II. 128. Kort tenisowy w Jedlinie, pocztówka z 1917 roku. Źródło: https://polska-org.pl/766795,foto.html?idEntity=550461 [dostęp: 11.12.2023]	246
II. 129. Występ teatru ze Świdnicy i Zespołu z Wałbrzycha na scenie w Parku Zdrojowym, lata 30. XX wieku. Źródło: https://polska-org.pl/4179383,foto.html?idEntity=536875 [dostęp: 11.12.2023]	247
II. 130. Pawilony w Karlshain, pocztówka sprzed 1945 roku. Udostępniona przez Herder-Institut	247
II. 131. Pocztówka z Jedliny określająca ją mianem „perły Gór Wałbrzyskich”, 1940. Źródło: https://polska-org.pl/6593360,foto.html?idEntity=536875 [dostęp: 11.12.2023]	248
II. 132. Ruiny zamku na górze Rogowiec z widokiem na Śnieżkę, lit. v.Lutke, około 1850. Źródło: https://polska-org.pl/924782,foto.html?idEntity=515323 [dostęp: 12.12.2023]	251
II. 133. Widok z Heydens Buche, fot. 1915. Źródło: https://polska-org.pl/10626176,foto.html?idEntity=6964417 [dostęp: 12.12.2023]	251
II. 134. Portret Johanna Christopha von Seherr-Thoss, aut. A. Schoonjans, około 1720. Źródło: https://brandenburg.museum-digital.de/object/68216 [dostęp: 11.12.2023]	253
II. 135. Pałac w Jedlince (Tannhausen), lit. A. Dunckera, 1857-1883. Źródło: https://polska-org.pl/855696,foto.html?idEntity=564192 [dostęp: 11.12.2023]	254
II. 136. Grave's Ruh, lit. C. Mattis, przed 1850. Źródło: https://polska-org.pl/3279219,foto.html?idEntity=3861836 [dostęp: 11.12.2023]	257
II. 137. Plac Zdrojowy około 1800, pocztówka z początku XX wieku. Źródło: https://polska-org.pl/674884,foto.html?idEntity=6003211 [dostęp: 11.12.2023]	259
II. 138. Plac Zdrojowy w Jedlinie, lit. C. Scholza, około 1850. Źródło: https://polska-org.pl/4153535,foto.html [dostęp: 11.12.2023]	259
II. 139. Droga biegnąca przez Jedlinę, lit. A. Wolff, około 1850. Udostępniona przez Herder-Institut	260
II. 140. Panorama Jedliny, lit. W. Loeillot, 1862. Udostępniona przez Herder-Institut	260
II. 141. Pocztówka z Jedliny, 1908. Źródło: https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Jedlina-Zdr%C3%B3j_Bad_Charlottenbrunn_001.jpg [dostęp: 11.12.2023]	261
II. 142. Pocztówka z Jedliny, ukazująca jej panoramę, plac zdrojowy z widokiem na Dom Zdrojowy, pensjonat Grundhof oraz fragment parku zdrojowego. Źródło: https://polska-org.pl/3455165,foto.html?idEntity=3444184 [dostęp: 17.12.2023]	261
II. 143. Plac Zdrojowy na pocztówce z lat 1900–1909. Źródło: https://polska-org.pl/929388,foto.html [dostęp: 17.12.2023]	262
II. 144. Pocztówka z Jedliny, przed 1925. Udostępniona przez Herder-Institut	262

II. 145. Poczta z Jedliny, widok ze wzgórza Blockberg przed 1945. Udostępniona przez Herder-Institut.....	263
II. 146. Reklama Jedliny z 1938 roku. Źródło: https://polska-org.pl/4271728,foto.html?idEntity=3584031 [dostęp: 21.11.2022]	263
II. 147. Okładka folderu reklamowego Jedliny z 1940 roku, źródło: https://polska-org.pl/3964623,foto.html?idEntity=3584031 [dostęp: 21.11.2022]	264
II. 148. Fragment folderu turystycznego z 1938 roku. Źródło: https://polska-org.pl/9151284,foto.html?idEntity=506433 [dostęp 22.11.2022]	268
II. 149. Schemat przekształceń przestrzennych uzdrowiska w Jedlinie, oprac. Maria Pytka	273
II. 150. Widok na Stary i Nowy Zamek Książ, lit. E. W. Knippela z około 1850 roku. Źródło: https://polska-org.pl/3310862,foto.html?idEntity=546975 [dostęp: 02.12.2023]	300
II. 151. Mapa dóbr Hochbergów z połowy XVIII wieku. Źródło: https://polska-org.pl/9974879,foto.html?idEntity=9974771 [dostęp 22.11.2022]	301
II. 152. Mapa geologiczna okolic Szczawna, źródło: R. Biefel, Der Curort Salzbrunn in Schlesien mit Bemerkungen über die resolvirende Wirkung seiner Quellen, Breslau 1868, brak paginacji.....	306
II. 153. Plan Szczawna w 1800 roku. Źródło: https://polska-org.pl/4419947,foto.html?idEntity=509915 [dostęp: 02.12.2023].....	319
II. 154. Szczawno, plan uzdrowiska z ok. 1830 roku z oznaczeniem 80 najważniejszych obiektów w miejscowości, około 1830. Źródło: https://polska-org.pl/10491330,foto.html?idEntity=509915 [dostęp: 02.12.2023].....	320
II. 155. Pappelhof , lit. C. Mattisa, około 1840. Źródło: https://polska-org.pl/4572506,foto.html?idEntity=9763782 [dostęp: 02.12.2023]	321
II. 156. Wieża Anny widoczna za pensjonatem Felsenhof, obok obiekt Felsenhaus, lit. C. Mattisa, około 1840. Źródło: https://polska-org.pl/9121955,foto.html?idEntity=509702 [dostęp: 02.12.2023]..	322
II. 157. Weisenhaus, ryc. nieznanego autora, 1834, źródło: https://polska-org.pl/670619,foto.html?idEntity=549466 [dostęp: 02.12.2023]	322
II. 158. Belweder na Wilhelmshöhe, pocztówka sprzed 15.06.1911. Udostępniona przez Herder-Institut	323
II. 159. Samuel August Zemplin, ryc. nieznanego autora. Źródło: H. Wendt, Ein Frühlingstag in Bad Salzbrunn, 1901, brak paginacji	323
II. 160. Pensjonat Preussische Krone na tle pijalni wód, rycina z okładki C.T. Mattis, Salzbrunn und seine Umgebungen, Hirschberg 1836.....	324
II. 161. Pensjonat Elisenhof, litografia wykonana przez E. Sachse & Comp. z Jeleniej Góry, 1839. Źródło: https://polska-org.pl/9131236,foto.html?idEntity=546245 [dostęp: 02.12.2023].....	324
II. 162. Pijalnia nad źródłem Oberbrunnen w 1777 roku, Pijalnia nad źródłem Oberbrunnen w 1777 roku, rycina z H. Wendt, Ein Frühlingstag in Bad Salzbrunn, 1901, brak paginacji.	325
II. 163. Pijalnia nad źródłem Oberbrunnen, ryc. C. Mattisa z około 1840 roku. Źródło: https://sycow.polska-org.pl/984574,foto.html?idEntity=546247 [dostęp: 02.12.2023].....	325
II. 164. Weisenbad w Szczawnie, ryc. nieznanego autora około 1840 roku. Źródło: https://polska-org.pl/3298071,foto.html?idEntity=509702 [dostęp:02.12.2023]	326
II. 165. Kochbrunnenplatz w Wiesbaden, w centralnej części pawilon z ujęciami wody, z lewej strony hala spacerowa, ryc. nieznanego autora z okresu 1826-1850. Źródło: https://www.bildindex.de/document/obj20226981?part=0&medium=fm1605214 [dostęp: 02.12.2023].....	326
II. 166. Pijalnia z halą spacerową w Szczawnie, rycina wyd. Rosmäster 1841. Udostępniona przez Herder-Institut	327
II. 167. Pijalnia z halą spacerową, fot. nieznanego autora sprzed 1896. Źródło: https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/9197736,foto.html?idEntity=546247 [dostęp: 02.12.2023]	327
II. 168. Szwajcarka Idahof, ryc. W. Loeliotta, 1848-1856. Udostępniona przez Herder-Institut	328
II. 169. Szczawieńska hala spacerowa z pijalnią w tle, fotografia z okresu 1896-1914. Źródło: https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/671436,foto.html?idEntity=546247 [dostęp: 02.12.2024].	328
II. 170. Widok na Teatr Zdrojowy (po lewej) i Hotel Sonne (dawny pensjonat Goldene Sonne), pocztówka z lat 1910-1915. Źródło: https://polska-org.pl/6244633,foto.html?idEntity=522523 [dostęp:02.12.2023].....	329
II. 171. Luisenbad, pocztówka w widoku fasady i elewacji ogrodowej, 1904. Źródło: https://polska-org.pl/5255516,foto.html?idEntity=548593 [dostęp:02.12.2023]	329
II. 172. Plan przebudowy terenów pomiędzy centrum uzdrowiska a stacją kolejową w Szczawnie, 1909. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.207	330
II. 173. Projekt gminnej oczyszczalni ścieków, 1921. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/170/0/2.27/XXVII.133	331

- II. 174. Zdjęcie lotnicze Szczawna-Zdroju, widok na centrum uzdrowiska od strony północnej, w prawym dolnym rogu Łazienki Luizy, w centralnej części Hala Spacerowa, a w górnej Hotel Grand, 1930. Udostępnione przez Herder-Institut332
- II. 175. Zdjęcie lotnicze Szczawna-Zdroju od strony zachodniej, na pierwszym planie Hotel Grand, w tle Park Zdrojowy, 1932, udostępnione przez Herder-Institut.....332
- II. 176. Zakład przyrodolecznicy, pocztówka z 1939 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/3753641,foto.html?idEntity=548593> [dostęp:02.12.2023].....333
- II. 177. Wewnętrzny ogród zakładu przyrodoleczniczego, fotografia około 1940. Udostępniona przez Herder-Institut.....333
- II. 178. Wstępny projekt planu zagospodarowania przestrzennego Bad Salzbrunn, 1938. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.210334
- II. 179. Projekt zagospodarowania terenu dla dzielnicy uzdrowskiej Bad Salzbrunn, 1940. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/172/0/5.4/IV.21335
- II. 180. Stacja kolejowa w Szczawnie, pocztówka z 1907 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/6486584,foto.html?idEntity=547743> [dostęp: 02.12.2023].....338
- II. 181. Schemat połączeń kolejowych umożliwiających podróz do Szczawna. Źródło: Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase..., Saison 1912, s. 58.....338
- II. 182. Schemat dołączony do korespondencji dotyczącej budowy nowego połączenia pomiędzy Szczawnem a Sędziszawem przez Stare Bogaczowice i Czarny Bór, około 1910. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. 82/146/0/2/830.....339
- II. 183. Schemat połączeń tramwajowych w kursujących w Wałbrzychu i okolicach, w tym Szczawnie, źródło: F. Torzewski, Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus : ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen, Salzbrunn 1927, s. 54.....339
- II. 184. XIX-wieczna koperta z grafiką przedstawiającą hotel Preussische Krone. Źródło: <https://polska-org.pl/9948651,foto.html?idEntity=546246> [dostęp: 02.12.2023].....345
- II. 185. Hotel Grand, elewacja ogrodowa, pocztówka z lat 1910-1912. Źródło: <https://polska-org.pl/720391,foto.html?idEntity=547658> [dostęp: 02.12.2023].....345
- II. 186. Plan przedstawiający lokalizację Hotelu Grand w odniesieniu do sąsiednich budynków. Źródło: <https://polska-org.pl/5717963,foto.html?idEntity=509915> [dostęp 23.11.2022]346
- II. 187. Rzut II piętra Hotelu Grand. Ze względu na rzeźbę terenu i widoki z budynku, to piętro było najbardziej reprezentacyjnym. Źródło: <https://polska-org.pl/918034,foto.html> [dostęp 23.11.2022]346
- II. 188. Główna jadalnia w Hotelu Grand, fotografia z Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase..., Saison 1912, s. 41347
- II. 189. Reklama Hotelu Sesischer Hof (Grand) z roku 1927 informująca o standardzie, zapewnianych udogodnieniach i cenach, źródło: F. Torzewski, Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus : ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen, Salzbrunn 1927, brak paginacji.....347
- II. 190. Kuracjusze podczas spaceru w Parku Zdrojowym w Szczawnie, pocztówka z lat 1905-1913. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/806784,foto.html?idEntity=557992> [dostęp: 02.12.2023]355
- II. 191. Budynek w kompleksie szczawieńskiej szwajcarki, pocztówka z lat 1900-1915. Źródło: <https://polska-org.pl/683028,foto.html?idEntity=546983> [dostęp: 02.12.2023]356
- II. 192. Stado osłów w kompleksie szczawieńskiej szwajcarki, pocztówka z lat 1910-1915. Źródło: <https://polska-org.pl/692455,foto.html?idEntity=534478> [dostęp: 02.12.2023]356
- II. 193. Gabinet wodolecznictwa w Luisenbad, 1901. Źródło: <https://polska-org.pl/857640,foto.html?idEntity=528348> [dostęp: 02.12.2023].....357
- II. 194. Plan Szczawna z 1913 roku. Źródło: <https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70402311> [dostęp: 10.12.2023]358
- II. 195. Sala z urządzeniami do ćwiczeń w Luisenbad, 1901. Źródło: <https://polska-org.pl/857642,foto.html?idEntity=528348> [dostęp: 02.12.2023].....357
- II. 196. Inhalatorium w szczawieńskim zakładzie przyrodolecznicznym. Źródło: Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase..., Saison 1912.359
- II. 197. Sala z aparaturą do zabiegów pneumatycznych w Szczawnie. Źródło: Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase..., Saison 1912.359

II. 198. Poczekalnia w Luisenbad z 1939 roku. Źródło: https://polska-org.pl/861896,foto.html?idEntity=528348 [dostęp: 02.12.2023]	360
II. 199. Wodosпад przy Alei Zemplina w Parku Zdrojowym,. Źródło: https://polska-org.pl/6875879,foto.html?idEntity=539631 [dostęp:02.12.2023]	371
II. 200. Kursaal (Kurhaus) w Szczawnie około 1850, lit. C. Mattisa. Źródło: https://polska-org.pl/3281376,foto.html?idEntity=549463 [dostęp: 02.12.2023]	372
II. 201. Altana nad stawami w Parku Szwedzkim, pocztówka z lat 1905-1910. Źródło: https://polska-org.pl/910288,foto.html?idEntity=549469 [dostęp:02.12.2023]	372
II. 202. Park Szwedzki, widok od stawów, pocztówka sprzed 1940. Źródło: https://polska-org.pl/3419851,foto.html?idEntity=549469 [dostęp: 02.12.2023]	373
II. 203. Ścieżka spacerowa w Parku Zdrojowym, pocztówka z 1905 roku. Źródło: https://polska-org.pl/800765,foto.html?idEntity=549465 [dostęp: 02.12.2023]	373
II. 204. Kuracjusze w podczas tanecznego five o'clock w Grand Hotelu, lata 30. XX wieku. Źródło: https://polska-org.pl/6294130,foto.html?idEntity=547658 [dostęp: 02.12.2023]	374
II. 205. Wnętrze teatru zdrojowego, pocztówka sprzed 1919. Udostępniona przez Herder-Institut	374
II. 206. Ogród różany przy pawilonie zabiegów laryngologicznych, pocztówka z 1910 roku. Źródło: https://polska-org.pl/8970020,foto.html?idEntity=4034458 [dostęp: 02.12.2023].....	375
II. 207. Pokaz świateł i fajerwerków w Parku Zdrojowym. Źródło: Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen, 1930, s. 38.	375
II. 208. Pole golfowe w Szczawnie. Źródło: Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen, 1930, s. 51.	376
II. 209. Pływalnia w Szczawnie, Źródło: Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen, 1930, s. 51.	376
II. 210. Goście Szczawna przy torze saneczkowym, pocztówka z 1921 roku. Źródło: https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/8851687,foto.html?idEntity=549465 [dostęp: 02.12.2023]	377
II. 211. Narciarze przy skoczni na Wilhelmshöhe, pocztówka z 1931 roku. Źródło: https://polska-org.pl/674408,foto.html?idEntity=509703 [dostęp: 02.12.2023]	377
II. 212. Widok na Chełmiec z Góry Zamkowej. Źródło: Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen, 1930, s. 29.	381
II. 213. Zamek Książ. Źródło: Bad Salzbrunn in Schlesien: Heilkräftig bei Katarrhen, Asthma, Grippefolgen, Nierenleiden, Gicht, Zucker - Tuberkulose ausgeschlossen, 1930, s. 47.....	382
II. 214. Stary Zamek w Książu,. Źródło: F. Torzewski, Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus: ein praktisches Reisehandbuch; besonders für Salzbrunner Kurgäste, Fuss- und Radtouristen, Salzbrunn 1927, s. 69.	382
II. 215. Pieczęć z butelki wody szczawieńskiej, po 1850. Źródło: https://garystockbridge617.getarchive.net/media/siegelmarke-gemeinde-siegel-niedersalzbrunn-waldenburger-kreis-w0382913-0674e3 [dostęp: 02.12.2023]	386
II. 216. Reklama szczawieńskich wód butelkowanych z 1893 roku. Źródło: https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/8000243,foto.html?idEntity=5109965 [dostęp: 02.12.2023]	386
II. 217. Mapa ziem księcia von Pless w okolicach Szczawna według przynależności do poszczególnych gałęzi administracyjnych, 1921. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.. 82/170/0/2.27/XXVII.133	387
II. 218. Okolice Szczawna, ryc. F.G. Endlera z początku XIX wieku. Źródło: https://polska-org.pl/8922240,foto.html?idEntity=4634409 [dostęp: 02.12.2023]	394
II. 219. Panorama Szczawna widoczna z Friedrichsruh, brak autora, około 1830. Źródło: https://sbc.org.pl/dlibra/publication/49728/edition/46315?search=cmVzdWx0cz9hY3Rpb249QWR2YW5jZWRTZWZyY2hBY3Rpb24mdHlwZT0tMyZwPTAmcWYxPWF2YWlsYWJpbGl0eTpBdmFpbGFibGFibGUmdmFsMTlxOINhbHpicnVubg [dostęp: 02.12.2023]	395
II. 220. Widok na masyw Chełmca z Wieży Anny, ryc. C. Mattisa, około 1840. Źródło: https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/edition/46317 [dostęp: 02.12.2023]	395
II. 221. Szczawno, panorama widoczna z okolic Idahof, ryc. W. Locillota, 1852. Źródło: https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/924191,foto.html?idEntity=535575 [dostęp: 02.12.2023].	396
II. 222. „Widok na Szczawno niedaleko Książa” („Ein Blick auf Salzbrunn bei Fürstenstein”), ryc. J. Tempelteya, 1829. Źródło: https://polona.pl/item-view/a427fb7e-f8e0-4c9c-890d-89458d2b5229?page=0 [dostęp: 02.12.2023].....	396
II. 223. Trasy spacerowe w Parku Zdrojowym w Szczawnie. Źródło: Der schlesische Kurort Ober-Salzbrunn und seine Umgegend, 1889, brak paginacji.....	397

- II. 224. Poczta czteropolowa ze Szczawna-Zdroju, od prawej: Książ, Stary Zamek, hala spacerowa i belweder na Wilhelmshöhe, przed 1910. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/7301437,foto.html?idEntity=562386> [dostęp: 02.12.2023].....397
- II. 225. Reklama butelkowanej wody szczawieńskiej informująca o możliwości jej nabycia w sklepach z wodą mineralną i aptekach oraz w sprzedaży wysyłkowej. Źródło: „Die Woche”, nr 23 1905, s. 9.398
- II. 226. Reklama pensjonatu książęcego Weisenhaus. opis głosi: „w parku zdrojowym przy głównym deptaku, niedaleko domu zdrojowego, staromodny dom z 9 w części ogrzewanymi pokojami, oświetlenie elektryczne, splukiwane toalety, wyżywienie w domu na życzenie”. Źródło: Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase..., Saison 1912, dodatek. s.9.398
- II. 227. Pieniądz zastępczy Szczawna z wizerunkiem Wieży Anny, wydany z okazji 700 miejscowości. Źródło: <https://szczawno-zdroj.polska-org.pl/5461113,foto.html?idEntity=5148400> [dostęp: 02.12.2023]399
- II. 228. Schemat przekształceń przestrzennych uzdrowiska w Szczawnie, oprac. Maria Pytko408
- II. 229. Mapa majątku Hochbergów w okolicy Sokołowska, 1733. Źródło: Archiwum Państwowe we Wrocławiu sygn. 82/146/0/10/34420
- II. 230. Panorama Sokołowska z widokiem na górę Stożek, pocztówka sprzed 1923. Udostępniona przez Herder-Institut422
- II. 231. Pierwszy obiekt, w którym prowadzono kurację Brehmera w Sokołowsku, ryc. E. Heinke, lata 1854-1895. Źródło: <https://polska-org.pl/709446,foto.html?idEntity=6088267> [dostęp: 18.11.2023]429
- II. 232. Pierwsza część zakładu Brehmera nazywana „starą”, pocztówka z około 1900 roku. Źródło: <https://polska-org.pl/7938818,foto.html?idEntity=6088267> [dostęp: 18.11.2023]429
- II. 233. Sanatorium doktora Brehmera, od lewej stara część, po prawej nowa, wzniesiona według projektu E. Opplera, ryc. T. Blätterbauer. Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, brak paginacji.....430
- II. 234. Dom doktora Brehmera. Źródło: R. Ortmann. Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, s. 8.430
- II. 235. Nowy ogród zimowy. Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, s. 10.431
- II. 236. Neues Haus, fot. R. Halm. Źródło: <https://polska-org.pl/9412284,foto.html?idEntity=534065> [dostęp: 05.11.2023].....431
- II. 237. Fragment planu Sokołowska przedstawiający obiekty w głównej części założenia Brehmera. Źródło: O. Welten, Die Heilanstalten von Görbersdorf..., 1887, brak paginacji.432
- II. 238. Popiersie Schöleina oraz posąg Aeskulapa w parku Brehmera. Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, s. 16, 24.432
- II. 239. Młyn leśny w parku Brehmera, pocztówka sprzed 1907. Udostępniona przez Herder-Institut 433
- II. 240. Świątynia Humboldta. Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, s. 34433
- II. 241. Punkt widokowy na Katharinenhöhe rycina z R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, s. 43.....434
- II. 242. Fragment planu Sokołowska przedstawiający położenie głównych zakładów leczniczych. Źródło: O. Welten, Die Heilanstalten von Görbersdorf..., 1887, brak paginacji.434
- II. 243. Główny budynek zakładu Römplera, fot. A. Leisner, 1880-1890. Źródło: <https://polska-org.pl/9418028,foto.html?idEntity=548638> [dostęp: 05.11.2023]435
- II. 244. Poczta z sanatorium Römplera, około 1905. Źródło: <https://polska-org.pl/7800606,foto.html?idEntity=524754> [dostęp: 05.11.2023]435
- II. 245. Florahaus, pocztówka z początku XX wieku. Źródło: <https://polska-org.pl/683196,foto.html?idEntity=525044> [dostęp: 05.11.2023]436
- II. 246. Marienhaus na tle ogrodu, pocztówka z około 1910. Źródło: <https://kresy.org.pl/9208593,foto.html> [dostęp: 05.11.2023]436
- II. 247. Zakład Weickera, obiekty „szpitala damskiego”, pocztówka z 1912. Źródło: <https://polska-org.pl/4823066,foto.html?idEntity=506442> [dostęp: 05.11.2023]437
- II. 248. Zakład Weickera, obiekty „szpitala męskiego”, pocztówka około 1910. Udostępniona przez Herder-Institut.....437
- II. 249. Główna ulica w Sokołowsku, pocztówka sprzed 1945. Udostępniona przez Herder-Institut ...438
- II. 250. Plan zabudowań zakładu leczniczego doktora Weickera w Sokołowsku, lata 1900–1910. Podany plan wskazuje podział na obiekty dla mężczyzn oraz kobiet, w tym także ilość łóżek. Uwagę zwracają obiekty towarzyszące ponumerowanym budynkom - głównie leżakownie, które w

większości przypadków nie przetrwały do naszych czasów. Źródło: https://polska-org.pl/9298374,foto.html?idEntity=5840213 [dostęp: 01.12.2023]	439
II. 251. Główna ulica Sokołowska, lata 20. XX wieku. Źródło: https://polska-org.pl/732263,foto.html?idEntity=593556 [dostęp: 01.12.2023]	438
II. 252. Plac Brehmera przy głównej ulicy z Hotelem Deutscher Kaiser, lata 1930–1940. Źródło: https://polska-org.pl/983655,foto.html?idEntity=3246859 [dostęp: 01.12.2023]	440
II. 253. Plan okolic Sokołowska z zaznaczeniem głównych dróg oraz trasy kolejowej. Źródło: F. Torzewski, <i>Das Waldenburger Bergland und seine Nachbargebiete von Bad Salzbrunn aus...</i> , 1927, s. 118.....	441
II. 254. Nowa część zakładu Brehmera, widok od strony ogrodu, po lewej stronie widoczny ogród zimowy. Na fotografii ujęto także zasadzone przed obiektem palmy oraz spacerujących kuracjuszy. Źródło: https://polska-org.pl/7369340,foto.html?idEntity=548639 [dostęp: 05.11.2023].....	445
II. 255. Schemat instalacji ogrzewania powietrza w Sanatorium Brehmera, 1883. Źródło: https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/YDKDNGRPBPMCUA6JH2NUPEZBZABRZ54P?isThumbnailFiltered=true&query=g%C3%B6rbersdorf&rows=20&offset=40&viewType=grid&hitNumber=4020 [dostęp: 10.11.2023].....	446
II. 256. Klatka schodowa w nowej części zakładu Brehmera. Źródło: R. Ortmann, <i>Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke</i> , Zürich 1887, s. 11	447
II. 257. Weisse Haus, Źródło: R. Ortmann, <i>Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke</i> , Zürich 1887, s. 15.....	447
II. 258. Villa Rosa. Źródło: R. Ortmann, <i>Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke</i> , Zürich 1887, s. 21.....	448
II. 259. Laboratorium, gabinet rentgenowski i inhalatorium w zakładzie Brehmera. Źródło: Dr. Brehmers <i>Heilanstalten für Lungenkranke</i>	448
II. 260. Pokój dla pacjentów w zakładzie Römplera. Źródło: <i>Doktor Theodor Römppler's Heilanstalt Görbersdorf</i> , s. 13.....	449
II. 261. Pokój muzyczny w zakładzie Römplera. Źródło: <i>Doktor Theodor Römppler's Heilanstalt Görbersdorf</i> , s. 19.....	449
II. 262. Jadalnia części męskiej sanatorium Weickera, około 1935. Źródło: https://polska-org.pl/729135,foto.html?idEntity=516732 [dostęp: 05.11.2023]	450
II. 263. Poczta sprzed 1900 roku, od góry z lewej: zakład Römplera, zakład Brehmera, Hotel Deutsches Keiser, zakład Weickera źródło: https://polska-org.pl/7647937,foto.html?idEntity=506442 [dostęp: 05.11.2023]	450
II. 264. Dr Herman Brehmer, 1850, fotografia nieznanego autora. Źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Brehmer_(Mediziner)#/media/Datei:Brehmer.jpg [dostęp: 11.12.2023].....	460
II. 265. Trasa spacerowa koło leśnej łaźni. Źródło: R. Ortmann, <i>Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke</i> , Zürich 1887, s. 26.	460
II. 266. Reklama zakładu leczniczego Brehmera z 1879 roku informująca o całorocznych pobytach leczniczych oraz działającym przy obiekcie ogrodzie zimowym. Źródło: https://polska-org.pl/5687337,foto.html?idEntity=6429856 [dostęp: 05.11.2023]	461
II. 267. Kuracjusze podczas odpoczynku w leżakowni w zakładzie Brehmera, 1920. Źródło: https://polska-org.pl/4149961,foto.html?idEntity=6464224 [dostęp: 11.12.2023].....	461
II. 268. Leżakownia w zakładzie Römplera, fotografia około 1930. Źródło: https://polska-org.pl/645767,foto.html?idEntity=564774 [dostęp: 11.12.2023]	462
II. 269. Plan Sokołowska przedstawiający obszary poszczególnych zakładów leczniczych: na różowo zaznaczono tereny zakładu Brehmera, na niebiesko Römplera, a na szaro hrabiny von Pückler. Źródło: O. Welten, <i>Die Heilanstalten von Görbersdorf...</i> , 1887, brak paginacji.....	463
II. 270. Główny budynek sanatorium Römplera z widocznym na pierwszym planie ogrodem zimowym. Źródło: <i>Doktor Theodor Römppler's Heilanstalt Görbersdorf...</i> , s. 7.	462
II. 271. Doktor Hans Weicker, fotografia nieznanego autora. Źródło: https://collections.nlm.nih.gov/catalog.nlm.nlmuid-101431750-img [dostęp: 11.12.2023].....	464
II. 272. Widok na Büttnergrund, poczta przed 1945. Udostępniona przez Herder-Institut.....	467
II. 273. Herrmann's Grotte i Gertrud's Ruh, Źródło: R. Ortmann, <i>Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke</i> , Zürich 1887, s. 40	468
II. 274. Widok z Katharinenhöhe, ryc. Blätterbauer. Źródło: R. Ortmann, <i>Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke</i> , Zürich 1887, brak paginacji	468

II. 275. Pokój klubowy w zakładzie Römplera, fotografia z 1904 roku. Źródło: https://polska-org.pl/3972497,foto.html?idEntity=3972445 [dostęp: 05.11.2023].....	469
II. 276. Szwajcarka w kompleksie Römplera, pocztówka około 1920. Źródło: https://polska-org.pl/696051,foto.html?idEntity=522971 [dostęp: 05.11.2023].....	469
II. 277. Zameczek Friedensburg w kompleksie Römplera, pocztówka z 1902 roku. Źródło: https://polska-org.pl/3587221,foto.html?idEntity=522970 [dostęp: 05.11.2023]	470
II. 278. Ilustracja z cotygodniowego dodatku do Schlesischen Zeitung z roku 1934, podpis: „Miejsce sportów zimowych Görbersdorf. Jedna z największych i najpiękniejszych skoczni narciarskich w górach Śląska, z odległościami skoków przekraczającymi 60 metrów. Otwarcie od 1 do 8 stycznia 1935”. Źródło: https://polska-org.pl/3534399,foto.html?idEntity=548641 [dostęp 12.12.2022]..	470
II. 279. Mapa Sokołowska i okolic. Źródło: H.K. Busch, Die Görbersdorfer Heilanstalt des Dr. H. Brehmer, 1875.....	472
II. 280. Ruiny Zamku Radosno, ryc. T. Blätterbauera. Źródło: https://polska-org.pl/4390568,foto.html?idEntity=539373 [dostęp: 11.12.2023].....	473
II. 281. Krzeszów. Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, brak paginacji.	474
II. 282. Adrspach, ryc. Blätterbauer. Źródło: R. Ortmann, Görbersdorf. Dr. Brehmer's Heilanstalt für Lungenkranke, Zürich 1887, brak paginacji.	474
II. 283. Kuracjusze Sokołowska na pamiątkowej fotografii, 1909. Źródło: https://polska-org.pl/8306520,foto.html?idEntity=6088436 [dostęp: 21.11.2023].....	481
II. 284. Panorama Sokołowska, z lewej strony widoczne zabudowania zakładu Brehmera, u góry przedstawiono obiekt zakładu leczniczego oraz leśne pryznice, aut. E. Kirchoff, 1873. Źródło: https://polska-org.pl/7238486,foto.html?idEntity=562838 [dostęp: 05.11.2023]	483
II. 285. Zakład leczniczy Brehmera w Sokołowsku. Źródło: „Tygodnik Ilustrowany”, t.16, nr 392, 1875, s. 8.....	483
II. 286. Wejście do doliny Sokołowska, fot. A. Leisner, 1877. Źródło: https://polska-org.pl/8002371,foto.html?idEntity=562838 [dostęp: 05.11.2023].....	484
II. 287. Nowa część Sanatorium Brehmera, na pierwszym planie fontanna oraz młode drzewa zasadzone w ogrodzie, z tyłu widoczna górna część willi Brehmera, fot. A. Leisner, ok. 1880. Źródło: https://polska-org.pl/8141300,foto.html?idEntity=548639 [dostęp: 05.11.2023]	484
II. 288. Willa Brehmera, fot. R. Halm, 1885. Źródło: https://polona.pl/item-view/bbfc8656-8086-414e-a765-fab1d03f5e2b?page=0 [dostęp: 05.11.2023]	485
II. 289. Sanatorium Römplera, fot. R. Halm, 1885. Źródło: https://polona.pl/item-view/448c80c1-c84c-4974-bb93-aa13a4bf122e?page=0 [dostęp: 05.11.2023]	485
II. 290. Pocztówka z zakładu Brehmera, 1900-1915. Źródło: https://polska-org.pl/732258,foto.html?idEntity=534025 [dostęp: 05.11.2023].....	486
II. 291. Pocztówka przedstawiająca zakłady Brehmera, Römplera i Weickera oraz panoramę Sokołowska, około 1900. Źródło: https://polska-org.pl/821297,foto.html?idEntity=548639 [dostęp: 05.11.2023].....	486
II. 292. Widok na dolinę Sokołowska, pocztówka z 1912 roku. Źródło: https://polska-org.pl/6518322,foto.html?idEntity=562838 [dostęp: 05.11.2023].....	487
II. 293. Schemat przekształceń przestrzennych uzdrowiska w Sokołowsku, oprac. Maria Pytka	492
II. 294. Schemat położenia Starego Zdroju, Jedliny i Szczawna z głównymi szlakami komunikacyjnymi, innymi miejscowościami oraz atrakcjami turystycznymi, około 1830 roku, oprac. Maria Pytka	504
II. 295. Schemat położenia Jedliny, Szczawna i Sokołowska z głównymi szlakami komunikacyjnymi, liniami kolejowymi, innymi miejscowościami oraz atrakcjami turystycznymi, około 1900 roku, oprac. Maria Pytka	505

Spis tabel

Tabela 1. Uproszczony schemat dotyczący zastosowania metodologii badania krajobrazu dla analizy krajobrazu kulturowego uzdrowisk, oprac. Maria Pytka	15
Tabela 2. Macierz powiązań pomiędzy tezami rozprawy a analizowanymi elementami krajobrazu kulturowego, oprac. Maria Pytka	17
Tabela 3. Frekwencja gości oraz ilości wysyłanych butelek z wodą mineralną w wybranych latach działania uzdrowiska w Starym Zdroju, na podstawie: E. Osann, <i>Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa's</i> , Berlin 1832, s. 353–354; J. D. L. Rau, <i>Die eisenhaltigen Quellen zu Altwasser in Schlesien, Waldenburg und Altwasser</i> 1850, s. 112–113; K. C. Hille, <i>Die Heilquellen Deutschlands und der Schweiz: ein Taschenbuch für Brunnen- und Badereisende...</i> , s. 97. Znak (-) oznacza brak danych	147
Tabela 4. Zawartość masowa wybranych składników ujęcia Charlottenquelle w 16 uncjach (nieco mniej niż 0,5 kg) roztworu, na podstawie: E. Osann, <i>Physikalisch-medicinische Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzüglichsten Länder Europa's</i> . 2, Berlin 1832, s. 362	200
Tabela 5. Zawartość masowa wybranych składników ujęć Oberbrunnen i Kronenquelle w 1 kg roztworu, na podstawie: <i>Bad Salzbrunn in Schlesien. Großer Preis Hygiene-Ausstellung, Dresden 1911. Heilkräftig bei akuten und chronischen Katarrhen, des Rachens, der Nase, [...]. Saison 1912</i> , s. 10–15	305
Tabela 6. Liczba kuracjuszy Szczawna w wybranych latach, na podstawie: A. Zemplin, <i>Die Brunnen...</i> , s. 46–68, W. Natorp, <i>Die Heilmittel Salzbrunn in ihrer Beschaffenheit, Wirkung und Anwendung</i> , s. 46, <i>Salzbrunner Zeitung</i> 52/1907, s. 6	341
Tabela 7. Ilości wysyłanych ze Szczawna butelek wody, na podstawie A. Zemplin, <i>Die Brunnen...</i> , s. 44–48, <i>Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601-1901...</i> , s. 50–51	384

**Przemiany krajobrazu kulturowego uzdrowisk Sudetów Środkowych (Stary Zdrój,
Jedlina, Szczawno oraz Sokołowsko) w latach 1686-1945**

mgr. inż. arch. Maria Pytka

promotorka: prof. dr hab. inż. arch. Marzanna Jagiełło

Streszczenie

Przedmiotem niniejszej pracy jest analiza przemian krajobrazu kulturowego uzdrowisk Sudetów Środkowych: Starego Zdroju, Jedliny, Szczawna oraz Sokołowska w latach 1686–1945. W pierwszym rozdziale przedstawiono cel oraz tezy pracy, które odnoszą się do czterech analizowanych kurortów i wskazują na ich główne cechy oraz powiązania występujące pomiędzy nimi. Przyjęto także cel zredagowania, nieobecnej dotychczas w literaturze, definicji krajobrazów uzdrowiskowych. Określono zasięg terytorialny oraz czasowy pracy. Przeprowadzono również analizę najbardziej powszechnych metod badań nad krajobrazem kulturowym. Na ich podstawie zaproponowano definicję nowego typu krajobrazu kulturowego: krajobrazu uzdrowiskowego. Wskazano na zmieniające się podejście badaczy do pojęcia krajobrazu oraz rozszerzający się zakres prowadzonych przez nich studiów. Przegląd ten umożliwił wybór najbardziej odpowiednich metod, które pozwoliły na dokładne przeanalizowanie problematyki oraz wyciągnięcie wniosków o charakterze interdyscyplinarnym.

W rozdziale drugim przedstawiono europejski kontekst kształtowania się kultury uzdrowiskowej. Wyjaśniono podstawowe terminy związane z uzdrowiskami. Zarysowano historię kurortów europejskich oraz śląskich. Wskazano także na kluczowe elementy krajobrazu kulturowego uzdrowisk europejskich.

Trzeci rozdział stanowi główną część pracy. Obejmuje on właściwą analizę przemian krajobrazu kulturowego omawianych uzdrowisk. Jako pierwszy omówiono najstarszy w regionie kurort w Starym Zdroju, a następnie kolejne, w Jedlinie i Szczawnie. Ich zasoby lecznicze stanowiły źródła wód mineralnych, które były bodźcem do przekształcania miejscowości o wiejskim charakterze i statusie w ośrodki kuracyjne. Jako ostatnie scharakteryzowano najmłodsze uzdrowisko regionu Sokołowsko, będące pierwszym na świecie miejscem leczenia gruźlicy. Prowadzone tam kuracje nie opierały się o lecznicze wody, ale o zdrowotne wartości tamtejszego klimatu, co wpłynęło na kształtowanie krajobrazu kulturowego.

Każdą z analiz poprzedziło przedstawienie dostępnych źródeł i opracowań, z podziałem na źródła pisane, ikonograficzne, oraz stanu badań. Następnie opisano najważniejsze wydarzenia z historii miejscowości. Scharakteryzowano także warunki środowiskowe, które były czynnikiem umożliwiającym podjęcie w nich działalności leczniczej. Właściwe analizy uzdrowisk przedstawiono w kontekście 10 kluczowych aspektów związanych z kształtowaniem się krajobrazu kulturowego. Opracowano w tym celu następujące zagadnienia: 1) przekształcenia przestrzenne oraz architekturę obiektów uzdrowiskowych; 2) komunikacyjną dostępność kurortów; 3) panujące w nich warunki socjalne; 4) obowiązujące metody i organizację kuracji; 5) zaplecze rozrywkowe i rekreacyjne poszczególnych miejscowości; 6) ofertę turystyczną ich okolic; 7) rolę właścicieli majątków; 8) odbiór uzdrowisk przez ich kuracjuszy; 9) charakter przedstawień ikonograficznych oraz 10) opisy z przewodników. Analizy każdego z kurortów podsumowano, wskazując na główne etapy ich przekształceń, charakterystyczne cechy krajobrazu kulturowego miejscowości oraz powiązania z innymi uzdrowiskami regionu.

W czwartym rozdziale przedstawiono wnioski z przeprowadzonych analiz krajobrazu kulturowego uzdrowisk Sudetów Środkowych. Odniesiono się przy tym do postawionych we wstępie tez. Uzyskano potwierdzenie, że uzdrowiska Sudetów Środkowych były miejscami, których układ przestrzenny determinowały specyficzne lokalne warunki naturalne, architekturę zaś kształtowały początkowo budowlane tradycje regionalne, a następnie bieżące trendy obowiązujące w ówczesnych uzdrowiskach europejskich. Dowiedziono także, że omawiane kurorty propagowały nowoczesne metody leczenia oraz zdrowy tryb życia, stanowiły czynnik rozwoju turystycznego regionu. Zwrócono również uwagę na rolę właścicieli w powstawaniu i kształtowaniu kurortów, a także na fakt, że stanowiły one element budowania prestiżu oraz źródło dochodu. Wskazano także, w jakim zakresie wypełniały one kryteria heterotopii. Ponadto wykazano, że omawiane uzdrowiska funkcjonowały w sieci powiązań, tworząc klaster. Określono przy tym zależności pomiędzy nimi oraz ich główne funkcje w klastrze. Potwierdzono także realizację przez kurorty Sudetów Środkowych dwóch modeli uzdrowiskowych (niemieckiego modelu romantycznego i niemieckiego modelu ubezpieczeniowego).

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, uzdrowisko, kurort, źródło, krajobraz, kultura uzdrowiskowa, Sudety Środkowe

Summary

The subject of this work is the analysis of changes in the cultural landscape of the health resorts of the Central Sudetes: Stary Zdrój, Jedlina, Szczawno and Sokołowsko in the years 1686-1945. The first chapter presents the aim and theses of the work, which refer to the four analyzed resorts and indicate their main features and connections between them. The aim was also to create a definition of spa landscapes, previously absent in the literature. The territorial and time scope of work was determined. An analysis of the most common methods of cultural landscape research was also carried out. On their basis, a definition of a new type of cultural landscape was proposed: a spa landscape. The changing approach of researchers to the concept of landscape and the expanding scope of their studies are indicated. This review enabled the selection of the most appropriate methods, which allowed for a thorough analysis of the issues and drawing interdisciplinary conclusions.

The second chapter presents the European context of the development of spa culture. Basic terms related to spas are explained. The history of European and Silesian resorts is outlined. Key elements of the cultural landscape of European health resorts were also indicated.

The third chapter is the main part of the work. It includes a proper analysis of the changes in the cultural landscape of the health resorts in question. The oldest resort in the region, Stary Zdrój, was discussed first, followed by those in Jedlina and Szczawno. Their healing resources were sources of mineral waters, which were an incentive to transform towns with a rural character and status into health resorts. The last to be characterized was the youngest health resort in the region, Sokołowsko, which was the first sanatorium in the world for tuberculosis treatment. The treatments conducted there were not based on healing waters, but on the health values of the local climate, which influenced the shaping of the cultural landscape.

Each analysis was preceded by a presentation of available sources and studies, divided into written and iconographic sources, and the state of research. Then the most important events in the history of the town are described. The environmental conditions that made it possible to undertake therapeutic activities there were also characterized. Proper analyzes of health resorts are presented in the context of 10 key aspects related to the formation of the cultural landscape. The following issues were developed for this purpose: 1) spatial transformations and architecture of spa facilities; 2) transport accessibility of resorts; 3) social conditions prevailing there; 4) applicable methods and organization

of treatment; 5) entertainment and recreational facilities in individual towns; 6) the tourist offer of their surroundings; 7) the role of property owners; 8) perception of health resorts by their visitors; 9) the nature of iconographic representations and 10) descriptions from guidebooks. The analyzes of each resort were summarized, indicating the main stages of their transformation, characteristic features of the cultural landscape of the town and connections with other health resorts in the region.

The fourth chapter presents conclusions from the analyzes of the cultural landscape of health resorts in the Central Sudetes. Reference was made to the theses presented in the introduction. Confirmation was obtained that the health resorts of the Central Sudetes were places whose spatial layout was determined by specific local natural conditions, and the architecture was initially shaped by regional building traditions, and then by current trends in European health resorts at that time. It was also proven that the discussed resorts promoted modern treatment methods and a healthy lifestyle, and were a factor in the tourist development of the region. Attention was also paid to the role of owners in creating and shaping resorts, as well as to the fact that they were an element of building prestige and a source of income. It was also indicated to what extent they met the criteria of heterotopia. Moreover, it was shown that the health resorts in question operated in a network of connections, creating a cluster. The dependencies between them and their main functions in the cluster were determined. It was also confirmed that the resorts of the Central Sudetes implemented two spa models (the German romantic model and the German insurance model).

Keywords: cultural landscape, spa, health resort, landscape, spa culture, Central Sudetes